CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

7626

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राज्य संग्रहालय पुस्तकालय
प्रो० बी एम० पुरी
संग्रह
लखनऊ

State Museum Library
762
Lucknow

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIDDHASHALABHANJIKA.

A DRAMA BY

RAJASEKHARA KABI.

EDITED WITH A COMMENTARY BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College Calcutta.

विद्धशालभञ्जिका ।

नाटिका

श्रीराजशेखरकविविरचिता

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितव्याख्यासमेता ।

State Museum Library Lucknow

7626

CALCUTTA;

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1883

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

१ आशुबोध व्याकरणम्	१।०
२ धातुरूपादर्शः	२
३ शब्दस्तोम महानिधिः	१०
४ सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता	११
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥
६ तुलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४
७ गयाश्राद्धादि पद्धतिः	१
८ शब्दार्थरत्नम्	।।।
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक	।
११ वेणीसंहार नाटक सटीक	१
१२ मुद्राराक्षस नाटक सटीक	१॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	।।।
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक	१॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक	।
१६ महावीरचरितनाटक	१॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१८ वैयाकरणभूषणसार	।।।
१९ लीलावती	।।।
२० बीजगणित	१
२१ शिशुपालवध सटीक (माघ)	४
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	।।।
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	।।।
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१२२
२७ कादम्बरी सटीक	४
२८ राजप्रशस्ति	।
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति	३
३० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
३१ भामिनीविलास सटीक	
३२ हितोपदेश सटीक	
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित	
३४ बहुविवाहवाद	।०
३५ दशकुमारचरित सटीक	१॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर	
३७ कविकल्पद्रुमः धातुपाठः	॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
३९ उणादिसूत्र सटीक	२
४० मेदिनीकोष	१
४१ पञ्चतन्त्रम्	२॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
४३ माधवचम्पू	।
४४ स्मृतिसंग्रह	
४५ प्रसन्नराघव नाटक	
४६ विवेकचूडामणि	।
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक	।
४९ ऋतुसंहार सटीक	।
५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥
५१ वसन्ततिलक भाण	।
५२ गायत्री व्याख्या	।०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
५४ भोजप्रबन्ध	।।।०
५५ नलोदय सटीक	।
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य (सटीक सभाष्य)	५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य	
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्व (उपनिषद्) सभाष्य सटीक	

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विद्धशालभञ्जिका।

नाटिका

महाकविश्रीराजशेखरविरचिता

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितव्याख्या सहिता।

द्वितीयसंस्करणम्

कलिकाता-राजधान्याम्

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रिता।

इं १८८३

मोतीलाल बनारसीदास बनारस पो.न.७५

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট্।
প্রিণ্টার—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
নং ২০ ঝামাপুকুর লেন।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विद्धशालभञ्जिका ।

प्रथमोऽङ्कः ।

कुलगुरुरबलानां केलिदीक्षाप्रदाने
परमसुहृदनङ्गो रोहिणी-वल्लभस्य ।
अपि कुसुमपृषत्कैर्देवदेवस्य जेता
जयति सुरतलीला-नाटिका-सूत्रधारः ॥ १ ॥

अपि च ।

दृष्टा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥ २ ॥

---

(१) तत्रादौ कामदेवस्तुतिरूपं मङ्गलमाचरन् ग्रन्थस्य शृङ्गाररसप्रधानत्वेन सहृदयानुन्मुखीकरोति कुलेति दृष्टेति च द्वाभ्याम् । अबलानां दुर्बलानां मानसिकदौर्बल्यवतामित्यर्थः । कामिनां कामिनीनाञ्च केलिः सुरतक्रीड़ा तत्र या दीक्षा शिक्षा तस्याः प्रदाने कुलगुरुः चिरन्तनोपाध्यायः, रोहिणीवल्लभस्य चन्द्रमसः परमसुहृत् प्रियसखः कुसुमपृषत्कैः पुष्पशरैः देवदेवस्य इन्द्रस्य हरस्य वा अपि किमन्येषामिति भावः । जेता तथा सुरतलीला एव नाटिका अभिनयात्मकसन्दर्भविशेषः तस्याः सूत्रधारः सूचकः अनङ्गः कामः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । मालिनीवृत्तमिदं ननमयययुतेयं मालिनीभोगिलोकैरिति लक्षणात् ।

(२) या वामलोचनाः सुदृशः कुटिलनयना वा दृशा हर-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(क) (समाधाय)

गोनासाय नियोजितागदरजा सर्पाय बद्धौषधिः
कण्ठस्थाय विषाय वीर्य्यमहतः पाणौ मणीन् बिभ्रती ।
भर्त्तुर्भूतगणाय गोत्रजरती-निर्द्दिष्टमन्त्राक्षरा
रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥३॥

(ख) नान्द्यन्ते सूत्रधारः — (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) (ग) न

नयनेन दग्धं भस्मीकृतं मनसिजं कामं दृशा एव नयनेनैव न तु अन्येन प्रकारेणेति भावः जीवयन्ति, अतः विरूपाक्षस्य विरूपाणि विषमाणि अक्षीणि यस्य तादृशस्य हरस्य जयिनीः विजेत्रीः ताः वाम-लोचनाः स्तुवे स्तौमि। पथ्यावक्त्रं वृत्तं, युजोश्चतुर्थतो येन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितमिति लक्षणात् ।

(क) समाधाय सामाजिकान् अवहितान् विधाय इत्यर्थः ।

(१) गोनासायेति भर्त्तुरिति सर्वत्र सम्बध्यते । भर्त्तुः शिवस्य गोनासाय तदाख्यसर्पविशेषाय तद्भयशान्तये इत्यर्थः नियोजितं धृतं अगदरजः भैषज्यचूर्णं यया तथोक्ता, सर्पाय अन्यविधाय पन्नगाय तद्भयशमनायेत्यर्थः बद्धा ओषधयः यया तादृशी, कण्ठस्थाय विषाय कालकूटाय तद्भयशमनार्थमित्यर्थः वीर्य्यमहतो अतिवीर्य्यान् मणीन् पाणौ बिभ्रती दधाना तथा भूतगणाय तद्भयनिवारणायेत्यर्थः गोत्र-जरतीभिः कुलवृद्धाभिः निर्दिष्टानि दत्तानि शिक्षितानीति यावत् मन्त्रा-क्षराणि भूतापसारणानीति भावः यस्याः तथाभूता विवाहसमये पाणि-ग्रहणावसरे प्रीता सन्तुष्टा च मृत्युञ्जयपतिलाभादिति भावः भीता च तत्संसर्गिभ्यः पन्नगादिभ्य इति भावः अद्रिसुता पार्वती वः युष्मान् सामाजिकानित्यर्थः रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(ख) नान्द्यन्ते इति । देवद्विजनृपादीनामाशीर्वादपरायणा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जाने का पुनरस्य श्रीयुवराजदेवस्य परिषदाज्ञा ?

नेपथ्ये गीयते —

कुन्दलदाए विमुक्कमअरन्दरसाए वि चञ्चरीअओ ।

पणअप्परूढप्पसरभरभञ्जनकाअरभावभीअओ ॥ ४ ॥

तरुणीं तरट्टिअं णिअपिअं विअ चारुपसूणदिट्टिअं ।

रक्खइ णअइ धुणइ परिरम्भइ चुम्बइ चूदयट्टिअं ॥५॥

---

(४) कुन्दलतायाः विमुक्तमकरन्दरसाया अपि चञ्चरीकः ।
प्रणयप्ररूढप्रसरभरभञ्जनकातरभावभीतः ॥

(५) तरुणीं प्रगल्भां निजप्रियामिव चारुप्रसूनदृष्टिम् ।
रक्षति नयति धुनोति परिरभते चुम्बति चूतयष्टिम् ॥

नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दीति कीर्त्तिता । सा च सूत्रधारेणैव पठ्यते तथोक्तं, सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः । पादैर्युक्ताभिरष्टाभिस्तथा द्वादशकैरपीति । तादृश्या नान्द्या अन्ते अवसाने सूत्रधारस्तदाख्यः प्रधाननटः नेपथ्याभिमुखं भूमिकागृहं प्रति इत्यर्थः । पठतीति सर्वत्र योज्यम् ।

(ग) न जाने इति । अद्य पुनः श्रीयुवराजदेवस्य परिषदाज्ञा सभ्यादेशः का ? सभ्याः किमाज्ञापयन्तीत्यर्थः न जाने न वेद्मि ।

(४) कुन्दलताया इति । चञ्चरीको भ्रमरः विमुक्तः विहीनः अस्वीकृतो वा मकरन्दः पुष्परस एव रसः रागो यया तादृश्या अपि कुन्दलतायाः प्रणयेन अनुरागेण प्ररूढं प्रकर्षगतं यत् प्रेम तस्य भरस्य आतिशय्यस्य भञ्जने निरसने यः कातरभावः कातर्यं तस्मात् भीतः तत्प्रणयभङ्गभीरुरित्यर्थः एतेनास्य दक्षिणनायकव्यवहारः सूचितः ।

(५) चारूणि प्रसूनानि एव दृष्टयो यस्यास्तां प्रगल्भां प्रौढां तरुणीं निजप्रियामिव चूतयष्टिं सहकारलतां रक्षति कामादिभ्यः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सूत्रधारः (आकर्ण्य) अये ! (घ) यायावरेण दौहिकिना कविराजशेखरेण विरचिताया विद्धशालभञ्जिका नाम (ङ) नाटिकाया (च) वस्तूपक्षेपो गीयते

उपघातकेभ्यः जारादिभ्यश्चेति भावः। नयति स्वं प्रापयति। धुनोति कम्पयति हस्तादिना गात्रं स्पृशतीति भावः परिरभ्यति आलिङ्गति चुम्बति च। अनेन च वसन्तर्तुधर्मकीर्त्तनेन ऋतुं कञ्चिदुपादायेति नाटकनियमो रक्षितः। अत्र च निजप्रियाभिवेत्युपमया रक्षतीत्यादीनामनुप्राणनात् उपमानुप्राणितदीपकालङ्कारः, अथ कारकस्यैकस्यादनेकासु क्रियासु चेदिति लक्षणात्।

(घ) यायावरेण सन्न्यासिविशेषेण यो नैकत्र तिष्ठति सततं स्थानात् स्थानं परिव्रजति तस्यैव यायावरसंज्ञा। दौहिकिना दुहिकसन्तानेन। विद्धशालभञ्जिका विद्धा या शालभञ्जिका पुत्तलिका, सैव नाम यस्यास्तथाभूता नाटिका तस्याः स्तम्भे शालभञ्जिकादर्शनेन इयमित्यादिना प्रथमाङ्के स्वप्नदृष्टा दोलान्दोलिनी कृतकन्दुकक्रीडा सैवेषा मया लक्षिता तत्र चित्तमाक्षिपतीत्यादिना द्वितीयाङ्कशेषे च निर्दिष्टा पुत्तलिकैव एतन्नाटिकाभिधानस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोध्यम्।

(ङ) नाटिकालक्षणं यथा—कौशिकीवृत्तिसंयुक्ता नारीपरिजनोज्ज्वला। चतुर्थसन्धिहीना च नाटिका नृपनायका। इयं शृङ्गारबहुला ततः स्यात् कौशिकीमयी। त्वदीयं कौशिकी वृत्तिर्न स्यादन्यरसाश्रया। न कुञ्जरकराघातमात्रं शक्नोति कन्दली। नास्यां विटः पीठमर्दः सञ्जयो वाथ सञ्जयः। अन्तःपुरचरो राज्ञः ईर्षाविद्धो विदूषकः। अत्र भार्य्याजितो राजा निभृतः काममाचरेत्। अन्तःपुरगतां कन्यां देवीगुप्तां विवाहयेत्। मन्त्रिणि न्यस्य राज्यन्तु सुखसंस्थापितः प्रभुः। युवा भूमिपतिः प्रायो निभृतः काममाचरेत् इति।

(च) वस्तूपक्षेपो—वस्तु इतिवृत्तं तत् उपक्षिप्यते सूच्यते अनेनेति वस्तूपक्षेपः वर्णनायेतिवृत्तसूचकपद्यबन्ध इति यावत्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(विभाव्य) तन्मन्ये तदभिनये श्रीयुवराजदेवस्य परिषदाज्ञा। तदहमपि मन्त्रिणो भागुरायणस्य प्रतीकवृत्त्या शिष्यैर्विहितचारुनाम्नोऽन्तेवासिनो हरदासस्य (छ) भूमिकां सम्पादयामि।

(ज) आकाशे – सखे सोमदत्त ! किमात्थ ? तदकालजलदस्य (झ) प्रणप्तुरस्य गुणगणः किमिति न वर्ण्यते ?

तत्रैव, शृणु—

किमपरमपरैः परोपकार-
व्यसननिघ्नैर्गणितैर्गुणैरमुष्य।
रघुकुलतिलको महेन्द्रपालः
सकलकलानिलयः स यस्य शिष्यः॥ ६॥

प्रतीकवृत्त्या प्रतीकोऽवयवः अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः। तस्य वृत्त्या वर्त्तनेन वेशव्यवहारेण अस्त्रविभूत्यादिधारणेनेति यावत् हेतुना।

(छ) भूमिकां नेपथ्यपरिच्छदम्।

(ज) आकाशे—किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत् तत् स्यादाकाशभाषितम्॥

(झ) अकालजलदस्य तदाख्यस्य प्रणप्तुः प्रपौत्रस्य।

(६) किमिति। सकलानां चतुःषष्टिविधानां कलानां विद्यानां निलयः आश्रयः महेन्द्रस्य तदाख्यस्य पर्वतस्य पालः अधिपतिः यद्वा महेन्द्रस्य देवराजस्य पालः यज्ञाद्यनुष्ठानात् असुरपराजयसाहाय्यकरणाच्चेति भावः स प्रसिद्धो रघुकुलतिलकः रघुवंशीयः राजविशेषः अथवा रघुवंशतिलकः महेन्द्रपालः तदाख्यो नरपतिः यस्य शिष्यः यत्सकाशात् सर्वा विद्या अधीतवानिति भावः। परोपकारव्यसननिघ्नैः परोपकारैकनिरतस्य तस्य अमुष्य गणितैः संख्यातैः अपरैः गुणैः अपरम्

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

आकर्ण्य च (ञ) गोष्ठीगरिष्ठस्य कृष्णशङ्करशर्म्मणो वाचः ।

पातुं श्रोत्ररसायनं रचयितुं वाचः सतां सम्मताः
व्युत्पत्तिं परमामवाप्तुमवधिं लब्धुं रसस्रोतसः ।
भोक्तुं स्वादु फलं च जीविततरोर्यद्यस्ति ते कौतुकं
तद् भ्रातः ! शृणु – राजशेखरकवेः सूक्तीः सुधास्यन्दिनीः ॥७॥

(निष्क्रान्तः ।)

इति प्रस्तावना (ट)

अन्यत् किम् एतदपेक्षया तस्य कान्या स्तुतिरिति भावः । पुष्पिताग्राछन्दः, अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् ।

(ञ) गोष्ठीगरिष्ठस्य सभाश्रेष्ठस्य कृष्णशङ्करशर्म्मणः कस्यचित् तदाख्यस्य द्विजस्य वाचः वचनानि वक्ष्यमाणपद्यरूपाणीति यावत् ।

(७) पातुमिति । हे भ्रातः ! यदि ते तव श्रोत्राभ्यां कर्णाभ्यां रसायनं रसस्य आनन्दरूपस्य अयनम् आस्पदम् आनन्दपूर्णं वस्तु इति यावत् पातुं सादरं श्रोतुमिति भावः । सतां सहृदयाणां सम्मताः मनोरञ्जनीः वाचः रचयितुं वक्तुमित्यर्थः, परमाम् उत्कृष्टां व्युत्पत्तिं ज्ञानम् अवाप्तुं लब्धुं रसस्रोतसः आनन्दप्रवाहस्य अवधिं परां काष्ठामित्यर्थः लब्धुं प्राप्तुं (किं बहुना) जीविततरोः जीवनरूपस्य वृक्षस्य स्वादु सुस्वादं फलं भोक्तुञ्च कौतुकं अभिलाषोऽस्ति तदा राजशेखरकवेः सुधास्यन्दिनीः अमृतस्राविणीः सूक्तीः सुष्ठु वचनानि शृणु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) प्रस्तूयते सूच्यते सन्दर्भोऽनयेति प्रस्तावना । तदुक्तं

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं नाम तज्ज्ञेयं नाम्नाः प्रस्तावनापि चेति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ततः प्रविशति हरदासः)

हरदासः । सशिरःकम्पम् । अहह ! प्रज्ञाप्रकर्षः सर्वेषामुपरि वसति । तदुक्तम्—

श्रियः प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि
यशांसि सूते मलिनं प्रमार्ष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीति
शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥ ८ ॥

(ठ) तदिदं चास्मद्गुरोश्चरितेषु परमुपलभ्यते । तथाहि—

लाटेन्द्रश्चन्द्रवर्म्मा नरपतितिलकः कल्पिता तेन पुत्री,
निष्पुत्रेणैकपुत्रः कथितमपि तथा मन्त्रिणस्तस्य चारैः ।
कामं पुत्रावकल्पच्छलत इह महाराजसन्दर्शनार्थं
तेनायानायितासौ निरुपधि दधता साधु षाड्गुण्यचक्षुः ॥९॥

---

(८) मलिनं मलदूषितं प्रमार्ष्टि मलनिष्काशनेन शोधयतीत्यर्थः । कामधेनुः सर्वाभिलाषपूरणीत्यर्थः । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोः संख्या उपजातिवृत्तमिदम् अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजात-यस्ता इति लक्षणात् ।

(ठ) तदिदं प्रज्ञाप्रकर्षरूपं वस्तु । परमत्यर्थम् उपलभ्यते अनुमीयते ।

(९) लाटेन्द्र इति । लाटेन्द्रः तदाख्यजनपदाधीश्वरः नरपति-तिलकः राजवरः चन्द्रवर्मा नाम आसीदिति शेषः स तु पुत्रहीनः, केवलमस्य कन्यैकासीत् । निष्पुत्रेण तेन सा पुत्री एकपुत्रः मुख्यपुत्रः औरस इत्यर्थः कल्पिता प्रचारिता तस्य नृपतेः मन्त्रिणः चारैः तथैव कथितमपि प्रचारितमपि । अद्य इह नगरे महाराजस्य केरलाधि-पतेः सन्दर्शनार्थं गुणाः सन्ध्यादयः तदुक्तं सन्धिर्नो विग्रहो यान-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

आकाशे — आर्य ! चारायण ! किमात्थ ? । (ङ) अन्तेउरिआ सहस्सपरिवारस्स महाराअस्स किं तीए विणा विस्सरदित्ति (१)। मा मैवम्। अत्र किञ्चन बीजमस्ति, तत्कार्यसिद्धावाविर्भविष्यति।

(नेपथ्ये पच्चूससुहपडिबुद्धस्स सुप्पभादं देवस्स। संपदं) खु (२)।

---

(१) अन्तःपुरिकासहस्रपरिवारस्य महाराजस्य किं तया विना विस्रंसति इति।

(२) प्रत्यूषसुखप्रतिबुद्धस्य सुप्रभातं देवस्य। साम्प्रतं खलु—

आसनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणा इति षट् च ते गुणाश्चेति षड्गुणाः त एवेति षाड्गुण्यं स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः। तदेव चक्षुः साधु सम्यक् निरुपधि अकूटं यथा तथा दधता तेन प्रसिद्धेन केरलाधिपतिमन्त्रिणा कामं पुत्रावकल्पच्छलतः। पुत्र एव अवकल्पः प्रतिभूस्वरूपः यावत् त्वं मह्यं सम्यक् राजस्वादिकं दातुं न शक्नोषि तावत् ते पुत्रोऽयं मत्समीपे तिष्ठतु इत्येवं रूपः महाराष्ट्रेषु यद्यापि एष राजव्यवहारः ओल इति व्यवह्रियते। स एव छलं तस्मात् तादृशं छलम् आश्रित्येत्यर्थः ल्यबर्थे पञ्चमी। असौ पुत्र इति प्रचारिता लाटाधीश्वरसुता आनायिता दूतादिभिरिति शेषः। अयमेवास्य प्रज्ञाप्रकर्षः यत् तथाविधाचारस्य कल्पितत्वं बुद्ध्वा तादृशेन छलेन प्रभोर्मनोरथः सम्पादित इति। स्रग्धरावृत्तं स्रम्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति लक्षणात्।

(ङ) विस्सरदित्ति विस्रंसतीति संस्कृतम्। अन्तःपुरिकासहस्रपरिवारस्य षड्दान्तःपुरनायिकासेवितस्य महाराजस्य केरलेश्वरस्य तया लाटेश्वरदुहित्रा विना किं विस्रंसति स्खलति न किमपीत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

माणो जाण ण खण्डिदो ससिअरुक्केरेण वित्थारिणा
हुंकारा ण अ पंचमस्स वि चिरं जासु ठ्टिदा कुंठिदाः
पच्चूसाणिअ दोलणेन ललणा मोत्तू णु माणग्गहं
चूडाचुंबिदवल्लहग्गचलणा वट्टन्ति ता संपदम् ॥ १० ॥

पुनस्तत्रैव । भोभो बंदिविंदारआ संति विणिम्मिद-महाराअवासघरपरेतनिवासी महल्लअलोओ तुम्हे भणादि कोवि अ कालो विबुद्धस्स विज्जाहरमल्लदेवस्स । ता कीत्ति (ढ) पभादभोआवलिं ण गायध त्ति । तत्रैव ।

---

(१०) मानो यासां न खण्डितः शशिकरोत्करेण विस्तारिणा,
हुङ्कारा नु च पञ्चमस्यापि चिरं यासु स्थिताः कुण्ठिताः ।
प्रत्यूषानिलदोलनेन ललना मुक्त्वा नु मानग्रहं,
चूडाचुम्बितवल्लभाग्रचरणा वर्त्तन्ते हि ताः साम्प्रतम् ॥
भो भो बन्दिवृन्दारकाः ! सन्ति विनिर्मितमहाराजवासगृहपर्य्यन्त-निवासी अन्तःपुरलोको युष्मान् भणति—कोऽपि च कालो विबुद्धस्य विद्याधरमल्लदेवस्य ? तत् किमिति प्रभातभोगावलीं न गायतेति ?

---

(१०) मान इति । शशिकराणां चन्द्रकिरणानाम् उत्करेण समूहेन । पञ्चमस्य लक्षणया पञ्चमस्वरनादिनः कोकिलस्य पिकः कूजति पञ्चममिति वचनादिति भावः, हुङ्काराः कुण्ठिताः सङ्कुचिताः विफला इति यावत् । प्रत्यूषानिलदोलनेन प्रभातसमीरणकम्पनेन । सर्वस्य उद्दीपकत्वादिति भावः, अत्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः ।

(ढ) प्रभातभोगावलीं प्रभाते प्रत्यूषे या भोगावली राजकीय-स्तुतिविशेषरूपा ताम् । उज्जयिनीभुजङ्ग ! उज्जयिनी नगरी तस्याः नायिकाभूतायाः भुजङ्गः कामुकः तत्सम्बुद्धिः । भुजङ्गो विटसर्पयो-रिति कोषः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जयजयोज्जयिनीभुजङ्ग! सुप्रभातं भवतः। सम्प्रति हि—
द्विवैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकमणिच्छायैः स्थितं तारकै-
र्ज्योत्स्नापानसमालसेन वपुषा मत्ताश्चकोराङ्गनाः।
यातोऽस्ताचलचूलमुद्वसमधुच्छत्त्रच्छविश्चन्द्रमाः
प्राची बालबिड़ाललोचनरुचां जाता च पात्रं ककुप्॥ ११॥

अपि च।

भिन्दानः सुन्दरीणां पतिषु रुषमयं हर्म्यपारावतेभ्यो
वाचालत्वं ददानः कवयितृषु गुणं प्रातिभं सन्दधानः।
प्रातस्त्यस्तूर्य्यनादः स्थगयति गगनं मांसलः पांसुतल्पा-
दुत्तल्पादुत्थितानां नरवरकरिणां शृङ्खलाशिञ्जितेन॥ १२॥

---

(११) द्विवैरिति पुराणा ये मौक्तिकमणयः मुक्ताफलानि तेषां छायेव छाया कान्तिर्येषां तादृशैः द्विवैः तारकैः नक्षत्रैः स्थितम्। ज्योत्स्नानां पानेन समालसेन सम्यक् आलस्ययुक्तेन वपुषा शरीरेण तेन उपलक्षिताः अत एव मत्ताः चकोराणाम् अङ्गनाः इतस्ततो धावन्तीति शेषः। उद्वमस्य गतस्य मधुनः यत् छत्त्रं पटलं तस्येव छविः कान्ति-र्यस्य तादृशः चन्द्रमाः अस्ताचलचूलम् अस्तपर्वतशिखरं याति। तथा प्राची ककुप् दिक् बालविड़ालस्य यत् लोचनं नयनं तस्य रुचां कान्तीनां पात्रं जाता। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(१२) भिन्दान इति। अयं प्रातस्त्यः प्रातःकालीनः तूर्य्यनादः वादित्रध्वनिः सुन्दरीणां पतिषु रुषं प्रणयकोपं भिन्दानः नाशयन्, हर्म्यपारावतेभ्यः वाचालत्वं ददानः तान् वाचालान् कुर्वन्नित्यर्थः, कवयितृषु कविषु प्रातिभं प्रतिभोज्ज्वलं गुणं भावं सन्दधानः समर्पयन् तदानीं प्रज्ञाविशुद्धिदर्शनादिति भावः तथा अस्तल्पात् आयतात् पांसु-तल्पात् धूलिशयनात् उत्थितानां नरवरकरिणां राजहस्तिनां शृङ्-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हरदासः । महत्येव प्रभाते प्रबुद्धो देव इति मन्त्रि-मन्त्रप्रभाव एवैषः । यतः—

कारुभिः कारितं तेन कृत्रिमं स्वप्नहेतवे ।
सुषिरस्तम्भसञ्चारं (१२) नृपतेर्वासमन्दिरम् ॥ १३ ॥

तदहमपि सुषिरस्तम्भसञ्चारं वासगृहं निर्मितवतां तथाविधां च रत्नवतीं (ण) चतुष्किकां करिष्यतां शिल्पवतां मन्त्रिसमादिष्टं दापयितुं महाभाण्डागारं प्रति यास्यामि (इति निष्क्रान्तः ।)

इति विष्कम्भकः (त) ।

(ततः प्रविशति राजा सोत्कण्ठो द्वारावस्थितो विदूषकश्च)

राजा । (साङ्गभङ्गमुत्थाय पठति)—

वार्शिङ्कितेन मांसलः परिपुष्टः सन् गगनं स्थगयति उच्चैर्ध्वनतीत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(१२) कारुभिरिति । तेन महामन्त्रिणा कारुभिः शिल्पिभिः नृपतेः स्वप्नहेतवे सुखशयनार्थं सुषिरस्तम्भसञ्चारं सुषिरस्तम्भानां सच्छिद्रस्तम्भानां सञ्चारः स्थितिर्यस्मिन् तादृशं कृत्रिमं कस्यापि अभी-ष्टस्य सिद्धये सङ्कल्पितं वासमन्दिरं कारितं निर्मापितम् । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ।

(ण) चतुष्किका चतुरवयवां चतुःशालामित्यर्थः ।

(त) विष्कम्भकः वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजित इत्युक्तलक्षणः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तद्वक्त्रं यदि,मुद्रिता शशिकथा,हा हेम ! सा चेद् द्युतिः,
तच्चक्षुर्यदि, हारितं कुवलयैः, स्तच्चेत् स्मितं, का सुधा ?।
धिक्कन्दर्पधनुः, भ्रुवौ च यदि ते, किं वा बहु ब्रूमहे ।
यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥ १४ ॥

विदूषकः । (उपसृत्य) सोत्थि वड्ढदु भवं । (१)

---

(१) स्वस्ति वर्धतां भवान् ।

---

(१२) तद्वक्त्रमिति । तद् वक्त्रं मुखं चेत् अस्तीति शेषः सर्वस्व हृदयस्थायाः कस्याश्चित् नायिकाया इति शेषः । तदा शशिकथा चन्द्रसम्बन्धिनी वार्त्ता मुद्रिता अस्तमिता न कोऽपि चन्द्रं चारुतया कीर्त्तयेदिति भावः। सा द्युतिः कान्तिश्चेत्, हेम काञ्चनं हा शोचनीयं भवतीत्यर्थः हाशब्दः शोकव्यञ्जकोऽव्ययः । काञ्चनमपि न प्रशस्यते जनैरिति भावः। तत्चक्षुः नयनं यदि तिष्ठतीति शेषः तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराजितं नीलोत्पलानि न कोऽपि स्तुवन्तीति भावः । तत्स्मितं मृदुहसितं चेत् सुधा अमृतं का ? न केनाप्याद्रियते इति भावः। यदि च ते भ्रुवौ स्त इति शेषः, तदा कन्दर्पधनुः मदनशरासनं धिक्, निन्द्यामीत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । बहु अधिकं वा किं ब्रूमहे कथयामः, वेधसः ब्रह्मणः सर्गक्रमः सृष्टिनियमः पुनरुक्तवस्तु विरसः पुनरुक्तेषु वस्तुषु विरसः अप्रवृत्तः एकरूपाणां वस्तूनां पुनः पुनः करणं न सृष्टिनियम इति भावः । इति यत् तत् सत्यम् । पुनरुक्तवस्तुविमुख इति वा पाठः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र प्रसिद्धोपमानानां निष्फलत्वप्रतिपादनात् प्रतीपाख्योऽयमलङ्कारः । तदुक्तं, प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं निष्फलत्वाभिधानञ्च प्रतीपमिति कथ्यते इति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । तदेव पठति ।

विदूषकः । ही ही भोः ! (थ) अपुव्वोविअ पाभादिओ पठणविही पिअवअस्सस्स (१) ।

राजा । तथैव ।

विदूषकः । अहो से (द) हिअअविक्खेवो ता किं णु खु एदं । (विचिन्त्य) भोदु अणुवन्धिस्सं । णहु अपीडिओ सहआरवेंटगंठो वि रससव्वस्सं मुंचदि । (पुरतः स्थित्वा) (ध) परिणामुप्पीडिदं विअ दाडिमफलं फुट्टणभूइट्ठं वट्टदि मे हिअअं कोदूहलेन ता जधावुत्तमाचक्खंतो कज्जरहस्सेन संभावेदु मं पिअवअस्सो (२) ।

---

(१) अहो अहो अपूर्व इव प्राभातिकः पठनविधिः प्रियवयस्यस्य ।

(२) अहोऽस्य हृदयविक्षेपस्तत् किं नु खल्विदम् । भवतु अनुबन्धिष्ये । न खलु अपीडितः सहकारवृन्तग्रन्थिरपि रससर्वस्वं मुञ्चति । परिणामोत्पीडितमिव दाडिमफलं स्फुटनभूयिष्ठं वर्तते मे हृदयं कौतूहलेन तद्यथा वृत्तमाचक्षाणः कार्यरहस्येन सम्भावयतु मां प्रियवयस्यः ।

(थ) अपूर्वः पठनविधिः । प्रभाते वेदादिपाठस्यैव नियमात् रात्रस्तादृशपाठस्य अपूर्वत्वमिति भावः ।

(द) हृदयविक्षेपः हृदयस्य अन्तरात्मनः विक्षेपः पराभवः अन्यासक्तता इति यावत् । अनुबन्धिष्ये अनुसरिष्यामि । अपीडितः अनिष्पीडित इत्यर्थः सहकारस्य आम्रस्य वृन्तमेव ग्रन्थिः रस एव सर्वस्वं सर्वधनं तत् ।

(ध) परिणामेण परिपाकेन उत्पीडितमिव उत्तेजितमिव स्फुटनभूयिष्ठं स्फुटितप्रायमित्यर्थः । यथावृत्तं यथोपस्थितं यथाघटित-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

राजा । (तदभिमुखमवलोक्य) अये चारायण ! सखे ! कथं न कथयामि (न) सुहृत्सञ्चारितरहस्यं हि चेतः संविभक्तचिन्ताभारमिव लघूभवति ।

विदूषकः । अवहिदोह्मि (१) ।

राजा । जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेक्यं पुरस्तादभूत्
प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नासपत्नं महः ।
तस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकै-
र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मान्मथं मन्मथम् ॥१५॥

विदूषकः । सुट्ठु क्खु तुमं महिलालंपडो जदो जा सा तए नम्मदाजलत्तिसा दिट्ठा कुवलअमाला णाम

---

(१) अवहितोऽस्मि ।

स्मि यावत् इदं वृत्तान्तम् आचचाक्षः कथयन् कार्यस्य रहस्येन रहस्याख्यानेन सम्भावयतु प्रीणयतु ।

(न) सुहृत्सञ्चारितरहस्यं सुहृदि सञ्चारितं संक्रामितं रहस्यं गूढाभिलाषः यस्य तथाभूतं संविभक्तः चिन्तारूपो भावो यस्य तादृशमिव ।

(१५) जाने इति । मया अद्य प्रत्यूषे स्वप्नविधौ स्वप्नदशायां परिवेषमण्डलमिव परिधिमण्डलमिव परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डले इत्यमरः । ज्योत्स्नासपत्नं चान्द्रिकासदृशं यत् महः तेजः तस्य अन्तःस्थितेति शेषः कापि अनिर्वचनीयाकृतिः अबला नारी दृष्टा, सा नखैर्नखप्रभाभिरित्यर्थः निस्तुषीकृता निर्जिताः शरच्चन्द्रस्य प्रभा यैः तादृशैः अङ्गकैः मान्मथं मदनायत्तं मामिति शेषः मन्मथं यथा तथा बलात् कृतवती ततश्च पुरस्तात् चुलुका अञ्जलिः तया उत्सेक्यं परिमेयं रेत इति शेषः अभूत् अपतत् इत्यहं जाने इत्यन्वयः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(प) जाव तग्गदं किं पि अणुसंधेमि ताव एसो अवरा अंडस्स उवरि पिण्डओ संवुत्तो हुं तदोतदो (१)।

राजा। ततश्च।

आलिखितामिव चेतःफलकतलेऽस्मिन्विकल्पवर्तिकया।
बालां स्मरचित्रगतां विलोक्य जातोऽस्मि तद्वन्दी ॥ १६ ॥

पुनस्तद्वक्त्रमित्यादि पठति।

विदूषकः। तदो तदो (२)।

राजा। शृणु श्रवणामृतं, गण्डूषय मधु, पिब नयनामृतम्।
हारोऽयं केरलस्त्रीविहसितशुचिभिः पङ्क्तिभिर्मौक्तिकानां
सद्यः षाण्मासिकानां मम मदिरदृशा दत्तचन्द्रोदयश्रीः।

---

(१) सुष्ठु खलु त्वं महिलालम्पटः यतो या सा त्वया नर्मदाजलो- त्तीर्णा दृष्टा कुवलयमाला नाम यावत्तद्गतं किमप्यनुसन्दधासि तावदेषोऽपरः गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः हुं ततस्ततः।
(११) ततस्ततः।

(प) यावत् तद्गतं तद्गोचरं किमपि स्वल्पं तत्प्राप्त्युपाय- मित्यर्थः। गण्डस्य रोगविशेषस्य पिण्डकः अपरो रोगविशेष इत्यर्थः।

(१६) आलिखितामिति। अस्मिन् चेत एव फलकं तस्य तले विकल्पवर्त्तिकया कल्पनातूलिकया आलिखितां चित्रितामिव स्मरचित्र- गतां कामचित्तस्थितां तां बालां विलोक्य तस्या बन्दी जातोऽस्मी- त्यन्वयः। आर्य्या जातिः, यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीये- ऽपि। अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके आर्य्येति लक्षणात्। उत्प्रे- क्षालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे। भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति।

(१७) हार इति। मदिरदृशा तया मम कण्ठदेशात् कण्ठदेशं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सोत्कण्ठं कण्ठदेशाज्झटिति कुचतटादों नमो मन्मथायेत्यस्तो यन्मध्यरत्नं छुरयति ककुभः कौङ्कुमीभिः प्रभाभिः । १७॥

विदुषकः। यज्ञोपवीतं (फ) परिमृश्य) सुख्खुरज्जुहारस्स मे महाब्रह्मणस्स भणिदेण सच्चो सिविणओ भोदु । (स्वगतम्)। अहो हदास दासीए पुत्त! सिविणइंदजालिअ! जाणासि महामदीणं पि विब्भमं कादुं । (प्रकाशम् ,तदो तदो (१)।

---

(१) सूत्ररज्जुहारस्य मे महाब्राह्मणस्य भणितेन सत्यः स्वप्नो भवतु । अहो हताश दास्याः पुत्र! स्वप्नेन्द्रजालिक! जानासि महामतीनामपि विभ्रमं कर्तुम् । ततस्ततः ।

व्याप्य यदर्थे पञ्चमी, केरलस्त्रीणां विहसितान्येव शुचयः निर्मला विशुद्धा वा ताभिः षाण्मासिकानां षण्मासोत्पन्नानाम् अभिनवानामित्यर्थः मौक्तिकानां पङ्क्तिभिः दत्ता चन्द्रोदयस्य श्रीर्यस्मै तादृशः तथा यस्य मध्यरत्नं कौङ्कुमीभिः कुङ्कुमसदृशीभिः प्रभाभिः ककुभः दिशः छुरयति व्याप्नोति सोऽयं हारः सद्यः कुचतटात् सोत्कण्ठं साभिलाषम् ओं नमो मन्मथाय इति उच्चार्य्य इति शेषः झटिति अस्तः विक्षिप्तः अर्पित इति यावत् । स्रग्धरावृत्तम् ।

(फ) परिमृश्य धृत्वा सूत्ररज्जुहारस्य सूत्रमा रज्जव एव हारा मालिकाः यस्य तादृशस्य महाब्राह्मणस्य श्रेष्ठब्राह्मणस्य अथच ब्राह्मणाधमस्य शङ्खे तैले तथा मांसे गोष्ठे ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महान् शब्दो न दीयते इति निष्कर्षादिव्यञ्जकतया तच्छब्देभ्यः प्राक् महच्छब्दस्य ग्रहणनिषेधात् । भणितेन आशीर्वादवचसा इत्यर्थः । विभ्रमं विशेषेण भ्रान्तिं व्याकुलतामित्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । ततश्च—

कथय किमिह बाले ! का त्वमित्युल्लपंस्तां
झटिति किल दुकूलस्याञ्चले धारयामि ।
अगमदथ निकेतात् क्वाप्यसौ सारयन्ती
नवकुवलयमाला मांसलैर्दृष्टिपातैः ॥ १८ ॥

विदूषकः । अध ब एक्कपल्लंकगदाए देवीए किं पडिवण्णं ?(१)

राजा । अत्रान्तरे तरलहारलतानितम्बा
संवाहनस्खलनवेगतरङ्गिताङ्गी ।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-
रन्तःपुराद् गतवती सह सौविदल्लैः ॥ १९ ॥

---

(१) अथ एकपर्यङ्कगतया देव्या किं प्रतिपन्नम् ?

---

(१८) कथयेति । हे बाले ! इह अस्मिन् स्थाने त्वं किं कथम् आगतेति शेषः । का त्वं ? कथय इति उल्लपन् वदन् झटिति तां दुकूलस्य वसनस्य अञ्चले धारयामि । अथ असौ नवकुवलयमालामांसलैः नवीननीलोत्पलश्रेणिसदृशैः दृष्टिपातैः सारयन्ती व्यथयन्ती मामिति शेषः निकेतात् वासभवनात् क्वापि अगमत् । मालिनीवृत्तम् ।

(ब) एकपर्यङ्कगतया एकपल्यङ्कस्थतया । प्रतिपन्नं कृतम् ।

(१९) अत्रेति । अत्र अन्तरे अवकाशे तरलः चञ्चलः यः हारः स एव लता नितम्बे यस्याः तथोक्ता संवाहने सम्यक् स्पर्शलब्धया अभरणे स्खलने रेतःपतने च यो वेगः चापल्यं तेन तरङ्गितं कम्पितम् अङ्गं यस्याः तादृशी अत एव धृतः मान एव तन्तुः सूत्रं यया तथाभूता मानवतीत्यर्थः शयनं व्यपास्य विहाय सौविदल्लैः कञ्चुकिभिः सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः । सह अन्तःपुरात् गतवती । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। (भ) अहो! ते णागरत्तणं किं तए पुरदो भवीअ णाणुणीदा केच्चिरं वा चंदे पसारिदकरे अविकसिदकमला णीलुप्पलिणी चिठ्ठदि। (१)

राजा। (सखेदस्मितम्) (म) तदनुध्यानपरतन्त्रचेतसा धारयितुं न पारिता किं पुनरनुनेतुम्।

विदूषकः। सच्चकं तए किदे णडे दिठ्ठे मुंडिदे उवविठ्ठो पई मुंडिदो त्ति। (२)

राजा। (सखेदस्मितम्) (य) भगवत्याशि! सत्यमप्रतिहतासि। ननु विचारय चिरम्।

---

(१) अहो! ते नागरत्वं किं तया पुरतो भूत्वा नानुनीता? कियच्चिरं वा चन्द्रे प्रसारितकरे अविकसितकमला नीलोत्पलिनी तिष्ठति?

(२) सत्यं, त्वया कृतं—'नष्टे दृष्टे मुण्डिते उपविष्टः पतिर्मुण्डितः' इति।

(भ) अहो! ते नागरत्वं तव नागरत्वं विलासित्वं वैदग्ध्यमिति यावत् आश्चर्यमित्यर्थः त्वया पुरतो भूत्वा किं कथम् असौ न अनुनीता? वैदग्ध्येन अनुनयचातुर्यस्य तव विदितत्वादिति भावः। प्रसारितकरे प्रसारितः करः किरणः हस्तश्च येन तादृशे।

(म) तदनुध्यानपरतन्त्रचेतसा तस्याः अप्रदृष्टायाः यत् अनुध्यानं चिन्तनं तत्परतन्त्रं तदधीनं चेतः यस्य तादृशेन मया इति शेषः।

(य) भगवति सर्वशक्तिमति। अप्रतिहता केनापि प्रतिहन्तुमशक्या इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

क्व पातव्या ज्योत्स्नामृतभुवनगर्भाऽपि तृषितै-
र्मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुत्र भवतु ।
क्व वाऽपारो मेयो वत वकुलदाम्नां परिमलः
कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥ २० ॥

(स्मृतिमभिनीय हृदयदेशमवलोक्य च)

स्वप्नः किमेष ? किमु संविदियं च साक्षाज्- ?
ज्ञानं किमेतदुभयात्मकमन्यदेव ?
यद्दृश्यते न खलु सा तरलायताक्षी
कण्ठप्रदेशमधिरोहति चैष हारः ॥ २१ ॥

---

(२०) क्वेति । तृषितैः पिपासुभिः अमृतं भुवनगर्भे जगदभ्यन्तरे यस्याः तादृशी अपि सर्वत्र सुलभापीत्यर्थः ज्योत्स्ना चन्द्रिका क्व कुत्र पातव्या ? न कुत्रापि पातुं शक्या इत्यर्थः । कुत्र वा मृणालीतन्तुभ्यः बिसस्त्रेभ्यः सिचयरचना वस्त्रवयनं भवतु न कुत्रापीत्यर्थः । बकुलदाम्नां केशरमालिकानाम् अपारः अशेषः परिमलः सौरभं क्व वा मेयः परिच्छेत्तुं शक्यः । वतेति खेदसूचकमव्ययम् । स्वप्नश्च कुवलयदृशं नीलोत्पलाक्षीं तां कथं साक्षात् कल्पयतु कल्पयितुं शक्नोतु न कथमपीत्यर्थः । तृषितानां ज्योत्स्नापानमिव मृणालसूत्रेभ्यः वस्त्रवयनमिव वकुलमालानां परिमलातिरेकपरिच्छेद इव स्वप्नकल्पाया नायिकाया स्वप्नापरिकल्पनमसम्भवीति भावः । दृष्टान्तालङ्कारोऽयं, तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् इति । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति लक्षणात् ।

(२१) स्वप्न इति । एषः तादृगलौकिकरूपराशिसन्दर्शनरूपः स्वप्नः निद्रावेशविजृम्भितः किम् ? किमु इयं तादृशालौकिकरूपसन्दर्शनरूपा साक्षात् संवित् प्रत्यक्षज्ञानम् ? अथवा एतत् उभयात्मकं स्वप्नप्रत्यक्षज्ञानमयम् अन्यत् अपरं ज्ञानमेव किम् ? यद् यस्मात् सा तरलाक्षी

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । भणि (२) णिसारंभपिण्डेण णिअहारेण विप्पलद्धोसि । (१)

राजा । (मदनानुकूलमभिलीय)

वाणान् संहर मुञ्च कार्मुकलतां लक्ष्यं तव त्र्यम्बकः
के नामात्र वयं ? शिरीषकलिकाकल्पं यदीयं मनः ।
तत्कारुण्यपरिग्रहात् कुरु दयामस्मिन्विधेये जने
स्वामिन् ! मन्मथ ! तादृशं पुनरपि स्वप्नाद्भुतं दर्शय ॥२२

(१) भण्ये निशारम्भपिण्डेन निजहारेण विप्रलब्धोऽसि ।

चञ्चलनयना न खलु दृश्यते एतेन, ज्ञानैकदेशस्य स्वप्नमयत्वमिति भावः । एवं च तदारोपित इत्यर्थः हारः कण्ठप्रदेशमधिरोहति च एतेन ज्ञाना-परदेशस्य प्रात्यक्षिकत्वमिति भावः । यद्येष स्वप्नः तदा कथं कण्ठे मम हारार्पणं यदि च साक्षात् संवित् तदा कथं तस्या अपूर्वदर्शनमिति उभयात्मकं ज्ञानमस्येति तात्पर्यार्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(२) निशारम्भपिण्डेन निशायाः आरम्भे प्रथमयामे पिण्डेन परिहितेन कुतश्चित् व्यासङ्गात् विस्मृतेनेति भावः, विप्रलब्धः प्रतारितः भ्रममापादित इत्यर्थः ।

(२२) वाणानिति । हे स्वामिन् प्रभो मन्मथ ! मदन ! वाणान् मत्प्रहारार्थं संहितानिति भावः, संहर तूणेषु स्थापय, कार्मुकलतां धनुः मुञ्च त्यज तव लक्ष्यं शरव्यं त्र्यम्बकः शिवः यदीयं येषामस्माकम् इदं मनः शिरीषकलिकाकल्पं शिरीषकुसुमकलिकासदृशम् अति-कोमलमित्यर्थः ते वयं के ? तादृग्दुर्जयविश्वाधिपस्य भवतः अति-क्षीणजीविषु अस्मादृशेषु प्रयासोऽकिञ्चित्कर इति भावः । तत् तस्मात् कारुण्यस्य परिग्रहात् अस्मिन् विधेये वश्ये जने दयां कुरु, न प्रहर इति भावः, प्रत्युत पुनरपि स्वप्ने तादृशम् अद्भुतम् आश्चर्यरूपं दर्शय । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। एसो सो तुमं सिविणअलद्धेहिं मोदएहिं गामं उवणिमंतेसि ता एहि गह्निअ देवीं पसादेह्म (ल)। वरं तक्कालोपगदा तित्तिरी णउण दिअसंतरिदा मोरी। (१)

राजा। यदभिरुचितं भवति।

विदूषकः। पणअपणमंतसामंतसहस्सकुलमथ्थाणीमंडवमग्गमुज्झीअ (व) इमिणा खिडक्किआदुवारेण मअरंदुज्जाणमाविसीअ गच्छह्म (२)। तथा कुरुतः।

नेपथ्ये। सुखाय वसन्तावतारो भवतु देवस्य। संप्रति हि—

गर्भग्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पल्लवाः
वाञ्छामात्रपरिग्रहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः।

---

(१) एष स त्वं स्वप्नलब्धैर्मोदकैर्ग्राममुपनिमन्त्रयसि ? तदेहि गत्वा देवीं प्रसादयावः। वरं तत्कालोपगता तित्तिरी न पुनर्दिवसान्तरिता मयूरी।

(२) प्रणयप्रणमत्सामन्तसहस्रकुलमास्थानीमण्डपमार्गमुज्झित्य अनेनापवरकद्वारेण मकरन्दोद्यानमाविश्य गच्छावः।

(ल) स्वप्नलब्धैरलीकैरित्यर्थः। ग्रामं ग्रामवासिसर्वजनम् उपनिमन्त्रयसि तानेव भोजयितुम् आह्वयसि एवं त्वां व्याकुलं ज्ञात्वा श्रुत्वा च सर्वं वृत्तान्तं त्वां क्षिप्तमिव मंस्यन्ते इति भावः। तत्कालोपगता चिन्तिताधिगता तित्तिरी पक्षिणीविशेषः दिवसान्तरिता दिनान्तरव्यवहिता असुलभा इत्यर्थः।

(व) प्रणयेन प्रकृष्टेन नयेन प्रणमतां सामन्तानाम् अधीनन्टपाणां सहस्रैः सङ्कुलं व्याप्तम्। उज्झित्वा त्यक्त्वा।

(२२) गर्भग्रन्थिष्विति। वीरुधां लतानां गर्भग्रन्थिषु ग्रन्थ्यभ्यन्तरेषु सुमनसः पुष्पाणि, तथा मध्ये अङ्कुरं पल्लवाश्च दृश्यन्ते इति शेषः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

किञ्च त्रीणि जगन्ति जिष्णु दिवसैर्द्वित्रैर्मनोजन्मनो
देवस्यापि चिरोज्झितं यदि भवेदभ्यासवश्यं धनुः ॥ २३॥
सपदि सखीभिर्निभृतं विरहवतीस्त्रातुमत्र भुज्यन्ते ।
सहकारमञ्जरीणां शिखोद्गमग्रन्थयः प्रथमे ॥ २४ ॥

राजा । अये! सुरभिसमयारम्भः सैवेयं मन्मथशैल्यसामग्री ।

विदूषकः । वंदिवअणसूयमाणसिसुभावो उअवणदीसंतथ्थोअविथ्थारो सुरभिसमयारंभो त्ति किं णेदमणवरदसारणीसेअसुकुमारासु केलिवणवसुंधरासु अधिकविथ्थारो सुरभिसमयारंभः (श) (१) ।

---

(१) वन्दिवचनसूयमाणशिशुभाव उपवनदृश्यमानस्तोकविस्तारः सुरभिसमयारम्भ इति किं नेदमनवरतसारणीसेकसुकुमारासु केलिवनवसुन्धरासु अधिकविस्तारो सुरभिसमयारम्भः ।

किञ्च पिकानां या वध्वः तासां कण्ठोदरे कण्ठाभ्यन्तरे पञ्चमः स्वरविशेषः वाञ्छामात्रेण परिपक्वो यस्य तादृशः प्रकाशोन्मुख इत्यर्थः तिष्ठति । तथा देवस्य मनोजन्मनः कामस्य चिरोज्झितं यदि चिरत्यक्तमपीत्यर्थः अभ्यासवश्यम् अनवरतव्यापारेण वशं गतं धनुरपि द्वित्रैर्दिवसैः त्रीणि जगन्ति जिष्णु भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(२४) सपदीति । अत्र वसन्तागमे सखीभिः सहचरीभिः विरहवतीः नायिकाः प्रोषितभर्तृका इत्यर्थः त्रातुं रक्षितुं सहकारमञ्जरीणां प्रथमे शिखोद्गमग्रन्थयः सपदि शीघ्रं निभृतं ताभिरलक्षितञ्च यथा तथा भुज्यन्ते व्यवच्छिद्यन्ते ।

(श) वन्दिवचनश्रूयमाणशिशुभावः वन्दिनां वैतालिकानां वचनेन वर्णनेन श्रूयमाणः शिशुभावः शैशवं प्रारम्भ इत्यर्थः यस्य तथोक्तः वन्दिनं वसन्तमधिकृत्य राजस्तुतेरारम्भादिति भावः । उपवनदृश्यमानस्तोकविस्तारः उपवनदृश्यमानः स्तोकः अल्पः विस्तारो यस्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । ततश्च ।

सास्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं षाण्मासिकैर्मौक्तिकैः
बाह्लीकीदशनच्छदारुणतरैः पत्रैरशोकश्चितः ।
भृङ्गालङ्घितकोटिकिंशुकमिदं किंचिद्विवृन्तायते
माञ्जिष्ठस्तवकैश्च पाटलितरोरन्यैव काचिल्लिपिः ॥ २५ ॥

(विचिन्त्य)

विदूषकः । कलमंकूरकुसंडपांडरेसुं सितसिंदुवारपुप्फेसुं तक्कालकिदमंजिठ्ठेसुं असोअपल्लवेसुं णिज्जिदमंजिट्ठाधूसरिदमणहरेसुं (ष) माहवीकुसुमेसुं दधिसरिच्छेसुं

तथाभूतः । अनवरतसारणीसेकसुकुमारासु अनवरतः सारणी सेचनी तस्याः सेकः तेन सुकुमारासु कोमलासु केलिवनवसुन्धरासु क्रीडावनभूमिषु । सुरभिसमयारम्भः वसन्ताविर्भावः ।

(२५) सास्यमिति । सम्प्रति वसन्ताविर्भावसमये विचकिलं मदनाख्यतरुकुसुमं षाण्मासिकैः षण्मासोत्पन्नैः प्रौढैरित्यर्थः मौक्तिकैः सास्यं सादृश्यं सेवते लभते । अशोकः बाह्लीकीनां दशनच्छदारुणतरैः दन्तावलीसदृशलोहितैः पत्रैः चितः व्याप्तः । इदं किञ्चित् किंशुकं पलाशं भृङ्गेण लङ्घिता कोटिरग्रं यस्य तथोक्तम् अत एव विवृन्तायते विभिन्नवृन्तयुक्तमिव आभाति पलाशवृन्तस्य श्यामत्वात् अग्रस्थितभृङ्गस्य तथात्वेन अग्रे पश्चाच्च वृन्तमिव लक्ष्यते इति भावः । तथा पाटलितरोः तदाख्यवृक्षस्य माञ्जिष्ठस्तवकैः रक्तवर्णपुष्पगुच्छैः अन्यैव अपूर्वैव काचित् लिपिः रचना दृश्यते इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ष) तस्मिन् काले वसन्तप्रादुर्भावसमये कृतः जनितः मञ्जिष्ठारागः येषां तादृशेषु । निर्जितमञ्जिष्ठाधूसरितमनोहरेषु निर्जिता मञ्जिष्ठा यैः तादृशानि आधूसरितानि मनोहराणि च तथोक्तेषु ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

णोमालिआमुउलेसु दरावड्ढिददुद्धमुद्धेसु विचइल्लपुप्फेसु णीसेसकुसुमसंपदं वज्जीअ भममाणा संसज्जदि मे दिठ्ठी (१)

राजा । अत्र हि किलोचितोपमाननिवेदिनी (स) ते जिह्वा ।

विदूषकः । (अग्रतो निर्दिश्य) । रंगंगणं (ह) लदाणच्चकीणं वाहाअली मलआणिलतुरंगस्स पारद्धिरण्णं मम्महवाहस्स संकेदसदणं णीसेसकुसुमाणं पीऊसवरिसी हिअअस्स पमदुज्जाणं तादूमं निव्वण्णअंतो इदो एदु पिअवअस्सो (२) ।

---

(१) कुङ्कुमाङ्कुरकूश्माण्डपाण्डरेषु स्मितसिन्दुवारपुष्पेषु मल्लकलङ्कतःआश्लिष्टेषु अशोकपल्लवेषु निर्जितमञ्जिष्ठाधूसरितमनोहरेषु माधवीकुसुमेषु दधिसहक्षेषु नवमालिकामुकुलेषु दरावर्धितदुग्धमुग्धेषु विचकिलपुष्पेषु निःशेषकुसुमसंपदं वर्जयित्वा भ्रममाणा संसज्जते मे दृष्टिः ।

(२) रङ्गाङ्गणं लता नर्तकीनां बाह्याली मलयानिलतुरङ्गस्य पापर्द्धिरण्यं मन्मथव्याधस्य सङ्केतसदनं निःशेषकुसुमानां पीयूषवर्षी हृदयस्य प्रमदोद्यानं तदेतन्निर्वर्णयन् इत एतु प्रियवयस्यः ।

दधिसहक्षेषु दधितुल्येषु । दरावर्द्धितदुग्धमुग्धेषु ईषदारवर्द्धितानि ईषद्वृद्धिं गतानि अत एव दुग्धवत् मुग्धानि मनोज्ञानि तेषु विचकिलपुष्पेषु विचकिलानां मदनतरूणां कुसुमेषु । निःशेषाणाम् अशेषाणां कुसुमानां सम्पदं समृद्धिं वर्जयित्वा त्यक्त्वा भ्रममाणा भ्रमन्ती मे दृष्टिः संसज्जते संलगति दधिप्रियत्वात् तत्सदृशेष्वेव रागो न तु रक्तकुसुमादिषु इति भावः ।

(स) उचितोपमाननिवेदिनी उचितम् उपयुक्तम् उपमानं दृष्टिरूपमिति भावः निवेदयतीति तथोक्ता ।

(ह) रङ्गाङ्गनं लतानर्त्तकीनां लता एव नर्त्तक्यः तासां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । (पवनस्पर्शमभिनीय) ।

ये दोलाकेलिकाराः किमपि मृगदृशां मानतन्तुच्छिदो ये,
सद्यः शृङ्गारदीक्षाव्यतिकरगुरवो ये च लोकत्रयेऽपि ।
ते कण्ठे लोडयन्तः परभृतवयसां पञ्चमं रागराजं
वान्ति स्वैरं समीराः स्मरविजयमहासाक्षिणो दाक्षिणात्याः २७

अपि च, सुरतभरखिन्नपन्नगविलासिनीपानकेलिजर्जरितः ।
पुनरपि विरहिश्वासैर्मलयमरुन्मांसलीक्रियते ॥ २८ ॥

रङ्गाङ्गनं नृत्यक्षेत्रं मलयानिलतरङ्गस्य वाह्याली बहिःप्रदेशः । मन्मथ एव व्याधः तस्य प्रापद्धीनां पापाचाराणाम् अरण्यं निःशेषाणां कुसुमानां सङ्केतसदनं सङ्केतस्थानम् । पीयूषम् अमृतं वर्षतीति तथोक्तम् अमृतवदानन्दजनकमित्यर्थः । निर्वर्णयन् अवलोकयन् ।

(२७) ये इति । ये दोलया दोलनेन यः केलिः क्रीडनं तं कारयन्तीति तथोक्ताः, वायुसेवनार्थं विलासिनः दोलया क्रीडन्तीति प्रसिद्धिः । किमपि किञ्च मृगदृशां मानिनीनामिति शेषः मान एव तन्तुः सूत्रं तं छिन्दन्तीति तथाभूताः । ये च लोकत्रयेऽपि सद्यः वहनमात्रेणेत्यर्थः शृङ्गारदीक्षाव्यतिकरगुरवः शृङ्गारेषु या दीक्षा तस्या व्यतिकरश्चेष्टाविशेषः तस्य गुरवः उपदेष्टारः शृङ्गारचेष्टाप्रवर्त्तका इत्यर्थः ते स्मरविजयमहासाक्षिणः दाक्षिणात्याः समीराः वायवः परभृतवयसां कोकिलपक्षिणां कण्ठे पञ्चमं रागराजं स्वरविशेषं लोडयन्तः संक्रामयन्तः सन्तः स्वैरं मन्दं वान्ति वहन्ति । स्रग्धरावृत्तं, म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति लक्षणात् ।

(२८) सुरतेति । सुरतस्य निधुवनस्य भरेण आतिशय्येन खिन्नानां पन्नगविलासिनीनां भुजङ्गरमणीनां पाने यः केलिः तेन जर्जरितः मन्दीकृतः अपि पुनः विरहिणां श्वासैः दीर्घनिश्वासैः मांसलीक्रियते परिपुष्यते वृद्धिं प्राप्यते इत्यर्थः । आर्य्याजातिरियम् । यस्याः पादे

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । एवं णेदं ।

लंकातोरणमालिआतरलणो माणोसहं सिंघली-
संगाणं दविडीण मम्महमहालासैकणट्टावओ ।
कण्णाडीचिउराण तंडवअरो लाटीण लीलागुरू
उम्मत्तो मरहट्ठि लुंडिदमणो चेताणिलो णच्चदि ॥२९॥

(संस्कृतमाश्रित्य)

इह हि नववसन्ते मञ्जरीरेणुपुञ्ज-
च्छुरणधवलदेहाबद्धहेलं सरन्ति ।

---

(२९) एवमेतत् ।

लङ्कातोरणमालिकातरलनो मानौषधं सिंहली
संघानां द्राविडीनां मन्मथमहालास्यैकनर्तकः ।
कर्णाटीचिकुराणां ताण्डवकरो लाटीनां लीलागुरु-
रुन्मत्तो महाराष्ट्रीलुण्ठितमनाः चैत्रानिलो नृत्यति ॥

प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽर्य्येति लक्षणात् ।

(२९) लङ्केति । लङ्कायास्तोरणस्य बहिर्द्वारस्य या मालिका स्रक् तस्याः तरलनः कम्पनः सिंहलीसङ्घानां लङ्काङ्गनानां मानस्य प्रणयकोपस्य औषधम् अपनेता इत्यर्थः उद्दीपकत्वादिति भावः द्राविडीनां द्राविड़देशाङ्गनानां मन्मथस्य यत् महालास्यं महानर्त्तनं महोत्सव इत्यर्थः तस्य नर्त्तकः उत्तेजकः कर्णाटीनां कर्णाटदेशमहिलानां ये चिकुराः कुन्तलाः तेषां ताण्डवकरः नाट्यकारकः लाटीनां लाटदेशवनितानां लीलागुरुः विलासशिक्षकः महाराष्ट्रीणां लुण्ठितं मादितं मनो येन तादृशः तथा उन्मत्तः उन्मादकारकः अन्तर्भूतण्यर्थोऽयं मदधातुः । चैत्रानिलः वसन्तवायुः नृत्यति नटवत् विचरति ।

(३०) इह हीति। इह अस्मिन् नववसन्ते हारिणः मनोहारिणः

CC-0. Agamnigam Digital Preseyation Foundation, Chandigarh

तरलमलिसमूहा हारिहुङ्कारिकण्ठा
बहुलपरिमलाली सिन्दुरं सिन्दुवारम् ॥ ३० ॥

राजा । (किञ्चिद्विहस्य) । संस्कृतेऽपि प्रगल्भसे (क) ।

विदूषकः । तुमं पि अह्मारिसजणजोग्गे पाउदसरणे पउत्तोसि । ता एहि महामंतिकारिदं फटिहसिलामंदिरं केलिकेलासं (ख) पेक्खिदुं गच्छह्म (१) (इति परिक्रामतः) । कहिं उण कोंचीकेंकारसुन्दरो (ग) सद्दो सुणीअदि (२) ।

राजा । (समाकर्ण्यंस्तदनुसारेणोर्ध्वमवलोक्य)

---

(१) त्वमपि अस्मादृशजनयोग्ये प्राकृतमार्गे प्रवृत्तोऽसि । तदेहि महामन्त्रिकारितं स्फटिकशिलामन्दिरं केलिकैलासं प्रेक्षितुं गच्छावः ।

(२) कुत्र पुनः कौञ्चीक्रेङ्कारसुन्दरः शब्दः श्रूयते ।

हुङ्कारिणः हुङ्कारयन्तः कण्ठाः येषां तथोक्ताः तथा मञ्जरीणां कुसुमवल्लरीणां रेणुपुञ्जैः परागसङ्घैः यत् कुरणं व्यापनं तेन भवन्तः श्वेतः देहः येषां तथाभूताः अलिसमूहाः बहुहेलं क्रतावद्यं यथा तथा भोग्यवस्तूनां प्राचुर्यादिति भावः तरलम् अनिलकम्पितं बहुला परिमलानाम् आली यस्य तादृशं सिन्दुरं विकस्वरं सिन्दुवारं पुष्पविशेषं सरन्ति गच्छन्ति । मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ।

(क) प्रगल्भसे वाचालयसि ।

(ख) प्राकृतमार्गे प्राकृतपद्धतौ प्राकृतभाषायामिति यावत् । केलिकैलासं केलौ क्रीडायां कैलास इव इति तथोक्तम् ।

(ग) क्रौञ्चीकेङ्कारसुन्दरः, क्रौञ्चया बकपक्षिण्याः केङ्कार इव सुन्दरः मनोज्ञः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनाक्-
अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ।
सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ॥३१॥

विदूषकः । भो वअस्स ! कहिं सो (१) ।

राजा । अयमयं (सविस्मयमवलोक्य) कथं न दृश्यते किं पुनरिदम् । (वितर्क्य)

यन्मञ्जुशिञ्जितमितो रशनामणीनां
यच्छाससौरभबलादलयो वदन्ति ।

---

(१) भो वयस्य ! कुत्र सः ।

---

(३१) उपेति । उपप्राकाराग्रं प्राकारशिखरसमीपे नयने प्रहिणु प्रेरय दृष्टिं कुरु इत्यर्थः मनाक् ईषत् तर्कय विवेचय, अनाकाशे अनन्तरीक्षे गलितहरिणः मृगरहितः अकलङ्क इत्यर्थः सुधायां बद्धा ग्रासा यैः तादृशैः सुधापानार्थिभिरित्यर्थः उपवनचकोरैः उपवनविशेषणात् चकोराणां सुस्नीकत्वं व्यज्यते अनुसृतां पिपासितामित्यर्थः लवलिफलानां पाकस्य प्रणयिनीम् अनुकारिणीं परिणतलवलिफलसदृशीम् अच्छां निर्मलां ज्योत्स्नां चन्द्रिकां किरन् वर्षन् कोऽयं शीतकिरणः ? अत्र निगीर्णस्वरूपे अनुपाति नायिकायाः वदने नयने च चन्द्रचकोररूपेणाध्यवसायात् भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिः । तदुक्तं दर्पणे । सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते । भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ । पौर्वापर्य्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा तत इति । शिखरिणीवृत्तं, रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति लक्षणात् ।

(३२) यदिति । यत् यस्मात् इतः अस्यां दिशि रशनामणीनां काञ्चीरत्नानां मञ्जु मनोज्ञं शिञ्जितं ध्वनिः भूषणानान्तु शिञ्जित-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यन्नीतयः स्खलदलङ्कृतयश्च लीला-
दोलाविलासतरलस्तदयं मुखेन्दुः ॥ २२ ॥

विदूषकः । सच्चकं तुए जाणिदं जदो हिंदोलदंडिग्रासिहराइं (घ) इदो दीसंति (१) ।

राजा । (पुनर्दृष्ट्वा) सखे ! अयमसावाश्चर्यचन्द्रमाः ।

विदूषकः । कधं लुक्कदंसणिआहिं (ङ) विअ अह्मे हिं समं खेलदि चंदो (२) ।

राजा । सखे ! दिष्ट्या वर्धसे स्वप्नदृष्टजनमुखपद्मसंवादिनी लावण्यलक्ष्मीः ।

---

(१) सत्यं त्वया ज्ञातं यतो हिन्दोलादण्डिकाशिखराणि इतो दृश्यन्ते ।

(२) कथं लुप्तदर्शनैरिवास्माभिः समं खेलति चन्द्रः ।

मित्यमरः । वर्त्तते इति शेषः । यत् यस्मात् श्वासस्य निश्वासमारुतस्य यत् सौरभं तस्य बलात् अतिरेकात् अलयः वदन्ति धावन्तीत्यर्थः, यश्च स्खलन्त्यः कम्पन्त्यः अलङ्कृतयः अलङ्कारा यासु ताः गीतयः सङ्गीतानि च श्रूयन्ते इति शेषः, तत् तस्मात् अयं लीलायै या दोला क्रीड़ादोलनं तस्या विलासैः व्यापारविशेषैः तरलः चपलः मुखेन्दुः वदनचन्द्रः न तु प्रकृतश्चन्द्र इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । तेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति लक्षणात् ।

(घ) हिन्दोलादण्डिकाशिखराणि हिन्दोलाया दोलायन्त्रस्य या दण्डिकाः अवलम्बनदारुविशेषाः तासां शिखराणि अग्राणि ।

(ङ) लुप्तं तिरोहितं न दृश्यमिति यावत् दर्शनं येभ्यः तादृशैः अस्माभ्यं दर्शनम् अदत्त्वा कथं क्रीड़तीत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। कीदिसी सा (१)।

राजा। यादृशी परिपाकपाण्डुराणां शरकाण्डानाम् (च)।

विदूषकः। करिकलभदन्तच्छेदेसु वि सा अत्थि ज्जेव। (विचिन्त्य) विरमिदहिन्दोलसद्देण जाणिज्जदि उत्तिस्सा सा। ता एहि अग्गतो गच्छम्ह (२)। (इति परिक्रामतः) इदं तं केलिकेलासं। ता पविसीअदु (३)। (तथा कुरुतः)।

राजा। उद्दण्डडिण्डीरपिण्डपरिपाण्डुरेण (छ) महसा महाकैलासमिवेदम्।

विदूषकः। इदो दाव (ज) ललिअफटिहगब्भभवणभित्तिचित्तसंठेसु कम्मेसु णिवेसीअदु दिट्ठी। एस दाव

---

(१) कीदृशी सा।

(२) करिकलभदन्तच्छेदेष्वपि साऽस्त्येव। विरमितहिन्दोलाशब्देन ज्ञायते उत्तीर्णा सा तदेहि अग्रतो गच्छावः।

(३) इदं तत् केलिकैलासं तत् प्रविश्यताम्।

(च) परिपाकेति। परिपाकेण पाण्डुराणां धवलानां शरकाण्डानां शराख्यतृणानां यादृशी लावण्यलक्ष्मीः लावण्यकान्तिः तादृशी अस्य आश्चर्य्यचन्द्रमय इत्यर्थः।

(छ) उद्दण्डेति। उद्दण्डः महान् यः डिण्डीरः फेनः तस्य पिण्डवत् परिपाण्डुरेण महसा तेजसा।

(ज) ललितेति। ललितानि सुन्दराणि ललितं त्रिषु सुन्दरमित्यमरः यानि गर्भभवनानि अन्तर्वेश्मानि तेषां भित्तिषु यानि चित्राणि आलेख्यानि तेषु स्थितेषु कर्मसु रचनाविशेषेषु इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

देवो देवीए समं पासआहिणिवेसी आलिहिदो। एसा वि तंबुलकरंडवाहिणी णाअवल्ली। एसा चामरग्गाहिणी पभंजणिआ। एसो रअणकरंडओ णाम वामणओ। एसो उण मंदुरामक्कटो टप्परकण्णो णाम (१)।

राजा। सखे! त्वमेषोऽभिलिखितः।

विदूषकः। (सक्रोधम्) णाहं लिहिदुं जाणिदो बह्मणी जाणादि जादिसो हं सा मां भणादि तुमं पच्चक्खको देवो त्ति (२)।

राजा। किमुपवने शुको वदति।

विदूषकः। किं विअ (३)।

राजा। अस्ति भवान् देवः किं पुनर्भृङ्गरिटिः (क)।

---

(१) इतस्तावन्नीलितस्फटिकगर्भभवनभित्तिचित्रसंस्थेषु कर्मसु निवेश्यतां दृष्टिः। एष तावद्देवो देव्या समं पाशकाभिनिवेशी आलिखितः, एषाऽपि ताम्बूलकरण्डवाहिनी नागवल्ली। एषा चामरग्राहिणी प्रभञ्जनिका। एष रत्नकरण्डको नाम वामनकः। एष पुनर्मन्दुरामर्कटः टप्परकर्णो नाम।

(२) नाहं लिखितुं ज्ञातो ब्राह्मणी जानाति यादृशोऽहं सा मां भणति त्वं प्रत्यक्षो देव इति।

(३) किमिव।

पाशकाभिनिवेशी पाशक्रीडासमासक्तः। मन्दुरा अश्वशाला तत्र स्थितो मर्कटः वानरः।

(क) भृङ्गरिटिः शिवानुचरो भृङ्गीति प्रसिद्धः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । को दुज्जणवअणाणं (ञ) कणं देहि (१)। (अङ्गुल्या निर्दिशन्) एसा उण सोहासमुदएण उवहसंती विअ कावि अपुव्वा आलिहिदा (२)।

राजा। इयमपूर्वैवास्माकं न पुनरनङ्गस्य। (सम्यग्विलोक्य) सैवेयमस्मन्मनःसागरशशिलेखा (ट)। अहो रूपसंपदं तस्याः।

चक्षुर्मेचकमम्बुजं विजयते वक्त्रस्य मित्रं शशी
भ्रूसूत्रस्य सनाभिमन्मथधनुर्लावण्यपण्यं वपुः।
लेखा कापि रदच्छदे च सुतनोर्गात्रे च तत्कामिनी-
मेनां वर्णयिता स्मरो यदि भवेद्वैदग्ध्यमभ्यस्यति ॥ ३२ ॥

---

(१) को दुर्जनवचनानां कर्णं ददाति।

(२) एषा पुनः शोभासमुदयेनोपहसन्तीव काप्यपूर्वा आलिखिता।

(ञ) दुर्जनवचनानाम् सम्बन्धविवक्षया अधिकरणेऽपि षष्ठी।

(ट) अस्मन्मनःसागरशशिलेखा अस्माकं मनोरूपस्य सागरस्य शशिलेखा चन्द्रकला यथा चन्द्रकला सागरमुद्वेलयति तथेयं मे मन इति भावः।

(३२) चक्षुरिति। अस्या इत्यध्याहार्य्यं सुतनोः सुन्दराकृतेः मेचकं नीलं चक्षु मेचकम् अम्बुजं नीलोत्पलमित्यर्थः विजयते परिभवति। शशी चन्द्रस्य वक्त्रस्य मुखस्य मित्रं सुहृत् साम्यादिति भावः। मन्मथधनुः कामशरासनं भ्रूसूत्रस्य भ्रूलेखायाः सनाभि सोदरं वपुः शरीरं लावण्यमयं पण्यं विक्रेयं वस्तु, रदच्छदे दशनपल्लवे गात्रे च कापि अनिर्वचनीया रेखा दृश्यते इति शेषः। तत् तस्मात् एनां कामिनीं स्मरः अपिरत्वाध्याहार्य्यः कामोऽसोत्यर्थः वर्णयिता भवेदिति शेषः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । (स्वगतम्) का उण एसा देवी परिवारे । (विचिन्त्य) भोदु कोदूहलेण देवी अहिणआगदं णिअमातुलजादकं (ठ) मिअंकवम्माणं वारंवारेण विरइदमहिलावेसं कारेदि । तं च दठ्ठूण असाअपरमथ्थेहिं चित्तकलेहिं सज्जेव चित्ते आलिहिद त्ति तक्केमि ता ण विष्फोलइस्स विह्मअदु दाव पिअवअस्सो । (प्रकाशम्) वड्ढावइस्सं भो कुमारिआ क्खु एसा एदाए णेवच्छो लक्खीअदि (१) ।

राजा । यथाह प्रियवयस्यः ।

कन्येति सूचयति वेषविशेष एव
यन्नीलचोलकवती लिखिताऽत्र चित्रे ।
पाणिग्रहात्प्रभृति तु प्रमदाजनस्य
नीवीविशेषसुभगः परिधानमार्गः ॥ ३४ ॥

---

(१) का पुनरेषा देवीपरिवारे । भवतु कौतूहलेन देवी अभिनवागतं निजमातुलजातकं मृगाङ्कवर्माणं वारंवारं विरचितमहिलावेषं कारयति । तां च दृष्ट्वा अज्ञातपरमार्थैश्चित्रकरैः सैव चित्रे आलिखितेति तर्कयामि तन्न विस्फोटयिष्ये विस्मयतु तावत् प्रियवयस्यः । वर्द्धापयिष्ये भो कुमारिका खलु एषा एतस्या नेपथ्यं लक्ष्यते ।

तदासौ वैदग्ध्यं शिल्पनैपुण्यम् अभ्यस्यति अभ्यस्तशिल्पनैपुण्यः स्मरो यदि कथञ्चित् एनां वर्णयितुं समर्थः स्यादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ठ) अभिनवागतं मृगाङ्कवर्माणं नाम निजमातुलजातकं स्वमातुलपुत्रम् । विस्फोटयिष्ये प्रकाशयिष्यामि । वर्द्धापयिष्ये वर्द्धयिष्यामि राज्ञः विस्मयातिशयमिति भावः ।

(३४) कन्येति । एष वेषविशेषः एव कन्येति इयं कन्या कुमारीति सूचयति यत् यस्मात् अत्र चित्रे नीलनिचोलवती नीलवसना

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(विमृश्य)

अहो वपुःश्रीर्लिखितुर्जनस्य स्वाकारसंवादि यदत्र चित्रम्
इदं च पौरन्ध्रमवैमि कर्म रेखानिवेशोऽत्र यदेकधारः ॥२५॥

(सम्यग्विलोक्य) तदियं मकरध्वजवैजयन्ती काऽपि स्वयमेव स्वं लिखितवतीति निर्णीयते ।

विदूषकः । एव्वं णेदं जदो (ड) गरिट्ठजणगोट्ठीसु विद्यथ्थं किल सुणीअदि । जादिसो चित्तअरो तादिसो चित्तअम्मरुअरेहा जादिसो कई तादिसा कव्वबंधच्छाअ त्ति (१)

---

(१) एवमेतत् । यतो गरिष्ठजनगोष्ठीष्वपोत्थं किल श्रूयते । यादृशश्चित्रकरस्तादृशी चित्रकर्मरूपरेखा यादृशः कविस्तादृशी काव्यबन्धच्छायेति ।

आलिखिता चित्रिता । तु किन्तु पाणिपञ्चात् प्रभृति परिणयादारभ्य प्रमदाजनस्य नारीजनस्य परिधानमार्गः परिधानपद्धतिः वस्त्राच्छादननियम इत्यर्थः नीवौ वसनपर्यन्थः तस्या विशेषेण वैचित्र्येण सुभगः रम्यः भवतीति शेषः तस्यास्तु न तथेति भावः । अतो नेयं परिणीतेति सन्दर्भार्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(२५) अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं, लिखितुः चित्रयितुर्जनस्य वपुषः शरीरस्य श्रीः शोभा आश्चर्यरूपेति भावः । यत् यस्मात् अत्र चित्रं चित्रकर्म स्वम् आकारं संवदति अनुकरोतीति तथा प्रतीयत इति शेषः यत् यतः अत्र एकधारः एका धारा नियमो यस्य तादृशः रेखानिवेशः रचनाविन्यासः अतः इदं पौरन्ध्रं स्त्रैणं कर्म अवैमि च जानामि च पुंस्कर्मतु धारावैचित्र्यम् अस्य तु न तथेति चित्रयित्री कापि रमणीति तर्कयामीति वर्द्धार्थः । उपेन्द्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्रवज्रा, प्रथमे लघौ सेति अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति तल्लक्षणात् ।

(ड) गरिष्ठजनगोष्ठीषु महाजनसमाजेषु ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । युज्यते आकृतिमनुगच्छन्ति गुणाः । अपिच सखे ! चारायण ! ।

क्रमपरिणतरेखा मांसलैरङ्गभङ्गै-
र्लघुरपि लिखितेयं दृश्यते पूर्णमूर्त्तिः ।
अयमपि सुकुमारः सात्त्विकानां निवेश-
श्चतुरमसृणमुग्धं भावमाविष्करोति ॥ ३६ ॥

विदूषकः । इदो वि देवी मअणवती असेसपरिवारा आलिहिदा (१) ।

राजा । इदमेव रूपरत्नं सम्भावयामस्तावत् ।

विदूषकः । इहावि सा अत्थि ज्जेव्व (२) ।

राजा । (आत्मगतम्) एकं चक्षुरनेकत्र सा । (विदूषकं प्रति) कासौ ?

विदूषकः । इअमिअं (३) ।

---

(१) इतोऽपि देवी मदनवती अशेषपरिवारा आलिखिता ।
(२) इहापि साऽस्त्येव ।
(३) इयमियम् ।

---

(३६) क्रमेति । इयम् आकृतिः लघुरपि क्षुद्रापि लिखिता क्रमेण आनुकूल्येन परिणताभिः विन्यस्ताभिः रेखाभिः मांसलैः परिपुष्टैः अङ्गानाम् अवयवानां भङ्गैः भङ्गिभिः पूर्णमूर्त्तिः सम्पूर्णावयवा दृश्यते पूर्णेव प्रतिभातीति भावः । अयमपि सुकुमारः सुकोमलः सात्त्विकानां सत्त्वगुणजातानां स्वेदरोमाञ्चादीनां निवेशः विन्यासः चतुरमसृणमुग्धं तरलचिक्कणमनोज्ञं भावम् अभिप्रायम् आविष्करोति प्रकटयति । मालिनीवृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

राजा । (विलोक्य सोत्कण्ठम्)

येनोत्पलानि च शशी च मृणालिकाश्च
रम्भालताश्च कमलानि च निर्मितानि ।
नूनं स एव मृगशावदृशोऽपि वेधाः
सृष्टिक्रमो यदयमेकतया चकास्ति ॥ ३७ ॥

विदूषकः । (स्तम्भे (ढ) शालभञ्जिकां विलोक्य) इयंपि सज्जेव (१) ।

राजा । इयमपि साऽस्मद्विलोचनचकोरचन्द्रिका (विलोक्य सोत्कण्ठम्)

सा दुग्धमुग्धमधुरच्छविरङ्गयष्टि-
स्ते लोचने तरुणकेतकपत्रदीर्घे ।
कम्बोर्विडम्बनकरश्च स एव कण्ठः
सैवेयमिन्दुवदना मदनायुधं वा ॥ ३८ ॥

---

(१) इयमपि सैव ।

---

(३७) येनेति । येन उत्पलानि नीलोत्पलानि च शशी चन्द्रश्च मृणालिकाश्च रम्भालताः कदल्यश्च कमलानि पद्मानि च निर्मितानि सृष्टानि, स एव नूनं निश्चितम् अस्याः मृगशावदृशः बालमृगाक्ष्याः अपि वेधाः स्रष्टा, यद् यस्मात् अयं सृष्टिक्रमः एकतया एकरूपेणैव चकास्ति शोभते वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ढ) शालभञ्जिकां पुत्तलिकाम् ।

(३८) सेति । दुग्धवत् मुग्धा सुन्दरी मधुरा मनोहारिणी छविर्यस्याः तादृशी अङ्गयष्टिः, सा एव या मया स्वप्ने दृष्टेति भावः । एवं सर्वत्र योज्यम् । तरुणकेतकपत्रवत् दीर्घे आयते ते एव लोचने । कम्बोः शङ्खस्य विडम्बनकरः अनुकारी स एव कण्ठः । तस्मात् इयं सा स्वप्ने

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(सवितर्कम्)

न स्वप्नानुभवस्य कश्चिदपरः सब्रह्मचारी मम
स्यात्सङ्कल्पकृतश्च कास्तु मनसः कस्यैष लेखाक्रमः ।
तन्मन्ये क्वचिदस्त्यसौ कुवलयच्छायामुषा चक्षुषा
यस्मात्सादृश्यपरिग्रहादिह दृशौ दीर्घे समावेशिते ॥ ३९ ॥

(विलोक्य) भवतु पुनर्योग्यस्थानविन्यासमासादयतु स्वप्नहारः सञ्चरतु शालभञ्जिकारूपाया अप्येतस्याः कण्ठमूलमलङ्करोतु बालविचकिलवल्ली कोरकनिकुरम्ब (ग) इति ।
(तथा करोति)

विदूषकः । इदो वि चित्तगदा स ज्जेव । (सोल्लासम्)

दृष्टा इन्दुवदना चन्द्रमुखी एव, वा अथवा मदनस्य कामस्य आयुधम् अस्त्रं स्त्रीरूपेण दृष्टमिति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(३९) नेति । मम स्वप्नानुभवस्य अपरः कश्चित् सब्रह्मचारी सहाध्यायी न स्यात् नास्तीत्यर्थः यथाहं स्वप्ने दृष्टवान् तथा नापरः येन स्वप्नदृष्टा चिन्तिता इति भावः । कस्य वा मनसः सङ्कल्पकृतः मनःकल्पित इत्यर्थः एष लेखाक्रमः रचनापरिपाटी च कास्तु शोभतां न कस्यापीत्यर्थः केनापि मनसा एवं सङ्कल्प्य न चिन्तितेति भावः । तत् तस्मात् असौ स्वप्नदृष्टा रमणी क्वचित् कुत्रापि अस्ति विद्यते इति मन्ये यत् यस्मात् कुवलयस्य नीलोत्पलस्य छायां कान्तिं मुष्णाति हरतीति तादृशेन चक्षुषा सादृश्यपरिग्रहात् साम्यावबोधात् इह तादृशे दीर्घे आयते दृशौ नेत्रे समावेशिते चित्रिते । नेयं मूर्त्तिः काल्पनिकीति सन्दर्भार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) योग्यस्थानविन्यासं सदृशस्थानस्थितिं स्वप्नहारः स्वप्नलब्धहारः । बालविचकिलवल्लीम् अभिनवविचकिलाख्यलतां कोरकनिकुरम्बः कलिकासमूहः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मिअंकप्पतिबिंबमालाहिं बिप्पलद्ध ह्मि। अअं उण पच्चक्खो पुण्णिमाचन्दो (१)।

राजा। क्व पुनरसावस्मन्नयनामृतवृष्टिः ?

विदूषकः। इअमिअं जा हरिणंकखण्डपंडरेहिं (त) तिरिच्छेहिं दिट्ठिच्छड़ाकड़क्खेहिं विप्फुरदि दिम्मुहाइं पाणिसंचारेण विच्छुरेदि कंकेलिपल्लवाइं चरणचालणेण विरएदि पंकअसंकासमाउलाइं भमरउलाइं (२)।

राजा। भवत्प्रशंसिता सत्यस्वप्नतैव जाता। (विलोक्य) सैवेयं सञ्जीवनौषधिर्मकरध्वजस्य विशल्यकरणौषधिर्मे हृदयस्य। (विभाव्य)

मात्रानर्तनपण्डितभ्रु वदनं किञ्चित्प्रगल्भे दृशौ
स्तोकोद्भिदनिवेशितस्तनमुरोमध्यं दरिद्राति च।

---

(१) इतोऽपि चित्रगता सैव। मृगाङ्कप्रतिविम्बमालाभिर्विप्रलब्धोऽस्मि। अयं पुनः प्रत्यक्षः पूर्णिमाचन्द्रः।

(२) इयमियम्। या हरिणाङ्कखण्डपाण्डुरैस्तिरश्चीनैर्दृष्टिच्छटाकटाक्षैर्विस्फोरयति दिङ्मुखानि, पाणिसञ्चारेण विच्छुरयति कङ्केलिपल्लवानि, चरणचालनेन विरचयति पङ्कजशङ्कासमाकुलानि भ्रमरकुलानि।

(त) हरिणाङ्कखण्डपाण्डुरैः चन्द्रकलासदृशैः तिरश्चीनैः वक्रैः दृष्टिच्छटाकटाक्षैः कटाक्षरूपैर्दर्शनप्रसरैः विस्फोरयति चितिम्ना योजयति, पाणिसञ्चारेण करचालनेन कङ्केलिपल्लवानि अशोकपल्लवानि विच्छुरयति अनुकरोति, विरचयति करोति।

(४) मात्रेति। यत् यस्मात् मात्रया परिमाणेन यत् आनर्त्तनं ताण्डवविशेषः तस्मिन् पण्डिते चतुरे भ्रुवौ यस्य तथोक्तं वदनं किञ्चित्

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अस्या यज्जघनं घनं च कलया प्रत्यङ्गमेणीदृशः
सत्यङ्कारमिव स्मरैकसुहृदा तद्यौवनेनार्पितम् ॥४०॥

विदूषकः । उल्लसिदभूलदेण उदंगुलिकरकमलेण इमिणा संठाणेण (थ) एसा किं उण कुवंती चिट्ठदि (१) ।

राजा । यद् भ्रूलते तरलिते यदुदङ्गुलीकः
पाणिः पुरो यदपि चक्षुरलब्धलक्ष्यम् ।
उन्मुद्रिताधरदलं च यदास्यमस्या-
स्तत्काव्यकर्म्मणि निषक्तमवैमि चेतः ॥ ४१ ॥

---

(१) उल्लसितभ्रूलतेन उदङ्गुलिकरकमलेनानेन संस्थानेनैषा किं पुनः कुर्वती तिष्ठति ।

ईषत् प्रगल्भे तरले दृशौ नेत्रे, स्तोकः अल्पः उद्भेदः प्रकाशः यत्र तत् यथा तथा निवेशितौ स्तनौ यत्र तादृशम् उरः वक्षस्थलं मध्यं कटिदेशः दरिद्राति च नितरां कृशमिति भावः। जघनञ्च घनं निविड़ं विशालमिति यावत् । तत् तस्मात् अस्या एणीदृशः मृगाक्ष्याः कलया विलासविशेषेण उपलक्षितं प्रत्यङ्गं सर्वाणि अङ्गानीत्यर्थः स्मरैकसुहृदा मदनप्रियसखेन यौवनेन सत्यङ्कारमिव अर्पितं दत्तम् एतत् मदभिमतं कर्म्म त्वया कर्त्तव्यमिति उक्ते करिष्यामीति कथयते कर्म्मकराय तद्वचन-दार्ढ्याय यत् किञ्चित् पूर्वं दीयते तत् सत्यङ्कारशब्देनोच्यते। प्रकृते स्मरसाहाय्यं त्वया करणीयमिति तद्बन्धुना यौवनेन तस्यै कामिन्यै तत्तदङ्गं यथोचितम् अर्पितमिवेति भावः अत्रोत्प्रेक्षा तदुक्तं दर्पणे। भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(थ) संस्थानेन स्थित्या आकारेण वा ।

(४१) यदिति । यद् यस्मात् भ्रूलते तरलिते चञ्चलिते, यद् यस्मात् पाणिः उद्गता अङ्गुलयो यस्य तादृशः, यदपि यस्माच्च चक्षुः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। एवं णेदं जदो पुरदो इमीए अङ्कलिखिदा अक्खरावली चिट्ठदि (१)।

राजा। (वाचयति —

*"विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा।"

(विमृश्य) अहो! शिखरिणीपादः। (द) अहो! सूक्तियुक्ता वाचः। अहो! हृद्या वैदर्भी रीतिः। अहो! माधुर्य्यमपर्य्याप्तम्। अहो! निष्प्रमादः (ध) प्रसादः।

---

(१) एवमेवैतत्। यतः पुरतोऽस्या अङ्कलिखिता अक्षरावली तिष्ठति।

पुरः अग्रतः अलब्धलक्ष्यम् अप्राप्तदृष्टिविषयम् अस्थिरमिति यावत् यच्च आस्यं मुखम् उन्मुद्रितौ अधरदलौ यस्य तथाभूतं तत् तस्मात् अस्याः रमण्याः चेतः चित्तं कव्यकर्मणि कवितारचनायां निषक्तम् इत्यैमि अवगच्छामि काव्यरचयितुर्लक्षणमस्या दृश्यते इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

* विधत्ते इति। तरुणिमा तारुण्यं यौवनमित्यर्थः इह जगति कतरत् अङ्गं शरीरं सोल्लेखं सोद्घर्षणं सम्पस्पष्टमित्यर्थः न करोति अपितु सर्वमेव करोतीत्यर्थः। नाङ्गमित्यत्र चाङ्गमिति पाठे कतरत् किमपि अङ्गं न तु सर्वम् अङ्गमित्यर्थः।

(द) शिखरिणीपादः शिखरिण्याः सप्तदशाक्षरवृत्तभेदस्य। तदुक्तं छन्दोमञ्जर्यां "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी" इति। पादः चतुर्थभागः। सूक्तियुक्ता शोभनवचनयुक्ता। हृद्या मनोहारिणी वैदर्भी रीतिः। तदुक्तं दर्पणे "माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरुच्यते" इति।

(ध) निष्प्रमादः प्रमादोऽनवधानता तद्रहितः प्रसादः तदाख्यगुणविशेषः। तदुक्तं दर्पणे "चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । ता उचिदकालमभिसरीअदु (न) सुंदरी पिज्जदु णअणंजलिसंपुडेहिं पुस्मिमाचंदो पूरिज्जंतु कस्सकुहराइं सुहासिदसागरेहिं णाच्चिवीअदु रहसुत्थंभिदहत्थो मअणणट्टावओ (१) ।

राजा । (पदान्तरे स्थित्वा, चतुर्दिशमवलोक्य) अहो ! दयितादैतं (प) वर्त्तते । तथाहि—

सुतनुरियमितस्ततश्च चित्रै-
र्गुणगुरुरत्र च शालभञ्जिकेयम् ।
स्थितमिह सुतनोर्वपुश्चतुर्धा
स्मरशरतापरुजं विभज्य सोढुम् ॥ ४२ ॥

---

(१) तदुचितकालमभिसार्यतां सुन्दरी पीयतां नयनाञ्जलिसंपुटैः पूर्णिमाचन्द्रः पूर्य्यतां कर्णकुहराणि सुभाषितसागरैर्न्नत्याप्यतां रभसोत्तम्भितहस्तो मदननर्त्तकः ।

कलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च” इति । अवधानेन प्रसादगुणवत्तया रचितोऽयं सन्दर्भ इति भावः ।

(न) उचितकालं यथासमयम् अभिसार्य्यताम् अभिगम्यताम् । नृत्याप्यतां नर्त्त्यतां मदननर्त्तकः मदन एव नर्त्तकः नृत्यकारकः कामः परितृप्यतामिति भावः ।

(प) दयितादैतं दयितायाः अद्वैतम् एकीभावः ।

(४२) सुतनुरिति । इयं गुणगुरुः अतिगुणवती सुतनुः इतस्ततः चित्रैः आलेख्यैः विराजते इति शेषः अत्र च इयं शालभञ्जिका, तस्मात् अस्या वपुः शरीरं स्मरशरतापरुजं मदनशरतापपीड़ां सोढुं चतुर्धा स्थितमिव । तिसृषु दिक्षु चित्ररूपाम् एकस्यां दिशि च शालभञ्जिकां दृष्ट्वा राजा चतुर्धा स्थितामिव सम्भावयामासेति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदेहि, समुपसृत्य सुभाषितेन श्रवणे कृतार्थयावः (फ)। न खलु व्यापारमन्तरेण कलितापि शुक्तिर्मुञ्चति मौक्तिकानि इति। (उभौ परिक्रामतः)।

विदूषकः। (पुरतः सरन् भीत्या स्फोटनं नाटयित्वा) भो ओसर ओसर भूदंतरं क्खु एदं ता इमिणा पडिकुविददेवीभूलदाभंगकुडिलेण दंडकट्ठेण गाढ़ं पाड़िस्सं ता पेक्ख मे पुरिसआरम् (१)।

राजा। तर्हि मालतीकुसुमैर्दुकूलं कल्पयिष्यसि।

विदूषकः। ता किं णु क्खु एदं (२)।

राजा। सखे! तर्कयामि स्फटिकभित्तेः परतः स्थितया स्वच्छभावादितः सुव्यक्तयाऽनया भवितव्यम्। तदेहि, केलिकैलासपश्चिमेनैनां सम्भावयामः। (तथा कुरुतः)

विदूषकः। तुरिदतरमवक्कन्ता (ब) सा जदो समंजसा इअं देवी भवणाहिमुही पअपरिवाड़ी दीसइ (३)।

---

(१) भो! अपसरापसर, भूतान्तरं खल्वेतत्, तदनेन परिकुपितदेवीभ्रूलताभङ्गकुटिलेन दण्डकाष्ठेन गाढ़ं पातयिष्ये तत् प्रेक्ष मे पुरुषकारम्।

(२) तत् किं नु खल्वेतत्?

(३) त्वरिततरमपक्रान्ता सा यतः समञ्जसा इयं देवी भवनाभिमुखी पदपरिपाटी दृश्यते।

(फ) कृतार्थयावः कृतार्थौ कुर्वः। व्यापारं यत्नं स्फोटनरूपमित्यावत्। कलिता गृहीता।

(ब) अपक्रान्ता चलिता गता इत्यर्थः। समञ्जसा सत्वरगमनात्

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । हृदय ! स्वस्ति भवते । एनामनुवर्त्तता (भ) स्मर्त्तव्या वयम् । (नेपथ्ये) जय जय त्रिलिङ्गाधिपते ! सुखाय माध्यन्दिनी (म) सन्ध्या भवतु भवतः । सम्प्रति हि —

धत्ते पद्मलतादलेप्सुरुपरि स्वं कर्णतालं द्विपः
शष्पस्तम्बरसान्नियच्छति शिखी मध्ये शिखण्डं शिरः ।
मिथ्या लेढि मृणालकोटिरभसा दंष्ट्राङ्कुरं शूकरो
मध्याह्ने महिषश्च वाञ्छति निजच्छायामहाकर्दमम् ४३

विश्रम्भिन्यस्ता इति यावत् देव्या भवनाभिमुखी पदपरिपाटी चरणपङ्क्तिः ।

(भ) अनुवर्त्तता अनुसरता यथा त्वमेनामनुसरसि तथा मामपि अनुसारय इति भावः ।

(म) माध्यन्दिनी सन्ध्या मध्याह्नकालः ।

(४३) धत्ते इति । मध्याह्ने इति सर्वत्र योज्यम् । द्विपः करी पद्मलतानां पद्मिनीनां दलेप्सुः पलाशाभिलाषी सन् उपरि शिरस इति शेषः स्वं कर्णतालं धत्ते धारयति मस्तकोपरि कर्णतालधारणसङ्केतेन पद्मपत्राच्छादनरूपमिङ्गितं करोति । शिखी मयूरः शिरः मस्तकं शष्पस्तम्बरसात् नवतृणग्रासास्वादात् तं त्यक्त्वेति भावः यबर्थे पञ्चमी । मध्ये शिखण्डं पिच्छमध्ये नियच्छति गोपायति । शूकरः वराहः मृणालकोटिरभसात् मृणालाग्रहर्षात् रभसो वेगहर्षयोरिति विश्वः । मृणालाग्रमिति बुद्ध्या हर्षेणेति भावः दंष्ट्राङ्कुरं दन्तमुकुलं मिथ्या लेढि जिह्वया पुनःपुनः स्पृशति । महिषश्च निजच्छाया एव महान् कर्दमः तं वाञ्छति आकाङ्क्षति । सर्वत्र अत्युत्तापादिति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे "स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्" इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अपिच, विशन्तीनां स्नातुं जघनपरिवेषैर्मृगदृशां
यदम्भः संप्राप्तं प्रमदवनवाप्यास्तटभुवम् ।
गभीरे तन्नाभीकुहरपरिणाहाध्वनिरसत्
कुहुङ्कारस्फारं रचयति निनादं नमति च ॥ ४४ ॥

विदूषकः । भो देवीए भवणं गदुअ मज्झण्हसंझा णिअत्तिअदे तिस्सा (य) पउत्तिलंभे पअट्टीअदु (१) ।

(इति निष्क्रान्तौ)

इति श्रीबालकवि-कविराजराजशेखर विरचितायां
विद्धशालभञ्जिकाख्यनाटिकायां
प्रथमोऽङ्कः ।

---

(१) भो । देव्याः भवनं गत्वा मध्याह्नसन्ध्यां निर्वर्त्यतां तस्याः प्रवृत्तिलम्भे प्रवर्त्यताम् ।

---

(४४) विशन्तीनामिति । स्नातुं विशन्तीनाम् अवरोहन्तीनां मृगदृशां जघनपरिवेषैः जघनमण्डलैः प्रमदवनवाप्याः यत् अम्भः तटभुवं सम्प्राप्तं तत् अम्भः गभीरे नाभिकुहरपरिणाहाध्वनि नाभ्यावर्त्त-विस्तारवर्त्मनि रसत् लसत् सत् कुहुङ्कारस्य स्फारं ध्वनिं रचयति नमति नतं भवति च । शिखरिणीवृत्तम् ।

(य) प्रवृत्तिलम्भे वार्त्तालाभे सा किमाचरतीति वृत्तान्तसंवादेमिति भावः ।

—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो मिथः सम्मुखीने चेट्यौ) ।

(परिक्रम्य) एका । (इतरामञ्चले विधार्य्य) हला तरंगिए ! हिअअप्पविट्टराअक्खरा (क) विअ लक्खीअसि जं दाणीं संमुहागदं पि मं अणालक्खीअ पउत्तासि (१) ।

द्वितीया । (समालिङ्ग्य) सहि कुरंगिए ! मा उण-कुप्प गौरी (ख) मे कुप्पदु, जइ मए दिट्ठासि असहिअ-अत्तणेण (२) ।

कुरङ्गिका । अइ ! कीदिसं ते असहिअअत्तणं (३) ।

तरङ्गिका । तादिसं जादिसेण तुह वि पुरदो मंत-अंतीए उक्कंपदि मे हिअअं (४) ।

---

(१) हला तरङ्गिके ! हृदयप्रविष्टराजाचरेव लक्ष्यसे, यदिदानीं सम्मुखागतामपि मामनालक्ष्य प्रवृत्ताऽसि ।

(२) सखि कुरङ्गिके ! मा पुनः कुप्यस्व, गौरी मे कुप्यतु, यदि मया दृष्टाऽसि अन्यहृदयत्वेन ।

(३) अयि ! कीदृशं ते अन्यहृदयत्वम् ।

(४) तादृशं, यादृशेन तवापि पुरतो मन्त्रयन्त्या उत्कम्पते मे हृदयम् ।

(क) हृदयप्रविष्टराजाचरा हृदयं प्रविष्टं राज्ञः अचरं वार्त्ता यस्यास्तादृशी । प्रवृत्ता प्रचलिता ।

(ख) गौरी भगवती पार्वती । अन्यासक्ततया अहं त्वां न दृष्ट-वतीत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कुर। हिअअणिव्विसेसम्मि (ग) जणे आसंकं त्ति कोदूहलं मे पुच्छाविदि (१)।

तर। जं वा तं वा भोदु ण पच्छादइस्सं ण हि सिणेहो जुत्ताजुत्तमनुरुंधेदि (घ) (२)।

कुर। अदो ज्जेव्व मे आसंघो (ङ) कधं विअ सहकारलट्ठीए कलकंठी कुंठिदप्पणआ (३)।

तर। अत्थि एव्वं तधा वि एवं भणीअदि मंतस्स रक्खणं कज्जसिद्धीए लक्खणं (४)।

कुर। मा एवं भण कधं विअ जीअंतादो किकलासादो सिरसुवण्णं (च) पावीअदि (५)।

---

(१) हृदयनिर्विशेषे जने आशङ्केति कौतूहलं मां पृच्छयति।

(२) यद्वा तद्वा भवतु न प्रच्छादयिष्ये न हि स्नेहो युक्तायुक्तमनुरुध्यते।

(३) अत एव मे आसङ्गः। कथमिव सहकारयष्ट्या कलकण्ठी कुण्ठितप्रणया ?

(४) अस्त्येवं तथाप्येवं भण्यते "मन्त्रस्य रक्षणं कार्यसिद्धेर्लक्षणम्"।

(५) मैवं भण, कथमिव जीवतः कृकलासात् शिरः सुवर्णं प्राप्यते ?

(ग) हृदयानिर्विशेषे अभिन्नहृदये जने मयीत्यर्थः।

(घ) अनुरुध्यते विचारयति।

(ङ) आसङ्गः समाश्वासनम्। कलकण्ठी कोकिला। कुण्ठितः संकुचितः प्रणयो यस्याः तथोक्ता यथा कोकिलवधूः सहकारलताप्रणयपराङ्मुखी न भवति तथा त्वमपि मामगणयित्वा न किञ्चित् करोषीति भावः।

(च) शिरःसुवर्णं शिरःस्थं काञ्चनं यथा कृकलासमहत्वा तच्छिरःस्थितं सुवर्णं न केनापि प्राप्यते, तथा मयि जीवन्त्यां नु

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तर। ता सुणादु प्पिअसही अत्थि एत्थ कुंतलेसो चंडमहासेणो णाम राआ तस्स णिअराज्जपरिब्भट्टस्स इह आगदस्स सुदा कुवलयमाला णाम सा णम्मदामज्जणुत्तिण्णा देवेण दिट्ठा हिअअं अ संपविट्ठा तां च पडिच्छिदवदी (क) देवी णिअमादुलचंदवम्मसुदस्स मिअंकवम्मस्स किदे तण्णिमित्तं अ विवाहोवअरणाइं सज्जीकादुं पेसिदह्मि तग्गदमणाए मए ण तुमं पेक्खिदासि (१)।

कुर। अह्वो देवीए विअक्खणत्तणं एव्वं किल किदे सवत्तिलंभो पडिकदो भोदि देवस्स चंदवम्ममादुलस्स सिणेहो अ दंसिदो भोदि (२)।

---

(१) तत् शृणोतु प्रियसखी, अस्त्यत्र कुन्तलेश्वरश्चण्डमहासेनो नाम राजा, तस्य निजराज्यपरिभ्रष्टस्येहागतस्य सुता कुवलयमाला नाम, सा नर्मदामज्जनोत्तीर्णा देवेन दृष्टा हृदयं चास्य प्रविष्टा, तां च प्रतीक्षितवती देवी निजमातुलचन्द्रवर्मसुतस्य मृगाङ्कवर्मणः कृते तन्निमित्तं च विवाहोपकरणानि सज्जीकर्तुं प्रेषितास्मि, तद्गतमनसा मया न त्वं प्रेक्षितासि।

(२) अहो! देव्या विचक्षणत्वं एवं किल कृते सपत्नीलम्भः प्रतिकृतो भवति देवस्य चन्द्रवर्ममातुलस्य स्नेहश्च दर्शितो भवति।

केनापि मत्तः सकाशात् एतद्राजरहस्यं प्राप्स्यते इति भावः। कैलासशिरसि मयूरपुच्छेषु ताम्रमिव सुवर्णं वर्त्तते। तदुक्तं रामायणे "यथा-भीद् वैश्रवणः कैलासं गिरौ स्थितम्। हैरण्यं संप्रयच्छामि वरं प्रीतस्तवाप्यहम्। यद्धिरण्यं गिरौ नित्यं भविष्यति तवाक्षयम्" इति।

(क) प्रतीच्छितवती गृहीतवती देवी राजमहिषी। कृते निमित्तमव्ययमेतत् सपत्नीलम्भः प्रतिकृतः सापत्न्यक्षोभनिवृत्तिः स्यादिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तर । तुमं उण कहिं पत्थिदासि (१) ।

कुर । अज्ज देवीए अलीअविवाहेण विडंबिदुं (ज) आरद्धो अज्जचाराअणो तस्स विवाहसामग्गी उप्पादेदुं अहं पेसिदा ता एहिं दुवे वि अह्मे जधासमीहिदसिद्धीए गच्छह्म (२) । (इति निष्क्रान्ते) ।

(इति प्रवेशकः) (झ) ।

(ततः प्रविशति सोत्कण्ठो राजा विशेष-
विभूषितो विदूषकश्च) ।

राजा । (मदनाकूतमभिनीय) (ञ) ।

---

(१) त्वं पुनः कुत्र प्रस्थितासि ?

(२) अद्य देव्या अलीकविवाहेन विडम्बयितुमारब्ध आर्यचारायणः तस्य विवाहसामग्रीमुत्पादयितुमहं प्रेषिता, तदेहि द्वे अप्यावां यथासमीहितसिद्ध्यै गच्छावः ।

(ज) विड़म्बयितुं प्रतारयितुम् आर्य्यचारायणः आर्य्यः मान्यः चारायणः विदूषकोपाधिकः ।

(झ) प्रवेशकः नाटकाङ्गविशेषः प्रधानपुरुषप्रवेशात् प्राक् तत्तदङ्कीयकथानां संक्षेपसूचकः प्राकृतमयः विभागविशेषः । तदुक्तं दर्पणे "प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । संक्षिप्तार्थस्तु स ज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा" ।

(ञ) मदनाकूतं मदनस्य आकूतः अभिप्रायः प्रकटनमित्यर्थः यस्मिन् तत् यथा तथा । अभिनीय नाटयित्वा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तस्मिन् पञ्चशरे स्मरे भगवता भर्गेण भस्मीकृते
जानाम्यच्चयसायकं कमलभूः कामान्तरं निर्ममे ।
यस्यामीभिरितस्ततश्च विशिखैरापुङ्खमग्नात्मभि-
र्जातं मे विदलत्कदम्बमुकुलस्पष्टोपमानं वपुः ॥ १ ॥

(सन्तापमभिनीय)

विलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवेत्
कलङ्कस्तत्रत्यो यदि च विरुचेन्दीवरवनम् ।
ततः स्नानक्रीड़ाजनितजड़भावैरवयवैः
कदाचिन्मुच्येयं मदनशिखिपीड़ाव्यतिकरम् ॥ २ ॥

---

(१) तस्मिन्निति । भगवता भर्गेण हरेण तस्मिन् पञ्चशरे स्मरे कामे भस्मीकृते दग्धे सति कमलभूः प्रजापतिः अक्षयसायकं कामान्तरं निर्ममे सृष्टवान् इत्यहं जानामि तर्कयामि, यस्य अपरकामस्य अमीभिः आपुङ्खं पुङ्खपर्य्यन्तं मग्नाः कुटिला आत्मानः स्वरूपाणि येषां तादृशैः इतस्ततः सर्वेषु अङ्गेषु प्रविष्टैरिति भावः विशिखैः शरैः मे मम वपुः विदलत् विकसत् कदम्बमुकुलं स्पष्टं सुव्यक्तम् उपमानं यस्य तथाभूतम् असङ्ख्यशरनिचितमिति भावः जातम् । अत्र उपमोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः वपुषः विकसत्कदम्बोपमत्वेन पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षाया उत्थापितत्वात् । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(२) विलीयेति । इन्दुश्चन्द्रः विलीय द्रवीभूय यदि साक्षात् अमृतरसस्य वापी दीर्घिका भवेत्, यदि च तत्रत्यः कलङ्कः विरुचं विशिष्टकान्ति इन्दीवरवनं नीलोत्पलकाननं भवेत् ततस्तस्यां वाप्यां स्नानक्रीड़या अवगाहनेन जनितः उत्पादितः जड़भावः जाड्यं येषां तादृशैरवयवैः अङ्गैः कदाचित् न तु नियमेनेतिभावः मदन एव शिखी अनलः तस्य या पीड़ा दाहरूपा तस्याः व्यतिकरं सम्बन्धं मुच्येयं त्यजेयं सम्भावनाशंसी । अत्र यद्यर्थबलेन इन्दोर्वापीसम्बन्धात् कलङ्कस

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अपिच, सखे चारायण !

मन्दादरः कुसुमपत्रिषु पेलवेषु
नूनं बिभर्त्ति मदनः पवनास्त्रमद्य।
हारप्रकाण्डसरलाः कथमन्यथाऽमी
श्वासाः प्रनर्तितदुकूलदशाः सरन्ति ॥ ३ ॥

तत्फुल्लातिमुक्तलताच्छन्नस्य (ट) तुषारपुञ्जनाम्नः कदलीगृहस्य मार्गमादेशय।

विदूषकः। (संज्ञया निर्दिशति)।

राजा। केयमनुल्बणमौनमुद्रा (ठ)?

च इन्दीवरसम्बन्धात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणकारेण "भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तत्विपर्ययौ" इति। शिखरिणीवृत्तम्।

(३) मन्दादर इति। अद्य मदनः कामः पेलवेषु कोमलेषु लक्ष्यभेदाक्षमेष्विति भावः कुसुमपत्रिषु पुष्पबाणेषु मन्दादरः शिथिलप्रयत्नः सन् नूनं निश्चितं पवनास्त्रं वायव्यास्त्रं बिभर्त्ति, अन्यथा अमी हारप्रकाण्डसरलाः हारसूत्रवत् सरलाः दीर्घा इति यावत् श्वासाः निश्वासमारुताः प्रनर्त्तिता दुकूलस्य वसनस्य दशा अञ्चलानि यैः तथाभूताः सन्तः कथं सरन्ति वहन्ति। अत्र निश्वासस्य पवनास्त्रजन्यत्वेनोत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे, भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति। तथा मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृश इति। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ट) फुल्लातिमुक्तलताच्छन्नस्य फुल्लाभिः अतिमुक्तलताभिः माधवीलताभिः छन्नस्य परिवृतस्य।

(ठ) अनुल्बणा अनभिव्यक्ता मौनमुद्रा तूष्णीम्भावप्रकारः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । (भूमावक्षराणि लिखति) ।

राजा । अष्टादशलिपिविदो (ङ) वयं न त्वदीयाक्षरविचक्षणाः ।

विदूषकः । (दन्तैर्जिह्वामवष्टभ्य) भो ! दिक्खिदोहं ढ) मउणे चिठ्ठामि (१) ।

राजा । किमिति ?

विदूषकः । देवी संपदं ज्जेव्व मं परिणाइस्सदि (२) ।

राजा । तामेव चिरन्तनब्राह्मणीम् ।

विदूषकः । णक्खु णक्खु (३) ।

राजा । अन्या का ?

विदूषकः । ओल्लागदस्स (ण) मिअंकवम्मस्स पुरोहिदस्स दुहिदा क्खु सा (४) ।

राजा । किंनामधेयः पुरोहितः ?

विदूषकः । ससिंगो णाम जणणी उण मिअति-

---

(१) भो ! दीक्षितोऽहं मौने तिष्ठामि ।

(२) देवी साम्प्रतमेव मां परिणायिष्यति ।

(३) न खलु न खलु ।

(४) ओल्लागतस्य मृगाङ्कवर्मणः पुरोहितस्य दुहिता खलु सा ।

(ङ) अष्टादशलिपिविदः अष्टादशप्रकाराक्षरज्ञाः ।

(ढ) दीक्षितः व्रतव्याप्तः ।

(ण) ओल्लागतस्य ओल्लाख्यदेशादागतस्य ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ह्लिआ भविस्सघरिणी (त) असे दुहिदा अंबरमाला णाम (१)।

राजा। (स्वगतम्) मन्ये देवी उपहसितुमेनमिच्छति। (थ) तज्जोषमास्महे। वर्धतां परिहासलता।

(ततः प्रविशति चेटी)।

(परिक्रम्य पुरतोऽवलोक्य) कधं एस देवी चाराअणब्रह्म-णेण समं कोदूहलकरस्स तुसारपुञ्जस्स ज्जेव सण्णिहिदो वट्टदि। ता विण्णवेमि, देवीसंदिट्ठं। (उपसृत्य) जअदु जअदु भट्टा। देवी विण्णवेदि चाराअणो दुदीअविआहे विआ-हिदुमारद्धो ता तुम्हेहिं (द) वरइत्तकेहिं होदव्वं एदस्स ज्जेव्व एक्काए गेहिणीए कदं कदलीघलं ता पविसदु देवो देवी सपरिअणा तहिं वट्टदि (२) (इति प्रवेशं नाटयति)।

(१) भगभट्टङ्गो नाम जननी पुनर्म्ङ्गदृष्णा भविष्यद्गृहिणी चास्या दुहिता अम्बरमाला नाम।

(२) कथमेष देवश्चारायणब्राह्मणेन सह कौतूहलकृतस्य तुषार-पुञ्जस्यैव सन्निहितो वर्त्तते, तद्विज्ञापयामि देवीसंदिष्टम्। जयतु जयतु भर्त्ता। देवी विज्ञापयति, चारायणो द्वितीयविवाहे विवाहितुमारब्धो तद्युष्माभिर्वरयितृभिर्भवितव्यम्। एतस्यैव एकया गेहिन्या कृतं कदली-गृहं तत् प्रविशतु देवः, देवी सपरिजना तत्र वर्त्तते।

(त) भविष्यद्गृहिणी भविष्यन्ती पत्नी ममेति शेषः। अम्बर-माला अम्बरम् आकाशं लक्षणया अत्र तत् पुष्पं तस्य माला अलीक-मयीतिभावः।

(थ) जोषं तूष्णीम्। आस्महे तिष्ठामः।

(द) वरयितृभिः वरयात्रिकैः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ततः प्रविशति देवी कृतवधूटीवेषश्चेटी विभवतश्च परिवारः) ।

देवी । हला मेहले ! (ध) कुणीअदु जामादुणो मुहावलोअणं (१) ।

मेखला । (तथाविधाय शिरसि चाघ्राय) । अज्ज चाराअण ! अवणेसु रत्तंसुअं कुणसु (न) तारामेलणं (२) ।

विदूषकः । (तथा करोति) ।

देवी । मेहले ! तुरिदं देवावेसु भामरीओ जेण प्पज्जलिदे हुदवहे लाअंजलीओ मुंचेदि (३) ।

विदूषकः । दुदीअब्रह्मणि धुवं सत्तरिसिमंडलं च प्पेक्ख (४) ।

चेटः । (विलोक्य) दिट्ठधुओ दिट्ठ सत्तरिसिमंडलो संवुत्तो ह्मि (५) ।

विदूषकः । अयि मुद्धे ! दिट्ठधुआ दिट्ठसत्तरिसिमंडला संवुत्ता ह्मि त्ति भण (६) ।

---

(१) हला मेखले ! क्रियतां जामातुर्मुखावलोकनम् ।

(२) आर्य चारायण ! अपनयस्व रक्तांशुकं कुरुष्व तारामेलनम् ।

(३) मेखले ! त्वरितं दापयस्व भ्रामर्यः येन प्रज्वलिते हुतवहे लाजाञ्जलयो मुच्यन्ते ।

(४) द्वितीयब्राह्मणि ध्रुवं सप्तर्षिमण्डलं च प्रेक्षस्व ।

(५) दृष्टध्रुवो दृष्टसप्तर्षिमण्डलश्च संवृत्तोऽस्मि ।

(६) अयि मुग्धे ! दृष्टध्रुवा दृष्टसप्तर्षिमण्डला संवृत्ताऽस्मीति भण ।

(ध) मेखले तदाख्यायाः चेट्याः सम्बुद्धिरियम् ।

(न) तारामेलनं परस्पराक्षिकनीनिकयोः सम्मेलनम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(चेटविदूषकौ पुनःपुनस्तथाभिदधतः) ।

चेटः । अज्ज चाराअण ! देवीदासो बंधुलो (प) क्खु अहं तुए परिणीआमि । ण सुणीअदि दीवंतरे वि एसा-वत्था जं पुरिसो पुरिसं परिणेदि इत्थिया च इत्थिअं अंबरमालां उण अंबरमाला ज्जेव (१) ।

विदूषकः । आः दासीए दुहिदे ! कुट्टणि ! (फ) ब्भमरिणि ! टेंटेंटाकारिणि ! दुट्ठुसंघलिदे ! विसम-कत्तरि ! छलिद ह्मि तुए ता रक्खिअस्स अत्ताणं (२) ।

(सर्वे हसन्ति) ।

विदूषकः । (परिक्रामति) ।

राजा । देवि ! विलक्षणः कुद्धश्चारायणः कुवलयवतीं (ब) प्रतिगतः । अस्माभिरपि गन्तव्यम् । तत् केनचित् कर्पूर-द्वीपादा(भ)गतेन नरेन्द्रेण सिद्धौषधिमाधवीलतामण्डपो

(१) आर्य चारायण ! देवीदासो बन्धुलः खल्वहं त्वया परिणीये न श्रूयते द्वीपान्तरेऽप्येषावस्था यत् पुरुषः पुरुषं परिणयति स्त्री च स्त्रियमम्बरमालां पुनरम्बरमालैव ।

(२) आः दास्या दुहितः ! कुट्टिनि ! भ्रमरिणि ! टेंटेंटाकारिणि ! दुष्टसंघट्टिते ! विषमकर्त्रि ! छलितोऽस्मि त्वया तद् रक्षस्वात्मानम् ।

(प) बन्धुलः असतीपुत्रः वा तदाख्यः ।

(फ) भ्रमरिणि भ्रान्तिकारिणि । दुष्टसङ्घटिते दुर्जनयुते । विषमकर्त्रि ! विसंवादविधायिनि ! छलितः प्रतारितः । रक्षस्वात्मानं मया ताड्यमानमिति शेषः ।

(ब) कुवलयवतीं तदाख्यां कामपि महिलाम् ।

(भ) नरेन्द्रेण विशेषेण । सिद्धौषधिमाधवीलतामण्डपः सिद्धा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

माञ्जिष्ठस्तवकालङ्कृतः कृतस्तदृष्टपूर्वकं चरितमवलोकयितुं प्रियवयस्यमावर्जयितुं च गच्छामः। त्वं पुनस्तदद्भुतं प्रदोषे द्रक्ष्यसि।

देवी। कुरंगिए! देवतादुदीअस्स देवस्स पास्सपडिवत्तिणी होहिं (१) (इति सपरिवारा निष्क्रान्ता)।

कुर। (परिक्रामितकेन) अअं अज्जचाराअणो णोमालिआगुम्मन्तरे बरही विअ मुहमेत्तणिलीणो चिट्ठदि (२)।

राजा। तदानयैनम्।

कुर। (किञ्चिदुपसृत्य) भो! (म) अम्बरमालावल्लह! देवी वाहरदि (३) (इत्यञ्चले कर्षति)।

विदूषकः। आः दुष्टदासि! भविस्सकुट्टणि! तुमं पि

---

(१) कुरङ्गिके देवताद्वितीयस्य देवस्य पार्श्वपरिवर्त्तिनी भव।

(२) अयमार्य्यचारायणो नवमालिकागुल्मान्तरे वर्हीव मुखमात्रनिलीनस्तिष्ठति।

(३) भो अम्बरमालावल्लभ! देवी व्याहरति।

विख्याता ओषधयः औद्भिद्विशेषाः या माधवीलताः तासां मण्डपः तद्रचितगृहमित्यर्थः माञ्जिष्ठस्तवकालङ्कृतः मञ्जिष्ठा रञ्जनद्रव्यभेदः तामयं स्तवकः गुच्छः माञ्जिष्ठस्तवकः तेन अलङ्कृतः शोभितः। अदृष्टपूर्वकचरितम् अनालोकितपूर्वव्यापारम्। आवर्जयितुं वशीकर्त्तुं आनन्दयितुम्।

(म) अम्बरमालावल्लभ! देवी व्याहरति आह्वयति त्वामिति शेषः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मं उअहससि, ता तुह्मारिसजणहिअअकुडिलेन दण्डकट्ठेण भत्ति ताडइस्सं (१)।

राजा। कुरङ्गिके! देवीमनुवर्त्तस्व तत्परिवारे कुरङ्गश्चारायणः।

कुर। (निष्क्रान्ता, परिक्रामितकेन) (य)।

विदूषकः। पिअवअस्सविणोदत्थं महामन्तिकारिदा रअणवदी णाम चउक्किआ (र) किं उण कीए वि सदेवदव्व एसा (२)।

राजा। (विलोक्य स्वगतम्) हृदय! दिष्ट्या वर्धसे सम्नष्टजनप्रत्यचदर्शनेन (तां प्रति) सखे चारायण! सेवेयमस्मन्मनःशिखण्डिताण्डवयित्री वर्षालक्ष्मीः। इदमन्यत्ते कथयामि। निपुणप्रजापतिनिर्माणमेषा। यतः—

---

(१) आः दुष्टदासि! भविष्यकुट्टनि! त्वमपि मामुपहससि, तद्युष्मादृशजनहृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन झटिति ताड़यिष्ये।

(२) प्रियवयस्यविनोदार्थं महामन्त्रिकारिता रत्नवती नाम चतुष्किका किं पुनः कयापि सदेवतैवैषा।

(य) अनुवर्त्तस्व शरणं व्रज इति भावः तत्परिवारे तस्याः देव्याः परिवारे। परिक्रामितकेन नाट्यविशेषेण।

(र) चतुष्किका चतुःशाला। सदेवता देवताविशेषेण अधिष्ठिता इत्यर्थः। अस्मदिति। अस्माकं मन एव शिखण्डी मयूरः तस्य ताण्डवयित्री नर्त्तनकारिणी। वर्षर्त्तौ मयूरा हर्षेण नृत्यन्तीति प्रसिद्धिः। एषा निपुणस्य वैदग्ध्यवतः प्रजापतेः निर्म्माणं सृष्टिः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चन्द्रो जडः कदलिकाखण्डमकाण्डशीत-
मिन्दीवराणि च विमुद्रितविभ्रमाणि ।
येनाक्रियन्त सुतनोः स कथं विधाता
किं चन्द्रिकां क्वचिदशीतरुचिः प्रसूते ? ॥ ४ ॥

अपि चास्याः खलु लक्षयामि तामियं वयोवस्थामलं कुरुते। यस्या दिवानिशमभिनवाकल्पविकल्पगतमानसा (ल) तिष्ठति।

उत्तालालकभञ्जनानि कवरीपाशेषु शिक्षारसो
दन्तानां परिकर्म नीविनहनं भूलास्ययोग्याग्रहः ।
तिर्यग्लोचनचेष्टितानि वचसां छेकोक्तिसंक्रान्तयः
स्त्रीणां स्लायति शैशवे प्रतिकलं कोऽप्येष केलिक्रमः ॥५

(४) चन्द्र इति । चन्द्रः जडः शीतलः न तु अस्या मुखं सततं-शीतस्य क्लेशजनकत्वात् चन्द्रेण तन्मुखस्योपमा न सङ्गच्छते इति भावः । कदलीकाण्डं रम्भास्कन्धः अकाण्डे असमये शीतं यदा शीतं दुःखकरत्वात् निष्प्रयोजनं तदापि शीतलमित्यर्थः अस्या ऊर्वोस्तु शैत्यं ग्रीष्म एव न तु शिशिरे इति भावः। इन्दीवराणि च नीलोत्पलानि च विमुद्रिता विरहिता विभ्रमाः विलासाः अपाङ्गचालनादिरूपा येषां तथोक्तानि न तु अस्या नयनानि तेषां विभ्रमपूर्णत्वादिति भावः । येन प्रजापतिना अक्रियन्त कृतानि, स अस्याः सुतनोः सुन्दर्याः कथं विधाता स्रष्टा भवेदिति शेषः । तथाहि अशीतरुचिः उष्णांशुः क्वचित् चन्द्रिकां किं प्रसूते ? उत्पादयति ? नैवेत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) अभिनवेति । अभिनवेषु नूतनेषु आकल्पेषु भूषणेषु यः विकल्पः अनुरागः तद्गतं तदासक्तं मानसं यस्याः तादृशी ।

(५) उत्तालेति । शैशवे बाल्ये स्लायति स्लानिं गच्छति अतिक्रा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । (आकारमाकलय्य सोपहासम्) एहि पुरतो भवीअ देवीसआसं गच्छह्म (१) ।

राजा । सखे ! पश्यामस्तावत् ।

विदूषकः । किं तुमं अधुव्वहवलीवद्दो विअ ठाणे ठाणे श्शन्तो भवसि ता गूडुचीदंड विअ भवं इध ज्जेव्व प्परोहदु अहं उण देवीसआसं गच्छेह्मि (२) ।

राजा । सर्वं सम्भाव्यते त्वयि किं मधुर्न कुसुमयति (व) ।

---

(१) एहि पुरतो भूत्वा देवीसकाशं गच्छावः ।

(२) किं त्वमधूर्वहबलीवर्द इव स्थाने स्थाने श्रान्तो भवसि, तद् गुडूचीदण्ड इव भवानत्रैव प्ररोहतु अहं पुनर्देवीसकाशं गच्छामि ।

मतीत्यर्थः स्त्रीणां प्रतिकलं कला अणुमात्रः कालविशेषः कलायां कलायां प्रतिकलं प्रतिक्षणमिति यावत् उत्तालं सततम् अलकानां चूर्णकुन्तलानां भञ्जनानि विन्यासविशेषेण स्थापनानि, कबरीपाशेषु केशबन्धनेषु शिचारचः वैचित्र्यकरणप्रवृत्तिः, दन्तानां परिकर्म प्रसाधनं मार्जनद्रव्यविशेषेणेति शेषः, नीविनहनं परिधानवसनस्य ग्रन्थिविशेषेण बन्धनं, भ्रुवोर्लास्यस्य नृत्यस्य भङ्गिविशेषस्य इत्यर्थः योग्यायाम् अभ्यासे अग्रहः यत्नः, तिर्यक् वक्रं यथा तथा लोचनवेल्लितानि अपाङ्गप्रेक्षणादीनि तथा वचसां छेकोक्तिषु विदग्धवाणीषु संक्रान्तयः वक्रोक्तय इति यावत् इत्येवं कोऽपि अनिर्वचनीयः स्वाभाविको वा कैलिकमः क्रीड़ाप्रकारः वर्त्तते इति शेषः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(व) कुसुमयति कुसुमानि करोति जनयतीत्यर्थः वेः तत्याख्याने णिरित्यनेन कुसुमशब्दात् णौ कृते लटो रूपम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । (विहस्य पुरोऽवलोक्य च) भो उप्फाल-संफालाइं (श्र) करेदुं लग्गा (१) ।

राजा । (विहस्य । कन्दुकेन क्रीडति । तथाहि) ।

अमन्दमणिनूपुरक्वणनचारुचारिक्रमं
झणझ्झणितिमेखलास्खलितताररहारच्छटम् ।
इदं तरलकङ्कणावलिविशेषवाचालितं
मनो हरति सुभ्रुवः किमपि कन्दुकक्रीड़नम् ॥ ६ ॥

विदूषकः । एव्वं ज्जेव (२) ।

चंचलचलणचल्लिवक्किमवेल्लिदचोलअंचलं
वेल्लिए वेणिवल्लिहल्लावणधुअविअइधुमल्लिअं ।

---

(१) भो उत्फालसंफालानि कर्तुं लग्ना ।

(२) एवमेवैतत् ।

चञ्चलचरणचारिविक्रमवेल्लितचोलाञ्चलं
वल्लनशीलवेणिवल्लीचालनधूतविचकिलमल्लिकम् ।

(श्र) उत्फालसंफालानि व्यापारविशेषान् । लग्ना प्रवृत्ता ।

(६) अमन्देति । अमन्देन अनल्पेन मणिनूपुरक्वणनेन चारु मनोज्ञं यथा तथा चरति प्रवर्त्तते इति चारी क्रमः पादविन्यासः यस्मिन् तादृशम् । झणझ्झणिति मेखलायाः रशनायाः यत् स्खलनं पतनशब्दः तेन तारा महती हारस्य कण्ठनिहितस्य छटा स्खलनविशेषो यस्मिन् तथाभूतं तथा तरलाभिः चपलाभिः कङ्कणावलिभिः हस्ताभरणवृन्दैः विशेषेण वाचालितं शब्दायितम् इदं किमपि अनिर्वचनीयं कन्दुक-क्रीड़नं मनः हरति आह्लादयति । पृथ्वीवृत्तं जसौ जसयला वसु-ग्रहयतिश्च पृथ्वीगुरुरिति लक्षणात् ।

(७) चञ्चलेति । चन्द्रमुख्या कया गेन्दुककेलितारङ्गवं कन्दुकं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रेहद घणघणंतरसणावलिकिंकिणिअंकणुच्चअं
चंदमुहीए मअणरंगंगणं गेंदुअकेलितांडवं ॥ ७ ॥

राजा।

अस्याः स्वेदाम्बुबिम्बच्युततिलकतया व्यक्तवक्त्रेन्दुकान्ते
र्वारंवारेण वेगप्रहणनगणनाकेलिवाचालितायाः।
तत्पातोत्थानतालक्रमनमितदृशस्ताण्डवोत्तालताली-
लालित्याल्लोभिताः स्मः प्रतिकलममुना कन्दुकक्रीडितेन॥८॥

(भूयो विभाव्य)। अहह! महता वेगेन वर्तते।

चेलाञ्चलेन चलहारलताप्रकाण्डै-
र्वेणीगुणेन च बलाद्वलयीकृतेन।

राजते घणघणद्रसनावलिकिङ्किणीकङ्कणोच्चयं
चन्द्रमुख्या मदनरङ्गाङ्गणं गेन्दुककेलिताण्डवम् ॥

क्रीड़नन्त्यं मदनरङ्गाङ्गणं मदनस्य कामस्य रङ्गाङ्गणं नृत्यशाला,क्रीड़ा-भूमिः।

(८) अस्या इति। अमुना कन्दुकक्रीड़ितेन स्वेदाम्बुबिन्दुभिः च्युतं तिलकं यस्यास्तथोक्तायाः व्यक्ता स्फुटा वक्त्रेन्दोः मुखचन्द्रस्य कान्तिर्यस्याः तथाभूतायाः वारंवारेण प्रतिवारं वेगेन यत् प्रहणनम् आघातः तस्य गणनया यः केलिः तत्र वाचालितायाः मुखरायाः तथा तस्य कन्दुकस्य पाते उत्थाने च यः तालक्रमः तेन नमिते दृशौ यया तादृश्याः अस्याः ताण्डवे नर्त्तने या उत्ताला ताली कराघातः तस्या लालित्यात् वैचित्र्यात् प्रतिकलं प्रतिक्षणं लोभिताः हृताः स्म वय-मिति शेषः। स्रग्धरावृत्तं, म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितयमिति लक्षणात्।

(९) चेलेति। इयं नतभ्रूः हेलया विलासेन आहिता रचिता

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हेलाहितभ्रमरकभ्रममण्डलीभि-

र्च्छत्रत्रयं रचयतीव चिरं नतभ्रूः ॥ ९ ॥

(पुनर्निरूप्य)

स्मरशरधिनिकाशं कर्णपाशं कृशाङ्गी-

रयविगलिततालीपत्रताड़ङ्कमेकम् ।

वहति हृदयचोरं कुङ्कुमन्यासगौरं

वलयितमिव नालं लोचनेन्दीवरस्य ॥ १० ॥

विदूषकः । भो विरदा गेंदुअखेलणादो (१) ।

राजा । न केवलं विरता सखी किं तु करतलन्यस्तपाणिपद्मा (ष) सप्रत्यभिज्ञमिवास्मानवलोकयति च । पश्य —

---

(६४) भो विरता गेण्डुकखेलनात् ।

ये भ्रमरकभ्रमाः घूर्णनविशेषाः तेषां मण्डलीभिः मण्डलाकारैः हेलाभिः चेलाञ्चलेन वसनखण्डेन चलाञ्चला हारलतानां ये प्रकाण्डाः स्तबकाः तैः बलात् वेगात् वलयीकृतेन वेणीगुणेन केशबन्धनरज्ज्वा च करणभूतेन चिरं छत्रत्रयं रचयतीव । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(१०) स्मरेति । इयं कृशाङ्गी रयेण कन्दुकक्रीड़नवेगेन विगलितं स्खलितं तालीपत्ररूपं ताड़ङ्कं भूषणविशेषो यस्मात् तथोक्तम् अतएव स्मरस्य कामस्य शरधिनिकाशं तूणीरसदृशं हृदयचोरं मनोहरं कुङ्कुमन्यासेन गौरम् एकं कर्णपाशं लोचनमेव इन्दीवरं नीलोत्पलं तस्य वलयितं मण्डलीकृतं नालमिव वहति धारयति । उत्प्रेक्षालङ्कारः । मालिनी वृत्तं, न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ।

(ष) करतलन्यस्तपाणिपद्मा इत्यत्र उरस्तलन्यस्तपाणिपद्मा इति पाठः समीचीनः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वक्त्रश्रीजितजर्जरेन्दुमलिनं कृत्वा करे कन्दुकं
क्रीडाकौतुकमिश्रभावमनया तास्रं वहन्त्याननम्।
भृङ्गाग्रग्रहकष्टकेतकदलस्पर्धावतीनां दृशां
दीर्घापाङ्गतरङ्गणैकसुहृदामेषोऽस्मि पात्रीकृतः ॥११॥

विदूषकः। ता एहि अणुसरह्म सुंदरीं। उब्भिज्जदु पेम्मदुद्दोणी घुट्टीअदु दिट्ठीए पीऊसगंडूसो दिज्जदु मअणस्स हत्थालंबो पअट्टदु पंचमझंकाराहिआरो भोदु विरहाउलो परिचारिआवग्गो मुच्चदु मअरद्धअसंधिविग्गहचिंतावावुदाए कंठट्ठिदजीविदो (स) चाराअणबह्मणो (१)।

(१) तदेहि अनुसरावः सुन्दरीम्। उद्भिद्यतां प्रेमदुद्रोणी, पीयतां दृष्ट्या पीयूषगण्डूषं, दीयतां मदनस्य हस्तालम्बः, प्रवर्ततां पञ्चमझङ्काराधिकारो, भवतु विरहाकुलः परिचारिकावर्गो, मुच्यतु मकरध्वजसन्धिविग्रहचिन्ताव्यापृततया कण्ठस्थितजीवितश्चारायणब्राह्मणः।

(११) वक्त्रेति। अनया कामिन्या वक्त्रश्रिया मुखकान्त्या जितः जर्जरः क्षीणभूतः य इन्दुः तद्वत् मलिनं कन्दुकं करे कृत्वा क्रीडायां यत् कौतुकं तन्मिश्रो भावः यस्य तादृशं ताम्रम् आननं वहन्त्या भृङ्गेरग्रेषु उपरिभागेषु यः ग्रहः ग्रहणम् उपवेशनमिति यावत् तेन कष्टः क्लान्तः यः केतकदलः तस्य स्पर्धावतीनां तं स्पर्द्धमानानां तत्सदृशीनामिति यावत् तथा दीर्घयोरपाङ्गयोः यत् तरङ्गणं चलनं तत्र एकसुहृदाम् अद्वितीयबन्धूनाम् अनवरतापाङ्गचारिणीनामित्यर्थः दृशां नेत्राणाम् एषः अहं पात्रीकृतः अस्मि। उपमालङ्कारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(१) पीयूषगण्डूषं गण्डूषपरिमितं पीयूषम् अमृतम्। पञ्च०

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(परिक्रम्य सोपानावतरणं नाटयतः) ।

विदूषकः । अदेवं देवउलं अणक्खरो लेहो जदो ण दीसदि सा (२) ।

राजा । दृष्टा हरिश्चन्द्रपुरी (ह) प्रनष्टा च ।

विदूषकः । एहि णिउणं णिरूपह्म । सा कहिं पि खंभंतरिदा चिट्ठदि (३) । (चतुर्दिशमवलोकितकेन) ।

राजा । (सविषादं भुवमवलोक्य)

---

(२) अदेवं देवकुलमनक्षरो लेखो यतो न दृश्यते सा ।

(३) एहि निपुणं निरूपयावः । सा कुत्रापि स्तम्भान्तरिता तिष्ठति ।

झङ्काराधिकारः पञ्चमः स्वरविशेषः झङ्कारः येषां तेषां कोकिलाना-मित्यर्थः अधिकारः कुञ्जकेषु इति भावः । विरहाकुलः विरहेण स्वामिविहीनतया नितान्तकातरः मदनोत्सवस्य उद्दीपकत्वादिति भावः । परिचारिकावर्गः परिचारिकाश्च विदेशादागत्य त्यक्तस्वामिसङ्गाः प्रभुं परिचरन्तीत्यासां विरहाकुलत्वमिति भावः । मूर्च्छतु वर्द्धताम् । मकरध्वजसन्धिविग्रहचिन्ता मकरध्वजस्य कामस्य साम्प्रतं राज्याधि-कारस्य वर्णनात् सन्धिविग्रहयोश्च राजकार्य्यत्वादित्याशयेनोक्तमिदम् । कुत्रचित् सन्धिः संयोगः सम्मेलनमित्यर्थः, कुत्र वा विग्रहः विसंवादः कलह इत्यर्थः कर्त्तव्य इत्यस्य चिन्ता विचार इत्यर्थः । व्यापृततया व्यस्ततया राजकार्य्येषु इति भावः, कण्ठस्थितजीवितः कण्ठे स्थितं जीवितं यस्य तादृशः अनवरतराजकार्य्यचिन्तनव्यग्रतया क्लान्तत्वादिति भावः ।

(ह) हरिश्चन्द्रपुरी गन्धर्वनगरी ऐन्द्रजालिकी क्रियेव सा सहसा नश्यतीति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

इयं चरणकुङ्कुमच्छुरितकुट्टिमा मेदिनी
निवेदयति कुन्दुरुव्यतिकरं कुरङ्गीदृशः ।
हहा किमिदमद्भुतं न च कृशोदरी दृश्यते
भवत्ववगतं स्मरः सृजति मोहमायामिमाम् ॥ १२ ॥

(सन्तोषमभिनीय समन्तादवलोक्य च)

शिखामणिरितोऽरुणस्तिलकयत्ययं मेदिनी-
मितो ललितगुम्फनास्तरलवेणिवान्ताः स्रजः ।
इतस्स्फुरितमन्तरं त्रुटितहारमुक्ताफलै-
रितः श्रवणपाशतस्तलपत्रमास्ते च्युतम् ॥ १३ ॥

विदूषकः । सुट्ठु क्खु सुसण्णिवेसं विअ तालच्छदं ।

---

(१२) इयमिति । चरणयोः कुङ्कुमेन अलक्तकेन छुरितः कुट्टिमः यस्यास्तादृशी मेदिनी कुरङ्गीदृशः अस्याः कामिन्याः कुन्दुरुव्यतिकरं कन्दुकविहरणसम्बन्धं निवेदयति सूचयति । हहा इति खेदे, कृशोदरी सा न च दृश्यते, इदं किम् अद्भुतम् आश्चर्यम् ? अतः कामः इमां मोहमायां मोहनकारिणीं मायां सृजति तनोति इति अवगतं ज्ञातं भवतु । पृथ्वीवृत्तं जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति लक्षणात् ।

(१३) शिखेति । इतः अस्मिन् प्रदेशे अयम् अरुणः शिखामणिः चूडारत्नं मेदिनीं तिलकयति तिलकवत् भूषयति । इतः अस्मिन् प्रदेशे ललितं सुन्दरं ललितं त्रिषु सुन्दरमिति कोषः । गुम्फनं ग्रन्थनं यासां ताः स्रजः शिरोमाल्यानि तरलवेणेः चपलकेशपाशात् वान्ताः उद्गीर्णाः पतिता इत्यर्थः, इतः अन्तरम् अवकाशः त्रुटितैः स्खलितैः हारस्य मुक्ताफलैः छुरितं व्याप्तम् । इतश्च श्रवणपाशतः कर्णपाशात् च्युतं तलपत्रम् आभरणविशेषः आस्ते तिष्ठति । पृथ्वीवृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(आदाय प्रसार्य्य च) कधं अक्खराइं पि पिअवअस्स जइ कालक्खरिओसि (च) ता पढ एदं (१) ।

राजा । (वाचयति)—

* विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे ।

(विभाव्य) अये ! द्विपदीयं न पुनरद्यापि चतुष्पदी ।

विदूषकः । पौगंडआ (क) विअ केच्चिरं उज्जाणुअं चिट्ठिस्सामो । ता एहि मत्तवारणीए उअविसह्म (२) ।

(तथा कुरुतः नेपथ्ये)

यत्तालीदलपाकपाण्डु वदनं यद्दुर्दिनं नेत्रयो-
र्यत्रेङ्खोलितकेलिपङ्कजवनाः श्वासाः प्रसर्पन्ति च ।

---

(१) सुष्ठु खलु सुसन्निवेशितमिव तालच्छदम् । कथमक्षराण्यपि प्रियवयस्य ! यदि कालाक्षरिकोऽसि तत्पठ, एतत् ।

(२) पौगण्डा इव कियच्चिरमूर्ध्वजानुकं स्थास्यामः । तदेहि मत्तवारण्यामुपविशावः ।

(च) कालाक्षरिकः कालं कृष्णवर्णम् अक्षरं वेत्तीति कालाक्षरिकः कृष्णवर्णमसीलिखिताक्षरस्य इत्यर्थः ।

* विधत्त इति । प्रथमपादः पूर्वं व्याख्यातः । तथा तारुण्यस्य अङ्गोल्लेखनविधायित्वे सति लोचनयुगे नयनद्वये किमपि अनिर्वचनीयं चतुरं प्रागल्भ्यं वैदग्ध्यम् अपि स्यादिति शेषः ।

(क) पौगण्डाः विकलाङ्गाः । मत्तवारण्यां कपोतपालिकायाम् ।

(१४) यदिति । यत् यस्मात् ते तव वदनं तालीदलस्य यः पाकः पचनं पक्वतालीदलमित्यर्थः अत्याभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गौरी क्रुध्यतु वर्त्तते यदि न ते तत् कोऽपि चित्ते युवा
धिक् धिक् त्वां खलु पांसुखेलनसखीलोकेऽपि यन्निह्नवः॥१४॥

विदूषकः। (चमत्कृत्य) भो सिहाबंधं (ख) करेहि अमाणुसी वाणी सुणीअदि (१)।

राजा। भित्त्यन्तरितः कश्चिदभिधत्ते।

विदूषकः। भो वक्खाणेहि मे (२)।

---

(१) भो शिखाबन्धं कुरु, अमानुषी वाणी श्रूयते।
(२) भो व्याचक्ष्व मे।

न्यायात् तद्वत् पाण्डु, यत् नेत्रयोर्दुर्दिनं वर्षणम् अश्रुपात इत्यर्थः अप्रसन्नता वा, यच्च प्रेङ्खोलितम् आन्दोलितं केलिपङ्कजयनं क्रीड़ापद्मरन्ध्रं यैः तथोक्ताः श्वासाः निश्वासमारुताः प्रसर्पन्ति वहन्ति च तत् तस्मात् ते तव चित्ते कोऽपि युवा वर्त्तते इति शेषः, यदि न एतत् सत्यं न चेदित्यर्थः तदा गौरी भगवती पार्वती क्रुध्यतु मह्यमिति शेषः अहं गौर्य्याः क्रोधरूपं शपथं कृत्वा वदामि ते चित्ते कोऽपि युवा अस्तीति भावः। पांसुखेलनसखी लोके धूलिखेलनसङ्गिनीषु सखीष्वित्यर्थः यत् निह्नवः गोपनं सख्योऽपि तव ईदृशं भावं न विदन्तीति यदित्यर्थः अतस्त्वां धिक् धिक् खलु पुनः पुनर्निन्दामि खलु, धिक् निर्भत्सननिन्दयोरित्यमरः ईदृशी अवस्था सखीषु प्रकटयितुमुचितेति नोचेत् आत्महानिर्नितरां दुर्वारेति निन्दापरर इति भावः। अनुमानमलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे, अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनादिति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ख) शिखाबन्धं कचबन्धनम् अरिष्टविनाशार्थं कचाः सम्बध्यन्ते इति प्रसिद्धिः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । काचित् क्वचिदनुरक्ता लज्जावती च वयस्य ! भिन्नरहस्या (ग) क्रियते ।

नेपथ्ये । (सवाक्स्तम्भम्) सहीओ ! किं एत्थ अलिअं (घ) संभाविध (२) ?

राजा । वयस्य ! श्रुतम् ।

विदूषकः । हीही भो एदं क्खु पंडिदा अलिअविअप्पेहिं फलचुक्का विअ मक्कला मूलमलहंता पल्लवग्गाहिणी होन्ति, मुक्खा उण फणसवणपालआ विअ मूलमणुसरंता फलं पावंति, ता सुणु अब्भुदं ज्जेव्व वक्खाणइस्सं । ण क्खु एदं सामण्णजणवअणं तुमं ज्जेव्व भणीअसि ण क्खु मिअलंछणमुंज्झीअ ससिकंतपुत्तलिआ बद्धणिज्झरा प्पसरदि (१) ।

---

(२) सख्यः ! किमत्रालीकं सम्भाव्यते ?

(१) हीही भो एतद् खलु पण्डिता अलीकविकल्पैर्विच्युतफला इव मर्कटा मूलमलभन्तः पल्लवग्राहिणो भवन्ति । मूर्खाः पुनः पनसवनपालका इव मूलमनुसरन्तः फलं प्राप्नुवन्ति, तत् शृणु अद्भुतमेव व्याख्यास्यामः । न खलु एतद् सामान्यजनवचनं त्वमेव भण्यसे न खलु मृगलाञ्छनमुज्झित्वा शशिकान्तपुत्तलिकाबद्धनिर्झरा प्रसरति ।

(ग) भिन्नरहस्या भिन्नं रहस्यं यस्याः सा प्रकटितमनोभावा इत्यर्थः ।

(घ) अलीकविकल्पैः वृथासंशयैः । अद्भुतमित्यत्र अनुत्तानमिति पाठः साधुः । बद्धनिर्झरा अन्तर्गतजलवर्षिणी प्रसरति स्रवति चन्द्रकरस्पर्शेनैव चन्द्रकान्तमणिर्द्रवतीति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा। तदिदं तर्के, अनाकरे (ङ) पद्मरागरत्नम्।

(पुनर्नेपथ्ये)

कहं तक्कालप्फुडिदसिप्पिसंपुडुम्मुक्कमोत्तिअच्छाआ।
थक्कंतु तुह धोअंजणाणं णअणाणं बाहकणा॥ १५॥
सक्किसिहि कहं णु पेक्खिदुं पारदरसच्छित्तकंचणच्छाअं।
तणुकदलीए परिपंडुरत्तणं डिंभहरिणच्छि॥ १६॥
कहं णु तए तरलिज्जंति केलिपंकेरुहग्गक्खलणेण।
णीसास कट्ठिअ हारलट्ठिसंठाणवरिमाणा॥ १७॥

कथं तत्कालस्फुटितशुक्तिसंपुटोन्मुक्तमौक्तिकच्छायाः।
विरमन्तु तव धौताञ्जनयोर्नयनयोर्बाष्पकणाः॥ १५॥
शक्यते कथं नु प्रेक्षितुं पारदरसषिक्तकाञ्चनच्छायम्।
तनुकदल्याः परिपाण्डुरत्वं डिम्भहरिणाक्षि!॥ १६॥
कथं नु त्वया तरलीयन्ते केलिपङ्केरुहाग्रस्खलनेन।
निःश्वासाः कष्टा हारयष्टिसंस्थानपरिमाणाः॥ १७॥

(ङ) अनाकरे खनिं विना इत्यर्थः।

(१५) कथं तदिति। तत्काले सद्य एव स्फुटितात् विकसितात् शुक्तिसम्पुटात् उन्मुक्तानि यानि मौक्तिकानि तेषामिव छाया कान्तिर्येषां तथाभूताः वाष्पकणा घर्म्मविन्दवः धौतं वाष्पाम्बुपतनात् प्रक्षालितम् अञ्जनं कज्जलं ययोः तथोक्तयोः नयनयोः विरमन्तु निवर्त्तन्तां मा रोदिहि इत्यर्थः।

(१६) शक्यते इति। हे डिम्भहरिणाक्षि! बालकुरङ्गाक्षि! तनुकदल्याः पारदरसेन सिक्तं यत् काञ्चनं तस्येव छाया यस्य तादृशं परिपाण्डुरत्वं कथं नु वितर्के प्रेक्षितुं द्रष्टुं शक्यते नैव शक्यते इत्यर्थः अयमेतादृशी पाण्डुरासीति वर्त्तत इति भावः।

(१७) कथमिति। नु वितर्के, त्वया केलिपङ्केरुहस्य लीला-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पसिढिलणीविअकंचुअत्तणं कहं णु प्फुरइ देहदोव्बल्लं ।
अंगं पुण दिनहरिणंकबिंबपरिपंडुरं कहं णु होइ ॥ १८ ॥
इअ तुह विज्जाहरमल्लदंसणेण प्फुडमिमाओ भंगीओ ।
ण विणा चंदं सेहालिआए विअसंति कुसुमाइं ॥ १९ ॥

विदूषकः । सिविणवदिठ्ठा दोलणदोलिणी (च) विद्ध-संचारिदसालभंजिअत्तणेण त्थलतरे परिणदा गेंदुअखेलिणी

प्रशिथिलनीविककञ्चुकत्वं कथं नु स्फुरति देहदौर्बल्यम् ।
अङ्गं पुनर्दिनहरिणाङ्कबिम्बपरिपाण्डुरं कथं नु भवति ॥ १८ ॥
इह तव विद्याधरमल्लदर्शनेन स्फुटमिमा भङ्ग्यः ।
न विना चन्द्रं शेफालिकाया विकसन्ति कुसुमानि ॥ १९ ॥

कमलस्य अग्रस्खलनेन उपरिपतनेन अनुमिता इति शेषः हारयष्टेः हारलतायाः संस्थानस्य आकृतेरिव परिमाणं येषां तथाभूताः कष्टाः क्लेशकराः निश्वासाः कथं तरलीयन्ते चञ्चलीक्रियन्ते ? मनःसन्तापेन दीर्घा निश्वसाः पतन्तीति भावः ।

(१८) प्रशिथिलेति । नु वितर्के प्रशिथिलनीविकं नीवी वसनग्रन्थिः तस्याः प्रशिथिलं प्रस्खलितं कञ्चुकं यस्मिन् तादृशं देहदौर्बल्यं कथं स्फुरति एतादृशं ते शरीरदौर्बल्यं, यत् नीव्या अपि वसनकञ्चुकं परिस्खलतीति भावः । अङ्गं पुनः शरीरञ्च कथं दिनहरिणाङ्कबिम्ब-परिपाण्डुरं दिवसचन्द्रबिम्बधूसरं भवति ।

(१९) इहेति । इह अस्मिन् विद्याधरमल्लस्य दर्शनेन स्फुटं नूनम् इमा भङ्ग्यः विभ्रमा जाता इति शेषः । चन्द्रं विना शेफालिकायाः कुसुमानि न विकसन्ति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति ।

(च) विद्धेति । विद्धा स्तम्भनिबद्धा सञ्चारिता स्थानान्तरं नीता या शालभञ्जिका पुत्तलिका तस्या भावः तेन ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कअकव्वबंधरअणा सा ज्जेव एसा तुए आलक्खिदा तुह चित्तं अक्खिवदि (१) ।

नेपथ्ये । सहि मिअंकावलि ! ता मए संपदं णिसट्ठत्थाए (क) दूदीए होदव्वं (२) ।

राजा । सैवेयमस्मन्मनसि मन्मथेनेदानीमुत्कीर्य्यते मृगाङ्कावलीति पञ्चाक्षरी (ज) ।

नेपथ्ये । रइदा अ मए तुहावत्थाणिवेदणत्थं महाराअपुरदो पढणिज्जा दुवे सिलोआ ते पियसहीए सुणीअदु (३) ।

(संस्कृतमाश्रित्य)

---

(१) स्वप्नदृष्टा दोलान्दोलिनी विद्धसञ्चारितशालभञ्जिकात्वेन स्थानान्तरे परिणता गेन्दुकखेलिनी कृतकाव्यबन्धरचना सैवैषा त्वया आलक्षिता तव चित्तमाक्षिपति ।

(२) सखि मृगाङ्कावलि ! तन्मया साम्प्रतं निसृष्टार्थया दूत्या भवितव्यम् ।

(३) रचितौ च मया तवावस्थानिवेदनार्थं महाराजपुरतः पठनीयौ द्वौ श्लोकौ तौ प्रियसख्या श्रूयताम् ।

(क) निसृष्टार्थया उभयोर्भावानुसारिकार्य्यमाचरन्त्या तदुक्तं दर्पणे उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृत इति ।

(ज) पञ्चाक्षरी पञ्चानाम् अक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी समाहारद्विगुसमासः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चन्द्रं चन्दनकर्दमेन लिखितं संमार्ष्टि दष्टाधरा
कामः पुष्पशरः किलेति सुमनोवर्गं लुनीते च यत् ।
वन्द्यं निन्दति यच्च मन्मथमसौ भुङ्क्ताग्रहस्ताङ्गुली-
स्तत्कामं सुभग ! त्वया वरतनुर्वातूलतां लम्भिता ॥ २० ॥

अपि च,

तापोऽस्याः प्रकृतिंपचः प्रचयवान् वाष्पः प्रणालोचितः
श्वासाः कम्पितदीपवर्त्तिकलिकाः पाण्डिम्नि मग्नं वपुः ।
किञ्चान्यत् कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने ।
हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्त्तते ॥ २१ ॥

---

(२०) चन्द्रमिति । हे सुभग ! असौ वरतनुः वराङ्गी चन्दन-कर्दमेन चन्दनरसेन लिखितं त्वद्विरहविनोदनार्थमिति भावः चन्द्रं संमार्ष्टि नासौ त्वन्मुखसदृश इति बुद्ध्या प्रोञ्छतीत्यर्थः किञ्चेति चार्थः कामः पुष्पशरः किल इति दष्टाधरा पुष्पं गृहीत्वा किमिदं कामशरो गृहीतमिति अधरं दशन्ती सती सुमनोवर्गं पुष्पवृन्दं लुनीते छिनत्ति । यच्च अग्रहस्ताङ्गुलीः भङ्क्त्वा वन्द्यं मन्मथं निन्दति तत् तस्मात् असौ मत्सखी त्वया वातूलतां क्षिप्ततां उन्मत्ततां लम्भिता नीता । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

(२१) ताप इति । किञ्च तापः अन्तःसन्तापः अस्याः प्रकृतिंपचः जलगण्डूषशोषकः । प्रचयवान् अतिप्रवृद्धः बाष्पः प्रणालोचितः प्रकृष्ट-नालवहनोपयुक्तः । श्वासाः निश्वाससमीरणाः कम्पिता दीपानां वर्त्ति-कलिका यैः तथाभूताः, वपुः शरीरं पाण्डिम्नि पाण्डुतायां मग्नं नितरां पाण्डुरमित्यर्थः । किमन्यत् कथयामि अखिलां सर्वां रात्रिं व्याप्य हस्त एव छत्रं तेन निरुद्धं निवारितं चन्द्रस्य महः तेजः यया तथाभूतायाः तस्याः त्वन्मार्गवातायने तव मार्गगवाक्षे स्थितिः अवस्थानं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । अहं उण जाणे अणुप्पविस्सीअ अह्मे छलिदुमिह सुवस्सचउक्किआसंकंता के वि बह्मरक्खसा जप्पंति । भूअप्पिआ अ संझा सण्णिहिदा वट्टदि, ता ओदरह्म (१) ।

राजा । यथाह भवानिति उभाववतरणं नाटयतः ।

नेपथ्ये । सुखाय सायन्तनसन्ध्या भवतु देवस्य । सम्प्रति हि –

निर्यद्वासरजीवपिण्डकरुणां बिभ्रत्कवोष्णैः करै-
र्माञ्जिष्ठं रविबिम्बमम्बरतलादस्ताचलं चुम्बति ।
किञ्च स्तोकतमःकलापकलनाच्छ्यामायमानं मनाग्
धूमश्यामपुराणचित्ररचनारूपं जगज्जायते ॥ २२ ॥

---

(१) अहं पुनर्जाने अनुप्रविश्यास्मान् छलितुमिह सुवर्णचतुष्कि-कासंक्रान्ताः केऽपि ब्रह्मराक्षसा जल्पन्ति । भूतप्रिया च सन्ध्या संनिहिता वर्त्तते, तदवतरावः ।

वर्त्तते केवलमस्तौ गवाक्षवर्त्तिनी तव मार्गमीक्षते इत्यर्थः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

(२२) निर्यदिति । कवोष्णैः ईषदुष्णैः करैः किरणैः निर्यत्सु निर्गच्छत्सु वासरस्य दिवसस्य जीवपिण्डेषु जीवनेषु करुणां बिभ्रत् वहत् माञ्जिष्ठं मञ्जिष्ठारागेणेव रञ्जितं रविबिम्बम् अम्बरतलात् अस्ताचलं चुम्बति । किञ्च जगत् स्तोकेन अल्पेन तमःकलापेन तिमिरपुञ्जेन कलनात् आक्रमणात् श्यामायमानम् ईषत् श्याममिव आभासमानम् अत एव मनाक् ईषत् धूमेन श्यामा या पुराणचित्ररचना तद्रूपा इव रूपं यस्य तथाभूतं जायते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अपि च,

सैरिन्ध्री करलुष्टकङ्कणसरद्धीरध्वनिः सञ्चरद्
दूतीसूचितसन्धिविग्रहविधिः सोल्लासलीलाधरः ।
वारस्त्रीजनसज्ज्यमानशयनः सन्नद्धपुष्पायुधः
श्रीखण्डद्रवधौतसौधतलिमो रम्यः क्षणो वर्त्तते ॥२३॥

राजा । सन्ध्यामुपासितुं देवीभवनमेव गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्तौ) ।

इति श्रीकविराजराजशेखरविरचितायां
विद्धशालभञ्जिकाभिधनाटिकायां द्वितीयोऽङ्कः ।

---

(२३) सैरिन्ध्रीति । सैरिन्ध्रीणां परवेश्मवासिनीनां शिल्पकारीणां करैः लुष्टेभ्यः कङ्कणेभ्यः त्वरातिशयादिति भावः सरन् उच्चरन् धीरः गम्भीरः ध्वनिर्यस्मिन् तथोक्तः, सञ्चरन्तीभिः इतस्ततो धावन्तीभिः दूतीभिः सूचिताः व्यारब्धाः सन्धिविग्रहविधयः सम्मेलनकलहव्यापारा यस्मिन् तथाभूतः, सोल्लासां सविलासां लीलां धरतीति तथोक्तः, वारस्त्रीजनैः वेश्याभिः सज्ज्यमानानि शयनानि यस्मिन् सः, सन्नद्धः सहुद्यतः पुष्पायुधः कामो यत्र तादृशः, तथा श्रीखण्डद्रवैः चन्दनरसैः धौतानि क्षालितानि तलिमानि शय्यातलानि यस्मिन् तथाभूतः रम्यः क्षणः समयः वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी) ।

चेटी । (परिक्रम्य) को विअ कालो वट्टदि पिअसहीए विअक्खणाए दिट्ठाए उक्कंठाभरेण अ ससिअरकरं विज्जमाणं विअ करिदंतमुसलं फुट्टणभूइट्ठं वट्टदि मे हिअअं, ता कहिं क्खु तां पेक्खिस्सं (पुरोऽवलोक्य) कधं एसा पियसही किं पि मंतअंती आअच्छदि (१) ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्वितीया चेटी) ।

चेटी । (स्वगतम्) अहो महामंतिणो पहुकज्जे णिरदिसआ भत्ती (२) ।

प्रथमा । कधं महाभाअधेअजणकज्जसिद्धी विअ चिंतिदोवणदा पिअसही । (स्वगतम्) ता पच्छा भविअ णअणाइं से पिहाइस्सं (३) । (तथा करोति) ।

द्वितीया । पिअसहीए सुलक्खणाए विअ करप्फंसो

---

(१) कोऽपि च कालो वर्त्तते प्रियसख्या विचक्षणाया दृष्टाया उत्कण्ठाभरेण च शशिकरकरं व्यज्यमानमिव करिदन्तमुसलं स्फुटनभूयिष्ठं वर्त्तते मे हृदयं, तत् कुत्र खलु तां प्रेक्षिष्ये । कथमेषा प्रियसखी किमपि मन्त्रयन्ती आगच्छति ।

(२) अहो महामन्त्रिणः प्रभुकार्य्ये निरतिशया भक्तिः ।

(३) कथं महाभागधेयजनकार्य्यसिद्धिरिव चिन्तितोपनता प्रियसखी, तत्पश्चाद्भूत्वा नयनान्यस्याः पिधास्ये ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(प्रकाशम्) सहि सुलक्खणे! जाणिदासि ता मुंच णअ-णाइं (१)।

सुलक्षणा। (नयने परित्यज्य सप्रणयकोपम्) हला विअक्खणे! एद्दहमेत्ते वि सलिलसित्तसणगुणगेंठिगाढे वि सिणेहे कधं उब्भिन्नसिहा (क) खंजरीटी विअ अदंसणा चिट्ठसि? ता एसा दे कुविस्सं (२)!

विचक्षणा। (सप्रश्रयम्) (ख)। पिअसहि सुलक्खणे! मा कुप्प, महामंतिभागुराअणणिओओ एत्थ अवरज्झदि उण अहं (३)।

सुल। (सोपहासम्) को तुम्हाहिंतो अण्णो (ग) छगुणअणिउणो? (४)।

---

(१) प्रियसख्याः सुलक्षणाया इव करस्पर्शः। सखि सुलक्षणे! ज्ञातासि, तन्मुञ्च नयनानि।

(२) हला विचक्षणे! एतावन्मात्रेऽपि सलिलसिक्तशणगुणग्रन्थिगाढेऽपि स्नेहे कथमुद्भिन्नशिखाखञ्जरीटीवादर्शना तिष्ठसि? तदेषा ते कुपिष्ये।

(३) प्रियसखि सुलक्षणे! मा कुप्य, महामन्त्रिभागुरायणनियोगोऽत्रापराध्यति न पुनरहम्।

(४) को युष्मत्तोऽन्यः षाड्गुण्यनिपुणः?

(क) उद्भिन्नशिखा उद्गतशिरोरुहा खञ्जरीटी खञ्जनपक्षिणी। खञ्जनस्य शिखोदये नीड़ात् निःसरणं प्रसिद्धम्।

(ख) सप्रश्रयं सविनयम्।

(ग) षाड्गुण्यनिपुणः षण्णां गुणानां सन्धिविग्रहयानासनद्वैधी-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विच। अह्मारिसजणजोग्गं महिलाछगुण्णअं क्खु एदं (१)।

सुल। महिलाछगुण्णएण जइ महिलाअणस्स (घ) अदंसणं ता अह्मारिसीओ अक्खिहिं वि ण दीसंति (२)।

विच। अध दे कीदिसं महिलाछगुण्णअं ? (३)।

सुल। तुमं भण दाव उण अहं भणिस्सं, पढमं सहआरमंजरीओ उब्भिज्जंति पच्छा ता चुंबिणी कलअंठी (ङ) कंठमुद्दं सिढिलीकरेदि (४)।

विच। ता सुणु—अहमेअदा भअवदा भागुराअणेण सबहुमाणं भणिदा, जधा, विअक्खणे! तुए अह्माणं राअरहस्से सहाज्जं कादव्वं त्ति (५)।

---

(१) अस्मादृशजनयोग्यं महिलाषाड्गुण्यं खल्वेतत्।

(२) महिलाषाड्गुण्येन यदि महिलाजनस्यादर्शनं ततोऽस्मादृश्योऽक्षिभिरपि न दृश्यन्ते।

(३) अथ ते कीदृशं महिलाषाड्गुण्यम् ?

(४) त्वं भण तावत् पुनरहं भणिष्ये, प्रथमं सहकारमञ्जर्य्य उद्भिद्यन्ते पश्चात्तच्चुम्बिनी कलकण्ठी कण्ठमुद्रां शिथिलीकरोति।

(५) तत् शृणु—अहमेकदा भगवता भागुरायणेन सबहुमानं

भावसमाश्रयरूपाणां समाहारः षड्गुणं तदेव षाड्गुण्यं तत्र निपुणः विचक्षणः।

(घ) महिलाजनस्य तव इति भावः।

(ङ) कलः मधुरः कण्ठो यस्याः सा कोकिलेत्यर्थः कण्ठमुद्रां कण्ठस्य स्तब्धीभावम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुल। अहो दे मतिविहवो (च) जेण महामंती वि एदं संभावेदि। का वम्पना वकुलावली सुरहिगंधुग्गार त्ति (१)।

विच। यदो विणओवणदाए मए तधेत्ति पडिवस्सं, (छ) कधिदं अ से तेण, जधा, एसो जो मिअंकवम्मा मिअंकावलीत्ति (२)।

सुल। तदो तदो (३)?

विच। तदो तं परिणीअ महाराअसिरिविज्जाहरमल्लदेवेण महिअलचक्कवत्तिणा होदव्वं, ता तुए तस्स कदाचिद् किदभवणभित्तिसंचारे (ज) वासहरे दंसिदेव्व, जेण देवस्स लिविणआवगमो होदि, कज्जंतरट्ठाणाइं दे

भणिता, यथा विचक्षणे! त्वयाऽस्माकं राजरहस्ये साहाय्यं कर्त्तव्यमिति।

(१) अहो ते मतिविभवो येन महामन्त्र्यपि एतत् सम्भावयति। का वर्णना वकुलावली सुरभिगन्धोद्गारेति।

(२) यतो विनयोपनतया मया तथेति प्रतिपन्नं, कथितं च से तेन, यथा, एष यो मृगाङ्कवर्मा सा मृगाङ्कावलीति।

(३) ततस्ततः?

(च) मतिविभवः बुद्धिप्रभावः। एतं मतिविभवं सम्भावयति सम्मानयति। वकुलावलीति वकुलावलीभ्यः सुरभिर्वाञ्छते इति किं वक्तव्यमिति भावः।

(छ) प्रतिपन्नं करिष्यामि भवतः साहायकमिति अङ्गीकृतमित्यर्थः।

(ज) कृतभवनभित्तिगर्भसञ्चारे कृतः भवनभित्तिगर्भे सञ्चारो यस्मिन्

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हरदासो कधइस्सदि, एदस्सिं महाराअकज्जरहस्से तुमं तीए वि पिअसही तत्थ राअकज्जसाहज्ज विअ अत्थीअसि ण हु सोवाणवंतिमंतरेण वलहीए समारोहो। मए तदो हरदासकधिदकज्जाणुसारेण सा सविस्संभं भणिदा, जधा, सहि मिअंकावलि! इह वासहरे मकरद्धओ ओदरदि, तं अ दट्ठूण कंटाहिकट्ठिदेण हारउसुमदामेण तुए अज्जिदव्वो, जेण दे एदादिसो कंतो होदि, तए वि तह अब्भुवअदं, किदं अ, उण हिंदोलए हंसिदा, केलिकैलासभवणे सुट्ठिदप्फलिहभित्तिसु अत्तणो चित्तं लेहाविदा, त्थंभगब्भसंचारेण तत्तद् भणाइदा पढाविदा अ (४)।

---

(४) ततस्तां परिणीय महाराजश्रीविद्याधरमल्लदेवेन महीतलचक्रवर्त्तिना भवितव्यं तस्त्वया तस्य कदाचित् कृतभवनभित्तिगर्भसञ्चारे वासगृहे सा दर्शयितव्या, येन देवस्य स्वप्नावगमो भवति, कार्य्यान्तरस्थानानि ते हरदासः कथयिष्यति, एतस्मिन् महाराजकार्य्यरहस्ये त्वं तस्या अपि प्रियसखी तत्र राजकार्य्यसाहाय्यमिवार्य्यसे, न खलु सोपानपङ्क्तिमन्तरेण ध्यवलम्ब्यः समारोहः। मया ततो हरदासकथितकार्य्यानुसारेण सा सविस्रम्भं भणिता, यथा, सखि मृगाङ्कावलि! इह वासगृहे मकरध्वजोऽवतरति तं च दृष्ट्वा कण्ठाकृष्टेन हारकुसुमदाम्ना

तथाभूते वासगृहे। तस्या अपि मृगाङ्कवत्याः प्रियसखी, तत्र मृगाङ्कावत्यां राजकार्य्यसाहाय्यम् इव अर्थ्यसे प्रार्थ्यसे। सोपानपङ्क्तिं कौशलमिति भावः अन्तरेण विना समारोहः सम्यक् आरोहणं कार्य्यानुष्ठानमिति भावः न खलु नैव अवलम्ब्यः कर्त्तव्य इत्यर्थः। कण्ठाकृष्टेन कण्ठात् आकृष्टेन अर्चयितव्यः पूजनीयः मकरध्वज इति शेषः। कान्तः पतिः। अभ्युपगतम् अङ्गीकृतम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुल । अध तं विविहेहिं विलासेहिं पेक्खंतेण (झ) महाराएण किं पडिवन्नं (१) ।

विच । जं केलिअरिणी (ञ) चाडुकम्मच्छलिदो रस्सकरी पडिवज्जेदि, तदो तरुणफोफलिछोल्लिददविड़सामलीदंतपंतिविसदासु सुद्धससिजामिणीसु असमंजसं विप्पलवदि, तधा तं (२) ।

(संस्कृतमाश्रित्य)

ज्योत्स्नीं श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-

त्वयाऽर्जयितव्य', येन ते एतादृशः कान्तो भवति, तथापि तयाऽभ्युपगतं, ज्ञातञ्च, पुनर्हिन्दोलायां दर्शिता केलिकैलासभवने सुस्थितस्फटिकभित्तिषु आत्मनश्चित्रं लेखिता स्वच्छगर्भसञ्चारेण तत्तद् भणायिता पाठिता च ।

(१) अथ तां विविधैर्विलासैः प्रेक्षता महाराजेन किं प्रतिपन्नम् ?

(२) यत् केलिकारिणीचाटुकर्मच्छलितोऽरण्यकरो प्रतिपद्यते, ततस्तरुणपूगत्वगधर्षितद्राविड़श्यामलोदन्तपङ्क्तिविशदा सुसुग्धशशियामिनीषु असमञ्जसं विप्रलपति, तथा तत् ।

(झ) प्रेक्षता पश्यता । प्रतिपन्नं व्यवसितम् ।

(ञ) केलिकरिणीचाटुकर्मच्छलितः केलिकारिण्या पोषितहस्तिन्या चाटुकर्मणा प्रियकार्यसाधनेन छलितः प्रतारितः । तरुण्या अभिनवया पूगत्वचा धर्षिता तिरस्कृता या द्रविड़श्यामलोदन्तपङ्क्तिः द्रविड़देशीयश्यामाङ्गीदशनराजिः तद्वत् विशदासु निर्मलासु सुग्धशशियामिनीषु सुन्दरशुक्लरजनीषु तथा तत् विप्रलपति विशेषेण प्रलापं करोति इत्यर्थः ।

(१) प्रलापप्रकारमाह ज्योत्स्नीमिति । भो इति किङ्करसम्बोधनं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां स्मितम्।
चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥ १ ॥

सुल। तीए उण का अवत्था वट्टदि ? (१)।

विच। (संस्कृतमेवाश्रित्य)

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारात् त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेशं विषं मन्यते।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
संकल्पोपनमत्त्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥ २ ॥

---

(१) तस्याः पुनः काऽवस्था वर्त्तते ?

हे किङ्कराः ! ज्योत्स्नीं चन्द्रिकामयीं रजनीं सान्द्रैः घनैः मसीकूर्चकैः मसीपुञ्जैः श्यामलिमानं श्यामतास् आनयत प्रापयत, अथ अनन्तरं मन्त्रं तन्त्रं प्रयुज्य श्वेतोत्पलानां स्मितं विकाशं हरत यथा तानि न विकसेयुः तथा तन्त्रमन्त्रौ प्रयुञ्जीध्वमित्यर्थः। तथा चन्द्रं शिलापट्टके क्षणात् कणशः कृत्वा चूर्णयत चूर्णं कुरुत येन अहं तस्याः रमण्याः स्वप्नलब्धाया इति भावः वक्त्रस्य मुखस्य मुद्रया अङ्किताश्चिह्निताः दशदिशः द्रष्टुं क्षमे शक्नोमि तन्मयत्वाद्दशदिशामिति भावः ज्योत्स्नादीनान्तु अतीवोद्दीपकत्वेन दिग्दर्शनव्याघातकत्वात् तत्तन्निवारणोक्तिरिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(२) सौधादिति। सा मृगाङ्कावली सौधात् हर्म्यात् उद्विजते उद्विग्ना भवति, उपवनं त्यजति, ऐन्दवीं प्रभां द्वेष्टि, चित्रकेलिसदसः चित्रितकेलिगृहस्य द्वारात् त्रस्यति बिभेति, वेशं परिच्छदं विषं मन्यते च। केवलं सङ्कल्पेन उपनमता उपस्थितेन तव राज्ञः आकृतौ यः रसः आस्वादः तदायत्तेन तदधीनेन चित्तेन मनसा अब्जिनीनां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संपदं उण तुमं कधेहि कीदिसं तं महिलाकुसुअं ? (१) ।

सुल । सुणु जादिसं । एक्कदाहं महाराएण कसे सप्पसादमादिट्ठा, जधा, ण तुए भिण्णरहस्सा (ट) देवी कादव्व त्ति (२) ।

विच । किं विअ तं ? (३) ।

सुल । तं जधा, अलिअविवाहविलक्खो (ठ) चाराअणो देवी धात्तेइअं वि प्पदारिदुमिच्छदि । ता दिणावसाणसमए तरुणनीरंधअंधआरे केसरतरुमारुहिअ पम्मदुज्जाणभज्झगामिणी तए मेहला साणुणासिअं भणिदव्वा, जधा अयि मेहले ! इह वेसाहपुस्सिमाप्पदोसे ज्जेव तुए मरिदव्वं ति भणिदा अ सा (४) ।

---

(१) साम्प्रतं पुनस्त्वं कथय कीदृशं तन्महिलाषाड्गुण्यम् ?

(२) शृणु यादृशम् । एकदाहं महाराजेन कर्णे सप्रसादमादिष्टा, यथा, न त्वया भिन्नरहस्या देवी कर्त्तव्येति ।

(३) किमिव तत् ?

(४) तद् यथा, अलीकविवाहविलक्षश्चारायणो धात्रेयीमपि प्रतारयितुमिच्छति । तद्दिनावसानसमये नीरन्ध्रान्धकारे केसरतरुमारुह्य

पद्मिनीनां किसलया एव प्रस्तारा आस्तरणानि यस्य तादृशे शूण्यातले आस्ते तिष्ठति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(ट) भिन्नरहस्या भिन्नं प्रकाशितं रहस्यं यस्यै तत् ।

(ठ) अलीकविवाहविलक्षः अलीकेन मिथ्याभूतेन विवाहेन विलक्षः लज्जितः । केसरतरुं बकुलपादपम् । सानुनासिकं प्रेतोचितरूपेण इत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विच। तदो तदो (१)?

सुल। तदो तीए सज्झसवसवेविदंगीए कधं कधं पि तदोहिमुहं भविअ किदणिबिड्ज्जलिसंपुडाए भणिदं, भअवदि असरीरिणि दिव्वेवाणि! मं अणुकंपंतीए जधा मरणं तुए जाणिदं जीविदं वि मे जाण (२)।

विच। तदो तदो? (३)।

सुल। तदो तधा ज्जेव कहिदं, जइ गंधव्ववेअविअ-क्खणं (ङ) बह्मणं गुरुणा सक्कारेण अहिणंदिअ पाएसुवलं-यती यन्तरमज्झदुआरेण सञ्चरदि तदा जीवितलंभो त्ति (४)।

प्रमोदोद्यानमध्यगामिनी त्वया मेखला सानुनासिकं भणितव्या, यथा, अयि मेखले! इह वैशाखपूर्णिमाप्रदोष एव त्वया मर्त्तव्यमिति भणिता च सा।

(१) ततस्ततः?

(२) ततस्तया साध्वसवशवेपिताङ्ग्या कथं कथमपि ततोऽभिमुखं भूत्वा कृतनिविडाञ्जलिसंपुटया भणितं, भगवति अशरीरिणि दिव्य-वाणि! मामनुकम्पयन्त्या यथा मरणं त्वया ज्ञातं जीवितमपि मे जानीहि।

(३) ततस्ततः?

(४) ततस्तथैव कथितं, यदि गान्धर्ववेदविचक्षणं ब्राह्मणं गुरुणा सत्कारेणाभिनन्द्य पादयोः पतन्ती जङ्घान्तरमध्यद्वारेण सञ्चरति तदा जीवितलम्भ इति।

(ङ) गान्धर्ववेदविचक्षणं गान्धर्ववेदेषु नृत्यगीतादिविद्यासु विच-क्षणं निपुणम्। जङ्घयोरन्तरमेव मध्यद्वारं तेन संञ्चरसि निःसरसि।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विच। अहो दे विअक्खणत्तणं! जदो मुणिणो वि एवं सुमरंति, पादाहिं बह्मणस्स पवित्तणं त्ति (१)।

सुल। (विभाव्य) अहो से किं पि कवडणाडअकइत्तणं बह्मणस्स! (२)।

विच। तदो तदो? (३)।

सुल। तदो तं सुणिअ मेहलाए अंसुजलगलज्जालाइं (ढ) णअणाइं उणरुत्तमुप्फुसन्तीए मह पुरदो जेव्व महाराअसमीववट्टिनीए देवीए तह जेव विसण्णं देवेण वि देवी मण्णुमवहरंतेण चारायणचरिदं अ णिव्वाहंतेण भणिदा जधा, सुंदरि! मा विसण्णा होहि, जादो गंधव्ववेअविअक्खणो साहीणो जेव बह्मणो तत् किं त्ति अंसुकणकरंबिअविंबाहरा वट्टसि त्ति संठाविदा देवी, देवीए अ अहं अज्ज

---

(१) अहो ते विचक्षणत्वम्! यतो मुनयोऽप्येवं स्मरन्ति, पादाभ्यां ब्राह्मणस्य पवित्रत्वमिति।

(२) अहोऽस्य किमपि कपटनाटककवित्वं ब्राह्मणस्य।

(३) ततस्ततः।

(४) ततस्तच्छ्रुत्वा मेखलाया अश्रुजलगलज्जले नयने पुनरुक्तमुन्ल्छन्त्या मम पुरत एव महाराजसमीपवर्त्तिन्या देव्या तथैव विषण्णं देवेनापि देवी मन्युमपहरता चारायणचरितं च निर्वाहयता भणिता, यथा, सुन्दरि! मा विषण्णा भव, यतो गान्धर्ववेदविचक्षणः स्वाधीन

(ढ) गलन्ति अश्रुजलानि याभ्यां तादृशे नयने पुनः पुनः प्रोञ्छन्त्या मम इति पाठः समीचीनः। अश्रुकरम्बितविम्बाधरा अश्रुभिः करम्बितः आप्लुतः विम्बाधरः यस्याः तथाभूता।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सा पुस्सिम त्ति भणिअ पूआसक्कारं सज्जीकादुं पेसिदह्मि (४)।

विच। ता एहि जधाणिद्दिट्ठमणुचिट्ठह्म (१)।

(इति निष्क्रान्ते)।

(इति प्रवेशकः) (ग)।

(ततः प्रविशति निविडोत्कण्ठो राजा स्नानशुचिर्विदूषकश्च)।

राजा। (अनुध्याननाटितकेन)।

क्रमसरलितकण्ठप्रक्रमोल्लासितोर-
स्तरलितवलिलेखासन्नसर्वस्वमस्याः।
स्थितमतिचिरमुच्चैरग्रपादाङ्गुलीभिः
करकलितसखीकं मां दिदृक्षोः स्मरामि॥ २॥

एव ब्राह्मणस्तत् किमित्यस्थुकराम्बितबिम्बाधरा वर्त्तसे इति संस्थापिता देवी, देव्या चाहम् अद्य सा पूर्णिमेति भणित्वा पूजासत्कारं सज्जीकर्तुं प्रेषिताऽस्मि।

(१) तदेहि यथानिर्दिष्टमनुतिष्ठावः।

(ग) प्रवेशकः चेटीद्वयस्य नीचपात्रत्वेन तत्प्रयोज्यत्वादेतदंशस्य प्रवेशकत्वं यथोक्तं प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित इति।

(२) क्रमेति। मां दिदृक्षोः द्रष्टुमिच्छोः अस्याः कामिन्याः क्रमेण सरलितः सरलीकृतः यः कण्ठः तस्य प्रक्रमेण सरलीकरणेन इत्यर्थः तरलितं वलिलेखाभ्यन्तं त्रिवलीरेखारूपस्तत् सर्वस्वं समग्रधनं यस्मिन् तथोक्तं करकलिता करधृता सखी यस्मिन् तादृशम् अवलम्बितसखीकर

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। मा समाधानभंगं (त) कुण, देवीपुरदो मेहला जीवइदव्वा (स्वगतम्) अइ दुट्ठदासि! णिवडिस्सदि दे ऽखण्डः कुरङ्गो चारायणबम्हणो (१)।

राजा। तद्वचनमनाकर्ण्य तदेव क्रमेत्यादि पुनः पठति।

विदू। मा पुणो तं सुमर संदावदाइणी डाइणी क्खु सा (२)।

राजा। किमात्थ सन्तापकारिणीति? तत्तव पञ्चमकाकलीकलगीतयः (थ) कर्णं कलुषयन्ति, सुधास्यन्दिनी चन्द्रमूर्त्तिश्चक्षुषी तापयति, चन्दनरसनिष्यन्दस्तनुं दहति?

विदूषकः। भो वक्करं मए कहिदं, तुमं जेव्व सव्वदो सारमुखिणसि (द) हंसो जेव्व जलहिं दुद्धसुद्धरेदि किं उण

---

(१) मा समाधान भङ्गं कुरु, देव्याः पुरतः मेखला जीवयितव्या। अयि दुष्टदासि! निपतिष्यति तेऽखण्डः कुरङ्गश्चारायणो ब्राह्मणः।

(२) मा पुनस्त्वां स्मर, सन्तापदायिनी डाकिनी खलु सा।

मित्यर्थः अग्रपादाङ्गुलिभिः उच्चैः उन्नमितत्वेन इत्यर्थः अतिचिरं वङ्कणं स्थितं स्मरामि। मालिनीवृत्तं, न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात्।

(त) समाधानभङ्गं मेखलाया जीवनार्थं कृतस्य समाधानस्य योगविशेषस्य भङ्गम्। अखण्डः अखण्डकोष इत्यर्थः।

(थ) पञ्चमकाकलीकलगीतयः पञ्चमः कोकिलनादः काकली सूक्ष्मस्वरविशेषः कलगीतयः मधुरास्फुटगीतिकाश्च कलुषयन्ति मलिनयन्ति क्षोभयन्तीत्यर्थः।

(द) उत्क्षिनोषि गृह्णासि।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भणामि अलसेण विअ विज्जा झत्ति दे विसुमरिदा देवी (१)।

राजा। आशैशवात्प्ररूढप्रेमा देवी कथं विस्मर्यते? किन्तु —

देव्या निधायोपरि वामपादं यत्सुन्दरीणां प्रसभेन भुक्तम्।
स्मृतं मनो रिक्थमथ द्विधा तत्तुल्यं विभज्य स्मरशासनेन ॥४॥

विदूषकः। ता हिंदोलदोलिदं (घ) विअ दे चित्तं गमागमाहिंतो ण विरमदि (२)।

राजा। एवमेतत्। यतः —

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं
न प्रेम नव्यं सहतेऽन्तरायम्।

---

(१) यो वक्तं मया कथितं, त्वमेव वक्तः स्मारयिष्णोऽसि। हंस एव जलात् दुग्धमुद्धरति। किं पुनर्भणामि। अलसेनेव विद्या ते झटिति विस्मृता देवी।

(२) तद् हिन्दोलदोलितमिव ते चित्तं गमागमाभ्यां न विरमति।

---

(४) देव्येति। देव्या सुन्दरीणाम् उपरि शिरसीत्यर्थः वामपादं निधाय सापत्न्यराहित्यादिति भावः यत् मनोरिक्थं मनोरूपं मम धनं प्रसभेन बलात् भुक्तम्, अथ अद्य स्मरस्य कामस्य शासनेन तत् तुल्यं विभज्य द्विधा कृतम्। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्वृत्तं स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति। अनन्तरोदीरित-लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति लक्षणात्।

(घ) हिन्दोले दोलायन्त्रे दोलितं ते चित्तं मनः।

(५) नेति। मालतीदाम न विमर्दयोग्यं न दलनीयं, नव्यं प्रेम

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

म्लानापि मोच्या न हि केसरस्रक्
देवी न खण्ड्यप्रणया कथञ्चित् ॥ ५ ॥

विदूषकः । भोः किं एदेण दक्खिणवअणोवण्णासेन ? (न) पुराणपत्तमपेल्लिअ णो णवपल्लवो समुल्लसदि । ण अ तरुण-गंठिवसन्तकंदलीकवलणलुद्धो गंधहरिणो दवणअकेरिआए अहिरमदि (१) ।

राजा । सखे ! निरर्गलवागसि । यदनाशङ्कनीयं तदा-शङ्कसे ।

विदूषकः । किं मम परकेरिकाए चिन्ताए ता भणी-

---

(१) भोः ! किमेतेन दाक्षिण्यवचनोपन्यासेन ? पुराणपत्रं अदूरीकृत्य नो नवपल्लवः समुल्लसति । न च तरुणग्रन्थिपर्णकाङ्कुरकवलन-लुब्धो गन्धहरिणो दमनककेदारिकायामभिरमति ।

अन्तरायं विघ्नं न सहते न अनुरुध्यते इत्यर्थः । म्लाना पर्युषिता अपि केसरस्रक् बकुलमाला न हि मोच्या त्याज्या, तथा देवी कथञ्चित् कथमपि न खण्ड्यः खण्डनीयः प्रणयो यस्याः तादृशी । नवीनानुरक्तेन मया देवीप्रेम न कदापि विस्मरणीयमिति भावः ।

(न) दाक्षिण्यवचनोपन्यासेन दक्षिणः तदाख्यनायकः । तदुक्तं दर्पणे । तत्र अनेकासु समरागो दक्षिणः कथित इति । तस्य इदं दाक्षिण्यं तत् वचनं दाक्षिण्यवचनं तस्योपन्यासेन कीर्त्तनेन । पुराण-पत्रम् अदूरीकृत्य अनिराकृत्य इत्यर्थः । तरुणग्रन्थिपर्णकाङ्कुरकवलन-लुब्धः तरुणः अभिनवः यः ग्रन्थिपर्णकस्य तरुविशेषस्य अङ्कुरः तस्य वलने भक्षणे लुब्धः गन्धहरिणः कस्तूरीमृगः गन्धप्रिय-मृगो वा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

असि, मा समाधिभंगं मे कुण, देवीपुरदो मेहला जीवइ-दव्वा (१)।

(ततः प्रविशति देवी प्रयता च मेखला विभवतश्च परिवारः।)

देवी। हला सुलक्खणे! अपि संणिहिदो अंतेउरदुवा-रप्पग्गीवे (प) अज्जउत्तो चाराअणब्बह्मणो अ (२)।

सुलक्षणा। किं अस्सधा देवी विस्सवीअदि? (३)।

विदूषकः। एदं प्पग्गीवं ता उअविसदु प्पिअवअस्सो (४)।

(तथा कुरुतः)।

देवी। जअदु जअदु अज्जउत्तो अज्जचाराअण! देसु मे धत्तेइआं (फ) भिक्खां जीआविसु मेहलअं (५)।

विदूषकः। एस सज्जो ह्मि (६)।

---

(१) किं मम परकीयया चिन्तया तद् भवत्वेवे, मा समाधिभङ्गं मे कुरु देवीपुरतो मेखला जीवयितव्या।

(२) हला सुलक्षणे! अपि सन्निहितोऽन्तःपुरद्वारप्रग्रीवे आर्य्यपुत्रश्चारायणब्राह्मणश्च।

(३) किमन्यथा देवी विश्वास्यते?

(४) एतत् प्रग्रीवं तदुपविशतु प्रियवयस्यः।

(५) जयतु जयतु आर्य्यपुत्रः। आर्य्य चारायण! देहि मे धात्रेयिकां भिक्षां, जीवय मेखलाम्।

(६) एष सज्जोऽस्मि।

(प) अन्तःपुरद्वारप्रग्रीवे अन्तःपुरद्वारस्य उपान्त्यप्रदेशे।

(फ) धात्रेयिकां धात्री उपमाता प्रसूतमात्रेण या धरतीत्यर्थः तस्या अपत्यं स्त्री धात्रेयिका ताम् उपमातृदुहितरमित्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मेखला। (बद्धाञ्जलिः) अज्ज चाराअण! अअं जणो तुमं महाबह्मणं सरणं पड़िवज्जदि (१)। (इति पादौ शिरस्यारोपयति)।

नेपथ्ये। कहिं कहिं सा दुट्ठदासी एदे अह्मे कालपुरिसा सिंखलाहिं गले बाढ़ं बंधिअ मेहलं णेदुमाअदा (२)।

विदूषकः। (बहुविधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य) जइ अहं पिङ्गलिआवल्लहो गन्धव्ववेअविअक्खणो रक्खको चिट्ठामि। ता को कालो के कालपुरिसा का वा कालसिंखला (३)। (इति बहुविधं वल्गति) (ब)।

मेखला। (पादयोरन्तरे प्रविशति) भो! परित्ताअसु मं (४)।

विदूषकः। (उच्चैर्गायन्नपवार्य) भो पेक्ख पेक्ख महाराअ! विलासिणीमम्महरहाहिरूढं अत्तणो प्पिअवअस्सं। (किञ्चिदुच्चैः) भो पेक्खध बह्मणत्तणं जेण खलखलायिदसिंखला कालपुरिसा पणट्ठा (५)।

---

(१) आर्य्य! चारायण! अयं जनस्त्वां महाब्राह्मणं शरणं प्रतिपद्यते।

(२) कुत्र कुत्र सा दुष्टदासी, एते वयं कालपुरुषाः शृङ्खलाभिर्गले गाढ़ं बद्ध्वा मेखलां नेतुमागताः।

(३) यद्यहं पिङ्गलिकावल्लभो गान्धर्ववेदविचक्षणो रक्षकस्तिष्ठामि। तत् कः कालः के कालपुरुषाः का वा कालशृङ्खलाः।

(४) भोः परित्रायस्व माम्।

(५) भोः प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व महाराज! विलासिनीमन्मथरथाधिरूढ़मात्मनः

(ब) वल्गति सोल्लम्फं परिक्रामति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मेखला। अम्हहे! जीविदह्मि (१)

विदूषकः। (सास्फोटं (भ) विहस्य) आः दासीए धीए! अलीअविवाहविड़म्बिदो दुक्कुडो (म) णिवड़िदो दे चाराअणबह्मणो संपदमेत्तिकं आसंसे दीहसमग्गकंकणा भोदु मे बह्मणी (२)।

मेखला। (विलक्षा रोदिति)।

देवी। अज्जउत्त! जुत्तं णेदं सरिसं णेदं जं दाणीं मे पिअसहि मेहला एवं विड़ंबीअदि? (३)।

विदूषकः। भोदीए जुत्तं णेदं सरिसं णेदं जं महाराअपिअवअस्सो तधा विड़ंबीअदि (य) (४)।

प्रियवयस्य। भोः प्रेक्षत मे ब्राह्मणत्वं येन खलखलायितस्खलाः कालपुरुषाः प्रनष्टाः।

(१) अम्हहे! जीवितास्मि।

(२) आः दास्याः दुहितः! अलीकविवाहविड़म्बितो दुःकुटो निपतितस्ते चारायणब्राह्मणस्तत्साम्प्रतमेतावदाशंसे, दीर्घसमग्रकङ्कणा भवतु भवतु मे ब्राह्मणीति।

(३) आर्य्यपुत्र! युक्तमेतत् सदृशमेतद् यदिदानीं मे प्रियसखी मेखला एवं विड़म्ब्यते?

(४) भवत्या युक्तमेतत् सदृशमेतद्यन्महाराजप्रियवयस्यस्तथा विड़म्ब्यते?

(भ) सास्फोटं बाह्वास्फोटनं कृत्वा इत्यर्थः।

(म) दुःकुटः कुतिकुटः। आशंसे प्रार्थये, दीर्घसमग्रकङ्कणा दीर्घं प्रशस्तं समग्रं सम्पूर्णं कङ्कणम् अलङ्कारविशेषः यस्याः तादृशी। विलक्षा लज्जिता अप्रतिभा वा।

(य) विड़म्ब्यते प्रतार्य्यते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

देवी । अज्जस्स संबंधिओ (क) त्ति मए सह एदाए वक्करं किदं (१) ।

विदूषकः । संबंधिणी त्ति मए वि वक्करं किदं (२) ।

मेखला । देवो सक्कीअदि उत्तरं दादुं । पराजेदु एसो, महाराओ एदस्स गुरू । कीअङ्कुसुमवासिदस्स खदिर-सारस्स वि अस्सो गंधुग्गारो (३) ।

देवी । (कोपनाटितकेन सपरिवारा निष्क्रान्ता) ।

विदूषकः । (पार्श्वमवलोक्य) संपदं णिम्मक्खिअं (ग) मे पिअवअस्सस्स (४) ।

राजा । अतिविलक्षणा देवी यतो रुदती गता ।

विदूषकः । रुदतु रुदतु किं सो मोतिआओ गलि-

---

(१) आर्यस्य सम्बन्धीति त्वया सहैतया वक्रं कृतम् ।

(२) सम्बन्धिनीति मयापि वक्रं कृतम् ।

(३) देवी शक्यते उत्तरं दातुम् । पराजयत्वेषः, महाराज एतस्य गुरुः, केतकीकुसुमवासितस्य खदिरसारस्याप्यन्यो गन्धोद्गारः ।

(४) साम्प्रतं निर्मक्षिकं मे प्रियवयस्यस्य ।

(क) सम्बन्धी सखा । वक्रं कौटिल्यं परिहासो वा ।

(ख) पराजयतु विजयी भवतु । अन्या गन्धोद्गारः अन्यप्रकारो गन्धनिर्गमः महतः संसर्गेण एतस्य सम्पत्त्यात् नायम् उत्तरेण पराजेय इति भावः ।

(ग) निर्मक्षिकं मक्षिकाया अभावः निर्मक्षिकं प्रियवयस्यसन्निधौ मक्षिकापि नास्तीत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्संति ता इदो उज्जाणाहिमुहं एदु पिअवअस्सो (१।)

(इति परिक्रामतः)।

विदूषकः। भो मह करे ठाविदपाणी (अ) मसिणणि-वेसिदपादमुद्दो संचरन्तो बउलालिपडलणिम्मिदं व कोइ-लकुलकलिदजम्मेव तेलमंजिदकज्जलपुंजसंजणिदं व इंद-णीलचुण्णसंभूदं व सिदिकण्ठकण्ठसंघडिदं व णाराअण-तणुविणिग्गदं व मिअंकलंकणिक्कालिदं व कुवलअदल-परिकप्पिदं व कलिंदाणप्पवित्तं व तिमिरचक्कवालं अवि-सादसमविसमं अणिम्मीदसामधवलं अपरिच्छिण्णलहुदीहं अणधिगददूरसंणिहिदं भुअणगब्भंगणं करेदि (२)।

---

(१) रुदतु रुदतु किमस्या मौक्तिकानि गलिष्यन्ति। तदित उद्यानाभिमुखमेतु प्रियवयस्यः।

(२) भोः! मम करे स्थापितपाणिर्मसृणनिवेशितपादमुद्रः सञ्चरतो बकुलालिपटलनिर्मितमिव कोकिलकुलकलितजन्मेव तैलमार्जितकज्जलपुञ्जसञ्जनितमिव इन्द्रनीलचूर्णसंभूतमिव शितिकण्ठकण्ठसंघटितमिव नारायणतनुविनिर्गतमिव मृगाङ्कलङ्कनिष्कासितमिव कुवलयदलपरिकल्पितमिव कालिदानप्रवृत्तमिव तिमिरचक्रवालमविज्ञातसमविषममनिर्णीतश्यामधवलमपरिच्छिन्नलघुदीर्घमनधिगतदूरसन्निहितं भुवनगर्भाङ्गणं करोति।

(अ) मम करे संस्थापितः पाणिर्येन तस्य मसृणं मृदु यथा तथा निवेशिता विन्यस्ता पादमुद्रा चरणक्षेपो यस्मिन् तत् यथा तथा सञ्चरतः विचरतः तव इति शेषः। बकुलालिपटलनिर्मितं बकुलैरलिपटलैः भ्रमरवृन्दैः निर्मितमिव जनितमिव। कोकिलकुलैः कलितं गृहीतं जन्म यस्य तादृशमिव। शितिकण्ठस्य हरस्य कण्ठेन सङ्घटित-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । एवमेतत् ।

तनुसम्ना इव ककुभः क्ष्मावलयं चरणचारपात्रमिव ।
वियदपि चालिकदघ्नं मुष्टिग्राह्यं तमः कुरुते ॥ ६ ॥

(किञ्चित्तर्कयामि) –

उत्तंसः केकिपिच्छैर्मरकतवलयैः श्यामलैर्दोःप्रकाण्डे
हारः सान्द्रेन्द्रनीलैर्मृगमदरचितो वक्त्रपत्रप्रपञ्चः ।
नीलाब्जैः शेखरश्रीरसितवसनता चेत्यभीकाभिसारे
संप्रत्येणीक्षणानां तिमिरभरसखी वर्तते वेषलीला ॥ ७ ॥

मिव रचितमिव । नारायणस्य तन्वाः शरीरात् विनिर्गतमिव कृष्णत्वादिति भावः । कुवलयदलैः नीलोत्पलपलाशैः परिकल्पितमिव । रचितमिव करिदानप्रवृत्तमिव हस्तिमदजलसञ्जातमिव । तिमिरचक्रवालं तमःपुञ्जं भुवनस्य जगतः गर्भ एव अङ्गणम् अजिरं तत् अविज्ञातं सर्वं विप्रसङ्गं यस्य तत्, अनिर्णीतौ श्यामधवलौ प्रदेशाविति शेषः यस्य तत्, अपरिच्छिन्ने लघुदीर्घे यस्य तथोक्तं तथा अनधिगतम् अज्ञातं दूरं सन्निहितञ्च यस्य तादृशं करोति ।

(७) उत्तंस इति । साम्प्रतम् एणीक्षणानां मृगनयनानाम् अभीकाभिसारे कान्ताभिगमे सङ्केतस्थानगमने इत्यर्थः वेषलीला वेषस्य परिच्छदस्य लीला विलासः रचना इत्यर्थः तिमिराणां भरः समूहः तस्य सखी सङ्गिणी अनुरूपा इत्यर्थः वर्त्तते, तथाहि केकिनां मयूराणां पिच्छैः बर्हैः उत्तंसः कर्णभूषणं, श्यामलैः मरकतवलयैः दोःप्रकाण्डे, हस्ताभरणे, सान्द्रैः घनैः इन्द्रनीलैः नीलकान्तैः हारः, वक्त्रेषु पत्रप्रपञ्चः पत्ररचना मृगमदरचितः कस्तूरीविरचितः, नीलाब्जैः नीलकमलैः शेखरश्रीः शिरोभूषणं तथा असितवसनता नीलवसनञ्च इति । सम्धराछन्दम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(नेपथ्ये)

आवट्टिअदुद्धमुद्धकरतलिअजलणिहिसलिलसंचओ
तिहुवणभवणवलअविच्छुरणसुहारसधवलणकुच्चओ ।
चंदो मअणवल्लिपल्लवणमहोसहिसरिसजोह्लओ
जअइ अणंगकेलिभवणंगणचन्दणपंकवस्सओ ॥ ८ ॥

अपिच । जणाणंदो चंदो हसइ मलिणी होइ णलिणी
विसट्टन्ते तारा रअणिसिरिहारा दिसि दिसि ।

आवर्त्तितदुग्धमुग्धकरतरलितजलनिधिसलिलसञ्चयः
त्रिभुवनभवनवलयविच्छुरणसुधारसधवलनकूर्चकः ।
चन्द्रो मदनवल्लिपल्लवनमहौषधिसदृशज्योत्स्नः
जयत्यनङ्गकेलिभवनाङ्गणचन्दनपङ्कवर्णकः ॥ ८ ॥

जनानन्दश्चन्द्रो हसति, मलिनी भवति नलिनी
विकसन्ति तारा रजनीश्रीहारा दिशि दिशि ।

---

(८) आवर्त्तितेति । आवर्त्तितानि अग्निसन्तापेन घनीभूतानि यानि दुग्धानि तद्वत् मुग्धाः चारवः ये कराः किरणाः तैः तरलितः उद्वेलीकृतः जलनिधेः समुद्रस्य सलिलसञ्चयः जलराशिः येन तथोक्तः; त्रिभुवनमेव भवनवलयं गृहमण्डली तस्य विच्छुरणात् विलेपनाय यः सुधारसः चूर्णसलिलं तेन यत् धवलनं श्वेतीकरणं तस्य कूर्चकः कुर्चीति प्रसिद्धा लेपनवर्त्तिका, मदन एव वल्लिर्लता तस्याः पल्लवने विस्तारे वर्द्धने इत्यर्थः या महौषधिः तत्सदृशी ज्योत्स्ना चन्द्रिका यस्य तथाभूतः तथा अनङ्गस्य मदनस्य यत् केलिभवनं क्रीड़ागृहं तस्य यत् अङ्गणम् अजिरं तस्य चन्दनपङ्कवर्णकः चन्दनरसविलेपनः चन्द्रः जयति शोभते ।

(९) जनानन्द इति । जनानाम् आनन्दः आनन्दवर्द्धनः चन्द्रः हसति विराजते, नलिनी पद्मिनी मलिनी भवति, रजनीश्रियः रात्रि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रहंगा दड्ढंगा विरहसिहिणा दड्ढविहिणा
इमे दुक्खक्कंता ससिकरकिलंता विहड़िदा ॥ ९ ॥

(पुनर्नेपथ्ये)

ये पूर्वं यवसूचिसूत्रसुहृदो ये केतकाग्रच्छद-
च्छायासाम्यभृतो मृणाललतिकालावण्यभाजोऽत्र ये ।
ये धाराम्बुविडम्बिनः क्षणमथो ये तारहारश्रिय-
स्तेऽमी स्फाटिकदण्डडम्बरचिता जाताः सुधांशोः कराः ॥ १० ॥

अपि च, सद्यश्चन्दनपङ्कपिच्छिलमिव व्योमाङ्गणं कल्पयन्
पश्यैरावतकान्तदन्तमुसलच्छेदोपमेयाकृतिः ।

रथाङ्गा दग्धाङ्गा विरहशिखिना दग्धविधिना
इमे दुःखक्रान्ताः शशिकरकीलिता विघटिताः ॥ ९ ॥

लज्जस्रः हारा हाररूपाः तारा नक्षत्रमाला: दिशि दिशि विकसन्त । तथा रथाङ्गाः चक्रवाकाः दग्धविधिना हतदैवेन विरहशिखिना विच्छेदानलेन दग्धानि अङ्गानि येषां तथाभूता, किं बहुना विघटिताः प्रियविरहिता इमे लोकाः शशिकरैः कीलिताः निपीड़िताः दुःखक्रान्ता दुःखाभिभूताः ।

(१०) ये इति । अत्र जगति ये पूर्वं प्रथमं यवानां धान्यशस्यविशेषाणां सूचयः अग्राणीव सूत्राणि तन्तवः तेषां सुहृदः सदृशाः, ये केतकानां ये अग्रच्छदा अग्रपत्राणि तेषां या छाया कान्तिः तस्याः साम्यभृतः समानाः ये मृणाललतिकानां यत् लावण्यं श्रीः तद्भाजः, ये क्षणं धाराम्बूनि विडम्बन्ते अनुकुर्वन्तीति तादृशाः, अथो अनन्तरं ये तारहारस्य महतः हारस्य श्रीरिव श्रीर्येषां तथाभूताः, ते अमी सुधांशोः कराः किरणाः स्फटिकदण्डानां स्फटिकनिर्मितयष्टीनां डम्बरं शोभां जयन्तीति तथाभूताः जाताः क्रमशः परिवर्धन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

उद्गच्छत्ययमच्छमौक्तिकलताप्रालम्बलम्बैः करै-
र्मुग्धानां स्मरलेखवाचनकलाकेलिप्रदीपः शशी ॥ ११ ॥

विदूषकः । एसा कलकण्ठी णाम देवी णग्गरिणी (घ) ताए वअणादो पुण्णिमाचंदोदयं कप्पूरचंदणामधेयो मागधो अहिणंदेदि मिअंकुज्जोतलच्छिं, ता ममापि वड्ढदि तुंडकंडू: अहं पि वण्णिस्सं ससिबोलआहिं ढलिओ जोण्हाखड़िआरसो मसीकुणइ णक्खत्तक्खरमालं णहफलए तिमिरकज्जलिए (१) ।

---

(१) एषा भोः कलकण्ठी नाम देवी नागरिणी तस्या वचनात् पूर्णिमाचन्द्रोदये कर्पूरचन्द्रनामधेयो मागधोऽभिनन्दयति मृगाङ्कोद्योतलक्ष्मीं, तत् ममापि वर्धते तुण्डकण्डुः अहमपि वर्णयिष्ये शशिमणीपातात् स्यन्दिनी ज्योत्स्नाखटिकारसो मषीकरोति नक्षत्रमालां नभःफलके तिमिरकज्जलिते ।

---

(११) पश्य इति । पश्य अवलोकय अयं शशी चन्द्रः व्योम आकाशमेव अङ्गणं सद्यः सहसा चन्दनपङ्केन चन्दनरसेन पिच्छिलमिव कलयन् कुर्वन्, ऐरावतस्य कान्तं यत् दन्तमुषलं मुषलाकृतिदशनं तस्य छेदेन खण्डेन उपमेया आकृतिर्यस्य तादृशः, अच्छा निर्मलाः मौक्तिकलता इव ये प्रालम्बा हाराः ते इव लम्बन्ते इति तथोक्ताः तैः करैः मुग्धानां सुन्दरीणां स्मरलेखस्य कामलेखस्य कान्तप्रेरितस्य इति भावः वाचनकलायां पठनविधौ केलिदीपः क्रीड़ाप्रदीपः सन् उद्गच्छति उदेति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(घ) नागरिणी नगरवासिनी । मृगाङ्केन मृगचिह्नेन उद्द्योतिता लक्ष्मीर्यत्र तादृशं चन्द्रोदयस्य विशेषणमेतत् । तुण्डकण्डुः तुण्डस्य मुखस्य कण्डुः (चुलकुनीति भाषा) । शशिमणीपातात् शशिन एव

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । सखे ! नाद्यापि शैशवोक्तैरतिरिच्यते (ख) ।

विदूषकः । किं विअ मक्कडो (ह) उवट्ठाणं करंतो थुक्कदि, अहवा, तरुणुत्तीहिं वण्णइस्सं (१) ।

अकंकणसकुंडलं दसदिसा बहूमंडणं
अचंदणसकुंकुमं धरणिमंडलीभूसणं ।
असोसणसमोहणं मअरलञ्छणस्साउहं
मिअङ्ककिरणावली णहथलम्मि पुञ्जिज्जए ॥ १२ ॥

---

(१) किमिव मर्कट उपस्थानं कुर्वन् निस्सरति, अथवा, तरुणोक्तिभिर्वर्णयिष्ये ।

अकङ्कणसकुण्डलं दशदिशो वधूमण्डनं
अकुङ्कुमचन्दनं धरणीमण्डलीभूषणम् ।
अशोषणसमोहनं मकरलाञ्छनस्यायुधं
मृगाङ्ककिरणावली नभस्तलेऽपि पुञ्जायते ॥ १२ ॥

मषीभाजनात् स्यन्दते स्रवतीति तथोक्तः ज्योत्स्ना एव खड़िकारसः (खँड़ुड़ इति भाषा) तिमिरकज्जलिते तमसाच्छन्ने नभःफलके मषवमालां मषीकरोति मलिनयतीत्यर्थः ।

(ख) शैशवोक्तैः शिशुवचनात् शिशुरिव भाषसे इति भावः ।

(ह) मर्कटः उपस्थानं कुर्वन् किमिव निःसारयति निर्वक्तुं शक्नोतीति यावत् न किमपीत्यर्थः । तरुणोक्तिभिः युववचनैः ।

(१२) अकङ्कणमिति । अकङ्कणम् अकुण्डलं कङ्कणकुण्डलरहितमित्यर्थः दशदिश एव बध्वः तासां मण्डनम् अलङ्करणम् । अचन्दनम् अकुङ्कुमं चन्दनकुङ्कुमरहितं धरणीमण्डल्या भूषणम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । (समन्तादवलोक्य मदनाकूतमभिनीय)

भगवन् यामिनीनाथ ! कस्तवायं विरुद्धो विधिः (च) ?

सूतिर्दुग्धसमुद्रतो भगवतः श्री-कौस्तुभौ सोदरौ

सौहार्दं कुमुदाकरेषु किरणाः पीयूषधाराकिरः ।

स्पर्धा ते वदनाम्बुजैर्मृगदृशां तत् स्थाणुचूड़ामणि !

हंहो चन्द्र ! कथं नु सिञ्चसि मयि ज्वालामुचो रोचिषः ॥१३॥

अपि च, यन्त्रद्रावितकेतकोदरदलस्रोतःश्रियं बिभ्रती

येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्रागभूत् ।

उत्सेच्या कलसीभिरञ्जलिपुटैर्ग्राह्या मृणालाङ्कुरैः

पातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा चन्द्रिका वर्त्तते ॥१४॥

अशोकवनम् असोहनं शोषणमोहनातिरिक्तं मदनोन्मादनस्य कामस्य आयुधम् अस्त्रं मृगाङ्ककिरणावली चन्द्रकिरणजाल नभस्तलेऽपि पुञ्जायते राशीभवति ।

(च) विरुद्धः विपरीतः विधिः आचरणम् ।

(१३) सूतिरिति । हंहो स्थाणुचूड़ामणे हरशिरोमणे चन्द्र ! भगवतः सर्वशक्तिमतः ते तव दुग्धसमुद्रतः क्षीरसागरात् सूतिः उद्भवः महाकुलप्रसूतोऽसीति भावः, श्रीर्लक्ष्मीः कौस्तुभः मणिविशेषश्च (यो नारायणेन वक्षसि विधृतः) सोदरौ सोदरा सोदरश्च । कुमुदाकरेषु कुमुदसरःसु सौहार्दं सख्यं किरणाः पीयूषधाराकिरः अमृतधारावर्षिणः तथा मृगदृशां सुन्दरीणां वदनान्येव अम्बुजानि तैः स्पर्द्धा प्रतिपक्षता तत् तदा मयि ज्वालामुचः अग्निशिखावर्षिणीः रोचिषः शिखाः कथं सिञ्चसि नु ? नु प्रश्ने । एतादृशस्य महात्मनस्ते सत्पीड़नं नोचितमिति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(१४) यन्त्रेति । या इयं चन्द्रिका प्राक् यन्त्रेण द्रावितानि द्रवी-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(विभाव्य) वैमत्यमेव (क) वा शशलक्ष्मणो मादृग्जन-प्राणसन्देहहेतुः वैषद्यमेव वा विषमं विषस्य (चतुर्दिशमव-लोक्य साभ्यर्थनम्)

अयि पिबत चकोराः ! कृत्स्नमुन्नाम्य कण्ठं
क्रमकवलनचञ्चच्चञ्चवश्चन्द्रिकाम्भः ।
विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतो-
र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ १५ ॥

(पुरोऽवलोक्य) सैवेयं मृगाङ्कावली ।

छदानि यानि केतकानां केतकीकुसुमानाम् उदरदलानि अभ्यन्तरपर्णानि तेषां स्रोतसः प्रवाहस्य श्रियं कान्तिं बिभ्रती धारयन्ती सती मौक्तिक-दाम्नां मुक्ताहाराणां गुम्फनविधेः ग्रन्थनविधानस्य योग्या सदृशी छविः कान्तिर्यस्य तादृशी अभूत् सा इदानीं शशिनि चन्द्रे असुग्धविभवे प्रौढ़तां गते इत्यर्थः कलसीभिः उत्सेच्या उत्सेचनीया, अञ्जलिपुटैः ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या तथा मृणालाङ्कुरैः पातव्या च वर्त्तते, क्रमशः परिवर्द्धनादिति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(क) वैमत्यं विमतिः विरुद्धमतित्वमित्यर्थः । वैषद्यं स्वच्छता विषं यथा यथा स्वच्छं तथा तथा विषमं तद्वत् चन्द्रो यथा यथा विषदः तथा तथा नितरां दाहकः । निर्मलचन्द्रस्य अत्यन्तोद्दीपकत्वादिति भावः ।

(१५) अयीति । अयि भोः चकोराः ! क्रमेण यत् कवलनं ग्रासः पानमित्यर्थः तेन चञ्चन्त्यः स्फुरन्त्यः चञ्चवः येषां तादृशा यूयं कण्ठम् उन्नाम्य उत्क्षिप्य कृत्स्नं समग्रं चन्द्रिकाम्भः चन्द्रकिरणरूपं जलं विरहविधुरितानां विच्छेदार्त्तानां जीवितस्य त्राणहेतोः रक्षणार्थं पिबत, येन हरिणलक्ष्मा मृगाङ्कः तेजसा दरिद्रः निस्तेजा भवति । मालिनीवृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। भो मिअंकावलि ज्जेव एसा, ण हु एक्कचन्दस्स एत्तिओ कंतिवित्थारो (१)।

राजा। ततः कदलीलतान्तरिताविव शृणुवस्तावदस्या विस्रम्भजल्पितानि (ख)। आत्मनि पिबेतां श्रवसी रसायनम् (तथा कुरुतः)।

(ततः प्रविशति मृगाङ्कावली विचक्षणा च।)

मृगाङ्कावली। (अनुध्याननाटितकेन (ग) तदेव पठति।)

राजा। (सखेदम्) अहो मदनमन्त्राक्षराणि सुभाषितवचनान्यस्याः।

7626

विदूषकः। अहं उण जाणे निसिदाणि (घ) हदमअणस्स हत्थभल्लाणि (२)।

राजा। कण्ठे मौक्तिकमालिकाः स्तनतटे कार्पूरमच्छं रजः
सान्द्रं चन्दनमङ्गके वलयिताः पाणौ मृणालीलताः।

---

(१) भोः मृगाङ्कावल्येवैषा, न खलु एकचन्द्रस्य एतावान् कान्तिविस्तारः।

(२) अहं पुनर्जाने निशितानि हतमदनस्य हस्तभल्लानि।

(ख) विस्रम्भजल्पितानि विश्वासवचनानि प्रणयभाषितानि वा। आत्मनि तत्पर्यन्तं श्रवसी कर्णौ रसायनं रसनिलयं वचनमिति शेषः पिबेतां सातिशयं शृणुतामिति यावत्।

(ग) अनुध्याननाटितकेन अनुचिन्तनाभिनयेन।

(घ) निशितानि तीक्ष्णानि हस्तभल्लानि करास्यतभल्लाख्यास्त्राणि।

(१६) कण्ठे इति। इयं तन्वी कृशाङ्गी कण्ठे गले मौक्ति-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तन्वी नक्तमियं चकास्ति तनुनी चीनांशुके बिभ्रती
शीतांशोरधिदेवतेव गलिता व्योमाग्रमारोहतः ॥ १६ ॥

विदूषकः । भो सच्चकं ज्जेव चंदाधिदेवता ज्जेव एसा गलिदा । तदो लंच्छणछलेण सिअलंछणस्स इमीअ अइरपरिचत्तं मिलाणमलिणं व मंडलमज्झं णिज्झाअदी (ङ) दीसदि (१) ।

राजा । सखे ! मांसलतां दधत्यपि चन्द्रिकोद्योतते । अतिरिच्यत इवास्याः स्मरजन्मा पाण्डिमा । विभाव्यत एव (च) वा शङ्खशुक्तियुक्ताऽपि मुक्तावली । तथाहि—

दरदलितहरिद्राग्रन्थिगौरे शरीरे
स्फुरति विरहजन्मा कोऽप्ययं पाण्डुभावः ।

---

(१) भो सत्यकमेव चन्द्राधिदेवतैवैषा गलिता । ततो लाञ्छन-च्छलेन मृगलाञ्छनस्यानया अचिरपरित्यक्तं म्लानमलिनमिव मण्डल-मध्यं निध्यायन्ती दृश्यते ।

कानां मालिकाः स्रजः, स्तनतटे अच्छं निर्मलं कार्पूरं कर्पूरस्य इदं रजः परागं कर्पूरचूर्णमित्यर्थः, अङ्गके गात्रे सान्द्रं घनं चन्दनं, पाण्यौ वलयिता वलयाकारेण वेष्टिताः मृणालीलताः, तथा तनुनी स्वच्छे चीनांशुके बिभ्रती दधती सती नक्तं रात्रौ व्योमाग्रं गगनाग्रम् आरोहतः शीतांशोः गलिता आरोहणवेगात् प्रच्युता अधिदेवता अधिष्ठात्री देवीव चकास्ति विराजते । उत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ङ) निध्यायन्ती चिन्तयन्ती ।

(च) मांसलतां परिपुष्टताम् । स्मरजन्मा कामजनितः पाण्डिमा पाण्डुत्वम् । विभाव्यते अनुमीयते एव ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बलति सति यस्मिन् सार्धमावर्त्य हेम्ना
रजतमिव मृगाक्ष्याः कल्पितान्यङ्गकानि ॥ १७ ॥

विदूषकः। पारअरसचुंबिअं व सुवस्सं से लावस्सं। कमक्कंत (क) गोरत्तणेण पडिवरिदा पंडुभावेण (१)।

मृगाङ्कावली। हंहो हिअअणअणेहिं दिट्ठो तुमं उत्तमसि त्ति अहो अच्चरिअं। अहवा मूले वउलयट्ठीए सुसागंडुस्सेओ कुसुमेसु मद्दरागंधुग्गारो त्ति (२)।

विदूषकः। किं कारणम्?

राजा। इदं हि कारणान्तरसरागं हृदयमस्याः स्वेनैव हृदयेन कलहायते।

मृगाङ्कावली। अइ कप्पूरसलाआसिसिर विज्जाहर-सल्ल! तुमं पि तमसि त्ति कधं मे णिव्वुदि। चन्दमणी सुअवहं णीसंददि त्ति को वा पडीआरो (३)।

---

(१) पारदरसचुम्बितमिव सुवर्णमस्या लावण्यम् क्रमाक्रान्ता गौरत्वेन परिवारिता पाण्डुभावेन।

(२) हंहो हृदय-नयनाभ्यां दृष्टस्त्वमुत्तमस्यतीयाश्चर्यम्। अथवा मूले बकुलयष्ट्याः सुरागपाण्डुपरीकः कुसुमेषु मदिरागन्धोद्गार इति।

(३) अयि कर्पूरशलाकाशिशिर विद्याधरमल्ल! त्वमपि ताम्य-

---

(१७) दरेति। दरदलितः ईषत् खण्डितः यः हरिद्राग्रन्थिः तद्वत् गौरे शरीरे विरहजन्मा कोऽपि अनिर्वचनीयः पाण्डुभावः स्फुरति विकासते, यस्मिन् पाण्डुभावे वलति बलं प्रकाशयति सति हेम्ना काञ्चनेन सार्द्धं रजतम् आवर्त्य द्रवीकृत्य अस्या मृगाक्ष्या अङ्गकानि कल्पितानि नु, नुशब्दो वितर्के। मालिनीवृत्तम्।

(क) क्रमाक्रान्ता क्रमेण आक्रान्ता।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा। नमो मह्यं मृगाङ्कावलीचतुरोपालम्भपात्री-कृताय।

मृगाङ्कावली। सहि! सामस्सकुसुमबाणो भविअ कधं एआरिसदसं जणं करेदि मअणो? ता णूणं से विसकुसुम-मया बाणा (१)।

राजा। सलिलरूपा दहति हिमानी। कुसुममय्यपि स्वभावचण्डा मदनपञ्चशरी (ञ)।

विदूषकः। भो वअस्स! वसन्तादिदुसक्करपुत्तलिअ विअ खणे खणे झिज्जंती एसा कं ण दुणेदि, (झ) किं उण मिलाणा वि मरुवककंदली सुअंधा विरहपरिक्खामा वि अहरम-णिज्जा। (किञ्च) कोरंडकुसुमसाल व मिलाअमाणा वि सुठ्ठु क्खु रत्तत्तणं दंसेदि (२)।

सीति कथं से निर्वृतिः। चन्द्रमणिर्ज्जतवह निष्यन्दत इति को वा प्रतीकारः।

(१) सखि! सामान्यकुसुमबाणो भूत्वा कथमेतादृशदशं जनं करोति मदनः? तन्नूनमस्य विषकुसुममया बाणाः।

(२) भो वयस्य! वर्षान्तशर्करापुत्तलिकेव क्षणे क्षणे क्षीयमा-णैषा कं न दुनोति किं पुनर्म्लानाऽपि मरुवककन्दली सुगन्धा विरह-

---

(ञ) सलिलरूपा सलिलमयी हिमानी हिमसंहतिः। मदनप-ञ्चशरी पञ्चानां शराणां समाहारः पञ्चशरी मदनस्य पञ्चशरी मदनपञ्चशरी।

(झ) दुनोति तापयति, सर्वमेव दुनोतीत्यर्थः एतस्या एता-मवस्थां दृष्ट्वा सर्व एव परितप्यत इति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मृगाङ्कावली । सहि ! अहवा किं करीअदु दुच्छेज्जा प्पेमदुद्दोणी । (सखेदम्) सहि ! णिरणुक्कोसो क्खु सो, विरलो वा परदुक्खदुक्खिदो जणो, थोआ णवपंचमझङ्कारा मुक्ककुसुमपीड़विड़म्बिणो, (सप्रश्रयम्) अइ तिहुअणेक्कधाणुक्क मम्मह ! मिअंकचूड़ामणिं परिक्खिवत्त तिक्खत्तणेहिं सरेहिं महिलाअणं विग्गहअंतो ण लज्जसि? जाणामि जत् तस्सिं पि जणे इमे अ आरभडीचंडो (ञ) होसि (१) ।

परिहासात्ऽपि अतिरमणीया । कुरण्टककुसुममालेव म्लायमानाऽपि सुष्ठु खलु रक्तत्वं दर्शयति ।

(१) सखि ! अथवा किं क्रियतां दुच्छेद्या प्रेमदुर्द्रोणी । सखि ! निरनुक्रोशः खलु सः, विरलो वा परदुःखदुःखितो जनः, स्तोका नवपञ्चमझङ्कारा मुक्तकुसुमोत्पीड़विड़म्बिनः । अयि त्रिभुवनैकधानुष्क मन्मथ ! मृगाङ्कचूड़ामणिं परिक्षिप्य तीक्ष्णैः शरैर्महिलाजनं विग्रहयन् न लज्जसे ? जानामि यदि तस्मिन्नपि जने एवमेवारभटीचण्डो भवसि ।

(ञ) प्रेमदुर्द्रोणी प्रेम एव दुष्टा दुरारोहत्यादिति भावः द्रोणी एककाष्ठमयी नौः (डोङ्गा) यथा तत्र आरोहणे कष्टं तथा प्रेमाश्रयेऽपि, यथा तत्रारूढ़स्य चलतरत्वादपि पतनशङ्कया कष्टं तथा प्रेमविच्छेदोऽपि कष्ट इत्यतस्तस्या दुच्छेद्यत्वमिति भावः । निरनुक्रोशः निर्दयः । विरलः स्वल्पः, न हि सर्वो जनः परदुःखेन दुःखितो भवतीत्यर्थः । नवपञ्चमझङ्काराः नवः पञ्चमः स्वरः येषां तेषां कोकिलानां झङ्काराः निनादाः स्तोकाः अल्पाः, किन्तु मुक्तान् परित्यक्तान् कुसुमोत्पीड़ान् पुष्पोत्करान् विड़म्बयन्ति अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः पुष्पप्रकर-क्षेपपक्षे कोकिलनिनादस्य अल्पत्वेऽपि मनोहारित्वात् सदृशत्वमिति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। अणंगस्स पि आरभडि त्ति महाहासो (ट) मे (१)।

राजा। किमिदमुच्चैर्हसितेन त्रायसे माम्।

मृगाङ्कावली। सहि विअक्खणि! जणसञ्चारो (ठ) विअ (२)।

विचक्खणा। ता कदलीगुम्मंतरिदे (ड) जाणीमो किं णु एदं त्ति (३) (तथा कुरुतः)।

विदूषकः। एहि पविसह्म (४) (इति परिक्रामितकेन)।

---

(१) अनङ्गस्याप्यारभटीति महाहासो मे।

(२) सखि विचक्षणे! जनसञ्चार इव।

(३) तत्कदलीगुल्मान्तरिते जानीवः किं नु एतदिति।

(४) एहि प्रविशावः।

भावः। सप्रणयं सविनयम्। त्रिभुवनैकधानुष्क! त्रिभुवने अद्वितीयधनुर्धर! मृगाङ्कचूडामणिं चन्द्रशेखरं परिचित्य विहाय निर्जलभग्नो भूत्वा इति भावः विपाटयन् विध्यन्। तस्मिन्नपि जने विद्याधरमल्ले इत्यर्थः आरभटीचण्डः आरभटी सहटुयोगः तत्र चण्डः सन्नद्धः।

(ट) अनङ्गस्य अशरीरस्य कामस्य, यस्य शरीरं नास्ति तस्य कथमारभटीति हासस्यावसर इति भावः।

(ठ) जनसञ्चारः जनानां सञ्चारः, जना अत्र सञ्चरन्तीति सम्भाव्यते इत्यर्थः।

(ड) कदलीगुल्मान्तरिते कदलीलताभिश्छन्ने आवामिति शेषः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

राजा । (शिशिरोपचारसामग्रीमालोक्य (ढ) नाट्येना-दाय च)

मृणालमेतद्वलयीकृतं तया
तदीय एवैष वसन्तपल्लवः ।
इदं च तस्याः कदलीदलांशुकं
स पत्रसंक्रान्त इव स्मरज्वरः ॥ १८ ॥

तदनया तदुपभुक्तपरित्यक्तया शीतसामग्र्या आत्मानं निर्वापयामि (तथा करोत्युपविशति च । विदूषकोऽपि यथोचितमुपविशति)।

राजा । अथ वा अपर्यालोचितमाचरितं, (ण) यतः—

शीतांशुर्विषसोदरः फणभृतां लीलास्पदं चन्दनं
हारः क्षारपयोभुवः प्रियसुहृत् पङ्केरुहं भास्वतः ।
इत्येषां किमिवास्तु वस्तु मदनज्वालाविघाताय यद्
बाह्याकारपरिभ्रमेण तु वयं तत्त्वत्यजो वञ्चिताः ॥१९॥

(ढ) शिशिरोपचारसामग्रीं शीतप्रक्रियोपकरणम् ।

(१८) मृणालमिति । तया मृगाङ्कावल्या एतत् मृणालं वलयीकृतं वलयत्वेन विहितम्, एष च वसन्तपल्लवः तदीय एव तदुपभुक्त एव, इदञ्च कदलीदलांशुकं रम्भादलरूपम् अंशुकं वसनं तस्याः, स तथाविधः पत्रसंक्रान्तः दलसञ्चारितः स्मरज्वरः कामसन्ताप इव । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति लक्षणात् ।

(ण) अपर्यालोचितम् अविवेचितम् आचरितम् अविविच्य व्यवहृतमित्यर्थः ।

(१९) शीतांशुरिति । शीतांशुश्चन्द्रः विषस्य कालकूटस्य सोदरः सहोदरः उभयोरपि समुद्रजातत्वादिति भावः । चन्दनं फणभृतां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विचक्षणा। सहि मिअंकावलि! फलिदं मे दूइत्तणेण (त) महाराओ वि एआरिसं अवत्थन्तरं उव्वहदि (१)।

राजा। (सन्तापमभिनीय)

व्यजनमरुतः श्वासश्रेणीमिमामुपचिन्वते
मलयजरसो धारावाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रभुः।
कुसुमशयनं कामास्त्राणां करोति सहायतां
द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरंस्यति ॥ २० ॥

---

(१) सखि मृगाङ्कावलि! फलितं मे दूतीत्वेन महाराजोऽप्येतादृशमवस्थान्तरमुद्वहति।

भुजङ्गानां लीलासद्म क्रीड़ास्थानम्। हारः क्षारपयोमुचः लवणजलनिधेर्जात इति शेषः। पङ्केरुहं पद्मं भास्वतः सूर्य्यस्य प्रियसुहृत्, इत्यस्मात् हेतोः एषां चन्द्रादीनां यद् वस्तु मदनज्वालाविघाताय कामसन्तापशान्तये भवतीति शेषः तत् किमिव वस्तु भवतु न किमपीत्यर्थः, सङ्गदोषेणैवैषां तापकरत्वं सिद्धान्तयितुमुचितमिति भावः, तु किन्तु वयं वाह्यानाम् आकाराणां शीतत्वादिगुणानां परिश्रमेण भ्रान्त्या तत्त्वत्यजः तत्त्वं सन्तापकत्वरूपम् आन्तरगुणं त्यजन्तीति तथाभूताः सन्तः वञ्चिताः प्रतारिताः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(त) फलितं मे दूतीत्वेन, मम दौत्यं सफलं जातमित्यर्थः।

(२०) व्यजनेति। व्यजनमरुतः तालवृन्तवायवः इमां श्वासश्रेणीं निःश्वासपरम्पराम् उपचिन्वते वर्द्धयन्ति, मलयजरसः चन्दनरसः धारावाष्पं वाष्पधारामित्यर्थः प्रपञ्चयितुं विस्तारयितुं प्रभुः समर्थः। कुसुमशयनं पुष्पशय्या कामास्त्राणां सहायतां साहाय्यं करोति, एवं प्रतीकारकल्पनायामपि कामस्य उन्माथः उत्तेजनं द्विगुणः द्विरावृत्तः गरिमा गौरवं यस्य तथाभूतः, अतः कथं नु विरंस्यति विरतो भवि-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । अहो मुद्दासणाहो (थ) लेहो विअ (१) ।

राजा । न केवलं लेखः स्मरसम्बन्धि सन्धिविग्रहसम्बन्धस्य, (द) तथाहि पश्य—

तालीदलं यदकठोरतरं यदत्र
मुद्रा स्तनाङ्कघनचन्दनपङ्कमूर्त्तिः ।
यद्बन्धनं बिसलतातनुतान्तवं च
कस्याश्चिदेष गलितस्तदनङ्गलेखः ॥ २१ ॥

विदूषकः । ता एव्व एसो सण्णिधिपरिच्चाअकारणं (ध) भणिदव्वं (२) ।

---

(१) अहो मुद्रासनाथो लेख इव ।

(२) तस्मा एवैष सन्निधिपरित्यागकारणं भणितव्यम् ।

ष्यति न कथमपीत्यर्थः । अत्र कामोन्मादप्रशान्त्यर्थमुपाये कल्पितेऽपि न तत्प्रतीकार इति विशेषोक्तिरलङ्कारः । हरिणीवृत्तं, न समरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति लक्षणात् ।

(थ) मुद्रासनाथः समुद्रः मुद्रया अङ्कित इति यावत् ।

(द) सन्धिविग्रहयोः संमेलनवियोगयोः सम्बन्धः समवायः ।

(२१) तालीदलमिति । यत् अकठोरतरं कोमलं तालीदलम् इदमिति शेषः; अत्र तालीदले स्तनाङ्कस्य घनचन्दनपङ्कस्य मूर्त्तिः अवयवः यत्र तादृशी मुद्रा दृश्यत इति शेषः, यच्च बिसलता एव तनु सूक्ष्मं तान्तवं सूत्रं यस्मिन् तादृशं बन्धनम् अस्तीति शेषः, तत् तस्मात् एषः कस्याश्चित् नायिकायाः अनङ्गलेखः गलितः पतितः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ध) सन्निधिपरित्यागकारणं संसर्गत्यागहेतुः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । (विदूषकं कर्णे विधृत्य) विद्रुमवसुधैव रत्नश-लाकाभूः भवद्वचोक्तिरिव (न) रसनिष्यन्दभूमिः । तदु किं नाम इदम् ।

विदूषकः । (तथा करोति) ।

राजा । (वाचयति) निष्कृप ! वराक्याः । (प)

विदूषकः । उम्मुद्दिअ दंसइस्सं (तथा कृत्वा) सो अरअणं रअणकरंडअं अणक्खरो लेहो (१) । (फ)

राजा । कामं (ब) करुणगम्भीरः प्रयोगः कन्दलयति मानसम् (विचिन्त्य) अपि तालीदलसंपुटम् (विमृश्य)

---

(१) उन्मुद्र्य दर्शयिष्ये । सो अरत्नं रत्नकरण्डकानन्तरो लेख ।

(न) विद्रुमवसुधा विद्रुमाख्यपर्वतोपरिभूमिः रत्नशलाकाभूः रत्नाङ्कुरोत्पत्तिनिदानं, विद्रुमभूमिर्नवरत्नशलाकाङ्कुरमया रत्नगर्भा क्रमेणेति कुमारसम्भवस्थानुध्यातव्यम् । भवतः वचोक्तिः वाङ्निःसरणम् ।

(प) निष्कृप ! निर्दय ! वराक्याः तपस्विन्याः ।

(फ) उन्मुद्र्य मुद्रामुद्घाट्य मुक्तबन्धनं कृत्वा इत्यर्थः दर्शयिष्ये । रत्नकरण्डकं रत्नभाजनम् अनक्षरः अक्षरशून्यः ।

(ब) करुणगम्भीरः । करुणेन विरहजनितशोकेन गम्भीरः गभीरः दुर्बोध इत्यर्थः प्रयोगः प्रयुक्तो लेख इत्यर्थः मानसं कन्दलयति पर्याकुलयति तालीदलसम्पुटं तालपत्ररूपं सम्पुटं (ठाङः) विमृश्य विविच्य तत्सम्बन्धस्वबन्धनवेषया तस्य तालीदलस्य सम्बन्धो संसर्गो बन्धनवेषः बन्धनरचना यस्याः तादृश्या सम्बन्धमया मन्त्रेण युक्तया परामर्शेण वा एतया आत्मानं गोपायन्त्या इत्यर्थः कयाचिदिति शेषः । किञ्चिन् ईप्सुः कामतन्त्रं मदनविलसितम् आस्वादितम् प्रकटितम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत् सन्धिबन्धनवेषया किञ्चिन्मन्मथमया कामतन्त्रमासूचितं स्यात्।

विदूषकः। (तथा कृत्वा अवलोक्य सहर्षम्) अहो! दे बुद्धिविहवो। किंवा वखनं मिअलंछणस्स रोहिणीवल्लहस्स त्ति (१)।

राजा। सविसङ्कुलं (भ) वाचयति।

विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे।
यदादत्ते दृश्यादखिलमपि भावव्यतिकरम् *

(सवितर्कं विचिन्त्य।)

पाणिप्रेङ्खणतो विशीर्णशिरसः स्वेदावलुप्तश्रिय-
स्ता इत्याकृतितो मनाङ् मनसि नः किञ्चित्प्रतीतिं गताः।

---

(१) अहो! ते बुद्धिविभवः किंवा वर्णनं मृगलाञ्छनस्य रोहिणीवल्लभस्येति।

(भ) सविसङ्कुलं सव्याकुलितम्।

(*) विधत्ते इति इह संसारे शरीरे वा तरुणिमा तारुण्यं यौवनमित्यर्थः कतरत् अङ्गं सोल्लेखं सम्यक् मार्जितं न करोति अपि तु सर्वमेव करोतीत्यर्थः तथापि तारुण्यस्य सर्वाङ्गमार्जकत्वेऽपीत्यर्थः लोचनयुगे किमपि अनिर्वचनीयं चतुरं सुनिपुणं प्रागल्भ्यं वैदग्ध्यं भवतीति शेषः यत् लोचनयुगं दृश्यात् दर्शनीयात् पदार्थात् अखिलं समग्रमपि भावव्यतिकरं भावसमूहम् आदत्ते गृह्णाति। चतुर्थाङ्के अस्य चतुर्थपादः द्रष्टव्यः। मनोवृत्तिं द्रष्टुं मुखरयति दृश्यं प्रति जनमिति। अयमर्थः—मनोवृत्तिः दृश्यं जनं प्रति द्रष्टुं मुखरयति मुखरी भवति कामयते इति भावः। शिखरिणीवृत्तम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वैचित्र्यात्पुनरुक्तिलाञ्छनभृतः खण्डेन वाक्येन च
व्याक्षेपं कथयन्ति पक्ष्मलदृशो लेखाक्षरश्रेणयः ॥ २२ ॥

विदूषकः । किं उवेक्खीअदि केलिकदलीकंदलीए (स) करिसुण्डादंडावेट्टो ता एहि अणुसरह्म (१)।

राजा। इदमुभयमनन्यगामि (य) यन्मृगाङ्कानुवर्त्तनं रत्नाकरस्य मम हृदयानुवर्त्तनं च भवतः।

विदूषकः। (अङ्गुल्या निर्दिशन्)। इदो माधवीलदा-

---

(१) किमुपेक्ष्यते केलिकदलीकन्दल्यां करिशुण्डदण्डावेष्टः तदेहि अनुसरावः।

---

(२२) पाणीति। पूर्वोक्ता लेखाक्षरश्रेणयः लिखितवर्णपङ्क्तयः पाणिप्रस्खलनतः प्रियतमस्मरणात् करकम्पनात् विशीर्णं शिरो यासां ताः भग्नमात्रा इत्यर्थः, स्वेदेन सत्वजनितेन घर्मेण अवलुप्ता विन्दवो याः यासां तयोक्ताः, वैचित्र्यात् व्याकुलत्वात् पुनरुक्तिलाञ्छनभृतः पौनरुक्त्यदोषधारिण्यः तथापि मनाक् ईषत् व्याकुलितः आकारेण अल्पाल्पावयवेन ताः इति नः अस्माकं मनसि किञ्चित् प्रतीतिं गताः विश्वासमापन्नाः सत्यः खण्डेन चतुर्थपादहीनत्वात् असम्पूर्णेन वाक्येन पक्ष्मलदृशः तस्याः व्याक्षेपं चित्तवैकल्यं कथयन्ति सूचयन्ति। शार्दूलविक्रीडितम्।

(स) केलिकदलीकन्दल्यां क्रीडाकदलीमञ्जरीते करिशुण्डादण्डावेष्टः करिणा हस्तिना शुण्डादण्डैः करैः आवेष्टः मण्डलाकारेण वेष्टनं किं कथं उपेक्ष्यते दर्शनीयत्वात् तस्य नोपेक्षणमुचितमिति भावः।

(य) अनन्यगामि नान्यगामि, अन्येन कर्तुं न शक्यमिति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मण्डवं गदा, जं दाणीं मअरद्धअपअसरणि (२) व्व पअविच्छोली दीसदि, ता णिहुअं अप्पमत्ता भविअ णिरूवम्ह (१)। (तथा कुरुतः)।

मृगाङ्कावली। लतान्तरे चन्द्रिकास्पर्शमभिनीय)। (संस्कृतमाश्रित्य)।

प्रियविरहमहोष्मामुर्मुरामङ्गलेखा-
मपि हतकहिमांशो! मा स्पृश क्रीड़याऽपि।
इह हि तव लुठन्तःप्लोषपीड़ां भजन्ते
दरजरठमृणालीकाण्डमुग्धा मयूखाः॥ २३॥

(इति द्विस्त्रिरभिधाय रोदिति)।

राजा। (विदूषकं प्रति) कारय चक्षुषी पारणम्। (ल)

---

(१) इतो माधवीलतामण्डपं गता यदिदानीं मकरध्वजपदसरणिरिव पदपंक्तिर्दृश्यते। तन्निभृतमप्रमत्तौ भूत्वा निरूपयावः।

---

(२) मकरध्वजपदसरणिः मदनपद्धतिः। निभृतं निःशब्दं अप्रमत्तौ अवहितौ निरूपयावः पश्यावः।

(२३) प्रियेति। हे हतकहिमांशो! हतकेति आक्षेपव्यञ्जकम्। प्रियविरहेण यः महान् उष्मा सन्तापः यश्च तादृशः आ समन्तात् सर्वाङ्गव्यापीत्यर्थः मुर्मुरः तुषानलः यस्यां तथाभूतां अङ्गलेखां मदीयम् अङ्गमपीत्यर्थः क्रीड़यापि परिहासेनापीति भावः मा स्पृश। हि यतः दरजरठम् ईषत् परिणतं यत् मृणालीकाण्डं तद्वत् मुग्धा मनोज्ञाः तव मयूखाः इह मदङ्गे लुठन्तः पतन्तः सन्तः प्लोषस्य दाहस्य पीड़ां भजन्ते जनयन्ति। मालिनीवृत्तम्।

(ल) कारयेति चक्षुषी नयने पारणं कारय, दृष्टव्यदर्शनेन चरितार्थं कुरु इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्तस्तारं तरलतरलाः स्तोकमुत्पीडयन्तः
पक्ष्माग्रेषु ग्रथितपृषतः कीर्णधाराः क्रमेण।
चित्तातङ्कं निजगरिमतः सम्यगाप्लावयन्तो
निर्यान्त्यस्याः कुवलयदृशो वाष्पधारां प्रवाहाः॥ २४॥

अपि च, मुक्त्वानङ्गः कुसुमविशिखान् पञ्चकुण्ठीकृताग्रान्।
मन्ये मुग्धां प्रहरति हठात्पत्रिणा वारुणेन।
वारां पूरः कथमपरथा स्फारनेत्रप्रणाली-
वक्त्रोद्वान्तस्त्रिवलिविपिने सारणीसाम्यमेति॥ २५॥

(विदूषकं हस्ते गृहीत्वोपसृत्य सानुरागप्रश्रयम्)।

---

(२४) अन्तरिति। तरलतरलाः अतितरलाः स्तोकम् अल्पम् अन्तस्तारम् अन्तर्गतम् तारम् उत्पीडयन्तः क्लेशयन्तः पक्ष्मणामग्रेषु ग्रथिताः गुम्फिताः पृषतः बिन्दवः येषां तादृशाः क्रमेण कीर्णा विक्षिप्ता धारा येषां तथाभूताः तथा निजगरिमतः स्वीयगौरवात् चित्तातङ्कं चित्तसन्तापं सम्यक् आप्लावयन्तः वर्द्धयन्तः अस्याः कुवलयदृशः नीलोत्पलाक्ष्याः वाष्पधाराम् अश्रूणाम् प्रवाहाः निर्यान्ति निर्गच्छन्ति। मन्दाक्रान्तावृत्तं मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मोभनौ तौ गयुग्मं यति लक्षणात्।

(२५) मुक्तेति। अनङ्गः कामः पञ्च कुण्ठीकृताग्रान् कुण्ठिताग्रान् कुसुमविशिखान् पुष्पबाणान् मुक्त्वा निश्चित्य हठात् सहसा वारुणेन पत्रिणा शरेण वारुणास्त्रेण इत्यर्थः मुग्धामिमां प्रहरति इति मन्ये सम्भावयामि, अपरथा अन्यथा स्फारं विकाशं गते नेत्रे एव प्रणाल्यौ तयोर्वक्त्रात् मुखात् उद्वान्तः उद्गीर्णः वारां पूरः अश्रुजलौघः त्रिवलिरेव विपिनं तस्मिन् सारणीसाम्यं नदीसादृश्यं कथं एति प्राप्नोति, नूनं कामस्य वारुणास्त्रप्रभाव एव इति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यस्य कृते वहति जनो
म्लदित मृणालोपमानि गात्राणि।
तस्य कृते यदि सोऽ-
पिहि तदखण्डशासनो मदनः ॥ २६ ॥

तदयं समदुःखसुखो जनस्त्वां विरचिताञ्जलिः प्रसारयति। (ब)

मृगाङ्कावली। (स्वगतम् सस्पृहं ससाध्वसं च तमवलोक्य।) किं एसो अणब्भो (भ) वरिसो, असुत्तिसंउडागमा वा मोत्तिअउप्पत्ति कंचणलट्ठिअ व्व, सहआरीभूदा रीदि व्व कणअत्तणं उवगदा जस्स दंसणमहग्घदा तणू मे पडिभादि। (अपवार्य विचक्खणां प्रति) एसो सो सहि!

---

(२६) यस्येति। यस्य जनस्य कृते निमित्तं जनः म्लदितम् मृणालेन उपमा येषां तादृशानि अतिक्लिष्टानीत्यर्थः गात्राणि वहति, सोऽपि जनः तस्य जनस्य कृते यदि तथैव, तत् तस्य मदनः अखण्डम् अस्खलितं शासनं यस्य तथाभूतः। सफलशासनो मदन इत्यर्थः। आर्यावृत्तम्।

(ब) प्रसारयति प्रसादयतीत्यर्थः।

(भ) अनभ्रः अभ्ररहितः मेघव्यतिरिक्त इत्यर्थः। अशुक्तिसम्पुटागमा शुक्तिसम्पुटात् आगमः यस्याः तादृशी न भवतीति अशुक्तिसम्पुटागमा मौक्तिकानाम् उत्पत्तिः। काञ्चनयष्टिः काञ्चनाख्यवर्णविशेषः सहकारीभूता इव आम्रतरुत्वेन परिणता इव। रीतिः पित्तलाख्यधातुः कनकत्वं स्वर्णत्वम् उपगता प्राप्ता। यस्य तनुः दर्शने महार्घता महामूल्यता मे मम प्रतिभाति यस्य दर्शनं महामूल्यमहं मन्ये इत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

राआ विज्जाहरमल्लो जो सिरीसरस्सईणं वल्लहो मअण-सुन्दरी अ जस्स वल्लहा सिरी सरस्सई मअणसुन्दरी अ (१)।

विचक्षणा । आँ । राजा ।

राजा । क्षणेन त्विवं वक्तव्यं भवति । यो मृगाङ्कावली-वल्लभो यस्य मृगाङ्कावली वल्लभेति । (तां प्रत्यञ्जलिं बध्वा ।)

तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिमा
व्युदञ्जय मुखं मनाग्भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥ २७ ॥

---

(१) विशेषोऽनभ्रो वर्षः । शुक्तिसंपुटागता वा मौक्तिकोत्पत्तिः काञ्चनयष्टिरिव सहकारीभूता, रीतिरिव कनकत्वमुपगता यस्य दर्शन-महार्घता, तनुर्मे प्रतिभाति । एष स सखि ! राजा विद्याधरमल्लो यः श्रीसरस्वत्योर्वल्लभो मदनसुन्दरी च यस्य वल्लभा श्रीः सरस्वती मदन-सुन्दरी च ।

---

(२७) तरङ्गयेति । हे अङ्गने ! प्रशस्ताङ्गवति ! दृशः दृष्टीः तरङ्गय तरलीकुरु, चित्रं मनोज्ञम् इन्दीवरं पततु, अधो गच्छतु, दृशा निर्जितत्वादिति भावः । रदच्छदम् अधरं स्फुटीकुरु प्रकटय, विद्रुमः प्रवालमणिः श्वेततां धावल्यं व्रजतु प्राप्नोतु तवाधरसन्निधौ तस्य लौहित्यं न विकासते इति भावः । वपुः शरीरं क्षणं अपावृणु आवरणशून्यं कुरु, कालिमा मालिन्यं काञ्चनं स्वर्णं स्पृशतु तवाङ्गसन्निधौ काञ्चनं मलिनायते इति भावः । तथा मुखं मनाक् अल्पं व्युदञ्जय विशेषेण उद्गताञ्जनं कुरु, तस्मात् नभः आकाशं द्विचन्द्रं चन्द्रद्वयसमन्वितं भवतु चन्द्रोऽयं सकलङ्कः तव मुखन्तु अकलङ्कम् अञ्जनयुक्तञ्चेत् द्वितीयचन्द्र इव विराजते इति भाव । अत्र उपमानभूतेभ्यः इन्दीवरादिभ्यः उप-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मृगाङ्कावली । (स्वगतम्) । भअवदि मिअंकखंडणि जामिणि ! सदजामा होहि चित्तसिखंडिदाम सत्तरिसि-मण्डलं (१) ।

राजा । सखे ! न हारलताविरहमर्हत्येषा । न चित्र-शिखण्डिदामविना चकास्त्युदीचीति (स कण्ठादवतार्य नायिकाकण्ठे हारं विधत्ते ।)

विदूषकः । उचिदसमागमो हु एस कं ण रञ्जेदि जं दाणीं णित्तलमुत्ताहलमालालङ्करणो सुन्दरीअणो वक्कोत्ति विहूसणो अ सुकइवाणी बन्धो (२) ।

---

(१) भगवति मृगाङ्कखण्डने यामिनि ! शतयामा भव, चित्र-शिखण्डिदाम सप्तर्षिमण्डलम् ।

(२) उचितसमागम एष कं न रञ्जयति । यदिदानीं निस्तल-मुक्ताफलमालालङ्करणः सुन्दरीजनो वक्रोक्तिविभूषणश्च सुकविवाणी-बन्धः ।

कियतीं नायिकानयनादीनामाधिक्यकीर्तनात् व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा । व्यतिरेक इति । इन्द्र वृत्तम् ।

(घ) मृगाङ्कखण्डने शशिशोभने । शतयामा शतप्रहरा । यथा सप्तर्षिमण्डलं चित्रशिखण्डिना स्वाङ्गरूपेण दाम्ना हारभूषणेनेव शोभते तथा ते मृगाङ्कखण्डतया शतयामत्वं शोभते इति भावः ।

(ङ) उदीची उत्तरादिक् ।

(च) उचितसमागमः समुचितसंसर्गः । रञ्जयति प्रीणयति । यद् यस्मात् । इदानीं नास्य मु निस्तलानि वर्तुलानि यानि मुक्ता-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नेपथ्ये। दालिज्जंतु लदामंडवपहुदीणि विलासट्ठाणाइं दिज्जंतु खलक्किआदुआराइं, णिपतंतु (च) अग्गलाओ, चिट्ठंतु जहा णिअट्ठाणं, बाहिरदो जामल्लिआ सोविदल्ला, एसा वारविलासिणी जणगहिदहत्थदीविउज्जोअजणिद-दिवसव्व देवी सिद्धणरेंददिण्णोसधसंठिदमंजिट्ठत्थबअसहस्सालंकिदं माहवीलदामंडवं दट्ठुं माअदित्ति (१)।

विचक्षणा। (सत्रासम्) भट्टा विसज्जीअदु प्पिअ सही (२)।

---

(१) मुच्यन्तां लतामण्डपप्रभृतीनि विलासस्थानानि, दीयन्तां खलक्किया द्वाराणि [आगमानागमद्वाराणि गवाक्षसदृशानि भाषायां खिड़कीति प्रसिद्धानि] निपतन्तु अर्गलाः, तिष्ठन्तु यथा निजस्थानं बाहिरतो [बहिः प्रदेशे] जामल्लिका सौविदल्लाः। एषा वारविलासिनी जनगृहीतहस्तदीपिकोद्योतजनितदिवसेव देवी सिद्धनरेन्द्र दत्तौषधसंस्थितमाञ्जिष्ठस्तवकसहस्रालंकृतं माधवीलतामण्डपं द्रष्टुमागतेति।

(२) भट्टा—विसृज्यतां प्रियसखी।

फलानि तेषां माला अलङ्करणं यस्य तादृशः। वक्रोक्तिरलङ्कारविशेषः यदुक्तं दर्पणे। अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि। अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधेति। सा एव विभूषणं यस्य तादृशः सुकवीनां वाणीबन्धः वाक्यरचना शोभते इति शेषः।

(च) दीयन्तां बध्यन्ताम्। निपतन्तु अर्गलाः द्वाराणि अर्गल-निबद्धानि भवन्तु इत्यर्थः जामल्लिकाः प्रहरिण्यः किङ्कर्यः। सौविदल्लाः कञ्चुकिनः। सिद्धेन विद्यायां सुशिक्षितेन नरेन्द्रेण विषवैद्येन दत्तेन औषधेन संस्थितेन सम्यक् स्थितेन औषधप्रभावादिति भावः माञ्जिष्ठ-स्तबकसहस्रेण अलङ्कृतं विराजितम्। पारावतशकुन्ता इव कपोत-पक्षिण इव पञ्जरनिबद्धाः पञ्जरेषु बद्धाः देव्यामागतायां सर्वेषामेव नः महानन्दपरिपाकः स्यात् अतः शीघ्रमेव प्रस्थानं श्रेय इति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । अभ्यर्थये ते दयां यदि प्रार्थनाभङ्गं न करोषि ।

विदूषकः । वअस्स तुरिदं विसज्जीअदु, अण्णधा पारावदसउंद व्व पञ्जरणिरुद्धा चिट्ठिस्सामो (१) । (इति यथायथं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति श्रीकविराजराजशेखरविरचितायां विद्धशालभञ्जिकाख्यनाटिकायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तिमगात् ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये । सुप्रभातं (क) देवस्य कर्पूरवर्षस्य । सम्प्रति हि ।

व्रजत्यपरवारिधिं रजतपिण्डपाण्डुः शशी
नमन्ति जलबुद्बुदप्रतिमपङ्क्तयस्तारकाः ।
कुरण्टकविपाण्डुरं दधति धाम दीपाङ्कुरा-
श्चकोरनयनारुणा भवति दिक्च सौत्रामणी ॥ १ ॥

---

(१) वयस्य ! त्वरितं विसृज्यताम् । अन्यथा पारावतशकुन्ता (२७) इव पञ्जरनिरुद्धाः स्थास्यामः ।

(क) प्रभातं वर्णयति ।

(१) व्रजतीति । रजतपिण्डवत् पाण्डुः धवलः शशी अपरवारिधिं पश्चिमसागरं व्रजति गच्छति । जलबुद्बुदप्रतिमाः जलस्फोटसदृशाः तारकाः नक्षत्राणि नमन्ति नता भवन्ति । दीपानाम् अङ्कुराः कुरण्टकं पीतझिण्टीपुष्पं तद्वत् विपाण्डुरं विशेषेण पाण्डुरं धाम दधति । सौत्रामणी ऐन्द्री दिक् प्राचीत्यर्थः चकोरनयनवत् अरुणा रक्ता भवति च । पृथ्वीवृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ततः प्रविशतो विबुद्धो विदूषकः सुप्ता च ब्राह्मणी ।)

विदूषकः। भो पुत्ताणं मादे! उट्ठेहि संझं वंदिदुं एहि अतिक्कंता रअणी सुणु णरेंद बंदिणो कप्पूरखंडस्स पभाद-भोआवलिं (ख) (विहस्य) कधं देवीए गरिट्ठगोट्ठीजणिदजा-गरणकलिंतसुत्ता बह्मणी अज्ज वि णिद्दं ण मुंचदि। तदो पडिवालेमि जदो ण सुहसुत्तो पडिबोधिदव्व त्ति बह्मणा मंतअंति (१)।

ब्राह्मणी। उत्स्वप्नायते (ग)।

ब्राह्मणी विसत्तो विअक्खणासुहेण देवीए भट्टा। जधा। ओल्लागदस्स (घ) मिअंकवम्मस्स पिअबहिणी मिअंका-वली णाम सिणिहेण भादुअं दट्ठु माअदा। संदिट्ठं च मे

---

(१) भो पुत्राणां मातरुत्तिष्ठ सन्ध्यां वन्दितुम्। एहि अति-क्रान्ता रजनी। शृणु नरेन्द्रवन्दिनः कर्पूरखण्डस्य प्रभातभोगावलिम्। कथं देव्या गरिष्ठगोष्ठीजनितजागरणक्लान्ता सुप्ता ब्राह्मणी अद्यापि निद्रां न मुञ्चति। ततः प्रतिपालयामि यतः न सुखसुप्तः प्रतिबोधयितव्य इति ब्राह्मणा मन्त्रयन्ति।

(ख) प्रभातभोगावलीं प्राभातिकीं भोगावलिं सुखभोगसूचिकां गीतिकामित्यर्थः। गरिष्ठगोष्ठीजनितजागरणक्लान्ता गरिष्ठायां महत्यां गोष्ठ्यां सभादि उपस्थिततया जनितं यत् जागरणं तेन क्लान्ता क्लिष्टा।

(ग) उत्स्वप्नायते निद्रावस्थायां यः प्रलपणं करोति स उत्स्वप्नः स इव आचरतीत्यर्थः।

(घ) ओल्लागतस्य तदाख्यदेशात् आगतस्य। सन्दिष्टं वाचिकं प्रेषितं मातुलचन्द्रवर्मभिश्या मातुलस्य चन्द्रवर्मणः भिया कन्या

मादुलचंदस्स ससिरिया मादुलाणीए हारलदाए, जधा, एसा दे बहिणी मिअंकावली देवप्पिएहिं कहिदं चक्कवट्टिघरिणीभावा एसा तुए उचिदं वरं लंभइदव्वा त्ति। तदो देवी देवं विण्णवेदि, ण तुम्हाहिंतो अण्णो वरो एदाए जोग्गो अत्थि। जदो पद्मराअमणी राआवलिं अलंकरेदि। ता परिणेदु अज्जउत्तो। अत्तणो सिरी अण्णहत्थगआ कादव्वा ण होदि। ण एदं आसंकिदव्वम्। किं तस्। देवी अत्तणो सा यत्तणेण पअट्टदि। जदो महाउलप्पसूदाणं भत्तुणो प्पिअं प्पिअं ण हु अत्तणो प्पिअं प्पिअं त्ति। किं च। पुणो परिणाविदो एव्व अज्जउत्तो मए।

---

(१) विसृष्टा विचक्षणामुखेन देव्या भर्त्ता। यथा कोलागतस्य मृगाङ्कवर्म्मणः प्रियभगिनी मृगाङ्कावली नाम लेखेन अनन्तरं दूरमागता सन्दिष्टं च मे मातुलचन्द्रसम्प्रिया मातुलान्या हारलतया च। यथा, एषा ते भगिनी मृगाङ्कावली दैवज्ञैः कथितं चक्रवर्त्तिगृहिणी-

---

लक्ष्मीलक्षणया इत्यर्थः। कथितचक्रवर्त्तिगृहिणीभावा कथितः चक्रवर्त्तिनः सम्राजः गृहिणीभावः गृहिणीत्वं यस्यास्तादृशी य एनां परिणेष्यति स सम्राट् भविष्यतीत्यर्थः। लम्भयितव्या प्रापणीया। पद्मरागमणिः आकाशे पद्मरागवत् शोभनत्वात् चन्द्रं लक्षयति। यथा चन्द्रो राकां पौर्णमासीमलङ्करोति तथा त्वमेवैषा अलङ्करणीयेति भावः। आशङ्कनीयं देव्या कोपावेशवशात् इदं सन्दिष्टमिति न भेतव्यमित्यर्थः। आत्मनः स्वस्य यत्नेन स्वेच्छया इत्यर्थः। प्रवर्त्तते अस्मिन् व्यापारे इति शेषः। परिणायितः विवाहितः। देव्य एव परिणीय दत्तवत्य इति देवी एव परिणाय्य दत्तवतीति पाठः सङ्गच्छते। प्रतिकर्त्तुं परिशोधयितुम्। उत्तर इत्यत्र उत्तरत इति पाठः समीचीनः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तं जधा, मअधाहिवस्स सुदं अणंगलेहं, मालवणरेंदस्स दुहिदं रअणावलीं प्पिअदंसणं अ, पंचालणाहस्स तणअं विलासवदीं, अवंतीस्सरसुदं केलिवदीं, जालंधरिसकुमारिअं लीलावदीं, केरलराअपुत्तिं पत्तलेहं त्ति, देवीओ एव्व परिणीअ हिसावंतीओ । ता अज्ज दुदीअप्पहरे विआहलग्गो त्ति उणो उणो भणिदेण महाराएण तह त्ति पडिण्णादं, ता सेहलावुत्तंतं पडिकादुं अलीअविवाहेण विडंबीयतां भट्टा । कुविदस्स से भातुणो अस्सविवाहमहुस्सवो उत्तरो हुविस्सदि (१) ।

विदूषकः । (विहस्य) देवो धम्मो वा जाणिस्सदि जो एत्थ विडंबिदव्वो । (विचिन्त्य) ता चिरं पाअइदव्वा

भावा एषा त्वयोक्त्वा वर कल्पयितव्येति । ततो देवी देवं विज्ञापयति । न युष्मत्तोऽन्यो वर एतस्या योग्योऽस्ति । यतः पद्मरागरूपो रत्नावलीमलङ्करोति । तत्परिणयत्वार्य्यपुत्रः । आत्मनः श्रीरन्यहस्तगता कर्त्तव्या न भवति । नैतदाशङ्कनीयम् । किं तत् । देवो आत्मनः सा यत्नेन प्रवर्त्तते । यतो महाकुलप्रसूतानां भर्तुः प्रियं प्रियं नत्वात्मनः प्रियं प्रियमिति । । किं च । पुनः परिणायित एवार्य्यपुत्रो मया । तद्यथा, मगधाधिपस्य सुतामनङ्गलेखां, मालवनरेन्द्रस्य दुहितरं रत्नावलीं प्रियदर्शनां च, पञ्चालनाथस्य तनयां विलासवतीमवन्तीश्वरसुतां केलिमतीं, जालन्धरेशकुमारिकां लीलावतीं, केरलराजपुत्रीं पत्रलेखामिति देव्य एव परिणीय दत्तवत्यः । तदद्य द्वितीयप्रहरे विवाहलग्नमिति पुनः पुनर्भणितेन महाराजेन तथेति प्रतिज्ञातं, तन्मेखलावृत्तान्तं प्रतिकर्तुमलीकविवाहेन विडम्ब्यतां भर्त्ता । कुपितस्य मे भ्रातुरन्यविवाहमहोत्सव उत्तरो भविष्यति ।

(१) देवो धर्मो वा ज्ञास्यति योऽत्र विडम्बयितव्यः । तत् चिरं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जुण्णमज्जारी (ङ) कंजिअं दुद्धं ति। कुवलअमालाए उण महाविलंबणत्थं महिलाए परिणीदा (ऊर्ध्वमवलोक्य) महदी वेला वट्टदि विउद्धावेमि बम्हणीं, बम्हणि! उट्ठेहि उट्ठेहि, देवी तुमं वाहरदि (च) (१)।

ब्राह्मणी। (विबोधनाटितकेनोत्थाय) अइ पच्चुसं (च) वट्टदि। (तं विलोक्य) हंहो मिअतिण्हिआजामादुअ! (छ) तुमं परमेसरपस्सवट्टी होहि। अहं उण देवी अणुसरिस्सं (२) (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ। प्रवेशकः)।

प्रापयितव्या जीर्णमार्जारी काञ्जिकं दुग्धमिति। कुवलयमालायाः पुन-
र्मया विडम्बनार्थं महिलया परिणीता। महती वेला वर्त्तते विबोध-
यामि ब्राह्मणीं, ब्राह्मणि! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, देवी त्वां व्याहरति।

(२) अये! प्रत्यूषं वर्त्तते। हंहो मृगतृष्णिकाजामातस्त्वं पर-
मेश्वरपार्श्ववर्ती भव। अहं पुनर्देवीमनुसरामि।

(ङ) जीर्णमार्जारी वृद्धविड़ाली दुग्धमिति कृत्वा काञ्जिकं पर्युषितान्नजलं प्रापयितव्या पाययितव्या इत्यर्थः, यथा जीर्णमार्जारी काञ्जिकेन प्रतार्य्यते तथा कुवलयमालायाः विडम्बनार्थं मया महिला परिणीतेति भावः।

(च) विबोधयामि जागरयामि। व्याहरति आह्वयति। प्रत्यूषं प्रभातम्।

(छ) मृगतृष्णिकाजामातः! मृगतृष्णिका दुराशा तस्या जामातः दुहितृपते! दुराशात्मजाया मम स्वामिन् इत्यर्थः। दुराशां मातरमिवाश्रित्य राज्ञीं सेवत इत्यतोऽस्या दुराशात्मजात्वमिति भावः। परमेश्वरस्य राजचक्रवर्त्तिनः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(ततः प्रविशति राजा विदूषकश्च) ।

राजा । (मदनातपयोः पीड़ामभिनीय) सखे ! सम्प्रति शैशवादपक्रामति (ज) ग्रीष्मसमयः ।

रजनिचरमयामेष्वादिशन्ती रतेच्छां
किमपि कठिनयन्ती नारिकेलीफलाम्भः ।
अयि परिणमयित्री राजरम्भाफलानां
दिनपरिणतिभोग्या वर्तते ग्रीष्मलक्ष्मीः ॥ २ ॥

अपि च । जलार्द्राः पद्मानां विसकिसलयैः केलिवलयाः
शिरीषैरुत्तंसा विचकिलमयी हाररचना ।
शुचा वेणाक्षीणां मलयजरसार्द्राश्च तनवो
विना तन्त्रं मन्त्रं रतिरमणमृत्युञ्जयविधिः ॥ ३ ॥

(ज) शैशवात् बाल्यात् अपक्रामति अपसरति प्रौढ़तामापद्यत इत्यर्थः ।

(२) ग्रीष्मं वर्णयति रजनीति । अयामेषु असमयेषु प्रहरिक-कार्येषु असमाप्तावपीत्यर्थः रजनिचरं प्रहरिकं रतेच्छां सम्भोगेच्छाम् आदिशन्ती, नारीकेलीफलानाम् अम्भः जलं किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा कठिनयन्ती शस्यरूपेण परिणमयन्ती राजरम्भाफलानामपि परि-णमयित्री पक्वतां साधयन्ती तथा दिनपरिणतौ दिवसावसाने भोग्या सुखभोगयोग्या ग्रीष्मलक्ष्मी निदाघश्रीः वर्त्तते । मालिनीवृत्तम् ।

(३) जलार्द्रा इति । शुचौ ग्रीष्मे एणाक्षीणां मृगनयनानां केलिवलयाः विलासवलयालङ्काराः पद्मानां विसकिसलयैः मृणाल-लताभिः विरचिता अत एव जलार्द्राः शिरीषैः कुसुमैः उत्तंसाः कर्ण-भूषणानि; हाररचना विचकिलमयी विचकिलाख्यकुसुममयी, तनवः शरीराणि च मलयजरसार्द्राः चन्दनरसाभिषिक्ताश्च भवन्तीति शेषः, अतः तन्त्रं बाह्यविघ्ननिवारणोपायं चेष्टाविशेषं काचबन्धनादिकं मन्त्रम्

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। एवं णेदं। अह्मारिसखल्लाडस्स (२) फुलिंग-उप्पादओ धम्मो वट्टदि (१)।

राजा। (निःसहं विहस्य) अतिललाटंतपस्तपनो नखंपचाश्च पथि पांसवः (३)। तदसूर्यंपश्याश्च वर्त्तन्ते राजदाराः।

अपिच, हरन्ति हृदयानि यच्छ्रवणशीतला वेणवो
यददति करंविता शिशिरवायुना वारुणी।
भवन्ति च हिमोपमाः स्तनभुवो यदेणीदृशो-
रुचेरुपरिसंस्थितो रतिपतेः प्रसादो गुरुः॥ ४॥

---

(१) एवमेतत्। अस्मादृशखल्वाटस्य स्फुलिङ्गोत्पादको धर्मो वर्त्तते।

स्वान्तरदोषोपशमनोपायभूतं वाग्व्यापारविशेषं विना रतिरमणस्य कामस्य मृत्युञ्जयविधिः मरणनिवारणव्यापारः वर्त्तते इति शेषः, नारीणां तत्तदङ्गप्रसाधनादेव कामः प्रवर्त्तते तदर्थं प्रक्रियान्तरं नावश्यकमिति भावः। शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात्।

(२) अस्मादृशखल्वाटस्य खल्वाटः टेको इति टाक इति च प्रसिद्धः तादृशस्य अस्मादृशस्य इत्यर्थः स्फुलिङ्गोत्पादकः खल्वाटात् टाक इति प्रसिद्धात् अग्निकणोत्पादकः घर्मः निदाघः।

(३) तपनः सूर्यः। नखम्पचाः नखदाहका इत्यर्थः। पांसवः रजांसि।

(४) हरन्तीति। श्रवणशीतलाः श्रुतिसुखावहा वेणवः वंशी-स्वनाः यत् हृदयानि हरन्ति, यच्च शिशिरवायुना शीतलसमीरणेन करंबिता मिश्रितां सुगन्धीकृतामित्यर्थः वारुणीं मदिराम् ऋदति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं च सखि ! संस्मृणुमः ।

मूलं बालकवीरुधां सुरभयो जातीतरूणां त्वचः
सारश्चन्दनशाखिनां किसलया आर्द्राण्यशोकस्य च ।
शैरीषी कुसुमोन्नतिः परिणमन्मोचश्च सोऽयं गणो
ग्रीष्मे चोष्महरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेषवे ॥ ५ ॥

(निःसहतामभिनीय) । (ट)

अपि शिशिरतरोपचारयोग्यं
द्वितयमिदं युगपन्न सह्यमेव ।
जरठितरविदीधितिश्च कालो
दयितजनेन समं च विप्रयोगः ॥ ६ ॥

र्विर्वन्ति जना इति शेषः, यत्र एणीदृशः मृगनयनायाः स्तनभुवः स्तनाभोगाः हिमोपमा भवन्ति, अयं रतिपतेः कामस्य रुचेः अभिलाषस्य उपरि गुरुः प्रसादः संस्थितः महानयं कामावेशवर्धनकारीति भावः । पृथ्वीवृत्तम् ।

(५) मूलमिति । बालकवीरुधां बालतानाम् उशीराणामित्यर्थः मूलं, जातीतरूणां सुरभयः सुगन्धाः त्वचः वल्कलानि, चन्दनशाखिनां चन्दनतरूणां सारः, अशोकस्य आर्द्राणि किसलयानि पल्लवाः, शैरीषी शिरीषसम्बन्धिनी कुसुमानाम् उन्नतिः विकासः तथा परिणमन् विकासं गच्छन् मोचः रम्भाफलसमूहः अयम् ऊष्महरः सन्तापहरः गणः एतत् सर्वमित्यर्थः पुरा पूर्वं ग्रीष्मे कामदहनेति भावः दग्धाय हरनयनज्वालानलेनेति शेषः पञ्चेषवे पञ्चबाणाय कामाय ददे दत्तः किल किलेति प्रसिद्धौ अलीके वा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) निःसहताम् असह्यताम् अभिनीय नाट्येन प्रकाश्य ।

(६) अपीति । अपि भोः जरठिता अतिप्रवृद्धा रवेः सूर्यस्य दीधितिर्यस्य तादृशः कालः ग्रीष्मसमयः, दयितजनेन प्रियजनेन समं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नेपथ्ये । दोलालिआहिं कुंचिदसरलदीहचरणाहिं कडिज्जइ वलइअकरजुअलंचिअणेउराहरणं (ठ) । करजुअणिबिड़पीड़िअपेरंतविणिग्गअकलावा । छोड़िज्जइ सहीपड़िच्छिअकणअकिंकिणीओ कुज्जोदरदरसिढ़िलिदकंचुअत्थइदथणहराहिंतो अवणिज्जइ उड्ढकरग्गकड्ढणुव्वेल्लंतवसणं (१) ।

राजा । वयस्याभिः सह दोलाविहारं विभाव्य (ड) (विदूषकं प्रति) सखे !

---

(१) दोलालिकाभिः कुञ्चितसरलदीर्घचरणाभिः क्वण्यतेव वलयितकरयुगलाञ्चितनूपुराभरणम् । करयुगनिबिड़पीड़ितपर्यन्तविनिर्गतकलापा मुच्यन्ते सखीप्रतिच्छन्नकनककिङ्किणीकाः कुब्जोदरदरशिथिलितकञ्चुकस्थगितस्तनभरादपनीयते ऊर्ध्वकराग्रकर्षणोद्वेल्लद्वसनम् ।

सह विप्रयोगः वियोगस्य शिशिरतरेण अतिशीतलेन उपचारेण प्रक्रियया योग्यं शमनीयम् इदं द्वितयं युगपत् समकालं नैव सह्यं वोढुं शक्यम् । पुष्पिताग्रावृत्तम्, अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति लक्षणात् ।

(ठ) दोलालिकाभिः दोलायां स्थिताभिः आलिकाभिः वयस्याभिः । कुञ्चितसरलदीर्घचरणाभिः कुञ्चितौ कुण्डलीकृतौ सरलौ दीर्घौ चरणौ याभिः तथोक्ताभिः । वलयितकरयुगलाञ्चितनूपुराभरणं वलयितेन वलययुक्तेन करयुगलेन अञ्चितानि ग्रहणात् पूजितानि नूपुराभरणानि यस्मिन् तत् यथा तथा क्रीड्यते ।

(ड) वयस्याभिः सह प्रियाया इति शेषः दोलाविहारं हिन्दोलकं विभाव्य दृष्ट्वा अनुध्याय वा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मां निधाय हृदये स्मरतप्ता
दोलिकाविहरणं स्वसखीभिः ।
स्वीकरोति यदि किन्नरकण्ठी
कार्मुकं वहतु जैत्रमनङ्गः ॥ ७ ॥

विदूषकः । विअक्खणावअणादो जाणीअदि पाणि-पीड़णपुव्वं दे दाविदो (ढ) अप्पा (१) ।

राजा । स च चतुष्पदीपर्य्यवसितः श्लोकः प्रभृतीकृतः ण) ।

विदूषकः । ता प्पसादं कदुअ पठदु पिअवअस्सो तं सिलोअं (२) ।

---

(१) विचक्षणावचनात् ज्ञायते पाणिपीड़नपूर्वं ते दापित आत्मा ।
(२) तत् प्रसादं कृत्वा पठतु प्रियवयस्यस्तं श्लोकम् ।

---

(७) मामिति । यदि किन्नरकण्ठी मधुरभाषिणी इयं मां हृदये निधाय स्मरतप्ता कामसन्तप्ता स्वसखीभिः दोलाविहरणं स्वीकरोति, तदा अनङ्गः कामः जैत्रं जयसाधनं कार्मुकं वहतु । स्वागतावृत्तं, स्वागता रनभगैर्गुरुणा च इति लक्षणात् ।

(ढ) पाणिपीड़नपूर्वं पाणिपीड़नात् परिणयनात् पूर्वं दापितः प्रदत्तः स्वार्थे ञ्यन्तोऽयं प्रयोगः । अनया इति कर्तृपदमूह्यम् । अथवा दापितः देव्या इति शेषः ।

(ण) चतुष्पदीपर्य्यवसितः चतुष्पद्या चतुर्भिश्चरणैः पर्य्यवसितः पारसमापितः । प्राभृतीकृतः उपहारीकृतः । उपढौकनत्वेन सद्यः प्रदत्त इत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा। पठति—

विधत्ते सोल्लेखं कतरदिह नाङ्गं तरुणिमा
तथापि प्रागल्भ्यं किमपि चतुरं लोचनयुगे।
यदादत्ते दृश्यादखिलमपि भावव्यतिकरं
मनोवृत्तिर्द्रष्टुं मुखरयति दृश्यं प्रति जनम्॥ ८॥

किञ्च, स्वकण्ठकाण्डात् सुदृशोऽवतार्य
स्वप्नेऽर्पितो यो मम कन्धरायाम्।
पुनर्मया तत्कुचसीम्नि मुक्तो
हारः स च प्राभृतमत्र जातः॥ ९॥

विदूषकः। (स्मरणमभिनीय) भो पिअवअस्स! किं पि रहस्सं पुच्छीअसि? (१)।

राजा। कथ्यते।

---

(१) भो प्रियवयस्य! किमपि रहस्यं पृच्छ्यसे?

---

(८) तरुणिमा नूतनभावम् इह अस्मिन् देहे कतरत् किम् अङ्गम् अवयवं सोल्लेखं न विधत्ते अपि तु सर्वमेवाङ्गमित्यर्थः, शरीरसर्वावयवेषु तरुणत्वमापन्नेषु सत्स्वपि लोचनयुगे नयनद्वये किमपि अनिर्वचनीयं चतुरं सुन्दरं प्रागल्भ्यं प्रगल्भता अस्त्येव। यत् यस्मात् दृश्यात् दर्शनीयवस्तुमात्रात् अखिलं समग्रं भावव्यतिकरं भावसम्बन्धम् आदत्ते गृह्णाति अतः कारणात् मनोवृत्तिः प्रतिजनं दृश्यं दर्शनीयं द्रष्टुं मुखरयति एकत्रैव समस्तदृश्यभावदर्शनादिति भावः।

(९) स्वकण्ठकाण्डादिति। सुदृशा सुनयनया अनया स्वकण्ठकाण्डात् निजगलदेशात् अवतार्य स्वप्ने मम कन्धरायां ग्रीवायां गले अनर्घः यः हारः अर्पितः, स च मया पुनः तस्याः अस्य कुच[illegible]

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः। मिअंकावलीकुवलअमालाणं केत्तिअं अंतरं ? (१)।

राजा। आस्तां परकलत्रं हि सा वर्त्तते।

विदूषकः। णं पत्थिअव्ववहारे अणभिण्णोऽहं जाणवदो (त) उण उण सालभज्जं अद्धभज्जं त्ति भणादि। ता कधेहु केत्तिअं अंतरं त्ति मिअंकावलीकुवलअमालाणं ? (२)।

राजा। यावदन्तरं मृगाङ्कावलीकुवलयमालयोः।

विदूषकः। तं एव्व पुणो भणंतेण किं भणिदं होदि (३)।

राजा। तर्हि दृष्टान्तान्तरेण कथ्यते। यावदन्तरं घनसारागरुसारयोः (थ)।

---

(१) मृगाङ्कावलीकुवलयमालयोः कियदन्तरम् ?

(२) ननु पार्थिवव्यवहारे अनभिज्ञोऽहं जानपदः पुनः पुनः शालभार्य्यामर्धभार्य्यामिति भणति। तत् कथय कियदन्तरमिति मृगाङ्कावलीकुवलयमालयोः ?

(३) तदेव पुनर्भणता किं भणितं भवति।

स्तनतटे सुप्तः शयितः सन् प्राभृतम् उपहारः जातः सम्पन्नः। उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तम्।

(त) पार्थिवव्यवहारे राजव्यवहारे। जानपदः जनपदवासी न तु नागरिक इत्यर्थः।

(थ) घनसारागुरुसारयोः घनसारः चन्दनः अगुरुसारः गन्धतरुभेदः तयोः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदूषकः । सुट्ठदरं ण जाणीअदि (१) ।

राजा । ज्ञाप्यते ।

लाटीचम्पकपिञ्जरैरवयवैर्दूर्वानिभैः कुन्तलैः
पूर्वा रत्नमयीं बिभर्त्ति रचना मन्या तु मुक्तामयीम् ।
इत्थं द्वे अपि ते विलाससदने देवस्य चेतोभुवः
प्राच्याः किं तु नितान्तनिर्जितजगल्लावण्यपण्यं वपुः ॥१०॥

सखे ! किं पुनरनुपपन्नमेवेदं (द) यदुत मां देवी परिणाययिष्यतीति ।

विदूषकः । कुदो दिट्ठे अणुववण्णं (ध) णाम । (पुरो दर्शयन्) सव्वधिणीचेडीओ आगच्छंतीओ दीसंदि (२) ।

---

(१) सुष्ठुतरं न ज्ञायते ।

(२) कुतो दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । सर्व्वस्विनीचेट्य आगच्छन्त्यो दृश्यन्ते ।

---

(१०) लाटीति । पूर्वा प्रथमा मृगाङ्कावली लाटीचम्पकपिञ्जरैः लाटदेशीयचम्पकसदृशैः अवयवैः अङ्गैः दूर्वानिभैः नीलैरित्यर्थः कुन्तलैः केशपाशैः रत्नमयीं रचनां सृष्टिं बिभर्त्ति, अन्या कुवलयमाला तु मुक्तामयीं बिभर्त्तीति शेषः । इत्थं द्वे अपि ते मृगाङ्कावलीकुवलयमाले देवस्य क्रीड़ाशीलस्य चेतोभुवः कामस्य विलाससदने लीलागृहस्वरूपे वर्त्तेते । किन्तु प्राच्याः पूर्वाया मृगाङ्कावल्याः वपुः शरीरं नितान्तम् अत्यर्थं निर्जितं जगतः लावण्यरूपं पण्यं विक्रेयवस्तु येन तादृशं निरुपममिति समुल्लार्थः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(द) अनुपपन्नम् अयुक्तम् अथवा असम्भवम् ।

(ध) दृष्टेऽनुपपन्नमित्यत्र दृष्टमनुपपन्नमिति साधु ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । का पुनस्ते सम्बन्धिनी (न)?

विदूषकः । देवी ।

राजा । (विहस्य) तदेहि चित्रशालिकामधितिष्ठावः । (तथा तिष्ठतः) ।

(ततः प्रविशन्ति नेपथ्ये पेटिकाहस्ताश्चेट्यः, सर्वाः परिक्रामितकेन) ।

एका । हला तरंगिए ! एक्कहिं उण महाराओ पेक्खिदव्वो (१) ।

द्वितीया । सहि कुरंगिए ! जहिं आसण्णविआहकोदूहलप्फुरिदो जणो दीसदि (२) ।

अन्या । अयि विअक्खणि ! किं विअ तरंगिआए मंतिदं । जो सहस्साणं महिसीणं पाणिग्गही तस्स कित्तिओ विअ कोदूहलकलकलो (३) ।

अपरा । प्पिअसहि विअक्खणि ! किं ण क्खु अणहिण्णासि कंदप्पचरिदाणं णवकोदूहली कामिजणो (४) ।

---

(१) हला तरङ्गिके ! कुत्र पुनर्महाराजः प्रेक्षितव्यः ?

(२) सखि कुरङ्गिके ! यत्रासन्नविवाहकौतूहलप्रस्फुरितो जनो दृश्यते ।

(३) अयि विचक्षणे ! किमिव तरङ्गिकया मन्त्रितम् । यः सहस्राणां महिषीणां पाणिग्राही तस्य कियानिव कौतूहलकलकलः ।

(४) प्रियसखि विचक्षणे ! किं न खलु अनभिज्ञासि कन्दर्पचरितानां नवकौतूहली कामिजनः ।

(न) कस्य स्वामी स्याली ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तरङ्गिणी । (पुरोऽवलोक्य) । एस भट्टा पंडुरपरिक्खामंगो (प) प्पहादपुण्णिमाचंदो विअ सणिच्छराणुगदो अज्ज चारात्र्यणद्दिदीओ चित्तसालिआकदेसे दीसेदि ।

सर्वाः । (समुपसृत्य) जेदु जेदु भट्टा । देवी विण्णवेदि, आसण्णं लग्गं ता इमं णेवत्थमलंकरिअ अहिट्ठीअदु विआहचउक्किआ (१) ।

राजा । यदादिशसि देवी ।

विदू । (आत्मानं निर्दिश्य) भोदीओ संबंधिअस्स जणस्स वासभोज्जे किमुत्तरम् (फ) (२) ।

चेट्यः । इदं दासासो (३) ।

विदू । किं विअ तं ? (४) ।

---

(१) एष भर्त्ता पाण्डुरपरिक्षामाङ्गः प्रभातपूर्णिमाचन्द्र इव शनैश्चरानुगत आर्य्यचारायणाद्वितीयश्चित्रशालिकाद्वारोद्देशे दृश्यते । जयतु जयतु भर्त्ता । देवी विज्ञापयति, आसन्नं लग्नं, तदिदं नेपथ्यमलङ्कृत्याधिष्ठीयतां विवाहचतुष्किकाम् ।

(२) भवत्यः सम्बन्धिन्योऽस्य जनस्य वासभोज्ये किमुत्तरम् ।

(३) इदं दास्यामः ।

(४) किमिव तत् ?

(प) पाण्डुरपरिक्षामाङ्गः पाण्डुरं परिक्षामं क्षीणम् अङ्गं यस्य तादृशः । शनैश्चरानुगतः शनिग्रहानुसृतः । विवाहचतुष्किकां विवाहाय रचितां चतुष्किकां चतुस्तम्भमयीं शालाम् ।

(फ) अस्य जनस्य मम इत्यर्थः वासभोज्ये वासगृहस्थितौ भोज्ये भोजनीयविषये किम् उत्तरं किं प्रस्तुतं तत्र उत्तरं दीयतामिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चेत्यः । जं कंकेलितरुणो दोहलअं जं अ भअवन् तिलोअणो सीसे समुव्वहइ (ब) (१)।

विदू । (दण्डकाष्ठमुद्यम्य) आः दासीओ महाराअपिअवअस्सं पिंगलिआब्रह्मणीवल्लहं ससत्ताणं पढिदद्धपादअं महाबह्मणं अधिक्खिवध । ता इमिणा तुह्मारिसचेडीजणचित्तवुत्तिकुडिलेण दंडकंठ्ठेण भुजंगजणजुगुत्तिआइं (भ) वअणाइं करिस्सं (२)।

तरं। मरिसदु मरिसदु अज्जो, संबंधिओत्ति तुए सह देवीविलासिणीओ (म) मक्करं करेंति (३)।

अन्या। अलं मक्करेण दुव्वासो (य) अज्जचाराअणो (४)।

तरं। सुवासो हुविस्सदि संपदं एव्व, ता विवाह-

---

(१) यत् कङ्केलितरोर्दोहदं यश्च भगवान् त्रिलोचनः शीर्षे समुद्वहति ।

(२) आः दास्यः ! महाराजप्रियवयस्यं पिङ्गलिकाब्राह्मणीवल्लभं ससत्रायां पठितार्द्धपादं महाब्राह्मणमधिक्षिपथ । तदनेन युष्मादृशचेटीजनचित्तवृत्तिकुटिलेन दण्डकाष्ठेन भुजङ्गजनजुगुप्सितानि वदनानि करिष्ये ।

(३) मर्षतु मर्षतु आर्य्यः, सम्बन्धीति त्वया सह देवीविलासिन्य उपहासं कुर्वन्ति ।

(४) अलमुपहासेन दुर्वासाश्चारायणः ।

(ब) कङ्केलितरोः अशोकवृक्षस्य दोहदं गर्भहेतुकं प्रमदापादताड़नमित्यर्थः त्रिलोचनः हरः यत् शिरसि धारयति कलामिति भावः ।

(भ) भुजङ्गजनजुगुप्सितानि विटजनघृणितानि ।

(म) देवीविलासिन्यः देवीसहचर्य्यः ।

(य) दुर्वासाः दुर्वासा मुनिरिव कोपन इत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मङ्गलवीवाहोचिदं करेह्म। सुलक्खणे! हारलट्ठि! कलकंठि! वसंतलदे! मंगलिए! कामकेलि! मिअंकलेहे! वउलावलि! परहुदिए! विअक्खणे! कप्पलदे! पहुणो रसविअक्खणस्स कंकणबंधनेन विरएध विआहदिक्खणं (र) (१)।

(सर्वाः समुपसृत्य रक्तवासःकुङ्कुमकङ्कणकुसुमादिकमुपनयन्ति)।

राजा। (नाट्येन परिधत्ते)।

विदू। (तद्‌वशिष्टेन समालम्भनादिनात्मानं मण्डयति) (ल)।

विच। भोदिओ! किं विलंबेध आरंभरमणिज्जाणि (व) पअरणाइं होंति, ता एध गाएध णच्चध अ (२)।

---

(१) सुवासा भविष्यति राजभृत्यमेव, तद्विवाहोचितं कुर्मः। सुलक्षणे! हारयष्टि! कलकण्ठि! वसन्तलते! माङ्गलिके! कामकेलि! मृगाङ्कलेखे! वकुलावलि! परभृतिके! विचक्षणे! कल्पलते! प्रभो रसविचक्षणस्य कङ्कणबन्धनेन विरचयत विवाहदीक्षणम्।

(२) भवत्यः! किं विलम्बयथ, आरम्भरमणीयानि प्रकरणानि भवन्ति, तदेत साधयत गायत नृत्यत च।

(र) सुवासः सुखेन वासः वासकगृहे भवतः सुखेन भोजनीयः व्यापारः। विदूषकं प्रत्युक्तिरियम्। प्रभोः स्वामिनः महाराजस्य रसविचक्षणस्य सुरतास्वादचतुरस्य कङ्कणबन्धनेन हस्तसूत्रबन्धनेन इत्यर्थः। विवाहदीक्षणम् उद्वाहसंस्कारम्।

(ल) तद्‌वशिष्टेन राजगृहीतावशिष्टेन समालम्भनादिना अधिवासनद्रव्यादिना। मण्डयति भूषयति।

(व) आरम्भरमणीयानि आरम्भे उद्योगे रम्याणि प्रकरणानि वैवाहिकादयो व्यापाराः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विदू । भो एदाणं मज्झे अहं वि गाइस्सं णच्चिस्सं अ (१) ।

राजा । यदभिरुचितं भवति । (विदूषकेण सह सर्वा गायन्ति नृत्यन्ति च) ।

नेपथ्ये । भो विअक्खणामुहीओ ! किं विलंबेध आणेध महाराअं, चउत्तरिअं सपरिवारा देवी संपत्ता ज्जेव (२) ।

सर्व । इदो इदो महाराओ (३) (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

ततः प्रविशति देवी वधूटीवेषा (श) मृगाङ्कावली कुवलयमाला च) ।

देवी । (अपवार्य) (ष) वच्छे ! कुवलअमाले ! पेक्ख अत्तणो भत्तुणो सुसिद्धं महिलावेसं (स) (४) ।

(कुवलयमाला अवनतमुखी हसति) ।

---

(१) भो एतासां मध्ये अहमपि गास्ये नर्त्तिष्ये च ।

(२) भो विचक्षणामुख्यः ! किं विलम्बयत आनयत महाराजं, चतुष्किकां सपरिवारा देवी सम्प्राप्तैव ।

(३) इत इतो महाराजः ।

(४) वत्से ! कुवलयमाले ! प्रेक्ष आत्मनो भर्तुः सुसिद्धं महिलावेषम् ।

(श) वधूटीवेषा अल्पा वधूः बाला इत्यर्थः अल्पा वधूर्वधूटी अल्पार्थे टिप्रत्ययः तस्या वेषः परिच्छदः यस्याः तादृशी ।

(ष) अपवार्य्य अपवारितकेन, तदुक्तं दर्पणे । तद् भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यत इति ।

(स) सुसिद्धं महिलावेषमित्यत्र सुसिद्धं मनोरथमिति पाठः समीचीनः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । (स्वगतम्)

दिवस इवास्मि सतापश्चन्द्रमुखीत्वेन रात्रिवच्चैषा ।
इदमपि चान्तररचितं रक्तांशुकमावयोः सन्ध्या ॥ ११ ॥

देवी । अज्जउत्त ! उग्घालीअदु मुहं से उदेदु भवणगब्भे (ह) चंदो (१) ।

राजा । (उपविश्य तथा कृत्वा स्वगतम्) ।

नयनच्छलेन सुतनोर्वदनजिते शशिनि कुलपतौ क्रोधात् ।
नासानालनिबद्धं स्फुटितमिवेन्दीवरं द्वेधा ॥ १२ ॥

देवी । वच्छे ! मिअंकावलि ! कुण तारादंसणं, वित्थारय कुवलअसत्थरं (च) (२) ।

---

(१) आर्य्यपुत्र ! उद्घाटयतु मुखमस्याः उदेतु भवनगर्भे चन्द्रः ।

(२) वत्से ! मृगाङ्कावलि ! कुरु तारादर्शनं, विस्तारय कुवलयसंस्तरम् ।

---

(११) दिवस इति । अहं सतापः तापेन अन्तस्तापेन आतपतापेन च सहितः दिवस इव अस्मि भवामि । एषा मृगाङ्कावली च चन्द्रमुखीत्वेन हेतुना रात्रिवत् रजनीव । इदमपि आवयोः अन्तररचितं मध्यस्थितं रक्तांशुकं रक्तवस्त्रं सन्ध्या प्रतिभातीति शेषः । आर्य्यावृत्तम् ।

(ह) भवनगर्भे गृहाभ्यन्तरे ।

(१२) नयनेति । कुलपतौ निजकुलस्वामिनि शशिनि वदनेन जिते पराभूते सति नयनच्छलेन नेत्रव्याजेन नासानालनिबद्धं नासिकारूपे नाले अवबद्धम् इन्दीवरं नीलोत्पलं क्रोधात् द्वेधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां स्फुटितमिव विदीर्णमिव । अत्र क्रोधादिति हेतूत्प्रेक्षा । आर्य्यावृत्तम् ।

(च) कुवलयसंस्तरं नीलोत्पलरूपं संस्तरं शयनीयम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मृगा। (लज्जावशादितस्ततश्चक्षुषी निधाय चिरमूर्ध्वमवलोकयति)।

राजा। (स्वगतम्)

भवनभुवि सृजन्तस्तारहारावतारान्
दिशि दिशि विकिरन्तः केतकानां कुटुम्बम्।
वियति च रचयन्तश्चन्द्रिकां दुग्धमुग्धां
प्रतिनयननिपाताः सुभ्रुवो विभ्रमन्ति ॥ १३ ॥

विदू। (जनान्तिकेन) एसा कुवलअमाला तिरिच्छेहिं (क) दिट्ठिच्छडाकडक्खेहिं पिबदिव्व (१)।

राजा। एवमेतत्।

प्रणालीदीर्घस्य प्रतिपदमपाङ्गस्य सुहृदः
कटाक्षव्याक्षेपाः शिशुशफरफालप्रतिभुवः।
सुवानाः सर्वस्वं कुसुमधनुषोऽस्मान् प्रति सखे!
नवं नेत्राद्वैतं कुवलयदृशः संनिदधति ॥ १४ ॥

---

(१) एषा कुवलयमाला तिर्य्यग्भिर्दृष्टिच्छटाकटाक्षैः पिबतीव।

---

(१३) भवनभुवीति। सुभ्रुवः अस्याः प्रतिनयननिपाताः नेत्रविकासाः भवनभुवि गृहतले तारान् महतः हारावतारान् सृजन्तः वर्षन्तः, दिशि दिशि प्रतिदिशं केतकानां केतकीपुष्पाणां कुटुम्बं परिवारं समुदायमिति भावः विकिरन्तः विक्षिपन्तः, वियति आकाशे दुग्धमुग्धां दुग्धवत् मनोहारिणीं चन्द्रिकां रचयन्तः विस्तारयन्तश्च विभ्रमन्ति परिभ्रमन्ति। मालिनीवृत्तम्।

(क) तिर्य्यग्भिः कुटिलैः।

(१४) प्रणालीति। हे सखे! कुवलयदृशः नीलोत्पलाक्ष्याः अस्याः प्रणालीदीर्घस्य प्रणालीवत् आयतस्य अपाङ्गस्य नेत्रान्तस्य प्रतिपदं प्रति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

किं पुनः परकलत्रमेषा ?

विदू । सिणेहगदीए (ख) तुह ज्जेव एसा (१) ।

देवी । (जनान्तिकेन कुवलयमालां प्रति) पेच्छ पेच्छ अत्तणो भत्तारं अज्जउत्तेण परिणिज्जमाणं । (प्रकाशम्) अज्जउत्त ! संपदं दिज्जंतु भामरीओ, हुदवहम्मि होमिज्जंतु लाआ (२) ।

राजा । (परिणीयोपविशति) ।

प्रविश्य प्रतीहारी । देव ! देवीमादुलस्स चन्दवम्मस्स पहाणदूदेण सह अज्जभाउराअणो दुवारे चिट्ठदि (३) ।

राजा । (देवीमुखमवलोकयति) ।

देवी । अविलंबिदं पवेसेहि (४) ।

---

(१) स्नेहगत्या तवैवैषा ।

(२) पश्य पश्य आत्मनो भर्तारं आर्यपुत्रेण परिणीयमानम् । आर्यपुत्र ! साम्प्रतं दीयतां भ्रामर्यः, हुतवहे हूयन्तां लाजाः ।

(३) देव ! देवीमातुलस्य चन्द्रवर्मणः प्रधानदूतेन सह आर्यभागुरायणो द्वारे तिष्ठति ।

(४) अविलम्बितं प्रवेशय ।

अयं प्रतिनिस्तारलक्षणमित्यर्थः सुहृदः सहचारिणः, शिम्बूनां नवानां शफराणां सदृशभेदानां कालस्य बलम्यानस्य प्रतिभुवः समानाः तथा कुसुमधन्वनः कामस्य सर्वस्वं सर्वां सम्पत्तिं ब्रुवाना इत्यादयस्तः कटाक्षविक्षेपाः अस्मान् प्रति नवं नवीनं नेत्रयोरद्वैतम् एकीभावं सन्निदधति । उपमालङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ख) स्नेहगत्या प्रेमप्रसरेण ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतीहारी । तह त्ति (१) । (निष्क्रान्तः) ।

(ततः प्रविशति भागुरायणो दूतश्च) ।

उभौ । जयतु जयतु त्रिलिङ्गाधिपो देवः ।

भागु । इतो लाटाधिपतेर्दूतः ।

राजा । (उपविश्य) निवेद्यतामपि कुशलं चन्द्रवर्मणः ?

दूतः । देवानुग्रहेण ।

देवी । कुसलं मे मातुलाणीए हारलदाए (२) ।

दूतः । अथ किम् ?

देवी । अवि सुमरेदि मं गुरुजणो ? (३) ।

दूतः । अन्तरात्मापि विस्मर्यते (ग) । (देवीं प्रति) ।

मातुलपुत्रजन्मना दिष्ट्या वर्धसे ? (सर्वे हर्षं नाटयन्ति) ।

संदिष्टं चास्मत्स्वामिना ।

निःसूनुना प्राक् परिकल्पिताऽभूत्सया मृगाङ्कावलिरेव पुत्रः ।

पुत्रावकल्पश्च्युततश्च सेयमानायिता वः सचिवोत्तमेन ॥१५॥

---

(१) तथेति ।

(२) कुशलं मे मातुलान्या हारलतायाः ।

(३) अपि स्मरति मां गुरुजनः ?

(ग) अन्तरात्मा जीवात्मापि विस्मर्यते न तु देवीति शेषः ।

(१५) निःसूनुरिति । निःसूनुना अपुत्रेण मया प्राक् मृगाङ्कावलिरेव पुत्रः परिकल्पिता अभूत् पुत्रोऽयं मे इति प्रचारिता चासी- दित्यर्थः । वः युष्माकं सचिवोत्तमेन प्रधानमन्त्रिणा सा इयं मृगाङ्कावलिः पुत्रावकल्पच्युततः आनायिता चरैरिति शेषः । उपजातिवृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जातः सम्प्रति मे कुलैकतिलकः पुत्रस्तदेषा त्वया
भव्या कान्तिमती कलासु कुशला केलिप्रिया नीतिभूः।
दैवज्ञोदितचक्रवर्त्तिगृहिणीभावा मृगाङ्कावली
देया कस्यचिदिन्दुसुन्दरयशःपूतस्य पृथ्वीपतेः ॥ १६ ॥

भागु। (स्वगतम्) फलितं नो नीतिपादपलतया (घ) धिया।

विदू। (हस्तमुद्यम्य) भो दिस्सा परिणीदा अ एसा, किं ण पेक्खसि पओट्ठे दररत्तसुत्तकंकणं पिअवअस्सस्स मिअंकावलीए अ मंडिदं किदं वरइत्तिअं? (ङ) (१)। सर्वे विस्मयन्ते।

देवी। (जनान्तिकेन) पेक्ख देव्वदुल्ललिदाइं, जं मए केलिकिलंतणेण अलीअं पड़िकप्पिदं तं सच्चत्तणेण परि-

---

(१) भो दत्ता परिणीता च एषा, किं न प्रेक्षसे प्रकोष्ठे दर-रक्तसूत्रकङ्कणं प्रियवयस्यस्य मृगाङ्कावल्याश्च मण्डितं कृतं वरयितृकम्?

---

(१६) जात इति। सम्प्रति मे मम कुलस्य वंशस्य एकतिलकः पुत्रः जातः। तस्मात् त्वया भव्या सुचरित्रा कान्तिमती कलासु चतुःषष्टिविद्यासु कुशला केलिप्रिया क्रीड़नशीला नीतिभूः सुनीतिसमन्विता नीतिकुशला वा तथा दैवज्ञेन उदितः कथितः चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य गृहिणीभावः यस्याः तादृशी एषा मृगाङ्कावली इन्दुरिव सुन्दरं यशो यस्य तादृशस्य कस्यचित् पृथ्वीपतेः देया दातव्या। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(घ) नीतिपादपलतया नीतिरेव पादपः तस्य लता तदवलम्बिनी लता तया सुनीतिसम्पन्नया इत्यर्थः।

(ङ) वरयितृकमित्यत्र वरत्वमिति पाठः सङ्गतः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ग्गदं । (विचिन्त्य) भोदु एव्वं दाव । (प्रकाशम्) अज्ज-माटुलसंदेशमंतरेण वि मए परिणाविदा (च) एव्व एसा (१) ।

दूतः । देवि ! भवादृशीनां बुद्धयो यदृच्छयापि प्रवृत्ताः कार्य्यमनुरुन्धानाः (छ) परिणमन्ति ।

विदू । (जनान्तिकेन) देवी एसा पच्छात्तावे (ज) पड़िदा (२) ।

राजा । तथैव । अनुगुणं (झ) हि दैवं सर्वस्मै स्वस्ति करोति ।

देवी । (जनान्तिकेन) हला अह्मे कज्जवाहि-

---

(१) प्रेक्ष दैवदुर्ललितानि, यन्मया केलिक्रीड़ितकेनालीकं परिकल्पितं तत्सत्यत्वेन परिणतम् । भवत्वेवं तावत् । आर्य्यमातुलसन्देशमन्तरेणापि मया परिणायितैवैषा ।

(२) देवी एषा पश्चात्तापे पतिता ।

(च) जनान्तिकं, तदुक्तं दर्पणे । त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकमिति । दैवदुर्ललितानि दैवदुश्चेष्टितानि । केलिक्रीड़ितकेन परिहासक्रीड़ाच्छलेन । परिणायिता विवाहिता ।

(छ) कार्य्यमनुरुन्धाना कर्त्तव्यमनुसारिण्य इत्यर्थः ।

(ज) पश्चात्तापे स्वगाङ्कावल्याः प्रभावेण राजचक्रवर्त्तिलाभात् सौभाग्यातिशयमाशङ्क्येति भावः ।

(झ) अनुगुणम् अनुकूलम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्तिीओ भमिदाओ एताणं उण साणुबंधाणं एस प्पबंधो (ञ) (१)।

मेखला। जधा एव्व देवीए महानुभावत्तणं (ट) अंगीकिदं तह एव्व णिव्वाहीअदु, किं गदे सलिले सेतु-बंधेण ? किं गदे विआहे णक्खत्तपरिक्खाए ? (२)।

विदू। भो अमच्चचूड़ामणि ! अहिणवचाणक्को (ठ) भवं। भाउराअण एसा वि कुवलअमाला पिअवअस्सस्स एव्व जदो महामुणिणो वि एव्वं मंतअंति (ड)—

भज्जा दासो अ पुत्तो अ णिद्धणा सअला वि ते।

---

(१) हला वयं कार्य्यबाह्यरीत्या भ्रान्ताः एतयोः पुनः सानु-बन्धयोरेष प्रबन्धः।

(२) यथैव देव्या महानुभावत्वमङ्गीकृतं तथैव निर्वाह्यताम्, किं गते सलिले सेतुबन्धेन ? किं गते विवाहे नक्षत्रपरीक्षया ?

(ञ) अस्य वयमित्यर्थः। कार्य्यबाह्यरीत्या कार्य्यबाह्यया रीत्या कार्य्यगत्या इत्यर्थः भ्रान्ता भ्रमे पतिताः अबुद्ध्वैव कार्य्ये प्रवृत्ता इत्यर्थः। एतयोः अङ्कुरयोः सानुबन्धयोः सपरिजनयोः। प्रबन्धः दैवनिर्बन्ध इति भावः।

(ट) महानुभावत्वम् उदारशीलत्वम्।

(ठ) अभिनवचाणक्यः। पुरा किल चाणक्यः महामन्त्री बुद्धि-बलेन सर्वान् शत्रून् निर्जित्य वशमानीय च यथा राजानं चन्द्रगुप्तमेक-च्छत्रमकरोत् तथा त्वमपि बुद्धिप्रभावेण स्वं स्वामिनं चक्रवर्त्तिनं करो-ष्यसीति भावः।

(ड) मन्त्रयन्ति भाषन्ते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जं ते समधिअच्छंति जस्स ते तस्स तं धणं (१) ॥ १७ ॥

दूतः। अहो! स्मृतिवैशारद्यं महाराजनर्मसचिवस्य (ढ) चारायणस्य।

भागु। यथाह चारायणः। किं पुनरनेनैव कङ्कणेन, देवि! परिणाययैनामपि (ण)।

देवी। जहा समत्थेदि (त) महामच्चो (२)।

विदू। (कुवलयमालाया हस्तं गृहीत्वा राजहस्ते विनिवेश्य) भो जाणवदेण (थ) सालभञ्जा अहभज्ज त्ति

---

(१) भो अमात्यचूड़ामणे! अभिनवचाणक्यो भवान्। भागुरायण एषापि कुवलयमाला प्रियवयस्यस्यैव यतो महामुनयोऽप्येवं भाषयन्ति—

"भार्य्या दासश्च पुत्रश्च निर्धनाः सकला अपि।
यत् ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्"॥

(२) यथा समर्थयति महामात्यः।

---

(१७) भार्य्या इति। भार्य्या पत्नी दासः भृत्यः पुत्रश्च एते सकलाः सर्वेऽपि निर्धनाः धनरहिता अस्वामिन इत्यर्थः। ते भार्य्यादयः यत् वस्तु समधिगच्छन्ति लभन्ते उपार्जयन्तीत्यर्थः यस्य स्वामिनः ते भार्य्यादयः, तत् धनं तस्य भवतीत्यर्थः। कुवलयमाला मृगाङ्कावल्याः सहचरीत्वेन दासत्वमनुचिन्त्यम्।

(ढ) स्मृतिवैशारद्यं स्मरणशक्तिमत्त्वमिति यावत् महाराजस्य नर्मसचिवस्य रहस्यसहायस्य।

(ण) किं पुनः, पुनराड़म्बनेन किमित्यर्थः। कङ्कणेन हस्तसूत्रेण। परिणायय विवाहय एनां कुवलयमालामित्यर्थः।

(त) समर्थयति अवधारयति।

(थ) जानपदेन लोकप्रवादेन।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उच्चदि, भवदो उण सअलभज्जा संवुत्ता (१) (सर्वे हसन्ति) ।

देवी । (सविलक्षं स्मयते) ।

विदू । (चेटीः प्रति) भोदीओ ! गाएध णच्चध, अहं पि गाइस्सं णच्चिस्सं । जदो विआहसंपुडो वुत्तो त्ति (२) । (तथा कुर्वन्ति) ।

मृगा । (अपवार्य सहर्षम्) एहि कुवलअमाले ! परिरंभस्सु मं कलत्तं भविअ सवत्ती संवुत्तासि ? (३) ।

भागु । (दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा जनान्तिकेन) न जाने किं पुनरन्यदपि हर्षकारणम् (द) ।

प्रविश्य—प्रतीहारी । देव ! सिरिवल्लाहिहेअसेणावदिणो (ध) आअदो कुरंगओ लेहहत्थओ दुआरे चिट्ठइ (४) ।

भागु । प्रवेशय तम् ।

---

(१) भो जानपदेन ग्रामभार्य्या वद्धभार्य्येत्युच्यते, भवतः पुनः सकलभार्य्या संवृत्ता ।

(२) भवत्यः ! गायत नृत्यत, अहमपि गास्ये नर्तिष्ये । यतो विवाहसंपुटो वृत्त इति ।

(३) एहि कुवलयमाले ! परिरम्भस्व मां कलत्रं भूत्वा सपत्नी-संवृत्तोऽसि ?

(४) देव ! श्रीवल्लाभिधेयसेनापतिरागतः कुरङ्गको लेखहस्तो द्वारे तिष्ठति ।

(द) हर्षकारणम् उपस्थितमिति शेषः ।

(ध) श्रीवल्लाभिधेयसेनापतिः श्रीवल्लाभिधेयस्य सेनापतेः सकाशादित्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रती। (निष्क्रान्ता)।

ततः प्रविशति कुरङ्गकः। (प्रणम्य) जेदु जेदु भट्टा (१)। (लेखं प्रक्षिपति)।

भागु। गृहीत्वा वाचयति—

स्वस्ति श्रीमन्नृपुर्य्यां तुहिनकरसुतावीचिवाचालितायां
देवं कर्पूरवर्षं विनयनतशिराः सर्वसेनाधिनाथः।
श्रीवत्सो वत्सलत्वात्सुरलजनवधूलोचनैरर्च्यमाने
पादद्वन्द्वारविन्दे प्रणमभिरचयत्यञ्जलिं मूर्ध्नि भक्त्या ॥ १८ ॥

श्रेयोऽन्यत् कार्य्यं च लिख्यते। करचुलितिलकस्य पार्थिवस्य तव प्रतापेन महामल्लिभागुरायणस्य मतिवैश-द्येन माद्दशानां च पदातिलवानामादेशनिर्वहणेन प्राची-

---

(१) जयतु जयतु भर्ता।

---

(१८) स्वस्तीति। हे श्रीमन्! स्वस्ति भवत इति अस्तु इति च शेषः। तुहिनकरस्य चन्द्रस्य सुता नर्मदा तस्या वीचिभिः तरङ्गैः वाचालितायां मुखरायां नृपुर्य्यां तदाख्यराजधान्यां स्थितमिति शेषः कर्पूरवर्षं नाम देवं राजानम् अभि राजन्यस्य आभिमुख्यविधानार्थ-मित्यर्थः सर्वसेनाधिनाथः श्रीवत्सः वत्सलत्वात् अनुरक्तत्वात् विनयेन नतं शिरो यस्य तथाभूतः सन् सुरलजनवधूनां लोचनैः अर्च्यमाने पूज्य-माने अभिनन्द्यमाने इत्यर्थः पादद्वन्द्वारविन्दे चरणकमलयुगले भक्त्या प्रणं मूर्ध्नि शिरसि अञ्जलिं रचयति शिरोबद्धाञ्जलिर्देवं विज्ञापयतीत्यर्थः। स्रग्धरावृत्तम्। म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति लक्षणात्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतीच्युदीचीदिग्विभागे सर्वे एव राजानश्चण्डवृत्तयो दण्डोपनताः स्थिताः केवलमवाचीक्षितिपतयो दृश्यन्ते स्म । तत्रापि विनिवेद्यते । तत्कुल्यापहृतराज्यः कुन्तलाधिपति-र्वीरपालो देवं शरणमागतो देवादेशाच्च तं पुरस्कृत्य वयं पयोष्णीतीरे समावासिताः (न) । तदा च ।

कार्णाटो युद्धतन्त्रे चतुरतरमतिः सिंहलः सिंहकर्मा
पाण्ड्यश्चण्डासियष्टिर्मुरलपरिवृढः कार्मुकप्रौढबाहुः ।
आन्ध्रो नीरन्ध्रसारः समरभुवि सुरः कुन्तलः कुन्तलेशः
किंचान्ये कोङ्कणाद्या अपि नरपतयः संश्रिताः सद्वृत्तिम् १६

(न) करदुर्ललितकस्य कञ्चुकिनामकदेशातिदास्य । मतिवैशद्येन बुद्धिनैर्मल्येन । पदातिलवानां पत्तिविन्दूनां सामान्यपदातिकल्पानामपि स्वाहङ्कारपरिहारोक्तिः । आदेशनिर्वहणेन आदेशानुकूलानुष्ठानेन । चण्डवृत्तयः तीक्ष्णव्यवहाराः अतिप्रचण्डा इत्यर्थः दण्डोपनीताः दण्डेन चतुर्थोपायेन उपनीताः वशमानीताः । दृश्यन्ते अनायत्ता इति शेषः । तत्कुल्यापहृतराज्यः तस्य कुल्यैः वंशीयैः अपहृतं राज्यं यस्य तथोक्तः । पयोष्णीतीरे पयोष्णी नाम नदी तस्यास्तीरे । समावासिताः कृतावासाः ।

(१६) कार्णाट इति । कार्णाटः कर्णाटदेशभवः युद्धतन्त्रे समरव्यापारे चतुरतरमतिः अतिनिपुणबुद्धिः सिंहस्येव कर्म यस्य तादृशः सिंहलः तदाख्यो नरपतिः, चण्डा तीक्ष्णा असियष्टिः खड्गलता यस्य तादृशः कार्मुकाः कर्मणि कुशलाः प्रौढाः समुन्नता बाहा अश्वादयः यस्य तथाभूतः मुरलानां देशानां परिवृढः अधिपतिः पाण्ड्यः तदाख्यो-नरपतिः, नीरन्ध्रः अच्छिद्रः निर्दोष इत्यर्थः सारो बलं यस्य तादृशः आन्ध्रः अन्ध्रदेशनरपतिः तथा समरभुवि रणस्थले सुरः देवसदृश इत्यर्थः कुन्तलेशः कुन्तलदेशाधिपतिः कुन्तलः तदाख्यो नृपः किञ्च किं बहुना इत्यर्थः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अत्रान्तरे तैः सहास्मदीयानामपि बलानां समर-संमर्दो वृत्तः ।

राजा । समरकर्मणि निसर्गोद्भटा (प) एव कार्णाटाः ।

भागु । वाचयति । तत्र च (फ)

प्रेयान् मे दन्तिदन्तैर्प्रवसदसुरयं वल्लभो मे विपक्षः
कुन्तप्रोतोऽपि योऽयं स्मरति मम रुचिस्ताण्डवी यत् कबन्धः ।
अत्रास्तप्रेमबद्धभ्रुकुटिमुखमिदं यस्य लूनेऽपि कण्ठे
युद्धे देवाङ्गनानामिति वरवरणे न श्रुताः केन वाचः ॥२०॥

किं बहुलिखितेन तान्विजित्यास्माभिः स्वराज्ये वीर-पालोऽभिषिक्तः । शेषं कुरङ्गकमुखादेवावगन्तव्यम् ।

कुर । भट्टा पडहस्स विअ मे मुहं अत्थि ण उण वाणी (१)

---

(१) भर्त्तः पटहस्येव मे मुखमस्ति न पुनर्वाणी ।

अन्येऽपि कोङ्कणाद्याः कोङ्कणप्रमुखाः नरपतयः सङ्गृहत्तिं बाहित्वं बन्धूयरणंव्यापारमित्यर्थः संश्रिताः कर्त्तुमुद्यता इत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् ।

(प) निसर्गोद्भटा स्वभावतः समुद्धताः ।

(फ) तत्र च युद्धे इत्यर्थः ।

(२०) प्रेयानिति । दन्तिदन्तैः करिदन्तप्रहारैः प्रवसन्तः प्रवासं गच्छन्तः असवः प्राणा यस्य तथाभूतः गतासुरित्यर्थः, अयं वीर इति शेषः मे मम प्रेयान् अतिप्रियः वल्लभः कान्तः, यः अयं विपक्षाणां शत्रूणां कुन्तैः अस्त्रविशेषैः प्रोतोऽपि विद्धोऽपि स्मरति सन्दते वीर्यातिशयादिति भावः । यत्कबन्धः यस्य कबन्धः अशिरस्कं शरीरं मम रुचेः अभिलाषस्य ताण्डवी नर्त्तकः नर्त्तनेन मम रुचिं वर्द्धयतीत्यर्थः । यस्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । लेखमुखा एव लेखवाहा (ब) भवन्ति ।

भागु । तदधुना—

आगङ्गापातपूतप्लुतपुलिनतटात् पूर्वतस्ताम्रपर्णी
पूर्णादादाक्षिणात्यात्तुहिनकरसुतावल्लभादाप्रतीचः ।
नृत्यच्चण्डीशचूड़ाच्युतविबुधनदीनन्दितात्तावदेव
क्षीराम्भोधेरुदीचः करचुलितिलको वर्त्तते चक्रवर्ती ॥२१॥

(राजानं प्रत्यञ्जलिं बध्वा) किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ?

कण्ठे लूने छिन्नेऽपि इदं छिन्नमित्यर्थः सुखम् सत्र रणक्षेत्रे अस्मत्प्रेम-बद्धभ्रुकुटि अस्माकं प्रेमणि प्रणयविशेषे बद्धा भ्रुकुटिः भ्रुभङ्गिर्येन तादृशं वर्त्तते इति शेषः युद्धे रणभूमौ देवाङ्गनानां वरवरणे कान्तवरण-प्रसङ्गे इति एवंविधाः वाचः केन न श्रुताः सर्वैरेव श्रुता इत्यर्थः युद्ध-स्थतस्य स्वर्गलाभात् देवाङ्गनाभोगसम्भवणादित्यनुसन्धेयम् ।

(ब) लेखमुखा लेखः लिखितवचनमेव मुखे येषां तथोक्ताः, लेख-वाहाः पत्रवाहाः ।

(२१) आगङ्गेति । करचूलितिलकः करचूलिसंज्ञकदेशाधि-पतिः भवान् इति शेषः गङ्गायाः पातेन पूतं पवित्रीकृतं प्लुतं क्षालितञ्च पुलिनतटं यस्य तादृशात् पूर्वतः पूर्वसीम्नः आ पर्य्यन्तं ताम्रपर्णी नाम नदी तया पूतात् दाक्षिणात्यात् दक्षिणसीम्नः आ पर्य्यन्तं तुहिनकरस्य चन्द्रस्य सुता नर्मदा तस्या वल्लभात् प्रतीचः पश्चिमसीम्नः आ पर्य्यन्तं तथा नृत्यन् यः चण्डीशः हरः तस्य चूड़ायाः शिखायाः च्युता या विबुधनदी गङ्गा तया नन्दितात् क्षीराम्भोधेः क्षीरसागरात् उदीचः उत्तरात् तावदेव तथैव पर्य्यन्तमित्यर्थः चक्रवर्त्ती सम्राट् वर्त्तते । स्रग्धरावृत्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

राजा । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

देवी कोपकषायितानुगमिता लब्धा मृगाङ्कावली
प्रागूढ़ापि समाद्य कुन्तलपतेः पुत्री कलत्रीकृता ।
युष्मन्नीतिवशेन तस्य च महत्सेनापतेर्विक्रमैः
सञ्जाता मम चक्रवर्तिपदवी किं नाम यत् प्रार्थ्यते ॥२२॥

तथापीदमस्तु:—

वामाङ्गं पृथुलस्तनस्तवकितं यावद्भवानीपते-
र्लक्ष्मीकण्ठहठग्रहव्यसनिता यावच्च दोष्णां हरेः ।
यावच्च प्रतिमाप्रसारणविधौ व्यग्रौ करौ ब्रह्मणः
स्थेयासुः श्रुतिशुक्तिलेह्यमधुरास्तावत् सतां सूक्तयः ॥ २३ ॥

---

(२२) देवीति । कोपेन क्रोधेन कषायिता खण्डिता, जातेऽन्य-सङ्गविकृते खण्डितवर्णा कषायिता इति लक्षणात् । देवी महाराज्ञी अनुगमिता सान्त्विता अनुकूला जातेत्यर्थः । मृगाङ्कावली यत्प्रभावात् चक्रवर्त्तित्वमिति भावः लब्धा प्राप्ता । प्राक् पूर्वम् ऊढ़ापि परिणीतापि रहसीति भावः कुन्तलपतेः पुत्री अद्य मया कलत्रीकृता प्रकाशतः स्त्रीत्वेन परिगृहीतेत्यर्थः । युष्माकं नीतिवशेन नयकौशलेन तथा महत्-सेनापतेः श्रीवत्सस्य विक्रमैः मम चक्रवर्त्तिपदवी सार्वभौमत्वं सञ्जाता, अतः यत् प्रार्थ्यते अभिलष्यते तत् किं नैव किञ्चिदपि मे अन्यत् आशास्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(२३) वामाङ्गमिति । यावत् भवानीपतेः हरस्य वामाङ्गं पृथु-लेन विशालेन स्तनेन स्तवकितं पुष्पस्तवकेनेव अलङ्कृतं भातीति शेषः हरगौरीमूर्त्तिविति भावः । यावच्च हरेः नारायणस्य लक्ष्मीकण्ठस्य यः हठग्रहः सहसाग्रहणं तत्र व्यसनिता आसक्तिः वर्त्तते इति शेषः । यावच्च ब्रह्मणः विधातुः करौ हस्तौ प्रतिमायां स्वष्टवस्तूनां प्रसारणं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(ইতি নিষ্ক্রান্তাঃ সর্ব্বে) ।

ইতি শ্রীমদ্বালকবিকবিরাজরাজশেখরবিরচিতায়াং
বিদ্ধশালভঞ্জিকানাটিকায়াং চতুর্থোঽঙ্কঃ ।
নাটিকা চ সমাপ্তিমগাৎ ।

বিস্তারঃ তদ্বৈব বিধিঃ ব্যাপারঃ তস্মিন্ ব্যগ্রৌ বর্ত্তেতে ব্রহ্মণঃ সৃষ্টিঃ চলতীত্যর্থঃ তাবৎ শ্রুতীনাং বেদানাং সূক্তিভিঃ সুবচনৈঃ ভেদ্যা ভেদনীয়াঃ অত এব মধুরাঃ মনোহারিণ্যঃ সতাং সাধূনাং উক্তয়ঃ সুভাষিতানি স্থেয়াসুঃ স্থিতিং প্রাপ্যাসুঃ । শার্দ্দূলবিক্রীড়িতং বৃত্তম্ ।

ইতি শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগরভট্টাচার্য্যবিরচিত-
ব্যাখ্যানং সমাপ্তম্ ।

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
নং ২০ শ্যামাপুকুর লেন ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর
২নং রমানাথ মজুমদার ষ্ট্রীট ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीः ॥

रतिरहस्यम्

नाम

कामशास्त्रम् ।

महाकविश्रीकोक्कोक

विरचितम् ।

RATI-RAHASYA

OR

THE SECRET OF SEXUAL PLEASURE

BY KOKKOKA

With Notes & Commentary.

श्रीकाञ्चीनाथकृतया दीपिकाख्यया टीकया

सनाथम्

श्रीदेवीदत्तशर्मणा टिप्पणिकया

विशदीकृत्य शोधितम् ।

—: o :—

श्रीकाश्यां तारायन्त्रालये फ्रीमैन एण्ड कम्पनी द्वारा प्रकाशितम् ।

१९२२

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अकारादिक्रमेण श्लोकानां सूची ।

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
अ	
अकापिव	१०४
अगृहीत्वा	१४७
अङ्गुष्ठ	१३, ७१, ८५, १३४
अचिर	३६
अजमूत्र	२२१
अतिकृष्णा	१२२
अतिबहुल	३०
अथ काम	१६६
अथ परि	१०७
अथसात्म्य	७७
अथ सं	१४५
अद्विजभा	१२२
अधरो	१६८
अध्वक्लान्त	४५
अनवरत	३०
अनङ्गेन	१
अनयो	१९९
अनुमति	११५
अनुराग	१४४
अन्तर्धूम	१६१
अन्तर्बहि	५४
अन्तःपुर	१६१
अन्यापदेश	१३७
अपनय	२१७
अपिनाय	१५८
अपेतरो	४०
अप्यगुणो	१३०
अभिनव	६७
अभिमुख	६१
अभियोगे	१४७
अभ्यर्थिता	४७, १२५
अमलाम	२०२
अयुतं	१६४
अर्द्धाङ्ग	८३
अरुणाघ	२७
अललित	१०
अल्पाहार	३१
अलिक	७४
अविरल	३६
अव्यक्त	६६
अविभज्य	८७
अविदित	१०८, १५९
अवतार्य	१४४
अष्टम्याम्	१९
असकृद	६१
असाध्याना:	५

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
असितभुः	१९८
असितवृ	१८६
असंगृहीत	१२२
आ	
आकारिता	१४६
आखेटके	४८
आताम्र	३०
आत्मनः	११२
आदितो	९५
आदायहु	१७०
आर्द्रीकामे	१८३
आर्द्रीबिल्व	२१५
आर्द्रीरतं	५७
आन्त्रोज्झित	१७६
आबाल्य	१२९
आरोह	२१
आश्लेष	५०
आसमाप्ति	१००
आस्वादिता	२१३
इ	
इति किम / इति किम	५६
इतिप्रमा	५७
इत्थमन्य	९१
इतिमृदु	११०
इत्युपल	१२४
इतिलघि	१२८
इच्छायाम	१२८
इच्छास्वभा	१३५
इतिहास	१३६

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
इतिदर्शि	१४३
इत्येते	१८२
इह नीच	७८
ईर्ष्यालु	१५१
ईरावती	५१
उ	
उक्तमृग्या	२७
उक्ता गुणा	३५
उक्तमेतत्	८८
उक्तोच्यमा	३३
उक्तोपस्थ	३३
उक्तंगुण	४७
उच्चेपि	२३
उचितघ	१११
उज्ज्वल	१२५
उत्कली	५६
उत्तमानि	२२
उत्तानित	७९
उत्तानक	७९
उत्तानर	७६ / १५५
उत्पलमु	२०५
उद्भ्रान्तदृक्	४१
उद्धूतः	२२७
उद्यानपा	१५५
उत्पलदल	१७४
उत्सङ्ग	१३७ / १४१
उपगुरु	११८
उरसि	६३ / १६४

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
ऊर्ध्वतो	६३
ऊर्ध्वमुच्च	६८
ऋ	
ऋतुदिव	२०३
ए	
एकादश्याम्	२०
एकारौका	१५
एतेषाम्	२६
एवं प्रग्रा	१४०
ऐ	
ऐशागार्द्ध	६१
ओ	
ओष्ठाग्रं	४४
क	
ककुभ	२१२
कटिबद्ध	२०७
कटुगन्धि	३८
कतियुव	१४३
कथमपि	११६
कनकर	१६४
कमलमु	७
कर्पूरटं	१८१
करभास्थि २	१७६
करिमद	१७३
करयुग्म	८०
कक्षाकरो	६८
कक्षाश्रोणि	१६
कन्याकाले	१३३
कण्ठेसं	१६
कण्डूतेर	२२
कन्दर्पारि	२१

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
क्रन्दितम्	१०१
क्रयविक्र	१३६
कल्लोलिनी	४७
क्वचिदपि	११६
काकोलू	२२२
कान्तासु	१६४
कार्पास	२०८
कार्यमुपा	१२६
क्रियते	२२२
किन्तुसात्म्य	१०२
कुर्वन्तिस्म	१४
कुरुतेप	२१६
कुवलय	१०४
कुसुमसु	२८
कुसुममृदु	१०७
कुष्ठकम	२०६
कुष्ठोत्पल	१७४
कुष्ठैलवा	२१३
कूर्परेण	८८
कृततिल	१७१
कृतलघु	७४
कृत्वा च स	२०६
कृत्वादृढ	१८८
कृष्णातिल	२१६
के गृह्णन्ति	१४
केशस्रंस	१३६
कोकोक	५
कौसुम्भ	१८६
क्षणम	२४
क्षौमीं लिप्त्वा	१७६

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
ख		चारित्र	५२
खररेतो	२२०	चित्रं किम	१५२
खण्डाभ्रकं	७३	चित्रयन्त्र	९२
खर्वश्री	२०६	चूर्णं दत्तं	१७२
खेलतिंसह	३२	चूर्णोन	१७२
ग		चूर्णमिदं	१७३
गगनस	२२०	चूर्णं विकी	१६८
गत्वाशिरः	१६३	ज	
गमनम	१२३	जघनक	६२
गिरितरु	१०५	जटिपिप्प	१७८
गुरुषु	११३	जंघायुग	८५
गूढास्थि	३६	जम्बं खर्वं	१६७
गृहगत	२१९	जम्बूदलं	२१४
गोजिह्वाभ	३९	जयति ज	२१०
गोचन्दन	२२५	जातौ च स	४२
	२२६	जातीफल	२१४
गोधूमचू	१८४	जातिफले	२१५
गोमयगा	१९४	जातिरव	४१
गोमयर	२०८	जातिस्वभा	५
गोरेकव	२०४	जिगमिषु	१२४
गम्भीराम्	३३	ज्येष्ठाबहु	१३२
घ		त	
घृतमधु	१९९	तत्कल्काई	२००
	१८७	तच्च लाव	९८
घृष्ट कपि	१८२	तण्डुलज	२०२
च		तत्परिजना	१४१
चतुर्थ्याम्	१८	तत्रचेद्वि	१०१
चण्डध्वजा	२३	तत्राविशं	१६०
ॐचामुण्डे २	१६७	तनुरतनु	६
चरटी	१९७	तदनन्त	१३४
चारणावि	१३३	त्वदुपज	११०

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
ताडनं सम	६७
ताडयेद्यु	१००
तारं कास	१४२
तां विष्ठां पु	२२०
ताम्बूल	१५५
तिलतैल	१९०
त्रिगण	१०३
तिलकुसु	७
तिलकेन	१७३
तिलसर्ष	२१५
तृणतुष	११७
तृतीयायाम्	१७
द	
दक्षिणादि	१७०
दत्वा द्विजा	१६८
दरदग्ध	३६
दलकुङ्कु	१९५
दश गुण	१८५
द्वयमिदं	६५
द्व्यर्थवद	१४२
द्व्यर्थपूर्व	१५९
दाडिम	१६६
द्वादश्याम्	२०
द्वारावस्थि	१३१
दारिद्र्याद्	४३
द्विगुण	१०
दुग्धेन	२१०
दुर्लक्ष्यो	१२७
दूतीसाध्या	१०
दूतीविधेय	१५०
दृष्ट्वा त्र	१५३
दृष्ट्वानेक	१६२
दौत्यामिषेण	१५७
ध	
धीरायाम्	१४९
न	
नचनायक	१४८
नददाति	१४२
नयन	६३
नयनश्री	१२१
नयनयुग	११
नरपार्श्व	२२२
नरदाक्षिण	१८९
न्यस्तहस्त	६०
नागबला	१८३
नागार्जुन	२२४
नाडीं च ताड	१६७
नात्यन्त	१११
नाभ्यास	४८
नायकगुण	१५१
निजबीजेन	१८०
निजजानु	८५
निजमूरु	८१
निबिडित	१४६
निबार	२१६
निम्बक	१५७
निमितक	६४
निम्नसमु	२८
निवसति २	७६
निःश्वसिति	१४२, १५४
नैनं पश्य	४३

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
प	
पङ्कजास	१०
पञ्चर्मी	१०२
पञ्चस्याम्	१८
पञ्चाशत्	१८४
प्रकटव	१०६
प्रणयस	११८
प्रणयमु	१०६
प्रणयश	१०८
पतिता	१२२
प्रतिमुहु	१३६
पतिदूष	१५१
प्रथमच	२९
प्रथमभ	४६
प्रथमप	१०८
पयसा	१६७
पद्मिनीत	९
परिजनप	३
परिजन	११७
परिणत	११८
परिवर्त	८४
परिवर्ति	८२
परिचार	१३१
पश्यतिय	१४१
प्रच्छादय	५४
पातितो	९६
प्रारम्भात्	२४
प्रायोङ्गना	४७
पिकनय	१९८
प्रियमनु	५६
पिष्ठाजाती	२०६
पिष्ठाच्चि	२०८
पीतंमधु	२०५
पीतासित	१६५
पीत्वामुना	२०५
पुटदग्ध	१६३
पुष्पोद्धृत	१८३
पुनर्दारा	१२१
पृथुभि	२६
प्रेक्षणार	१३१
फ	
फुल्लासि	५१
ब	
बस्ताराड	१८६
बालक्रीड	१३८
बालाताम्बू	३५
बालामृत	१३२
बालास्यात्	३४
बालां परि	१५९
बिल्वाथिवा	२१३
बुद्धैकस्य	१५६
भ	
भवति	३८, ४०
भवति सम	१०६
भर्तुरावि	१२७
भल्लातक २	१९२
भार्याधिका	१२०
भावप्रबो	५६
भावादङ्कु	१४०

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
भित्तिगस्य	८९
भुजयोः	८६
भूगतस्त	९०
भूयो भूयो	४
भृशमनु	१२६
भृङ्गरजो	२२५, २२४
भृङ्गरजः	२२६
म	
मदमद	१६६
मदनांकु	१७५
मदनात	१९९
मदनस	६, ७६
मधुक	२०५
मधुगत	१९२
मधुकस्य	१८४
मध्येघरम	७२
मनासिज	६२
मन्दाभिधा	५१
मन्दमध्य	२५
मद्वैरिसं	१२३
मलयज	२१२
मरुवक	११४
महिषी	१९३
मातङ्ग	१७५
मानोज्झिता	४१
मामभिरि	१२४
मालिक	१६०
माहिष	१६०

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
मिलाति	१४८
मुग्धानाय	१५८
मुष्कशिरा	१८७
मूलमपि	२०४
मूलद्वय	१६३
मूषकमा	२२३
मूर्छित	१८१
मूलं कृष्णा	१०७
मृगीवृष	२२
मृतमाल्य	१६६
मृदितम	१८
मृदुसम	६६
मृद्वङ्ग	५५
मेधाविनी	३८
मोहनं म	६७
मोहलता	१७१
मोचाकंद	१२
य	
यवकल	१८७
यदिकुञ्चि	८४
यदितिर्य	८०
यदिपति	६६
यदिबहु	११९
यदिमस्त	२०१
यदिवास	१८१
यदि विमति	७६
यदि सह	१७७
यदि सुचि	९७
यदि सुन्दरि	८७
यदि संह	८३

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
यद्गृह्णती	५८
यत्प्रकृति	३७
यन्मिथस्तु	९१
यद्योषित	५८
यद्भात्स्याय	६
यासां प्रथम	१३५
यात्रोत्सवा	५९
युवति	६५
युवतिव	२१६
युवतिर	११३
यूनोर्मिथो	१६२
येनाकारि	२
येन सा	६३
योषिद्क	८८
योजयेन्न	६६
र	
रजनीद्व	११८
रक्तकपि	१८२
रक्तजा	२३
रमणाच	६०
रमणा	६४
रमणीर	१७६
रतानित	२६
रागैकलि	७२
रुचिरंन	१४१
रूपकला	१५१
रोदनध्व	९९
रोध्रोशी	११२
ल	
ललाट	१६
लत्वं जप्त्वा	१६३
लत्वैकजा	१६६
लज्जालु	२२५
लङ्घित	१३१
लिङ्गं व्रज	१९१
लीलालयः	५१
लोध्रवचा	२१७
लोध्रश्री	१८२
लोहित	१९५
व	
वक्तिकिम	१५४
वक्रश्रोत्र	३२
वक्रोर्द्ध	७०
वननम	११५
वज्रीखण्डैः	१७३
वज्रीदार्डी	१६१
वटयुव	१७४
वदातित	१४०
वरुणागि	२००
वर्षाभूचू	१८६
वसुकुष्ठ	१७४
व्रजतिमृ	८
व्रजातिर	१०
वामदृशो	१६६
व्यानतंर	९०
विघटय	२१५
विटविषु	१०६
वितुषय	२१७
विपुलक	२९

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
विमृद्य	५२
विलसद्	७३
विविध	५६
विस्तृत	२९
विष्णुक्रान्ता	२२५, २२६
विंशतिस	१६५
वीर्यं बहु	२५
वृत्तमह	१५३
वृद्धानु	१४६
वेगादीनि	१६२
श	
शवाशिर	१६८
शम्भु शक्त्या	१६८
श्वसिति	१०५, १५२
शातयति	२०१
श्यामा कफ	४२
शाखामृग	४८
शिखिशिख	२२४
शिथिल २	७७
शिरीष	५५
शुकसारि	१६०
शुचिप्रचा	५०
श्रुतशोभा	१५०
शूरः समु	१२६
शृण्वत्या	१३८
शेषं संपा	१५६
शेषेतु	२६
श्लेषयेत्	६४
शैवलके	२०३
श्रोतोऽञ्जन	२१८
ष	
षण्ढोभव	२२१
षड्भागा	२०२
स	
सकेसरो	२१५
सकृदपि	११४
सतिलगो	२२१
सप्रत्यवाय	१२५
सनखरूप	१४५
समगुल्फा	२७
समभागे	१९५, २११
सममूर्ध्ना	७
सरसिज	७५
सरलीकृत	८१
सरुदन्त्यार	२१७
सर्वतः	९५
सर्वैः शरा	७०
सभमा	९६
सत्वर	१०१
सहसा	११२
स्तनमि	१७
स्तनमु	१०६
स्तनयुग	१९२
स्वजनगृ	११९
स्वप्नेऽपि	१५२
स्वभाव	४६
स्वयम	१३६

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
स्वरसेनर	१८६	सिद्धतामा	१३५
स्वर्णाम्बुदो	२१६	स्त्रीपुंसयोः	२४
सप्ताहमु	१७६	सुगाति	८
संकीर्णा	३५	सुघाटित	११९
संक्षेपा	१५	सुतनु	१४५
संसारे	५	सुरभिशु	३९
सहकार	२११	सुरगोप	२१०
साक्षेप	५६	सुरतरु	२२३
स्वातन्त्र्य	४२	सुरगोपभु	२२०
सात्म्येन	६६	सुह्यजा	१८६
सादृश्यतो	४६	सुलभा	१२६
सानुरा	१०१	सुहृदि	१३७
साप्रीति	११२	सूर्जातिष	९
स्वार्तव	१७७	सूतायाः कु	२११
स्फाराङ्यु	३१	स्थूलरद	२८
सितदूर्वा	१७८	सौभाग्य	४५
सितापिक	२०७	ह	
सितशर	१८८	हरिणीशाश	२१
सिंहिफबै	१९३	हरिताल	२००
स्निग्धनख	३७	हसतिच	१५४
स्निग्धतिष	७१	हस्तताव	९६
स्थितमा	८७	हस्तमाधु	९४
स्थितपतिर	६०	हिङ्कूतं	९७

:o:

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पारिभाषिकशब्दानां सूची.

शब्दाः	पृ.	पंक्तिः	शब्दाः	पृ.	पंक्तिः
पद्मिनी	६	२३	वराङ्गम्	३७	२५
चित्रिणी	,,	,,	मदनयुद्धम्	४९	७
शङ्खिनी	,,	,,	औपरिष्टम्	५१	९
हस्तिनी	,,	,,	कृतकध्वजः	५२	१८
सुरतपथः	७	८	स्पृष्टकम्	५८	१२
कामातपत्र	७	२१	विद्धकम्	,,	१९
रताम्बु	८	१८	पीडितकम्	५९	४
स्मराम्बु	९		लतावेष्टितम्	,,	२०
मदनसदनम्	९	४	वृक्षाधिरूढम्	६०	१३
मदनजलम्	,,	५	तिलतण्डुलम्	६१	७
नागरेण	,,		क्षीरनीरम्	,,	१८
वेणुदारितम्	११	१८	उपगूढम्	६२	६
स्मरमन्दिरम्	१४	१७	जघनोपश्लेषः	,,	१८
क्षुरितम्	१७	१५	लालाटिकम्	६३	४
स्मररसः	१८	४	सात्म्यम्	,,	१७
मदनवासः	,,	२१	निमितकम्	६४	३
मदनालयम्	१९	११	स्फुरितकम्	,,	५
मन्मथागारम्	२०	३	घट्टितम्	,,	१७
शशः	२१	१५	विघट्टितम्	,,	१५
वृशः	,,	,,	भ्रान्तम्	,,	३
अश्वः	,,	,,	तिर्यग्	,,	
नीचमोहनम्	२२	२४	उत्तरोष्ठम्	,,	१७
चण्डध्वजः	२३	१७	सम्पुटम्	६६	६
रतिसलिल	२८	५	प्रातिबोधम्	६७	६

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शब्दाः	पृ॰	पंक्तिः	शब्दाः	पृ॰	पंक्तिः
छायिका	६७	७	समुद्रः	८६	२३
संक्रान्तम्	,,	१६	परिवर्तकम्	८७	८
आच्छुरितम्	६९	१७	युग्मपदम्	,,	१६
मयूरपदकम्	७०	१६	विमर्दितकम्	८८	१
गूढकम्	,,	३	चित्रमोहनम्	,,	८
उच्छूनकम्	,,	४	मेहनम्	,,	१८
मणिप्रवालम्	,,	६	जानुकूर्परम्	,,	१९
खण्डाभ्रकम्	७३	१	हरिविक्रमम्	,,	२३
कोलचर्वितम्	,,	४	द्वितलम्	८९	२
मन्मथच्छत्रम्	७६	१२	व्यानतम्	९०	२
स्मरयन्त्रम्	७७	१७	धेनुकम्	,,	१२
उत्फुल्लकम्	८०	८	संघाटकम्	९१	१२
इन्द्राणिकम्	८१	६	प्रेङ्खोलितम्	९५	१२
शूलाचितम्	८४	१७	मोहनम्	९७	६
मार्कटकम्	,,	१३	प्रसृतकम्	९९	५
बन्धुरितम्	८५	१२	कर्तरी	,,	१५
फणिपाशम्	,,	१४	रागपातः	१०१	१०
कौर्मम्	८६	८	कामधाम	१६६	८

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विषयाणां सूची।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलम्	२
कामशास्त्रप्रयोजनम्	५
कविप्रतिज्ञा	६
नायिकाभेदेषु	
पद्मिनीलक्षणम्	७
चित्रिणीलक्षणम्	८
शङ्खिनीलक्षणम्	९
हस्तिनीलक्षणम्	१०
पद्मिन्यादीनां वशीकरणौषधानि मन्त्राश्च	१२
चन्द्रकलानिरूपणम्	१३
केशादिकर्षणम्	१४
स्त्रीद्रावणोपायः	१६
समरतकथनम्	२१
तृप्तिस्वरूपकथनम्, अथवा रतभेदाः	२४
नवविधेषु रतेषूत्तमत्वकथनम्	२६
नायकभेदेषु—	
शशलक्षणम्	३०
वृषलक्षणम्	३१
अश्वलक्षणम्	३२
बाल्याद्यवस्थाकथनम्	३४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
बालादिवशीकरणोपायः	३५
नायिकाप्रकृतिकथनम्	३७
देवसत्वालक्षणम्	३९
यक्षसत्वालक्षणम्	,,
नागसत्वालक्षणम्	,,
गन्धर्वसत्वालक्षणम्	४०
काकसत्वालक्षणम्	४१
खरसत्वालक्षणम्	,,
स्त्रीविनाशहेतुकथनम्	४२
विरक्तायाः स्त्रियाः कर्तव्यानि	४३
स्त्रियाः प्रत्यक्षानुरागलक्षणानि	४४
स्त्रीणां परोक्षानुरागलक्षणम्	४५
नायिकातृप्त्युपायाः	४७
तत्तद्देशीयस्त्रीषु—	
मध्यदेशीयाः	५०
अवन्तिदेशीयाः	,,
बाह्लीकदेशीयाः	,,
आभीरदेशीयाः	,,
मालवदेशीयाः	,,
पञ्चनददेशीयाः	५१
गुर्जरदेशीयाः	,,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
लाटदेशीयाः	५२
तैलङ्गदेशीयाः	,,
स्त्रीराज्यजाताः	,,
कोशलदेशजाताः	,,
महाराष्ट्रजाः	५३
पाटलपुत्रीयाः	,,
द्राविडदेशीयाः	५४
कोङ्कणदेशीयाः	,,
गौडदेशीयाः	५५
बङ्गदेशीयाः	,,
कामरूपाः	,,
उत्कलीयाः	५६
अङ्गदेशस्थाः	,,
कलिङ्गदेशोद्भवाः	,,
आलिङ्गनभेदेषु—	
स्पृष्टकलक्षणम्	५८
विद्धकम्	,,
उद्घृष्टकम्	५९
पीडितकम्	,,
लतावेष्टितकम्	,,
वृक्षादिरूढम्	६०
तिलतण्डुलम्	६१
नीरक्षीरम्	,,
उपगूढम्	६२
जघनोपश्लेषम्	,,
लालाटिकम्	६३
चुम्बनभेदेषु—	
निमितकम्	६४
स्फुरिताख्यम्	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
घट्टितकम्	६४
भ्रान्तम्	६५
तिर्यगाख्यम्	,,
पीडिताख्यम्	,,
विघट्टितम्	,,
अरहम	,,
उत्तराख्यम्	,,
सम्पुटकाख्यम्	६६
अनुवदनम्	,,
अन्वर्थचुम्बनम्	६७
संक्रान्तम्	,,
नखक्षतयोग्यस्थलानि	६८
नखगुणकथनम्	६९
नखक्षतभेदेषु—	
छुरितकम्	,,
मण्डलम्	,,
मयूरपदकम्	७०
उत्पलदलम्	,,
चुम्बनयोग्यस्थानानि	७१
चुम्बनभेदेषु—	
गूढकम्	७२
उच्छूनकम्	,,
प्रवालमणिः	,,
खण्डाभ्रकम्	७३
कोलचर्वितम्	,,
सुरतगोष्ठीयोग्यगृहम्	,,
सुरतपराङ्मुखस्त्रीणामुप-	,,
गमनोपायः	७४
इन्द्रियलक्षणम्	७५

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
यन्त्रयोजनकथनम्	७६
सुरतभेदाः	७९
नागरकलक्षणम्	,,
उत्फुल्लकम्	८०
जृम्भितकम्	८१
इन्द्राणिकम्	,,
सम्पुटकभेदाः	,,
पीडितकम्	८२
वाडवकम्	,,
उरःस्फुटनम्	८३
सारितं करणम्	,,
शूलचितम्	८४
मार्कटकम्	,,
प्रेङ्खाख्यम्	,,
पद्मासनम्	८५
अर्द्धपद्मासनम्	,,
फणिपाशम्	,,
संयमनम्	,,
कौर्मम्	८६
पीडितम्	,,
समुद्गकम्	,,
परिवर्तनकम्	८७
युग्मपदम्	,,
विमर्दितकम्	,,
मार्कटकम्	८८
चित्ररताख्यम्	,,
चित्ररतभेदेषु—	
जानुकूर्परम्	,,
हरिविक्रमाह्वयम्	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
द्वितलम्	८९
अवलम्बितकम्	,,
व्यानतम्	९०
धैनुकम्	,,
ऐभकम्	,,
ऐणागार्दभिकप्रभृति	९१
संघाटकम्	,,
बीजच्युतिचिह्नकथनम्	९४
अतृप्तिलक्षणम्	,,
भ्रामरम्	९५
पुरुषायितनिषेधकथनम्	९६
विरतभेदेषु—	
मोहनम्	९८
सीत्कृतम्	,,
हिङ्कृतम्	,,
फूत्कृतम्	,,
संप्रसूतकम्	९९
विवाहयोग्याऽयोग्य-स्त्रीविचारः	१०३
विवाहानन्तर मङ्गलाचार-कथनम्	१०७
परिचिताया आलाप-योजनविधिः	१०९
हस्तयोजनप्रकारः	,,
विश्रम्भणकलाकाङ्क्षा	११२
भार्याकर्तव्यम्	११३
दशावस्थाकथनम्	१२१
परदारगमने विवर्ज्य-स्थानम्	१२२

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पुनरपि गमनकारणम्	१२३
स्त्रीणां व्यावृत्तिकारणम्	१२७
स्त्रीषु सिद्धाः पुरुषाः	१२९
प्रयत्नसाध्याः स्त्रियः	१३१
बाह्यपरिचयकरणम्	१३६
आभ्यन्तरपरिचयकरणम्	१३९
अनुरक्तायाः स्त्रियाश्चेष्टाप्रदर्शनम्	१४०
अनुरक्तेषु परदारेषु पुरुषकर्तव्यम्	१४३
अभियोगस्य वर्जनीयस्थलकथनम्	१४६
दूतीसाध्याः स्त्रियः	१४७
स्वसाध्याः स्त्रियः	१४८
दूतीविधेयम्	१५०
दूत्या नायकावस्थाकथनम्	१५२
आकारपरीक्षा	१५३
दूतीभेदाः	१५६
स्वनायिकाया अपि दूतीकरणम्	१५८
स्वभार्याया अप्यगोचरस्थाने युक्ति कथनम्	१५९
बालाया अप्यगोचरस्थले युक्तिप्रदर्शनम्	,,
दूतीस्वयोग्य जनकथनम्	१६०
दूतीकर्म	१६१
योगाध्यायारम्भः	१६२
कामेश्वरमन्त्रविधानम्	१६३
कुण्डलिनीमन्त्रः	१६४
हल्लेखमन्त्रप्रयोगः	१६६

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
लक्षाक्षरमन्त्रः	१६७
चामुण्डामन्त्रः	,,
कुष्माण्डीमन्त्रः	१६८
औषधादिविधानम्	१६९
महिलाद्रावणविधिः	१८१
वाजीकरणाधिकारे वीर्यवृद्धिकरणोपायः	१८३
बीजस्तम्भोपायकथनम्	१८७
लिङ्गवृद्धिकरणोपायः	१९०
भगदोषदूरीकरणोपायप्रदर्शनम्	१९५
शुभगङ्करणम्	१९६
भगसंकोचोपायः	१९७
भगस्य विकासविधानम्	१९९
लोमशातनोपायः	२००
गर्भचालनोपायः	२०२
गर्भपातनोपायः	२०२
गर्भधारणोपायः	२०३
गर्भस्रावनिवारणोपायप्रदर्शनम्	२०५
सुखप्रसवकरणोपायः	२०६
योनिशूलदोषदूरीकरणोपायः	२०८
योनिगन्धदूरीकरणोपायकथनम्	२०९
प्रसूताया योनिसंकोचकरणोपायकथनम्	२१०
स्तन्यबाहुल्यकरणम्	२१०
शरीरगन्धपरिहारोपायः	२१२
मुखगन्धनाशनोपायः	२१३
स्वरमाधुर्यकरणोपायः	२१५

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्त्रीणामङ्गरागकथनम्,	२१५
कुचोन्नतिकरणोपायः	२१८
क्लीबत्वप्राप्तिकारणम्	२२१
क्लीबत्वविनाशोपायः	,,
परस्परवैरोत्पादनोपायः	२२२
अन्योन्यप्रीत्युत्पादनोपायः	२२२
नागार्जुनस्य योगेषु वशीभावप्रकारकथनम्	२२४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
बीजस्तम्भनोपायः	२२
दुर्भगायाःसौभाग्यकरणोपायकथनम्	,,
गर्भधारणोपायः	,,
सुखप्रसूत्युपायः	२२५
उपसंहारः	,,
कविवंशवर्णनम्	,,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रीः ।

भूमिका

हं हो नीरक्षीरपरीक्षणदत्तक्षणसितपक्षदक्षताविलक्षणा धीरधिषणावधीरितधिषणा मनीषिधुरीणाः !

क्षणमितोऽपि निक्षिप्यतां चक्षुः, विचार्यतामवधीर्यतामार्यताप्रद्वेषिणीं मात्सर्यताम्, समनुभूयतां करालकालकवलितानवद्यकलाकौतुकविलोकनचिरन्तनोत्कण्ठापरिपूर्तिः ।

तत्र तावत् विदिततरं खल्वेतत् तत्रभवतां श्रीमतां प्रेक्षावताम्, प्रतिपदवैचित्र्यपरिचुम्बितचातुरीपरिचितरचनासमुदञ्चिते वैरिञ्च्येऽस्मिन् प्रपञ्चे, यत् सत्स्वप्यनेकेषु पदार्थेषु प्राधान्येन पुरुषाणामुपेया धमार्थकामभोक्षाख्याश्चत्वार एव पदार्थाः, तेच उपायप्रतिपत्तिं विना लब्धुं न सुशका इति तत्तदाचार्यैरुपायपरिज्ञानाय **मनुस्मृत्या**दीनि धर्मशास्त्राणि, **शुक्रनीति**प्रभृतीनि अर्थशास्त्राणि, **वात्स्यायन**सूत्रादीनि कामशास्त्राणि, **ब्रह्मसूत्र**प्रभृतीनि वेदान्तशास्त्राणि चेति तत्तच्छास्त्राणि शतशः समासव्यासरूपेण न्यबध्यन्त ।

तत्र कामाभिधतृतीयपुरुषार्थसमर्थकत्वे कामागम एव सर्वथा जयति, सच सम्यक्तया गार्हमेधिकधर्मानाचिचारिषूणाम्, अखण्डब्रह्मानन्दसहोदरवैषयिकानन्दसन्दोहमनुबुभूषूणां, सदाचर्यवर्यलौकिकव्यवहारचातुर्याचायितां संपिपादयिषूणामवश्यं संग्राह्यः, यतः समुपदिशति सद्व्यवहारेषु

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रवृत्तिं; दुर्व्यवहारेभ्यो निवृत्तिं च, शिक्षयति नलिनीदलगतजललवचञ्चल-चित्तवृत्तिषु, कूटकलाकौलीनाचार्येषु ललनाजनेषु दाक्षिण्यम्, परिचाययति नितरां नैकविधकामकलारहस्येषु कौशलम् ।

अपिच—

कामशास्त्रानभिज्ञानां गृहिणां गृहिणी किमुपदेष्टव्या, कथं वा सुशीला, गृहकृत्यदक्षा, स्वस्मिन्ननुरागिणी, नित्यानुकूला च संपाद्या, कीदृशी वा विवाह्या, किं वा दाम्पत्यसुखं, कथं वा परदारेषु वाराङ्गनासु च व्यवहर्तव्यं, किं वा ललनाजनचारित्र्यवैचित्र्यमित्यादिपरिचयाभावेन कथं नु साकल्येन गार्हस्थ्यसुखलाभः संपद्यते । तथाः कामशास्त्रमजानानः **कीचको** बलाद् **द्रौपदीं** हरन् **भीमेन** घातितः, अननुरक्तां **सीतामपहरन् रावणो रामेण** सकुलं विनाशितः, दाण्डक्यो नामा **भोजः** स्मराधीनः सन् कांचिद्ब्राह्मणकन्यामपहरन् **भार्गवेणा**-भिशप्तः सबन्धुवर्गो नष्टः इत्यादिना महर्षि**वात्स्यायनेन** तेषां हानिरपि स्पष्टमेव प्रदर्शिता ।

किञ्च—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥

इत्यादिना कवीन्द्रैर्बहुधा समुपश्लोकितम्, असारमपि संसारं ससारं विदधत् सौरतसुखमपि तेषां दूरापेतं, रतिश्च पशूनां साधारणीति नास्ति वक्तव्यम् । अत एव सुष्ठूक्तं केनचित्कवीन्द्रेण—

रतिशास्त्रपरिज्ञानविहीना ये नराधमाः ।
तेषां रतिः श्वानवत्स्यान्न रतेः सुखमश्नुते ॥
रतेः सुखस्य ज्ञानार्थं कामशास्त्रं समभ्यसेत् ।
ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत तत्रानन्दो भवेद्ध्रुवम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्यथा पशुवत्तेषां रतिकर्म सुनिष्फलम् ।
नचानन्दो नच सुखं दुःखस्यैव तु कारणम् ॥
संसारे सुरतं सारं सर्वलोकसुखप्रदम् ।
तन्न कुर्वन्ति ये मूढास्ते नराः पशवः स्मृताः ॥ इति ॥

अस्य च प्रणेतारः वात्स्ययन-औद्दालकि-दत्तक-चारायण-सुवर्णनाभ-घोटकमुख-गोनर्दीय-गोणिकापुत्र-कोक्कोक-कुचुमार-वीरभद्र-पुरूरवो-भरत-दण्डि-जयदेव-दैवज्ञसूर्य-शामराज-कविशेखराचार्य-मीननाथ-दामोदर-वीरणाराध्ययोगिराट्-बादरायणप्रभृतयोऽनेके प्राचीना विद्वांसः समभूवन् ।

कामसूत्र-कन्दर्पचूडामणि-अनङ्गरङ्ग--रतिरहस्य--नागरवल्लभ-नागरसर्वस्व-रसिकसर्वस्व-कामरत्न-मन्मथसंहिता मनसिजसूत्र-कादम्बरस्वीकरणसूत्र-कादम्बरस्वीकरणकारिका-नर्मकेलीकौतुकसंवाद-रतिमञ्जरी-कामतन्त्र-रतिकल्लोलिनी-पञ्चसायक-स्मरदीपिका-कुट्टनीमतप्रभृतयो बहवः श्रूयन्ते कामागमाः, समुपलभ्यन्ते च कियन्तः साम्प्रतमपि ।

तेष्वेवान्यतममिदं **रतिरहस्याख्यं** ग्रन्थरत्नम् । अस्य च प्रणेता सुगृहीतनामधेयः सिद्धपाटीयगद्यपद्यविद्यावरकवितनूजः **कोक्कोकनामा** कवीन्द्रः ।

अयं कस्मिन् समये कुत्र प्रादुर्बभूव, कतमं देशमलङ्कृतवान्, लोके कानि कियन्ति च ग्रन्थरत्नानि विरच्य्योपकृतवान् इति न शक्यते यथातथ्येन विवेचयितुम्, तथापि—

रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा मृदुमध्योग्रशक्तयः ।
स्मरसद्मनि कण्डूतिं जनयन्ति यथाबलम् ॥

२।८। इत्यदसीयं पद्यं **वात्स्यायनमुनि**प्रणीत**कामसूत्रस्य जयमङ्गल**कृतटीकायामुपलभ्यते, **भद्रबाहु**कृत**कल्पसूत्रस्य जिन-प्रभ**मुनिविरचितटीकायां **जयमङ्गलस्य** नाम दृश्यते, **जिनप्रभ-मुनिः** मन्नाधिकत्रयोदशशततमे ईशवीये वर्षे आसीदिति,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वैक्रमे स्त्रीकलाविश्वेदेवसंख्ये तु वत्सरे ।
महाष्टम्यामिदं पूर्णमयोध्यायां समर्थितम् ॥

इति तत्कृत**कल्पसूत्र**टीकास्थश्लोकेनैव ज्ञायते । अतः **कोकोककाऽजिनप्रभादपि** प्राचीन इत्यत्र नास्ति विवादगन्धः ॥

अयं ग्रन्थः,

किसलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।
कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानम् ॥

इति सुप्रसिद्ध**जयदेव**कविविरचित**गीतगोविन्द**द्वितीयसर्गस्थ-पद्यस्य **रसिकप्रिया**ख्यायां; **रसमञ्जर्या**ख्यायां च टीकायां विविध विरुदावलीविराजमानेन महाराजपदभाजा धीमता **कुम्भनृपतिना**, महामहोपाध्याय **श्रीशङ्करमिश्रेण** च "तथा च कोकोक्त"मित्युक्त्वा,

"असकृदतनुगाढाश्लेषलीलां वितन्वन्
जनितजघनबाहुव्यत्ययं स्पर्द्धते तम् ॥
मिथुनमथ मिथोऽङ्गे लीयते निस्तरङ्गं
निगदति तिलपूर्वं तण्डुलं तन्मुनीन्द्रः ॥ ६ । ८
जघनकलितकान्तश्रोणिरङ्गोपरिष्टात्
व्रजति यदिह नारी स्रस्तकेशोत्तरीया ॥
करजरदनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्सुः
कलयति जघनोपश्लेषमेनं मुनीन्द्रः" ६ । ११ ॥ इति ।

तथा, **नैषधीयचरिता**ष्टादशसर्गस्य चत्वारिंशश्लोके **नारायण**पण्डितेन **प्रकाशाख्य**टीकायाम्—

"आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमेव" ॥ इति ।

एवं, **रघुवंशस्यै**कोनविंशसर्गे २५ श्लोकस्य **सञ्जीवन्यां** व्यानतलक्षणे,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ।
तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद् वृषादिपशुसंस्थितस्थितिः" ॥
१०१३ इत्यादि, **किरातार्जुनीयस्य** ९ सर्गस्य २३ श्लोकस्य **घण्टापथाख्यटीकायाम्**,

" न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा ॥
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये " ॥
१०१३८ इत्यादि, पुनस्तस्यैव ६ सर्गस्य ४१ पद्ये-
" स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्छना च रतिलाभलक्षणम् ।
श्लेषयेत् स्वजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलज्जिताकुला " ॥
१०१४४ इति च **मल्लीनाथ**कवीन्द्रेणाप्यदसीयपद्योदाहरणेन. **वात्स्यायन**कामसूत्रानुसारि प्राचीनतम-सरसबन्धमनोहर-सुबोधतया तत्र तत्र ग्रन्थकारैः प्रमाणत्वेनोल्लिखिततया सर्वाङ्गपरिपूर्णतया च सर्वोपरि वरीवर्तीति नास्ति सन्देहलेशोऽपि ।

अत्र हि कामसूत्रादौ प्रतिपादिता अत्यन्तदुर्बोधा विषया ग्रन्थकृता सरलमनोहरपद्येषु तथा प्रतिपादिता यथा सुकुमारतयोऽप्यनायासेनैवावगन्तुं पारयेयुरिति नयनगोचरीकरणेनैव विज्ञायते ।

यच्च केचित् आधुनिका नव्यसभ्यम्मन्या विपश्चित ईदृशानि कामागमरत्नानि व्यभिचारदुर्व्यसनादिप्रवृत्युपदेशकतया धर्महानिकराणि सन्मतिदूषकाणि, अतो नावलोक्यानि न संग्राह्याणि चेति निन्दन्ति, तद् अविचारविलसितमिति ग्रन्थस्यास्य पर्यालोचनेन स्वयमेव व्यक्तीभविष्यति, विचार्यमाणे पुनर्व्यभिचारदुर्व्यसनादीनां स्वरूपं दर्शयता, अश्लीलतादिकं च प्रौढ्या प्रतिपादयता ग्रन्थकृता तेभ्यो निवृत्तये एव समुपदेशः कृतो दृश्यते, स च साकल्येन पौर्वापर्यतो ग्रन्थावलोकने स्फुटीभविष्यत्येव, तत्र कथं किमुपदिष्टं ग्रन्थकृतेति ग्रन्थत एवोद्धृत्य दिङ्मात्रं श्रीमतां विश्रम्भाय समुदाह्रियते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथाहि:—

आत्मनः प्रीतिजननं योषितां रागवर्द्धनम् ।
कन्याविश्रम्भणं वेत्ति यः स तासां प्रियो भवेत् ॥ ११ । २० ॥
सहसा वाप्युपक्रान्ता कन्याचित्तमविन्दता ।
भयं त्रासं समुद्वेगं सद्यो द्वेषं च गच्छति ॥ ११ ॥ २१ ॥
सा प्रीतियोगमप्राप्य तेनोद्वेगेन दूषिता ।
पुरुषद्वेषिणी वा स्याद्विद्विष्टा वा ततोऽन्यगा ॥ ११ ॥ २२ ॥

इत्यनेन कन्याविश्रम्भणाभावे हानिः, असाध्यायाः सुखं सिद्धिः १।६ इत्यनेन परिशीलितकामागमादेव स्त्रियोऽनुरक्ता भवन्ति, पङ्कजासनलयेन पद्मिनीम् १ । २१ इत्यनेन पद्मिनीत्यादयोऽमुकामुककरणेन रमणे ऽनुरागिण्यः सन्तुष्टाश्च भवन्ति, मोचाकन्दरसेन जातिफलकम् १।२३ इत्यनेन तत्तन्नायिकास्तत्तन्मन्त्रेण तत्तदोषधिभिर्वश्या भवन्ति, अङ्गुष्ठे पदजानुगुल्फजघने २ । १ इत्यादिना तत्तत्तिथिषु तत्तन्नायिकानां तत्तदङ्गस्पर्शे कामोद्दीपनं भवति, बाला ताम्बूलमाला ४ । ४ इत्यनेन बालास्ताम्बूलेन, मुग्धा अलङ्कारेण, युवतिः सद्भावेन, मध्यमा रागेण, वृद्धा आलपेन हृष्टा भवन्ति, तत्तदर्थं तत्तदुपचर्यम्, स्वातन्त्र्यं पितृमन्दिरे निवसतिः ४ । २९ इत्यनेन स्त्रीविनाशकारणप्रदर्शनेन स्त्रीभ्यो न स्वातन्त्र्यं देयम्, दारिद्र्यादसहिष्णुता मलिनता ४ । २३ इत्यादिना स्त्रीविरागकारणप्रदर्शनेन कथमपि तासां विरागं न जनयेत् अन्यथा व्यभिचरिष्यन्ति, शुचिप्रचारानखदन्तचुम्बद्विषः ९।९ इत्यादिना तत्तद्देशजातानां तत्तत्परितोषकारणोपायप्रदर्शनेन अतस्तासां वैमनस्यं न संपादयेत् अन्यथा व्यभिचाराद्यानिष्टमापद्येत, यदि विमतिमुपेयाद्गण्डपालीं विचुम्ब्य १० । ४ इत्यनेन वैमनस्यं प्राप्तायाः अनुरागोत्पादनोपायप्रदर्शनेन, हस्तमाधुनाति हन्ति नो ददाति १० । ४६ इत्यनेन सुरते नायिकाया अतृप्तिचिह्नप्रदर्शनेन निर्दिष्टोपायेन तर्पयेत्,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

योजयेन्न विपरीतमोहने १०।५१ इत्यनेन तत्तन्नायिकाः पुरुषायिते न योजयितव्याः, त्रिगणमविकलार्थं साधयन् साधु लोकः ११।५ इत्यादिना अविरोधेन त्रिवर्गसिषेविषमाणेन विवाहः कर्तव्यः, ईदृशी विवाह्या, ईदृशी न, कुसुममृदुशरीरा विद्विषन्ति प्रयोगान् ११।९ इत्यनेन कन्याविश्रम्भणस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्, शूरः समुचितभाषी १३।२४ इत्यनेन तादृशाः पुरुषाः स्त्रीणामनुरागपात्राणि भवन्ति, युवतिरपि विहाय प्रातिकूल्यं स्वनाथम् १२।१ इत्यादिना स्त्रीणां परमधर्मप्रदर्शनम्, नयनप्रीतिः प्रथमम् १३।१ इत्यादिना शरीररक्षार्थं प्राणान्ते भवितव्ये एव परदारा गन्तव्याः नतु सत्यां सद्मनि गृहिण्याम्, गमनमनपायमस्याः १३।१०, पतिता सखी कुमारी १३।७, असंगृहीतभार्याम् १२।९, अद्विजभार्याविषयं १३।६ इत्यादिना, निर्धनेन धनप्राप्तिसम्भावनायां सत्यां ब्राह्मणी-कन्या-पतिता-राज्ञीत्यादीन् विहाय परदारा गन्तव्या नान्यथेति,

तथा—

एवमर्थं च कामं च धर्मं चोपाचरन्नरः ।
इहामुत्र च निःशल्यमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १ ॥
पशूनां मृगजातीनां पतङ्गानां च विभ्रमैः ।
तैस्तैरुपायैश्चित्तज्ञो रतियोगान् विवर्द्धयेत् ॥ २ ॥
तत्सात्म्याद्देशसात्म्याच्च तैस्तैर्भावैः प्रयोजितैः ।
स्त्रीणां स्नेहश्च रागश्च बहुमानश्च जायते ॥ ३ ॥
तस्माद्देशं च कालं च प्रयोगं शास्त्रमेव च ।
आत्मानं चापि सम्प्रेक्ष्य योगान् युञ्जीत मानवः ॥ ४ ॥
वर्जितोऽप्यन्यविज्ञानैरेतया यस्त्वलङ्कृतः ।
स गोष्ठ्यां नरनारीणां कथास्वग्रं विगाहते ॥ ५ ॥
एवं चित्तानुगो बालामुपायेन प्रसाधयेत् ।
तथास्य सानुरक्ता च सुविश्रब्धा प्रजायते ॥ ६ ॥
इच्छा स्वभावतो जाता क्रियया परिबृंहिता ।
बुद्ध्या संशोधितोद्वेगा स्थिरा स्यादनपायिनी ॥ १३।३८ ॥
सिद्धतामात्मनो ज्ञात्वा लिङ्गान्युन्नीय योषिताम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यावृत्तिकारणोच्छेदी नरो योषित्सु सिद्ध्यति ॥ १३।३७ ॥

इत्यादिना च प्रदर्शिता नानाविधा उपदेशाः स्पष्टमेव प्रतीयन्ते । एतादृशं बहूपयोगि दुर्लभप्रायमिदं ग्रन्थरत्नं सार्वजनिकसौलभ्याय सटीकं प्रचिकाशयता "तारा" नामकमुद्रणयन्त्रालयस्य व्यवस्थापकेन **बाबू ठाकुरदास**महाशयेन प्रेरितोऽहं नातिशुद्धं सटीकमेकं पुस्तकं नानाविधग्रन्थसङ्ग्रहरसिक**बाबूगोविन्ददास**महाशयसकाशात्, अपरं मूलमात्रं शुद्धप्रायं सुहृद्वर्यसाहित्याचार्यपर्वतीयपाण्डेय **श्रीकेशवदत्त** पण्डितमहोदयादासाद्य पुस्तकद्वयाधारेण प्रावर्तिषि शोधनकर्मण्येतस्य ।

तत्रतत्र टीकयाप्यनभिव्यक्तमर्थम्; वात्स्यायनीयाधिकविषयं; पाठान्तरं च टिप्पण्यां प्रदर्श्य, न्यवेशयम् आदौ विषयाणाम्; अन्ते पारिभाषिकशब्दानाम्; अकारादिक्रमेण श्लोकानां च सूचीम् ।

अत्रच भारद्वाजकुलनीरधिकौस्तुभ**श्रीकृष्ण**शास्त्रिणावात्स्यायनीयकामसूत्रप्रदानेन, पाण्डेयकुलावतंस**श्रीकेशवदत्त**विदुषा रतिरहस्यमूलपुस्तकदानेन, मित्रवरसाहित्योपाध्याय **श्रीविष्णुप्रसाद**मनीषिणा शोधनविचारकर्मणि विशेषसाहाय्यदानेन च महदुपकृतमिति वितरामि शतशो धन्यवादान् एतेभ्यो विपश्चिदपश्चिमेभ्यः ।

तदेवं परिश्रमपुरस्सरं विहितेऽपि शोधने शुद्धसटीकपुस्तकान्तराभावेन,मदीयमतिदोषेण दृष्टिदोषेण सीसकाक्षरयोजकादिदोषेण वा सुलभानि स्खलितानि "प्राकृतिकः किल मनुष्याणां दृष्ट्यादिदोषः" इत्याकलयन्तः श्रीमन्तः सौजन्यधोरणीधौरेया गुणैकपक्षपातिनो विद्वन्मुकुटमणयो भवादृशाः संशोधयन्तु, विवेचयन्तु चादसीयरहस्यानि, संशीलयन्तु कामकलापरिपाटीम्, अनुभवन्तु परमानन्दपरम्पराम्, सफलयन्तु शोधनायासम्, वर्द्धयन्तु प्रकाशयितुरुत्साहसमृद्धिम् इति साञ्जलिबन्धं प्रार्थयते—

१९६६	विनीतवशंवदः साहित्योपाध्याय-
वैक्रमे कार्तिक शुक्ल १५	श्रीदेवीदत्तपराजुली । काशी ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रीगणेशाय नमः ।

सटीकं रतिरहस्यम् ।

नत्वा महागणपतिं कोक्कोककृतस्य रतिरहस्यस्य ।

क्रियते दर्शितभावा काञ्चीनाथेन दीपिका सुधिया ॥

प्रजापतिर्हि प्रजाः सृजन् स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गसाधनं शास्त्रमध्यायानां शतसहस्रेणाग्रे प्रोवाच । तस्यैकदेशं स्वायम्भुवो मनुर्धर्माधिकारिकं पृथक्चकार । बृहस्पतिरर्थाधिकारिकम् । भगवतः सकलसुरासुरमौलिघटितकिरीटमणिप्रभादीपितपादारविन्दस्य पार्वतीपतेरनुचरेण नन्दिना सहस्रेणाध्यायानां पृथक्कामसूत्रे तन्त्रमुक्तम् । तदेव पञ्चभिरध्यायशतैरौद्दालकिः श्वेतकेतुः संक्षिप्य प्रोवाच । तदेव पुनरध्यर्धेनाध्यायशतेन साधारण-सांप्रयोगिक-कन्या-संप्रयुक्तक-भार्याधिकारिक-पारदारिक-वैशिकौपनिषदिकैः सप्तभिरधिकरणैर्बाभ्रव्यः पाञ्चालश्चकार । तस्य षष्ठं वैशिकमधिकरणं पाटलीपुत्रिकाणां गणिकानां नियोगाद्दत्तकः पृथक्चकार । तत्प्रसङ्गाच्चारायणः साधारणमधिकरणं प्रोवाच । सुवर्णनाभः सांप्रयोगिकम् । घोटकमुखः कन्यासंप्रयुक्तकम् । गोनर्दीयो भार्याधिकारिकम् । गोणिकापुत्रः पारदारिकम् । कुचुमार औपनिषदिकम् । वात्स्यायनः सप्तभिरधिकरणैः सर्वं प्रोवाच । एवमनेकैराचार्यैः तच्छास्त्रं बाभ्रव्योक्तं खण्डशः प्रणीतमुत्सन्नकल्पमभवत्[1] । एवमेते लोकहिताय कृतवन्तः । तथाहि । महतां प्रवृत्तिर्लोकहितायैव । यथा पञ्चानां भूतानां प्रवृत्तिः । प्रस्तुतिभाजो विश्वस्य स्त्रीपुंसात्मकस्योभाभ्यामेव निष्पन्नत्वात्कामस्य पुरु-

१ नष्टप्रायम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

षार्थत्वेन च पितृऋणनिर्मोचनहेतुभूततया सन्ततिप्राप्त्या च महापुरुषप्रणीतत्वाच्च शास्त्रमिदं सर्वहितमिति कोक्कोकनामा कवीश्वरः स्वमतिविभवेन रतिरहस्यं कृतवान् । यदि नन्दिकेश्वरादिप्रणीतेषु महाशास्त्रेषु विद्यमानेषु किमनेनेति चेत्तत्र नन्दिकेश्वरश्वेतकेतुबाभ्रव्यप्रणीतानां दुरध्येयत्वेन, दत्तकादिप्रणीतानां शास्त्रावयवानामेकदेशत्वेन, वात्स्यायनप्रणीतानां महत्वाद् गूढार्थत्वात्तर्कबाहुल्याद्बालानां दुर्ग्रहत्वेन च तेभ्यः सारमादाय प्रणीतमिदं प्रकाशितार्थं सर्वसुबोधमुपयुक्त्यंशकलितमल्पमित्यादरणीयम् ।

इह हि काव्यनाटकालङ्कारप्रभृतिसकलकलाकलापनिष्णातो वाग्विलासजितबृहस्पतिः कोक्कोकनामा कविः नन्दिकेश्वरश्वेतकेतुपाञ्चालदत्तकचारायणसुवर्णनाभघोटकमुखगोनर्दीयगोणिकापुत्रकुचुमारवात्स्यायनप्रभृतिभिः कृतेभ्यः शास्त्रेभ्यः सारमादाय रतिरहस्याख्यं ग्रन्थं प्रारभमाणः प्रस्तुतदेवतापूजया अविघ्नमिच्छन् मकरध्वजं स्तौति—

अनङ्गेनाबलासङ्गाज्जिता येन जगत्त्रयी ।
स चित्रचरितः कामः सर्वकामप्रदोऽस्तु वः ॥ १ ॥

अनङ्गेनेति । येन अनङ्गेन कामेन अबलासङ्गात्स्त्रीसाहचर्यात् जगत्त्रयी त्रयाणां जगतां समाहारः जगत्त्रयी त्रैलोक्यं जिता स्ववशीकृतेत्यर्थः । चित्रचरितः विचित्रचरित्रः स कामः मन्मथो वो युष्माकं सर्वकामप्रदः सकलमनोरथपूरकः अस्तु भवत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

येनाकारि प्रसभमचिरादर्द्धनारीश्वरत्वं
दग्धेनापि त्रिपुरजयिनो ज्योतिषा चाक्षुषेण ।
इन्दोर्मित्रं स जयति मुदां धाम वामप्रचारो
देवः श्रीमान् भवरसभुजां दैवतं चित्तजन्मा ॥२॥

येनाकारीति । येन चित्तजन्मना त्रिपुरजयिनोऽर्द्धनारीश्वरत्वमकारि स जयतीति क्रियाकारकसम्बन्धः । त्रिपुरविजयिनो महादेवस्य

१ जगतां त्रयीति समासः साधुः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चाक्षुषेण चक्षुषो जातेन ज्योतिषा ललाटनेत्राग्निनेत्यर्थः। दग्धेन भस्मीकृतेनापि येन चित्तजन्मना मनसिजेन तस्यैव देवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वमकारि कृतमित्यर्थः। प्रसभं हठात्, अचिरात्सद्य एव। अचिरादित्यस्य क्रियया सम्बन्धः। अनेन चित्तजन्मनः प्रभावः कथितः। कीदृश इत्याह देवो दीव्यतीति देवः विजिगीषुः 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' इन्दोश्चन्द्रस्य मित्रं सखा सखिशब्दवाची मित्रशब्दो नियतं नपुंसकम्। पुनः कीदृशः, मुदां हर्षाणां धाम स्थानं हर्षस्थानमित्यर्थः। 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः' इत्यमरः। वामप्रचारोऽ वार्यप्रचारः, यतो मुमुक्षूणां मनांसि चालयति तस्माद्वामप्रचारत्वम्। श्रीमान् कान्तिमान् श्रीशब्दोऽत्र शोभापर्यायः। भवरसभुजां भवः संसारस्तस्य यो रसः शृङ्गारादिः, रागश्च 'शृङ्गारादौ रसे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः, तस्य भुजां संसारसुखभोगोपपन्नानां संसारसुखानुभवेच्छूनां वा। दैवत देवता यावता येन केनच नवरसानुबन्धेन येऽनुपहतश्रियस्तेषां दैवतम्। एवमुक्तं भवति ईश्वरललाटलोचनदहनज्वालादग्धेनापि येन शिवस्यार्द्धनारीश्वरत्वमकारि स चित्तजन्मा जयतीति चित्तजन्मनो माहात्म्यमनेन श्लोकेनोक्तमित्यर्थः। संसारसुखविमुखानामृषीणामपि मनांसि स बलादेव सुखाभिलाषीणि भावयतीत्यर्थः॥ २ ॥

परिजनपदे भृङ्गश्रेणी, पिकाः पटुबन्दिनो,
हिमकरसितच्छत्रं, मत्तद्विपो मलयानिलः, ॥
कृशतनुधनुर्वल्ली, लीलाकटाक्षशरावली,
मनसिजमहावीरस्योच्चैर्जयन्ति जगज्जितः ॥ ३ ॥

परिजनपद इति । जगज्जितो जगज्जेतुः मनसिजमहावीरस्य मनसिजाख्यमहावीरस्य साधनान्येतानि जयन्ति[२] शोभन्ते। उच्चैः[३] अत्यन्तसाधनानि उन्नतसाधनानि। परिजनपदे भृङ्गश्रेणी परिजनस्थाने भृङ्गपङ्क्ति-

---

१ कामदेवस्य वशीभूतेन शिवेन स्वदेहार्धभागः शैलसुतायै दत्त इति पौराणिकी कथा।
२ उत्कर्षेण वर्तन्ते। ३ महान्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रित्यर्थः । पिकाः कोकिलाः पटुबन्दिनः । हिमकरसितच्छत्रं हिमकरश्चन्द्रः सितच्छत्रं श्वेतच्छत्रम् । मलयानिलो मत्तद्विपः मत्तगजः, कृशतनुः क्षामाङ्ग्येव धनुर्वल्ली चापवल्ली, लीलाकटाक्ष एव शरावलिः, एवं जगज्जेतुः साधनभूतानि एतानि जयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कोक्कोकनाम्ना कविना कृतोऽयं
श्रीवैन्यदत्तस्य[2] कुतूहलेन ।
विलोक्यतां कामकलासु धीराः !
प्रदीपकल्पो वचसां विगुम्फः ॥ ४ ॥

कोक्कोकनाम्नेति । श्रीवैन्य [श्य] दत्तस्य राज्ञः कुतूहलेन कौतूहलेन रतिरहस्यज्ञानलोलुपेन राज्ञा चोदितेनेत्यर्थः । कोक्कोकनाम्ना कोक्कोक इति नाम्ना प्रसिद्धेन कविना कृतः, कामकलासु प्रदीपकल्पः दीपतुल्यः, प्रदीपो यथा सकलपदार्थदर्शनसाधनभूतस्तद्वदयमपि कामकलाज्ञानसाधनभूत इत्यर्थः। अयं वचसां विगुम्फः वचनरचना हे धीरा ! विद्वांसः ! विलोक्यताम् ॥ ४ ॥

भूयोभूयो मुनिवरगवीरर्थदुग्धानि दुग्ध्वा
निर्मथ्यार्थं प्रणिहितधिया सोऽयमादायि सारः ॥
स्वादुः पथ्यो ललितरमणीयौवनाभोगभोग्यो
मुख्यो देवैरपि बहुमतः सेव्यतां पण्डितेन्द्राः ! ॥ ५ ॥

भूयोभूय इति । भूयोभूयः पुनःपुनः मुनिवरगवीः मुनिश्रेष्ठानां वाचः अर्थदुग्धानि अर्थाः दुग्धानीव तानि दुग्ध्वा निर्मथ्य अतिप्रणिहितधिया अतिसमाहितचित्तेन मया सोऽयं स्वादुर्मधुरः पथ्यो हितः ललितरमणीयौवनाभोगभोग्यः ललितानां रमणीनां यौवनस्य आभोगेन विस्तारेण भोग्यः, मुख्यः श्रेष्ठः, देवैरमरैरपि बहुमतः अनुमतः सारः आदायि । अत्र गोशब्देन गावो वाचश्च कथ्यन्ते यथा गोदुग्धानि दुग्ध्वा निर्मथ्य सारः स्वीक्रियते तथैव मुनिवरोक्तशास्त्रार्थानालोच्य मया सारः उत्कृष्टोऽशः स्वीकृत

---

१ चतुरस्तुतिपाठकाः । २ वैश्येति पाठान्तरम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इत्यर्थः । द्विकर्म्मकप्रयोगोऽयम् । मुनिवरगवीरित्यत्र गोरतद्धितलुकीति समासान्तः । ततष्टित्वाद् ङीपि कृते मुनिवरगवीरिति सिद्धम् । हे पण्डितेन्द्राः! अयमेतादृशः सारो भवद्भिः सेव्यताम् ॥ ५ ॥

अस्य प्रयोजनमाह

असाध्यायाः सुखं सिद्धिः, सिद्धायाश्चानुरञ्जनम् ॥
रक्तायाश्च रतिः सम्यक् कामशास्त्रप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

असाध्यायाइति । असाध्यायाः असंधानायाः अङ्गनायाः सुखं यथा तथा सिद्धिः वशीकरणम्, सिद्धायाश्चानुरञ्जनम् अनुरागोत्पादनम्, रक्तायाश्च सम्यग् रतिः । एतावदेव कामशास्त्रप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

संसारे पटलान्ततोयतरले सारं यदेकं परं
यस्यायं च समग्र एव विषयग्रामप्रपञ्चो मतः ॥
तत्सौख्यं परतत्त्ववेदनमहानन्दोपमं मन्दधीः
को वा विन्दति सूक्ष्ममन्मथकलावैचित्र्यमूढो जनः॥७॥

संसारइति । पटलान्ततोयतरले पटलं गृहच्छदिः 'प्रान्ते तु पटलं छदि'रित्यमरः । तस्यान्तः प्रान्तः तत्रस्थतोयतरले चञ्चले संसारे यदेकमेव परं सारं यस्य सौख्यस्यायं समस्तो विषयग्रामः शब्दादिप्रपञ्चो मतः।परतत्त्ववेदनमहानन्दोपमं परतत्त्वज्ञानोत्पन्नमहानन्दसदृशं तत्सौख्यं मन्दधीः मन्दबुद्धिः सूक्ष्ममन्मथकलावैचित्र्यमूढः अतिगुप्तमन्मथकलावैचित्र्यविकलः मूढः को वा जनः विन्दति । एतादृशं सौख्यं मन्मथकलावैचित्र्यज्ञानादेव लभते रतितन्त्रमूढो नैव जानातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

मन्मथकलाज्ञानं विना सौख्यं लब्धुमशक्यमिति द्रढयति

जातिस्वभावगुणदेशजधर्मचेष्टा-
भावेङ्गितेषु विकलो रतितन्त्रमूढः ॥

---

१ अवश्यायाः । २ जातिर्मृग्यादिः, स्वभावोऽत्रैव सामान्यधर्माधिकारे वक्ष्यमाणस्तत्तन्नायिकानां वातकफपित्तमादिरूपः, गुणः सौकुमार्यादिः, देशजधर्मचेष्टा अत्रैव आश्लेषलीलानखदन्तकृत्यैरित्यादिना वक्ष्यमाणस्तत्तद्देशिककामिनीनां तत्तद्धर्मे चेष्टा इति । सुगममन्यत् । टीका त्वसङ्गतेव भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लब्ध्वापि हि स्खलति यौवनमङ्गनानां
किं नारिकेलफलमाप्य कपिः करोति ॥८॥

जातिरिति । जात्यादिविकलः जात्याद्यज्ञो यः स रतितन्त्रमूढः एवंविधो जनः अङ्गनानां यौवनं लब्ध्वापि स्खलति निश्चेष्टो[१] भवति तथाहि । नारिकेलफलं प्राप्य कपिर्वानरः किं करोति न किमपि कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । जातिर्मृग्यादिः, स्वभावाद्यज्ञातगुणो बलिमध्यश्लथत्वादि, गुणो वात्स्यादिः, देशजो लाटादिः, धर्मो वसन्तादिः, चेष्टा गान्धर्वादिविज्ञानम्, भावः कामुकता, इङ्गितानि साध्यासाध्यमध्यामध्यानुरक्तविरक्तानि ? ॥८॥

तत्र प्रथमं नन्दिकेश्वरगोणिकापुत्रयोर्मतमाद्यं
संग्रहिष्यामः, परतो वात्स्यायनीयम् ॥

यद्वात्स्यायनसूत्रसंग्रहबहिर्भूतं किमप्यागमे
दृष्टं वाच्यमिदं मया मुनिगिरां श्रद्धा हि साधारणी ।
भावव्यञ्जितमन्यभङ्गिकथितं तत्रापि चेदस्ति तत्
मन्दानामुपयुज्यते तदपि हि स्पष्टाभिधेयाकृतिः ॥९॥

यद्वात्स्यायनेति । प्रथमं नन्दिकेश्वरस्येत्यादिग्रन्थस्य स्पष्टोऽर्थः। वात्स्यायनसूत्रसंग्रहबहिर्भूतं वात्स्यायनोक्तसूत्रसङ्ग्रहाद् बहिर्भूतम् आगमे अन्यागमे दृष्टं किमपि यद्विद्यते मया तद्वाच्यं, मुनिगिरां साधारणी श्रद्धा, यतो मुनयः आगमकृतः अतस्तद्वचनेष्वपि श्रद्धा कार्येत्यर्थः। भावव्यञ्जितं भावेन सूचितम् अन्यभाङ्गिकथितम् अन्यया भङ्ग्या रचनया कथितं यत्तदपि स्पष्टाभिधेयाकृतिश्चेन्मन्दानामुपयुज्यते । एवमुक्तं भवति तेषु कथिन एवार्थः स्पष्टश्चेन्मन्दानां जडानां मन्दबुद्धीनामुपयुज्यते उपयोगमापद्यते ॥ ९ ॥

पद्मिनीं, तदनु चित्रिणीं, ततः
शङ्खिनीं, तदनु हस्तिनीं, विदुः ।

---

१ यौवनसुखवञ्चितो भवतीत्याशयः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्तमा प्रथमभाषिता, ततो
हीयते युवतिरुत्तरोत्तरम् ॥ १० ॥

पद्मिनीमिति । प्रथमं पद्मिनीं विदुः, तदनु चित्रिणीं विदुः, ततः शङ्खिनीं विदुः, तदनु हस्तिनीं विदुः । प्रथमभाषिता उत्तमा तत उत्तरोत्तरा युवतिरङ्गना हीयते हीना भवति । एवमुक्तं भवति पद्मिनी उत्तमा, ततश्चित्रिणी[1], ततः शङ्खिनी, ततो हस्तिनी ॥ १० ॥

इदानीं पद्मिनीलक्षणमुपपाद्यते ।

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धः
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे ॥
चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगलमनर्घ्यं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥ ११ ॥

कमलमुकुलेति । कमलमुकुलमृद्वी पद्मकोरकान्तःप्रदेश इव कोमला, यस्याः सुरतपयसि रेतसि फुल्लराजीवगन्धः विकसितकमलगन्धः विद्यते, यस्या अङ्गे दिव्यं सौरभं, यस्या नेत्रे चकितमृगदृशाभे त्रस्तहरिणीनयनसदृशे, प्रान्तरक्ते च प्रान्तयोरक्ते लोहिते च भवतः, यस्याः स्तनयुगलमनर्घ्यं रम्यं श्रीफलश्रीविडम्बि बिल्वफलसदृशं सा पद्मिनी ॥ ११ ॥

तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां च
द्विजगुरुसुरपूजां श्रद्दधाना सदैव ॥
कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी
विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा ॥ १२ ॥

तिलकुसुमेति । या तिलकुसुमसमानां नासिकां बिभ्रती, या सदैव द्विजगुरुसुरपूजां श्रद्दधाना, या कुवलयदलकान्तिः, कापि चाम्पेयगौरी

---

१ हीनेति शेषः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चम्पककुसुमगौरी । वर्णद्वयप्रचुरेत्यर्थः । 'षिद्गौरादिभ्यश्चे'ति ङीष् । या विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा विकसितपद्मसदृशयोनिः । योनिः कामातपत्रमिति लाक्षणिकशब्दः ॥ १२ ॥

व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिवलितमध्या हंसवाणी सुवेषा ॥
मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा
धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ १३ ॥

व्रजतीति । या राजहंसीव मृदु सलीलं यथा तथा व्रजति, तन्वी कृशाङ्गी, या त्रिवलिवलितमध्या, या हंसवाणी, सुवेषा, मृदु अकठिनान्नप्रायं शुचि शुद्धं लघु परिमितं च भुङ्क्ते, या मानिनी मानयुक्ता, 'मानश्चित्तसमुन्नति'रित्यमरः । स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनी प्रिये इति वा । गाढलज्जा लज्जावती । निर्लज्जा न भवतीत्यर्थः । धवलकुसुमवासोवल्लभा श्वेतकुसुमवस्त्रप्रिया कमलमुकुलमृद्वीत्यादिविशेषलक्षिता पद्मिनी जातिरिति ज्ञातव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

चित्रिणीलक्षणमुच्यते

सुगतिरनतिदीर्घा नातिह्रस्वा कृशाङ्गी
स्तनजघनविशाला काकजङ्घोन्नतोष्ठी ॥
मधुसुरभिरताम्बुः कम्बुकण्ठी चकोर-
स्वरवचनविभागा नृत्यगीतादिविज्ञा ॥ १४ ॥

सुगतिरिति । सुगतिः शोभनगमना, अनतिदीर्घा अतिदीर्घा न भवति नातिखर्वा अतिखर्वा ह्रस्वा च न भवति, कृशाङ्गी, या स्तनजघनविशाला विशालस्तना, विशालजघना च, काकजङ्घा काकजङ्घा इव समजङ्घा, उन्नतोष्ठी मनाक् किञ्चिदतिरक्ताधरा, मधुसुरभिरताम्बुः मधुगन्धिरतोजला, कम्बुकण्ठी कम्बुग्रीवा " रेखात्रयाङ्कितग्रीवा कम्बुग्रीवेति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कथ्यते "। चकोरस्वरवचनविभागा चकोरस्वर इव वचनविभागो वचनविन्यासो यस्याः सा, नृत्यगीताद्यभिज्ञा, आदिशब्दादन्येषामपि कलाविशेषाणां प्रायेण परिज्ञात्रीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मदनसदनमस्या वर्त्तुलोच्छूनमन्त-
र्मृदुमदनजलाढ्यं लोमभिर्नातिसान्द्रैः ॥
प्रकृतिचपलदृष्टिर्बाह्यसंभोगरक्ता
रसयति मधुराल्पं चित्रिणी चित्ररक्ता ॥ १५ ॥

मदनसदनमिति । यस्या मदनसदनं स्मरमन्दिरं वर्त्तुलोच्छूनं वृत्तमुन्नतं च, अन्तर्मृदुमदनजलाढ्यं रेतोभूयिष्ठं, नातिसान्द्रैः विरलैर्लोमभिरुपलक्षितम् । या प्रकृतिचपलदृष्टिः बाह्यसंभोगे बाह्यरते आलिङ्गनचुम्बनादौ रक्ता अनुरागिणी, मधुरं मधुरप्रायमल्पं रसयति आस्वादयति, चित्ररक्ता चित्रेषु चित्रवस्त्रमाल्यालङ्कारशिल्पेषु रक्ता सक्ता सा चित्रिणी वेद्या॥१५॥

शङ्खिनीं लक्षयति

तनुरतनुरपि स्याद्दीर्घदेहाङ्घ्रिमध्या
ऽरुणकुसुमवासःकाङ्क्षिणी कोपशीला ॥
अनिभृतशिरमङ्गं दीर्घनिम्नं वहन्ती
स्मरगृहमतिलोमक्षारगन्धि स्मराम्बु ॥ १६ ॥

तनुरतनुरिति । तनुः स्यात् अतनुरपि स्यात् । दीर्घदेहाङ्घ्रिमध्या देहो दीर्घः, अङ्घ्री च दीर्घौ मध्यं च दीर्घम्, अरुणकुसुमवासःकाङ्क्षिणी कोपशीला, अनिभृतशिरम् अगूढशिराजालं दीर्घनिम्नम् अङ्गं वहन्ती, यस्याः स्मरगृहम् अतिरोम रोमाढ्यं, स्मराम्बु रेतः क्षारगन्धि । संप्रयोगे सुरते यथायोग्यं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सृजति बहुनखाङ्कं संप्रयोगे लघीयः
स्मरसलिलपृषत्का किंचिदुत्तप्तगात्री ॥

---

१ नाडी तु धमनी शिरेत्यमरः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न लघु न बहु भोक्त्री प्रायशः पित्तला स्यात्
पिशुनमलिनचित्ता शङ्खिनी रासभोक्तिः ॥१७॥

सृजतीति। संप्रयोगे रते बहुनखाङ्कं बहुनखलाञ्छनं सृजति। संप्रयोगे मैथुने लघीयः स्मरसलिलपृषत्का अतिलघुस्मरजलशीकरा, किञ्चिदुत्तप्तगात्री ईषदुष्णप्रायाङ्गी, न लघु न बहु भोक्त्री, प्रायशः पित्तला स्यात्पित्तप्रकृतिर्भवति। पिशुनमलिनचित्ता, रासभोक्तिः गर्द्दभवाणी, या एवंविधा सा शङ्खिनी ज्ञेया ॥ १७ ॥

अथ हस्तिनीं लक्षयति।

अललितगतिरुच्चैः स्थूलवक्राङ्गुलीकं
वहति चरणयुग्मं कन्धरां ह्रस्वपीनाम् ॥
कपिलकचकलापा क्रूरचेष्टातिपीना
द्विरदमदविगन्धिः स्वाङ्केऽनङ्के च ॥ १८ ॥

अललितगतिरिति। या अललितगतिः असुन्दरगतिः, उच्चैः स्थूलवक्राङ्गुलीकं चरणयुगं वहति, ह्रस्वपीनां ह्रस्वां पीवरां च कन्धरां वहति, कपिलकचकपाला कपिलकेशोच्चया, क्रूरचेष्टा वा, अतिपीना अतीवपीनाङ्गी, स्वाङ्के अनङ्के स्मरमन्दिरे च द्विरदमदगन्धिः गजमदसमानगन्धिः। अत्र उपमानाच्चेति गन्धशब्दस्य समासान्त इकारः ॥ १८ ॥

द्विगुणकटुकषायप्रायभुग् वीतलज्जा
ललदतिविपुलोष्ठी दुःखसाध्या प्रयोगे ॥
बहिरपि बहुरोमाऽत्यन्तमन्तर्विशालं
वहति जघनरन्ध्रं हस्तिनी गद्गदोक्तिः ॥ १९ ॥

द्विगुणकटुकषायेति। द्विगुणकटुकषायप्रायभुक् अतिमात्रभोजिनी कटुकषायप्रायभोजिनी चेत्यर्थः। वीतलज्जा निर्लज्जा, ललदतिविपुलोष्ठी ललद्विपुलाधरा, प्रयोगे सुरते दुःखसाध्या कृच्छ्रसाध्या, बहिरपि बहुरोमा, अपिशब्देन अङ्गवराङ्गयोरित्यर्थः। अन्तर्विशालं जघनरन्ध्रं जघनमध्यं

---

१ बहिरपिच विरूप्तेति पाठान्तरम्।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

स्मरमन्दिरं वहति । गद्गदोक्तिः गद्गदभाषिणी, एवंभूता हस्तिनी वेद्या । चतुर्णां लक्षणम् "पद्मिनी पद्मगन्धा स्या, न्मधुगन्धा च चित्रिणी, । शङ्खिनी क्षारगन्धा स्या, न्निम्बगन्धा च हस्तिनी"ति ॥ १९ ॥

नयनयुगशरर्तुब्रध्नदिङ्नागसङ्ख्या-
स्तिथय इह रते स्युः प्रीतये चित्रिणीनाम् ॥
ग्रहतिथिभुवनाख्यद्वीपयुक्ताः करिण्या-
स्त्वितरतिथयः स्युः शङ्खिनीनां चतस्रः ॥ २० ॥

नयनयुगेति । इह जातिषु मध्ये चित्रिणीनां प्रीतये नयनयुगशरर्तुब्रध्नदिङ्नागसङ्ख्याः तिथयः स्युर्भवन्ति । नयनं द्वितीया, युगं चतुर्थी, शरः पञ्चमी, ऋतुः षष्ठी, ब्रध्नो द्वादशी, दिग् दशमी, नागः अष्टमीत्येतेषु चित्रिण्यः सुरतेन तृप्यन्तीति यावत् । ग्रहो नवमी, तिथिः पञ्चदशी, भुवनाख्या चतुर्दशी, द्वीपः सप्तमी, एताः करिण्याः प्रीतये भवन्ति । चतस्र इतरातिथयः शङ्खिनीनां प्रीतये भवन्ति, प्रतिपत्, तृतीया, एकादशी, त्रयोदशी एताः शङ्खिनीप्रीतये भवन्तीत्यर्थः, उक्तेष्वनुक्तेषु च दिवसेषु उक्तानां चित्रिणीहस्तिनीनां सुरते प्रीतिर्भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

पङ्कजासनलयेन पद्मिनीं
वेणुदारितपदेन शङ्खिनीम् ॥
स्कन्धपादयुगलेन हस्तिनीं
नागरेण रमयन्ति चित्रिणीम् ॥ २१ ॥

पङ्कजासनेति । पद्मिनीं पङ्कजासनलयेन करणेन रमयन्ति, वेणुदारितपदेन शङ्खिनीं रमयन्ति, हस्तिनीं स्कन्धपादयुगलेन रमयन्ति, चित्रिणीं नागरेण रमयन्ति । लीयन्ते अङ्गान्यत्रेति लयः करणं बन्धविशेष इति यावत् । करणलक्षणमुत्तरत्र विविच्य वक्ष्यति ॥ २१ ॥

व्रजति रतिसुखार्थं चित्रिणीमग्रयामे
भजति दिनरजन्योर्हस्तिनीं च द्वितीये ॥

---

१ प्रतिपत्तृतीयैकादशीत्रयोदशीषु ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गमयति च तृतीये शङ्खिनीमार्द्रभावं
रमयति रमणीयां पद्मिनीं तुर्ययामे ॥२२॥

व्रजतीति । रतिसुखार्थं सुरतसुखाय चित्रिणीं दिनरजन्योरग्रयामे व्रजति, पुरुष इत्यध्याहार्यम्। दिनाग्रयामे रजन्यग्रयामे च। दिनरजन्योर्द्वितीये यामे हस्तिनीं व्रजति, दिनरजन्यास्तृतीये यामे शङ्खिनीमार्द्रभावं गमयति प्रापयति, अमन्तत्वान्मित्वाद्‌ ह्रस्वत्वम् । आर्द्रहृदयां करोतीत्यर्थः । दिनरजन्योस्तुर्ययामे रमणीयां पद्मिनीं रमयति ॥ २२ ॥

इत्थं जात्यनुकूलतिथिकरणान्युक्त्वा तद्वशीकरणौषधान्याह—

मोचाकन्दरसेन जातिफलकं कुर्याद्वशां चित्रिणीं,
पक्षौ माक्षिकसंयुतौ च करिणीं पारावतभ्रामरौ, ॥
शङ्खिन्या वशकृच्च गन्धतगरीमूलान्वितं श्रीफलं
ताम्बूलेन सह प्रदत्तमचिरान्मन्त्रैरमीभिः क्रमात्॥२३॥

मोचेति । मोचाकन्दः कदलीकन्दः 'रम्भामोचांशुमत्फले'त्यमरः । तद्‌ रसेन सह जातिफलकं जातीफलं ताम्बूलेन सह दत्तं चित्रिणीं वशां कुर्यात्। माक्षिकसंयुक्तौ क्षौद्रसंयुक्तौ पारावतभ्रामरौ पारावतभ्रमरसंबन्धिनौ पक्षौ भस्मीकृतौ ताम्बूलेन दत्तौ करिणीं हस्तिनीं वशां वशवर्तिनीं कुर्यात् । कलरवभ्रमरगरुन्ती भस्मीकृत्य मधुना संमिश्र्य योजयेदित्यर्थः । 'पारावतः कलरव' 'गरुत्पक्षच्छद' इति चामरः। गन्धतगरीमूलान्वितं श्रीफलं ताम्बूलदत्तं शङ्खिन्या वशकृत् । जातिसम्प्रदायक्रमादमीभिर्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्दत्तमित्यन्वयः । मन्त्राः संप्रदायेन ज्ञेयाः ॥ २३ ॥

"ॐ पचपच विहङ्गमविहङ्गम कामदेवाय स्वाहा"

---

१ ॐ पञ्चम विहङ्गम कामदेवाय स्वाहा अनेन चित्रिण्यै । ॐ विधिवशंकर कामदेवाय स्वाहा अनेन हस्तिन्यै । ॐ चिलि पच विहङ्गम कामदेवाय स्वाहा अनेन शङ्खिन्यै । क्रमादेतान् मन्त्रानुच्चार्य उक्तौषधं ताम्बूलेन दत्तं तत्तज्जातिवशीकरणं भवतीत्यभिप्रायः इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अनेन मन्त्रेण कदलीकन्दरसं जातीफलं ताम्बूलेन सह दद्यात्तदा चित्रिणी वश्या भवेत् । "ॐ छिन्धिछिन्धि वश्यंकरि वश्यंकरि वश्यंकरि कामदेवाय स्वाहा" अनेन मन्त्रेण पारावतभ्रमरस्य पक्षौ मधुयुक्तौ ताम्बूलेन देयौ तदा हस्तिनी वश्या भवेत् । "ॐ हरहर पच कामदेवाय स्वाहा" अनेन मन्त्रेण गन्धतगरस्य मूलं बिल्वसहितं देयं तदा शङ्खिनी वश्या भवेत् ॥

इति श्रीरतिरहस्ये जात्यधिकारोनाम प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

ॐ पचे २ विहङ्गम २ ॐ कामदेवाय स्वाहा अनेन चित्रिण्यै । ॐ चण्डीः ॐ कामदेवाय स्वाहा अनेन मन्त्रेण हस्तिन्यै । ॐ हर ॐ पच ॐ कामदेवाय ठः ठः अनेन मन्त्रेण शङ्खिन्यै । क्रमादेतान्मन्त्रान् उच्चार्य उक्ता ताम्बूलेन दत्तं वशीकरं भवतीत्यर्थः । उत्तमजातित्वात् पद्मिन्यां नियमावेतावनुक्तावाचारात् ।

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
जात्यधिकारो नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

अथेदानीं सर्वजातिसाधारणी चन्द्रकला निरूप्यते

अङ्गुष्ठे, पद, गुल्फ, जानु, जघने, नाभौ च, वक्षः,स्तने,
कक्षा, कण्ठ, कपोल, दन्तवसने, नेत्रा, लिके, मूर्द्धनि ॥
शुक्लाशुक्लविभागतो मृगदृशामङ्गेष्वनङ्गस्थिति-
रूर्ध्वाधोगमनेन वामपदतः पक्षद्वये लक्षयेत् ॥ १ ॥

१ मल्लादिसंवादिनीयं टीका । इदं क्वचिन्मूलत्वेनापि दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अङ्गुष्ठेति । दक्षिणपादाङ्गुष्ठमारभ्य आशिरः उक्तपञ्चदशस्थानेषु अङ्गुष्ठादिषु शुक्लपक्षप्रतिपदमारभ्य यावत्पूर्णिमा तावदनङ्ग आरोहति । कृष्णपक्षे प्रतिपदमारभ्य वामभागे मस्तकादङ्गुष्ठपर्यन्तं क्रमेणाऽवरोहति ॥१॥

तेन रूपेण केशाकर्षणाद्युच्यते ।

के गृह्णन्ति कचान् ललाटनयने चुम्बन्ति दन्तच्छदं
दन्तोष्ठेन निपीडयन्ति बहुशश्चुम्बन्ति गण्डस्थलीम् ॥
कक्षाकण्ठतटं लिखन्ति नखरैर्गृह्णन्ति गाढं स्तनौ
मुष्ट्या वक्षसि ताडयन्ति ददते नाभौ चपेटां शनैः ॥ २ ॥

केगृह्णन्तीति । के शिरसि कचान् गृह्णन्ति केशाकर्षणं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'कं शिरोऽम्बुनो'रित्यमरः । ललाटनयने चुम्बन्ति ललाटचुम्बनं नयनचुम्बनं च कुर्वन्ति । दन्तच्छदमधरं दन्तोष्ठेन निपीडयन्ति । दन्तोष्ठेन दन्तयुक्तेन ओष्ठेन पीडनं नाम अधरपानं दन्तक्षतकर्मोच्यते । गण्डस्थलीं चुम्बन्ति । बहुश इति सर्वत्रान्वयः । कक्षाकण्ठतटं नखरैर्लिखन्ति । अत्र तटशब्देन पार्श्वमुच्यते । स्तनौ गाढं दृढं गृह्णन्ति । मुष्ट्या वक्षस्युरसि ताडयन्ति घ्नन्ति । शनैर्मन्दं नाभौ चपेटां स्फोटां ददते ददति कामुका इत्यर्थः ॥ २ ॥

कुर्वन्ति स्मरमन्दिरे करिकरक्रीडां स्त्रियो जानुनी
गुल्फाङ्गुष्ठपदानि च प्रतिमुहुर्निघ्नन्ति तैरात्मनः ॥
इत्येवं कलयन्ति ये शशिकलामालिङ्ग्य मज्जन्ति ते
शीतांशूपलपुत्रिकां शशिकरस्पृष्टामिव प्रेयसीम् ॥ ३ ॥

कुर्वन्तीति । स्मरमन्दिरे करिकरक्रीडां कुर्वन्ति । कामुका इत्यध्याहार्यम् । उक्तपञ्चदशस्थानेषु जघनस्योक्तत्वाद् जघनमेव स्मरमन्दिरमित्यर्थाल्लभ्यते । स्त्रियः जानुनी गुल्फाङ्गुष्ठपदानि च प्रतिपदं मुहुर्मुहुः आत्मनस्तैर्निघ्नन्ति आत्मनो जानुगुल्फाङ्गुष्ठपदैः प्रतिपदं ताडयन्ति इत्युक्तप्रकारेण ये कामुकाः शशिकलां कलयन्ति जानन्ति ते प्रेयसीं स्फुटं द्रावयन्ति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

शशिकरस्पृष्टां चन्द्रकिरणस्पृष्टां शीतांशूपलपुत्रिकां चन्द्रकान्तशिलापुत्रिकामिव द्रावयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एकारौकारयुक्ता हरिहरजहराः पञ्चबाणाः स्मरस्य
ख्याता लक्ष्याण्यमीषां हृदयकुचदृशोमूर्धगुह्ये क्रमेण ॥
मर्मस्वेतेषु भूयो निजनयनधनुःप्रेरितैस्तैः पतद्भिः
स्यन्दन्ते सुंदरीणां ज्वलदनलनिभैर्बिन्दवः कामवाराम् ४

एकाराविति। एकारौकारयुक्ता एकारौकारसहिता हरिहरजहरा हरिः अकारः, हरज इकारः, हर उकारः, एतानि पञ्चाक्षराणि स्मरस्य कामस्य पञ्चबाणाः ख्याताः प्रसिद्धाः, अमीषां पञ्चानां बाणानां लक्ष्याणि शरव्याणि उच्यन्ते । क्रमेण हृदयकुचदृशो मूर्धगुह्ये हृदयकुचनयनमस्तकगुह्येषु प्रयोजयेदित्यर्थः । एतेषु हृदयकुचदृङ्मस्तकगुह्येषु मर्मसु स्त्रिया निजनयनधनुःप्रेरितैः स्वनयनकार्मुकविसृष्टैः पतद्भिर्ज्वलदनलनिभैर्ज्वलदग्निकणसदृशैर्बाणैः सुन्दरीणामङ्गनानां कामवारां स्मरजलानां बिन्दवः स्यन्दन्ते स्रवन्ति । पूर्वोक्तैकारादिपञ्चबाणान् सबिन्दूनग्निकणसमानान् ध्यात्वा हृदयादिषु पञ्चसु स्थानेषु नयनाभ्यां पश्येत् । अनन्तरमङ्गनां द्रावयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

संक्षेपादिति नन्दिकेश्वरमतात्तत्त्वं किमप्युद्धृतं
गोणीपुत्रकभाषितोऽयमधुना संक्षिप्यते विस्तरः ॥
मूर्द्धोरःस्थलवामदक्षिणकरे वक्षोरुहोरुद्वये
नाभीगुह्यललाटजाठरकटीपृष्ठेषु तिष्ठत्यसौ ॥ ५ ॥

संक्षेपादिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण संक्षेपात्समासतः नन्दिकेश्वरमतात् नन्दिकेश्वरकृतशास्त्रात्किमपि तत्त्वं सारं समुद्धृतं स्वीकृतं कथितमित्यर्थः । अधुना गोणीपुत्रकभाषितः गोणीकापुत्रकृतः अयं वक्ष्यमाणः विस्तरः शब्दप्रपञ्चः संक्षिप्यते संक्षिप्य कथ्यते शब्दस्य प्रपञ्चो

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विस्तरः । 'स तु शब्दस्य विस्तर' इत्यमरः । मूर्धोरःस्थलवामदक्षिणकरे मूर्द्धा शिरः, उरःस्थलं, वामकरो, दक्षिणकरश्च, वक्षोरुहद्वयम्, ऊरुद्वयम्, नाभी, गुह्यं ललाटः, जाठरकटीपृष्ठं, कक्षा, श्रोणिर्जघनं, भुजे चेत्युत्तरेणापि सम्बन्धः, एषु मदनास्तिष्ठति ॥ ५ ॥

कक्षाश्रोणिभुजेषु च प्रतिपदं प्रारभ्य कृष्णामध
श्वेतायाः प्रभृति क्रमेण मदनो मूर्द्धानमारोहति ॥
अङ्गेष्वेषु मृगीदृशां मनसिजप्रस्तावनापण्डिता
मात्राः षोडशचिन्तयन्ति बहलज्योतिःस्फुलिङ्गाकृतीः६।

कक्षाश्रोणीति । एषु षोडशस्थानेषु कृष्णां प्रतिपदमारभ्य कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य मदनः अधः अवरोहति । श्वेतायाः प्रतिपदः प्रभृति क्रमेण मदनो मूर्द्धानं शिरः आरोहति । एषु मृगीदृशाम् अङ्गनानामङ्गेषु मनसिजप्रस्तावनापण्डिताः स्मरविन्यासनिपुणाः कामुका बहलज्योतिःस्फुलिङ्गाकृतीः बहलं ज्योतिर्येषान्ते बहलज्योतिषः ते च ते फुलिङ्गाश्च अग्निकणाः तदाकाराः षोडशमात्राः अकारादिषोडश स्वरान् सबिन्दूंश्चिन्तयन्ति । तस्मात्कामस्याधिष्ठानं ज्ञात्वा अकारमारभ्य षोडशमात्राः स्त्रियः अङ्गे चिन्तयेत् आरोहादवरोहात् ताः स्पृशेदिति ॥६॥

कण्ठे संश्लिष्य गाढं शिरसि विदधतश्चुम्बमोष्ठौ रदाग्रै
रापीड्याचुम्ब्य गण्डौ विरचितपुलकाः पृष्ठतः पार्श्वयोश्च
दत्त्वा सूक्ष्मं नखाङ्कं मृदुकरजमुखैरुच्चयन्तो नितम्ब-
प्राग्भारं मन्दसीत्काः प्रतिपदियुवतीं नागरा द्रावयन्ति७

कण्ठेसंश्लिष्येति । यत् नागराः कामुकाः प्रतिपदि तिथौ कण्ठे गाढं संश्लिष्य गाढालिङ्गनं कृत्वा शिरसि चुम्बनं विदधते ललाटचुम्बनं कुर्वते इत्युद्देशः। ओष्ठौ रदाग्रैः दन्ताग्रैरापीड्य पीडयित्वा गण्डावाचुम्ब्य कपोलचुम्बनं कृत्वा पृष्ठतः पृष्ठे पार्श्वयोश्च विरचितपुलकाः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कृतरोमाञ्चाः सूक्ष्मं नखाङ्कं नखपदं दत्त्वा मृदुकरजमुखैर्मृदुनखाग्रै- र्नितम्बप्राग्भारमञ्चयन्तः सम्भावयन्तः, एवंकृते सति मन्दसीत्का मृदुसीत्कारा युवतीस्तरुणीर्द्रावयन्ति ॥ ७ ॥

स्तनमिलनसुखार्त्तो गण्डपालीं विचुम्बन्
नयनकुचयुगं चाकृष्य पार्श्वे नखाग्रैः ।
अधरमवलिहन् दोर्मूलचञ्चन्नखाग्रः
कृतघनपरिरम्भो द्रावयेदह्नि युग्मे ॥ ८ ॥

स्तनमिलनेति । युग्मे अह्नि द्वितीयायां स्तनमिलनसुखार्त्तः स्तनस्पर्शजातेन सुखेन आर्त्तः परवशः, गण्डपालीं कपोलपालीं नयनकुचयुगं च चुम्बन्, पार्श्वे नखाग्रैः आकृष्य अधरमवलिहन्, दोर्मूलचञ्चन्नखाग्रः कक्षातटे व्यापृतनखाङ्कुरः सन् कृतघनपरिरम्भः गाढमालिङ्गन् द्रावयति ८

तृतीयायां श्लिष्यन्निबिडतममासाद्य पुलकं
मुहुर्बाह्वोर्मूले मृदुलिखितपार्श्वः कररुहैः ॥
भुजापीडं कण्ठे दशनवसनास्वादतरलः
स्तनोपान्तारब्धच्छुरितमबलां विह्वलयति ॥ ९ ॥

तृतीयायामिति । तृतीयायां तिथौ श्लिष्यन्नालिङ्गन् निबिडतमं निबिडतमविधानं यथा तथा पुलकमासाद्य रोमाञ्चं विन्यस्य मुहुर्वारंवारं बाह्वोर्मूले कररुहैर्मृदुविलिखितपार्श्वो नखैर्विलिखितपार्श्वः, कण्ठे भुजापीडं कण्ठे स्वभुजमुपधानं कुर्वन्नित्यर्थः । भुजाभ्यामापीडयेति वा णमुलि । दशनवसनास्वादतरलो दशनच्छदचुम्बनचटुलः कामुकः स्तनोपान्तारब्धच्छुरितं स्तनपार्श्वकृतच्छुरितं यथा तथा अबलां विह्वलयति विह्वलां करोति । छुरितकलक्षणम् "अङ्गुष्ठजाग्रनखताडनतो नखानां गण्डस्तनाधरगमाच्छुरितं वदन्ति" ॥ ९ ॥

---

१ द्वंघद्विलिख्येसय: ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चतुर्थ्यामालिङ्ग्य स्फुटमलघुसंपीडितकुचा
दशन्तो बिम्बोष्ठं नखलिखितवामोरुफलकाः ॥
ददन्तो[1] दोर्मूले छुरितमसकृन्नीरजदृशः
शरीरं क्रीडन्ति स्मररसनदीनिर्झरजलैः ॥ १० ॥

चतुर्थ्यामिति । चतुर्थ्यां तिथावालिङ्ग्य स्फुटं यथा तथा अलघुसंपीडितकुचाः करैर्दृढं पीडितकुचाः, बिम्बोष्ठं दशन्तः दशनैरधरं दंशयन्तः, नखलिखितवामोरुफलकाः वामोरौ नखान् कृत्वा दोर्मूले छुरितं नखविशेषं ददन्तः प्रयच्छन्तः कामुकाः; नीरजदृशः सरोरुहाक्ष्याः शरीरे स्मररसनदीनिर्झरजलैः स्मरेणाद्भूतरसनदीनिर्झरजलैः असकृत् क्रीडन्ति एवंकृते सति निर्झरजलवत् स्यन्दो जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

पञ्चम्यां चिकुरानदक्षिणकरेणाकृष्य दष्ट्वाऽधरं
दत्त्वा चूचुकयोः सखेलपुलकं चुम्बेत्कुचौ भावतः ॥
षष्ठ्यां गाढविगूढगात्रमधरं दष्ट्वाऽथ नाभीतले
प्रारब्धच्छुरितो लिखेत्कररुहैरुर्वोस्तटीरुन्मदः ॥ ११ ॥

पञ्चम्यामिति । पञ्चम्यां तिथौ चिकुरान् केशान् अदक्षिणेन करेण वामकरेणाऽऽकृष्य अधरं दष्ट्वा चूचुकयोः[2] स्तनाग्रयोः सखेलं पुलकं दत्त्वा कुचौ भावतः लीलया चुम्बेत् । षष्ठ्यां च गाढविगूढगात्रं यथा भवति तथा अधरं दष्ट्वा नाभीतले प्रारब्धच्छुरितः कृतच्छुरिताङ्कनख इत्यर्थः । छुरितलक्षणं पूर्वमेव १७ पृष्ठे कथितम् । उन्मदः कामुकः कररुहैरूर्वोस्तटीर्लिखेत् एवङ्कृते सति रमणी सद्रवा भवति ॥ ११ ॥

मृदितमदनवासो दन्तवासो लिहानः
करजकलितकण्ठोपान्तवक्षःकपोलः ॥

---

१ ददधातोः आत्मनेपदानित्यत्वमूलकोऽयं प्रयोग इति भाति।
२ "चूचुकं तु कुचाग्रं स्या."दित्यमरः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कृतघनपरिरम्भः संभृतानङ्गरङ्गो
गमयति मृदुभावं भामिनीमह्नि भानोः ॥ १२ ॥

मृदितेति । भानोरहनि सप्तम्यां मृदितमदनवासः करमृदितमदनन्यासः, दन्तवासः अधरं लिहानः, करजकलितकण्ठोपान्तवक्षःकपोलः करजैर्नखैः कण्ठोपान्तं वक्षः कपोलौ च आलिखति, कृतघनपरिरम्भः कृतगाढालिङ्गनः, संभृतानङ्गरङ्गः संभृतसुरतः भामिनीं मृदुभावं गमयति मृदुतां नयति द्रावयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अष्टम्यां परिरभ्य कण्ठमसकृन्नाभि नखैरञ्चयन्
दष्टौष्ठः पुलकं ददत्कुचतटीं चुम्बेद्विमृद्योच्चकैः ॥
नाभीमूलविलोलपाणिरधरं दष्ट्वा स्तनौ पीडयन्
मृद्नीयाद्मदनालयं च विलिखन् पार्श्वे नवम्यां नखैः ॥१३॥

अष्टम्यामिति । अष्टम्यां तिथौ कण्ठं परिरभ्य असकृन्नाभि नखैरञ्चयन्, दष्टौष्ठः पुलकं रोमाञ्चं ददद्यच्छन्, कुचतटीं विमृद्य चुम्बन् द्रावयति । नवम्यां नाभीमूलविलोलपाणिः नाभीमूलकृतपाणिप्रचारः, अधरं दष्ट्वा स्तनौ पीडयन्नखैः पार्श्वं विलिखन् मदनालयं स्मरमन्दिरं च मृद्नीयात् करेण स्पृशेदित्यर्थः । एवं नवम्यां कुर्वन् द्रावयति ॥ १३ ॥

ललाटमाचुम्ब्य नखैर्लिखन्तः
शिरोधरां भ्रामितवामहस्ताः ॥
कटिस्तनोरःस्थलपृष्ठमध्ये
स्मरं दशम्यां प्रतिबोधयन्ति ॥ १४ ॥

ललाटेति । दशम्यां ललाटमाचुम्ब्य ललाटचुम्बनं कृत्वा नखैः शिरोधरां ग्रीवां लिखन्तः कट्यां, स्तनयोः, ऊर्वोः, श्रवणयोः, पृष्ठमध्ये च भ्रामितवामहस्ताः भ्रामितवामकराः कामुकाः स्मरं प्रतिबोधयन्ति ॥१४॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एकादश्यां करजकलितग्रीवमालिङ्ग्य गाढं
पायंपायं दशनवसनं किंचिदालीढलोलम् ॥
घातंघातं हृदि सहसितं मन्मथागारमुद्रा-
भङ्गक्रीडातरलितकराः कामिनीं द्रावयन्ति ॥१५॥

एकेति । एकादश्यां तिथौ करजकलितग्रीवं नखकलितकण्ठं यथा भवति तथा आलिङ्ग्य किंचिदालीढलोलं दशनवसनमधरं गाढं पायंपायं पीत्वापीत्वा हृदि सहसितं सस्मितं घातंघातम् आहत्याहत्य मन्मथागारमुद्रा-भङ्गक्रीडातरलितकराः स्मरगृहरन्ध्रप्रविष्टतरलाङ्गुलयः कामुकाः कामिनीं द्रावयन्ति ॥ १८ ॥

द्वादश्यां परिरभ्य गाढमसकृच्चुम्बन् कपोलौ दृशो-
रुन्मेषं विदधीत सीत्कृतिजुषो व्यादष्टदन्तच्छदः ॥
चुम्बन् गण्डतटीं मनोभवतिथौ मृद्नन् ससीत्कं कुचौ
कान्तां द्रावयति द्रुतं कररुहैर्भिन्दन् शनैःकन्धराम् ॥१६॥

द्वादश्यामिति । द्वादश्यां गाढमसकृत्परिरभ्य कपोलौ चुम्बन्, व्या-दष्टदन्तच्छदः दष्टाधरः सन् सीत्कृतिजुषस्तस्या दृशोरुन्मेषमुन्मीलनं विद-धीत कुर्यात् । मनोभवतिथौ त्रयोदश्यां गण्डतटीं कपोलतटीं चुम्बन्, ससीत्कं सीत्कारसहितं कुचौ मृद्नन्, कराभ्यां मर्दयन्, कररुहैः शनैः कन्धरां भिन्दन्, कामुकः कान्तां द्रावयति ॥ १६ ॥

कन्दर्पारितिथौ विचुम्बितदृशो दोर्मूलचञ्चन्नखाः
कामागारनिवेशितद्विपकराः क्रीडन्ति कान्तातनौ ॥
दर्शे पूर्णतिथौ च नर्तितनखाः स्कन्धस्थलीरङ्गतोऽ
नङ्गागारचुचूलिकाञ्चितकराः कुर्युःस्त्रियंविह्वलाम् ॥१७॥

इति श्रीरतिरहस्ये चन्द्रकलाधिकारो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥२॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कन्दर्पेति । कन्दर्पारितिथौ चतुर्दश्यां विचुम्बितदृशो विचुम्बितनयनाः, दोर्मूलचञ्चन्नखाः बाहुमूले नखाङ्कं कुर्वन्तः, स्मरागारे स्मरमन्दिरे निवेशितद्विपकराः कृतकरिकरक्रीडाः कामुकाः कान्तातनौ क्रीडन्ति कामिनीशरीरे क्रीडन्ति । अमावास्यायां पूर्णतिथौ पूर्णिमायां च स्कन्धस्थलीरङ्गतः स्कन्धस्थलीरङ्गे इत्यर्थः । सप्तम्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः । नर्तितनखाः नर्तकस्य रङ्गस्थलेन भाव्यमिति तथोक्तम् । अनङ्गागारचुचूलिकाञ्चितकराः अनङ्गागारे स्मरमन्दिरे चुचूकयोश्च अञ्चितकराः कामुकाः स्त्रियं विह्वलां कुर्युः ॥ १७ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
चन्द्रकलाधिकारो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

उद्धृतसारं नन्दिकेश्वरगोणीपुत्रयोर्मतं प्रदर्श्य इदानीं
वात्स्यायनीयं मतमवतार्यते ।

आरोहपरिणाहाभ्यां षण्नवद्वादशाङ्गुलैः ॥
गुह्यैः शशो वृषोऽश्वो ना हरिण्यश्वेभिकाः स्त्रियः ॥ १ ॥

आरोहेति । आरोहपरिणाहाभ्याम् आरोहः दैर्घ्यं, परिणाहः विशालत ताभ्यां षण्नवद्वादशाङ्गुलैः गुह्यैः क्रमान्ना पुरुषः शशः, वृषः, अश्वः, षडङ्गुलगुह्यः शशः, नवाङ्गुलगुह्यो वृषः, द्वादशाङ्गुलगुह्योऽश्वः । परिणाहेन षडङ्गुलगुह्या हरिणी, नवाङ्गुलगुह्या अश्वा, द्वादशाङ्गुलगुह्या इभिका इति ॥ १ ॥

अथ स्त्रियः कथ्यन्ते ।

हरिणीशशयोर्योगे वडवावृषयोस्तथा ॥
हस्तिनीहययोश्चैव मतं समरतं त्रयम् ॥ २ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हरिणीति । हरिणीशशयोर्योगे समरतं वदन्ति । हरिणी षडङ्गुलगुह्या, शशश्च षडङ्गुलगुह्यः, वडवावृषयोर्योगे च समरतम्, हस्तिनीहययोश्च योगे समरतम् एवं समरतं त्रयम् ॥ २ ॥

मृगीवृषं च वडवाहयमुच्चरतं द्वयम् ॥
नीचद्वयं च वडवाशशकं हस्तिनीवृषम् ॥ ३ ॥
अत्युच्चमतिनीचं च मृग्यश्वं हस्तिनीशशम् ॥
इति प्रमाणभेदेन नवधा रतमूचिरे ॥ ४ ॥

मृगीति । मृगीवृषं वडवाहयं चोच्चरतं द्वयं, पुरुषस्य स्त्र्यपेक्षया उच्चगुह्यत्वात् तथोक्तिः । वडवाशशकं, हस्तिनीवृषं च द्वयं नीचरतं, षडङ्गुलगुह्याया अङ्गनाया नवाङ्गुलगुह्येन पुरुषेण सह संयोगे सति उच्चरतम्, नवाङ्गुलगुह्याया द्वादशाङ्गुलगुह्येन पुरुषेण संयोगे अत्युच्चरतम्, एवं नीचरतद्वयञ्च भवति । मृग्यश्वमत्युच्चं षडङ्गुलगुह्याया द्वादशाङ्गुलगुह्येन योगात् । हस्तिनीशशमतिनीचं द्वादशाङ्गुलगुह्यायाः षडङ्गुलगुह्येन योगात् इति । मृग्यश्वमत्युच्चं, हस्तिनीशशमतिनीचं, षडङ्गुलगुह्याया द्वादशाङ्गुलगुह्येन संयोगे अत्युच्चं, द्वादशाङ्गुलगुह्यायाः षडङ्गुलगुह्येन संयोगे अतिनीचम् इति प्रमाणभेदेन गुह्यप्रमाणभेदेन रतं नवधा नवप्रकारमूचिरे ऊचुः ॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्तमानि समान्याहुर्मध्यमुच्चरतं द्वयम् ॥
नीचद्वयं तथाऽत्युच्चमतिनीचं महाधमम् ॥ ५ ॥

उत्तमानीति । समानि रतानि उत्तमानि आहुः, समरतं त्रयमुत्तममाहुराचार्याः । उच्चरतद्वयं मध्यममाहुः । नीचद्वयं नीचरतद्वयम् अत्युच्चरतम् अतिनीचं च अधमान्याहुः ॥ ५ ॥

कण्डूतेरप्रतीकारादन्तर्लिङ्गाविमर्दनात् ॥
न द्रवन्ति न तृप्यन्ति योषितो नीचमोहने ॥ ६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कण्डूतेरिति । योषितः स्त्रियः नीचमोहने नीचरते कण्डूतेरप्रतीकारात् योनिगतकण्डूतिनिवृत्त्यभावाद्धेतोः अन्तर्लिङ्गविमर्दनात् योनिरन्ध्रमध्ये लिङ्गस्य अविमर्दनात् न द्रवन्ति नच तृप्यन्ति तृप्तिं न गच्छन्ति तस्मान्नीचरतमधमम् ॥ ६ ॥

उच्चेऽपि मृदुगुह्यान्तःसंपीडासव्यथे हृदि ॥
न द्रवन्ति न तृप्यन्ति मनस्तन्त्रो हि मन्मथः ॥७॥

उच्चेति । उच्चरते मृदुनः कोमलस्य स्त्रिया गुह्यान्तःस्थलस्य संपीडया मुहुः स्मरमन्दिरान्तःपीडया अतिप्रमाणध्वजप्रवेशजनितातिव्यथयेत्यर्थः । हृदि हृदये सव्यथे सदुःखे सति योषितो न द्रवन्ति न तुष्यन्ति च । मन्मथः कामः मनस्तन्त्रः मनःप्रधानः । मनसि सन्तुष्टे सति तृप्तिर्विद्यते मनसि सव्यथे सति तु कुतस्तृप्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा मृदुमध्योग्रशक्तयः ॥
स्मरसद्मनि कण्डूतिं जनयन्ति यथाबलम् ॥८॥

रक्तजा इति । रक्तजा रक्तजाता अतिसूक्ष्मा अल्पकरूपा मृदुमध्योग्रशक्तयः मन्दमध्यमशक्तयः कृमयः जन्तवः स्मरसद्मसु वराङ्गेषु यथाबलं बलमनतिक्रम्य कण्डूतिं जनयन्ति ॥ ८ ॥

चण्डध्वजाभिघातेन कण्डूव्यपनयादतः ॥
क्षरणाच्च सुखं तासां विसृष्टेः स्यन्दनात्मनः ॥९॥

चण्डध्वजेति । अतः चण्डध्वजाभिघातेन चण्डध्वजदण्डमर्दनेन कण्डूव्यपनयात् कण्डूतेरभावात् स्यन्दनात्मनो द्रवस्वरूपत्वात् क्षरणात्तासामङ्गनानां विसृष्टेर्विसर्गात् सुखं सततक्षरणाद्विसृष्टेरेव सुखं विद्यत इत्यर्थः । क्षरणादल्पसुखं जायत ततो विसृष्टेरधिकसुखं जायत इति भावः । सततक्षरणेन तु सुखमल्पमिति प्रतिपादयितुमाह सततक्षरणे अधिकं सुखं नास्ति अन्ते विसृष्टौ सुखमधिकमङ्गनानां विद्यते इति भावः ॥ ९ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कथं क्षरणेन सुखं नास्तीत्याशङ्क्याह

प्रारम्भात्प्रभृति स्यन्दः क्लेदात्मा सुखलेशदः ॥
अन्ते तु नरवत्तासां विसृष्टेर्मूर्च्छनासुखम् ॥९॥

प्रारम्भादिति । प्रारम्भात्सुरतप्रारम्भात् प्रभृति प्रारम्भमारभ्य स्यन्दः क्षरणं क्लेदात्मा क्लिन्नतास्वरूपः क्लेदकारीत्यर्थः तस्माच्च सुखलेशदः सुरते अल्पसुखदः प्रारम्भकाले यादृशं सुखं मध्येपि तादृशमल्पमेव सुखमित्यर्थः । अन्ते तु नरवत् पुरुषस्येव पश्चाद्विसृष्टौ सत्यां मूर्छनासुखं पारवश्यमात्यन्तिकं सुखमस्तीति भावः । यथा नरस्य प्रारम्भात्प्रभृति स्रवणं नास्ति तथैवान्ते विसृष्टौ सत्यामङ्गनानां महत्सुखं विद्यते प्रारम्भात्प्रभृति स्यन्दश्चेदल्पसुखप्रद इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्यैव स्वरूपमाह

क्षणं रटन्ती नृत्यन्ती रुदती चातिविह्वला ॥
निःसहत्वं तदा याति मुकुलीकृतलोचना ॥१०॥

क्षणं रटन्तीति । क्षणं कंचित्कालं रटन्ती अव्यक्ताक्षरं जल्पन्ती, नृत्यन्ती, रुदती मिथ्यारोदनमभिनयन्ती, अतिविह्वला विक्लवा सती मुकुलीकृतलोचना मीलितलोचना अङ्गना तदानीं निःसहत्वं पारवश्यं प्राप्नोति ॥ १० ॥

इदानीं तृप्तिस्वरूपमुच्यते

स्त्रीपुंसयोर्विसृष्टिश्च लघुमध्यचिरोदया ॥
नवधा रतमेवं स्यात् कालतोपि प्रमाणवत् ॥११॥

स्त्रीपुंसयोरिति । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनस्य । "अचतुर"त्यादिनाऽकारान्तनिपातः। विसृष्टिः लघुमध्यचिरोदया । लघूदया अल्पकालोदया, मध्यकालोदया, चिरकालोदया एवं विसृष्टिस्त्रिप्रकारा । एवं कालतोपि । लघुमध्यचिरकालभेदेन प्रमाणवत् नवधा रतं स्यात् । कथमिति चेत्, लघुकालविसृष्टेः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुरुषस्य लघुकालविसृष्टाङ्गनया सङ्गमे समरतं, मध्यकालविसृष्टेः पुरुषस्य मध्यकालविसृष्टाङ्गनया समरतं, चिरकालविसृष्टेः पुरुषस्य चिरकालविसृष्टाङ्गनया समरतम्, एवं समरतानि त्रीणि । लघुकालविसृष्टाङ्गनया मध्यकालविसृष्टेः पुरुषस्य सङ्गमे एकमुच्चरतम्, मध्यकालविसृष्टाङ्गनया चिरकालविसृष्टेः पुरुषस्य सङ्गमे चैकमुच्चरतम्, एवमुच्चरतद्वयम् । मध्यकालविसृष्टाङ्गनया लघुकालविसृष्टेः पुरुषस्य सङ्गमे नीचरतम्, चिरकालविसृष्टाङ्गनया मध्यकालविसृष्टेः पुरुषस्य सङ्गमे च नीचरतम्, एवं नीचरतद्वयम् । लघुकालविसृष्टाङ्गनया चिरकालविसृष्टेः पुरुषस्य सङ्गमे अत्युच्चरतं, चिरकालविसृष्टाङ्गनया लघुकालविसृष्टेः पुरुषस्य सङ्गमे अतिनीचरतम् इति कालभेदादपि नवधा रतं भवति ॥ ११ ॥

मन्दमध्यमचण्डाः स्युर्वेगतोऽप्युभये तथा ॥
वेगः कामुकता ज्ञेयस्तेनापि नवधा रतम् ॥ १२ ॥

मन्दमध्येति । वेगतोऽपि वेगेनापि उभये स्त्रियः पुरुषाश्च तथा मन्दमध्यमचण्डाः स्युः । मन्दवेगः, मध्यवेगः, चण्डवेगः इति त्रिधा । वेगः कामुकता ज्ञेयः, कामुकत्वमिति वेगो ज्ञेयो ज्ञातव्यः । तेन वेगेनापि रतं नवधा भवति । कथमिति चेत्, मन्दवेगया स्त्रिया मन्दवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे एकं रतं, मध्यवेगया स्त्रिया मध्यवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे एकं रतं, चण्डवेगया स्त्रिया चण्डवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे एकं समरतं, एवं त्रिः । मन्दवेगाङ्गनया मध्यवेगस्य सङ्गमे एकमुच्चरतं, मध्यवेगाङ्गनया मन्दवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे एकमुच्चरतम्, एवन्द्विः । मध्यवेगाङ्गनया मन्दवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे नीचाख्यमेकं रतं, चण्डवेगाङ्गनया मध्यवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे नीचाख्यमेकं रतम्, एवं नीचद्वयम् । मन्दवेगाङ्गनया चण्डवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे अत्युच्चाख्यमेकं रतं, चण्डवेगाङ्गनया मन्दवेगस्य पुरुषस्य सङ्गमे अतिनीचाख्यमेकं रतम् इति वेगभेदादपि नवधा रतं भवति ॥ १२ ॥

वीर्यं बहुक्षताघातसहत्वं रतिलोलता ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चण्डवेगस्य चिह्नानि मन्दवेगे विपर्ययः ॥ १३ ॥

वीर्यमिति । वीर्यं बलं बहुक्षताघातसहत्वम् अनल्पनखदन्तक्षताना-माघातस्य ताडनस्य सहिष्णुता, रतिलोलता रत्युत्सुकता एवं चण्डवेगस्य चिह्नानि लक्षणानि । मन्दवेगे विपर्ययः अस्य वैपरीत्यम् ॥ १३ ॥

एतेषां मध्यवेगे तु मध्यमत्वं समुन्नयेत् ॥
प्रमाणकालभावैः स्युरित्येवं सप्तविंशतिः ॥ १४ ॥

एतेषामिति । एतेषामुक्तलक्षणानां मध्यवेगे मध्यमत्वं समुन्नयेद्, मध्यमत्वं मध्यवेगत्वमिति जानीयादित्यर्थः । प्रमाणेन गुह्यप्रमाणेन, कालेन लघुमध्यचिरभावेन मन्दमध्यमचण्डभावेन चेति एवं सप्तविंशति रतानि स्युः ॥ १४ ॥

तत्रोत्तमत्वादीन्याह

रतानि तत्र साम्ये स्युः त्रिभिः सुरतमुत्तमम् ॥
सर्ववैषम्यतस्तु स्यादधमं पशुचेष्टितम् ॥ १५ ॥

रतानीति । तत्र रतेषु मध्ये त्रिभिः साम्ये सुरतमुत्तमं समरत-मुत्तममित्यर्थः । प्रमाणकालवेगैः त्रिभिः साम्ये सति सुरतमुत्तममिति । सर्ववैषम्यतः सर्वेषां प्रमाणकालवेगानां वैषम्यतः वैषम्येण सुरतं पशुचेष्टितम् अधमं स्यात् ॥ १५ ॥

शेषे तु मध्यमत्वं स्यादेकत्रापि जुगुप्सितम् ॥
अत्युच्चमतिनीचं च संक्षेपादिति भाषितम् ॥ १६ ॥

शेषे त्विति । एकत्र जुगुप्सितमपि निन्दितमपि शेषे मध्यमभावे तत्सुरतं मध्यमं स्यात् उत्तमं न भवति अधमञ्च न भवति । मध्यममिति अत्युच्चमतिनीचं वा भवेत् । एवं सुरतस्य उत्तममध्यमाधमत्वं संक्षेपाद् मया भाषितम् ॥ १६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उक्तमृग्यादिभेदानामिदानीं चिह्नमुच्यते ॥
स्वभावगुणभेदेन वात्स्यायनमतोदितम् ॥ १७ ॥

उक्तमृग्येति । मृगीवडवाहस्तिनीनां शशवृषाश्वादीनां स्वभावगुणभेदेन इदानीं वात्स्यायनमुनिना गदितं चिह्नं शरीरं लक्षणमुच्यते ॥ १७ ॥

समभूर्द्धा कुञ्चितघनकेशी तुच्छोदरी नितम्बाढ्या ॥
अल्पविवरनासापुटाविकचरुचिरपक्ष्मलाक्षी च ॥ १८ ॥

समभूर्द्धेति । समभूर्द्धा वर्त्तुलमस्तका, कुञ्चितघनकेशी कुटिलसान्द्रकुन्तला, तुच्छोदरी अल्पोदरी, नितम्बाढ्या निपुलनितम्बा, "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरसिंहः । अल्पविवरनासापुटा अल्पनासिकाच्छिद्रा नासिकाद्वारं विशालं न भवति, विकचरुचिरपक्ष्मलाक्षी च विकचे विकसिते रुचिरे मनोहरे पक्ष्मले सञ्जातघनपक्ष्मणी अक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता । "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो" रिति समासान्तः । अल्पविवरेति विशेषणद्वयेन कर्मधारयः ॥ १८ ॥

अरुणाधरकरचरणा कोमलतरसरलभुजलतिका च ॥
आयतकर्णकपोलग्रीवाऽनतिमांसलोरुजघना च ॥१९॥

अरुणेति । अरुणाधरकरचरणा निसर्गशोणोष्ठपाणिचरणतला, कोमलतरसरलभुजलतिका कोमलतरे सरले भुजलतिके यस्याः सा तथोक्ता, आयतकर्णकपोलग्रीवा आयताः कर्णौ कपोलौ ग्रीवा यस्याः सा तथोक्ता, कर्णौ कपोलौ च ग्रीवा च एतानि आयतानि भवन्तीत्यर्थः । अनतिमांसलोरुजघना च अतिमांसलसक्थिजघना न भवति ॥ १९ ॥

समगुल्फा मंदगजगतिरीर्ष्याकुलितोन्नतस्तनी तन्वी ॥
तरलमनाः सुकुमारा लघुकोपा सुरतलम्पटा लघुभुक् २०॥

---

१ बेति क्वचित् पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समगुल्फेति। समगुल्फा उन्नतगुल्फा न भवति, मदगजगतिः मत्तमातङ्गगमना, ईर्ष्याकुलिता ईर्ष्यया असूयया आकुला सङ्कुला, उन्नतस्तनी उन्नतकुचा, तन्वी कृशाङ्गी, तरलमनाश्चञ्चलचित्ता, सुकुमारा मृद्वङ्गी, लघुकोपा अल्परोषा, सुरतलम्पटा सुरतोत्सुका, लघुभुक् मिताहारा च भवति ॥ २० ॥

कुसुमसुरभिरतिसलिला सरलाङ्गुलिरलसमधुरोक्तिः॥
निम्नषडङ्गुलगुह्या ऋजुतनुरनुरागिणी हरिणी ॥ २१ ॥

कुसुमेति। कुसुमसुरभिरतिसलिला सुमनोगन्धिस्मरजला, सरलाङ्गुलिः सरला अकुटिला अङ्गुलयो यस्याः सा तथोक्ता, अलसमधुरोक्तिः अलसा अस्फुटा मधुरा मनोहरा उक्तिर्वचनं यस्याः सा तथोक्ता, निम्नषडङ्गुलगुह्या निम्नं गम्भीरं षडङ्गुलप्रमाणं गुह्यं यस्याः सा तथोक्ता, ऋजुतनुः ऋजुदेहा, अनुरागिणी स्नेहवती एवं लक्षणलक्षिता वनिता हरिणीजातिः ॥ २१ ॥

निम्नसमुन्नतमूर्द्धा स्थूलसरलसान्द्रशिरसिजप्रचया ॥
उत्पलदलचलनयना स्थूलायतकर्णयुगलवदना ॥ २२ ॥

निम्नसमुन्नतेति। निम्नसमुन्नतमूर्द्धा विषमोन्नतमस्तका, स्थूलसरलसान्द्रशिरसिजप्रचया स्थूलाः असूक्ष्माः सरलाः अकुटिलाः सान्द्राः घनाः शिरसिजप्रचयाः केशसञ्चया यस्याः सा तथोक्ता, उत्पलदलचलनयना कुवलयदलचञ्चलाक्षी, स्थूलायतकर्णयुगलवदना स्थूलानि आयतानि कर्णयुगलवदनानि यस्याः सा तथोक्ता इत्युभयत्र कर्मधारयः॥ २२ ॥

स्थूलरदनराजिरायतदन्तच्छदपीनकठिनकुचकलशा ॥
सुललितमांसलबाहुः तुच्छोदरी कमलमृदुपाणिः॥२३॥

स्थूलेति। स्थुला रदनराजिः दन्तपङ्क्तिर्यस्याः सा, आयतदन्तच्छदपीनकठिनकुचकलशा आयतः दीर्घः दन्तच्छदः अधरो यस्याः सा, पीनौ पीवरौ कठिनौ कठोरौ कुचकलशौ स्तनकुम्भौ यस्याः सा तथोक्ता, सा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चासौ इत्युभयत्र कर्मधारयः । सुललितमांसलबाहुः सुललितौ मांसलौ बाहू यस्याः सा तथोक्ता, तुच्छोदरी कमलमृदुपाणिश्च ॥ २३ ॥

विस्तृतहृदयकपाटा गद्गदमधुरोक्तिरीर्ष्ययोद्विग्ना ॥
निम्नसुवर्त्तुलनाभिर्वक्ररुचिरजघनसमलघूरुश्च ॥२४॥

विस्तृतेति । विस्तृतहृदयकपाटा विशालवक्षःस्थला, गद्गदमधुरोक्तिः स्खलन्मञ्जुलभाषिणी, ईर्ष्यया असूयया उद्विग्ना आकुला, निम्नसुवर्त्तुलनाभिः गम्भीरवृत्तनाभिस्थला, वक्ररुचिरजघना वक्रे रुचिरे जघने यस्याः सा, समऊलघूरुश्च समौ अलघू ऊरू यस्याः सा ॥ २४ ॥

विपुलकटिर्नतमध्या खेलालसगमनरक्तसमचरणा ॥
चपलहृदयकोमलतनुर्निद्राहारप्रिया प्रियप्रवणा ॥२५॥

विपुलेति । विपुलकटिः विशालकटिः, नतमध्या नम्रमध्या, खेलालसगमनरक्तसमचरणा विलासालसगतिः रक्तसमाङ्घ्रिः, चपलहृदयकोमलतनुः चपलचित्ता कोमलतनुश्च, निद्राऽऽहारप्रिया अतिनिद्राऽशनाभिलाषिणी, प्रियप्रवणा प्रियसक्तचित्ता च ॥ २५ ॥

प्रथमचरमधात्वधिका पीतपललगन्धिसुरताम्बुः ॥
क्षरणमदनरणगुणिनी वहति च वडवा नवाङ्गुलं गुह्यम् २६

प्रथमचरमेति । प्रथमचरमधात्वधिका प्रथमधातुर्वायुः चरमधातुः श्लेष्मा ताभ्यामधिका वातश्लेष्मप्रकृतिरित्यर्थः । पीतपललगन्धिसुरताम्बुः पीतं हारिद्रं पललगन्धि मांसगन्धि सुरताम्बु स्मरजलं यस्याः सा तथोक्ता, क्षरणमदनरणगुणिनी क्षरणगुणः स्यन्दगुणः, मदनरणगुणः चण्डवेगत्वं तौ यस्या विद्येते इति क्षरणमदनरणगुणिनी एवंविधा वडवा नवाङ्गुलं नवाङ्गुलप्रमाणं गुह्यं वहति ॥ २६ ॥

पृथुभिरलिकगण्डश्रोत्रनासापुटैर्या
करचरणभुजोरुद्वन्द्वकैर्ह्रस्वपीनैः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दरविनमितखर्वस्थूलया ग्रीवया च
प्रकटरदशिखाभिः कुन्तलैः स्थूलनीलैः ॥ १७ ॥

पृथुभिरिति । पृथुभिः स्थूलैरलिकगण्डश्रोत्रनासापुटैर्ललाटकपोलकर्णनासिकारन्ध्रैः, प्रकटरदनशिखाभिर्विशालदन्ताग्रैः, स्थूलनीलैः कुन्तलैः, ह्रस्वपीनैर्वामनपीवरैः करचरणभुजोरुद्वन्द्वकैः, दरविनमितखर्वस्थूलया ग्रीवया ईषद्विनमितस्थूलकण्ठेन चोपलक्षिता ॥ १७ ॥

अनवरतरतार्त्तिः कुम्भिगम्भीरकण्ठ-
स्वरशबलशरीरा स्फारलम्बाधरोष्ठी ।
विपुलमदनतोया कोपना पिङ्गलाक्षी
करिमदमदनाम्बुः प्रायशो गूढपापा ॥ २८ ॥

अनवरतेति । अनवरतरतार्ता निरन्तरसुरतेन आर्ता पीडिता, कुम्भिगम्भीरकण्ठस्वरशबलशरीरा, कुम्भिवत् गजवत् गम्भीरः कण्ठस्वरः, शबलं शरीरं च यस्याः सा, स्फारलम्बाधरोष्ठी विपुललम्बाधरोष्ठी, विपुलमदनतोया अधिकमदनजला, कोपना कोपशीला, पिङ्गलाक्षी पिङ्गलनयना, करिमदमदनाम्बुः गजमदगन्धिस्मरजला, प्रायशः गूढपापा छन्नपापा ॥ १८ ॥

अतिबहुतरदोषा हस्तिनी दण्डसाध्या
वहति च रविसङ्ख्यैरङ्गुलैर्गुह्यदेशम् ॥ २९ ॥

अतिबहुतरेति । अतिबहुतरदोषा बहुदोषकारिणी, एवंविधा इभिकाजातिः दण्डसाध्या दण्डेन साध्या, रविसङ्ख्यैरङ्गुलैर्द्वादशाङ्गुलैर्गुह्यदेशं वहति द्वादशाङ्गुलगुह्या भवति ॥ २९ ॥

अथ नायकानां शशादिभेदानिरूपणम् ।

आताम्रस्फारनेत्रा लघुसमदशना वर्त्तुलास्याः सुवेषाः
मृद्वारक्तं वहन्तः करमतिललितं श्लिष्टशाखं सुवाचः ॥

---

१ मोदा इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्तव्यालोललीलाःसुमृदुशिरसिजा नातिदीर्घां वहन्तो
ग्रीवां जानूरुहस्ते जघनचरणयोर्बिभ्रतः कार्श्यमुच्चैः ३०

आताम्रेति । आताम्रस्फारनेत्रा आरक्तविशालनयना, लघुसमदशनाः, वर्तुलास्याः वृत्तवदनाः, सुवेषाः शोभनाकाराः, अतिललितम् अतिसुन्दरं श्लिष्टशाखं सुश्लिष्टाङ्गुलं मृदु कोमलमारक्तं किंचिल्लोहितं करं वहन्तः, सुवाचः शोभनवचनाः, वृत्तव्यालोललीलाः वृत्तं सुरतं तत्र व्यालोला सतृष्णा लीला येषां ते, सुमृदुशिरसिजा मृदुकेशाः, नातिदीर्घां खर्वां ग्रीवां वहन्तः, जानूरुहस्ते जघनचरणयोश्च उच्चैः कार्श्यं कृशत्वं बिभ्रतः ३०॥

अल्पाहाराल्पदर्पा लघुसुरतरताःशौचभाजो धनाढ्याः ।
मानोदीर्णाःशशाः स्युःसुरभिरतजलाःकान्तिमन्तः सहर्षाः

अल्पेति । अल्पाहाराल्पदर्पा अल्पाशनाः,अल्पदर्पाश्च,लघुसुरतरताः अल्पसुरतरताः, शौचभाजः शुचयो, धनाढ्या धनवन्तः, मानोदीर्णा मानाधिकाः, सुरभिरतजलाः सुगन्धिस्मराम्बवः, कान्तिमन्तः सहर्षाः, एवंलक्षणलक्षिताः शशाः शशजातयः स्युर्भवन्ति ॥ ३१ ॥

स्फाराभ्युन्नतमस्तकाः पृथुतरे वक्रालिके बिभ्रतः
स्थूलग्रीवसुमांसलश्रुतिभृतः कूर्मोदराः पीवराः ॥
दीर्घप्रोन्नतकक्षलम्बितभुजा आरक्तहस्तोदरा
रक्तान्तःस्थिरपक्ष्मलाम्बुजदलच्छायेक्षणाःसात्त्विकाः ॥

स्फारेति । ये स्फाराभ्युन्नतमस्तकाः विशालोन्नतशिरसः,पृथुतरे वक्रालिके बिभ्रतः पृथुतरवक्त्राः पृथुतरललाटाश्च, स्थूलग्रीवाः सुमांसलश्रवणाश्च, कूर्मोदराः कूर्माकारोदराः, पीवराः, दीर्घप्रोन्नतकक्षलम्बितभुजाः दीर्घा अत्युन्नता कक्षपर्यन्तं लम्बिता भुजा बाहवो येषान्ते आरक्तहस्तोदराः

---

१ प्राप्यप्रख्यादिकवद्भावः । २ सूक्ष्मसंहतदन्ताः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लोहितशया, रक्तान्तःस्थिरपक्ष्मलाम्बुजदलच्छायेक्षणाः रक्तानि अन्तःस्थिराणि पक्ष्मलानि अम्बुजदलच्छायानि पद्मपत्रसदृशानि ईक्षणानि नयनानि येषां ते तथोक्ताः, सात्विकाः सत्वगुणभूयिष्ठा भवन्ति ॥ ३२ ॥

खेलत्सिंहपदक्रमा मृदुगिरः पीडासहास्त्यागिनो
निद्रासक्तिभृतस्त्रपाविरहिता दीप्ताग्नयः श्लेष्मलाः ॥
मध्यान्ते सुखिनोऽतिमज्जवपुषः सक्षारमेदोधिकाः
सर्वस्त्रीसुभगा नवाङ्गुलमितं लिङ्गं वृषा बिभ्रति ॥३३॥

खेलत्सिंहेति । खेलत्सिंहपदक्रमाः सविलासस्वैरगमना, मृदुगिरो मृदुभाषिणः, पीडासहाः क्लेशसहाश्च, त्यागिनः त्यागवन्तः, निद्रासक्तिभृतः निद्रासङ्गं वहन्तः, अतिनिद्रालसा इत्यर्थः । त्रपाविरहिता निर्लज्जाः, दीप्ताग्नयः दीप्तजठराग्नयः, श्लेष्मलाः श्लेष्मप्रकृतयः, मध्यान्ते मध्ये अन्ते च वयसि सुखिनः विद्यमानसुखाः, अतिमज्जवपुषः अतिमज्जाढ्यशरीराः, सक्षारमेदोधिकाः सक्षारेण मेदसा अधिकाः, सर्वस्त्रीसुभगाः सर्वस्त्रीवल्लभाः, नवाङ्गुलमितं नवाङ्गुलप्रमाणं लिङ्गं ध्वजं वहन्तस्ते वृषा भवन्ति ॥ ३३ ॥

वक्रश्रोत्रशिरोधराधररदैरत्यन्तदीर्घैः कृशै-
र्ये स्युः पीवरकक्षमांसलभुजाः स्थूलर्जुसान्द्रैः कचैः ॥
प्रौढेर्ष्याः कुटिलाङ्गजानुसुनखा दीर्घाङ्गुलिश्रेणयो
दीर्घस्फारविलोललोचनभृतः प्रौढाश्च निद्रालसाः ३४

वक्रश्रोत्रेति । कृशैरत्यन्तदीर्घैश्च वक्रश्रोत्रशिरोधराधररदैः कुटिलैः श्रोत्रैःश्रुतिभिः, शिरोधराभिर्ग्रीवाभिः, अधरैः ओष्ठैः, रदैर्दन्तैश्च ये उपलक्षिताः स्युः, ये पीवरकक्षमांसलभुजा, ये स्थूलर्जुसान्द्रैः स्थूलैरकुटिलैर्घनैः कचैश्चोपलक्षिताः, ये प्रौढेर्ष्याः ईर्ष्याकुलाः, ये कुटिलाङ्गजङ्घनखराः वक्राङ्गजङ्घाः, सुनखाश्च, ये दीर्घाङ्गुलिश्रेणयः दीर्घाङ्गुलिपङ्क्तयः, ये दीर्घस्फारविलोललोचनभृतः अतिविशालचञ्चललोचनवन्तः, ये प्रौढा निद्रालसा निद्रालवश्च ३४

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

गम्भीराम्मधुरां गिरं द्रुतगतिं पीनोरुकौ बिभ्रतो
दीप्ताग्निप्रमदारताः शुचिगिरो रेतोऽस्थिधातूज्ज्वलाः ॥
तृष्णार्त्ता नवनीतशीतबहलक्षारस्मराम्बुद्रवा
लिङ्गैर्द्वादशकाङ्गुलैर्निगदिता अश्वाः समोरस्थलाः ३५।

गम्भीरामिति । ये गम्भीरां मधुरां गिरं वाचं बिभ्रतः, ये द्रुतगतिं बिभ्रतः, ये पीनोरुकौ पीवरोरू च बिभ्रतः, ये दीप्ताग्निप्रमदारताः दीप्ताग्नयः प्रमदारताश्च, ये शुचिगिरः सत्यवादिनः, ये रेतोऽस्थिधातूज्ज्वलाः रेतोधातुना अस्थिधातुना च उज्ज्वलाः, ये तृष्णार्त्ताः सतृष्णा, ये नवनीतशीतबहलक्षारस्मराम्बुद्रवाः नवनीतवत् शीतः बहलः सान्द्रः क्षारगन्धी च स्मराम्बुद्रवो येषां ते तथोक्ताः, ये समोरस्थलाः समवक्षसः, द्वादशाङ्गुलैर्लिङ्गैरुपलक्षिता एवंलक्षणलक्षिताः अश्वा निगदिताः अश्वजातयः पुरुषाः कथिताः ॥ ३५ ॥

उक्तोपस्थप्रमाणस्य व्यभिचारेऽपि लक्षयेत् ॥
शशमृग्यादिजातित्वमुत्तमाधमभेदतः ॥ ३६ ॥

उक्तोपस्थेति । उक्तोपस्थप्रमाणस्य पूर्वोक्तगुह्यप्रमाणस्य व्यभिचारेऽपि अङ्गुलेरेकस्य वृद्धिर्वा हानिर्वा व्यभिचारः तस्मिन् व्यभिचारे वैषम्ये सत्यपि शशमृग्यादिजातित्वमुत्तमाधमभेदतो लक्षयेत् । उक्तगुह्यप्रमाणादधिके सत्युत्तमं हीने सत्यधममिति जानीयात् ॥ ३६ ॥

उक्तोच्चमानघनकव्यलक्षणानि च यान्यतः ॥
तत्सङ्करेऽपि बाहुल्याल्लक्ष्वं निर्द्धारयेद्बुधः ॥३७॥

इति श्रीसिद्धपाटलीयकोकोककृते रतिरहस्ये
सुरतभेदे जात्यधिकारो नाम
तृतीयः परिच्छेदः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उक्तोच्यमानेति । उक्तानि कथितानि, उच्यमानानि कथ्यमानानि, वक्तव्यानि वाच्यानि यानि लक्षणानि विद्यन्ते कानि चिदुक्तानि, कानि चिदुच्यमानानि, कानि चिद्वक्तव्यानि एवं त्रिप्रकाराणि लक्षणानि तत्सङ्करे तेषां लक्षणानां सङ्करे मिश्रीभावे सति बाहुल्यादाधिक्यात् बुधः पण्डितः लक्ष्यं लक्षणं लक्षयेत् निर्धारयेत् । सङ्करे यत्राधिकमस्ति तदेव स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
सुरतभेदे जात्यधिकारो नाम
तृतीयः परिच्छेदः ॥

बाला स्यात् षोडशाब्दात्तदुपरि तरुणी त्रिंशतिर्यावदूर्ध्वं
प्रौढा स्यात्पञ्चपञ्चाशदवधिपरतो वृद्धतामेति नारी ॥
दीर्घा कृष्णा च तन्वी चिरविरहवती निम्नकक्षा श्लथाः स्युः
स्थूला गौरी च खर्वा सततरतिपरा व्यूढकक्षा घनाः स्युः १

बालास्यादिति । षोडशाब्दादर्वाक्पूर्वं बालेत्युच्यते । तदुपरि षोडशाब्दादुपरि त्रिंशतिर्यावत्तावत्तरुणीत्युच्यते षोडशमारभ्य त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं तरुणीत्युच्यते । ऊर्ध्वं त्रिंशतेरूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशदवधि पञ्चाधिकपञ्चाशत्पर्यन्तं प्रौढा स्यात्प्रौढेत्युच्यते । नारी परतः परेण वृद्धतामेति वृद्धेत्युच्यते । इति वयोलक्षणमुक्तम् । अथ स्वभावलक्षणमुच्यते ।

"निदाघशरदोर्बाला पथ्या विषयिणां भवेत् ॥
हेमन्ते तरुणी योग्या, प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥
सततं सेव्यमानापि बाला वर्द्धयते बलम् ॥
अक्षमा रत्ययोग्या स्त्री वृद्धा तु कुरुते ज्वरम् इति" ॥

दीर्घा दीर्घदेहा, कृष्णा कृष्णवर्णा, तन्वी कृशाङ्गी,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चिरविरहवती चिरमविद्यमानसुरता, निम्नकक्षा निम्नबाहुमूला एताः श्लथाः स्युः श्लथाख्या भवन्ति । स्थूला स्थूलाङ्गी, गौरी गौराङ्गी, खर्वा वामना, सततरतिपरा विद्यमानसुरता, व्यूढकक्षा निम्नतरकक्षा एता घनाः घनाख्या भवन्ति । अविद्यमानसुरतायाः श्लथत्वं महाभारतेप्युक्तम् । "अमैथुनं जरा स्त्रीणामनध्वा वाजिनां जरे"ति ॥ १ ॥

सङ्कीर्णचिह्नेन च मध्यमा स्या-
दयं च तासां विदितः स्वभावः ॥
बाला घना बाह्यरतोपचर्या
प्रौढा श्लथाभ्यन्तरमोहनेच्छुः ॥ २ ॥

सङ्कीर्णचिह्नेनेति । सङ्कीर्णचिह्नेन पूर्वोक्तलक्षणद्वयसङ्करान्मध्यमा स्यात् । अयं तासामङ्गनानां स्वभावो विदितः । बालाङ्गना घनाङ्गनाश्च बाह्यरतोपचर्या भवन्ति बाह्यरतमालिङ्गनादि, बालायां घनायां च विशेषेण बाह्यरतं योज्यामिति भावः । प्रौढाङ्गना श्लथाङ्गना चाभ्यन्तरमोहनेच्छुः स्यात् आभ्यन्तरसम्भोगेच्छुर्भवति । प्रौढायां श्लथायां चाभ्यन्तरं रतं विशेषेण प्रयोज्यमित्यर्थः । या तरुणी सा घनैवेति नोद्दिष्टा ॥ २ ॥

उक्ता गुणपताकायामवस्थासु क्रिया च या ॥
तामपि न्यायसंवित्तिसिद्धत्वादाद्रियामहे ॥ ३ ॥

उक्तगुणेति । गुणपताकायां गुणपताकाख्यशास्त्रे अवस्थासु बालातरुणीप्रौढावृद्धावस्थासु क्रिया कर्म्म व्यापार उक्ता तां क्रियामपि न्यायसंवित्तिसिद्धत्वाद् युक्तियुक्तत्वेन निश्चितत्वात् आद्रियामहे तस्यां क्रियायामादरं कुर्म्म इति भावः । आदृत्य तां क्रियां ब्रूम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

बाला ताम्बुलमालाफलरसमधुरसाहारसम्मानहार्या,
मुग्धा ऽलङ्कारहारप्रमुखवितरणैः रज्यते, यौवनस्था ॥
सद्भावारब्धगाढोद्भटरतसुखिता, मध्यमा रागलुब्धा,
वृद्धाऽऽलापैः प्रहृष्टा भवति गतभया गौरवेणातिदूरम् ४

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बालेति। बाला बालाङ्गना ताम्बूलमालाफलरसरसाहारसंमानहार्या ताम्बूलादिभिर्हार्या वशीकार्या भवति, मुग्धा अप्रगल्भा अलङ्कारहारप्रमुखवितरणैरलङ्कारादिदानैः रज्यते। यौवनस्था तरुणी सद्भावारब्धगाढोद्गूढरतसुखिता सद्भावैः आरब्धगाढोद्रिक्तसम्भोगोत्सुका भवति। मध्यमा प्रौढाङ्गना रागोत्सुका च भवति, गतवया वृद्धा मृद्वालापैः सुकुमारवचनैः प्रहृष्टा गौरवेणापि युक्ता भवति। वृद्धाङ्गनाया वचनैरेव तृप्तिरित्यर्थः॥४॥

गूढास्थिग्रन्थिगुल्फा मृदुमधुरवचा(१)ः श्लेष्मला पद्ममृद्वी
व्यक्तास्थिग्रन्थिगुल्फा युवतिरशिशिरैरङ्गकैः पित्तला स्यात्
रूक्षा शीतोष्णगात्री वदति बहुतरं वातला श्लेष्मलापि
स्यादुष्णा नव्यसूताशिशिरतरतनुर्गर्भिणी पित्तलापि॥५॥

गूढास्थिग्रन्थीति। गूढास्थिग्रन्थिगुल्फा गूढा अस्थ्नां ग्रन्थयो गुल्फौ च यस्याः सा, मृदुमधुरवचाः मृदु सुश्रवं मधुरं वचो रवो यस्याः सा तथोक्ता, पद्ममृद्वी सरसिजसुकुमाराङ्गी, एवंविधा श्लेष्मला श्लेष्मप्रकृतिः। व्यक्ता अस्थिग्रन्थयो गुल्फौ च यस्याः सा तथोक्ता, अशिशिरैरुष्णैरङ्गकैरुपलक्षिता, उष्णाङ्गी पित्तला पित्तप्रकृतिर्भवति, कृष्णा कृष्णवर्णा शीतोष्णगात्री शीतमुष्णं च गात्रं यस्याः सा तथोक्ता, बहुतरं वदति बहुभाषिणीत्यर्थः। एवंविधा वातला वातप्रकृतिः। श्लेष्मला श्लेष्मप्रकृतिः, नव्यसूता नूतनप्रसवा चोष्णाङ्गी स्यात्। पित्तला पित्तप्रकृतिरपि गर्भिणी चेच्छिशिरतनुर्भवति॥५॥

अचिरलघुचिरोच्चैः कालभावावसानाः
प्रमददहनगाढद्वारगुह्या क्रमेण॥
सततशिशिरकालोपेतहेमन्तवर्षा-
मधुषु निधुवनेच्छा सम्प्रयोगे प्रदिष्टा॥६॥

(१) मधुररवेति पाठान्तरम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अचिरेति। एताः श्लेष्मादिप्रकृतयः अङ्गनाः क्रमेण अचिर-लघुचिरोच्चैःकालभावावसानाः अचिरात् कालात् शीघ्रकालाल्लघुचि-रान्मध्यमकालात् उच्चैःकालाच्चिरकालाच्च भावावसानं कालमोक्षो यासान्तास्तथोक्ताः। क्रमेण प्रमददहनगाढद्वारगुह्याः प्रमदं बहुद्रवं दहनमुष्णं गाढं सङ्कटं द्वारं येषां तानि प्रमददहनगाढद्वाराणि गुह्यानि यासां तास्तथोक्ताः, एवमुक्तं भवति, श्लेष्मप्रकृतिः शीघ्रभावावसाना बहुद्रवगुह्यद्वारा च, पित्तप्रकृतिर्मध्यकालभावावसाना उष्णद्वारगुह्या च, वातप्रकृतिश्चिरकालभावावसाना गाढद्वारगुह्या च भवतीत्यर्थः। सतत-शिशिरकालोपेतहेमन्तवर्षामधुषु निधुवनेच्छाः सततशिशिरकालसहितेषु हेमन्तवर्षामधुषु निधुवनेच्छा सुरतेच्छावती, श्लेष्मप्रकृतिः शिशिरवसन्तयोः सुरतप्रिया भवति, पित्तप्रकृतिर्वर्षाशरदोः सुरतप्रिया हृष्टा भवति, सम्प्रयोगे सुरते वर्षाशब्देनात्र शरदपि विवक्षिता। वातप्रकृतिर्वसन्तग्रीष्मयोः संप्रदिष्टा भवति ॥ ६ ॥

यत्प्रकृतीनां लक्षण-
मभिहितमधिकञ्च गुणपताकायाम् ॥
तच्चाप्यनुभवसिद्धं
स्फुटतरमभिधीयते किमपि ॥ ७ ॥

यत्प्रकृतीनामिति ॥ गुणपताकायां गुणपताकाख्यशास्त्रे प्रकृतीनां श्लेष्मादीनामधिकं यल्लक्षणमभिहितं प्रोक्तम् अनुभवसिद्धं चापि लक्षणं किमपि स्फुटतरं व्यक्तमुच्यते। गुणपताकोक्तप्रकृतिलक्षणमपि वक्ष्या-मीत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्निग्धनखनयनदशना
निरनुशया मानिनी स्थिरस्नेहा ॥
सुस्पर्शाशिशिरमांसल-
वराङ्गविवराङ्गना श्यामा ॥ ८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्निग्धनखेति । स्निग्धनखनयनदशना यस्या नखादयः स्निग्धाः सन्तीत्यर्थः । निरनुशया पश्चात्तापरहिता, मानवती, स्थिरस्नेहा अचपल-सौहार्दा, सुस्पर्शशिशिरमांसलवराङ्गविवरा सुस्पर्शः शिशिरो मांसलो वराङ्गविवरो योनिविवरो यस्याः सा तथोक्ता, श्यामा श्यामाङ्गी अङ्गना श्लेष्मप्रकृतिर्भवति सा एतासां प्रकृतीनामुत्तमा ॥ ८ ॥

भवति विलासप्रकृतिः,
पित्तप्रकृतिस्तु मध्यमा ज्ञेया ॥
सा भवति गौरवर्णा
पीनकुचा रक्तनखनयना ॥ ९ ॥

भवतीति । विलसनशीला भवति । पित्तप्रकृतिर्मध्यमा ज्ञेया । सा पित्तप्रकृतिः गौरवर्णा पीवरकुचा पीनस्तना रक्तकरतला रक्तलोचना च भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कटुगन्धिप्रस्वेदा
क्षणं च कुपिता क्षणं प्रसन्ना च ॥
शिशिररताऽऽतपविमुखी
सोष्मा[२] प्रशिथिलवराङ्गी च ॥ १० ॥

कटुगन्धीति । कटुगन्धिर्गात्रस्वेदो यस्याः सा, क्षणं कुपिता, क्षणं प्रसन्ना च, शिशिररता शीतलोत्सुका, आतपविमुखी, उष्मसहिता शिथिलवराङ्गी स्यात् पाठान्तरे तु उष्णोष्णम् अत्युष्णम् शिथिलं वराङ्गं स्मरमन्दिरं यस्याः सा तथोक्ता ॥ १० ॥

मेधाविनी सुकुशला
वहति रते निश्चितं मृदुताम् ॥
पवनप्रकृतिः परुषा
भ्रमणरता स्याद्बहुप्रलापा च ॥ ११ ॥

---

(१) श्लेष्मप्रकृतिरिति द्वितीयपुस्तकस्थः पाठः । अयमेव साधुरिति भाति ।
(२) उष्णोष्णेति पाठान्तरम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मेधाविनीति । मेधाविनी बुद्धियुक्ता, कुशला, रते सुरते निश्चितं नियतं मृदुतां मार्दवं वहति । मध्यसुरतरता भवतीति यावत् । इयं पित्तप्रकृतिः ॥ पवनप्रकृतिर्वातप्रकृतिः परुषा परुषवचना भ्रमणरता परिभ्रमणशीला बहुप्रलापा च बहुभाषिणी ॥ ११ ॥

दर[1]दग्धद्रुमधूसर-
वर्णा बहुभोजना च कठिनाङ्गी ॥
स्फुटिताग्ररूक्षकेशी
कठिनतरा श्यामनखनयना ॥ १२ ॥

दरदग्धेति । दरदग्धद्रुमधूसरवर्णा ईषद्दग्धवृक्षवद्धूसरवर्णा, बहुभोजना, कठिनाङ्गी कठिनदेहा च, स्फुटिताग्ररूक्षकेशी स्फुटिताग्राः रूक्षाः परुषाः केशा यस्याः सा तथोक्ता, कठिनरता कठोरसुरता, श्यामनखनयना श्यामनखी श्यामनयना च भवति ॥ १२ ॥

गोजिह्वाभस्पर्श-
कठोरवराङ्गाऽधमा नारी ॥
सङ्कीर्णलक्षणेन च
सङ्कीर्णप्रकृतिरेव विज्ञेया ॥ १३ ॥

गोजिह्वेति । गोजिह्वाभस्पर्शकठोरवराङ्गा गोजिह्वासदृशस्पर्शकठिनगुह्या नारी वातप्रकृतिरियमधमा । सङ्कीर्णलक्षणेन मिश्रलक्षणेन सङ्कीर्णप्रकृतिः मिश्रप्रकृतिरेव विज्ञेया ज्ञातव्या ॥ १३ ॥

सुरभिशुचिशरीरा सुप्रसन्नानना च
प्रचुरधनजनाढ्या भा[2]मिनी देवस[3]त्त्वा ॥
व्यपगतगुरुलज्जोद्यानपानार्णवाद्रौ
स्पृहयति रतिसिद्धै रोषणा यक्षसत्त्वा ॥ १४ ॥

---

(१) दवेति क्वचित्पाठः । अस्मिन् पक्षे काननाग्निरित्यर्थो भवति ।
(२) कामिनीति पुस्तकान्तरे पाठः (३) देवस्येव सत्त्वं स्वभावो यस्या इति विग्रहः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुरभीति । सुरभिशुचिशरीरा सुगन्धिशुद्धदेहा, सुप्रसन्नवदना, प्रचुरधनजनाढ्या प्रचुरधनजनैराढ्या, भामिनी देवसत्त्वा भवति । व्यपगतगुरुलज्जा व्यपगता गुरुभ्यो लज्जा यस्याः सा तथोक्ता, उद्यानपानार्णवाद्रौ रतिसिद्ध्यै स्पृहयति । उद्यानेषु, पानेषु पानस्थानेषु, अर्णवे समुद्रे, अद्रौ पर्वते च सम्भोगेच्छुः, रोषणा रोषवती यक्षसत्त्वा स्यात् ॥ १४ ॥

भवति सरलचित्ता दक्षिणातिथ्यरक्ता
स्फुटमिह नरसत्त्वा खिद्यते नोपवासैः ॥
श्वसिति बहुतरं या जृम्भते भ्रान्तिशीला
स्वपिति सततमेव व्याकुला नागसत्त्वा ॥ १५ ॥

भवतीति । या सरलचित्ता ऋजुमानसा, आतिथ्यरक्ता अतिथिपूजाकारिणी, दक्षिणा दक्षत्वं वहन्ती, या उपवासैर्न खिद्यते उपवासक्षमा भवति सारवत्त्वात् सा नरसत्त्वा । या बहुतरं श्वसिति बहुनिःश्वासा भवति, या जृम्भते जृम्भां करोति, या भ्रान्तिशीला भ्रमणशीला, या स्वपिति निद्रालुर्भवति सततं संततं व्याकुला सा नागसत्त्वा ॥ १५ ॥

अपेतरोषोज्ज्वलदीप्तवेषां
स्रग्गन्धधूपादिषु बद्धरागाम् ॥
सङ्गीतलीलाकुशलां कलाज्ञां
गन्धर्वसत्त्वां युवतीं वदन्ति ॥ १६ ॥

अपेतरोषेति । अपेतरोषोज्ज्वलदीप्तवेषाम् अपेतः अपगतः रोषः कोप, उज्ज्वलो दीप्तो दिव्यो वेषो यस्याः सा तथोक्ता, स्रजि मालायां, धूपे च, आदिशब्दादन्येषां परिग्रहः । अपगतरोषा च सेतिकर्मधारयो वा साध्यः, पुष्पादिषु बद्धरागामित्यर्थः । सङ्गीतलीलाकुशलां संगीतवाद्यलीलासु कुशलां, कलाज्ञां कलाः कामकलास्ता जानाति कामकलाकुशलेत्यर्थः । एवंविधां युवतीं गन्धर्वसत्त्वां वदन्ति ॥ १६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मानोज्झिताऽतिबहुभुक् प्रकटोष्णगात्री
भुङ्क्ते च मद्यपललादि पिशाचसत्त्वा ॥
दृष्टिं मुहुर्भ्रमयति प्रबलाशनार्त्ति-
रुद्वेगमेति विपुलं किल काकसत्त्वा ॥ १७ ॥

मानोज्झितेति । मानोज्झिता मानहीनेत्यर्थः । अतिबहुभुक् बहुभोजना, प्रकटोष्णगात्री प्रकटोष्णदेहा, मद्यपललादि सुरामांसबहलाहारं भुङ्क्ते, एवंलक्षणा पिशाचसत्त्वा भवति । दृष्टिं मुहुर्निरन्तरं भ्रमयति, प्रबलाशनार्तिः अधिकबुभुक्षा, विपुलम् अधिकम् उद्वेगं त्रासमेति गच्छति भयभीता भवतीत्यर्थः । सा काकसत्त्वा ॥ १७ ॥

उद्भ्रान्तदृक्करजदन्तरणप्रसक्ता
स्याद्वानरप्रकृतिरस्थिरचित्तवृत्तिः ॥
या दृष्ट[3]विप्रियवचोरचना च नारी
रक्ता विट[4]प्रहरणे खरसात्त्विका सा ॥ १८ ॥

उद्भ्रान्तदृगिति । उद्भ्रान्तदृक् उद्वावर्तितदृष्टिः, करजदन्तरण-प्रसक्ता, अस्थिरचित्तवृत्तिः चञ्चलचित्ता, या सा वानरप्रकृतिः स्यात् । या दृष्टविप्रियवचोरचना बहुशो दृष्टप्रतिकूलवचना च, विटप्रहरणे कामुक-ताडने रक्ता प्रसक्ता सा खरसात्त्विका गर्दभसत्त्वा स्यात् ॥ १८ ॥

जातिरवस्था प्रकृतिः
सत्वं यान्युक्तानि ज्ञेयममीषु ॥
प्राधान्यं प्रकृतेः किञ्चैनां
सङ्क्षेपेण निबोध गिरं नः ॥ १९ ॥

जातिरवस्थेति । जातिर्मृग्यादिः, अवस्था बाल्यादिः, प्रकृतिः

१ विफलेति पाठान्तरम् । २ आदिशब्दादशुचिवस्तुपरिग्रहः ।
३ धृष्टेति क्वचित् पाठः । ४ दृढेति क्वचित् पुस्तके ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लेष्मादिः, सत्त्वं देवादिः, यान्येतान्युक्तानि अमीषु प्रकृतेः प्राधान्यं ज्ञेयम्। किं च नः अस्माकम् एनां गिरं वक्ष्यमाणां सङ्क्षेपेण निबोध जानीहि ॥१९॥

श्यामा कफप्रकृतिका वडवा मृगी वा
गन्धर्वयक्षनरनिर्ज्जरसात्त्विका वा ॥
बालाऽथवाभिनवयौवनभूषिताङ्गी
सा भामिनी भवभुजां परमं रहस्यम् ॥ २० ॥

श्यामेति । श्यामा श्यामाङ्गी, कफप्रकृतिका श्लेष्मप्रकृतिः, वडवा नवाङ्गुलगुह्या, मृगी षडङ्गुलगुह्या, गन्धर्वसत्त्वा, नरसत्त्वा, देवसत्त्वा, बाला षोडशाब्ददेशीया, अभिनवयौवनभूषिताङ्गी, तरुणीत्यर्थः । या एवंविधा सा भामिनी भवभुजां संसारसुखाभिलाषिणां परममुत्कृष्टं रहस्यं गोप्यम् । अनेन तासां श्लाघ्यता कथिता ॥ २० ॥

जातौ च सत्त्वे वयसि प्रमाणे
प्रधानमाहुः प्रकृतिं वधूनाम् ॥
तथैव तासामुपचारमूचुः
कर्णीसुताद्याः कृतिनो विधेयम् ॥ २१ ॥

जाताविति । जातौ मृग्यादौ पद्मिन्यादौ वा, सत्त्वे देवादौ, वयसि बाल्यादौ, प्रमाणे गुह्यप्रमाणे च एतेषु वधूनां प्रकृतिमेव प्रमाणमाहुः । प्रकृतिरेव प्रमाणभूतेत्यर्थः । तथैव तासामङ्गनानां कर्णीसुताद्याः कामशास्त्रप्रणेतारः कृतिनः उपचारं विधेयमूचुः । कर्णीपुत्रप्रभृतयः पण्डिताः अङ्गनानामुपचारं वदन्तिस्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वातन्त्र्यं पितृमंदिरे निवसतिर्यात्रोत्सवे संङ्गति-
र्गोष्ठी पूरुषसन्निधावनियमो वासो विदेशे तथा ॥
संसर्गः सह पुंश्चलीभिरसकृद्वृत्तेर्निजाया क्षतिः
पत्युर्वार्द्धकमीर्षितं प्रवसनं नाशस्य हेतुः स्त्रियाः।२२।

---

१ भवमुदामिति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

स्वातन्त्र्यमिति । स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रवृत्तिः, पितृमन्दिरे पितृगृहे निवसतिः स्थितिः, यात्रोत्सवे सङ्गतिः, यात्रायामुत्सवे च सङ्गतिः, पुरुषसन्निधौ गोष्ठी, अनियमे नियमाभावः, विदेशे परदेशे वासो निवासः, पुंश्चलीभिरसतीभिः असकृत् संसर्गः, निजाया वृत्तेः स्वाचारस्य क्षतिर्नाशः, पत्युः ईप्सितस्य पत्युः वार्द्धकं वृद्धभावः, ईर्षितम् ईर्ष्यायुक्तत्वं, प्रवसनं प्रवास एतानि स्त्रिया नाशस्य व्यभिचारस्य हेतुः । एष्वन्यतमस्मिन् सति स्त्री पुंश्चली भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

दारिद्र्याद्सहिष्णुतामलिनताकार्पण्यकालाऽज्ञता-
पारुष्याद्तिनिष्ठुरात् प्रणयिनो भूषानिषेधादपि ॥
मिथ्यादोषविशङ्कनादतिशयोद्योगाद्वियोगात्तथा
कार्कश्याद्वपुषो व्रजन्ति नियतं वैराग्यमुच्चैःस्त्रियः॥२३॥

दारिद्र्यादिति । प्रणयिनः कान्तस्य दारिद्र्याद्दारिद्र्यरूपात् निमित्तात्प्रणयिन एवासहिष्णुता असहनत्वं, मलिनता मालिन्यम् अनुज्ज्वलता, कार्पण्यकालाज्ञता कार्पण्यम् उचितत्यागविमुखता, कालाज्ञता सम्भोगकालानभिज्ञत्वं च, पारुष्यात्तत्परुषत्वेनातिनिष्ठुरत्वात्प्रणयिनः प्राणेश्वरस्य भूषानिषेधादलङ्कारनिषेधाद्, मिथ्यादोषविशङ्कनात् नार्यामविद्यमानदोषारोपात्, अतिशयोद्योगादतितृप्ततायामप्युद्योगाविरतत्वा, द्वियोगा, द्विरहाद्वपुषः कार्कश्यात्, स्त्रिय एतैर्वैराग्यं व्रजन्ति विरक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततः किमित्यत आह

नैनं पश्यति नास्य नन्दति सुहृन्मित्रे प्रतीपस्थिति-
योगे सीदति हृष्यतीव विरहे माष्ट्यानिनं चुम्बिता ।

(१) दरिद्रे उष्णस्वभावे मलिने, कृपणे, सुरतकालानभिज्ञे, परुषे अतिपरुषे, अलङ्कारस्यादातरि, स्त्रीविषये मिथ्यादोषारोपके, निरन्तरं रतिमेव समीहमाने, वियुज्यमाने, कर्कशशरीरेऽपि पत्यौ स्त्रियो विरक्ता भवन्ति एतद्विपरीतत्वेऽनुरक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नास्मादिच्छति मानमीर्ष्यति वचः प्रत्युत्तरं नार्पये-त्स्पर्शादुद्विजते स्वपित्युपगता शय्यां विरक्ता सती २४

नैनंपश्यतीति । नारी विरक्ता सती एनं कान्तं न पश्यति । अस्य कान्तस्य सुहृन्मित्रे सुहृदो मित्राणि च न नन्दति न पूजयतीत्यर्थः । सुहृन्मित्रयोस्तारतम्यं कल्प्यम् । प्रतीपास्थितिः प्रतिकूलस्थितिर्भवति, पत्युः परोक्षे निवसति, योगे संयोगे सीदति क्लिश्यति, विरहे वियोगे हृष्यति हृष्टा भवति, इवशब्दः प्राचुर्ये । चुम्बिता सती आननं मार्ष्टि, हस्तेन मुखमार्जनं करोतीति यावत् । तस्मात्कान्तादात्मनः मानं सम्मानं नेच्छति, ईर्ष्यति इर्ष्यां करोति, प्रत्युत्तरं च नार्पयेत् पृष्टा सति प्रत्युत्तरं न ददाति, स्पर्शात् कान्तस्पर्शादुद्विजते उद्विग्ना भवति, शय्यामुपगता स्वपिति कृच्छ्रात् शय्यां गतापि सुप्ता भवति, विरक्ता सत्येवं करोति ॥ २४ ॥

उक्तं गुणपताकायामनुरागेङ्गितं च यत् ॥
अजातजातभोगानां तत्साधारणमुच्यते ॥ २५ ॥

उक्तमिति । गुणपताकायां शास्त्रे यदनुरागेङ्गितं प्रेमलक्षणमुक्तम् । अजातजातभावानां च साधारणं साधारणभूतं तदुच्यते । अजातभावाः पूर्वमकृतसम्भोगाः । जातभावाः कृतसम्भोगाः । तासां सर्वासां च साधारणं समानं तच्चेङ्गितमुच्यते ॥ २५ ॥

वैराग्यलक्षणान्युक्त्वा अनुरागलक्षणान्यपि वक्तुमारभते ।

ओष्ठाग्रं स्फुरतीक्षणे विचलतः कूपोदरे सत्स्यव-द्धम्मिल्लः कुसुमाञ्चितो विगलितः प्राप्नोति बन्धं पुनः ।
प्रच्छन्नौ व्रजतः स्तनौ प्रकटतां श्रोणीतटं दृश्यते
नीवी च स्खलति स्थितापि सुदृढं कामेङ्गितं योषिताम् २६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ओष्ठाग्रमिति । ओष्ठाग्रं स्फुरति स्पन्दते, ईक्षणे नेत्रे कूपोदरे मत्स्यवद्विचलतः कूपोदरस्थमत्स्य इव नयने चञ्चले भवतः । कुसुमाञ्चितो धम्मिलः केशम्बन्धो विगलितः सन् पुनश्च बन्धं प्राप्नोति, प्रच्छन्नौ स्तनौ प्रकटतां प्रकाशतां व्रजतः, तावपि प्रकाशयतीत्यर्थः । श्रोणितटं जघनस्थलं दृश्यते, केनचिद्व्याजेन प्रदर्शयतीति भावः । सुदृढं स्थितापि नीवी स्खलति इति योषितां कामेङ्गितं कामचेष्टा प्रीतिलक्षणमिति यावत् ॥ २६ ॥

प्रत्यक्षं कामेङ्गितमुक्त्वा परोक्षमप्युच्यते ।

सौभाग्यरूपपरिहासगुणानुराग-
सङ्कीर्त्तनेन दयितस्य च लब्धसौख्यम् ॥
सम्बन्धिमित्रमुखदर्शनदत्तदूर-
तोषं परोक्षमपि कामगुणेङ्गितं स्यात् ॥ २७ ॥

सौभाग्येति । दयितस्य कान्तस्य सम्बन्धिनां सौभाग्यस्य सुभगत्वस्य रूपस्य वेषकृतसौन्दर्यस्य परिहासस्य गुणानामनुरागस्य च सङ्कीर्त्तनेन यस्य कस्य चिन्मुखात्संकीर्त्य सङ्कीर्तितान्येतानि श्रुत्वा लब्धसौख्यं प्राप्तसौख्यम्, श्रवणात्तदैव सौख्यं जायत इत्यर्थः । सम्बन्धिमित्रमुखदर्शन-दूरदत्ततोषं दयितस्य सम्बन्धिनां श्वशुरादिनां मित्राणां सुहृदां सखीनां वा मुखदर्शनेन दूरं दत्तः तोषो यस्मिन् तत् परोक्षमपि अप्रत्यक्षमपि कामगुणेङ्गितं स्यात्, कामगणप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वप्रत्यक्षमपि कामगुणेङ्गितं स्यात्, उक्तमिदमप्रत्यक्षं कामगुणेङ्गितम् ॥ २७ ॥

अध्वक्लान्ततनुर्नवज्वरवती नृत्यश्लथाङ्गी तथा
मासैकप्रसवा ददाति सुरते षण्मासगर्भा सुखम् ॥
विख्याता विरहव्यथ सङ्गमविधौ क्रुद्धप्रसन्ना ऋतु-
स्नाने नूतनसङ्गमे मधुमदे रागास्पदं योषितः ॥ २८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अध्वक्लान्तेति । अध्वक्लान्ततनुर्मार्गगमनखिन्नदेहा, नवज्वरवती अभिघातमूलैर्नवीनज्वरिता, नृत्यश्लथाङ्गी नाट्येन श्लथाङ्गी, तथा मासैकप्रसवा, षण्मासगर्भा च सुरते सुखं ददाति, विरहस्य सङ्गमविधौ वियोगानन्तरं सम्भोगे, क्रुद्धा सती प्रणयकलहानन्तरं प्रसन्ना, ऋतुस्नाता-नूतनसङ्गमे मधुमदे मधुपानमदे च सति योषितोऽङ्गनाया रागस्य स्नेहस्य आस्पदं विख्यातम् एतेष्ववसरेषु सुखप्रदेत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रथममदनयुद्धे योषितः स्वल्पभावाः
कथमपि चिरकालात्तृप्तियोगं लभन्ते ॥
धृतगुरुतरभावाः क्षिप्रकाला द्वितीये
भवति तु विपरीतः पूरुषेषु क्रमोऽयम् ॥ २९ ॥

इति श्रीरतिरहस्ये सामान्यधर्माधिकारो
नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

प्रथमेति । प्रथममदनयुद्धे प्रथमसुरते योषितोऽङ्गनाः स्वल्पभावाः सत्यः, भावः श्लथावयवत्वम्, कथमपि कथं चिच्चिरकालात्तृप्तियोगं लभन्ते । द्वितीयसम्भोगे तु धृतगुरुतरभावाः सत्यः शीघ्रकालेन तृप्ता भवन्ति । अयं क्रमः, पुरुषेषु नरेषु विपरीतो भवति । पुरुषाः प्रथमसम्भोगे धृतगुरुतरभावाः क्षिप्रकालात्तृप्ता भवन्ति, द्वितीयसम्भोगे स्वल्पभावाः चिरकालात् तृप्तिं लभन्ते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतौ रतिरहस्यदीपिकायां
सामान्यधर्म्माधिकारश्चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रायोऽङ्गनानां पुर एव तृप्ते-
र्भावावसानं पुरुषा लभन्ते ॥
इदं तु विज्ञाय तथोपचार्या
यथा द्रवन्त्यग्रत एव नार्यः ॥ १ ॥

प्रायोऽङ्गनानामिति । प्रायः प्रचुरमङ्गनानां तृप्तेः पुर एव पुरुषाः भावावसानं लभन्ते तृप्तिं यान्तीत्यर्थः । इदं विज्ञाय तथोपचार्या यथा नार्य्यः पुरुषापेक्षयापि प्रथममेव द्रवेयुः ॥ १ ॥

अभ्यर्थिता[1] बाह्यरतेन भूयो
या देशकालप्रकृतीः प्रतीक्ष्य ॥
श्लथास्तरुण्यः प्रबलानुरागा
द्रवन्ति तृप्यन्ति च शीघ्रमेव ॥ २ ॥

अभ्यर्थितेति । देशकालप्रकृतीः देशो लाटादिः, कालः शीतोष्णादिः, प्रकृतिः श्लेष्मादिः, कंचन अपेक्ष्य बाह्यरतेनालिङ्गनादिना भूयो मुहुर्मुहुरभ्यर्थिता, स्वीकृता इत्यर्थः । अर्थाच्चुम्बनादिषु पूर्वं प्रबलानुरागा श्लथाः शिथिलीभूताः सत्यः द्रवन्ति शीघ्रमेव तृप्यन्ति आलिङ्गनचुम्बनादिपूर्वं प्रार्थिता द्रवन्ति तृप्यन्तीति भावः ॥ २ ॥

मन्दकालविसृष्टेः पुरुषस्य चिरकालरतेरुपायमाह

कल्लोलिनीकाननकन्दराद्रौ
दुःखाश्रये वार्पितचित्तवृत्तिः ॥
मृदुक्रमारम्भमभिन्नधैर्यः
श्लथोऽपि दीर्घं रमते रतेषु ॥ ३ ॥

कल्लोलिनीति । कल्लोलिन्यो नद्यः, काननानि वनानि, कन्दरा गुहाः इत्यादिषु विचित्रेष्वन्येष्वपि विषयेषु दुःखाश्रयावस्थाने विषये वा

---

(१) अभ्यर्दिता इति पाठान्तरम् । प्रथमेव पाठः साधीयान् लक्ष्यतेऽत्र ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अर्पितचित्तवृत्तिः पुरुषः मृदुक्रमारम्भं मन्दक्रमारम्भं यथा तथा अभिन्न-धैर्यस्तथा दीर्घरतेषु रमते । मन्दकालविसृष्टिः श्लथ उच्यते ॥ ३ ॥

शाखामृगमतिचपलं
क्षितिरुहशाखागतिं विचिन्तयतः ॥
ध्वजमुखपर्यन्तगतं
फलबीजं पुरुषस्य जातु नो गलति ॥ ४ ॥

शाखामृगमिति । क्षितिरुहः वृक्षस्य शाखायां गतिर्गमनं यस्य एतादृशम् अतिचपलं नितान्तचञ्चलं शाखामृगं कपिं विचिन्तयतः पुरुषस्य नरस्य ध्वजमुखपर्यन्तगतं लिङ्गाग्रप्राप्तं फलबीजं वीर्यं जातु कदाचिदपि नो गलति न निस्सरति ॥ ४ ॥

आखेटके शिल्पविधौ च नृत्ये-
ष्वभ्यासयोगादुपचीयते या ॥
वीणास्वनाद्यैर्विषयैर्बुधास्ता-
माभ्यासिकीं प्रीतिमुदाहरन्ति ॥ ५ ॥

आखेटेति । आखेटके मृगयाया, शिल्पविधौ शिल्पकार्ये, नृत्येपि अभ्यासयोगात् वीणास्वनाद्यैर्विषयैश्च या प्रीतिरुपचीयते संपद्यते तामाभ्यासिकीं प्रीतिमुदाहरन्ति कथयन्तीत्यर्थः । बुधा इति शेषः ॥५॥

नाभ्यासतो नो विषयाद्द्वेद्या
संकल्पमात्रादभिमानजा सा ॥
क्लीबस्य नार्याश्च यथोपदिष्टैः
स्त्रीपुंसयोः श्लेषणचुम्बनाद्यैः ॥ ६ ॥

नाभ्यासतइति । नाभ्यासतोऽभ्यासं विना नो विषयाद्विषयं विना संकल्पमात्रात्केवलसङ्कल्पादेव "सङ्कल्पः कर्म्म मानसम्" इत्यमरः । या

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

प्रीतिर्जायते साभिमानजा। कुत्रेत्याशङ्कायामाह क्लीबस्य षण्डस्य, नार्याश्च। स्त्रीपुंसयोरभिमतयोरुपदिष्टैः श्लेषणचुम्बनाद्यैरभिमानजा प्रीतिर्यथा भवति तथैवेति योज्यम्। यथोपादिष्टे चुम्बनादौ इति सप्तम्यन्तपाठे च श्लेषणमालिङ्गनं, चुम्बनं चादिर्यस्मिंस्तस्मिन् व्यापारे विषये या प्रीतिरुपदिष्टा सा स्त्रीपुंसयोरित्यभिमानादेव जायत इत्यर्थः। आलिङ्गनचुम्बनादावित्यस्य विशेषणसमासतया यथोपदिष्ट इति सप्तम्यन्तं पदम् उपदिष्टे गूहनचुम्बनादौ यथा प्रीतिस्तथैवेति योज्यम् ॥ ६ ॥

सादृश्यतोऽन्यस्य भवेत्क्वचिद्या
तां प्रत्ययोत्थां कथयन्ति धीराः ॥
उत्पद्यते या विषयैः प्रधानैः
प्रीतिं तु तां वैषयिकीं वदन्ति ॥ ७ ॥

सादृश्यतइति। अन्यस्य सादृश्यतः साम्यात् क्वचिद् या प्रीतिर्भवेत् स्त्रियाः पुरुषस्य वा वल्लभजनसदृशजनं दृष्ट्वा या प्रीतिर्जायते तां प्रीतिं धीराः प्रत्ययोत्थां विश्वासजातां कथयन्ति। या प्रधानैर्मुख्यैर्विषयैः स्रक्चन्दनाद्यैरुत्पाद्यते तां प्रीतिं वैषयिकीं वदन्ति ॥ ७ ॥

स्वभावसात्म्यं कथितं यदेतद्
यो जात्यवस्थादिकृतो विशेषः ॥
यद्वक्ष्यमाणं स्फुटदेशसात्म्यं
तदाकलय्य प्रमदामुपेयात् ॥ ८ ॥

स्वभावेति। स्वभावसात्म्यं यदेतत् कथितं यो जात्यवस्थादिकृतो

१ तथा च वात्स्यायनेनोक्तम्।
अनभ्यस्तेष्वपि पुरा कर्मस्वविषयात्मिका।
सङ्कल्पाज्जायते प्रीतिर्या सा स्यादाभिमानिकी ॥
प्रकृतेर्या तृतीयस्याः स्त्रियाश्चैवोपरिष्टके।
तेषु तेषु च विज्ञेया चुम्बनादिषु कर्मसु ॥
इति। अनभ्यस्तेष्वपीत्यपिशब्दादभ्यस्तेष्वपि। औपरिष्टके मुखरतौ। सुगममन्यत् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विशेषस्तत्स्वभावसात्म्यं, यद्वक्ष्यमाणं स्फुटदेशसात्म्यं तद्देशसात्म्यमित्यर्थः । तदाकलय्य प्रमदामङ्गनामालिङ्गनादिक्रमेणोपयाद् गच्छेत् ८

अथ तत्तद्देशीयस्त्रीस्वभावः कथ्यते ।

शुचिप्रचारा नखदन्तचुम्ब-
द्विषस्त्रियो मध्यमदेशजाताः ॥
तथाविधाश्चित्ररतानुरक्ता
अवन्तिबाह्लीकभुवो भवन्ति ॥ ९ ॥

शुचिप्रचारेति । मध्यदेशजाताः स्त्रियः "मध्यं विन्ध्यहिमालयो" रित्यमरः । शुचिप्रचाराः शुद्धप्रचाराः, नखदन्तचुम्बद्विषः नखदन्तक्षतचुम्बनविमुखा भवन्ति । अवन्तिबाह्लीकभुवः अवन्तिदेशजाता, बाह्लीकदेशजाताश्च तथाविधा मध्यमदेशजातस्त्रीसदृश्यः, चित्ररतानुरक्ताः विचित्रसुरतानुरक्ताश्च भवन्ति ॥ ९ ॥

आश्लेषलोला नखदन्तकृत्यै-
र्विरज्यते हृष्यति चातिघातैः ॥
आभीरजा चुम्बनहार्यचित्ता
स्यान्मालवी चापि तथाविधैव ॥ १० ॥

आश्लेषलोलेति । आभीरजा अभीरदेशजाङ्गना आश्लेषलोलाः आलिङ्गनासक्ता नखदन्तकृत्यैर्विरज्यते नखक्षतदन्तक्षतविरक्ता भवन्ति । अभिघातैस्ताडनैर्हृष्यन्ति, चुम्बनहार्यचित्ता चुम्बनेन हार्यं वशीकार्यं चित्तं

---

१ हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग् विनशनादपि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
इति ॥ केचित्तु गङ्गायमुनयोर्मध्यभागो मध्यदेश इति वदन्ति ।

२ उज्जयिनी देशः, अयमेवापरमालव इति विख्यातः । ३ उत्तरापथः ।

४ श्रीकण्ठकुरुक्षेत्रादिभूमिः । ५ पूर्वमालवभवा ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

यस्याः सा तथोक्ता । मालवी मालवदेशजापि तथाविधैव आभीरजातितुल्यैव ॥ १० ॥

इरावतीसिन्धुशतद्रुतीरे
विपाड्वितस्तासरिदन्तराले ॥
याश्चन्द्रभागातटजाश्च नार्य-
स्ता औपरिष्टेन विना न साध्याः ॥ ११ ॥

इरावतीति । इरावतीसिन्धुशतद्रुतीरे इरावती, सिन्धुः, शतद्रुश्च नदीभेदाः एतासां तीरे विपाड्वितस्तासरिदन्तराले विपाट् विपाशानामा नदी, वितस्ता नदीविशेषः, ते च ते, अनयोरन्तराले, चन्द्रभागातटजाश्च चन्द्रभागानदीतीरजा नार्यः औपरिष्टेन विना न साध्याः । औपरिष्टपूर्वमेव साध्या इत्यर्थः । उपरिष्टात्सम्बन्धो औपरिष्टम् । औपरिष्टं नाम भगभूषणम् । पूर्वोक्तनदीतीरजा नार्यो भगभूषणमन्तरेण न तृप्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

फुल्लासिधम्मिल्लभरा कृशाङ्गी
पीनस्तनी चारुविलोचना च ॥
प्रियोक्तिराभ्यन्तरबाह्यभोग-
सक्ता विरक्तापि च गुर्जरी स्यात् ॥ १२ ॥

फुल्लेति । गुर्जरी गुर्जरदेशजाता नारी फुल्लासिधम्मिल्लभरा फुल्लकेशभरा, कृशाङ्गी क्षीणदेहा, पीनस्तनी स्थूलकुचा, चारुविलोचना सुन्दरनयना, प्रियोक्तिः प्रियभाषिणी, आभ्यन्तरबाह्यभोगसक्ता आभ्यन्तरबाह्यभोगयोः सक्ता लग्ना विरक्तापि च स्यात् ॥ १२ ॥

---

१ इरावती, सिन्धुः, शतद्रुः, विपाट्, वितस्ता, चन्द्रभागा चेति पञ्च नद्यस्तासामन्तरालेषु भवा नार्य औपरिष्टेन वश्या भवन्ति । २ मुखरतिरिति कामसूत्रभाष्ये ।

३ लीलालयः, प्रेमनिधिः, प्रियोक्तिः, कलाकलापादिखनिः सुकेशी ॥
मृद्वङ्गयष्टि,र्लघुभोगहेतुः, सौख्यैकचित्ता भुवि गुर्जरी स्यात् ॥
इति पुस्तकान्तरे गुर्जर्या लक्षणं दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मन्दाभिघातैर्नखदन्तकृत्यै-
र्भृशं द्रवन्ती परिरम्भलोला ॥
प्रचण्डवेगा सुकुमारगात्री
रतोत्सवे नृत्यति लाटनारी ॥ १३ ॥

मन्दाभिघातेति । मन्दाभिघातैर्मन्दताडनैः, नखदन्तकृत्यैर्नखदन्तक्षतैर्भृशं द्रवन्ति, परिरम्भलोला आलिङ्गनोत्सुका, प्रचण्डवेगा, सुकुमारगात्री कोमलगात्री, लाटनारी रतोत्सवे नृत्यति । लाटनारी लाटदेशजा ॥१३॥

चारित्रमुद्रामतिलङ्घयन्ती
भवत्यनाचाररता रतार्त्तिः ॥
प्रयुञ्जती वाडवकर्मनर्म्मा-
ण्यान्ध्री पुरन्ध्री धृतसौकुमार्या ॥ १४ ॥

चारित्रमुद्रामिति । चारित्रमुद्रां लोकमर्यादामतिलङ्घयन्ती, अनाचाररता, कामार्त्ता सती व्यभिचरतीत्यर्थः । वाडवकर्म्मनर्म्माणि प्रयुङ्क्ते । वाडवकर्म्मणा करणविशेषेण नर्म्माणि क्रीडाः प्रयुङ्क्ते "गृह्णाति भगोष्ठपुटेन यदि ध्वजमस्फुरदित्यपि वाडवकं" स्फुरद् मन्दवीर्यत्वान्निश्चेष्टं ध्वजं भगोष्ठपुटेन गृह्णाति चेत् वाडवकं करणं भवति । धृतसौकुमार्या सौकुमार्यं सुकुमारता । आन्ध्री पुरन्ध्री आन्ध्रदेशीया स्त्री एवंविधा भवतीत्यर्थः ॥१४॥

विमृद्यमानाः कृतकध्वजेन
द्रवन्ति हृष्यन्ति दृढप्रहारैः ॥
स्त्रीराज्यजाः कोशलजाश्च नार्यः
प्रचण्डकण्डूतिभगा भवन्ति ॥ १५ ॥

---

१ अपरमालवेन पश्चाद् लाटदेशः । २ चरित्रमेव चारित्रं प्रज्ञादिस्वादण् ।
३ नर्मदाया दक्षिणभागो दक्षिणदेशस्तत्र कर्णाटदेशात्पूर्वेण आन्ध्रदेशस्तत्र भवा स्त्री ।
४ वज्रवन्तदेशात्पार्श्चिमभागः स्त्रीराज्यं नाम तत्र जाता । ५ अयोध्या ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विमृद्येति । स्त्रीराज्यजाः स्त्रीराज्यं नाम उत्तरस्यां दिशि कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्त्रिय एव तिष्ठन्ति तत्रस्था नार्यश्च कोशलजाश्च कोशलदेशजा एताः प्रचण्डकण्डूतिभगाः प्रचण्डा अधिका कण्डूतिः कण्डूर्येषां ते प्रचण्डकण्डूतयो भगा यासां तास्तथोक्ताः, स्त्रीराज्यजाः कोशलजाश्च नार्य एवंविधा भवन्तीत्यर्थः । अत एव कृतकध्वजेन दन्तलोहादिकृतेन कृत्रिमध्वजेन विमृद्यमानाः कृतसुरताः दृढप्रहारैर्द्रवन्ति हृष्यन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

साक्षेपसग्राम्यगिरो विलज्जा
रते चतुःषष्टिकलानुरक्ताः ॥
नार्यो महाराष्ट्र[1]भवास्तथैव[2]
रहःस्थिताः पाटलिपुत्रिकाः[3] स्युः ॥ १६ ॥

साक्षेपेति । सग्राम्यसाक्षेपगिरः ग्राम्या भण्डकथाः, आक्षेपः प्रणयतिरस्कारस्तत्सहिता गिरो यासां तास्तथोक्ताः, विलज्जा निर्लज्जाः, रते सुरते चतुःषष्टिकलानुरक्ताः चतुषष्टिकलारागिण्यः, कलानां चतुःषष्टिकलानां प्रयोगाङ्गत्वात् । एके आहुः, आलिङ्गनचुम्बननखच्छेदनदशनच्छेदनसंवेशनवशीकृतपुरुषायितौपरिष्टकानामष्टधा विकल्पभेदाच्चतुःषष्टिरिति बाभ्रवीयाः । विकल्पवर्गाणामष्टानां न्यूनाधिकत्वदर्शनात्प्रहणनविरुतपुरुषोपसृतकाचित्ररतादीनामन्येषामपि वर्गाणामिह प्रवेशनात् प्रायोवादोयम् । यथा सप्तपर्णो वृक्षः, पञ्चवर्णो बलिरिति ॥

एवमेतां चतुःषष्टीं बाभ्रव्येण प्रकीर्त्तिताम् ।
प्रयुञ्जानो वरस्त्रीषु सिद्धिं गच्छति नायकः ॥

---

(१) नर्मदायाः कर्णाटस्य च मध्योः [पूना, सोलापूर, कोल्हापूर, प्रभृति] देशो महाराष्ट्रः तत्र भवा । २ अयमत्र विशेषः, महाराष्ट्रिका निर्लज्जतया प्रकाश्यैव परुषम् अश्लीलं वाक्यं प्रयुङ्क्ते । नागरिकाः सलज्जाः सत्यो रहसि अश्लीलादिकं प्रयुञ्जते । शयने च रभसोपक्रमत्वं तु समानमेवास्ति । (३) पटनेति प्रसिद्धस्थानभवाः, इमा एव नागरिका इति व्यवह्रियन्ते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ब्रुवन्नप्यन्यशास्त्राणि चतुःषष्टिविवर्जितः ।
विद्वत्संसदि नात्यर्थं कथासु परिपूज्यते ॥
वर्जितोऽप्यन्यविज्ञानैरेतया यस्त्वलङ्कृतः ।
स गोष्ठ्यां नरनारीणां कथास्वग्रं विगाहते ॥
विद्वद्भिः पूजितामेनां खलैरपि सुपूजिताम् ।
पूजितां गणिकासङ्घैर्नन्दिनीं को न पूजयेत् ॥
नन्दिनी सुभगा सिद्धा सुभगङ्करणीति च ।
नारीप्रियेति चाचार्यैः चतुःषष्टिरुदाहृता ॥
कन्याभिः परयोषिद्भिर्गणिकाभिश्च भावतः ।
वीक्ष्यते बहुमानेन चतुःषष्ट्यां विचक्षणः ॥

इति वात्स्यायनः । महाराष्ट्रभवा नार्यः पाटलिपुत्रजाश्च पाटलिपुत्रं पुष्पपुरं तत्रभवाः स्त्रियश्च रहसि स्थिताश्च तथैव स्युः ॥ १६ ॥

अन्तर्बहिर्बाह्यरतेन भूयो
विमृद्यमानाः क्रमशो द्रवन्त्यः ॥
प्रभूतकन्दर्पजला द्रविड्यो
रतिं लभन्ते प्रथमे रतेऽपि ॥ १७ ॥

अन्तरिति । प्रभूतमधिकं कन्दर्पजलं रताम्बु यासां ताः, भूयः अन्तर्बहिर्बाह्यरतेन विमृद्यमानाः, अन्तर्बाह्यरतमस्ति । तद्यथा, अङ्गुल्या क्रियमाणं बाह्यरतमन्तर्बाह्यरतम्, बहिर्बाह्यरतमालिङ्गनादि । एवमुभयथा बाह्यरतेना विमृद्यमानाः क्रमशः क्रमेण द्रवन्त्यः द्रविड्यो द्रविडाङ्गनाः प्रथमे रते प्रथमे सुरते रतिं तृप्तिं लभन्ते रतिलाभं प्राप्नुवन्ति स्रस्ततावपुषीत्या-दिवक्ष्यमाणरतिलाभमिति यावत् ॥ १७ ॥

प्रच्छादयन्त्यः स्वशरीरदोषं
पराङ्गदोषं बहुशो हसन्त्यः ॥

---

१ कर्णाटदेशाद्दक्षिणेन द्रविडो देशस्तत्र भवाः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सर्वंसहा मध्यमवेगभाजः
स्त्रियो रमन्ते वनवा[1]सदेश्याः ॥ १८ ॥

प्रच्छादयन्त्यइति । वनवासदेश्याः वनवासजाः स्त्रियः स्वशरीर-दोषं स्वशरीरे विद्यमानं स्थितमवगुणं प्रच्छादयन्त्यः पराङ्गदोषं पराङ्गे विद्यमानं दोषम् अवगुणम् बहुशो बहुधा हसन्त्यः, सर्वंसहा नखक्षतादि-सहाः मध्यमवेगभाजः वीर्यं बहुक्षताघातसहत्वमित्यत्र श्लोकोक्तमध्यम-वेगभाजः सत्यो रमन्ते ॥ १८ ॥

मृद्वङ्गयष्टिर्मधुराभिधाना
संश्लेषचुम्बोत्कलिकाल्पवेगा ॥
कठोरचेष्टा विरता रताजौ
गौ[2]डी च वङ्गी च[3] नितम्बिनी स्यात् ॥ १९ ॥

मृद्वङ्गयष्टिरिति । गौडी गौडदेशजा, वङ्गी वङ्गदेशजा नितम्बिनी मृद्वङ्गयष्टिः कोमलाङ्गी, मधुराभिधाना रम्यनामधेया, संश्लेषणचुम्बनोत्क-लिका आलिङ्गनचुम्बनोत्सुका, अल्पवेगा मन्दवेगा, कठोरचेष्टा क्रूरव्या-पारा, रताजौ सुरते एतादृशी स्यात् । १९ ।

शिरीषमृद्वी बहुशो द्रवन्ती
रते विलीना करमात्रसङ्गात् ॥
अनङ्गरङ्गैकरसा प्रियोक्तिः
स्यात् काम[4]रूपप्रभवा पुरन्ध्री ॥ २० ॥

शिरीषमृद्वीति । कामरूपप्रभवा कामरूपदेशजा पुरन्ध्री स्त्री । "प्राग्ज्योतिषं कामरूप"मित्यमरः । तन्नगरं यत्रास्ति तद्देशजा नारी शिरीशमृद्वी शिरीषकुसुमकोमलाङ्गी, बहुशो वारंवारं द्रवन्ती, करसङ्गमात्रात्

---

१ कुङ्कण [कोङ्कण] देशात्पूर्वो भागो वनवासदेशस्तत्रत्याः । २ ढाका, पावना, वगुड़ा, राजशाही, फरीदपुर इति प्रसिद्धो देशः गौडस्तत्रत्या । ३ मालदह, मुर्शिदाबाद, नदिया कलकत्ता इति नाम्ना प्रसिद्धो देशो वङ्गः तत्र जाताः । ४ कामरु [आसाम] इति प्रसिद्धो देशः तत्र जाता ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रियजनहस्तस्पर्शमात्रादेव रते विलीना द्रवीभूता, अनङ्गरागैकरसा रतोत्सवैकरसा, प्रियोक्तिः प्रियभाषिणी भवति ॥ २० ॥

उत्कली[1] बहुलरागविह्वला
दन्तघातकरजक्षतप्रिया ॥
औपरिष्टकरता विशेषतो
ह्यङ्ग[2]वङ्ग[3]युवतिः कलिङ्गजा ॥ २१ ॥

विविध[4]नखविकारैः प्रौढपाणिप्रहारै-
र्जनितपरममोदामौपरिष्टप्रकारैः ॥
अविरतरतयुद्धाकाङ्क्षिणीं वीतलज्जां
वदति बहलरागामुत्कलीं मूलदेवः ॥ २२ ॥

विविधेति । विविधनखविकारैःनानाप्रकारनखाङ्कैः;प्रौढपाणिप्रहारैः प्रौढैरमन्दैः पाणिप्रहारैर्मुष्टिताडनैः, औपरिष्टकप्रकारैर्भगभूषणादिभिर्जनितपरममोदां प्रकटितबहुहर्षाम्, अविरतरतकाङ्क्षिणीं निरन्तरसुरततन्त्राभिलाषिणीं, वीतलज्जां निर्लज्जां, बहुरागामधिकस्नेहां, युवतिं मूलदेव उत्कलीम् उत्कलदेशीयां वदति ॥ २२ ॥

इ[6]ति किमपि यदूचे देशसात्म्यं मुनीन्द्रो
युवतिरितरदेश्यास्यूहनीया तथैव ॥
अनुभवमनुसृत्य स्वं च सात्म्यं भवेद्यद्
भवति सहजसात्म्यं देशसात्म्याद्बलीयः ॥ २३ ॥
इति किमपि यदुक्तं योषितां देशसात्म्यं
स्फुटमकथितदेशेप्युन्नयेत्तद्दिशा तत् ॥

१ उडीसादेशीया । २ राजमहल इति विख्यातः । ३ 'गौडी च वङ्गी च नितम्बिनी स्या' दित्यनेन वङ्गदेशीयाया गतार्थत्वात्तादृगेव युवतिः कलिङ्गजा इति द्वितीयपुस्तकस्थोयं पाठः साधुरिव भाति । ४ महेन्द्रः उत्कलसमीपवर्ती देशः । ५ द्वितीयपुस्तकपाठानुसारिणीयं टीका, उत्कलीत्ययं श्लोको मूलपुस्तके विद्यमानोपि व्याख्यारहितोस्ति ।
६ अयं श्लोको द्वितीयपुस्तकेऽधिको दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सहजमपि च सात्म्यं भावयेत् स्वानुभूत्या
बलवदुभयमध्ये विद्धि सांसिद्धिकं यत् ॥ २४ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण योषितां किमपि देशसात्म्यं स्फुटमुक्तं, तदकथितदेशेऽनुक्तदेशेपि तद्दिशा तेनैव मार्गेण तत्तद्देशसात्म्यमुन्नयेत् । युक्त्या निर्दिशेत् । स्वानुभूत्या स्वानुभवेन सहजं सात्म्यमपि भावयन्नुभयमध्ये देशसहजसात्म्ययोर्मध्ये यत्सांसिद्धिकं स्वाभाविकं तद्बलवद्विद्धि प्रधानं जानीहि । स्वत एव संसिद्धं सहजं बलवदित्यर्थः ॥ २४ ॥

इति प्रमाणं समयं च वेगं
स्वभावदेशोद्भवसात्म्यभेदाद् ॥
स्वस्थामवस्थां प्रकृतिं प्रतीत्य
प्रयुञ्जते बाह्यरतं रतं च ॥ २५ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमाणं शशादि, समयं चिरमन्दमध्य-विसृष्टिलक्षणं, वेगं मन्दमध्यचण्डवेगं, स्वभावसात्म्यं, देशोद्भवसात्म्यं; देशः लाटादिः, सात्म्यं श्लथत्वं तयोर्भेदात् स्वीयाम् अवस्थां बाल्यादि, प्रकृतिं श्लेष्मादि एतानि प्रतीत्य ज्ञात्वा बाह्यरतमालिङ्गनादि रतमात्रं च प्रयुञ्जते एतानि परीक्ष्यैव कामुका बाह्यरतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं
तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमेतत् ॥
अजातजातस्मरकेलिभेदाद्
द्विधा पुनर्द्वादशधा च तत् स्यात् ॥ २६ ॥

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये देशज्ञानाधिकारो
नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

आदाविति । इह रतद्वये आदौ बाह्यरतं प्रयोज्यं, बाह्यरते एतद्बाह्यरतमालिङ्गनपूर्वं प्रयोज्यं, प्रथममालिङ्गनं प्रयुज्य पश्चाच्चुम्बनादि प्रयो-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्यमिति भावः । अजातजातस्मरकेलिभेदाज्जातस्मरकेलिभेदादजातस्मरकेलिभेदाच्च तदालिङ्गनं द्विधा भवति द्विप्रकारं भवति, तदेव द्विप्रकारमालिङ्गनं पुनर्द्वादशधा स्यात् द्वादशप्रकारं स्यात्, अभुक्तायां स्पृष्टकादीनि चत्वारि, उपभुक्तायां लतावेष्टितादीनि अष्टधालिङ्गनानि ॥ २६ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां देशज्ञानाधिकारो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथालिङ्गनभेदा उच्यन्ते ।

यद्योषितः संमुखमागताया
अन्यापदेशाद्व्रजतो नरस्य ॥
गात्रेण गात्रं घटते रतज्ञा
आलिङ्गनं स्पृष्टकमेतदाहुः ॥ १ ॥

यद्योषित इति । सम्मुखागतायाः संमुखमाभिमुखमागताया योषितो गात्रेणाऽन्यापदेशादन्यव्याजाद् व्रजतो गच्छतो नरस्य गात्रं यद् घटते तदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुः, रतज्ञास्तदालिङ्गनं स्पृष्टकाख्यमाहुरित्यर्थः ॥ १ ॥

यद्गृह्णती किञ्चन वञ्चिताक्षं
स्थितोपविष्टं पुरुषं स्तनाभ्याम् ॥
नितम्बिनी विध्यति तां च गाढं
गृह्णात्यसौ विद्धकमुच्यते तत् ॥ २ ॥

यद्गृह्णतीति । वञ्चिताक्षं यत्र क्वापि वीक्षमाणं स्थिता नितम्बिनी उपविष्टं स्थितं पुरुषम् उपविष्टा नितम्बिनी अङ्गना किञ्चन गृह्णती सती स्तनाभ्यां विध्यति तां च गाढमसौ वा गृह्णाति एतद्विद्धकमुच्यते ॥२॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यात्रोत्सवादौ तिमिरे घने वा
यद् गच्छतोः स्याच्चिरमङ्गसङ्गः ॥
उद्घृष्टकं तत्पुनरेव कुड्ये
निपीडनात्पीडितसंज्ञकं स्यात् ॥ ३ ॥

यात्रोत्सवेति । यात्रोत्सवादौ यात्रायामुत्सवादिषु च, घने तिमिरे अन्धकारे वा गच्छतोः स्त्रीपुंसयोश्चिरमङ्गसङ्गः अङ्गस्य सङ्गः स्पर्शः स्यात् तदुद्घृष्टकमालिङ्गनमाहुः । तदेव कुड्ये भित्तौ निपीडनात् पीडितसंज्ञितं पीडितनामधेयं स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

भावप्रबोधार्थमजातरत्यो-
श्चतुर्विधोक्ता परिरम्भलीला ॥
संजातरत्योस्त्वनुरागवृद्ध्यै
बुधैरसावष्टविधोपदिष्टा ॥ ४ ॥

भावप्रबोधेति । अजातरत्योः पूर्वमकृतरत्योः स्त्रीपुंसयोर्भावप्रबोधार्थम् इयं चतुर्विधा परिरम्भलीला उक्ता । संजातरत्योः कृतसम्भोगयोस्तु तथा न भवति, अनुरागवृद्ध्यै अनुरागवर्द्धनाय बुधैः पण्डितैः असौ परिरम्भलीला अष्टविधा अष्टप्रकारोक्ता ॥ ४ ॥

प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा वेष्टयन्ती
द्रुममिव सरलाङ्गी मन्दसीत्का तदीयम् ॥
वदनमुदितखेलाक्रन्दमा चुम्बनार्थं
नमयति विनमन्ती तल्लतावेष्टितं स्यात् ॥ ५ ॥

प्रियमिति । अनुकृतवल्लीविभ्रमा वल्लीसदृशविभ्रमशालिनी अङ्गना द्रुममिव प्रियं प्राणेश्वरं वेष्टयन्ती सरलाङ्गी मन्दसीत्का मन्दसीत्कारा सती तदीयं वदनं प्रियमुखम् आचुम्बनार्थम् समन्तात् यथा भवति तथा चुम्बनाय स्वयं विशेषेण नमन्ती प्रकटितमिथ्यारोदनं यथा तथा स्वं वदनं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नमयति यत् तल्लतावेष्टितं स्यात् । एवमुक्तं भवति प्रिये अभिमुखं स्थिते सति वनिता स्वपादाभ्यां तदूरुं समावेष्ट्य कक्षयोः कण्ठे च स्वबाहुलताभ्यामावेष्ट्य चुम्बनाय स्वयं नता सती पत्युर्मुखचुम्बनार्थं स्वं मुखमप्यवनमयेत्तल्लतावेष्टिताख्यमालिङ्गनं भवतीति भावः । सर्वत्रालिङ्गनानामन्वर्थान्येव नामानि ॥ ९ ॥

रमणचरणमेकेनाङ्घ्रिणाक्रम्य खिन्नं
श्वसितमपरपादेनाश्रयन्ती तदूरुम् ॥
निजमथ भुजमेकं पृष्ठतोऽस्यार्पयन्ती
पुनरपरभुजेन प्रार्थयन्ती तदंसम् ॥ ६ ॥
स्थितपतिमधिकृत्य प्रोक्तमाश्लेषयुग्मं
सपदि च कथनीयाः सुप्तसंश्लेषभेदाः ॥
तरुमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरोढुं
यदभिलषति नारी तच्च वृक्षाधिरूढम् ॥ ७ ॥

रमणेति । रमणचरणं प्रियपादमेकेन स्वेनाङ्घ्रिणा आक्रम्य खिन्नं श्वसितं संपृक्तनिश्वासं यथा भवति तथा अपरपादेन तदूरुं रमणस्योरुमाश्रयन्ती निजं स्वकीयमेकं भुजम् अस्य रमणस्य पृष्ठतः पश्चाद् अर्पयन्ती पार्श्वभागे व्यापारयन्ती पृष्ठमालिङ्गयन्तीत्यर्थः । पुनरितरभुजेन तदंसं तस्य रमणस्यांसं भुजाग्रं प्रार्थयन्ती सती वनिता अभिमुखस्थितं कमितारं पतिं चुम्बनार्था चुम्बनमर्थः प्रयोजनं यस्याः सा चुम्बनार्था चुम्बनं कर्तुमित्यर्थः । अधिरोढुमभिलषति यत्तद् वृक्षाधिरूढमालिङ्गनमाहुः [एतद्भेद एवापर उच्यते । रमणजानूनि आत्मपादाङ्गुलीभिराक्रम्य पाणिभ्यां तत्पार्श्वमालम्ब्य प्रह्वीभूता अभिमुखं स्थितस्य पत्युर्मुखं चुम्बति चेत्तद् वृक्षाधिरूढमाहुः] पूर्वोक्तमालिङ्गनद्वयं स्थितं पतिमधिकृत्य प्रोक्तं नतु शयितम् ।

१ भिन्नेति पाठान्तरम् । २ निर्मूलत्वाच्चिन्त्यः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्त्रियाः पुरुषालिङ्गनं, सपदि च शयनीये संश्लेषभेदाः शय्यायामालिङ्गनभेदाः षट् कथ्यन्ते एतानि षडालिङ्गनानि पुरुषस्य स्त्रीशरीरालिङ्गनानि ॥ ६ ॥ ७ ॥

असकृदपि विगाढाश्लेषलीलां वितन्वन्
जनितजघनबाहुव्यत्ययं स्पर्धयेव ॥
मिथुनमथ मिथोऽङ्के लीयते निस्तरङ्गं
निगदति तिलपूर्वं तण्डुलं तन्मुनीन्द्रः ॥ ८ ॥

असकृदिति। असकृन्निरन्तरमतिगाढाश्लेषलीलां गाढालिङ्गनलीलां वितन्वन् कुर्वन् मिथुनं स्पर्धयेव जनितचरणबाहुव्यत्ययं यथा तथा अथ मिथः परस्परम् अङ्के निस्तरङ्गं विलीयते चेन्मुनीन्द्रस्तदालिङ्गनं तिलपूर्वं तण्डुकं निगदति तिलतण्डुलमिति वदतीत्यर्थः। मुनीन्द्रो गोनर्दीयः। अत्र तरङ्गशब्देन गाढमालिङ्ग्यालिङ्ग्य पुनः श्लथीकरणमित्यर्थः। निस्तरङ्गं निरन्तरगाढालिङ्गनमित्यर्थः। हस्ताभ्यामूरुभ्यां च गाढमालिङ्ग्य परस्परमङ्केविलीयते चेत्तिलतण्डुलाख्यमालिङ्गनं निगदतीत्यर्थः। एतद्द्वयितुरेव बोद्धव्यम् ॥८॥

अभिमुखमुपविष्टा योषिदङ्केऽथ तल्पे
रचितरुचिरगाढालिङ्गनो वल्लभश्च ॥
प्रसरदसमरागावेशनश्यद्विचारौ
विशत इव मिथोऽङ्गे क्षीरनीरं तदाहुः ॥ ९ ॥

अभिमुखमिति। योषिद् अङ्के तल्पे वा अभिमुखम् उपविष्टा वल्लभश्च रचितरुचिरगाढालिङ्गनः प्रसरदसमरागावेशनश्यद्विचारौ प्रसरदसमरागेण प्रवृत्तान्योन्याधिकप्रेम्णाय आवेशः संभ्रमस्तेन नश्यन् विचारो ययोस्तौ दम्पती रागावेशादन्यविचारमप्यजानन्तौ मिथोऽन्यान्यमङ्गे विषत इव परस्पराङ्गं प्रविशत इव गाढालिङ्गनं कुरुतश्चेत्तत् क्षीरनीरमाहुः। एवमुक्तं भवति प्राणेश्वरीमभिमुखमङ्के तल्पे वा निवेश्य दृढमालिङ्ग्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ध्वजेन गुह्यस्पर्शं कुर्वन् दयितः, बहिरूरू नायकोत्सङ्गे विन्यस्य उपविष्टा अबला उभाविव दम्पती प्रमाणवेगान् ज्ञात्वान्योन्यशरीरान्तः प्रविष्टाविव तिष्ठतश्चेत्तदालिङ्गनं क्षीरनीरमुच्यते । एकीभावापन्नत्वात् क्षीरनीरमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मनसिजतरलायाः संभृतानङ्गरङ्गो
यदि पतिरबलायाः पीडयत्यूरुयुग्मम् ॥
दरदलितनिजोरुद्वन्द्वसन्दंशयोगात्
तदिह मुनिमतज्ञैरूरूपगूढम् ॥ १० ॥

मनसिजेति । सम्भृतानङ्गरङ्गः पतिर्मनसिजतरलाया मनसिजेन कामेन तरलायाः चञ्चलाया अबलाया अङ्गनाया ऊरुयुग्मम् ईषद्दलितनिजोरुद्वन्द्वसंदंशयोगात् बलवदतीव पीडयति यत्तदालिङ्गनं मुनिमतज्ञैरूरूपगूढमुक्तं कथितम् । संदंशो नाम एकस्योपरि एकस्य निधानं, निविडितमित्यर्थः । एवमुक्तं भवति पुमानात्मोरुमध्ये अबलाया ऊरू प्रवेश्य यद्यालिङ्गति तदूरूपगूढं कथितम् ॥ १० ॥

जघनकलितकान्तश्रोणिरस्योपरिष्टा-
द्व्रजति यदिह नारी स्रस्तकेशोत्तरीया ॥
करजरदनकृत्यं चुम्बनं वा विधित्सुः
कथयति जघनोपश्लेषमेतन्मुनीन्द्रः ॥ ११ ॥

जघनेति । स्रस्तकेशोत्तरीया गलितकेशा गलितोत्तरीया च नारी अस्य कान्तस्य उपरिष्टात् जघनकलितकान्तश्रोणिः जघने कलिता धृता कान्तश्रोणिर्यया सा एतादृशी सती करजरदनकृत्यं नखदन्तक्षतकृत्यं चुम्बनं वा विधित्सुः कर्त्तुमिच्छुः व्रजति गच्छति चेत् तदालिङ्गनं मुनीन्द्रः जघनोपश्लेषं कथयति वदतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उरसि कमितुरुच्चैराविशन्ती वराङ्गी
स्तनभरमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तत् ॥
मुखमभिमुखमक्ष्णोरक्षिणी न्यस्य हन्या-
दलिकमलिकपट्टेनेतिलालाटिकं स्यात् ॥ १२ ॥

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये आलिङ्गनाधिकारो
नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

उरसीति । कमितुः प्रियस्य उरसि उच्चैः आविशन्ती प्रविशन्ती वराङ्गी यत्स्तनभरं कुचभारम् उपधत्ते तत्स्तनालिङ्गनं स्यात् । मुखमभिमुखं न्यस्य अक्ष्णोः अक्षिणी न्यस्य अलिकपट्टेन अलिकं हन्यात् तत् लालाटिकं आलिङ्गनं स्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायाम्
आलिङ्गनाधिकारो नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

अथ चुम्बनान्युच्यन्ते ।

नयनगलकपोलं दन्तवासो मुखान्तः
स्तनयुगलललाटं चुम्बनस्थानमाहुः ॥
दधाति जघननाभीमूलकक्षासु चुम्ब-
व्यतिकरसुखमुच्चैर्देशसात्म्येन लाटा ॥ १ ॥

नयनेति । नयनगलकपोलं नयनगलकपोलमित्यर्थः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः दन्तवासः अधरः, मुखान्तः मुखमध्यम्, स्तनयुगलं, ललाटम् एतत्सर्वं चुम्बनस्थानमाहुः।एतानि चुम्बनस्थानानि कथितानीत्यर्थः जघनस्थलं, नाभिमूलं स्मरमन्दिरं, कक्षा बाहुमूलम् एतेषु देशसात्म्येन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लाटाः चुम्बनव्यतिकरसुखं दधाति । लाटदेशजा जघनादिषु चुम्बनव्यतिकरेण सुखं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

निमितकमिदमाहुर्योजिता यद्बलेन
प्रियमुखमभिवक्त्रं न्यस्य तिष्ठत्युदास्या ॥
स्फुरितमथ मुखान्तर्न्यस्तमोष्ठं जिघृक्षुः
स्फुरदधरपुटाभ्यां यन्न गृह्णाति भर्तुः ॥ २ ॥

निमितकमिति । सखीप्रभृतिभिर्बलेन जवेन योजिता प्रियेण सह बलाद्योजितेत्यर्थः । अबला मुग्धाङ्गना प्रियमुखस्याभिमुखं स्ववक्त्रं विन्यस्य उदास्या ऊर्ध्वीकृतमुखा तिष्ठति चेत् निमितकाख्यं चुम्बनमाहुराचार्याः ॥ मुखान्तर्न्यस्तं स्वमुखे न्यस्तं भर्तुरोष्ठमधरं प्रियाधरं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः स्फुरदधरपुटा स्यात् स्फुरन्ती च ते अधरपुटे ताभ्यां यन्न गृह्णाति ग्रहीतुं न शक्नोति तत्स्फुरितम् । स्वाननन्यस्तं प्रियाधरं जिघृक्षुर्या स्फुरिताधरा सती मौग्ध्याल्लज्जया वा न गृह्णाति यत्तत्स्फुरितकाख्यं चुम्बनमाहुः अधरस्फुरणात् स्फुरितनामेति भावः ॥ २ ॥

रमणरदनवासः स्वानने न्यस्तमोष्ठ-
द्वितयमृदुगृहीतं यन्मनाक् जिह्वयान्तः
करपिहितधवाक्षी घट्टयेद् घट्टितं स्यात्
त्रितयमपि तदेतत्कन्यकायां प्रयोज्यम् ॥ ३ ॥

रमणेति । स्वानने न्यस्तं स्वमुखमध्ये निक्षिप्तं रमणस्य रदनवासः स्वकीयेन ओष्ठद्वितयेन मृदु यथा तथा गृहीतम् अबला करपिहितधवाक्षी आत्मपाणितलेनाच्छन्नवल्लभलोचना सती यत् मनाग् ईषज्जिह्वया अन्तर्घट्टयेत् ताडयेच्च तत् चुम्बनं घट्टितं स्यात् घट्टिताख्यं भवेत् । त्रितयं निमितकादि त्रिविधमपि एतच्चुम्बनम् अन्वर्थनाम । निमितकं, स्फुरितकं, घट्टिताख्यमिति चुम्बनात्रितयं कन्यकायां प्रयोज्यम् । अत्र कन्याशब्देन मुग्धा नवोढा च विवक्षिता । एतच्चुम्बनत्रयं तयोरेव प्रयोज्यमिति भावः ॥ ३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

युवतिचिबुकदेशं वल्लभः पृष्ठवर्त्ती
भ्रमयति मुखमीषद्यत्कराभ्यां गृहीत्वा ॥
अधरमथ विलीढस्तौ मिथो भ्रान्तमेतद्
व्रजति दयितसाचीभावतस्तिर्यगाख्याम् ॥ ४॥

युवतीति । युवतिचिबुकदेशं युवत्याश्चिबुकदेशम् "ओष्ठस्याधश्चिबुक" मिति हलायुधः । पृष्ठवर्ती पृष्ठभागे स्थितो वल्लभः युवतिचिबुकं कराभ्यां गृहीत्वा मुखम् ईषद् भ्रमयति । तौ दम्पती अधरं मिथः परस्परं विलीढः ।विलेहं कुरुत इति यत् एतद् भ्रान्तं नाम चुम्बनम् । एवमुक्तं भवति । कामुको दयितायाश्चिबुकं हस्ताभ्यां पर्यायेण गृहीत्वा पश्चाद्भागवर्ती सन् भ्रमयेत् तथा दक्षिणवामभागयोरन्योन्यं चुम्बनं कुरुतश्चेत् तद् भ्रान्तं चुम्बनम् । दयितसाचीभावतः प्रियतिरश्चीनभावाद् एतत् तिर्यगाख्यां व्रजति ॥ ४ ॥

द्वयमिदमवपीड्य[२] ग्राहतः पीडिताख्यं
विघटितमथ जिह्वाग्रेण कृष्ट्वाङ्गुलीभ्याम् ॥
अरदमधरमस्याः पीडयेत् प्रीतिकृष्टं
दशति कमितरि स्यादुत्तरं तूत्तरोष्ठम् ॥ ५ ॥

द्वयमिति । इदं द्वयं पूर्वोक्तं चुम्बनद्वयमवपीड्य मुखं संपीड्य ग्राहतः ग्रहणात् पीडिताख्यं चुम्बनं भवति । अथाङ्गुलीभ्यां वनिताधरं कृष्ट्वाऽऽकृष्य जिह्वाग्रेणावपीड्य चुम्बति चेत्तद्विघटिताख्यं चुम्बनं भवति ।

---

१ केशमिति पाठान्तरम् । अयमेव वात्स्यायनसूत्रव्याख्याकृद्यशोधरसंमतः ।

२ इदं द्वयं भ्रान्तं तिर्यगाख्यं च चुम्बनम् अवपीड्य ग्राहतः ग्रहणात् पीडिताख्यं भवति । अथ अङ्गुलीभ्यां तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां कृष्ट्वा जिह्वाग्रेण विघटितं संयोजितम् अस्या नायिकाया अधरम् अरदं दशनस्पर्शरहितं यथा स्यात् तथा पीडयेत् कान्त इति शेषः । ओष्ठसंपुटेनव पीडितमित्यर्थः । एतदपि चुम्बनं पीडितम् । अन्यत् स्पष्टम् । अयमेवार्थः कामसूत्रसंमतः, तथा हि, "समं तिर्यगुद्भ्रान्तमवपीडितकमिति चतुर्विधमपरे" इति मूलव्याख्याने तदैव त्रितयमवपीडितकम् अवपीड्य ग्रहणात् इति यशोधरेणोक्तम् । पुनश्च 'अङ्गुलीसंपुटेन पिण्डीकृत्य निर्दशनमोष्ठपुटेनावपीडयेदित्यवपीडितकं पञ्चममपि करणम्" इत्यसूत्रयद्वात्स्यायनः, तदेतत्सूत्रोक्ताऽवपीडितकलक्षणमेवास्मिन् श्लोके कोकोककवेरभिमत प्रतीयते टीकाकाराशयस्तु न सम्यगवबुध्यत इत्यलम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथाङ्गुलीभ्यां वनिताधरम् अरदं यथा तथा पीडयन् दन्तस्पर्शरहितं प्रीतिकृष्टमधरं जिह्वाग्रेण पीडयन् चुम्बति चेत् अरदाख्यं चुम्बनं भवति । जिह्वाग्रेण पीडनं चुषणम् । कमितरि कान्ते उत्तरोष्ठं दशति सति उत्तराख्यं चुम्बनमाहुः ॥ ५ ॥

उभयोरपि युगपच्चुम्बनं ब्रूते

यदि पतिरबलायाः श्मश्रुहीनोऽस्य सा वा
सुमृदुरदनवासःसंपुटं सम्पुटेन ॥
प्रणयपरिगृहीतं चुम्बनं सम्पुटं स्या-
दनुवदनमिदं तत्केलिजिह्वारणेन ॥ ६ ॥

यदीति । यदि श्मश्रुहीनोऽजातश्मश्रुः पतिरबलाया रदनवासःसम्पुटम् ओष्ठसम्पुटं सम्पुटेन स्वाधरसम्पुटेन प्रणयपरिगृहीतं प्रणयेन परिगृहीतमधरसम्पुटं चुम्बति । यदि सा वा अबला कान्तस्याधरसम्पुटं स्वाधरसम्पुटेन चुम्बति चेत् सम्पुटाख्यं चुम्बनं भवति । इदमेव चुम्बनं केलिजिह्वारणेन केल्या क्रीडया जिह्वारणो जिह्वाशब्दः सूत्कृतमिति यावत् । तेनानुवदनं प्रतिवदनं चेत् स्या,दनुवदनाख्यं चुम्बनं भवति ॥६॥

संपुटस्य भेदानाह

मृदु सममवपीड्याभ्यर्थितं चेति शेषे-
ष्वपि कथितपदेषु प्रोक्तमन्वर्थमेतत् ॥ ७ ॥

---

१ जिह्वायुद्धमित्यस्यैव नामान्तरम् । अस्य अन्तर्मुखचुम्बनं, दशनचुम्बनं, जिह्वाचुम्बनं, तालुचुम्बनं चेति चत्वारो भेदाः । २ मृदु सममवपीडं ह्यञ्चितं चेति द्वितीयपुस्तके पाठः, अयमेव साधुरिति भाति । चुम्बनभेदेऽभ्यर्थितनाम्नश्चुम्बनस्य कुत्राप्यलभ्यमानत्वात् । वात्स्यायनीयेऽपि द्वितीयपुस्तकपाठानुसारी चुम्बनभेद एवोपलभ्यते । तथा च सूत्रम् "समं पीडितमञ्चितं मृदु शेषाङ्गेषु चुम्बनं स्थानविशेषयोगात्" इति शेषाङ्गेषु मुखोष्ठाङ्गभिन्नाङ्गेषु ललाटादिषु चुम्बनं समपीडितादिकं भवति स्थानविशेषयोगात् ललाटादितत्तत्स्थानप्रयोगात्समादिसंज्ञकं जायत इत्यर्थः । तत्र नातिपीडनेन चुम्बनं मृदु, ऊरुसंधिकक्षावक्षःसु चुम्बनं समम् । कपोलकक्षामूलनाभिमूलेषु चुम्बनं पीडितम् । ललाटचिबुकयोः कक्षापर्यन्ते च चुम्बनम् अञ्चितम् । इत्येतेषामन्वर्थता व्यक्तमेव विज्ञायते । टीकाकृदुक्तान्वर्थाभिधचुम्बनभेदस्तु न कुत्रापि समुपलब्ध इत्यसंगत इव भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मृद्वीति । मृदु यथा भवति तथा समभवपीड्य चुम्बति चेत् अभ्यर्थितम् । शेषेष्वपि कथितपदेषु उक्तस्थानेषु चुम्बनं चेदन्वर्थचुम्बनं प्रोक्तम् । एतदन्वर्थाख्यं चुम्बनं भवतीत्युक्तम् ॥ ७ ॥

यदि सुचिरसमेतः प्रेयसीमग्रसुप्तां
रहसि कृतकनिद्रां चुम्बति प्राणनाथः ॥
कथितविधमिदं स्याच्चुम्बनं प्रातिबोधं
द्वयमिदमपरं स्याच्चुम्बनं छायिकाख्यम् ॥ ८ ॥

यदीति । सुचिरसमेतश्चिरादागतः प्राणनाथः अग्रसुप्तां कान्तां स्वागमनात् पूर्वमेव सुप्तां प्रेयसीं कृतकनिद्रां कृत्रिमनिद्रां वा रहसि चुम्बति चेत् कथितविधमुक्तप्रकारमिदं चुम्बनं प्रातिबोधं स्यात् । इदं द्वयं वक्ष्यमाणम् अपरं चुम्बनं छायिकाख्यं स्यात् । छायाचुम्बनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्प्रकारमाह ।

अभिनवमनुरागं व्यञ्जितुं दर्पणादौ
प्रतिकृतिविषयं वा चुम्बनं पुंस्त्रियोः स्यात् ॥
प्रतिकृतिशिशुचित्राश्लेषणं चुम्बनं वा
द्वयमुपहितभावं तच्च संक्रान्तमाहुः ॥ ९ ॥

इति श्रीकोकोककृते रतिरहस्ये चुम्बनाधिकारो नाम
सप्तमः परिच्छेदः ॥

अभिनवेति । अभिनवमनुरागं व्यञ्जितुम् अभिनवानुरागप्रकाशनार्थं दर्प्पणादौ आदर्शरत्नस्फटिकस्तम्भजलादिषु छायां दृष्ट्वा वनितायाः पुरुषस्य वा अभिनवानुरागव्यञ्जनार्थमेकं छायिकाख्यं चुम्बनं भवति । प्रतिकृतिविषयं वा शालभञ्जिकादिप्रातिकृतिं दृष्ट्वा सादृश्यद-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

र्शनात् स्त्रियः पुरुषस्य वा प्रतिकृतिचुम्बनं भवति । प्रतिकृतिशिशुचित्राश्लेषणं चुम्बनं वा । प्रतिकृतिः प्रतिनिधिः, शिशवो बाला, श्चित्रमालेख्यम् एतेषामालिङ्गनं चुम्बनं वा उपहितभावम् आहितस्नेहं यथा स्यात्तथा भवति तद्द्वयं संक्रान्तमाहुः संक्रान्तमिति वदन्ति । चुम्बनाधिकारेपि प्रसङ्गादालिङ्गनमुक्तम् ॥ ६ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां

चुम्बनाधिकारो नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

अथ चुम्बनेनोत्पन्नस्यानुरागस्य वृद्धये नखच्छेदनप्रकारा उच्यन्ते

तानेव स्वरूपेण दर्शयितुं प्रथमं प्रयोगसमयं

स्थानानि च कथयति ।

कक्षाकरोरुजघनस्तनपार्श्वपृष्ठ-
हृत्कन्धरासु नखराः खरवेगयोः स्युः ॥
अन्ययोर्नवरते विरते च माने
पुष्पे मदे प्रवसने विरहे प्रयोज्याः ॥ १ ॥

कक्षेति । खरवेगयोश्चण्डवेगयोः कक्षादिषु स्थानेषु नखरा नखाः स्युर्भवन्ति । कक्षे बाहुमूले, करशब्देन अंस उच्यते । करौ अंसौ इत्यर्थः । ऊरू, जघनं काञ्चीपदं, स्तनौ कुचौ, पार्श्वद्वयं, पृष्ठं तनुचरमभागः, हृत् स्तनद्वयमध्यं, कन्धरा ग्रीवेत्येतेषु चण्डवेगयोः स्त्रीपुंसयोः नखक्षतानि भवन्तीति भावः । अन्ययोरपि मन्दमध्यवेगयोरपि नवरते नूतनसम्भोगे, माने विरते प्रणयकलहादनन्तरं सम्भोगे, पुष्पे ऋतुस्नातायां, मदे मधुपाने, प्रवसने, भविष्यति विरहे नखराः प्रयोज्याः । प्रवसनं नाम देशान्तरगमनं, विरहः केवलायोगमात्रम् ॥ १ ॥

इदानीं नखगुणानाह ।

सात्म्येन वा रदविधेरपि निर्णयोऽयं
प्रत्यग्रभूरिशिखरा अतिचण्डयोः स्युः ।
वर्धिष्णुतामलिनतामृदुतोज्ज्वलत्वं
नीरेखताऽस्फुटिततेति गुणा नखानाम् ॥ २ ॥

सात्म्येनेति । सात्म्येन देशसात्म्येन स्वभावसात्म्येन वा नखरा भवन्तीत्यर्थः । इदं पक्षान्तरं, रदविधेर्दन्तक्षतविधेरपि अयमेव निर्णयः । नखरविधेर्यो निर्णयः स एव दन्तक्षतविधेरपि निर्णयो ज्ञातव्यः । अतिचण्डयोश्चण्डवेगयोः स्त्रीपुंसयोर्नखराः प्रत्यग्रभूरिशिखराः स्युः । नखव्रणेन सद्योऽनुमिता भवन्ति । वर्द्धिष्णुता वर्द्धमानस्वभावः, अमलिनता निर्मलत्वं, मृदुता अकठिनत्वम्, उज्ज्वलत्वं दीप्तता, नीरेखता, अस्फुटितताऽच्छिन्नता इति नखानां गुणाः ॥ २ ॥

छुरितकादेर्लक्षणं गुणोत्कर्षनिमित्तं

प्रयोगस्थानं च ब्रूते ।

अव्यक्तरेखमणुकर्म नखैः समस्तै-
रोमाञ्चकृच्चटचटाध्वनियोजितान्तम् ॥
अंगुष्ठजाग्रनखताडनतो नखानां
गण्डस्तनाधरगमाच्छुरितं वदन्ति ॥ ३ ॥

अव्यक्तेति । समस्तैः पञ्चभिर्नखैरव्यक्तरेखम् अस्पष्टरेखं यथा तथा अणुकर्म अल्पक्रियं रोमाञ्चकृत्स्पर्शे कृतपुलकं चटचटाध्वनियोजितं चटचटेतिशब्दानुकरणं तत्सहितम् । तत्कथं कुर्यादित्याह नखानामन्येषां चतुर्णां मध्ये अङ्गुष्ठजाग्रनखताडनतः अङ्गुष्ठजाग्रनखताडनात् गण्डस्तनाधरगमात् गण्डयोः स्तनयोः अधरस्य च प्राप्त्या छुरितं वदन्ति गण्डस्तनाधरं छुरितस्थानमित्यर्थः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ३ ॥

---

१ अपि चण्डयोरिति क्वाचित्पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वक्रोर्द्धचन्द्र इति यत् स्तनकन्धराङ्क-
स्तौ संमुखौ वदति मण्डलकं मुनीन्द्रः ॥
स्थानं च तस्य भगमूर्धककुन्दरोरु
द्वित्र्यङ्गुलो[1]परित एव लिखन्ति रेखाम् ॥ ४ ॥

वक्रोर्द्धेति । अर्द्धचन्द्रइति नखः । अत एव वक्रार्द्धचन्द्रव,त्तस्य स्थानं स्तनौ, कन्धरा ग्रीवा, कण्ठश्च । एतेषु प्रयोज्यइत्यर्थः । तौ अर्द्धचन्द्रौ सम्मुखौ अभिमुखौ चेत् मुनीन्द्रः मण्डलकं वदति । तस्य स्थानं भगमूर्द्धककुन्दरोरु प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । भगस्य मूर्द्धनि उपरिभागे,ककुन्दरे जघनसमीपे " कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने ककुन्दरे " इत्यमरः । ऊरवो जङ्घाश्च । तत्प्रमाणं कथयति, द्वित्र्यङ्गुलोपरित एव लेखां लिखन्ति कामुकाः,द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलमात्रस्योपरिष्टादेव तौ सम्मुखौ चेन्मण्डलकम् । द्वौ एवार्द्धचन्द्रौ क्रोडभावेन परस्पराभिमुखौ मण्डलकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अंगुष्ठजं नखमधो विनिवेश्य कृष्टैः
सर्वांगुलीकररुहैरुपरि स्तनस्य ॥
यच्चूचुकाभिमुखमेत्य भवन्ति रेखा-
स्तज्ज्ञा मयूरपदकं तदुदाहरन्ति ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठेति । स्तनस्योपरि अङ्गुष्ठजं नखमधो निवेश्य सर्वाङ्गुलीकररुहैरन्यैश्चतुर्भिर्नखैः कृष्ट्वा विलिख्य चूचुकाभिमुखमेत्य गत्वा रेखा भवन्ति यत्र तज्ज्ञाः कामकलाविदस्तन्मयूरपदकमुदाहरन्ति तदाकारत्वात् तन्नखपदं मयूरपदकमाहुः ॥ ५ ॥

सर्वैः शशप्लुतमिदं करजैः कुचाग्रे
ह्यन्वर्थमुत्पलदलं स्तनगुह्यपृष्ठे ॥

---

१ द्वित्र्यङ्गुलं परित इति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

रेखा घनास्त्रिचतुरा जघने स्तने वा
स्मर्त्तुं प्रवासगमने विदधुर्विदग्धाः ॥ ६ ॥
इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये नखाधिकारो
नामाष्टमः परिच्छेदः ॥

सर्वैरिति । सर्वैः करजैः पञ्चभिर्नखैः कुचाग्रे शशप्लुतवन्नखपदं शशप्लुतमुच्यते । स्तनगुह्यपृष्ठे स्तनयोर्गुह्ये पृष्ठे च उत्पलदलाख्यं नखपदमन्वर्थनाम। प्रवासगमने देशान्तरगमनकाले स्मर्त्तुं प्रियजनस्मरणार्थं विदग्धा निपुणा घनास्त्रिचतुरास्तिसूश्चतस्रो वा रेखाः स्तने जघने वा विदधुः विदग्धाः प्रवासकाले जघनस्थले स्तनयोर्वा[१] स्मरणार्थं तिसृश्चतस्रो वा रेखाः कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
नखाधिकारो नामाष्टमः परिच्छेदः ।

स्निग्धत्विषः शितशिखानतिदीर्घखर्वा
रागस्पृशः समघना दशनाः प्रशस्ताः ॥
अन्तर्मुखोत्तररदच्छदनेत्रवर्ज्जं
स्थानेषु चुम्बनविधिः कथितेषु योज्यः ॥ १ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धत्विषः स्निग्धकान्तयः, सितशिखा निशिताग्राः, अनतिदीर्घखर्वाः अतिदीर्घा अतिखर्वाश्च न भवन्ति, रागस्पृशः सहजरागवन्तः, समघनाः समोन्नतयः, घना निरन्तराश्च एवंविधा दशनाः प्रशस्ताः क्षतेष्विति शेषः । ते दशना अन्तर्मुखोत्तररदच्छदनेत्रवर्ज्जं,

१ अचतुरेत्यनेन निपातनम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मुखमध्यम्, उत्तरोष्ठं, नेत्रे च एतानि वर्जयित्वा चुम्बनविधिः कथितेषु स्थानेषु योज्यः ॥ १ ॥

रागैकलिङ्गमधरे किल गूढकं स्या-
दुच्छूनकं दशनवाससि वामगण्डे ॥
स्यात्पीडनात्तदधरोष्ठविशेषयोगा-
त्तत्र प्रवालमणिरभ्यसनेन साध्यः ॥ २ ॥

रागैकलिङ्गमिति । अधरे रागैकलिङ्गं रागमात्रलाञ्छनम् "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः । गूढकं नाम दशनपदं स्यात् । दशनवाससि वामगण्डे च पीडनात् उच्छूनकाख्यं भवति । दशनवाससि अधरे, वामगण्डे वामकपोले, पीडनात् उच्छूनकं स्यात् उच्छूनकाख्यं दशनपदं भवतीत्यर्थः। अधरोष्ठविशेषयोगात्तत्र गण्डे अभ्यसनेन प्रवालमणिः साध्यः । प्रवालमणिर्नाम दशनः अभ्याससाध्य इति यावत् ॥ २ ॥

मध्येऽधरं तिलश एव विखण्डने स्याद्
बिन्दू रदद्वयकृते सकलैः कृते तु ॥
स्यातां शिताग्रदशनैर्मणिबिन्दुमाले
कक्षाललाटगलवङ्क्षणभूषणे ते ॥ ३ ॥

मध्येऽधरमिति। मध्येधरमधरमध्ये "पारेमध्ये षष्ठया वे"ति षष्ठीसमासः। तस्मिन् तिलश एव तिलप्रमाणेन खण्डने सति रदद्वयकृतो दन्तद्वयनिर्मितो बिन्दुरिति स्यात्। सकलैरदैः कृते तु तथा न भवति। सकलैः सिताग्रदशनैः कृते मणिबिन्दुमाले स्यातां भवतः । तयोःस्थानमाह। ते मणिबिन्दुमाले कक्षाललाटगलवङ्क्षणभूषणे। वङ्क्षणं जघनसन्धिरुच्यते। "सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वङ्क्षण" इत्यमरः । एतेषां स्थानानां भूषणे ते,एतेषु ते प्रयोज्ये इति यावत् ॥ ३ ॥

---

१ उत्तरदन्ताधरोष्ठाभ्यां स्थानस्य संयोगाय गृहीत्वा पीडनम् जातक्षययुत्वात् उच्छूनकम् एतस्यैव पुनःपुनः करणेन प्रवालमणिरिव लोहितः क्षतादिवर्जितो दन्तोष्ठपदविन्यासः प्रवालमणिर्भवति । २ रोरीति लोपे ढ्लोपेति दीर्घः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

खण्डाभ्रकं स्तनतटे दशनाग्रलेख्यं
स्यान्मण्डलाकृतियुतं विषमैश्च कूटैः ॥
ताम्रान्तरा रदनराजिरखर्वसान्द्रा
स्यात्कोलचर्वितमियं स्तनपृष्ठभूषा ॥ ४ ॥

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये बाह्यरताधिकारो नाम
नवमः परिच्छेदः ।

खण्डाभ्रकमिति । स्तनतटे स्तनपार्श्वे दशनाग्रलेख्यं मण्डलाकृतियुतं मण्डलाकारं विषमैर्निम्नोन्नतैः कूटैः शृङ्गैः शिखरैरिति यावत् । उपलक्षितं खण्डाभ्रकं स्यात् खण्डाभ्रकनामधेयं स्यात् खण्डाभ्रतुल्यत्वात् खण्डाभ्रकम् । ताम्रान्तरा ताम्रमध्या, अखर्वसान्द्रा अखर्वा च सान्द्रा च दशनराजिर्दन्तपङ्क्तिः स्तनपृष्ठभूषा स्तनयोः पृष्ठस्य च भूषा मण्डना सा दशनपङ्क्तिः कोलचर्वितं स्यात् कोलचर्विताख्यं दशनपदं भवति । कोलो वराहः, तच्चर्विततुल्यत्वात् इदमन्वर्थं वराहचर्वणम् । अस्मिन् बाह्यरताधिकारपरिच्छेदे द्वादशाऽऽलिङ्गनानि, सप्तदश चुम्बनानि, सप्त नखभेदाः, अष्टौ दशनकर्म्माणि कथितानि ॥ ४ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
बाह्यरताधिकारो नाम नवमः परिच्छेदः ॥

इतः परम् आन्तररतं क्रमप्राप्तं वक्तुं सुरतगोष्ठियोग्यं गृहमुच्यते ।

विलसदमलदीपे पुष्पदामावकीर्णे
प्रसृतसुरभिधूपे धाम्नि कामी सुवेषः ॥
सह सहचरवर्गैर्वामपार्श्वे निवेश्य
स्त्रियमुपहितभूषां भावयेन्नर्मगोष्ठीम् ॥ ५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विलसदिति । विलसद्मलदीपे, पुष्पमालावकीर्णे पुष्पमाला व्याप्ते, प्रसृतसुरभिधूपे सुगन्धिधूपप्रसारयुक्ते, धाम्नि गृहे सुवेषो वस्त्रालङ्काराङ्गरागपुष्पादिभिरलङ्कृताकारः कामुकः कामी सहचरवर्गैः पीठमर्दविटविदूषकादिभिस्सह उपहितभूषामाहितमण्डनां स्त्रियं प्राणसमां वामपार्श्वे निवेश्य नर्मगोष्ठीं क्रीडागोष्ठीं भावयेत् कुर्यात् । सहचरवर्गैः विदूषकादिभिः सह यां कांचिन्नर्मगोष्ठीं कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

कृतलघुपरिरम्भो वामदोष्णा पटान्ता-
ञ्चलकुचयुगकाञ्चीः संस्पृशेद्भूय एव ॥
कलितललितगाथागीतिरुत्पाद्य चैवं
युवतिहृदयरागं, भग्नगोष्ठीप्रबन्धः ॥ २ ॥

कृतेति । अथानन्तरं नर्मगोष्ठीविभावनानन्तरमिति यावत्वामदोष्णा वामभुजेन कृतलघुपरिरम्भः कृतमृद्वालिङ्गनो भूय एव वस्त्राञ्चलकुचयुगकाञ्चीः संस्पृशेत् । चेलाञ्चलं कुचौ काञ्ची मेखलां च स्पृशेत् । वामपार्श्वस्थां वामभुजेनालिङ्ग्य अनन्तरं वस्त्राञ्चलमाकर्षयेदित्यर्थः । कलितललितगाथागीतिः अनन्तरं कृतशुभगाथागीतिः मन्मथोद्दीपनेतिहासादिकारीत्यर्थः । एवम् आलिङ्गनेन वस्त्राञ्चलादिस्पर्शेन गाथागानेन च युवतिहृदयरागमुत्पाद्य युवतिहृदि अनुरागमुत्पाद्य भग्नगोष्ठीप्रबन्धः अनन्तरं त्यक्तगोष्ठीप्रबन्धो भवेत् । पीठमर्दादीन् विसर्जयेदित्यर्थः॥२॥

अलिकचिबुकगण्डं नासिकाग्रं च चुम्बन्
पुनरुपहितसीत्कं तालु जिह्वां च भूयः ॥
छुरितलिखितनाभीमूलवक्षोरुहोरुः
श्लथयति धृतधैर्यः स्वापयित्वाऽथ नीवीम् ॥३॥

अलिकेति । अलिक, चिबुक, गण्ड, ललाटचिबुककपोलानित्यर्थः ।

१ पटान्ते मुहुरथ कृतकार्ष्णीकेशहस्तावलम्ब इति पाठोऽपि दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

नासिकाग्रं च चुम्बन्, पुनरुपाहितसीत्कृतं तालु जिह्वां च चुम्बन्, छुरितकाख्येन नखपदेन लिखितनाभिमूलवक्षोरुहोरुः नाभिमूलं जघनं, वक्षोरुहौ कुचौ, ऊरू प्रसिद्धौ एतेषु छुरितकाख्यं नखपदं कृत्वा स्वयं धृतधैर्यः सन् स्थापयित्वा कान्तामिति शेषः। नीवीं श्लथयति परिधानांशुकग्रंथि शिथिलयतीति भावः ॥ ३ ॥

यदि कामी सुरतपराङ्मुखीमुपगच्छेत्तर्हि किं कुर्यादित्याह

यदि विमतिमुपेयाद् गण्डपालीं विचुम्ब्य
स्मरगृहमपि लिङ्गाग्रेण सम्पीड्य, दत्त्वा॥
मुखमभिमुखमस्या अङ्गमालिङ्ग्य दोर्भ्यां
मदनसदनहस्तक्षोभलीलां विदध्यात् ॥ ४ ॥

यदीति। विमतिं सुरतविमुखामङ्गनाम् उपेयात्तर्हि गण्डपालीं विचुम्ब्य गण्डस्थलचुम्बनं कुर्वन् स्मरगृहं गुह्यमपि लिङ्गाग्रेण ध्वजाग्रेण सम्पीड्य पीडयित्वा मुखम् आत्ममुखम् अस्या अङ्गनाया अभिमुखं सम्मुखं दत्त्वा अंगं दोर्भ्यामालिङ्ग्य मदनसदनहस्तक्षोभलीलां विदध्यात मदनसदनं गुह्यं तत्र हस्तक्षोभलीलां कुर्यात् गुह्ये हस्तेन अङ्गुलिप्रवेशनेन डोलनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

सरसिजमृदुरन्तः कोपि कीर्णोऽङ्गुलीभि-
र्भवति च वलितोन्यः कोपि गोजिह्विकाभः॥
इति मदननिवासो योषितां स्याच्चतुर्धा
व्रजति शिथिलतां च श्लाघ्यतां पूर्वपूर्वः ॥५॥

सरसिजेति। एकः सरसिजदलवन्मृदुः, एकोऽङ्गुलीभिः कीर्णः सर्वाङ्गुलीसमबन्धनभावः, अन्यो वलितः सञ्जातवलिः, कोपि गोजिह्विकाभः एको गोजिह्विकासदृश इति योषितां मदननिवासो भगश्चतुर्द्धा स्यात् पूर्वः पूर्वः शिथिलतां सद्रवतां श्लाघ्यतां च वहति एषु यो यः पूर्वः स एव शिथिलः श्लाघ्यश्च ॥ ५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निवसति भगमध्ये नाडिका लिङ्गतुल्या
मदनगमनदोला द्व्यङ्गुलक्षोभिता सा ॥
सृजति मदजलौघं सा च कामातपत्रं
द्वयमिह युवतीनामिन्द्रियं निर्दिशन्ति ॥६॥

निवसतीति । भगमध्ये योनिमध्ये लिंगतुल्या लिंगाकारा नाडिका निवसति मदनगमनदोला कामगमनदोलेत्यर्थः । सा द्व्यङ्गुलक्षोभिता अङ्गुलिद्वयेन क्षोभिता मदनजलौघं मदनजलप्रवाहं सृजति सा मदनगमनदोला वक्ष्यमाणं, कामातपत्रञ्च एतद् द्वयं युवतीनामिन्द्रियं निर्दिशन्ति अथवा मदनगमनदोलेत्यत्र एक मदनशब्देन मेहनं विवक्षितमिति कथयन्ति ॥ ६ ॥

मदनसदनरन्ध्रादूर्ध्वतो नासिकाभं
सकलमदशिराढ्यं मन्मथच्छत्रमाहुः ॥
वसति मदनरन्ध्रस्यान्तरे नातिदूरात्
स्मरजलपरिपूर्णा पूर्णचन्द्रेति नाडी ॥ ७ ॥

मदनेति । मदनसदनरन्ध्रादूर्द्ध्वतो भगरन्ध्रादूर्ध्वभागे नासिकाभं नासिकासदृशं सकलमदशिराढ्यं सकलमदशिरासहितं मन्मथच्छत्रमाहुः, मदनसदनरन्ध्रस्यान्तरे नातिदूरात्समीपे स्मरजलपरिपूर्णा पूर्णचन्द्रेति नाडी वसति ॥ ७ ॥

निवसति बहुनाडीचक्रमन्यत्प्रधानं
त्रितयमिदमिहोक्तं हस्तशाखाविमर्दे ॥
करिकरफणिभोगार्द्धेन्दुकामाङ्कुशाद्यै-
रलमिह करशाखायोगभेदाभिधानैः ।

---

१ लिङ्गम् । २ योषितां योनौ अन्यत् भूरि नाडी चक्रमस्ति इहाङ्गुलिर्मदनोपयोगे मदनदोलाभिधा, कामातपत्राभिधा पूर्णचन्द्रा चेति तिस्र एव नाड्यः प्रधानानि इति तान्येव लक्षितानि । करिकराकारः, फणिफणाकारः, अर्धचन्द्राकारः, कामाङ्कुशाकार इत्यादयोऽङ्गुलियोगभेदा अपि लक्ष्याः । किन्तु तेषां स्वयं सारल्येनोहितुं शक्यत्वात् विशेषतः प्रयोजनाभावाच्च न लक्षिता इति तात्पर्यम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

निवसतीति। अन्यद्बहुनाडीचक्रं निवसति, इह हस्तशाखाविमर्दे अङ्गुलिविमर्द्दने इदं त्रितयं प्रधानमुक्तम्। त्रितयञ्च मदनडोला, मन्मथच्छत्रम्, पूर्णचन्द्रेति ॥ ८ ॥

शिथिलयति कठोरां तर्जनीमध्यमाभ्या-
मसकृदुदितनाडीं क्षोभयित्वा यथेष्टम् ॥
इति नखरदचुम्बाश्लेषगुह्योपचारै-
र्विलसति मदराज्ये यन्त्रयोगं विदध्यात् ॥ ९ ॥

शिथिलयतीति ॥ तर्जनीमध्यमाभ्यामसकृदुदितनाडीं यथेष्टं क्षोभयित्वा कठोरां कठिनहृदयां स्त्रियं क्षोभयति शिथिलयति तर्ज्जनीमध्यमाभ्यामङ्गुलीभ्यामेव क्षोभयित्वा शिथिलयति, इति अनेन प्रकारेण नखदन्तचुम्बनालिङ्गनकरिक्रीडादिभिर्मदनराज्ये विलसति सति उद्रिक्तमदातिशयां कान्तां ज्ञात्वेत्यर्थः। यन्त्रयोगं सुरतसम्बन्धं विदध्यात् ॥९॥

अथ सात्म्यवशात्कृतबाह्यरतः
परतः प्रमदां कलयेत्समदाम् ॥
स्मरमन्दिरमानसमानगतिः
स्मरयन्त्रविधिं विदधीत पतिः ॥ १० ॥

अथेति। अथानन्तरं सात्म्यवशात् कृतबाह्यरतः सात्म्यानुरूपं कृतालिङ्गनादिः, सात्म्यं देशसात्म्यं स्वभावजं वा, परतः पश्चात् प्रमदां समदां रतोन्मुखां कलयन् जानन् स्मरमन्दिरमानसमानगतिर्योनिप्रमाणानुरूपध्वजगतिः पतिः कान्तः स्मरयन्त्रविधिं विदधीत करणानि कुर्वीत ॥ १० ॥

एवंविधस्य यन्त्रणा कथमित्याकाङ्क्षायामाह

शिथिलस्मररन्ध्रघनीकरणं
यदि संयमितोरु भवेत्करणम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुघने जघने शिथिलीकरणं

विवृतोरुकमेव मतं करणम् ॥ ११ ॥

शिथिलेति । करणं संयमितोरु यदि भवेत् तदा शिथिल-स्मररन्ध्रघनीकरणं शिथिलस्य विशालस्य स्मररन्ध्रस्य योनेर्घनीकरणम् । करणं संश्लिष्टोरुकं भवति चेत् स्मररन्ध्रं घनं संवृतं भवेदित्यर्थः । जघने घने च सति । घनत्वं नाम संवृतत्वम् । सम्बाधे संवृत इत्यर्थः । शिथिलीकरणोपायः कथमिति चेत् तदा करणं विवृतोरुकं विश्लिष्टोरुकं भवति । एतदेव उत्तरश्लोके स्पष्टीकरोति ॥ ११ ॥

इह नीचरते घटयत्यघनं[1]

जघनं प्रमदातिमदाकुलिता ॥

ध्रुवमुच्चरते प्रविशालयति[2]

प्रगुणं सममेव समे स्वपिति[3] ॥ १२ ॥

इहेति । इहास्मिन् यन्त्रयोगे नीचरते प्रमदा हस्तिनी अतिमदाकुलिता सती अघनं विशालं जघनं घटयति संवृतं करोति, उच्चरते जघनं मृगी प्रविशालयति, समरते सममेव स्वपिति शेते । अन्यत्राप्येवमुक्तम्

विवृतोरुकमुच्चैस्तु नीचैः स्यात्संवृतोरुकम् ॥

यथा स्थितोरुकं चैव समपृष्ठं समे रते ॥

इति ॥ १२ ॥

---

१ वृषेण नवाङ्गुलदीर्घलिङ्गेन संप्रयोज्यमाना द्वादशाङ्गुलगुह्या हस्तिनी बहलयोनिरन्ध्रत्वात् ऊरू संकोचयति । २ षडंगुलगुह्या हरिणी अश्वेन द्वादशाङ्गुललिङ्गेन पुरुषेण संप्रयोज्यमाना योनिरन्ध्रं विस्तारयितुं जघनं विशालयति ।

३ बडवाः अश्वेन, हरिणी शशेन हस्तिनी वृषेण संप्रयोज्यमानाः संकोचन-प्रसारणाभावाज्जघनं सममेव कुर्वन्ति । तथा च वात्स्यायनः--'रागकाले विशालयन्त्येव जघनं मृगी साविशदुच्चरते, अवह्रासयन्तीव हस्तिनी नीचरते, न्याय्यो यत्र यागरतत्र समपृष्ठम्'' इति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्तानकतिर्यगथासितकं
स्थितमानतमित्यपि पञ्चविधम् ॥
सुरतं गदितं मुनिना क्रमशः
कथयामि विशेषमशेषमतः ॥ १३ ॥

उत्तानकेति । उत्तानकं तिर्यगासितकं स्थितम् आनतमिति सुरतं मुनिना वात्स्यायनेन पञ्चविधङ्गदितं पञ्चप्रकारमुक्तम् । अतो विशेषमशेषं कथयामि । वात्स्यायनेनोक्तं पञ्चविधं सुरतं सविस्तारं वक्ष्यमाणप्रकारेण कथयामीति भावः ॥ १३ ॥

उत्तानरतप्रचये करण-
द्वयमत्र समे, त्रयमुच्चरते ॥
क्रमतोथ चतुष्टयमल्परते
गदितं मुनिनाथ विना नियतेः ॥ १४ ॥

उत्तानरतेति । अत्रोत्तानरतप्रचये अत्रास्मिन् उत्तानरतसमूहे समे समरते करणद्वयं प्रयुञ्जीत । ग्राम्यं, नागरकं च प्रयुञ्जीत । उच्चरते त्रयम् । उत्फुल्लकं, जृम्भितकम्, इन्द्राणिकञ्चेति । अल्परते नीचरते क्रमत उत्तरक्रमेण चतुष्टयं प्रयुञ्जीत । सम्पुटकं,पीडितकं,वेष्टितं, वाडवकामिति करणचतुष्टयं प्रयुञ्जीत । अथ मुनिना वात्स्यायनेन नियतेर्विना कथितं नियमेन विनोक्तमित्यर्थः । तिर्यगासितकादिपूक्तवैचित्र्यमेव फलं समरतादि-विशेषो न कथित इति भावः ॥ १४ ॥

अथ नागरकादिलक्षणमुच्यते ।

उत्तानितयोषित एव भवे-
दुपविष्टनरोरुगमूरुयुगम् ॥
तद्ग्राम्यमथास्य बहिः कटितो
यदि याति तदा किल नागरकम् ॥ १५ ॥

---

१ अन्यत्रापि ।
ग्राम्यमासीनकान्तोरुविन्यस्तप्रमदोरुकम् ॥
नागरं च नरोरुस्थं स्त्रीपादास्भोरुहद्वयम् इति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्तानितेति। उत्तानायाःयोषित ऊरुयुगमूरुद्वन्द्वम् उपविष्टनरोरुगम् उपविष्टस्य नायकस्य ऊर्वोरुपरि स्थितं चेत्तत्करणं ग्राम्यमाहुः अथ अस्य कान्तस्य कटितस्त्रिकस्थानाद्बहिर्योषित ऊरुयुगं याति चेत्तदा नागरकं करणमुच्यते ॥ १५ ॥

करयुग्मधृतत्रिकमूर्द्ध्वलस-
ज्जघनं पतिहस्तनि[२]विष्टकुचम् ॥
स्फि[३]ग्बिम्बबहिर्धृतपार्ष्णियुगं
ह्युत्फुल्लकमुक्तमिदं करणम् ॥ १६ ॥

करयुग्मेति। करयुग्मधृतत्रिकं करयुग्मेन धृतत्रिकम् अत एवोर्ध्व-लसज्जघनम् ऊर्द्ध्वीकृतजघनं पतिहस्तनिविष्टकुचं कान्तस्य हस्ताभ्यां निविष्टौ मर्दितौ कुचौ यथा तथा पुरुषस्य स्फिग्बिम्बस्य नितम्बमण्ड-लस्य बहिर्धृतस्त्रीपार्ष्णियुगं यथा तथा करणं चेदुत्फुल्लकाख्यम् । एवमुक्तं भवति । नायिकायां स्वकरयुग्मेन आत्मनः त्रिकं गृहीत्वा उर्ध्वीकृत-जघनं यथा तथा उत्तानायां सत्यां पुरुषे हस्ताभ्यां स्तनौ गृहीत्वा रममाणे सति तदा स्त्रियां पुन आत्मपार्ष्णियुगं पुरुषनितम्बबिम्बाद् बहिष्कृत्वा शयितायामिदं करणमुत्फल्लकम् । एतल्लक्षणं वात्स्यायनेनापि "शिरो निपात्य ऊर्ध्वं जघनं कुर्यात्तदुत्फुल्लकमिदं करण" मिति प्रोक्तम् ॥१६॥

यदि तिर्यगुदञ्चितमूरुयुगं
दधती रमते रमणी रमणम् ॥
विहितापसृतिर्विवृतोरुभगा
भुवि जृम्भितमुक्तमिदं करणम् ॥ १७ ॥

यदीति। रमणी योषित्तिर्यगुदञ्चितमूर्ध्वीकृतमूरुयुगं दधती रमणं कान्तं रमेत यदि रमेतरकर्मकत्वादन्तर्भावितण्यर्थोयं प्रयोगः ।

---

२ निरस्तेति पाठान्तरम् । ३ स्फिचि च बहिरिति पाठो दृश्येत ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विहितापसृतिः कृतापसारा, अत एव विवृतोरुभगा विस्तृतबृहद्भगा इदं करणं भुवि जृम्भितमुक्तम् । रमणी स्वकीयमूरुयुग्मं तिर्यक्प्रसार्य रतिं लभते चेद्विजृम्भितकमिति वात्स्यायनश्च । एवमुक्तं भवति, योषिद् ऊरू तिर्यगूर्ध्वीकृत्य पार्श्वयोर्भ्रामयन्ती पुरुषं रमते चेज्जृम्भितकम् । उत्फुल्लकजृम्भितकयोः स्त्रिया रौद्रभावेन क्रोधः ॥ १७ ॥

निजमूरुयुगं सममादधती
प्रियजानुनि योजयति प्रमदा ॥
यदि पार्श्वत एव चिराभ्यसना-
दिन्द्राणिकमुक्तमिदं करणम् ॥ १८ ॥

निजमिति । प्रमदा निजमात्मीयमूरुयुगं सममादधती प्रियजानुनि योजयति चेदेकस्मिन् प्रियजानुनि ऊरुद्वयं योजयति यदि पार्श्वत एव चिराभ्यसनादिदं करणमिन्द्राणिकमुक्तम् । वात्स्यायनोक्तप्रकारश्चोच्यते, "पार्श्वयोः सममूरू विन्यस्य पार्श्वयोजानुनी निदध्यात् इत्यभ्यासयोगाच्च इन्द्राणिक"मिति । अन्यच्च लक्षणम् ॥

संश्लिष्टजङ्घे नार्यूरू यथाकालं स्वपार्श्वयोः ।
कृत्वाभ्यासेन चेन्द्राणी कक्षावस्थितजानुनी ॥

इति ॥ १८ ॥

संपुटकयुक्तिमाह

सरलीकृतजङ्घयुगौ मिलितौ
यदि सम्पुटको भवति द्विविधः ॥

---

१ "तत्रापसारं दद्यात्" इति वात्स्यायनीये सूत्रे तत्रोत्फुल्लके नायकेन यन्त्रेण संयोज्यमाना कटिभागेनापसरेत, नायको वा शनैः शनैः संयोज्यापसरेत् यावत्सार्द्धं संबाधता न भवति इति यशोधरेण व्याख्याय स्त्रियाः पुरुषस्य वाऽपसार उक्तो नतु स्त्रिया एव ॥ २ "अर्वाचे सक्थिनी तिर्यग् अवसज्य प्रतीच्छेदिति विजृम्भितकम्" इति सूत्रमूलकमिदं वाक्यं नतु सूत्रम् । ३ सहसा निष्पादयितुमशक्यत्वात् ।

४ इन्द्राण्या प्रोक्तत्वामदन्वर्थम् ॥ ५ कात्यायनोक्तं संपुटकलक्षणम् ।

आकुञ्चितस्तना नारी संक्रान्तनृकटिः पुनः ॥
व्यस्तस्यनरयोगात्तु संमुखः संपुटः स्मृतः । इति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्तानकपार्श्ववशाद् युवतेः
स च पीडितमूरुनिपीडनतः ॥ १९ ॥

सरलीति । उभौ पादौ प्रसार्य्य आलिङ्ग्य सरलीकृतजङ्घं प्रसारितजङ्घं यथा तथा मिलितौ चेत्सम्पुटकाख्यं करणं भवति। तथाच वात्स्यायनः "स च द्विविधः, पार्श्वसम्पुटकः उत्तानकसम्पुटकश्च।तथाकर्मयोगात्। पार्श्वतः शयानो युवा दक्षिणेन नारीमधिशयीतेति"। अयं युवतेरुत्तानवशात् पार्श्ववशाच्च द्विविधः। युवत्या उत्तानवशात् उत्तानसम्पुटकः, पार्श्ववशात् पार्श्वसम्पुटकः सच सम्पुटकः ऊरुनिपीडनत ऊरुभ्यां पीडनेन पीडिताख्यं करणं भवति ॥ १९ ॥

परिवर्तितमूरुयुगे तु भवे-
दिदमेव हि वेष्टितनामधरम् ॥
गृह्णाति भगोष्ठपुटेन यदि
ध्वजमस्फुरं[१]मित्यपि वाडवकम् ॥ २० ॥

परिवर्तितमिति । स्त्रिया ऊरुयुगे परिवर्तित इदमेव निपीडितमेव वेष्टितनामधरं वेष्टिताख्यं भवति । "ऊरू व्यत्यस्येदिति वेष्टितक" मिति वात्स्यायनः । अन्ये पुनराहुः परिवर्तनं नाम ऊर्वोर्विवृतसंवृतत्वे, रते उर्वोः कदाचिद्विवृतत्वं कदाचित्संवृतत्वं यदि संजातं तदा वेष्टितं नाम करणं भवति, एवं वा, स्त्रियामात्मपदाभ्यां पुरुषपार्श्वप्रविष्टाभ्यां पृष्ठभागमावेष्ट्य शयितायां पुरुषः प्रह्वीभूयाऽऽलिङ्ग्य रमते चेद्वेष्टिताख्यं करणं भवति, नायिका भगोष्ठपुटेन योनिपार्श्वाभ्यां ध्वजमस्फुरं यथा तथा गृह्णाति यदि तदा वाडवकं करणम् । अस्फुरमचष्टं रतावुक्तम् । एवमुक्तं भवति, ध्वजे मन्दवीर्यत्वादस्फुरे सति अनेन करणेन योषित् ध्वजस्फुरणम् अनुभवति । अथ वा निश्चेष्टे ध्वजे सति योषिद् रतौ भगनोष्ठपुटेनापि गृह्णाति तदा ध्वजस्तुरगमेहनसदृशो भवति एतद्वाडवकं करणम् । चरणावूर्द्ध्वं नायको यस्या धारयेदिति जृम्भितकं, कुञ्चितौ पादौ

१ अस्फुटमित्यपि पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

धारयेच्चेत् पीडितकम्, ऊरू व्यत्यस्येदिति वेष्टितकं, वडवेव निष्ठुरमवगृह्णीयादिति वाडवकमाभ्यासिकं तदान्ध्रीषु प्रायेण इति बाभ्रवीयाः संवेशनप्रकाराः ॥ २० ॥

यदि संहतमूर्द्धगमूरुयुगं
युवतीं परिरभ्य रमेत नरः ॥
तदुद्ग्नमुरःस्फुटनं तु भवे-
दुरसि प्रमदाचरणद्वयतः ॥ २१ ॥

यदिसंहतमिति । युवतेः संहतं संश्लिष्टम् ऊर्ध्वगतम् ऊरुयुगं भुजाभ्यां परिरभ्य यदि नरो रमते तदु उद्भुग्नं करणं भवति । तदेवं करणं पुरुषोपरि प्रमदाचरणद्वयतः उरःस्फुटनं नाम । एवमुक्तं भवति, उत्तानायां योषित्यात्मचरणावूर्ध्वीकृतौ पुरुषोरसि संगतयोश्चरणयोस्तलं निधाय शयितायां पुरुषोपि तदेव चरणद्वयं कराभ्यां गृहीत्वा रमेत चेदुरःस्फुटनं भवेत् ॥ २१ ॥

अङ्गार्द्धनिपीडितमेकपद-
प्रसृतावथ जानुयुगं युवतेः ॥
स्कन्धे यदि जृम्भकमेकमधः
प्रसृतं यदिसारितमुक्तमिदम् ॥ २२ ॥

अङ्गार्द्धेति । अङ्गार्द्धनिपीडितं करणं भवति, एकपदस्य प्रसृतौ सत्यां नायिका एकं पदं नायकोरसि प्रसार्य शेते चेदङ्गार्द्धनिपीडितं करणं भवतीत्यर्थः । अथ युवतेर्जानुयुग्मं पुरुषस्कन्धे यदि निक्षिप्तं योषिद् आत्मजानुनी पुरुषस्कन्धे कृतवती चेज्जृम्भकं[1] करणं भवति । एकमधः प्रसृतम् एकं पदमधः प्रसार्य इत्यर्थः । अपरं पुरुषस्य स्कन्धे नायिका करोति चेदिदं करणं सारितम् । नायिकाया अंसौ, कण्ठः,

---

१ इदमेव वात्स्यायनीये जृम्भतकनाम्ना प्रसिद्धम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कुचौ, पार्श्वे नितम्बः ऊरू च यदालम्बनयोग्यं भवति तदेव गृहीत्वा रमणेन रतिः कार्येत्युपदेशः । इदमेव करणेषु पुरुषस्यावलम्बनम् ॥ २२ ॥

परिवर्तनतो बहुशः प्रथितं
कथितं भुवि वेणुविदारितकम् ॥
जङ्घाग्रमधो यदथोर्ध्वगतं
शिरसो युवतेर्यदि शूलचितम् ॥ २३ ॥

परिवर्त्तनतइति । तदिदं करणमेव बहुशः परिवर्त्तनतः स्कन्धस्थितमधः कृत्वा अधःस्थितं स्कन्धे कृत्वा पुनः पुनरेवं जानुपरिवर्त्तनाद्वेणुविदारितकं भवति । युवतेर्जङ्घाग्रमेकं पुरुषस्य शिरस उपरिगतम् एकं जङ्घाग्रमधः स्थितं यदि तदा शूलचितं करणं भवति ॥ २३ ॥

यदि कुञ्चितपादयुगं युवते-
र्नरनाभिमुदञ्चति मार्कटकम् ॥
प्रेङ्खा भवति प्रसभं युवतिः
प्रमदा स्वपदा यदि तं च तदा ॥ २४ ॥

यदिकुञ्चितेति । युवतेः कुञ्चितं पादयुगं नरनाभिमुदञ्चति नरनाभिप्रदेशेन सहितं चेन्मार्कटकं करणं भवति । युवतिः प्रमदा स्वपदा स्वपादेन प्रसभं भ्रमति चेत्तदा तत्करणं प्रेङ्खाख्यं भवति प्रमदा स्वपदावूर्ध्वीकृतौ तोरणाकारौ कृतौ प्रेङ्खोलयति चेत् प्रेङ्खाभं सत् प्रेङ्खाख्यं करणं भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

१ कार्कटकमिति द्वितीयपुस्तकस्यः पाठः, अयमेव कामसूत्रसङ्गतः "संकुचितौ स्वबस्तिदेशे निदध्यादिति कार्कटक"मिति सूत्रे यशोधरेण संकुचितौ नायिकाचरणौ जानुसंकोचात्स्वबस्तिदेशे स्वनाभिमूले निदध्यान्नायकः कार्कटकमिति । कर्कटस्येव कर्मत्वात् यदग्रचरणौ तथा तिष्ठत, इत्युक्तत्वात् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जङ्घायुगलस्य विपर्ययतः
पद्मासनमुक्तमिदं युवतेः ॥
जङ्घैकाविपर्ययतस्तु भवे-
दिदमेव तदर्द्धपदोपपदम् ॥ २५ ॥

जङ्घेति । युवतेर्जङ्घयोर्युगलस्य विपर्ययतो वैपरीत्यात् वामजङ्घां दक्षिणजङ्घोपरि विन्यस्य, एवमन्योन्यविपर्यासेनेत्यर्थः । इदं करणं पद्मासनमुक्तम् । एकां जङ्घामूर्ध्वं प्रसार्य उपरि इतरं निधाय रमते चेदिदमर्द्धपद्मासनं करणं भवति ॥ २५ ॥

निजजानुयुगान्तरनिर्गमितौ
स्वभुजौ पतिकण्ठमसौ नयते ॥
रमणी रमणोऽपि तमेव भुज-
द्वितयेन च बन्धुरितं कुरुते ॥
तत्कूर्परमध्यगतेन तदा
फणिपाशमिदं मुनयो जगदुः ॥ २६ ॥

निजजान्विति । निजजानुयुगान्तरनिर्गमितौ आत्मजान्वोर्मध्ये निर्गमितौ स्वभुजौ अंसौ रमणी पतिकण्ठं नयते ऊर्ध्वं जानुयुग्मान्तर-निर्गमिताभ्यां स्वभुजाभ्यां रमणी पतिकण्ठं गृह्णाति, रमणोऽपि कूर्परमध्य-गतेन स्वभुजद्वितयेन एवमेव बन्धं बन्धुरितं दृढं करोति चेदिदं करणं मुनयः फणिपाशं जगदुर्निगदन्ति स्म । कफोणिः [कुहनिः] कूर्परे स्मृतः ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठसमर्पितपाणिभृतो
जङ्घायुगलं युवतेः पुरुषः ॥
निजकूर्परयोर्निदधाति भुजौ
तत्कण्ठ इदङ्किल संयमनम् ॥ २७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठसमर्पितपाणिं भृतो विभ्राणाया युवतेर्जङ्घायुगलं पुरुषः निजकूर्परयोर्निदधाति स्वभुजौ तत् कण्ठं निदधाति इदं संयमनं नाम करणम् । नायिकायां स्वहस्ताङ्गुलीभिरात्मनः पादाङ्गुष्ठमूर्ध्नीकृतं गृहीत्वा उत्तानायां कान्तस्तस्य जान्वोरधः प्रवेशिताभ्यामात्मनो भुजाभ्यां तत्कण्ठं गृहीत्वा रमते चेत्तदा संयमनं करणं भवति ॥ २७ ॥

भुजयोर्भुजमाननमाननतो
जङ्घामभिजङ्घमसौ रमते ॥
विन्यस्य नरो यदि कौर्ममिदं
परिवर्तितमूर्द्धगतोरुयुगम्
यदि पीडितमूरुयुगं तु भवे-
द्वनितोरुनराङ्घ्रिनिपीडनतः ॥ २८ ॥

भुजयोरिति । भुजयोर्भुजम् आननतः आनने आननं वदनम्, अभिजङ्घं जङ्घायां जङ्घं विन्यस्य योषितः एषु स्थानेषु आत्मनः अमूनि विन्यस्य रमते चेत्कौर्मं करणं भवति, कान्ते अथैव च रममाणे ऊर्द्ध्वगतोरुयुगं चेत् ऊर्ध्वगतमूरुयुगं यस्मिन् करणे तदूर्ध्वगतोरुयुगम् । ऊर्वोरूर्ध्वगमनात्कदाचित्संवृतत्वं विवृतत्वं च कुर्वत्यां नायिकायां परिवर्तितं नाम करणम् ॥ वनितोरुनखाङ्घ्रिनिपीडनतः वनिताया ऊरुभ्यां नखाभ्यामङ्घ्रिनिपीडनात् नरस्य ऊरुयुगं यदि पीडितमुत्तानं कर्त्तुमशक्तश्चेत्पीडिताख्यमेव करणं भवति ॥ २८ ॥

उत्तानरतानि गतानि वदा-
म्यथ तिर्यगहं सुरतद्वितयम् ॥
मध्येवनितोरु नरोरुगतौ
कथितो मुनिभिस्तु समुद्ग इति ॥ २९ ॥

उत्तानरतानीति । एवमुक्तप्रकारेण उत्तानरतानि षड्विंशतिप्रकाराणि गतानि । अथ तिर्यगाख्यं सुरतद्वितयं वदामि । मध्येवनितोरु

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कान्ताया ऊरुमध्ये नरोरुगतौ नरस्य ऊरुगमने सति मुनिभिर्गोणिकापुत्रादिभिः समुद्ग इति गादितम् । तिर्यक् संमुखं शायिताया योषित ऊरुमध्ये तथैव शयितस्य नायकस्य ऊर्वोः प्रविष्टयोः सतोः परस्परमालिङ्ग्य रमते चेत्समुद्गनाम करणं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अविभज्य समुद्गकयन्त्रमिदं
युवतिर्यदि वा पुरुषो भजते ॥
परिवृत्तमिति स्फुटमभ्यसना-
ल्लघुपूर्वतनोः परिवर्तनकम् ॥ ३० ॥

अविभज्येति। पूर्वोक्तं समुद्गकयन्त्रमेवाविभज्य अविघट्य अविघटितं कृत्वा युवतिः पुरुषो वा बहुधा मध्यगतावूरू बहिः कृत्वा बहिर्गतौ कृत्वा परिवृत्तं भजते यदि इति स्फुटमभ्यसनाल्लघुपूर्वतनोः पुरुषस्य स्त्रियो वा एतत्करणं परिवर्त्तनकम् ॥ ३० ॥

स्थितमासितसुन्दरि पादयुगं
यदि कुञ्चितमेकत एव भवेत् ॥
लघुतिर्यगथो पुरुषोऽपि तथा
मिलतीति मतं किल युग्मपदम् ॥ ३१ ॥

स्थितमिति अत्र स्थितशब्दार्थः लक्षणया प्रसारितमुच्यते।आसितसुन्दरिपादयुगमासीनापादयुगमेकतो यदि कुञ्चितं भवेत् । एवमुक्तं भवति, आसीनाया एकः पादः प्रसारितः, एकः पादः कुञ्चितस्तदा पुरुषः संमुखीभूय स्थित्वा स्वपदं तस्याः प्रसारितपदस्याधः प्रसार्य इतरत्कुञ्चितमात्मपदं कुञ्चितेन तत्पदेन दृढं श्लेषयित्वा अन्योऽन्यमालिङ्ग्य चुम्बन्तौ मिलितौ चेद्युग्मपदं करणं भवति ॥ ३१ ॥

यदि सुन्दरिकूर्परमध्यगतः
स्वकटिं भ्रमयन् पुरुषो रमते ॥

---

१ ह्रस्व श्चिन्त्यः । अत्र यद्यपि अ सीता सुन्दरी यस्मिन् पादयुग तादात विगृह्य यथा कथंचित्समाधातुं शक्यते उत्तरश्लोके तु चिन्त्य एवेति भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भवतीह विमर्दितकं तदिदं
किल सम्मुखसङ्गति मार्कटकम् ॥ ३२ ॥

यदिसुन्दरीति । सुन्दरीकूर्परमध्यगतः स्वकटिं परिभ्रमयन् पुरुषो मुहूरमते यदि योषिति बाहुभ्यां पुरुषस्य मध्यमावेष्ट्य उपविष्टायां पुरुषः संमुखीभूयाऽऽलिङ्ग्य स्वकटिं भ्रामयन् मुहूरमते तदिदं करणं विमर्दितकं भवति । तदेव संमुखसङ्गति चेत् मार्कटकं नाम करणं किल भवति ॥३२॥

उक्तमेतदिह युक्तसंगमे
भेदजातमथ चित्रमोहनम् ॥
स्तम्भकुड्यमथवा समाश्रिता-
दूर्ध्वगौ यदि तदा चतुर्विधम् ॥ ३३ ॥

उक्तमेतदिति । इह उपविष्टसंगमे आसीनयोः संगमे एतत्करणभेदजातमुक्तं कथितम् । अथ चित्रमोहनं चित्ररतं स्तम्भकुड्यविटपादिसंश्रयात् स्तम्भादीनाश्रित्य ऊर्ध्वगतौ यदि तदा चित्ररथाख्यं करणं, तच्चतुर्विधं भवति ॥ ३३ ॥

चतुर्विधत्वं दर्शयति ।

कूर्परेण परिवेष्ट्य योषितो
जानु कण्ठमवलम्ब्य यत्पदा[1] ॥
ऊर्ध्वमुन्मदनरस्य[2] मेहनं
योजयेत्तदिह जानुकूर्परम् ॥ ३४ ॥

कूर्परेणेति । स्तम्भादीनाश्रित्य स्थितायाः योषितो नायिकायाः कण्ठमात्मकूर्परेण परिवेष्ट्य तस्या जानु पादाभ्यामालम्ब्यावष्टभ्य पुमान् तदूर्ध्वं यथा भवति तथा यत्करणं योजयेत् उन्नतमुखस्य तस्य करणं तज्जानुकूर्परं भवति ॥ ३४ ॥

योषिदेकचरणे समुच्छ्रिते
जायते च हरिविक्रमाह्वयम् ॥

१ यत्पुमान् इति पाठान्तरम् । २ मुन्मदमुदस्येति क्वचिद्दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

भित्तिगप्रियकरस्य[1] सुन्दरी
पादयोर्द्वितलसंज्ञकं रतम् ॥ ३९ ॥

योषिदेकेति । स्तम्भादीनाश्रित्य स्थिताया योषित एकचरणे समुच्छ्रिते समुत्थिते सति पुरुषे तत्कण्ठमवलम्ब्य रममाणे हरिविक्रमाह्वयं करणं जायते, हरिविक्रमनामकं करणमित्यर्थः । योषिद् भित्तिगस्य भित्तिमाश्रित्य स्थितस्य पुरुषस्य करतलयोः आत्मचरणौ निधाय प्रियकण्ठमाश्रित्य रमते चेत्तत् करणं द्वितलं नाम ॥ ३९ ॥

भित्तिगस्य करपङ्कजे[3] स्थिता
प्रेयसो विधृतकण्ठदोर्लता ॥
ऊरुपाशपरिवेष्टितप्रिय-
श्रोणिरङ्घ्रितलताडनाश्रया ॥
दोलति श्वसिति सीत्कृताकुला
योषिदेवमवलम्बितं मतम् ॥ ३६ ॥

भित्तिगस्येति । भित्तिगस्य भित्तिमाश्रितस्य प्रेयसः प्राणेश्वरस्य करपङ्कजे अञ्जलौ स्थिता करतलयोरुपविष्टा, विधृतकण्ठदोर्लता विधृता कण्ठे दोर्लता बाहुलता यया सा प्रियस्य कण्ठे आसञ्जितदोर्लतेत्यर्थः । ऊरुपाशपरिवेष्टितप्रियश्रोणिः आत्मन ऊरुपाशेन प्रियश्रोणिमावेष्टयन्ती, अङ्घ्रितलताडनाश्रया कुड्ये ऽङ्घ्रितलताडनम् आश्रयो यस्याः सा अङ्घ्रितलताडनाश्रया कुड्यं चरणाभ्यामाक्रम्य वल्गन्तीत्यर्थः। तदा योनौ ध्वजं प्रवेश्य दोलति दोलेव भवति, श्वसिति श्वासाकुला भवति, सीत्कृतकरणेन आकुला भवति चेदवलम्बितं नाम करणं मतम्, अवलम्बितनामकं करणं भवतीत्यर्थः । तदानीं हस्तलाघवात् कदाचिदूर्ध्वं गच्छति कदाचिदधस्ताद् गच्छतीति भावः ॥ ३६ ॥

१ प्रियकरस्येति द्वितीये पाठः । २ वितलेति द्वितीये पाठः । ३ पञ्जरे इति द्वितीये ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इतः पर व्यानताख्यं रतमुच्यते ।

व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया
स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ॥
तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः
स्याद् वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः ॥ ३७ ॥

व्यानतमिति । यदि प्रिया अधोमुखचतुष्पदाकृतिः अधोमुखगोरूपादिस्वरूपा स्यात्, वल्लभश्च तस्याः कटिं समधिरुह्य वृषादिपशुवत्संस्थितिस्थितः स्यादिदं व्यानतं रतमुच्यते व्यानताख्यं करणं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे
योषिदेति कटिरूढवल्लभा ॥
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी
धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥ ३८ ॥

न्यस्तहस्तेति । निजे पदे स्वकीयचरणे न्यस्तहस्तयुगला, कटिरूढवल्लभा कटिप्रदेशस्थितनायका अधोमुखी अग्रतः शनैर्धेनुवदेति गच्छति, यदि प्रिये प्राणेश्वरे वृषवद् वृषभवदुन्नते सति तत् करणं धेनुकं[1] नाम धेनुकाख्यं करणं भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भूगतस्तनभुजास्यमस्तका-
मुन्नतस्फिचमधोमुखीं स्त्रियम् ॥
क्रामति स्वकरकृष्टमेहनो
वल्लभः करिवदैभमुच्यते[2] ॥ ३९ ॥

भूगतस्तनेति । भूगतस्तनभुजास्यमस्तकां भूमिगतकुचभुजवदनमस्तकाम्, उन्नतस्फिचम्[3] उन्नतात्रिकस्थानाम्, अधोमुखीं स्त्रियं भुवं,

---

१ नायिकायां स्वपादे हस्तयुगं निधाय अधोमुखीभूय धेनुवत् शनैर्गच्छन्त्यां पत्यौ च नायिकाकटिमारुह्य वृषवत् उन्नते सति धेनुसदृशत्वाद्धेनुकं नाम करणं भवति ।
२ करिपदमित्यपि क्वचित्पाठः, मल्लीनाथकृतायां रघुवंशटीकायां १९ सर्गे करिपदमिति दर्शनात् ।
३ कटिस्थमांसपिण्डः । तथा चामरः "स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ" इति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शय्यां वा स्तनौ,भुजौ,आस्यं,मस्तकं च नीत्वा उन्नतत्रिकस्थानमित्यर्थः। स्वकरकृष्टमेहनः स्वकरधृतध्वजो वल्लभः करिवत् क्रामति चेत् तदैभं नाम करणमुच्यते ॥ ३९ ॥

ऐणगार्दभिकशौनसैरिभ-
प्रायमेवमपरं च कल्पयेत् ॥ ४० ॥

ऐणेति । ऐणगार्द्दभिकशौनसैरिभप्रायमेवं सुरतं प्रकल्पयेत्।यादृक् तेषां रतं तथा सुरतं प्रकल्पयेत्, एवं च तत्तन्नामकं करणं भवति। एणः प्रसिद्धः, गर्द्दभः खरः, सैरिभो महिषः ॥ ॥ ४० ॥

यन्मिथस्तु विपरीतसक्थिकं
स्त्रीयुगं युगपदेति कामुकः ॥
कामुकावपि मदाकुलाबला
सम्पदोपपदघाटकं विदुः ॥ ४१ ॥
इत्थमन्यदपि[2] योषितैकया
रम्यते नरचतुष्टयं यदि ॥
कामुकेन युगपच्च खण्डनाद्
वक्त्रहस्तपदलिङ्गसङ्गतः ॥ ४२ ॥

यन्मिथइति । मिथः विपरीतसक्थिकं विपरीतोरुकं स्त्रीद्वयं कामुकः कामी युगपदेति गच्छति । मदाकुलाबला कामुकावपि युगपद् गच्छति यत्तत्करणं संपदोपपदघाटकं विदुः संपदमुपपदं यस्य तत् घाटकं संघाटकं विदुरित्यर्थः। तस्योपायउच्यते,स्त्रीद्वये शय्यायां वैपरीत्येनशायिते सत्येकस्यां योनौ ध्वजं निधाय भ्रामयन्नितरस्यां बाह्यरतं कुर्वन् इतरस्यां योनावङ्गुलीं जिह्वां वा निधाय रमते चेत्तत्करणं संघाटकं भवति । अन्यदप्याह, उभयोः पुरुषयोर्वैपरीत्येन शयितयोरेकस्मिन्नङ्गना उपरिरतं कुरुते, इतरस्मिन् मुखरतिं बाह्यरतिं वा कुर्वती रमते चेत्तदेव करणम् ।

---

१ मृगः । २ पद्यमिदं द्वितीयपुस्तकेऽधिको दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पशूनां मृगजातीनां पतङ्गानां च विभ्रमैः ।
तैस्तैरुपायैश्चित्तज्ञो रतियोगान् विवर्द्धयेत् ॥
तत्सात्म्याद्देशसात्म्याच्च तैस्तैर्भावैः प्रयोजितैः ।
स्त्रीणां स्नेहश्च रागश्च बहुमानश्च जायते ॥

इति ॥ ४१ ॥

चित्रयन्त्रविधिरेष भाषितो
लिङ्गयोनिपरिघट्टनाविधौ ॥
मन्थपीडितवराहघातका-
द्युक्तयोऽनतिफला मयोज्झिताः ॥ ४२ ॥

चित्रेति । लिङ्गयोनिपरिघट्टनाविधौ लिङ्गेन ध्वजेन योन्याः परिघट्टना-विधौ एष चित्रयन्त्रविधिर्द्दर्शितः, चित्राणि करणान्युक्तानीत्यर्थः मन्थ-पीडितवराहघातकाद्युक्तयः मन्थः, पीडितकम्, वराहघातक इत्याद्युक्तयः अनतिफलाः फलहीना इति मयोज्झिताः त्यक्ताः, मन्थादिलक्षणं वात्स्या-यनेनोक्तमत्र किञ्चिल्लिख्यते । तस्याः प्राग्यन्त्रयोगात्करेण[1] सम्बाधं गज इव क्षोभयेद् आ मृदुभावात् । ततो यन्त्रयोजनम् । उपसृप्तकं,मन्थनं,हुलः, अवमर्दनं, पीडितकं, निर्घातो, वराहघातः, वृषाघातः, चटकविलसितं, सम्पुट इति पुरुषोपसृप्तानि । न्याय्यमृजु[2] संमिश्रणमुपसृप्तकम् । हस्तेन लिङ्गं

---

१ नायिकायां नानाप्रकाराभिश्चेष्टाभिर्भावमवगम्य

अन्तः पद्मदलस्पर्शं गुटिकावच्च योषितः ।
वलिभं च वराङ्गं स्याद् गोजिह्वाकर्कशं तथा ॥

इति लक्षणोक्तचतुर्विधभगमध्ये पद्मदलाकारं मृदु प्रथमलक्षणोक्तं भगं विहाय इतरभेदत्रयस्य कण्डूतिबहुलत्वात् करिकराकारेण

अनामिकाप्रदेशिन्यौ श्लिष्टाग्रे ज्येष्ठया सह ।
गजहस्ताग्रसादृश्यात्तत्संज्ञं कृत्रिमं स्मृतम् ॥

इत्याकारकलक्षणेन करेण योनिं गाढं क्षोभयेत्, यावन्मृदुभावं न गच्छेत्, ततो यन्त्रं योजयेत्, मृदुभूते हि तस्मिन्नुपसृप्यमाणा शीघ्रं रतिमधिगच्छति । २ ऋजु प्रगुणं, न्याय्यमापामरं प्रसिद्धम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वतो भ्रामयेदिति मन्थनम्[1]। नीचीकृत्य जघनमुपरिष्टाद् घट्टयेदिति हुलः[2]। तदेव विपरीतं सरभसमवमर्दनम्[3]। लिङ्गेन समाहत्य पीडयंश्चिरमवतिष्ठेद् इति पीडितकम्[4] । सुदूरमुत्कृष्य वेगेन स्वजघनमवपातयेदिति निर्घातः[5]। एकत एव भूयिष्ठमवलिखेदिति वराहघातः[6] । स एवोभयतः पर्य्यायेण वृषाघातः[7]। सकृन्मिश्रितमनिष्क्रमय्य द्विस्त्रिश्चतुरिति घट्टयेदितिचटकविलसितम्[8]॥ ४२॥

ऊर्ध्वतोऽथ परितोऽप्यधस्तथा
पीडनाहननघट्टनाविधाः[9] ॥
मन्मथाकुलनितम्बिनीभगे
योजयेत्करधृतं ध्वजं पुमान् ॥ ४३ ॥

ऊर्द्ध्वतइति । ऊर्द्ध्वतः, परितः, तथाऽधस्तात्पीडनाहननघट्टनाविधाः क्रियाः,मन्मथाकुलनितम्बिनीभगे कामी लोहदारुकृतेन कृतकध्वजेन योजये-त्कुर्वीत उच्चरते, नीचे तु स्वयमेव रतिं कुर्वीत, उच्चरते कृतकध्वजेन रतिमपि कुर्वीत, यतस्तस्याः तृप्तिर्ध्वजेन नास्ति ततः कृतकध्वजेन कुर्वीत ॥ ४३ ॥

रतिभावलक्षणमुच्यते ।

येन सा भ्रमितदृष्टिमण्डला
स्यात्ततस्तु परिपीडयेद्भृशम् ॥

---

१ हस्तेन लिङ्गं गृहीत्वा सम्बाधाभ्यन्तरे सर्वतो मन्थनमिव भ्रामयेदिति । २ नीचीकृत्य स्त्रीकटिमधः कृत्वा उपरिष्टात् अभ्यन्तररयोर्ध्वभागे भगं घट्टयेत् इति । ३ तदेव घट्टन-मेव विपरीतम् उच्चीकृत्य जघनं, वा अधस्तात्कृत्वा अधोभागस्य कण्डूतिबहुलत्वात् सरभसं गृह्णीयादिति । ४ यावन्तं कालं लिङ्गोन्नमनावनमनानि कर्तुं शक्यते तावन्तं वेगादामूलं प्रवेशमानेन लिङ्गेन समाहत्य पीडयन् भगमवतिष्ठेदिति । ५ सुदूरम् आनिबन्धं प्रवेशितं लिङ्गम् उत्कृष्य आकृष्य वेगेन जघन एव निर्घातवत् क्षिपेदिति ६ एकत एव एकस्मिन्नेव पार्श्वे बहून् वारान् वराहवद्दंष्ट्रयाऽवलिखेदिति । ७ वराहघात एव उभयत उभयपार्श्वयोः पर्यायेण क्रमेण वृषभवत् शृङ्गाभ्यामवलिखेद् इति । ८ एकवारं प्रवेशितं लिङ्गम् अनिष्कास्य बहिरभ्यन्तरमेव किञ्चिन्निष्काश्य द्विस्त्रिश्चतुर्वारं चटकवत्तत्रैव लिङ्गं संघट्टयेदिति । "चटकः कलविङ्कः स्या"दित्यमरः । ९ पीडनाहननघट्टनाविधाः पीडनताडनघट्टनप्रकाराः ऊर्ध्वतः, परितः सर्वतः, अधस्ताच्च भवन्ति तत्र घट्टनप्रकारो व्यानतरतभेदे प्रदर्शितः, ताडनप्रकारस्तद्भेदाश्चानुपदं वक्ष्यन्ते, मन्मथेत्यारभ्य येनेत्याद्यर्धेन पीडनादिग्दर्शनं कृतमस्तीति बोद्धव्यम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्रस्तता वपुषि, मीलनं दृशो,
मूर्छना च रतिभावलक्षणम् ॥ ४४ ॥

येनेति । येन सा भ्रमितदृष्टिमण्डला स्यात्ततो भृशं तां परिपीडयेत् । येन यन्त्रेण सा सुखपारवश्येन भ्रमितदृष्टिमण्डला स्यादत एवैनां पीडयेदित्यर्थः। एतद्रहस्यं युवतीनामिति वर्णितम् । वपुषि स्रस्तता गात्रशैथिल्यं, दृशोर्मीलनं नेत्रमीलनं, मूर्छना निश्चेष्टत्वं च रतिभावलक्षणं वीर्यपातचिह्नम् ॥ ४४ ॥

श्लेषयेत्स्वजघनं मुहुर्मुहुः
सीत्करोति मदगर्विताकुला ॥
भावसिद्धिसमयस्य सूचकं,
वक्ष्यमाणमरतेस्तु लक्षणम् ॥ ४५ ॥

श्लेषयेदिति । मुहुर्मुहुः स्वजघनं श्लेषयेत्सङ्घट्टयेत्, मदगर्विताकुला तच्चिह्नवती नायिका सीत्करोति, एतद्भावसिद्धिसमयस्य सूचकं, भावसिद्धिश्चरमधातुमोक्षस्तस्य सूचकम्, स्त्रीणां स्वभावसिद्धिसमयलक्षणम् । अरतेस्तु वक्ष्यमाणं लक्षणम् ॥ ४५ ॥

अतृप्तिलक्षणमुच्यते

हस्तमाधुवति हन्ति नो ददा-
त्युज्झितुं झटिति लंघयेदाति ॥
[1]स्वेच्छया श्रमिणि वल्लभेऽथवा
योषिदाचरति पूरुषायितम् ॥ ४६ ॥

हस्तमाधुवतीति । हस्तमाधुवति हस्तकम्पनं करोति, हन्ति कान्तं ताडयति, उज्झितुं त्यक्तुं नो ददाति नेच्छति, झटिति लंघयेदारोहति । इति वल्लभे श्रमिणि कान्ते रतिश्रमखिन्ने सति तदा योषित्स्वेच्छया पुरुषायितमुपरि रतमाचरति, रतादौ विनोदाय पुरुषायितं क्रियते[2] । तच्च द्विविधम् ॥ ४६ ॥

---

१ अयं श्लोको द्वितीयपुस्तके नास्ति । २ तथा च वात्स्यायनः—" नायकस्य सतताभ्यासात्परिश्रममुपलभ्य रागस्य चानुपशमम् । अनुमता तेन तमधोऽवपात्य पुरुषायितेन साहाय्यं दद्यात् । स्वाभिप्रायाद्वा विकल्पयोजनार्थिनी नायककुतूहलाद्वा " अननुमता योषिद्विसदृशमाचरन्ती निर्लज्जेव स्यात् । स्वाभिप्रायाद्वा जातविश्वासा विकल्पं पुरुषायितभेदं योजयितुमर्थिनी । नायककुतूहलाद्वा नायकस्यास्मिन् विषये कुतूहलमस्तीति ज्ञात्वा अनुमतिं विनापि पुरुषायितुं शक्नोति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आदितो घटितयन्त्रमेव वा[1]
तं निपात्य नरवद्विचेष्टते ॥
चक्रवन्भ्रमति कुञ्चिताङ्घ्रिका[2]
भ्रामरं नृजघने समुद्गते ॥ ४७ ॥

आदितइति । आदितः प्राग्घटितयन्त्रमेव, वा पूर्वसङ्गतयन्त्रमेव, अथवा तं निपात्य अधःकृत्य कान्तं स्वयमधिरुह्य नरवद्विचेष्टते, वाडवकरणेन लिङ्गमवगृह्य निष्कर्षयन्त्याः पीडयन्त्या वा चिरमवस्थानं सन्दंशः । एवं चेत्सन्दंशनाम करणम् । कुञ्चिताङ्घ्रिकाऽऽकुञ्चितवामपादा चक्रवद्भ्रमति चेद्भ्रामरम्, नृजघने समुद्गते सति भ्रामरं करणं भवतीत्यर्थः । तत्र रते नृजघनमुत्क्षिपेत् आभ्यासिकं तत् ॥ ४७ ॥

सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि
प्रेङ्खपूर्वमिदमुक्तमूलितम्[3] ॥
ताडनं च विदधीत सीत्कृत-
व्यस्तसस्मितमुखी वदेदिदम् ॥ ४८ ॥

सर्वतइति । यदि सर्वतः कटिपरिभ्रमः सर्वतः स्वजघनमेव दोलायमानं भ्रामयेदिति प्रेङ्खपूर्वं प्रेङ्खशब्दोपपदम् ऊलितं प्रेङ्खोलिताख्यमिति

---

१ घटितयन्त्रं संयुक्तयन्त्रं यथा स्यात्तथा तं कान्तं निपात्य विचेष्टते अनिष्कासितलिङ्गेनैव पुरुषेणोत्थाप्यमाना तमधो निपात्य क्रीडति, वा अथवा आदितः पुनरारम्भेण प्रथमत एव नरवत् पुरुषवत् विचेष्टते इति पुरुषायिते द्विविधः क्रमो दर्शितोऽनेन । तथा च वात्स्यायनः "तत्र युक्तयन्त्रैवेतरेणोत्थाप्यमाना तमधः पातयेत् । एवं च रतमविच्छिन्नरसं तथा प्रवृत्तमेव स्यात् इत्येकोऽयं मार्गः । पुनरारम्भेणादितएवोपक्रमेत् इति द्वितीयः" । पुरुषायिते द्विविधः क्रमः । तत्र प्रथमः; युक्तयन्त्रैणैवापरित्यक्तयन्त्रसंयोगेनैव इतरेण नायकेन व्यसूरियतेनासीनेन चोत्थाप्यमाना बाहुपाशसंदानिता सत्युपरि क्रियमाणा तं नायकमवपातयेदिति । एवं सति रतमविच्छिन्नरसं तथा प्रवृत्तमेव स्यात् । यन्त्रं हि विश्लेष्य पुनः संधाने रतमपूर्वमेव स्यात् न पूर्वप्रकारवृत्तं स्यात्, यया प्रवृत्तश्चात्र रागो विच्छिद्येत । तस्याकस्माद्विच्छेदे न सौमनस्यमित्यत्र कामिनः प्रमाणम् । अयं मार्गः श्रमवद्धौ रागस्यानुपशमे द्रष्टव्यः । यदा रतस्य पुनरारम्भस्तदा तेनारम्भेण पुरुषवदादावेवोपक्रमेत् । प्रवृत्ते द्वितीयो मार्गः । २ कुञ्चितत्रिकेत्यपि पाठः । ३ उन्नतमित्यपि क्वचित् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उक्तं कथितम् । ताडनं सम्प्रहरणं विदधीत कुर्वीत, सीत्कृतव्यस्तसस्मितमुखी सीत्कारसहितसहास्यानना सती तदा योषित् इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वदेत् कथयेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

पातितोऽसि कितवाधुना मया
हन्मि संवृणु कुतोऽसि निर्मदः ॥
निघ्नती क्वणितकङ्कणं मुहुः
कृष्णकुन्तलविचुम्बिताधरा ॥
सान्द्रदोलितनितम्बमाकुला
कर्मणश्च विरमेदपि स्वयम् ॥ ४९ ॥

पातितोसीति । हे कितव ? अधुना मया पातितोऽसि, हन्मि तव प्राणानाहरामि, संवृणु, निर्म्मदः कुतोसीति क्वणितकङ्कणं शब्दितकङ्कणं यथा तथा निघ्नती प्रियं ताडयन्ती, मुहुः कृष्णकुन्तलैर्नीलकचैर्विचुम्बिताधरा स्पृष्टाधरा, सान्द्रदोलितनितम्बं निरन्तरप्रेङ्खोलितनितम्बं यथा तथा आकुला सती कर्म्मण उपरिसुरतात् क्षणं विरमेत् विरता भवेत् ॥४९॥

सश्रमामथ विभाव्य पातयेत्
सम्पुटं च घटयेद्विसर्ज्जने ॥
तृप्तिमेति यदि नैवमप्यसा-
वाचरेद्गदितमङ्गुलीरतम् ॥ ५० ॥

सश्रमामिति । अथ सश्रमां रतिश्रान्तां विभाव्य पातयेत्तामधःकृत्वा पुरुषोऽधिरुह्य कर्म्म कुर्वीत, विसर्ज्जने मोक्षकाले सम्पुटं घटयेत् सम्पुटाख्यं करणं योजयेत् । एवमपि सा तृप्तिं यदि नैवेति तदा ऽसौ गदितं कामशास्त्रोक्तमङ्गुलीरतमाचरेत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

योजयेन्न विपरीतमोहने
नूतनप्रसव[2]पुष्पयोगिनीम्[3] ॥

---

१ अङ्गे स्वेदः श्लथत्वं च केशवस्त्रादिसंवृतिः । जाते च्युतिसुखे नार्यां विरागेच्छा च गम्यते ॥ इति । २ प्रदरकटिनिर्गमभयात् । ३ गर्भाग्रहणभयात् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गर्भिणीं[1] च हरिणीं[2] च पीवरां[3]
कन्यकामपि[4] कृशां[5] च वर्जयेत् ॥ ५१ ॥

योजयेदिति । विपरीतमोहने पुरुषायिते नूतनप्रसवां नूतनप्रसूतां, पुष्पयोगिनीम् ऋतुप्राप्तां, गर्भिणीं च, हरिणीं मृगीं च, पीवरां स्थूलां, कन्यकां बालामपि, कृशां चाङ्गनां वर्ज्जयेत् त्यजेत् ॥ ५१ ॥

मोहनं मदनयुद्धमूचिरे
तस्य ताडनमिहाङ्गमिष्यते ॥
आर्त्तिरूपमपि तत्र सीत्कृतं
तच्च भूरिविधमुच्यते बुधैः ॥ ५२ ॥

मोहनमिति । मोहनं सुरतं मदनयुद्धमूचिरे कलहरूपं सुरतमाचक्षते, पीडात्मकत्वाद्वामशीलत्वाच्च तस्य युद्धस्य ताडनमङ्गमिष्यते, ताडनं सुरताङ्गमित्यर्थः । आर्तिरूपमपि सीत्कृतं तस्य सुरतस्याङ्गमिष्यते । तच्च सीत्कृतं बुधैः भूरिविधं बहुप्रकारमुच्यते ॥ ५२ ॥

ताडनं समतलापहस्ततो
मुष्टिना प्रसृतकेन चोदितम् ॥
पृष्ठपार्श्वजघनस्तनान्तरे
मूर्ध्नि, ते हि मदनस्य भूमयः ॥ ५३ ॥

ताडनमिति । समतलापहस्ततः समतलेन अपहस्तेन च, तृतीयार्थे तसिः । मुष्टिना प्रसृतकेन च तत्ताडनमुदितमुक्तम्, एतेषां समतलादिताडनविशेषाणां स्थानानि । पृष्ठं, पार्श्वं, जघनं, स्तनान्तरं, मूर्द्धा, हि यस्मात्ते मदनस्य भूमयः स्थानानि ॥ ५३ ॥

विरतान्यष्टावुच्यन्ते ।

हिङ्कृतं स्तनितसीत्कृतोत्कृतं[6]
फूत्कृतं श्वसितरोदनादिकम् ॥

---

१ गर्भस्रावभीतेः । २ वृषाश्वयोरवपाटिकाभयात् । ३ व्यापारयितुमसमर्थत्वात् । ४ अल्पवयस्त्वात् । ५ दुर्बलत्वाद्रोगोत्पत्तिभयात् । ६ सीत्कृतस्फुरादिति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मुञ्च पीडय गृहाण जीवय
त्राहि हा धिगिति सीत्कृतं विदुः ॥ ५४ ॥

हिङ्कृतमिति । हिङ्कृतं, स्तनितं, सीत्कृतम्, उत्कृतं, फूत्कृतं, श्वसितं, रोदनमित्यादिकं, मुञ्च, पीडय, गृहाण, जीवय, त्राहि, हा धिगिति च सीत्कृतं विदुः ॥ ५४ ॥

तच्च लावकक[१]पोतकोकिला-
हंसकेकिसदृशै रुतक्रमैः ॥
मिश्रितं प्रहरणे प्रयुज्यते
ह्यन्यदापि रुतमिष्यते विदैः ॥ ५५ ॥

तच्चेति । तत्सीत्कृतं, लावक, कपोत, कोकिल, हंस, केकिसदृशै रुतक्रमैः प्रयुञ्जीत । अ[२]म्बार्थाः शब्दा वारणार्थाः मोक्षार्था अलमर्थाश्च इति वात्स्यायनः । लावकादीनां विरुतसदृशप्रारम्भैः मिश्रितं मिश्रीकृतं तच्च सीत्कृतं प्रहरणे ताडने सति प्रयुज्यते, अन्यथा रुतं ताडनमन्तरेणापि गद्गदरूपं सीत्कृतमिष्यते इष्टमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वमुच्चरति कण्ठनासिका
हिङ्कृतं स्तनितमभ्रघोषवत् ॥
वंशविस्फुटनवच्च सीत्[३]कृतं
फूत्कृतं बदरपातवज्जले ॥ ५६ ॥

ऊर्ध्वमिति । कण्ठनासिका ऊर्ध्वं हिङ्कृतम् उच्चरति, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । स्तनितं चाभ्रघोषवद् मेघघोषवत्, सीत्कृतं वंशविस्फुटनवद्वेणुदारितवच्छब्द उत्पद्यते, तद्वत्फूत्कृतं जले बदरपातवद्बदरपातशब्दानुकरणं, फूत्कृतोक्तलक्षणं स्वशब्दानुकरणमेव, रतान्ते सशब्दः श्वसनं श्वसितं च श्वसितरुदिते । रुदितं प्रसिद्धम् ॥ ५६ ॥

---

१ "तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवञ्जीवश्च कोरकः" इत्यमरः । २ अम्बा मातरित्यम्बार्थाः । मातिष्ठेत्यादयो वारणार्थाः । भवतु पर्याप्तमित्यलमर्थाः । त्यज मुञ्चेत्यादयो मोक्षार्थाः ।
३ चूत्कृतमिति च पाठः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चतुर्विधताडनलक्षणमाह ।

रोदनध्वनिकरीं कराहतिं
हृत्प्रयोज्यमपहस्तकं विदुः ॥
मुष्टिरत्र विदितस्तु पृष्ठतो
मूर्द्धनि प्रसृतकं फणाकृति ॥ ५७ ॥

रोदनेति । रोदनध्वनिकरीं कराहतिं, हृदि प्रयोज्यमपहस्तकं विदुः । युक्तयन्त्रायाः स्तनान्तरे अपहस्तेन प्रहरेत् । मन्दोपक्रमं वर्धमानरागमापरिसमाप्तेः । तत्र हिङ्कारादीनामनियमेनाभ्यासेन विकल्पेन च तत्कालमेव प्रयोगः । अत्र मुष्टिर्विदितः, पृष्ठतः पृष्ठे प्रयोज्यः, तत्र साम्ये च स्तनितकूजितरुतानि प्रतिघातं च कुर्वीत । मूर्द्ध्नि सर्पफणाकृति प्रसृतकं, किञ्चिदाकुञ्चिताङ्गुलिना करेण शिरसि प्रहरणं तत् संप्रसृतकम्, तत्रान्तर्मुखेन सीत्कृतं कूजितं च कुर्यात् ॥ ५७ ॥

हस्ततालहननं च जाघने
पार्श्वयोः समतलं प्रयुज्यते ॥
कर्त्तरीप्रभृति दक्षिणापथे
ताडनं तदिह दूषितं बुधैः ॥ ५८ ॥

हस्ततालेति । हस्ततालेन हननं जाघने जघनप्रदेशे, पार्श्वयोः कक्षाधःप्रदेशयोश्च समतलं प्रयुज्यते, तत्र लावकहंसकूजितं भवेत् । कर्तरीप्रभृति

---

१ हिङ्कारादीनां सप्तानाम् अनियमेन मृदुना हृदयस्य हन्यमानत्वात्सर्वेषामेवार्तिसूचकानां सम्भवः । विकल्पेन मृदुमध्यादिभेदेन अभ्यासेन पौनःपुन्येन । तत्कालमेव अपहस्तप्रहरणकालमेव । प्रयोगः प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । २ अत्र " कीलामुरसि, कर्तरीं शिरसि, विद्धां कपोलयोः, संदंशिकां स्तनयोः, पार्श्वयोश्चेति पूर्वैः सह प्रहणनमष्टविधमिति दाक्षिणात्यानाम् । तद्युवतीनामुरसि कीलानि च तत्कृतानि दृश्यन्ते । देशसात्म्यमेतत । कष्टमनार्यवृत्तमनादृतमिति " वात्स्यायनः । तत्र मुष्टिरेव तर्जनीमध्यमयोर्बाह्यः पृष्ठभागेन निष्क्रान्तयोरूर्ध्वयङ्गुष्ठयोजनात्कीला । तयाऽधोमुख्या ताडनम् । कर्तरी प्रसृताङ्गुलिका, आकुञ्चिताङ्गुलिकेति द्विविधा । तत्र प्रसृताङ्गुलिकापि द्विविधा । एकेन हस्तेन भद्रकर्तरी । द्वाभ्यां संश्लि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताडनं ताडनभेदः, दक्षिणराज्ये दक्षिणपथे कुर्युः, तदिह बुधैर्दूषितं, कर्तरी करपरभागेन ताडनं तद्दक्षिणापथ एव ॥ ५८ ॥

ताडयेद्युवतिमङ्कगामिनीं
पृष्ठतः प्रियतमः स्वमुष्टिना ॥
साभ्यसूयमिव सापि तन्तथा
क्रन्दति श्वसिति कामकातरा ॥ ५९ ॥

ताडयेदिति। अङ्कगामिनीं युवतीं प्रियतमः स्वमुष्टिना पृष्ठे ताडयेत्। सापि साभ्यसूयमिव तं तथा ताडयेदित्यर्थः, कामकातरा मदनविह्वला सती क्रन्दति शब्दं करोति, श्वसिति च ॥ ५९ ॥

आसमाप्ति हृदये प्रयुज्यते
युक्तयन्त्रयुवतेः पुमान् शनैः ॥
वर्धमानमपहस्तताडनं
सापि सीत्कृतमिहाचरेन्मुहुः ॥ ६० ॥

आसमाप्तीति । आसमाप्ति रतावसानपर्यन्तं युक्तयन्त्रयुवतेः हृदये शनैर्वर्द्धमानमपहस्तताडनं प्रयुज्यते । सापि इह मुहुः सीत्कृतमाचरेत् ॥ ६० ॥

ष्टाभ्यां यमलकर्तरी । या कुञ्चिताङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रोपरिन्यस्तकुञ्चिततर्जनीका सा शब्दकर्तरी प्रयुज्यमाना श्लथाङ्गुलित्वादमितशब्दवती भवति । इयमेव कैश्चिदुत्पलपत्रिकेत्युच्यते । उभाभ्यामपि कनिष्ठाऽग्रभागेण शिरसि ताडनम् । तर्जनीमध्यमयोर्मध्यमानामिकयोर्वा मध्येनाङ्गुष्ठं निष्कास्य बद्ध्वा मुष्टिर्विद्धा । तयाङ्गुष्ठवद् अनया कपोलयोर्व्यधनमेव ताडनम् । मुष्टिरेव तर्जन्यङ्गुष्ठकाभ्यां तर्जनीमध्यमाभ्यां वा सदंशनासंदेशिका । तया स्तनयोः पार्श्वयोश्च मलनपूर्वकं मांसस्यापकर्षणमेव ताडनम् । पूर्वैरित्यपहस्तादिभिः, अष्टविधमिति दाक्षिणात्यानाम् । आचार्याणां तु चतुर्विधमस्ति । एतत्प्रत्यनीकेण दर्शयन्नाह कीलानि चेति । तद्युवतीनां दाक्षिणात्ययुवतीनाम् । उरसीत्युपलक्षणम् । उरसि कीलाकृतम् । शिरसि सीमन्तमुखे कर्तरीकृतम् । कपोलयोर्विद्धाकृतम् । देशसात्म्यमेतत् । यद्रागवशात्तत्कृतं चिह्नं वैरूप्यकारणमपि श्लाघ्यते कष्टमिति दुःखावहम् । निर्दयकर्मत्वात् । अनार्यवृत्तम् असाधुचरितम् । दोषावहत्वाद् अनादृतम् अनादरणीयमिति यशोधरव्याख्या । १ प्रयोजयेदिति द्वितीयपुस्तके पाठः, अयमेव युक्त इति भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र चेद्विवदते शिरस्तदा
ताडयेत् प्रसृतकेन कात्कृतम् ॥
फूत्कृतं युवतिराचरेद्भृशं
ताडने श्वसितरोदिते अपि ॥ ६१ ॥

तत्रचेदिति। तत्र अपहस्तं विवदते वारयति चेत्प्रसृतकेन कात्कृतं यथा तथा कादिति शब्दानुकरणं, शिरस्ताडयेत्, तत्र ताडने युवतिः फूत्कृतमाचरेत् श्वसितरोदिते अपि आचरेत् ॥ ६१ ॥

सत्वरं समतलेन ताडये-
दासमाप्ति जघने च पार्श्वयोः ॥
रागपातसमये नितम्बिनी
हंसलावकरुतं समाचरेत् ॥ ६२ ॥

सत्वरमिति। आसमाप्ति जघने, पार्श्वयोश्च सत्वरं समतलेन ताडयेत्। नितम्बिनी रागपातसमये रागद्रवकाले हंसलावकरुतं समाचरेत् हंसलावकाविव कूजेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

क्रन्दितं श्वसितमाचरेन्मुहु-
र्मोहनान्तसमये नितम्बिनी ॥
अन्यदापि विगतार्त्तिनिःसहा
कण्ठकूजितवती विराजते ॥ ६३ ॥

क्रन्दितमिति। मोहनान्तसमये सुरतसमाप्तिवेलायां नितम्बिनी क्रन्दितं श्वसितं च समाचरेत्। अन्यदा सुरतकालं विनापि नितम्बिनी विगतार्त्तिनिःसहा कण्ठ कूजितवती विगता आर्त्तिर्यस्याः सा विगतार्त्तिः अत एव निःसहा कण्ठकुजितं हूँ हूँ शब्दः तद्वती सती विराजते ॥ ६३ ॥

सानुरागपरुषत्वचण्डतां[1]
पूरुषेषु दधति स्त्रियो[2] रते ॥

---

१ चण्डता इति द्वितीयपुस्तके पाठः। २ स्त्रियम् इति द्वितीयपुस्तके पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

रागतो भवति सात्म्यतः क्वचिद्
व्यत्ययोपि न चिरं मनोहरः ॥ ६४ ॥

सानुरागेति । स्त्रियः पुरुषेषु सानुरागतां परुषतां चण्डतां च रते दधत्यावहन्ति, व्यत्ययो विपर्यासः पुरुषायितमिति यावत्, स क्वचिद्रागतः स्नेहात्सात्म्यतो देशजात्स्वभावजाद्वा मनोहरो भवति चिरं मनोहरो न भवति ॥ ६४ ॥

पञ्चमीं गतिमुपेत्य वीक्ष्यते
स्थाणुवारिततुरङ्गमो यथा ॥
कामुकावपि तथा रताहवे
छेदघातकदनं न पश्यतः ॥ ६५ ॥

पञ्चमीमिति । पञ्चमीं गतिमुपेत्य स्थाणुवारितः स्थाणुकृतबन्धनः तुरङ्गमोऽश्वः यथा वीक्ष्यते कामातुरस्य तुरगस्यावस्थाविशेषः पञ्चमी गतिर्नाम, तथाऽऽकुलौ मदान्धौ कामिनौ कामुकावपि छेदघातकदनं न पश्यतः, न जानतः, छेदःअङ्गुल्यादे, र्घातस्ताडनं, कदनं कलहः ॥६५॥

किंतु सात्म्यमभिचिन्त्य योषितां
तीव्रमन्दमुपचारमाचरेत् ॥
औपरिष्टकविधानदर्शिना
निन्दिता च मुनिनेति किं तया ॥ ६६ ॥

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये सुरताधिकारो
नाम दशमः परिच्छेदः ॥

किन्त्विति । किंतु योषितां सात्म्यमभिचिन्त्य सात्म्यानुरूपं तीव्रमन्दमुपचारमाचरेत् औपरिष्टकविधानदर्शिना मुनिना वात्स्यायनेन कथि-

---

१ करजान् इति द्वितीयपुस्तके पाठः । २ श्रमवर्दयेति द्वितीये पाठः ।
३ दर्शिनेति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तापि गादितापि निन्दिततया किं प्रयोजनमिति नोक्तमित्यर्थः । औपरिष्टकं नाम मुखरतिः तस्य विज्ञानं करणं तस्य दर्शिना । तथा हि

यथा हि पञ्चमीं धारामापन्नस्तुरगः पथि ।
स्थाणुं श्वभ्रं दरीं वापि वेगान्धो न समीक्षते ॥
एवं सुरतसंमर्दे रागान्धौ कामिनावपि ।
चण्डवेगौ प्रवर्त्तेते समीक्षेते नचात्ययम् ॥
तस्मान्मृदुत्वं वेगत्वं युवत्या बलमेव च ।
आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा तथा कुर्याच्च शास्त्रवित् ॥
न सर्वदा न सर्वासु प्रयोगाः साम्प्रदायिकाः ।
स्थाने, देशे, च काले च, योगे एषां विधीयते ॥ ६६ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
सुरताधिकारो नाम दशमः परिच्छेदः ॥

———:o:———

अथ किमर्थं कीदृशी परिणेया, कीदृशी च वर्जनीयेति विविच्यते ।

त्रिगणमविकलार्थं साधयन् साधु लोकः
परिणयतु सवर्णां शास्त्रतोऽनन्यपूर्वाम् ॥
परिणयसहवासक्रीडितादीनि मैत्री-
मधमसमधिकाभ्यां नैव कुर्वन्ति सन्तः ॥ १ ॥

---

१ शास्त्रोक्तेन विवाहविधिना भार्यायां स्वीकृताय. धर्मः । यौतकद्वारा धनप्राप्तेरर्थः । रत्यादिलाभाच्च काम इति त्रिवर्गप्राप्तिः । वात्स्यायनीये तु धर्मः, अर्थः, पुत्राः, सम्बन्धः, पक्षवृद्धिः, अकृत्रिमा रतिरिति भार्यास्वीकारस्य फलमित्युक्तम् । सम्बन्धः, सहैकभोजनादिहेतुः, पक्षवृद्धिः स्वसन्ततिवृद्धिः, २ "समावर्त्य सवर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहे" दिति भट्टोजिदीक्षितसंकलितचतुर्विंशतिमतसंग्रहे । लक्षण्यां बाह्याभ्यान्तरलक्षणैर्युक्तामित्यर्थः । सवर्णां स्वसमानजातीयाम् । ३ "अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसी" मिति याज्ञवल्क्योक्तिः । मनसा कर्मणा वचसा वा अन्यस्मै न दत्ता । वात्स्यायनीयेपि । ४ समस्याथाः सहक्रीडा विवाहा सङ्गतानि च ।

समानैरेव कार्याणि नोत्तमैर्नापि वाऽधमैः ॥ इति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्रिगणमिति। अविकलार्थम् अविकलः अरहितः अर्थः प्रयोजनं यस्येति, त्रिगणं धर्म्मार्थकामान् साधु यथा तथा साधयन् लोकः शास्त्रतः शास्त्रषूक्तप्रकारेणानन्यपूर्वां न विद्यते अन्यःपतिः पूर्वं यस्यास्ताम् सवर्णां समानजातिं "वर्णो द्विजादौ शुक्लादा"वित्यमरः। परिणयतु। परिपूर्वो नयतिर्विवाहार्थे वर्त्तते। सवर्णायामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोऽधिगतायांकन्यायां धर्म्मार्थपुत्रसम्बन्धः पक्षवृद्धिरिति त्रिगणसाधनम्।परिणयसहवासक्रीडितादीनि, परिणयो विवाहः, सहवास एकत्र निवासः, क्रीडितं क्रीडा इत्यादीनि, मैत्रीं वा सन्तः सज्जनाः अधमसमधिकाभ्यामधमेनाधिकेन च जनेन सह नैव कुर्वन्ति, समेन सह कुर्वन्तीत्यर्थः। विवाहश्च विवादश्च समयोरेव शोभतइति प्रसिद्धेः॥ १॥

कुवलयदलकान्तिः स्वर्णगौरद्युतिर्वा
करचरणनखेषु स्निग्धरक्ता तथाऽक्ष्णोः॥
सममृदुपदयुग्मा स्वल्पभुक् स्वल्पनिद्रा
कमलकलशचक्राद्याङ्किता पाणिपादे॥ २॥

कुवलयेति। कुवलयदलसमानकान्तिः, स्वर्णगौरद्युतिर्वा, करचरणनखेषु अक्ष्णोश्च स्निग्धरक्तत्वं स्निग्धरक्तकरचरणनखनयनेत्यर्थः। सममृदुपदयुग्मा, स्वल्पाहारा, स्वल्पनिद्रा, पाणिपादे पाण्योः, पादयोश्च पाणिपादे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। कमलकलशचक्राद्यङ्किता रेखाकारकमलाद्यङ्कितेत्यर्थः॥ २॥

अकपिलकचपाशा चाप्रलम्बोदरास्या
वरणविधिषु कन्या शस्यते शीलसारा॥
बहिरथ रुदतो[1] या जृम्भते[2] या च सुप्ता[3]
वरणविधिसमेतास्तां बुधा वर्ज्जयन्ति॥ ३॥

अकपिलेति। अकपिलःकपिलवर्णरहितः,नील इति यावत्। कचपा-

---

१ रोदनेन दुःखभाक्त्वं सूच्यते। २ जृम्भया कर्कशत्वं वा निर्धनत्वं व्यज्यते। ३ निद्रया अल्पायुष्ट्वं गम्यते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शः कुन्तलकलापो यस्याः सा, अप्रलम्बोदरास्या आस्यम्, उदरं च यस्याः प्रलम्बं न भवति; तथोक्ता सा। शीलेन चारित्र्येण साग उत्कृष्टा कन्या वरणविधिषु शस्यते। एवंलक्षणलक्षिता कन्या प्रशस्येत्यर्थः। वरणकाले कन्यां दृष्ट्वा निमित्तं पश्येदित्यत आह बहिरिति, या कन्या बहिर्गृहस्य बाह्यदेशे वरणार्थं गमनवेलायां रुदती, दृश्यत इति शेषः। या कन्या जृम्भां करोति, या कन्या सुप्ता, वरणविधिसमेता बुधास्तां कन्यां वर्जयन्ति ॥३॥

[1]गिरितरुतटिनीनां नामभिः [2]पक्षिणां वा
समधिकपरिहीना व्यानतक्रूरगात्री ॥
अधरमधिकलम्बं कोटरं पिङ्गलं वा
नयनमथ वहन्ती कर्कशं पाणिपादम् ॥ ४ ॥

गिरीति। या कन्या गिरितरुतटिनीनां [3]पर्वतवृक्ष[4]नदी[5]नां नामभिरुपलक्षिता, अथ वा पक्षि[6]णां नामाभिरुपलक्षिता, या समधिकपरिहीना समधिका दीर्घकाया, परिहीना ह्रस्वकाया, व्यानतक्रूरगात्री व्यानता प्रह्वा, क्रूरदेहा, च क्रूरशब्देन कार्कश्यमुच्यते "कर्कशं कठिनं क्रूर" मित्यमरः। सा विवर्ज्या, या अधरम् ओष्ठमधिकलम्बं वहन्ती, लम्बोष्ठीत्यर्थः। कोटरं निम्नं, पिङ्गलं वा नयनं वहन्ती, निम्ननयना पिङ्गलाक्षी च, पाणिपादं पाणी च पादौ च पाणिपादं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। कर्कशं कठिनं वहन्ती सापि वर्ज्या ॥४॥

श्वसिति हसति रोदित्येव या भोजनेपि
स्तनमपि पतितोर्ध्वं बिभ्रती श्मश्रुला वा ॥
विषमकुचयुगा वा वामना शूर्पकर्णी
कुदशनपरुषाक्षिर्दीर्घवक्त्राऽतिदीर्घा ॥ ५ ॥

---

१ नक्षत्राख्यां नदीनाम्नीं वृक्षनाम्नीं च गर्हिताम् ॥
लकाररेफोपान्तां च वरणे परिवर्जयेत्

इति वात्स्यायनीयेपि। नक्षत्राख्या रोहिण्यादिः। कमलूबिमलू, नारु चारू इत्यादयो लकाररेफोपान्ताः। नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम्" इति मनौ निषधाद्।

२ न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीमित्युक्तेः। ३ विन्ध्येति। ४ जम्बू प्रियङ्गू इत्यादिः। ५ गङ्गा यमुनेत्यादि। ६ शुकीत्यादि। ७ आग्निदर्यम्। ८ न श्मश्रुव्यञ्जनवतीमितिवचनात्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्वसितीति। या कन्या भोजने भोजनकाले श्वसिति श्वासाकुला भवति, हसति हासाकुला च भवति, रोदिति रोदनशीला वा भवति, या पतितोर्ध्वं पतितचूचुकं स्तनं वहति, श्मश्रुला जातश्मश्रुः, विषम-कुचयुगा वा एकः कुचो निम्न एक उन्नत एवंविधं कुचयुगलं यस्यास्सा, वामना खर्वा, शूर्पकर्णी शूर्पाकारश्रोत्रा, कुदशनपरुषोक्तिः कुदशना, रूपवर्णाभ्यां कुत्सितदशनेत्यर्थः। परुषोक्तिश्च परुषवचना निष्ठुरभाषिणी वा, दीर्घवक्त्रा अतिदीर्घवदना च, एता वर्ज्याः ॥ ५ ॥

विटविषयरता वा रोमशा पाणिपार्श्वे
स्तनपरिसरपृष्ठे जङ्घयोरुत्तरोष्ठे ॥
भ्रमणविधिषु यस्याः कम्पते क्ष्मातलं वा
पतति हसनकाले गण्डयोर्वा तरङ्गः ॥ ६ ॥

विटविषयेति। विटविषयरता विटदेशे रता, विटाधिष्ठितस्थल-निवासशीलेत्यर्थः। पाणिपार्श्वे पाण्योः, पार्श्वयोः, स्तनपरिसरे, पृष्ठे, जङ्घयोरुत्तरोष्ठे रोमशा एतेषु स्थानेषु जातरोमा, यस्या भ्रमणविधिषु गमनागमनेषु क्ष्मातलं भूतलं कम्पते, हसनकाले गण्डयोः कपोलयोस्तरङ्गः पतति, कपोलौ तरङ्गितौ कूपवन्निम्नाकारौ भवत इत्यर्थः। अथवा तरङ्गः पततीत्यनेन निष्ठीवने फेनबिन्दुर्वा यस्याः कपोलयोः पतति सापि वर्ज्या ६

भवति समधिका चेत्पादजाङ्गुष्ठतोऽस्या-
स्तदुपवसतिरन्या हीयते मध्यमा वा ॥
पतति भुवि कनिष्ठाऽनामिका वा द्वयं वा
न यदि, वरणकृत्ये कन्यका वर्जनीया ॥ ७ ॥

भवतीति पादजा तदुपवसतिःअङ्गुष्ठसमीपजा अस्याःकन्यायाअङ्गुलि-स्तर्जनीत्यर्थः। अङ्गुष्ठतःअङ्गुष्ठादधिका या तर्जनी, अत्र वामपाद इत्यु-

१ नालोमिकां नातिलोमामिति। २ यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ इति, गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेदिति च विष्णुपुराणोक्तेः। ३ नाधिकाङ्गीं न रोहिणीमिति निषेधवचनात्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पदेशः। यस्याः कन्यायाः अन्याङ्गुलिर्हीयते हीना भवति, यदि कनिष्ठा कनिष्ठाङ्गुलिसमीपवर्तिनी च अन्याशब्देनोच्यते तथा मध्यमा वा हीयते हीना भवति, यदि कनिष्ठाङ्गुलिरनामिकाङ्गुलिर्वा भुवि न पतति, यस्याश्च द्वयं वा न पतति भुवं न स्पृशति, सा कन्या वरणकृत्ये वर्ज्जनीया॥७॥

विवाहानन्तरं मङ्गलाचारं ब्रूते

अथ परिणयरात्रौ प्रक्रमेन्नैव किञ्चित्
तिसृषु हि रजनीषु स्तब्धता तां दुनोति॥
त्रिदिनमिह न भिन्द्याद्ब्रह्मचर्यं नचास्या
हृदयमननुरुध्य स्वेच्छया नर्म कुर्यात्॥ ८॥

अथेति। परिणयरात्रौ सुलक्षणां विवाह्य विवाहरात्रौ किञ्चिदपि न प्रक्रमेत्। अत्र "क्रमः परस्मैपदेष्विति" दीर्घाभावो मृग्यः। तिसृषु रजनीषु स्तब्धता स्तब्धभावः तां कन्यां दुनोति पीडयति। त्रस्तेति वा पाठः। इह त्रिदिनं ब्रह्मचर्यं न भिन्द्यात्, त्रीणि दिनानि सुरतपराङ्मुखो भवेदित्यर्थः। अस्याः कन्याया हृदयमननुरुध्य अननुसृत्य स्वेच्छया नर्म क्रीडाकर्म न कुर्यात्। हृदयमनुसृत्यैव नर्म्म कुर्यात्। पराङ्मुखीं स्वयं नर्म्माणि न युञ्जीतेत्यर्थः॥ ८॥

कुसुममृदुशरीरा विद्विषन्ति प्रयोगा-
ननधिगतरहस्यैर्योषिता युज्यमानाः॥
प्रथममिह सखीभिः प्रेम युञ्जीत तस्या-
स्तदधिकमिह कुर्यात्प्रश्रयं येन धत्ते॥ ९॥

कुसुमेति। अनधिगतरहस्यैरज्ञातनर्मभिरहृदयज्ञैर्वा युज्यमानाः कुसुममृदुशरीराः पुष्पकोमलाङ्ग्यो योषितः प्रयोगान् विद्विषन्ति। यावज्जीवं सुरतविमुखाः पतिद्वेषिण्यो भवन्तीति भावः। इह अस्मिन् प्रथमं तस्याः सखीभिः प्रेम युञ्जीत तत्सखीभिः सह प्रेम कुर्वीत; येन प्रश्रयं विनयं धत्ते, तदधिकमनन्तरं कुर्यात्॥ ९॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रथमपरिगतायां बालिकायां च चेष्टां
तमसि रहसि चाटुः संस्तुतायां तरुण्याम् ॥
क्षणमिह परिरम्भं पूर्वकायेन कुर्याद्
मुखमभिवदनेन स्वेन ताम्बूलदानम् ॥ १० ॥

प्रथमेति । प्रथमपरिगतायां बालिकायां तरुण्यां, वामाशंसितायामिति पाठे तु वामाशंसितायां वक्रप्रार्थनायां सत्याम् इत्यर्थः । तमसि अन्धकारे, रहसि निर्ज्जने इह चेष्टायां पतिः पूर्वकायेन क्षणं परिरम्भं कुर्यात् मुखमभि तस्या मुखस्याभिमुखमित्यर्थः । स्वेन वदनेन ताम्बूलदानं कुर्यात् ॥ १० ॥

प्रणयशपथसामव्याहृतैः पादपातै-
स्तदनुनयविधानैर्ग्राहयेच्च प्रतापाम् ॥
विशदमृदु विदध्याच्चुम्बनं तत्प्रसङ्गा-
त्कलमृदुभिरथैनां योजयेत्केलिवादैः ॥ ११ ॥

प्रणयशपथेति । यदि सा प्रतिकूलतां प्रतिपद्यमाना तामेवंतर्हि प्रणयशपथसामव्याहृतैः प्रणयवाक्यैः, शपथैः, सामव्याहृतैः, पादपातैः पादप्रणामैः, अनुनयविधानैश्च, कन्यां ततो ग्राहयेत् । चुम्बनालिङ्गनादिकमिति शेषः । तत्प्रसङ्गात्ताम्बूलप्रसङ्गाद्विशदं मृदु च चुम्बनं विदध्यात् कुर्वीत । अथ एनां कन्यां कलमृदुभिः केलिवादैः क्रीडालापैर्योजयेत् ॥ ११ ॥

अविदित इव पृच्छेत्किञ्चिदल्पाक्षरार्थं
प्रतिगिरमवदन्तीं भूय एवानुरुध्य ॥
अहमभिरुचितस्ते तन्वि नो वेति पृष्टा
प्रतिवचनपदे सा मूर्ध्नि कम्पं च कुर्यात् ॥ १२ ॥

अविदित इति । अविदित इव अजानन्निव किञ्चिदल्पाक्षरार्थम् अल्पाक्षरमल्पार्थं च पृच्छेत्, प्रतिगिरं प्रतिवचनमवदन्तीं भूय एवानुरुध्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पृच्छेत्। "हेतन्वि! अहं ते अभिरुचितः अभिमतो नो वे"ति पृष्टा सा प्रतिवचनपदे प्रतिवाक्यस्थाने मुर्द्धिन कम्पं शिरःकम्पं च कुर्यात् ॥१२॥

अथ परिचिताया आलापयोजने विधिमाह

प्रणयमुपगता चेन्मन्दमन्दं वयस्यां
प्रति कथितरहस्या स्मेरनम्रानना स्यात्॥
कथितमिदमिदं ते धारसौभाग्यमित्या-
हतमपि च वयस्या चाभिदध्यात् प्रियस्य॥१३॥

प्रणयमिति। प्रणयमुपगता स्नेहवती चेन्मन्दमन्दं वयस्यां प्रति कथितं रहस्यं यया सा स्मेरनम्रानना स्यात् सहसा अधोमुखी भवति, हेवीर! इदमिदं ते सौभाग्यं कथितम् इत्याहतम् आदरयुक्तं यथा तथा वयस्या सखी प्रियस्य वल्लभस्याभिदध्यात् ब्रूयात्॥ १३ ॥

प्रकटवचसि सख्यां नाहमेवं वदामी-
त्यविशदपदवर्णार्द्धोक्तिलीलां विदध्यात्॥
प्रणयविकसने च प्रार्थिता पूगपुष्पा-
द्युपनयति समीपे स्थापयेच्चोत्तरीये॥ १४ ॥

प्रकटवचसीति। सख्यां प्रकटवचसि प्रकटितवचनायां सत्याम् अस्या भवानतीव वल्लभ इत्युक्तवत्यामित्यर्थः। कन्या लज्जावशादहमेवं न वदामीत्यविशदपदवर्णा अस्पष्टपदाक्षरा सती अर्द्धोक्तिलीलां विदध्यात्। प्रणयविकसने स्नेहविकासे सति प्रार्थिता सती पूगपुष्पादि समीपे उपनयति उत्तरीये च स्थापयेद् निदध्यात्॥ १४ ॥

हस्तयोजनप्रकारमाह

स्तनमुकुलमथास्याः संस्पृशेत् पाणिजाग्रैः
करतलमुपगूह्याऽऽनाभि नीत्वा विकर्षेत॥

---

१ गूढं यावदानीय कर्षेत् इति पाठान्तरम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदथ यदि निरुन्ध्यात् संसृजेत्येवमुक्त्वा
सुमुखि न करवाणि क्लिश्यसि[2] त्वं यदीति ॥१५॥

स्तनमुकुलमिति । अथास्याः स्तनमुकुलं पाणिजाग्रैः नखाग्रैस्संस्पृशेत्, तथायुक्तां छुरितकेन स्तनमुकुलयोः स्पृशेदित्यर्थः । अनन्तरमुपगूह्याऽऽलिङ्ग्यात्मकरतलमानाभि नाभिपर्यन्तं नीत्वा पुनर्विकर्षेत् । अथ यदि तं निरुन्ध्यात् संसृज संसर्गं कुर्वित्येवमुक्त्वा हेसुमुखि ! यदि त्वं क्लिश्यसि क्लेशयुक्ता भविष्यसि पाठान्तरे आश्लेषयुक्तेत्यर्थः । तर्हि न करवाणि करतलेन नाभिप्रदेशं न स्पृशामि त्वं संसृजेति वदेत् ॥ १५ ॥

इति मृदुपरिपाट्योत्सङ्गमानीय युञ्ज-
न्नधिकमधिकमेवं भीषयेच्च क्रमेण ।
नखदशनपदैस्त्वामङ्कयिष्यामि वामे
निजवपुषि विकारं किं च कृत्वात्मनैव ॥ १६ ॥
त्वदुपजनितमित्यावेद्य सम्प्रत्यहं त्वां
सुमुखि ! सखिसमाजे[3] व्रीडयिष्यामि भूयः ॥
प्रतिवपुरथ चुम्बेदूरुसम्बाहलीलां
क्रमशिथिलितलज्जां संस्रयेन्मेखलां च ॥१७॥

इतीति।इत्युक्तप्रकारेणमृदु परिपाट्योत्सङ्गम् अङ्कमानीय अधिकमधिकं युञ्जन् संगच्छन् क्रमेण भीषयेत् भयं दर्शयेत्, अप्रातिपद्यमानां वक्ष्यमाणप्रकारेण भीतां कुर्यात् । वामे ! वक्रे ! त्वां नखदशनपदैरङ्कयिष्यामि, अहं तवाधरे दन्तपदं करिष्यामि, स्तनयोः, पृष्ठे वा नखपदं करिष्यामीति भीषयेत्, निजवपुषि मच्छरीरे आत्मनैव स्वेनैव किंचिद्विकारं नखैःकृत्वा त्वदुपजनितं त्वत्कृतमित्यावेद्य सम्प्रति हेसुमुखि ! सखिसमाजे सखीगणे त्वया नखादिकं मच्छरीरे कृतमित्युक्त्वा भूयस्त्वां व्रीडयिष्यामि लज्जितां

१ संसृजेति पाठः क्वचित् । २ श्लिष्यतीत्यपि क्वचित् । ३ अत्र हे सखि ! सखिसमाजे—सखीसमूहे इति पुरुषस्य स्त्रियं प्रति सख्यमुक्त्वा कथंचित् समाधेयम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करिष्यामि इति जातविश्रम्भां प्रतिवपुः प्रत्यङ्गं चुम्बेत् चुम्बनं कुर्यात्, ऊरुसंवाहलीलां कुर्यात् । संवाहनं मर्द्दनमिति । निवार्यमाणश्च को दोष इति कुर्यादिति भावः । क्रमशिथिलितलज्जां क्रमेण ऊरुस्पर्शनादिक्रमेण शिथिलितलज्जां कृत्वा मेखलां रशनां संश्रयेत् स्पृशेत् । अथवा करशिथिलितेति पाठे करेण करपरामर्शेन शिथिलितलज्जां तत्र[1] स्तनचुम्बनाच्छुरितकैश्च सिद्धायां सत्यां गुह्यप्रदेशाभिमर्शनं, रशनावियोजनं नीवीविस्रंसनं, वसनपरिवर्त्तन,मूरुमूलसंवाहनम् । एतेषु[2] चास्यान्यापदेशाः[3] । युक्तयन्त्रां रञ्जयेत् नत्वकाले व्रतखण्डनमिति वात्स्यायनः ॥१६॥१७॥

उचितघटितयन्त्रो रञ्जयेच्च क्रमेण
प्रणयविधिविधूते साध्वसध्वान्तरोषे ॥
इति विषमगभीरे कन्यकानां रहस्ये
दिगियमिह मयोक्ता कामसूत्रार्थदृष्टया ॥१८॥

उचितेति । उचितघटितयन्त्रः क्रमेणउचितंघटितं सङ्गतं यन्त्रंकरणं येन सः रञ्जयेदनुरञ्जयेत्,साध्वसध्वान्तरोषे साध्वसे भये,ध्वान्ते अन्धकारे, रोषे च प्रणयविधिना स्नेहविधानेन विधूते नष्टे सति उचितघटितयन्त्रो रञ्जयेदित्यर्थः । अनुशिष्यादात्मानुरागं दर्शयेदिति अनेन प्रकारेण विषमगभीरे विषमे गम्भीरे च कन्यकानां रहस्ये कन्याविश्रम्भणे कामसूत्रार्थदृष्ट्या कामशास्त्रोक्तार्थदर्शनप्रकारेण इयं दिक् इह रतिरहस्ये मयोक्ता कन्यासम्भोगक्रियायां मार्गो दर्शित इत्यर्थः ॥ १८ ॥

उपसंहारमाह

नात्यन्तमानुलोम्येन नचातिप्रातिलोमतः ॥
सिद्धिं गच्छन्ति कन्यासु तस्मान्मध्येन साधयेत् ॥१९॥

---

१ तत्र ऊरुमूलसंवाहने । २ गुह्यस्पर्शनादिव्यापारेषु । ३ निराकाङ्क्षवीग अन्यमपदिश्य कर्तव्याः, नतु व्रतखण्डनमधिकृत्येत्यर्थः । ४ चातुर्थिकहोमादनन्तरम् । ५ रञ्जनम् अनुद्वेज्य सुखोत्पादनम् । ६ अतः आरभ्य श्लोकचतुष्टयं वात्स्यायनीयेष्वस्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नात्यन्तमिति । अत्यन्तमानुलोम्येनात्यन्तानुकूलभावेन, अतिप्रातिलोमतः अतिप्रातिलोम्येन वा कन्यासु सिद्धिं न गच्छन्ति तस्मान्मध्येन प्रकारेण साधयेत् ॥ १९ ॥

विश्रम्भणस्य फलं किमित्यत आह

आत्मनः प्रीतिजननं योषितां रागवर्द्धनम् ॥
कन्याविश्रम्भणं वेत्ति यः स तासां प्रियो भवेत् २०

आत्मनइति । यः कामी आत्मनः प्रीतिजननं, योषितां स्त्रीणां रागवर्द्धनं, कन्याविश्रम्भणं कन्यासौख्यं च वेत्ति स तासां कन्यानां प्रियो भवेत् ॥ २० ॥

सहसा वाप्युपक्रान्ता कन्याचित्तमविन्दता ॥
भयं त्रासं समुद्वेगं सद्यो द्वेषं च गच्छति ॥ २१॥

सहसेति । चित्तमविन्दता कान्ताचित्तमजानता पुंसा सह सहसा उपक्रान्ता संयोजिता कन्या भयं, त्रासं, भयं चिन्तामिति च पाठान्तरम् । उद्वेगं, द्वेष च सद्यो गच्छति । ततो दुश्चारिणी स्यादिति भावः । अथवा नीवन एव उपेक्षावती भवेदित्यर्थः । दर्शनादेव यद्भवति तद्भयम्, अन्तर्जायमाना भीतिस्त्रासः, उद्वेगः पदार्थेषु विरक्तिः, द्वेषो विरोध इति भेदात् न पौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥

सा प्रीतियोगमप्राप्य तेनोद्वेगेन दूषिता ॥
पुरुषद्वेषिणी वा स्याद्विद्विष्टा वा ततोऽन्यगा॥२२

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये कन्याविश्रम्भणं नामैकादशः परिच्छेदः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सेति। सा कन्या प्रीतियोगमप्राप्य अलब्ध्वा तेनोद्वेगेन भयेन दूषिता सती पुरुषद्वेषिणी स्यात्, तस्मात् क्रमेण चित्तज्ञैरेव कन्या उपलाल्येति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
कन्याविश्रम्भणं नामैकादशः परिच्छेदः ॥

कन्या पुरुषेण संवृत्ता सती पुरुषे कथं प्रवर्तेतेत्यतो भार्याधिकारिकं वक्तुं तत्र प्रथमं भार्याकर्तव्यमाह

युवतिरपि विहाय प्रातिकूल्यं स्वनाथं
वचनहृदयकायैः पूजयेदिष्टदैवम् ॥
गृहवसतिमथासौ चिन्तयेद्भर्तृवाचा
प्रतिदिनमतिमृष्टं वेश्म कुर्यात्सुशोभम् ॥ १ ॥

युवतिरिति। युवतिरपि प्रातिकूल्यं प्रतिकूलतां विहाय वचनहृदयकायैर्मनोवाक्कायकर्मभिः स्वनाथं स्वकान्तमिष्टदैवम् इष्टदेवतावत् पूजयेत्। अथवा इष्टदा एवमिति पदद्वयम्। वचनहृदयकायैरिष्टदा भर्तुः प्रियदा सती एव वक्ष्यमाणक्रमेण पूजयेदुपचरेदित्यर्थः। अथ सा युवतिः भर्तृवाचा भर्तृवाक्येन गृहवसतिं चिन्तयेत् गृहस्थितिचिन्तां कुर्यात्, न स्वातन्त्र्येणेति भावः। प्रतिदिनं वेश्मातिमृष्टं गोमयाद्यभिमृष्टं सुशोभं शोभनं च कुर्यात् ॥ १ ॥

गुरुषु सखिषु भृत्ये बन्धुवर्गे च भर्तु-
र्व्यपगतमदमाया वर्त्तयेत् स्वं यथार्हम् ॥
सितपरिमितवेषं केलिवीहारहेतोः
प्रचुरमरुणमाहुः प्रेयसो रञ्जनाय ॥ २ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गुर्विति । गुरुषु श्वशुरश्वश्र्वादिषु, सखिषु वयस्येषु, भृत्ये भृत्यजने, बन्धुवर्गे बन्धुजने च, सर्वत्र भर्तुरिति सम्बन्धः । व्यपगतमदमाया मदं च मायां च त्यक्त्वा स्वं द्रव्यं यथार्हं वर्त्तयेत् । यस्य यदर्हं तस्य तद्द्यात् । सितपरिमितवेषं निर्मलमुज्ज्वलमिति यावत् । परिमितमनुल्बणं वेषं केलिवीहारहेतोः केलिहेतो,विहारहेतोश्च । तद्ज्ञा इति शेषः । वीवाहेत्यत्र घञन्तत्वात् उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । केलिः प्रियसङ्गमवेला, वीहारः सखीविनोदकालः, तत्र निर्मलसितप्रायवेषा भवेदित्यर्थः । प्रेयसः प्रियस्य रञ्जनार्थं प्रचुरमरुणवेषमाहुः । प्रेयसः पत्युर्वेश्म शुचि सुसंमृष्टस्थानं विरचितविविधकुसुमं, श्लक्ष्णभूमितलं, हृद्यदर्शनं, त्रिषवणाचरितबलिकर्म्म पूजितदेवतायतनं च कुर्यात् । नह्यन्यतो गृहस्थानां चित्तग्राहकमस्तीति गोनर्दीयः ॥ २ ॥

मरुवक, नवमाली, मालती, कुन्द, मल्ली,
तरुणसदृशपुष्पा वीरुधः सौरभाढ्याः ॥
सुमधुरफलवृक्षा मूलकालाबुभाण्ड-
प्रभृतिविटपिकादीनर्पयेद्वाटिकायाम् ॥ ३ ॥

मरुवकेति । मरुवक, नवमाली, मालती, कुन्द, मल्ली, तरुणसदृशपुष्पाः मरुवकादिकोमलसमानकुसुमाः,सौरभाढ्याः,करुणत्यापिपाठः। अन्या वीरुधश्च घाटिकायां स्थापयेत् । मधुरफलवृक्षांश्च स्थापयेत्, मूलकालाबुभाण्डप्रभृतीन् विटपकादीनर्प्यर्पयेत् अलाबुःस्थूलः । आदिपदात् कुष्माण्डकोशातकबिम्बकादयो गृह्यन्ते । भाण्डः कुन्दः ॥ ३ ॥

सकृदपि कुलटाभिर्योगिनीभिक्षुकाभि-
र्नटविटघटिताभिः संसृजेन्मौलिकाभिः ॥
रुचिरमिदममुष्मै पथ्यमेतन्नवेति
प्रतिदिनमपि भर्त्तुर्भोजनेच्छां विदध्यात् ॥४॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सकृदिति। नटविटघटिताभिः नटैर्विटैश्च युक्ताभिः कुलटाभिः, स्वैरिणीभिर्योगिनीभिः, भिक्षुकीभिः, सकृदपि न संसृजेत् न संगच्छेत्। मौलिकाभिर्मूलकारिणीभिर्मूलेन वशीकरणेन याः कर्म कुर्वन्ति ताभिश्च न संसृजेत्। एतद्देशीयपदम्। अथवा मूलेन तन्त्रप्रयोगेण चरन्तीभिः। अपि-शब्दो नैरन्तर्यपरिहारार्थः। प्रतिदिनमिदममुष्मै पत्ये रुचिरं पथ्यं नवा अपथ्यमिति वा, भर्तुर्भोजनेच्छां विदध्यात्॥ ४॥

वचनमपि[1] निशम्यागच्छतो वेश्ममध्ये
तदुपकरणसज्जा संवसेदागतस्य॥
चरणयुगलमस्य क्षालयेदात्मनाऽसौ
रहसि च परिबोध्यो वित्तनाशे प्रसक्तः॥ ५॥

वचनमिति। आगच्छतः पत्युः वचनं स्वरमपि निशम्य वेश्मपथ्ये तदुपकरणसज्जा भर्तुरुपकरणम् उपचारार्हपदार्थः तस्य करणे सज्जा सक्ता सती संवसेत्। आगतस्य भर्तुश्चरणयुगलमात्मना स्वयमेवासौ युवतिः क्षा-लयेत्। वित्तनाशे प्रसक्तः असद्व्ययार्थमायादधिकव्ययार्थं वा द्रव्यनाशोद्यु-क्तोऽसौ रहसि एकान्ते परिबोध्य एवं वित्तिनाशो न कार्य इति हेतुदृ-ष्टान्तप्रदर्शनेन रहसि च कथयेत् प्रकाशेन कथयेदित्यर्थः। अतिव्यय, मसद्व्ययं च कुर्वाणं रहसि बोधयेत्॥ ५॥

अनुमतिमुपलभ्याधिष्ठितान्यत्र यायाच्छयनमनुविदध्याद्भर्तुरुत्थानमग्रे॥
शयिनमपि न मुञ्चेन्नास्य मन्त्रं विभिन्द्याद्
व्रतनियमविधानं[2] स्वेन चास्यानुगच्छेत्॥ ६॥

अनुमतिमिति। विवाहयज्ञगमनगोष्ठीदेवताभिगमनादिषु पत्युरनु-मतिम् उपलभ्य लब्ध्वाऽधिष्ठिता पत्युर्भगिनीप्रभृतिभिरधिष्ठिता सती अन्यत्र

---

१ स्वरमपि चेत्यपि पाठः। २ विधिं च नेमसिद्ध्यै विदध्यात् इति पुस्तकान्तरे पाठो दृश्यते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बहिर्यायात् । थअवा पादप्रक्षालनानन्तरमनुमतिमुपलभ्यान्यत्र गच्छेत्, भर्तुरनुशयनम् विदध्यात्, अग्रे उत्थानं च विदध्यात् । भर्तुः प्राक् स्वयं न शयीत, प्रातर्भर्तुरुत्थानात्पूर्वमेव प्रबुद्धा स्यादित्युक्तं स्यात् । तथाहि । पश्चात्संवेशनपूर्वमुत्थानमनवबोधेन च सुप्तस्यान्यत्र धर्मविपत्तेरिति स्मरणात् । शयितं सुप्तमपि कान्तं न मुञ्चेन्नास्य मन्त्रं विभिन्द्यात्, अस्य भर्तुर्मन्त्रं न विभिन्द्यात् अन्यस्मै न प्रकाशयेत् । व्रतनियमविधानं स्वेन च पत्युरनुगच्छेत् । अस्य भर्तुः क्षेमसिद्धयै विविधकल्याणलाभाय स्नानं दानं देवतापूजादिकं कुर्यात् । विधानैरिति वा पाठः ॥ ६ ॥

क्वचिदपि निभृते वा द्वारि वा नैव तिष्ठे-
च्चिरमथ गिरमस्मिन् विप्रियां न प्रयच्छेत् ॥
न विरलजनदेशे मन्त्रयेन्निष्कुटे वा
न पुरुषमथ पश्येन्मन्त्रहेतुं विना च ॥ ७ ॥
सुघटितबहुभाण्डं काष्ठमृच्चर्मलोहैः
समयमभिसमीक्ष्य प्राददीताल्पमूल्यान् ॥
निभृतमसुलभानि स्थापयेद्भेषजानि
व्ययमवहितचित्ता चिन्तितायं च कुर्यात् ॥ ८ ॥

क्वचिदिति । क्वचिदपि निभृते निर्ज्जने देशे, द्वारि वा नैव चिरन्तिष्ठेत्, अस्मै भर्त्रे विप्रियां गिरं क्वचिदपि न प्रयच्छेत् अप्रियवाक्यं न ब्रूयात्, विरलजनदेशे निष्कुटे कुटीरे वा न मन्त्रयेत्, अन्येन पुरुषेण सह भाषणं न कुर्यात् । मन्त्रहेतुं विना परपुरुषमपि न पश्येत् । समयमभिसमीक्ष्य काष्ठचर्म्ममृल्लोहैः सुघटितमृद्भाण्डमल्पमूल्येन प्राप्तं प्राददीत गृह्णीयात्, । भाण्डशब्देन लवणस्नेहादीनामिह सङ्ग्रहः । असुलभानि अपेक्षितकाले हठादेव न लभ्यानि भेषजानि वचा, हरीतकी, हिंगु, मरीच, अजमोदा, लशुनादीनि निभृतं स्थापयेत्, गृहे बीजार्थं गुप्तं निदध्यात्। व्ययमवहितचित्ता सती चिन्तिताऽऽयम् आयचिन्तां

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कृत्वा विदध्यात् । यदुक्तं नीतिशास्त्रे

इदमेव हि पाण्डित्यमियमेव विदग्धता ।
अयमेव परो धर्मो ह्यादायान्नाधिको व्ययः ॥
आयात्पादं व्ययं कुर्यात्तृतीयं चार्धमेव वा ।
सर्वलोपं न कुर्वीत यदि जीवितुमिच्छति ॥

इति वचनात्, आयो द्रव्यागमनम् ॥ ७ ॥

तृणतुषकणकाष्ठाङ्गारभस्मोपयोगं
परिजनविनियोगं कर्मणः प्रत्यवेक्षाम् ॥
प्रियतमपरिभुक्तत्यक्तवस्त्रादिरक्षां
शुचिभिरवसरे तैर्माननं भृत्यवर्गे ॥ ८ ॥

तृणेति । तृणतुषकणकाष्ठाङ्गारभस्मोपयोगम्, तृणं पलालघासवीरणप्रायम्, तुषस्तण्डुलत्वक्, कणः क्षुद्रतण्डुलः, काष्ठान्येधांसि, अङ्गाराण्युल्मुकानि, भस्म प्रसिद्धम् । तृणादीनामुपयोगं विनियोगं च कुर्वीत । परिजनविनियोगं तत्तत्कर्मणि परिजनं नियुञ्जीत, कर्मणः कार्यस्य प्रत्यवेक्षां परिजनकृतकार्यपरामर्शं च कुर्वीत, प्रियतमेन परिभुक्तत्यक्तवस्त्रादिरक्षां कुर्वीत, यानि वस्त्रादीनि प्रियतमोपभुक्तानि त्यक्तानि तानि रक्षेत् अवसरे प्रसादसमये प्राप्ते शुचिभिस्तैर्वस्त्रादिभिः भृत्यवर्गं मानयेत् । भृत्यवर्गाय तानि शुचीनि कृत्वा दातव्यानि ॥ ८ ॥

परिजनपरिरक्षां वाहचिन्तां पशूनां
कपिपिकशुकशारीसारसादेरवेक्षाम् ॥
गुरुषु परवशत्वं तेषु वाचंयमत्वं
स्फुटहसितनिवृत्तिं शीलवृत्तिं च कुर्यात् ॥ ९॥

परिजनेति । परिजनपरिरक्षां, वाहचिन्तां, पशूनामवेक्षां गोमहिषा-

---

१ एतदारभ्य श्लोकद्वयं पुस्तकान्तरे न लभ्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दीनामवेक्षां, कपिर्वानरः, पिकः कोकिलः, शुकः कीरः, शारी शारिका, सारसः पुष्कराह्व एतेषामवेक्षां च कुर्यात्, गुरुषु परवशत्वं स्वातन्त्र्यनिवृत्तिं, तेषु गुरुषु विषये वाचंयमत्वं यावदर्थसम्भाषणमित्यर्थः । स्फुटहासितनिवृत्तिं स्फुटहासनिवृत्तिं, हासेत्युपलक्षणम्, तेन जृम्भाकासनिष्ठीवनादि गृह्यते। शीलवृत्तिं च कुर्यात् । शीलवृत्तिः सुस्वभावता सदाचारश्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रणयसहचरीभिस्तुल्यरूपां सपत्नीं
निजमिव तदपत्यं दर्शयेदप्रमत्ता ॥
गतवति दयिते तु क्वापि माङ्गल्यमात्रा-
ण्युपचितगुरुविप्रा धारयेन्मण्डनानि ॥ १० ॥

प्रणयेति । सपत्नीं प्रणयसहचरीभिः तुल्यरूपां समानां दर्शयेत्, तदपत्यं सपत्न्या अपत्यं निजं स्वकीयमिव दर्शयेत्, अप्रमत्ता प्रमादिनी न भवेत्, सर्वत्र जागरूका भवेदित्यर्थः । दयिते प्रिये क्वापि कार्यवशात् गतवति सति उपचितगुरुविप्रा गुरुविप्राराधनपरा माङ्गल्यमात्राणि मण्डनानि धारयेत् ॥ १० ॥

उपगुरु शयनं च स्वल्पतां च व्ययस्य
प्रतिदिनमपि कुर्यादस्य वार्त्तानुसारम् ॥
अनवसितविधानेष्वस्य निर्वाहयत्नं
व्रतनियमविधिं च क्षेमसिद्ध्यै विदध्यात् ॥११॥

उपगुर्विति । उपगुरु गुरुजनसमीपे शयनं च कुर्वीत, व्ययस्य स्वल्पतां च कुर्वीत, प्रतिदिनमस्य भर्त्तुर्वार्त्तानुसारं कुर्यात् वार्त्तामनुसंदधीत, क्वैव वास्ते कथं वास्तइत्यागन्तुकान् पतिं पृच्छन्ती स्यादित्यर्थः।अस्य कान्तस्य अनवसितविधाने असमाप्तविधाने प्रारब्धकर्म्मणि निर्वाहयत्नं कुर्वीत, तस्य साधनं प्रति यत्नं कुर्यात्, व्रतनियमविधिं च क्षेमसिद्ध्यै विदध्यात् अस्य भर्तुः क्षेमसिद्ध्यै व्रतनियमविधिं कुर्यात् ॥ ११ ॥

१ मम प्रियः कुत्रास्ते कथं वा, कदा चागमिष्यतीति गृहमागतेभ्योऽतिथिभ्यः पतिसंदेशं जिज्ञासितेति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

स्वजनगृहमुपेयात् प्रक्रमे सद्वितीया
न चिरमिह वसेच्च प्रेयसि त्वागते सा ॥
अविकृतवपुषं स्वं दर्शयेदुत्सवादौ
प्रथममपि विदध्यादाहरेच्चोपहारम् ॥ १२ ॥

स्वजनेति । प्रक्रमे प्रस्तुते कर्मणि स्वजनगृहं बन्धुगृहं सद्वितीया ससहायोपेयात्, नायकपरिचारिकया सह गच्छेत्, चिरमिह स्वजनगृहे न वसेत्, प्रेयसि कान्ते आगते सति अविकृतदेहा प्रवासवेषधारिणी प्रथमदर्शनं विदध्यात्, अथ उपहारमाहरेच्च बलिं दद्यात् । अथवा अविकृतवपुषि कान्ते समागते सति स्वमात्मानं प्रथमं दर्शयेत् उत्सवादावुपहारं विदध्यात् कुर्यादाहरेच्च ॥ १२ ॥

युग्मम्

यदि बहुयुवतिः स्यात्पुरुषः साम्यवृत्ति-
र्निपुणमतिरुपेयान्न क्षमेतापराधम् ॥
वपुषि विकृतिमेकां सम्प्रयोगे रहस्यं
वहति वदति यच्च प्रेमरोषेण किञ्चित् ॥१३॥

यदीति । पुरुषः यदि बहुयुवतिः स्यात् बह्व्यो युवतयो यस्य सः बहुयुवतिर्यदि भवेत् तदा साम्यवृत्तिः स्यात् निपुणमतिर्निपुणबुद्धिस्तमुपेयात्, अथवा निपुणमतिः पुरुष इति पाठः। अपराधं न क्षमेत अपराधं तदा न क्षमेत, वपुषि शरीरे एकां विकृतिं वैकृतं च वहति संप्रयोगे रतौ यच्च वहति रहस्यं वा यच्च वदतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथमपि च तदन्यां श्रावयेन्नो कदाचि-
त्प्रसरमपि सपत्नीगोचरे क्वापि दद्यात् ॥
यदि निगदति दोषं का चिदेका परस्या
रहसि च निपुणोक्तैर्दूषणैः सैव योज्या ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रमदवनविहारप्रेमसंमानदानै-
र्हृदयमिह यथार्हं रञ्जयेद्वल्लभानाम् ॥ १४ ॥

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये भार्याधिकारो
नाम द्वादशः परिच्छेदः ॥

कथमिति । तदन्यां वा किञ्चिदपि न श्रावयेत्, कदाचित् क्वापि सपत्नीगोचरे सपत्नीसंनिधौ प्रसरमपि न विदध्यात् । एका काचित्सपत्नी अपरस्या दोषं यदि निगदति वदति रहसि निपुणोक्तैर्निपुणमुपन्यस्तै-र्दूषणैस्त्वमेवापराधिनीति सैव योज्या, प्रमदवनविहारप्रेमसंमानदानैर्वल्लभानां हृदयं यथार्हं रञ्जयेत्, उद्यानविहारेण, प्रेम्णा, संमानेन वस्त्राभरणदानेन वल्लभानां हृदयं रञ्जयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथविरचितायां रतिरहस्यदीपिकायां
भार्याधिकारो नाम द्वादशः परिच्छेदः ॥

अथ परप्रमदाभियोगः कथ्यते ।

भार्याधिकारिकमिदं गदितं समासा-
द्वक्ष्यामि सम्प्रति परप्रमदाभियोगम् ॥
आयुर्यशोरिपुरधर्मसुहृत् स चायं
कार्यो दशाविषयहेतुवशान्न कामात् ॥ १ ॥

भार्येति । इदं भार्याधिकारिकं प्रकरणं समासात् संक्षेपाद् गदित-मुक्तम् । संप्रति परप्रमदाभियोगं वक्ष्यामि, आयुर्यशोरिपुः आयुषो, यशसश्च रिपुः नाशक इत्यर्थः । अधर्मस्य सुहृत् पापस्य मित्रं, सचायं परप्रमदाभियोगः दशाविषयहेतुवशात्कार्यः, न कामात् परदारान् दृष्ट्वा इच्छामात्रेण गमनं न कार्यं, किंतु वक्ष्यमाणावस्थाविषये कार्यः, अन्यदापि हेतुवशात्कार्यम्, उभयमपि व्यक्तीकरिष्यति ॥ १ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तत्र प्रथममाचार्योक्ता दशावस्था आह

नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोथ सङ्कल्पः ॥
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ २ ॥
उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः॥
तास्वारोहति मदने यायात्परयोषितं स्वरक्षायै ॥३॥

नयनेति । प्रथमं नयनप्रीतिः, ततः चित्तासंगः, अथ सङ्कल्पः, निद्राच्छेदः, तनुता, विषयनिवृत्तिः, त्रपानाशः, उन्मादः, मूर्छा, मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः । संकल्पो नाम मानसं कर्म । तनुता कार्श्यं, विषयनिवृत्तिः विषयाः शब्दादयः तेभ्यो निवृत्तिर्नामार्थिद्वेषः । उन्मादश्चित्तविभ्रमः, मूर्छा नष्टचेष्टता, अन्येतु प्रसिद्धाः । तासु दशासु मदने आरोहति सति परयोषितं स्वरक्षायै प्राणरक्षार्थं यायाद् गच्छेत्॥२॥३॥

[2]पुनर्दाराः पुनर्वित्तं पुनः क्षेत्रं पुनः सुतः ।
पुनः श्रेयस्करं कर्म न शरीरं पुनः पुनः ॥ ४ ॥

पुनरिति । दाराः अबलाः, वित्तं धनं, क्षेत्रं, सुतः पुत्रः, श्रेयस्करं कल्याणकरं कर्म, एते पूर्वोक्ताः पुनः पुनः वारंवारं भवन्तीत्यर्थः । किन्तु शरीरं पुनः पुनः न भवतीत्यर्थः । अतस्सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१ प्रथमं कस्यां चिद्वानितायां विलोकितायां संयोगाभिलाषानन्तरं नयनप्रीतिर्नयनस्निग्धता, ततोऽप्राप्ते विषये मनस आसङ्ग आसक्तिः, तस्मिन् सति कथं तां लप्स्ये लब्धां च तामेवमनुष्ठास्यामीत्यादिरूपश्चिन्तातरङ्गः सङ्कल्पः, सति सङ्कल्पे निद्राछेदः शयनाभावः अप्राप्तनिद्रस्य शरीरकार्श्यं प्रसिद्धमेव, ततश्च शब्दादिविषयेभ्यो वैराग्यमुत्पद्यते तद्गतचित्तत्वाद् अन्यान विषयान् ज्वलदग्निकणसदृशान् पश्यतीत्यर्थः । उत्पन्ने च वैराग्ये लज्जानाशः प्रसिद्धः, निर्लज्जत्वाद् गुरुजनेभ्योऽपि न बिभेति, नष्टलज्जस्य निर्भीकस्य उन्मादः सहजः, जाते उन्मादे अस्वास्थ्यनामिका मूर्छा, सत्यामेतस्यां मरणं चावश्यमिति निर्गलितोर्थः । अतः शरीररक्षार्थं परदारागमनमावश्यकमित्यर्थः । २ एतदारभ्य पद्यद्वयं पुस्तकान्तरे न लभ्यते प्रक्षिप्तमिव च भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ विवर्ज्यस्थानमाह ।

असङ्गृहीतभार्या च ब्रह्मस्त्रीं यश्च गच्छति ।
सूतकं सततं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥ ५ ॥

असंगृहीतेति । असंगृहीतभार्या अविवाहिता स्त्री, ब्रह्मस्त्री च ब्राह्मणाबला च एतयोर्गच्छतो नरस्य सततं सर्वदा सूतकं, दिनेदिने प्रतिदिनं ब्रह्महत्या च भवति ॥ ५ ॥

अद्विजभार्याविषयः
सापि न दुष्टैव पञ्चनरभुक्ता ॥
श्रोत्रियसखिसम्बन्धि-
क्षितिपतिभार्या निषिद्धैव ॥ ६ ॥

अद्विजेति । अद्विजभार्याविषयः न विद्यते द्विजभार्या विषयो यस्य सः तथोक्तः, द्विजभार्या परिहार्या, सापि द्विजभार्या पञ्चनरभुक्ता पञ्चभिर्नरैरुपभुक्ता न दुष्टा स्वीकार्या इत्यर्थः । अन्यतोऽपि बहुशः खण्डितचारित्रा याः तासु वेश्यायामिव गमनं न धर्म्मपीडां करिष्यति, पुनर्भूरियमनन्यपूर्वा अन्येन वाऽवरुद्धा नात्र शङ्कास्ति न परलोकभयमस्ति सुखं सकलं स्यादिति वात्स्यायनः । श्रोत्रियः अनूचानः, सखा वयस्यः, सम्बन्धी विवाहबन्धुः, क्षितिपतिः एतेषां भार्यासु पञ्चनरभुक्तास्वपि अभियोगो न कार्यः[1] ॥ ६ ॥

पतिता सखी कुमारी प्रव्रजिता रोगिणी प्रकटा ।
उन्मत्ता दुर्गन्धा वृद्धप्राया रहस्यभित्कपिला ॥७॥
अतिकृष्णा निर्व्विषा कदाचिदेता न गम्याः स्युः ।
विषयेऽनन्येऽपि बुधाः कारणतः पारदारिकं प्राहुः ॥८॥

पतितेति । पतिता हीनजातिः, कुमारि अनृतुमती, प्रव्रजिता

---

१ परदाराभियोगः कार्य इति शेषः । २ काम्या इति द्वि० पु० पा० ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

गृहीतव्रता, रोगिणी कुष्ठादिरोगयुक्ता, प्रकटा स्वैरिणी, उन्मत्ता उन्मादवती, दुर्गन्धा देहे दौर्गन्ध्यवती, वृद्धप्राया वृद्धा, रहस्यभित् रहस्यप्रकाशिनी, कपिला कपिलाङ्गी, अतिकृष्णाङ्गी, निक्षिप्ता[1] अन्यस्वीकृता, कदाचिदेता न गम्याः स्युः । अगम्ये विषये ऽपि अगम्यस्थानेपि बुधाः पण्डिताःकारणतः हेतुवशात् "हेतुर्ना कारणं बीज"मित्यमरः । पारदारिकं प्राहुः । तदेव परिग्रहणं स्वकार्यकरणमाहुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

मद्वैरिसङ्गतोस्याः
पतिरियमस्मान्निवर्त्तयेदेनम् ॥
मत्संसृष्टा बलिनं
प्रकृतिं वा मां जिघांसुमानेत्री ॥ ९ ॥

मद्वैरीति । अस्याः पतिः मद्वैरिसङ्गतः मम वैरिणा सङ्गतः । एनम् इयम् अस्मात् मम वैरिसङ्गान्निवर्त्तयेत् निवृत्तं कुर्यात् । मत्संसृष्टा मया सङ्गता सती मां जिघांसुं मम शत्रुं बलिनं प्रकृतिम् उपशमनमानेत्री अस्मदुपरि अकृतकोपं करिष्यतीति वा ॥ ९ ॥

पुनरपि गमनकारणमाह ।

गमनमनर्पा[2]यमस्यां
मम निःसारस्य वृत्तिहेतुर्वा ॥
मर्मज्ञा मयि रक्ता
विमुखं मां दूषयेदथवा ॥ १० ॥

गमनमिति । अस्यां नायिकायां गमनमनपायं निर्बाधम्, अथवा निःसारस्य दरिद्रस्य मम वृत्तिहेतुरिति कार्यं, तस्याः सकाशादर्थजिघृक्षया गन्तव्यम् । अथवा मर्मज्ञा अस्मन्मर्मज्ञानवती, इयं मयि रक्ता, पराङ्मुखं सुरतपराङ्मुखं मां दूषयेत् । अस्मन्मर्म प्रकाशयति मर्मणि प्रकाशिते चात्मबाधा भवतीति । तत्परिहारार्थं गन्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

---

१ न्यासीकृतेत्यर्थः । २ मनत्ययामित्यपि क्वचित् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मामभिरिरंसुरयमिति
मिथ्यादोषेण कपटघटितेन ॥
कर्त्तास्मि मित्रकार्यं
महदनया वा समागम्य ॥ ११ ॥

मामभीति । अयं कितवो मामभिरिरंसुः रन्तुमिच्छुः इति कपटघटितेन मिथ्याऽयाजारोपितेन दोषेण मां दूषयेत्, आत्मना प्रार्थिते मयि सुरतपराङ्मुखे सति मदुपरि मिथ्यादोषमुत्पाद्य दूषयेदिति वा । अनया समागम्य समागमं कृत्वा महदधिकं मित्रकार्यं कर्त्तास्मि, वा अनया सह सङ्गमं कृत्वा अमित्रप्रतिघातमन्यद्वा दुःष्प्रापं कार्यं करिष्यामीति विचार्य गन्तव्यम् इति ॥ ११ ॥

इत्युपलक्षणमित्थं
कारणमालोचयन्न रागतो यायात् ॥
कारणविचारणासह-
मथवा स्वं वीक्ष्य मन्मथोन्मथितम् ॥ १२ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण उपलक्षणमित्थंकारणमालोचयन् उक्तानि कारणानि अन्यानि वाऽऽवश्यकानि कारणान्यालोचयन् नरः कामी यायात् न रागतः, स्वं कारणविचारणासहं कारणानां विचारणस्य असहत्वमालोचयन् मन्मथोन्मथितं मन्मथेन उन्मथितं चरमामवस्थां प्रापितं वीक्ष्य वा गन्तव्यम् ॥ १२ ॥

जिगमिषुभिः परदारान्
सिद्ध्यायतिवृत्त्यपायपरिहाराः ॥
प्रागेव चिन्तनीयाः
लब्धप्रसरो हि दुर्जयो मदनः ॥ १३ ॥

जिगमिषुभिरिति । परदारान् जिगमिषुभिः गन्तुमिच्छुभिः कामुकैः सिद्ध्यायतिवृत्त्यपायपरिहाराः सिद्धिश्च, आयतिश्च, वृत्तिश्च,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अपायपरिहारश्च एतेषां समाहारः सिद्धिरियं सिद्धा, आयतिरर्थागमः, वृत्तिर्ज्जीवनं, अपायपरिहारः ऐहिकस्य, आमुष्मिकस्य वा अपायस्य परिहारः एते प्रागेव गमनात् पूर्वमेव चिन्तनीयाः, यतः लब्धप्रसरो लब्धावकाशो मदनः दुर्जयो निवारयितुमशक्यः ॥ १३ ॥

सप्रत्यवायदुर्लभ-
निषेधविषयश्च यो विषयः ॥
कामः स्वभाववामः
प्रसरति तत्रैव दुर्वारः ॥ १४ ॥

सइति । यो विषयः विषयशब्देन स्थानमुच्यते, परपरिग्रह इति यावत् । सप्रत्यवायदुर्लभनिषेधविषयः सप्रत्यवायस्सापायः, दुर्लभो लब्धुमशक्यः; निषेधविषयो निषेधस्थानं श्रोत्रियादीनां कलत्रं पतितासखीत्यादि च निषिद्धं तत्रैव निषिद्धस्थाने स्वभाववामः प्रकृत्या च क्रूरः दुर्वारः वारयितुमशक्यः कामः प्रसरति चेष्टां करोति ॥ १४ ॥

उज्ज्वलवपुषं पुरुषं
कमयते स्त्री नरोपि तां दृष्ट्वा ॥
अनयोरेष विशेषः
स्त्री काङ्क्षति धर्मनिरपेक्षा ॥ १५ ॥

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवपुषमुज्ज्वलवेषं पुरुषं स्त्री कामयते, नरोपि तां दृष्ट्वा उज्ज्वलवेषां कान्तां निरीक्ष्य कामयते, अनयोः स्त्रीपुंसयोरेष विशेषः अयं विशेषः, स्त्री धर्मनिरपेक्षा काङ्क्षति धर्मपराङ्मुखी उज्ज्वलं पुरुषं काङ्क्षति । पुरुषस्तु धर्ममपेक्ष्य काङ्क्षतीति भावः । तथोक्तं

सुन्दरं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतम् ।
योनिर्द्रवति नारीणामिति ॥ १९ ॥

अभ्यर्थिता च पुंसा
सहसा न स्वीकरोति सहजेन ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुकृतसमयाद्यपेक्षी
प्रवर्त्तते वा नवा पुरुषः ॥ १६ ॥

अभ्यर्थितेति। पुंसा पुरुषेणाभ्यर्थिता सहजेन स्वभावेन सहसा न स्वीकरोति पुरुषेण प्रार्थितापि न मन्यते, स्त्रीणामयं स्वभावः। धर्ममनादृत्य स्वयं कामयन्ते पुरुषैश्च प्रार्थिता नतु मन्यन्ते। पुरुषस्तु सुकृतसमयाद्यपेक्षी धर्म्मापेक्षी समयाद्यपेक्षी च आर्यसमयादीनेव वीक्षमाणः कामयमानोऽपि प्रवर्त्तते वा नवा ॥ १६ ॥

सुलभामवमनुतेऽसौ
कामयते दुर्लभां मृषाभियुङ्क्ते च ॥
इति नरनारीशीलं
नार्या व्यावृत्तिकारणं वक्ष्ये ॥ १७ ॥

सुलभामिति। अपितु पुरुषः सुलभां स्त्रियमवमनुते यां काञ्चित्सुलभामात्मानं कामयमानां नेच्छति, दुर्लभां स्त्रियं कामयते, मृषाभियुङ्क्ते, मिथ्याभियोगं करोति च। इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण नरनार्योः शीलमुक्तं व्यापार उक्तः। इतः परं नार्या व्यावृत्तिकारणं व्यभिचारं प्रति व्यावर्त्तनकारणं वक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ १७ ॥

भृशमनुरागः पत्या-
वपत्य[1]वात्सल्यमतिवयस्त्वं[2] च ॥
व्यतिकरनिर्वेदित्वं[3]
धर्मापेक्षापि कस्याश्चित् ॥ १८ ॥

भृशमिति। पत्यौ कान्ते भृशमनुरागः अधिका मैत्री, अपत्यवात्सल्यम् अपत्यस्नेहः, अतिवयस्त्वं वृद्धभावश्च, व्यतिकरनिर्वेदित्वं

---

१ ममापत्यमतीवबालकत्वात् स्तनन्धय इति मया त्यज्यमानं कथं जीवेदिति।
२ अतीव वृद्धायं कतिपयैरेव दिवसैः पञ्चत्वं गमिष्यति किं फलमनेनेति।
३ प्रियजनमरणादुःखेन दुःखितत्वम्।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

व्यतिकरो व्यासङ्गः तेन दुःखितत्वम्, अथवा व्यतिकरे संभोगविषये निर्वेदित्वं निर्विण्णता। अचित्तज्ञेनोपक्रान्ता कन्या पुरुषद्वेषिणी वा स्यादित्युक्तत्वात् । कस्याश्चित्स्त्रिया धर्म्मापेक्षा च न सर्वत्र ॥ १८ ॥

भर्त्तुरविरह इत्यारभ्य स्त्रीणामिच्छायां सत्यामपि
व्यावृत्तिकारणानि कथयन्ति ।

भर्त्तुरविरहः स्वात्मनि
दोषज्ञानं यियासुरन्यस्यां रक्तः ॥
इयमस्य मन्निमित्ता
मा भूत्पीडेत्यसामर्थ्यम् ॥ १९ ॥

भर्तुरिति । पत्युर्विरहाभावः, स्वात्मनि आत्मशरीरे रोगादिजनितस्य अङ्गवैकल्यादिजनितस्य वा दोषस्य ज्ञानम् । एवं कृते दोषोऽस्तीति, यियासुः यातुमिच्छुः जार इत्यर्थः । अन्यया नार्या रक्तः उत्सुकः, अयमन्यस्यां सक्तः मां वृथाभियुङ्क्ते इत्यर्थः । अस्य जारस्य मन्निमित्ता आत्मसंगमाज्जाता इयं पीडा रक्षिभ्यो मा भूत् इत्यसामर्थ्यम् असमर्थता ॥ १९ ॥

दुर्लक्ष्यो नागर इति
सुहृदिति पत्या प्रयुक्त इति गरिमा ॥
इङ्गितमूढः परिभवो
नीचः शुष्काभियोग्यदेशकालज्ञः ॥ २० ॥

---

१ स्वामिनः सान्निध्ये सति अप्रस्तावकाशता । २ अय कुत्र चिज्जिगमिषुः अनेन समं चिरं सम्भोगो न भविष्यतीति । ३ अन्यासक्तोयं मां सत्वरमेव त्यक्ष्यतीति । ४ अविदग्धाया मम कलाविदग्धेन नागरेण सम्बन्धे इय रतौ अकुशला इति वदिष्यतीति व्रीडया । ५ मित्रत्वेन मय यमुपचरितस्तत्कथं पुनरेव कुर्यामिति लज्जया वा स एव मित्रत्वात् मां पत्नीं न करिष्यतीति । ६ अभिप्राय दर्शितोऽपि न बुध्येत अयं मूर्ख इति । ७ नीचेन सम्बन्धे सर्वोजनोऽन्यो वा नीचसंगतेयमिति परिवादं करिष्यतीति । ८ अनादरेणायं मामभियुङ्क्ते इत्याशङ्कया । ९ देशकालोचितं चाजानताऽनेन देशकालोचितं किं प्रयोक्ष्यते इति लघिमा ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इति लघिमा सुहृदर्पि-
तभावोऽचित्तज्ञ इति खेदः ॥
तेजस्व्यनिभृतभावो
ज्ञाता ज्ञात्युज्झिता भवेयमिति भीः ॥ २१ ॥

दुर्लक्ष इति । असौ जारो दुर्लक्ष्यः एवंविध इति ज्ञातुमशक्यः, नागरः नागरिकः, सुहृदिति ममायं मित्रमिति पत्या प्रयुक्तो, मद्भर्ता परीक्षार्थं प्रयुक्त इति । अथवा पत्या सहैव वर्तमान इति एतैर्गौरिमा गौरवं जायते, इंगितमूढः भावज्ञो न भवति, पलितकेशः वृद्ध इत्यर्थः । नीचः खलः, शुष्काभियोगी वृथा प्रेरकः, अदेशकालज्ञः देशकालज्ञो न भवति इति लघिमा लघुत्वं जायते ॥ सुहृदर्पितभावः सुहृदि वयस्ये अर्पितभावो मां स्वसुहृत्पत्नीं नेच्छतीति खेदः, अचित्तज्ञो ममाभिप्रायं न जानात्यसौ वक्रप्रकृतिरिति च खेदः । तेजस्वी प्रभुप्रायः, अनिभृतभावश्चञ्चलभावः, ज्ञाता बन्धुजनादिज्ञातव्यभिचारा सती अहं ज्ञात्युज्झिता ज्ञातिभिर्बन्धुभिरुज्झिता भवेयामिति भीतिः ॥ २० ॥ २१ ॥

इच्छायामपि सत्यां
स्त्रीणां व्यावृत्तिकारणान्याहुः ॥
प्रथमोक्तपञ्चकारण-
वारणमनुरागवर्द्धनं कार्यम् ॥ २२ ॥

इच्छायामिति । इच्छायां व्यभिचारेच्छायां सत्यां विद्यमानायामपि स्त्रीणामेतानि व्यावृत्तिकारणान्याहुः । असामर्थ्यगारिमलघिमखेदभीतीनां मध्ये आद्यं कारणत्रयं पुरुषे, इतरद्वयं वनितायां बोद्धव्यम् । प्रथमोक्तपञ्चकारणवारणं पूर्वोक्तानां पञ्चकारणानां वारणं यथा तथा अनुरागवर्द्धनं च कार्यम् ॥ २२ ॥

---

१ अयं तेजस्वी प्रमादाज्ज्ञातं मदपराधं लेशमात्रमपि न सहिष्यत इति । २ पत्यौ अनुरागः, अपत्यापेक्षा, अतिक्रान्तवयस्त्वम्, दुःखाभिभवः, धर्मापेक्षा चैतानि अनुरागवर्द्धनेन परिहरणीयानि ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदेव निवारणमाह ।

कार्यमुपायव्यञ्जन-
मशक्तिहेतौ, यथायोग्यम् ॥
अतिपरिचयतो गरिमा,
लघिमा वैदग्ध्यभोगयोः ख्यात्या
खेदः प्रणतेस्त्रासो-
ध्याश्वासनैतो निवर्त्याः स्युः ॥ २३ ॥

कार्यमिति । अशक्तिहेतौ स्वसामर्थ्ये प्रथमे व्यावृत्तिकारणे उपायस्य व्यञ्जनं प्रकाशनं यथायोग्यं युक्त्यनुसारेण कार्यं कर्तव्यम् । स्वसामर्थ्यप्रकटनं कृत्वा स्त्रिया मनसि विश्वासमुत्पाद्य प्रथमकारणवारणं कुर्यादित्यर्थः। अतिपरिचयतः अतिपरिचयात् गरिमा त्याज्यः। अतिपरिचये क्रियमाणे गौरवं नश्यति । अतिपरिचयादवज्ञा भवति विशिष्टेपि पुरुषे दर्शनात् । वैदग्ध्यभोगयोः विदग्धत्वे भोगे च विषये लघिमा त्याज्यः, अयं विदग्धः, अयं भोगीति यदा स्त्रियो मनसि प्रतीतिर्भवति तदा वैदग्ध्यभोगप्रकाशनेन लाघवं त्याजनीयम्, प्रणतेर्नमस्कारात् खेदो निवर्त्यः, आश्वासनतो भयम् आश्वासनेन त्रासो निवर्त्यः, एवमेते कारणभेदा निवर्त्यास्स्युरिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

इदानीं स्त्रीषु सिद्धान् पुरुषान् कथयति

शूरः समुचितभाषी
रतितन्त्रज्ञः प्रियस्य कर्त्ता च ॥

---

१ उपायप्रदर्शनेन । २ विरहानुपलम्भः, स्वात्मनि दोषज्ञानाद्भावी अप्रतर्क्यः, नागरकः सखित्वेनोपचारितः, पत्या प्रयुक्तः परान्तेत इत्यात्मगतानि विरक्तिकारणानि अतिपरिचयात् निवर्त्यानि अतिपरिचये कृते सति तस्या मानो विगलिष्यतीत्यर्थः। ३ शुष्काभियोगी, अदेशकालज्ञः, इङ्गितमूढः, पालितः इत्येतानि शास्त्रकलाप्रदर्शनेन भोगदर्शनेन च। ४ खेदः सुहृदर्पितभावः अनिभृतभावः, इत्येतानि प्रणते न। ५ तेजस्वीस्याद्यवशिष्टमाश्वासनेन निवर्त्यं स्यात्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रेक्षणकारी साहस-
रसिकः प्रोद्दामयौवनश्रीकः ॥ २४ ॥

शूर इति । शूरो विक्रान्तः, समुचितभाषी समयोचितभाषाचतुरः, रतितन्त्रज्ञः कामकलाप्रवीणः, प्रियस्य इष्टस्य कर्मणः कर्त्ता, प्रेक्षणकारी प्रेक्षणकर्ता, विमृश्यकारीति यावत् । साहसरासिकः साहसवान्, रसिकः, प्रोद्दामयौवनश्रीकः अधिकयौवनः, अधिकश्रीकश्च ॥ २४ ॥

आबाल्यजातसख्यः
क्रीडनकृत्यादिना जातविश्वासः ॥
आख्यानशिल्पकुशलः
कस्य चिदन्यस्य कृतदूत्यः ॥ २५ ॥

आबाल्येति । क्रीडनकृत्यादिना क्रीडनकर्म्मादिना जातविश्वासः विश्वासस्थानभूतः, आबाल्यात् बाल्यात् प्रभृति जातसख्यः, आख्यान-शिल्पकुशलः आख्याने शिल्पकर्म्मणि च कुशलः, अन्यस्य कस्यचित्कृतदूतभावः ॥ २५ ॥

अप्यगुणो मर्मज्ञः
सख्या प्रच्छन्नसंस्पृष्टः[२] ॥
उत्तमया[३] संभुक्तः
सुभगः ख्यातान्वयश्च जामाता ॥ २६ ॥

अप्यगुणइति । अगुणोपि शौर्यादिशु गुणेषु न कश्चिदपि गुणोऽस्ति तथापि मर्मज्ञः अस्या मर्म जानाति चेत् सिद्धो भवतीत्यर्थः । सख्या प्रच्छन्नसंस्पृष्टः प्रच्छन्नवेषधारी तस्याः सख्या सह आगत्य प्रच्छन्नोपभुक्तः, उत्तमया उत्तमाङ्गनया सम्भुक्तः कृतोपभोगः, सुभगः सौभाग्यवान्, ख्यातान्वयः, प्रसिद्धवंशजः, जामाता नच परः ॥ २६ ॥

---

१ आदिशब्दात्पत्रच्छेद्यादीनां संग्रहः । २ य उत्तमया प्रार्थितः स पूर्वायाः सिद्धः । ३ सख्या प्रच्छन्नं कामितस्य सखीपरिचयात् स्वस्या अपि सिद्धत्वम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

परिचारः स्मरशीलः
ताद्दक्षः प्रातिवेश्योपि ॥
धात्रेयिकापरिग्रह-
उद्योगत्यागशीलश्च ॥ २७ ॥

परिचारइति। परिचारःपरिचारिकः,स्मरशीलःपारिचारकोपि ताद्दक्षः कामशील इत्यर्थः। प्रातिवेश्यः स्वगृहस्य सर्वदा समीपस्थः। धात्रेयिकापरिग्रहः धात्रेयिकायाः धात्रीसुतायाः परिग्रहो यस्य स तथोक्तः। धात्रेयिका धात्रीसुता, उद्योगत्यागशीलः उद्योगशीलः त्यागशीलश्च ॥ २७ ॥

प्रेक्षणरसिको वृष इति
विख्यातः सद्गुणाधिकः पत्युः ॥
अभिमतमहार्हवेशा-
चारः सिद्धा इमे नराः स्त्रीषु ॥ २८ ॥

प्रेक्षणेति। प्रेक्षणरसिकः, प्रेक्षणरसज्ञः, वृषजातिरिति विख्यातः प्रसिद्धः, पत्युः स्वभर्त्तुः सद्गुणैर्विद्यारूपादिभिर्गुणैराधिकः, अभिमतौ इष्टौ महार्हौ वेषाचारौ यस्य स तथोक्तः, इमे नराः शूरइत्यादिपूर्वोक्तविषेशणयुक्ताः पुरुषाः स्त्रीषु सिद्धाः। हिशब्दः अभियोगमात्रसिद्धा इति द्योतनार्थः ॥ २८ ॥

अधुना अयत्नसाध्या योषितः कथयति।

द्वारावस्थितिशीला
दृष्टा पार्श्वे विलोकते या च ॥
रमणाद्विट् दुर्भगा वा
निरपत्या निरपराधपरिभूता ॥ २९ ॥

द्वारावस्थितीति। द्वारावस्थितिशीला द्वारदेशवर्त्तिनी दृष्टा सती नायकेन पार्श्वे या विलोकते, या रमणाद्विट् कान्तद्वेषिणी, दुर्भगा वा

१ उद्यानेति वात्स्यायनीयः पाठः, उद्योगत्यागभोगशीलश्चेति द्वितीयपुस्तकस्थः पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भर्तृपरित्यक्ता वा, या निःसन्ततिः पुमपत्यशून्येत्यर्थः । अनपराधपरिभूता अपराधे अविद्यमानेपि पतिश्वश्रूसपत्नीप्रभृतिभिः परिभूता धिक्कृता॥ २७॥

लङ्घितलज्जा वन्ध्या
गोष्ठीशीला मृतापत्या ॥
परिहरति ना, पराधे-
ष्वभिभूता वा वृथा सपत्नीभिः ॥ ३० ॥

लङ्घितेति । लङ्घितलज्जा त्यक्तलज्जा, वन्ध्या निष्फला, गोष्ठीशीला स्वगृहे सखीगृहे वा गोष्ठीकारिणी, मृतापत्या मृतपुत्रा, या न परिहरति अभियोगमिच्छति, अपराधे स्वकृते अपराधे विद्यमाने सति सपत्नीभिरभिभूता, वृथा सपत्नीभिरभिभूता वा ॥ ३० ॥

बाला[1] मृतपतिका या
बहूपभोगा दरिद्रा[2] च ॥
न्यून[3]पतिर्[4]बहुमाना
मूढ[5]र्वोद्वेगिनी कलाकुशला ॥ ३१ ॥

बालेति । बाला बालाख्या, मृतपतिका मृतभर्ता, बाला सती मृतपतिरिति यावत् । बहूपभोगा बहव उपभोगाः यस्याः सा उपभोगबाहुल्या, अथवा बहूपभोगा अल्पोपभोगा, विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तादित्यल्पार्थे बहुच्प्रत्ययः । दरिद्रा दारिद्र्यादर्थलोभादभियोगं सहते, न्यूनपतिः हीनपतिः, बहुमाना अधिकाहङ्कारा, मूढपतिः, उद्वेगिनी भर्त्तुः उद्वेगकारिणी, कलाकुशला नृत्यगीतादिकामकलाप्रवीणा ॥ ३१ ॥

ज्येष्ठा बहुदेवरका
प्रोषितभर्ता ऽधरीकृता समानाभिः ॥

---

१ बाल्यावस्थायां मृतपतिका यौवने विषण्णा सती शीलं खण्डयति । २ दरिद्रा बहुधनलोभेन बहुभोगान्वितं दातारमन्विच्छति । ३ बुद्ध्यादिना न्यूनः किमपि कर्तुं न शक्नोति पतिः यस्याः सापि । ४ मम भर्त्ता मदपेक्षया बुद्ध्यादिना हीनोस्तीत्यभिमानवती, ५ कौशलाभिमानिनी पत्युर्मौर्ख्येण उद्विग्ना, वा मूढो यो धवस्तस्योद्वेगिनी । ६ तुल्यरूपाभिः समानप्रतिपत्तिभिः सपत्नीभिः धिक्कृता विरागादन्यं गच्छति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

र्नित्यं[1] ज्ञातिकुलस्थिति-
रीर्ष्यालुः[2] पतिसमानशीला च ॥ ३२ ॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठस्य भार्या, बहुदेवरका बहवः देवरा यस्याः सा बहुदेवरका बहुभर्तृसहोदरा, प्रोषितभर्ता प्रोषितपतिका, समानाभिः गृहिणीभिः अधरीकृता, नित्यं ज्ञातिकुलस्थितिः ज्ञातिकुले पितृमन्दिरे स्थितिर्यस्याः सा तथोक्ता, ईर्ष्यालुः भर्त्रादिबन्धुकुले ईर्ष्यायुक्ता, पति-समानशीला च । अत्र पतिशब्देन उपपतिरुच्यते; तेन समानशीला उपपतिना सन्ततसहवासात् तदभियोगं सहत इति यावत् । अथवा पतिर्भर्ता भर्तैव व्यभिचरति चेत् स्वयमपि व्यभिचरतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कन्याकाले[3] यत्ना-
द्वरिता व्यूढा कुतोपि कारणान्नैव ॥
या यौवनेऽभियुक्ता
प्रकृतिस्निग्धा[4] च या यस्मिन् ॥ ३३ ॥

कन्येति । कन्याकाले यत्नाद्वरिता नायकेन वृता कुतोपि कार-णतः न व्यूढा तदानीं न लब्धा साप्ययत्नसाध्या, या यौवने अभियुक्ता प्रार्थिता सती कुतोपि हेतोस्तदा विघ्ने तत्प्रार्थिता भूत्वा काले व्यभि-चरतीत्यर्थः । या यस्मिन्नभियोक्तरि प्रकृतिस्निग्धा स्वभावस्नेहवती प्रकृत्या पक्षपातिनीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

चारणविरूपवामन-
दुर्गन्धिग्राम्यरोगिणां भार्या ॥
कुपुरुषवृद्ध[5]क्लीब-
प्रमदा एता अयत्नसाध्याः स्युः ॥ ३४ ॥

---

१ स्वातन्त्र्याद्भिन्नवृत्तिः । २ ईर्ष्यालुपतिः समानशीला चेति द्वि० पु० पाठः । अयमेव वात्स्यायनसम्मतः, यो निष्कारणं भार्यामीर्ष्यति तस्य भार्या नायकतुल्यशीला चेति तत्रार्थः ॥

३ कन्यावस्थायां नायकेन वृता दैवयोगान्न लब्धा सती अन्येनोढेत्यभियुक्ता अनया अमुको वृत इति, वा अमुकेन इयं वृतेत्यभियोगो यस्या भवति यौवने पूर्वानुरागात् तस्मिन्निच्छत्येव सा तस्य सुलभा । ४ यस्मिन् पुरुषे स्वभावेन यस्याः पक्षपातोऽस्ति अर्थात् स्वभावेन प्रेमवती अस्ति सा तस्य सुलभा । ५ व्यवायाक्षमः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चारणेति । चारणाः नटभाण्डिकद्यूतचरादयः । विरूपो रूपहीनः, अङ्गहीनो वा, वामनः ह्रस्वकायः, दुर्गन्धी देहे मुखावयवादिषु दुर्गन्धवान्, ग्राम्यो ग्रामीणः कार्याकार्यज्ञानशून्यइत्यर्थः । रोगिणः कुष्ठादिरोगग्रस्ताः एतेषां भार्या, कुपुरुषः कुत्सितजातिः पुरुषः कैवर्तशौण्डिकाभीरप्रभृतिः, वृद्धः स्थविरः, क्लीबो नपुंसकः, एतेषां प्रमदाश्च अयत्नसाध्याः अभियोगमात्रादेव सिद्धा भवन्ति ॥ ३४ ॥

अङ्गुष्ठादधिकाग्रा
वामपदे स्यात्प्रदेशिनी यस्याः ॥
हीनाग्रमध्यमा वा
स्पृशति न भूमिं कनिष्ठा वा ॥ ३५ ॥

अङ्गुष्ठेति । यस्या वामपादे प्रदेशिनी अङ्गुष्ठादधिकाग्रा भवति तां पुंश्चलीं विदुः, सा प्रदेशिनी हीनाग्रमध्यमा वा हीनाग्रा मध्यमाङ्गुलिर्यस्याः सा प्रदेशिनीहीनाग्रमध्यमा सा पुंश्चली, यस्याः कनिष्ठा वा भूमिं न स्पृशति सापि पुंश्चली ॥ ३५ ॥

तदनन्तरद्वयं वा
केकरदृक् पिङ्गलाक्षी च ॥
तां पुंश्चलीमिति विदुः
सामुद्रविदो हसनतुण्डीं च ॥ ३६ ॥

तदनन्तरेति । तदनन्तरद्वयं वा तस्याः कनिष्ठाङ्गुल्याः अनन्तरं समीपवर्त्यङ्गुलिद्वयम् अनामिका मध्यमा च भुवं न स्पृशति यदि सापि पुंश्चली । केकरदृक् केकराक्षी, पिङ्गलाक्षी च पिङ्गलनयना च, तां पुंश्चलीमसतीमिति सामुद्रविदः सामुद्रोक्तलक्षणज्ञा विदुः, सामुद्रं नाम मनुष्याणां शरीरावयवमुद्रालक्षणकं शास्त्रम्, हसनतुण्डीं च निष्कारणहासवदनां च पुंश्चलीं वदन्ति ॥ ३६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रकरणत्रयार्थमुपसंहरन्नाह ।

सिद्धतामात्मनो ज्ञात्वा लिङ्गान्युन्नीय योषिताम् ॥
व्यावृत्तिकारणोच्छेदान्नरो योषित्सु सिध्यति ॥३७॥

सिद्धतामिति । आत्मनः सिद्धतां, शूरः समुचितभाषीत्यादिलक्षणैः स्त्रीषु सिद्धत्वं ज्ञात्वा, योषितां लिङ्गानि अयत्नसाध्यालक्षणानि पुंश्चलीलक्षणानि वा उन्नीय युक्त्या निश्चित्य, व्यावृत्तिकारणोच्छेदात् पूर्वोक्तव्यावृत्तकारणानां पञ्चानामपि छेदान्नरो योषित्सु सिध्यति सिद्धिं गच्छति ॥ ३७ ॥

इच्छा स्वभावतो जाता क्रियया परिबृंहिता ।
बुद्ध्या संशोधितोद्वेगा स्थिरा स्यादनपायिनी ॥३८॥

इच्छेति । इच्छा स्वभावतः प्रकृत्या जाता सती, क्रियया वक्ष्यमाणया परिबृंहिता दृढीकृता वर्द्धिता वा बुद्ध्या स्वयुक्त्या संशोधितोद्वेगा सती अनपायिनी स्थिरा स्यात् ॥ ३८ ॥

क्रियया परिबृंहितेत्युक्तं तस्मात्क्रियाप्रदर्शनमिदानीं क्रियते ।

यासां प्रथमं साहस-
मथवा निर्यन्त्रणं वचो यासु ॥
ताः स्वयमभियोक्तव्या-
स्तद्विपरीतास्तु दूतीभिः ॥३९॥

यासामिति । यासामङ्गनानां प्रथमं साहसं, ततः पूर्वसाहसकारिण्यः । अथवा यासु अङ्गनासु विषये वचो निर्यन्त्रणम् अनिवारणम्,

---

१ संवर्द्धितायोगेति क्वचित्पाठः । २ संपर्योगोपायमपश्यन्ती उद्वेगयुक्तापि तदुपायप्रदर्शनेन दूरीकृतोद्वेगा । ३ यासां चारित्रखण्डनं प्रथममेव जातं तासु नायक एव शक्तस्तां वशीकर्तुं न दूत्यपेक्षेति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताः अङ्गनाः स्वयमभियोक्तव्याः आत्मना अभियोक्तव्याः, तद्विपरीता एतल्लक्षणविपरीतास्तु दूतीभिरभियोक्तव्याः ॥ ३९ ॥

तत्र प्रायोवादेन दर्शयन्नाह ।

स्वयमभियोगे कार्ये
प्रणयं घटयेदलम्पटः प्रथमम् ॥
आकूतमदनलेखां
दृग्दूतीं प्रेरयेद्बहुशः ॥ ४० ॥

स्वयमिति । स्वयमभियोगे कार्ये आत्मनैवाभियोगे कार्ये, **प्रथमम्** अलम्पटः अलोलुपः सन् प्रणयं स्नेहं घटयेत् परिचयं कुर्यादित्यर्थः । आकूतमदनलेखाम् आकूतोऽनुरागः स एव मदनलेखो यस्याः सा तथोक्तां दृग्दूतीं दृगेव दूती दृग्दूती तां बहुशः प्रेरयेत् सानुरागं बहुशः पश्येत् । स्वयमभियोक्ष्यमाणस्त्वादावेव परिचयं कुर्यात् । तस्याः स्वाभाविकं दर्शनं प्रायत्निकं च । स्वाभाविकमात्मनो भवनसन्निकर्षे, प्रायत्निकं तु मित्रज्ञातिवैद्यमहामात्रभवनसन्निकर्षे, विवाहयज्ञोत्सवव्यसनोद्यानगमनादिषु इति वात्स्यायनः ॥ ४० ॥

तत्र च द्विविधे संदर्शने परिचयकारणमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम्, तत्र प्रथमं बाह्यं परिचयकारणं ब्रूते ।

केशस्रंसनसंयम-
मङ्गे निज एव कररुहैश्छुरणम् ॥
आभरणनादमसकृद्
मर्दनमधरोष्ठयोः कुर्यात् ॥ ४१ ॥

केशेति । केशस्रंसनसंयमं केशानां संयमं बन्धनं स्रंसनं मोचनं वा तस्याः प्रेक्षमाणायाः स्वयं कुर्यात् । निज एव स्वकीय एवाङ्गे कररुहैर्नखै-श्छुरणं नखाधिकारोक्तं कुर्यात्, आभरणानां नादं हारकटकाद्याभरणानां

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

शब्दं सा यथा संशृणुयात्तथा कुर्यादित्यर्थः । असकृदधरोष्ठयोर्मर्दनम् अङ्गुष्ठसम्पुटेन घर्षणं कुर्यात् । ओष्ठ उत्तरः, अधरः अधरोष्ठः ॥४१॥

उत्सङ्गसङ्गतश्च
प्रियसुहृदः साङ्गभङ्गमपि जृम्भेत् ॥
विसृजेद्गद्गदवाक्यं
भ्रुवमेका प्रह्वयेद्भूयः ॥ ४२ ॥

उत्सङ्गेति । प्रियसुहृदः प्रियवयस्यस्य उत्सङ्गसङ्गतः अङ्के स्थितः सन् साङ्गभङ्गम् अङ्गभङ्गेन सहितं यथा तथा जृम्भेत् जृम्भां कुर्यात्, गद्गदवाक्यं गद्गदवचनं विसृजेद्ब्रूयात्, भूयो बहुश एकाम्भ्रुवं प्रह्वयेत् प्रह्वीकुर्यात् ॥ ४२ ॥

अन्यापदेशतस्त-
त्कथया सखिभिः समं तिष्ठेत् ॥
सादरमस्या वचनं
शृणुयाद् ब्रूयाद् मनोरथं व्याजात् ॥ ४३ ॥

अन्यापदेशत इति । अन्यापदेशतोऽन्यापदेशात् तत्कथया तस्याः कथया अन्यापदेशोक्त्या द्व्यर्थया सखिभिः स्ववयस्यैः समं सार्द्धं तिष्ठेत्, अस्या नायिकाया वचनं सादरं यथा तथा अवहितः शृणुयात्, व्याजात् केन चिच्छद्मना मनोरथं वाञ्छां ब्रूयात् ॥ ४३ ॥

सुहृदि शिशौ वा जनये-
त्तामेवोद्दिश्य चुम्बनाश्लेषम् ॥
उत्सङ्गमङ्गमस्या
लघु स्पृशेद्बाललालनव्याजात् ॥ ४४ ॥

सुहृदीति । तां नायिकामेवोद्दिश्य लक्षीकृत्य सुहृदि मित्रे, शिशौ

---

१ प्रेषयेदिति द्वि. पु. पा० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बालके वा चुम्बनाश्लेषं चुम्बनमालिङ्गनं च जनयेत् । किञ्च, अस्याः उत्सङ्गमङ्कमङ्गं च बाललालनव्याजात् अस्याः पुत्रस्य लालनच्छलात् लघु किञ्चित् शनैश्शनैः स्पृशेदित्यर्थः । जिह्वया चास्य बालस्य ताम्बूलदानं प्रदेशिन्या चास्य हनुदेशघट्टनमन्यच्च यथायोगं यथावकाशं च प्रयोक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

बालक्रीडनकानां
दानादाने कथां च तद्व्याजात् ॥
तत्सम्वादिनि लोके
प्रीतिं संसृज्य संचारम् ॥ ४५ ॥

शृण्वत्यामपि तस्या-
मविदितवद्विशदमदनतन्त्रकथाः ॥
कुर्यादुद्यति चैवं
प्रणये निक्षेपमादध्यात् ॥ ४६ ॥

बालेति । बालक्रीडनकानां दानादाने दानं वितरणम्, आदानं ग्रहणम्, तच्छलात्कथां च योजयेत्, दानग्रहणसम्बन्धेन सन्निकृष्टत्वात्कथायोजनं कार्यमित्यर्थः । बालक्रीडनकानां चास्य दानं, ग्रहणं तेन संनिकृष्टत्वात् कथायोजनं तत्संभाषणक्षमेण जनेन प्रीतिमासाद्य कार्यम् इति वात्स्यायनः । इममेवार्थमाह तत्संवादिनीति । लोके जने तेन बालेन सह संवादिनि, अत्र लोकशब्देन सैवोच्यते, तस्यां सम्भाषणक्षमायामित्यर्थः । प्रीतिं संसृज्य संचारं गमनागमनादिकं कुर्यादित्यर्थः । तदनन्तरं शृण्वत्याम् आकर्णयमानायां तस्याम् अविदितवत् अजानन्निव विशदमदनतन्त्रकथाः विस्पष्टं कामकथाः कुर्यात्, एवं प्रणये स्नेहे उद्यति जायमाने सति तद्गृहे निक्षेपमादध्यात् ॥ ४६[1] ॥

---

१ एतत्पद्यं द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

इतः परमाभ्यन्तरं परिचयकारणमुच्यते ।

प्रतिमुहुरहरहरथवा
यस्य ग्रहणेन भवति संश्लेषः ॥
अथ योजयेन्निजैस्तां
दारैर्विश्वासगोष्ठीषु ॥ ४७ ॥

प्रतिमुहुरिति । अथ अहरहः प्रतिदिनं प्रतिमुहुः वारंवारं यस्य तद्गृहे न्यासीकृतस्य पूगीफलसौगन्धिकादेः ग्रहणेन संश्लेषो भवति तन्निक्षेपणद्रव्यं निदध्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । अथ तां निजैस्स्वकीयैः दारैः विश्वासगोष्ठीषु योजयेत् । अत्र तामात्मनो दारैः सह विस्रम्भगोष्ठ्यां विविक्तासेन च योजयेन्नित्यदर्शनार्थं विश्वासार्थं चेति वात्स्यायनः ॥४७॥

क्रयविक्रयोद्यताया-
मस्यां स्वं योजयेत्तदासक्तः ॥
परबुद्धिरन्ध्ररोधं
कुर्यात्प्रणयानुबन्धं च ॥ ४८ ॥

क्रयेति । अस्यां क्रयविक्रयोद्यतायां क्रयविक्रयतत्परायां सत्यां तदासक्तस्तस्मिन् क्रयविक्रययोग्ये द्रव्ये आसक्तः तस्यामासक्तो वा कामी स्वमात्मानं योजयेत्, तत्कार्यसंपादन इति शेषः। सुवर्णकार, मणिकार, वैकटिक, लोहकार, नीलीकुसुम्भरञ्जकादिषु च कामार्थिन्यां सहाऽऽत्मनो वश्यैश्चैषां तत्संपादने स्वयमपि यतेतेति वात्स्यायनः। परबुद्धिरन्ध्ररोधं परबुद्धेः अन्य इति बुद्धे रन्ध्रस्य द्वारस्य रोधं कुर्यात्, अयमात्मीय इति यथा मन्यते तथा कुर्यादित्यर्थः । प्रणयानुबन्धं स्नेहानुबन्धनं च कुर्यात् ॥४८॥

इतिहासादिकथायां
द्रव्यगुणे वा विवादमुत्पाद्य ॥
तत्परिजनैस्तया वा
वार्त्तास्तां कृतपणः पृच्छेत् ॥ ४९ ॥

इतिहासेति । इतिहासादिकथायां द्रव्यस्य यस्य कस्य चिद् गुण-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

निमित्ते वा विवादं कलहमुत्पाद्य तस्याः परिजनैः, तया वा कृतपणः कृतपरिपणव्यवहारो वार्त्ताः तां पृच्छेत् ॥ ४९ ॥

एवं प्रणयं प्रणय-
न्निङ्गितमालोचयेदस्याः ॥
अभिमुखमालोकयते
लज्जामालम्बते मुहूर्तं च ॥ ५० ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण प्रणयं स्नेहं परिचयमिति यावत् । प्रणयन् कुर्वन् इङ्गितं चेष्टाम् आलोचयेत् अस्य अभिमुखं सम्मुखम् आलोकयति पश्यति मुहूर्त्तं क्षणमात्रं लज्जामालम्बते लज्जालुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

रुचिरं न चिरं व्याजा-
द्व्यनक्ति गात्रं, पदा भुवं लिखति ॥
गुप्तं सस्मितमसकल-
मविरलमथवा विलोकते मन्दम् ॥ ५१ ॥

रुचिरमिति । व्याजाच्छलात् चिरं रुचिरं सुन्दरं गात्रं न व्यनक्ति व्यनक्त्येव नतु चिरमित्यर्थः । रुचिरं गात्रमिति कुचबाहुमूलोपलक्षणम् । पदा चरणेन भुवं लिखति, गुप्तं यथा तथा परैरदृश्यमानामित्यर्थः। सस्मितम् असकलम् असंपूर्णम् अविरलं बहुलं अथवा मन्दं विलोकते ५१.

भावादङ्कगतं शिशु-
मालिङ्गति चुम्बति ब्रूते ॥
किंचित्स्पृष्टाधोमुख-
मविशदवर्णक्रमं स्मितप्रायम् ॥ ५२ ॥
वदति तदन्तिकसंस्थिति-
मनुसरति व्याजतो दीर्घम् ॥
मां पश्यत्विति भावा-
द्यात्किंचिद्व्याहरत्युच्चैः ॥ ५३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भावादिति । अङ्कगतं स्वाङ्कगतं शिशुं भावादालिङ्गति, चुम्बति, ब्रूते । तेन किंचित्स्पृष्टा अधोमुखं यथा तथा अविशदवर्णक्रमम् अव्यक्तपदाक्षरं स्मितप्रायं वा वदति, तदन्तिकसंस्थितिं तस्य समीपसंस्थितिं व्याजतः दीर्घमनुसरति, व्याजतो दीर्घकालं तदन्तिकं तिष्ठतीति यावत् । भावार्थंकिंचिदुच्चैः व्याहरति ब्रूते ॥ ५३ ॥

पश्यति यत्र सदासौ
तत्र कथाव्याजमाचरति ॥
तद्दत्तं वहति सदा
किमपि समीक्ष्यान्तिके हसति ॥ ५४ ॥

पश्यतीति । असौ यत्र सर्वदा पश्यति तत्र कथाव्याजमातनुते करोति, सदा तद्दत्तं तेन दत्तं क्रयविक्रयरूपेण यत्किञ्चिदाभरणादि वस्त्रादिकं तत्सदा वहति अन्तिके समीपे किमपि अवलोक्य हसति ॥५४॥

उत्सङ्गसङ्गता च
प्रियसख्या विविधविभ्रमं तनुते ॥
प्रीतिं द्यूतं च कथां
तत्परिचारैः समं कुरुते ॥ ५५ ॥

उत्सङ्गेति । प्रियसख्याः स्वसख्याः उत्सङ्गसङ्गता सती विविधविभ्रमं तनुते, प्रीतिं, द्यूतं, कथां च तत्परिचारैस्तस्य नायकस्य परिचारैः समं कुरुते ॥ ५५ ॥

तत्परिजनाच्च शृणुते
तस्य कथां स्वमिव तं समादिशति ॥
विश्वसिति तस्य सखिषु
स्नेहात्तद्वाचमाचरति ॥ ५६ ॥

तदिति । तत्परिजनात्तत्परिजनसकाशात्तस्य कथां शृणुते, स्वमात्मीयमिव तस्य परिजनमादिशति कार्ये नियुङ्क्ते, तत्सखीषु विश्वसिति विश्वासं करोति, स्नेहात्तद्वाचं तस्य सखीनां वाचमाचरति ॥ ५६ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न ददाति तस्य दर्शन-
मनलङ्कारा अथ याचिता तेन ॥
वितरति सख्या हस्ते
कुसुमापीडादि सालस्यम् ॥ ५७ ॥

न ददातीति । तस्य दर्शनमनलङ्कारा अभूषिता सती न ददाति अलङ्काररहिता तत्पुरतो न प्रवर्तते, अथ तेन याचिता प्रार्थिता सख्या हस्ते तस्मै कुसुमापीडादि कुसुमशेखरादि वात्सल्यात् वितरति, सधीरमेव-गात्राद्विमुच्य सख्या हस्ते ददातीति यावत् ॥ ५७ ॥

निःश्वसिति तिर्यगालो-
कयति विमृद्नाति पाणिना स्वकुचम् ॥
संयच्छते च वसनं
करशाखास्फोटनं कुरुते ॥ ५८ ॥

द्व्यर्थं वदति सलज्जं
जनयति जृम्भां निहन्ति कुसुमाद्यैः ॥
रुचिरं रचयति तिलकं
सख्याः श्रोणीं च संस्पृशति ॥ ५९ ॥

निःश्वसितीति । निःश्वसिति निःश्वासं करोति तिर्यगालोकयति कटाक्षेण पश्यति, पाणिना स्वकुचौ मृद्नाति, वसनं वस्त्रं संयच्छते ददाति, तस्मै ददातीत्यर्थः । करशाखास्फोटनम् अङ्गुलीस्फोटनं कुरुते, सलज्जं यथा तथा द्व्यर्थं वदति, जृम्भां जनयति, कुसुमाद्यैर्निहन्ति ताडयति, रुचिरं मनोहरं तिलकं रचयति, सख्यास्तिलकं रुचिरं रचयति, सख्याः श्रोणीं च स्पृशति ॥ ५९ ॥

तारं कासति केशान्
मुञ्चति तद्वेश्म गच्छति व्याजात् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करचरणाङ्गुलिवदने
स्विद्यति संमार्ष्टि भुजवल्ल्या ॥ ६० ॥
कति युवतयोऽस्य भव्याः
कतमाः कस्यामसौ सदा रमते ॥
इत्यादि तस्य लोकं
पृच्छति निभृते च साकूतम् ॥ ६१ ॥

तारमिति। तारं दीर्घं कासति कासनं करोति, केशान् मुञ्चति, मुहुर्धम्मिल्लं विस्रंसयतीत्यर्थः। व्याजात्तद्वेश्म तद्गृहं गच्छति, करचरणाङ्गुलिवदने स्विद्यति सति, तं दृष्ट्वैतान्यङ्गानि नायिकायाः स्विद्यन्तीति भावः। भुजवल्ल्या स्वबाहुलतया सम्मार्ष्टि स्वेदमार्जनं करोति, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। अस्य कति युवतयो भव्याः श्रेष्ठाः, कतमाः, कियन्त्यः, स्त्रिय इत्यध्याहार्यम्। कस्यां युवतौ सदाऽयं रमत इत्यादि निभृते रहसि तस्य लोकं तत्परिजनं साकूतं सानुरागं पृच्छति।

दृष्ट्वैतान् भावसंयुक्तानाकारानिङ्गितानि च।
कन्यायाः सम्प्रयोगार्थं ततो योगान् विचिन्तयेत्॥
बालक्रीडनकैर्बाला, कलाभिर्यौवने स्थिता,।
वत्सला चापि संग्राह्या विश्वास्यजनसंग्रहात्॥
इति वात्स्यायनः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति दर्शितेङ्गितायां
संश्लेषं स्पृष्टकादिना युञ्ज्यात् ॥
अकलितमम्बुविहारे
स्तनजघनं संस्पृशेदस्याः ॥ ६२ ॥

---

१ कासस्तु क्षवथुः पुमान् इत्यमरः। २ समागमलक्षणो गान्धर्वोऽत्र सम्प्रयोगपदार्थः। ३ प्रौढा। ४ तस्या यो विश्वास्यजनस्तदाश्रयात्संग्राह्या स्वीकार्येत्यर्थः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण तस्यां दर्शितेङ्गितायां सत्यां स्पृष्टकाद्या-द्येनालिङ्गनादिना संश्लेषं युञ्ज्यात्, अम्बुविहारे जलक्रीडायाम् अस्याः स्तनजघनं स्तनौ, जघनं च अकलितं केनाप्यज्ञातं यथा तथा संस्पृशेत्, प्राण्यङ्गत्वाद् द्वन्द्वैकत्वम् ॥ ६३ ॥

अवतार्य कामपि रुजं
वार्ताव्याजेन तत्र नीतायाः ॥
आलम्ब्य पाणिमस्याः
शिरसि दृशोः स पुलकं दद्यात् ॥ ६३ ॥

अवतार्येति । कामपि यां कां चिद्रुजं रोगमवतार्य शरीरे सङ्क्रमय्य रोगातुरः शयीत, वार्त्ताव्याजेन रोगस्यावस्था ज्ञातव्या इति छलेन तत्र नीताया आगताया अस्याः पाणिमालम्ब्य शिरसि दृशोर्नयनयोश्च सपुलकं स्पर्शात्संजातरोमाञ्चं यथा तथा दद्यात्, अस्याः पाणिमालम्ब्य शिरसि दृशोश्च पुलकं दद्यादिति यावत् ॥ ६४ ॥

अनुरागपेशलं च
ब्रूयादुभयार्थमीदृशं वाक्यम् ॥
शमय मम सुमुखि ! पीडां
कलय निमित्तं त्वमेवास्याः ॥ ६४ ॥

अनुरागेति । अनुरागपेशलम् अनुरागेण रम्यं यथा तथा ईदृशं वक्ष्यमाणप्रकारमुभयार्थं द्व्यर्थं वाक्यं ब्रूयात्, कथं; हे सुमुखि ! मम पीडां शमय शान्तां कुरु, त्वमेवास्याः पीडाया निमित्तं कारणं कलय जानीहि, अत्र त्वमेव मम पीडायाः कारणं विचारयस्येकोऽर्थः, एतस्याः पीडायाः कारणं त्वमेव कलय जानीहीति द्वितीयोऽर्थः, योऽप्यर्थः कल-येत्यनेन सूच्यते ॥ ६५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदेव स्फुटयति

सुतनु ! मदनादरोऽयं
युक्तं किं त्वद्गुणस्य फलम् ॥
इत्यौषधादिपेषण-
विधिषु व्यापारयेदेनाम् ॥ ६५ ॥

सुतन्विति । हे सुतनु ! त्वद्गुणस्य तव सौजन्यादिगुणस्य फलं फलभूतो मदनादरो मय्यनादरो ऽयमीदृशो **युक्तः किम् ?**, ईदृशी उपेक्षा न युज्यत इति भावः । त्वद्गुणस्य तव सौन्दर्यस्य फलभूतोयं मयि वर्तमानो मदनादरः पक्षपातो युक्तः किम् ? त्वय्यपि वर्ततेऽपीत्यपरोऽर्थः । त्वद्रूपादिदर्शनमारभ्य मन्मथावेशो मम जातः । मामुद्दिश्य तवापि जातो न वेति प्रश्न इत्यर्थः । इत्युक्त्वा औषधादिपेषणविधिषु एनां व्यापारयेत् ॥ ६५ ॥

सनखस्पर्शं कुर्या-
द्दानादानं च पूगकुसुमादेः ॥
करजरदनपदलाञ्छित-
मस्यै पर्णादिकं दद्यात् ॥ ६६ ॥

सनखेति । पूगकुसुमादेः पूगफलपुष्पादेः आहार्यद्रव्यस्य सनखस्पर्शं नखस्पर्शसहितं यथा तथा दानादानं च कुर्यात् । अस्यै करजरदनपदलाञ्छितं नखदन्तक्षतकृतचिह्नं पर्णादिकं नागवल्लीदलादिकं दद्यात् ॥ ६६ ॥

अथ सन्निधाप्य रहसि
प्रौढाश्लेषादिसुखरमं विन्द्यात् ॥

---

१ हे सुतनुः । अयं मदनादरो ममानादरः उपेक्षणं त्वद्गुणस्य तव सौजन्यादिगुणस्य फलं युक्तं किम् ? न युक्तमित्यर्थः । अथवा त्वद्गुणस्य तव सौन्दर्यादिगुणस्य युक्तं योग्यं फलं परिणामभूतोऽयं मयि वर्तमानो मदनस्य कामस्यादरः पक्षपातः किम् ? अस्ति तवापीति शेषः । यथा त्वत्सौन्दर्याद्यवलोकनेन कामपीडितोऽहं तथा मदवलोकनेन त्वमपि मदनपीडितासि नवेत्यर्थः । २ अयं प्रयोगो गद्यपाठानित्यत्वाङ्गीकारेण कथंचित् साध्वः । द्वितीयपुस्तके विद्यात् इति पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुचिरमनोरथसञ्चित-
मन्मथगुरुदीक्षया क्रमशः ॥ ६७ ॥

अथेति । अथानन्तरम् अन्योन्यानुरागप्रकाशकेङ्गितपरिचयविश्वास-जननानन्तरं रहसि एकान्ते सन्निधाप्य स्थापयित्वा प्रौढाश्लेषादिसुखरसं प्रौढं यथा तथा आलिङ्गनादिसुखरसं विन्द्यात् लभेत, सुचिरमनोरथसञ्चितया मन्मथगुरुदीक्षया क्रमशः सुखं लभेत ॥ ६७ ॥

निबिडतमसि निशि नार्यो
व्यवसितरतयो भवन्ति रागिण्यः ॥
अभियुक्तास्तत्काले
त्यजन्ति पुरुषं न ताः प्रायः ॥ ६८ ॥

निबिडेति । निबिडतमसि सान्द्रतरान्धकारे निशि अर्धरात्रौ नार्यो रागिण्यो व्यवसितरतयो भवन्ति, तत्काले तस्मिन् काले अभियुक्ताः कृता-भियोगा नार्यः रतये पुरुषं न त्यजन्ति । प्रायोवादोऽयम् ॥ ६८ ॥

इदानीमभियोगस्य वर्जनीयस्थलान्याह ।

वृद्धाऽनुभूतविषया
यत्र वसेत् तद्विदूरतो वर्ज्यम् ॥
यत्रैकामभियुङ्क्ते
तत्रान्यां लङ्घयेन्नैव ॥ ६९ ॥

वृद्धानुभूतेति । अनुभूतविषया अनुभूता विषया भोगा यया सा तथोक्ता वृद्धा जरती स्त्री यत्र स्थाने वसति तत्स्थानं दूरतस्त्यजेत्, सा खल्वतिप्रौढा परेषामिङ्गिताकारचेष्टासंचारादिभिर्दुर्लक्ष्यमप्यर्थं ज्ञातुं पारयति । अथ वा तादृग्विधायाः प्रौढाया गृहं सङ्केतीकृत्य संचारिणो व्यवहरन्तीति तद्गृहं वर्ज्यमिति भावः । यत्र स्थाने एकामङ्गनाम्

१ द्वितीयपुस्तके प्रायः पुरुषं न ता जहति इति पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अभियुङ्क्ते तत्रान्यामङ्गनां न लङ्घयेत् लङ्घिते सति व्यापारस्य प्रकाशनं स्यात् ।

अन्यत्र दृष्टसञ्चारस्तद्भर्ता यत्र नायकः ।
न तत्र योषितं काञ्चित्सुप्रापामपि लङ्घयेत् ॥
शङ्कितां रक्षितां भर्त्रा सश्वश्रूकां च योषितम् ।
न तर्कयेत मेधावी जानन् प्रत्ययमात्मनः ॥
इति वात्स्यायनः ॥ ६९ ॥

अभियोगे सति नार्या
भावपरीक्षा प्रयत्नतः कार्या ॥
यदि गृह्णात्यभियोगं
रतिभावं न प्रकाशयति ॥ ७० ॥

अभियोगइति । अभियोगे सति नार्याः भावपरीक्षा प्रयत्नतः कार्या कर्त्तव्या, अभियोगं गृह्णाति यदि रतिभावान्न प्रकाशयति ॥७०॥

दूतीसाध्यां विद्या-
दभियोगं या तु नादत्ते ॥
[1]संगृह्यते च दोला-
यितचित्ता साध्यते क्रमशः ॥ ७१ ॥

दूतीसाध्यामिति । या तु अभियोगं नादत्ते न स्वीकरोति; तां दूतीसाध्यां विद्यात्, अप्रतिगृह्य वाऽभियोगं दोलायितचित्ता पुनरपि संशयितमानसा क्रमशः साध्यते ॥ ७१ ॥

अगृहीत्वाप्यभियोगं
सवि[2]शेषालिङ्गितं विविक्ते या ॥

---

१ संसृज्यते इति द्वितीयपुस्तके पाठः । २ सविशेषालङ्कृतिं विविक्ते या इति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

धीरा दर्शयति स्वं
ग्राह्यामाहुर्बलेनैनाम् ॥ ७२ ॥

अगृहीत्वेति । या अभियोगमगृहीत्वापि तत्कालमनङ्गीकुर्वत्यपि विविक्ततया विहारभूमेरेकान्तत्वेन स्वमात्मानं धीरा सती निर्विकारा सतीत्यर्थः । सविशेषा लिङ्गितं हस्तस्वस्तिकादिभावप्रकाशकालिङ्गनविशेष-सहितं यथा तथा दर्शयति, एनाम् आचार्या बलात्कारेण ग्राह्यामाहुः॥७२॥

मिलति सहतेऽभियोगं
प्रणयच्छेदेन सा साध्या, ॥
परिहरति याऽभियुक्ता
न मिलति पुनरात्मगौरवतः ॥ ७३ ॥

मिलतीति । या मिलति सङ्गच्छते, अभियोगं च सहते, प्रणयच्छेदेन छन्दानुवर्तिना स्नेहेन सा साध्या; तथाविधं स्नेहं कुर्यादित्यर्थः । या अभियुक्ता याचिता सती परिहरति नेच्छति, किं च; पुनरात्मगौरवतः आत्मनो गौरवात्सतीत्वाभिमानान्न मिलति ॥ ७३ ॥

नच नायकगौरवतः
प्रत्याचष्टेऽतिपरिचयात्साध्या, ॥ [1] [2]
प्रत्यादिश्य करोति
प्रीतिं या सा सुसाध्यैव ॥ ७४ ॥

नचेति । नायकगौरवतः नायकस्य गौरवात् न च प्रत्याचष्टे प्रत्यादिशति च, अतिपरिचयात् साध्या कृच्छ्रेण साध्या भवति, नायकगौरवान्नेच्छतीति न किंत्वात्मगौरवाभिमानादेवेति तस्याः कृच्छ्रसाध्यत्वम् । प्रथममभियोगं प्रत्यादिश्य अनङ्गीकृत्य प्रीतिं स्नेहं करोति या सा सुसाध्यैव सिद्धप्रायैव ॥ ७४ ॥

---

१ चतुरदूतीद्वारा सिद्धा भवति । २ निषेधति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

आकारिता च सूक्ष्मं
व्यञ्जयति स्पष्टमुत्तरं सिद्धा ॥
या स्वयमाकारयति
प्रथमं, सा प्रथमसिद्धैव ॥ ७५ ॥

आकारितेति । या सूक्ष्मं परैरविदितं यथा तथा आकारिता आहूता सती विस्पष्टं प्रकाशमुत्तरं व्यञ्जयति व्यक्तीकरोति सा सिद्धा, या च स्वयं प्रथममाकारयति, जारामिति शेषः। सा प्रथमसिद्धैव ॥७५॥

उपसंहरति

धीरायामप्रगल्भायां परीक्षिण्यां च योषिति ॥
एष सूक्ष्मो विधिः प्रोक्तः सिद्धा एव स्फुटाः स्त्रियः ७६

धीरायामिति । एष एवं प्रकारेणोक्तः सूक्ष्मो विधिरिङ्गिताकारचेष्टापरीक्षाविधिरित्यर्थः। धीरायां गम्भीरप्रकृतौ नायिकायां प्रोक्तः प्रयोज्यइत्यर्थः।अथवा अप्रगल्भायां बालायां मुग्धायां प्रियायाम्, अथवा परीक्षिण्यां परीक्षणशीलायाम् अभियोक्तुर्हृदयमविज्ञाय संशयानायां वा योषिति प्रोक्तः । स्फुटाः स्फुटभावास्तु स्त्रियः सिद्धा एव, भावपरीक्षामकृत्वैव अभियोगमात्रात्साध्या इत्यर्थः। अधीरासु प्रगल्भासु विश्वसनशीलासु च सिद्धासु स्फुटभावासु एष सूक्ष्मो विधिर्न प्रयोज्यः ।

आदौ परिचयं कुर्यात्ततश्च परिभाषणम् ।
संमेलनं ततः कुर्यात्पश्चादाकारवेदनम् ॥
प्रत्युत्तरेण पश्येच्चेदाकारस्य प्रतिग्रहम् ।
ततोभियुञ्जीत नरः स्त्रियं विगतसाध्वसः ॥
इति ॥ ७६ ॥

---

१ एतत्पद्यं कामसूत्रस्यम् ।

२ आकारयात्मनो भावं या नारी प्राक् प्रयोजयेत् ।
क्षिप्रमेवाभियोज्या सा प्रथमे त्वेव दर्शने ॥
श्लक्ष्णमाकारिता या तु दर्शयेत् स्फुटमुत्तरम् ।
सापि तत्क्षणसिद्धाति विज्ञेया रतिलालसा ॥
इत्यपि बोध्यम ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ विसृष्टार्था, परिमितार्था, पत्रहारा चेति
त्रिविधदूतीविधेयमाह।

दूतीविधेयमधुना
यादृग्वक्ष्यामि तदपि संक्षेपात्॥
प्रथमंमतिशीलयोगा-
दाख्यानाद्यैर्विशेषयेदेनाम्॥ ७७॥

दूतीति। अधुना दूत्या यादृक् विधेयं तदपि संक्षेपाद्वक्ष्यामि, प्रथमं पूर्वमतिशीलयोगादाख्यानाद्यैः अतिशीलेन अत्यादरेण, योगैः सुभगङ्करणैरौषधयोगप्रीतियोगाद्यैः, आख्यानैः पुराणेतिहासप्रसिद्धैः, कथाभिः प्रहेलिकेतिह्यप्रायाभिः, आद्यशब्देन रूपवेषवयोगुणवर्णनाद्यैः एनामभियोज्यां विशेषयेद्वशीकुर्यात्॥ ७७॥

श्रुतशोभासौभाग्यद-
मन्त्रौषधिकाव्यरतिरहस्यानाम्॥
घटयेत्कथाप्रसङ्गान्
ब्रूयाद्विश्वासमुत्पाद्य॥ ७८॥

श्रुतेति। अनुप्रवेशानन्तरं श्रुतस्य वेदशास्त्रोक्तप्रसङ्गस्य शोभायाः सौन्दर्यस्य, सौभाग्यदानां मन्त्राणां, तादृशानामोषधीनां, काव्यानां कादम्बर्यादीनां, रतिरहस्यस्य च प्रसङ्गान् घटयेत्। पूर्वोक्तश्लोकोक्तपरिपाटी नायिकायाः शीलपरीक्षाप्रयोजनिका। अस्मिन् श्लोके तद्विश्वासदार्ढ्यमुक्तम्। तस्याः शीलं ज्ञात्वा अनन्तरं विश्वासमुत्पाद्य एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्रूयात्॥ ७८॥

---

१ दूत्याभिधेयमिति द्वि. पु. पाठः। २ प्रथममादौ अत्यन्तं शीलयोगात् स्वयं शीलवती भूत्वा एनाम् आख्यानाद्यैः इतिहासप्रहेलिकादिभिर्विशेषयेत् वशीकुर्यात्, स्वविषये विस्रब्धां सम्पादयेदिति यावत्। ३ चिन्तया रहःस्थानम्। कथाप्रसङ्गात् इति द्वि० पु० पा०। ४ प्रकृतोपयुक्ताः पारदारिका गौतमबृहस्पत्यादिद्वारायणामिन्द्रचन्द्रादिभिरपहरणरूपाः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

रूपकलाविज्ञानं
शीलं क्व तव क्वायमीदृशो भर्त्ता ॥
धिग्दैवमुचिताविमुखं
तारुण्यं ते विडम्बयति ॥ ७६ ॥

रूपेति । तव रूपकलाविज्ञानं क्व, रूपं सौन्दर्यं, कलाप्रावीण्यं, विज्ञानं विवेकः क्व, ईदृशो विवेकशून्यो भर्त्ता क्व, उक्तिविमुखम् अनुचितकर्म्मकारि दैवं धिक्, ते तव तारुण्यं यतो दैवं विडम्बयति ततो दैवं धिक् ॥७९॥

ईर्ष्यालुरकृतवेदी
मृदुवेगः शाठ्यवसतिराविदग्धः ॥
दासोपि ते न युक्तः
पतिरयमाः कष्टमित्याद्यैः ॥ ८० ॥
पतिदूषणगणवचनै-
र्वैराग्यं लम्भयेदेनाम् ॥
यस्मिन्नुद्विजते सा
दोषं भूयस्तमेव पल्लवयेत् ॥ ८१ ॥

ईर्ष्यालुरिति । ईर्ष्यालुः, ईर्ष्यावान्, अकृतवेदी अकृतज्ञः, मृदुवेगो मन्दवेगः, शाठ्यवसतिः शाठ्यवासः, अविदग्धः मूढः, एवंभूतोऽयं तव दासोपि भवितुं न युक्तः नार्हः, अयं ते पतिः किल, आः कष्टम् इत्याद्यैः पतिदूषणगणवचनैः पत्युर्दूषणगणानां वचनैः एनां वैराग्यं लम्भयेत् विरक्तां कुर्यात् । तमेव वैराग्यलम्भनक्रममाह-यस्मिन् भर्त्तुर्दोषे कथिते सा कामिनी उद्विजते उद्वेगं गच्छति, भूयस्तमेव दोषं पल्लवयेत् प्रकाशयेत्, वर्द्धयेदिति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

नायकगुणगणभणितिं
कुर्यादेवं प्रसङ्गेन ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्पाद्य सौमनस्यं
ब्रूयात्सुभगे शृणुष्व यच्चित्रम् ॥ ८३ ॥

नायकेति । प्रसङ्गेन येन केनापि प्रसङ्गेन नायकस्य जारस्य गुणगणानां भणितिं वचनम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण कुर्यात्, अनन्तरं सौमनस्यं तस्याः उत्पाद्य हेसुभगे ! यच्चित्रं तच्छृणुष्वेति ब्रूयात्, आत्मनेपदं चिन्त्यम् ॥ ८३ ॥

चित्रमेव कथयति ।

चित्रं किमपि व्यतिकर-
मसौ युवा कुसुमसुकुमारः ॥
दृष्टिभुजङ्गीदष्ट-
स्तव सखि ! सन्देहमारूढः ॥ ८४ ॥

चित्रमिति । किमपि चित्रम् आश्चर्यं व्यतिकरं शृणुष्व, असौ युवा जारः कुसुमसुकुमारः कुसुमादपि कोमलदेहः, हेसाखि ! तव दृष्टिरेव भुजङ्गी तया दष्टः संदेहं मरणसंदेहमारूढः ॥ ८४ ॥

भुजङ्गीदष्टस्य मरणसंदेहमारूढस्यैव समाधिमाह ।

श्वसिति स्विद्यति मुह्यति
सन्तापस्तस्य कोपि दुर्वारः ॥
त्वन्मुखचन्द्रसुधारस-
मप्राप्य प्राणिता नासौ ॥ ८५ ॥

श्वसितीति । श्वसिति निःश्वासान् करोति, स्विद्यति स्विन्नाङ्गो भवति । मुह्यति मूर्च्छितो भवति, तस्य दुर्वारः कोपि संतापो वर्त्तते, असौ कामी तव मुखचन्द्रसुधारसम् अमृतरसमप्राप्य न प्राणिता न जीविष्यति विषमूर्च्छितस्य हि अमृतस्पर्शेन जीवनं प्रसिद्धम् । भवन्मुखशशिसुधालाभादेव जीविष्यतीति यावत् ॥ ८५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्वप्नेऽपि तस्य सुभगे !
कदापि नेदृग्विकारोऽभूत् ॥
इत्युक्ते यदि सहते
पुनरपरेद्युः समेत्य सङ्कथयेत् ॥ ८६ ॥

स्वप्नेऽपीति । हे सुभगे ! सुन्दरि ! तस्य कामिनः स्वप्नेऽपि ईदृक् विकारः कदापि नाभूत् इत्युक्ते यदि सहते अवहिता शृणोति चेत् पुनरपरेद्युः अपि समेत्य गत्वा सङ्कथयेत्, सङ्कथा अन्योन्यसंलापः ॥ ८६ ॥

किमित्याह ।

वृत्तमहल्यादीनां
श्लाघ्यं स्त्रीसङ्गमभियोक्तुः ॥
एवं प्रयुज्यमाने
लक्षयितव्यस्तदीय आकारः ॥ ८७ ॥

वृत्तमिति । अहल्यादीनाम् आदिशब्दात् शकुन्तलातारादीनां वृत्तं संकथयेत्, अभियोक्तुः कामुकस्य श्लाघ्यं स्त्रीसङ्गं च कथयेत्, तस्य जारस्य वृषत्वं व्यवायित्वं, चतुःषष्टिविज्ञतां, सौभाग्यं नायकस्य च श्लाघनीयतां, प्रच्छन्नं सम्प्रयोगं, भूतमभूतपूर्वं वर्णयेद् , इति वात्स्यायनः। एवमनेन क्रमेण प्रयुज्यमाने सति तदीयस्तस्याः सम्बन्धी आकारो लक्षयितव्यः ॥ ८७ ॥

आकारलक्षणमेवाह ।

दृष्ट्वा ब्रवीति सस्मित-
मन्तिक एवोपवेशयति ॥
पृच्छति भोजनशयने
आख्यानं दिशति रहसि वा मिलति ॥ ८८ ॥

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा सस्मितं ब्रवीति, अभियोगं गृह्णाति चेत् अन्तिके समीप एव उपवेशयति, स्वसमीपे तां दूतीमुपवेशयतीत्यर्थः। भोजनशयने भोजनं,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शयनं च पृच्छति, अद्य त्वया कथं भुक्तं; कानि व्यञ्जनानि; कथं ते शयनं; कुत्र इति वा पृच्छति, आख्यानं दिशति, आख्यानस्यावसरं ददातीत्यर्थः । रहसि वा तथा रहस्येव मिलति, वाशब्दोऽवधारणे ॥ ८८ ॥

निःश्वसिति जृम्भते वा
स्ववित्तमस्यै ददाति किञ्चिद्वा ॥
यान्तीमेष्यसि पुनरिति
वदति, कथ साधुवादिनी भवती ॥ ८९ ॥
वक्ति किमप्यसमञ्जस-
मित्युक्त्वा तत्कथां भजति ॥
किन्न करोमि वचस्तव
किन्तु शठोऽतीवातीव मे भर्ता ॥ ९० ॥

निःश्वसितीति । निःश्वसिति, जृम्भते वा, अस्यै दूत्यै स्ववित्तं किंचिद्ददाति, वा यान्तीं गच्छन्तीं तां दूतीं; पुनरेष्यसि कदा आगमिष्यसि ? इति वदति, साधुवादिनी सम्यग्भाषिणी भवती किमप्यसमञ्जसम् असाधुवादं कथं ? वदति इत्युक्त्वा तत्कथां नायकस्य कथां भजति, शाठ्यचापलादिपूर्ववृत्तानुवादं नायकसंबन्धिनं श्रोतुमपेक्षते इति यावत् । पूर्वप्रवृत्तं च तत्संदर्शनं कथाभियोगं स्वयमकथयन्ती तयोच्यमानमाकाङ्क्षतीति वात्स्यायनः । त्वद्वाक्यं किं न करोमि, किन्तु मे मम असौ भर्ता स्वामी अतीव शठः, अपराधं न सहत इति यावत् । मम मत्येति पाठान्तरे मम मत्या मम बुद्ध्या असौ अतीव शठ इति ज्ञात इति यावत् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

हसति च तस्य विकारं
श्रुत्वा भूयस्तु सोपहासेव ॥
इत्याकारप्रकटन-
मालोक्य प्राभृतं युञ्ज्यात् ॥ ९१ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हसतीति । तस्य कामिनो विकारं श्रुत्वा हसति, अथवा तस्य भर्तुर्विकारमिति वा योज्यम् । भूयस्तु सोपहासेव सोल्लुण्ठेव भवति । इत्युक्तप्रकारेणाऽऽकारप्रकटनमालोक्य दर्शिताकारां ज्ञात्वा दूती प्राभृतमुपायनं प्रयुञ्ज्यात् प्रयच्छेत्, तासां मनोहराण्युपायनानि ताम्बूलम्, अनुलेपनम्, अङ्गुलीयकं, स्रजं, वासो वा तेन प्रहितमिति दर्शयेत्, तेषु यथार्थं तानि तानि नायकस्य नखदशनपदानि चिह्नानि स्युः, वाससि च कुङ्कुमाङ्करागाभ्यामञ्जलिं निदध्यात्, पत्रच्छेद्यानि च नानाभिप्रायाकृतीनि दर्शयेत्, लेखपत्रगर्भाणि कर्णपत्राणि, आपीडकांश्च, तेषु स्वमनोरथख्यापनं, प्रतिप्राभृतदाने चैनां नियोजयेत्, एवं कृतपरस्परपरिग्रहयोश्च दूतीप्रत्ययात्समागम इतिबाभ्रव्यः । दूत्येनां दर्शिताकारां नायकाभिज्ञानैरुपबृंहयेत्, असंस्तुतां तु गुणकथनैरनरागकथाभिश्चावर्जयेत् । नासंस्तुतादृष्टाकारयोर्दूत्यमस्तीत्यौद्दालकिः । असंस्तुतयोरपि संसृष्टाकारयोरस्तीति बाभ्रवीयाः । संस्तुतयोरप्यसंसृष्टाकारयोरपि दूत्यमस्तीति गोणिकापुत्रः । असंस्तुतयोरदृष्टाकारयोरपि दूतीप्रत्ययादिति वात्स्यायनः ॥ ६१ ॥

ताम्बूलकुसुमलेपन-
दानैरुपबृंहयेद्भूयः ॥
इति सुघटितसद्भावा
व्यसनविवाहोत्सवप्राये ॥ ६२ ॥

उद्यानपानयात्रा-
जलावतारे हुतवहोत्पाते ॥
प्रविचिन्तितात्यये वा
वेश्मनि निज एव तौ युञ्ज्यात् ॥ ६३ ॥

चिन्तितानिरत्यये इति द्वि. पु. पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ताम्बूलेति । ताम्बूलकुसुमलेपनदानैर्भूयः उपबृंहयेत् इत्यनेन प्रकारेण सुघटितसद्भावा सम्यग्घटितसदभिप्राया दूती वक्ष्यमाणसमये तां युञ्ज्यात् योजयेत् । कदेत्याह—व्यसनविवाहोत्सवप्राये व्यसनप्राये[1] आतुरे प्रस्तुते सति, विवाहप्राये विवाहप्रभृतिशोभनप्राये इत्यर्थः । उत्सवप्राये देवताराधनादिषु, उद्याने पुष्पावचयकाले, पानकाले मदिरापानवेलायां, यात्रायां; जलावतारे जलक्रीडायां, हुतवहोत्पाते अग्निदाहे, प्रविचिन्तितात्यये प्रकर्षेण चिन्तितात्यये निजे स्वकीये एव वेश्मनि वा किञ्चित्अत्ययं समुत्पाद्य तत्परिहारार्थमागतौ युवानौ युञ्ज्यात् "उपायं चिन्तयन् प्राज्ञोऽप्यपायमनुचिन्तये" दितिन्यायेन स्वकीयमेव वा वेश्म भवतु तत्रात्यय उद्वेगोऽस्ति वा न वेति विचार्य निरुपद्रवस्थलं चेत्तत्रैव चेत्य-भिप्रायः । तस्या एव तु गृहे विदितनिष्क्रमप्रवेशे चिन्तितात्ययतत्प्रतीकारे च प्रवेशनमुपपन्नम्, अविज्ञातकाले अर्द्धरात्रौ वा निष्क्रमणं च नित्यं सुखोपायं चेति वात्स्यायनः । सखीभिक्षुकीक्षपणिकातापसीभवनेषु सुखोपाय इति गोणिकापुत्रः ॥ ९२ । ९३ ॥

सामान्येन दूतीकर्माण्युक्त्वा दूतीभेदं प्रदर्शयति ।

बुद्ध्वैकस्य समीहित-
मात्मधियैवारभेत या कार्यम् ॥
सा हि निसृष्टार्थोक्ता
लिङ्गेनोन्नीय या कार्यम् ॥ ९४ ॥

शेषं सम्पादयति
स्वयमेवैषा परिमितार्थोक्ता ॥
संसृष्टयोस्तु नेत्री
सन्देशं पत्त्रहारी स्यात् ॥ ९५ ॥

---

[1] आपत्काल ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बुद्धैकेति । द्वयोरेकस्य समीहितं बुद्ध्वाऽऽत्मधिया स्वबुद्ध्या या समीहितकार्यमारभते सा दूती निसृष्टार्थोक्ता निसृष्टार्था कथिता, या दूती लिङ्गेन लक्षणेन कार्यम् उन्नीय शेषं कार्यं स्वयमेव सम्पादयति एषा दूती परिमितार्थोक्ता, संसृष्टयोः नायिकानायकयोः सन्देशं नेत्री सा दूती पत्रहारिणी स्यात्, उभयोः सन्देशं नयति चेत् पत्रहारीत्युच्यते, निसृष्टार्था[1] नाम प्रथमा दूती प्रायेण संस्तुतसम्भाषणयोर्नायिकानायकयोर्नेत्री । नायिकया प्रयुक्ता असंस्तुतसम्भाषणयोरपि परिचितमात्रयोः । कौतूहलाच्चानुरूपै युक्ताविमौ नायिकानायकौ परस्परस्येत्यसंस्तुतयोरपि स्यात्, द्वितीया परिमितार्था दूती सा दृष्टपरस्पराकारयोः प्रविरलसन्दर्शनयोः, तृतीया पत्रहारिणी सा प्रगाढसद्भावयोः संसृष्टयोश्च देशकालसम्बोधनार्थम् । दूत्येन[2] प्रहिता निसृष्टार्था परिमितार्था पत्रहारिणीति दूत्यस्तिस्र उक्ताः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

पुनरपि दूतीविशेषमाह ।

दौत्यमिषेणान्यस्या
नायकमेत्यात्मगुणभावान् ॥
व्याजेन वेदयन्ती
स्वार्थं घटयेत्स्वयंदूती ॥ ६६ ॥

दौत्यमिषेणेति । अन्यस्याः नायिकायाः दौत्यमिषेण दूतीछद्मना नायकमेत्य नायकसमीपं गत्वा आत्मगुणभावान् आत्मनो गुणान् भावांश्च व्याजेन छद्मना वेदयन्ती दौत्येन प्रहितान्यया स्वयमेव नायकमभिगच्छेद् अजानतीनाम तेन सह स्वप्नोपभोगं कथयेत्; गोत्रस्खलितं भार्यां चास्य निन्देत्तद्व्यपदेशेन स्वयमीर्ष्यां दर्शयेत्, नखदशनचिह्नं च किंचिद्दद्यात्, तेन द्वारेण नायकमाकारयन्तीति एवं गुणभावान्

१ सूत्रप्रायेयं व्याख्या । २ दूतीशब्दार्थनिर्वचनमिदम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वेदयन्ती स्वार्थं घटयेत् सा स्वयंदूती तस्यास्तथैव प्रत्युत्तराणि योजयेत् ॥ ९६ ॥

मुग्धा नायकभार्यां
यत्नाद्विश्वास्य या रहः स्पृष्ट्वा ॥
अभिलाषलिङ्गमार्द्रां
तेन द्वारेण नायकं गमयेत ॥ ९७ ॥

मुग्धामिति । मुग्धां मूढां नायकस्य भार्यां यत्नाद्विश्वास्य प्रयत्नेन विश्वासं जनयित्वा या दूती रहः अभिलाषलिङ्गं पृष्ट्वा आपृच्छय तां मूढां तद्द्वारेण तदभिलषितद्वारेण नायकं गमयेत, तां भार्यां दूतिकामाहुः। एवमुक्तं भवति । मुग्धां नवोढां नायकस्य भार्यामुद्विग्नां यत्नतो विश्वास्य या दूती तस्या अभिलाषलिङ्गमापृच्छ्य तत्संपादनद्वारेण लोभयित्वा नायकं गमयेत्, तां भार्यां दूतीं प्राहुः। सामर्थ्यादुत्तरश्लोकात् भार्यादूतिकाशब्दावत्राकृष्येते ॥ ९७ ॥

यदि नायिका लज्जावशात् स्वयं दौत्यं न प्रतिपद्येत
तदा स्वभार्यया तामाकारयेदित्याह ।

अपि नायकः स्वभार्यां
प्रयोज्य तद्वत् समायोज्य ॥
प्रकटयति नागरत्वं
तां भार्यां दूतिकां प्राहुः ॥ ९८ ॥

अपीति । नायकः स्वभार्यां मुग्धां लज्जावशादुद्विग्नां स्वनैपुण्यात् तद्वत् पूर्ववत् प्रयोज्य दूतिकामुखेन तां भार्यां समायोज्य आत्मना सङ्गतां कृत्वा नागरत्वं स्ववैलक्षण्यं प्रकटयति यदि तामपि भार्यां दूतिकां प्राहुः, पूर्वा स्वमतिविभवेन नायकं गमयति, द्वितीया नायकमत्या तदुक्तं करोति ॥ ९८ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यदि स्वभार्याया न गोचरस्तदा किं प्रतिपद्येतेत्यत आह ।

बालां परिचारिकां वा
दोषज्ञां प्रेषयेत्सततम् ॥
तत्र स्रजि कर्णपत्रे
गूढं सन्देशमालिख्य ॥ ९९ ॥

बालामिति । बालां कन्यां परिचारिकाम् अदोषज्ञाम् अज्ञातदोषां परिचारिकां वा अदुष्टेनोपायेन सततं प्रेषयेत् प्रहिणुयात्, तत्र स्रजि मालायां, कर्णपत्रे वा गूढलेखविधानं गूढं दूत्या अज्ञातं यथा तथा सन्देशमालिख्य नायिकापि स्रजि कर्णपत्रे वा गूढं लेखमर्पयेत्, नखदशनपदानां निधानं कुर्यात्, इयं दूती केवलमालादिवस्तुनेत्री न स्वयं ब्रूते, यतः सा मूकदूती तस्यास्तथैव प्रत्युत्तरं प्रार्थनीयम् ॥ ९९ ॥

अमुमेवार्थं पुनर्विशदं प्रकाशयति ।

अविदितकार्याकार्या
बालाऽलङ्कारपत्रसंक्रान्तैः ॥
नखदशनलेखपत्रैः
प्रहिता चेन्मूकदूती सा ॥ १०० ॥

अविदितेति । अविदितकार्याकार्या अविदिते अज्ञाते कार्याकार्ये गुणदोषौ यया सा बाला अलङ्कारेषु पत्रेषु कर्णपत्रेषु संक्रामितैर्नखदशनपदैर्लेखपत्रैश्च प्रहिता नायकेन प्रेषिता चेत् सा मूकदूती ॥१००॥

यत्र बालाया अगोचरस्तत्र किंप्रतिपद्येतेत्यत आह

द्व्यर्थं पूर्वप्रस्तुत-
मथवा दुर्लक्ष्यमन्येन ।
यन्मुग्धया कयाचित्
अव्योक्ता वातदूती सा ॥१०१॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्राविशङ्कमुत्तर-
मपि दद्यान्नायिका तद्वत् ।

द्व्यर्थमिति । द्व्यर्थं द्विविधार्थप्रतिपादकं पूर्वं प्रस्तुतं पूर्वप्रस्तुतार्थ-लिङ्गसंबन्धम् अथवा अन्येन दुर्लक्ष्यम्, वचनमिति शेषः । नायिकानायकाभ्यामेव लक्ष्यमिति यावत् । कयाचिद् उदासीनया मुग्धया अज्ञात-वृत्तान्तया नायिका श्लाघ्या चेत् सा दूती वातदूतीत्युक्ता, तत्रापि सा नायिका अविशङ्कं यथा तथा तथैव वातदूत्या उत्तरं दद्यात् ॥१०१॥

दूतीनां भेदानुक्त्वा अधुना दूतीत्वयोग्यजनमाह ।

दासी, सखी, कुमारी,
विधवेक्षणिका, च सैरन्ध्री, ॥१०२॥
मालिकगान्धिकरजक-
स्त्री, प्रव्रजिता, च वस्तुविक्रेत्री, ॥
धात्री, प्रतिवेश्मनिका,
स्थिरभावा दूत्य एताः स्युः ॥१०३॥
शुकसारिकादयोऽपि
प्रतिमाप्राया विदग्धानाम् ॥

दासीति । दासी चेटी, सखी वयस्या, कुमारी कन्या, विधवा मृत-पतिका, ईक्षणिका दैवज्ञा, सैरन्ध्री परवेश्मस्था, मालिको मालाकारः, गान्धिको गन्धकारः, रजको निर्णेजकः एतेषां स्त्री जाया, प्रव्रजिता तपस्विनी, वस्तुविक्रेत्री घृततैलादेर्विक्रेत्री, धात्री उपमाता, प्रतिवेश्मनिका प्रतिवेशिनी, एताः स्थिरभावा दूत्यः स्युर्भवन्ति, विदग्धानां चतुरनागराणां शुकसारिकादयोऽपि शुकसारिकाप्रभृतयः प्रतिमाप्रायाः प्रतिरूपाण्यपि दूत्यो भवन्ति । तथा च वात्स्यायनः ।

विधवेक्षणिका, दासी, भिक्षुकी, शिल्पकारिका, ॥
प्रविशत्याशु विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति ॥ इति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संक्षेपेण दूतीकर्माण्याह—

प्रद्वेषं ग्राहयेत्पत्यौ रमणीयानि वर्णयेत् ।
चित्रान् सुरतसंभोगानन्यासामपि दर्शयेत् ॥
नायकस्यानुरागं च पुनश्च रतिकौशलम् ।
प्रार्थनां चाधिकं स्त्रीभिरवष्टम्भं च वर्णयेत् ॥

प्रथमं पटुतादयो गुणा उक्ता दूतानां तेषां पटुता प्रधानमिति दर्शयन्नाह–

असङ्कल्पितमप्यर्थमुत्सृष्टं दोषकारणात् ।
पुनरावर्त्तयत्येव दूती वचनकौशलात् ॥

इति च ॥ १०२ । १०३ ॥

अन्तःपुरमपि केचि-
द्दासीभिः कथितसदुपायाः ॥ १०४ ॥
प्रविशन्ति तत्प्रकारा
लोकद्वयनिन्दिता नोक्ताः ॥

इति श्रीकोक्कोककृते रतिरहस्ये पारदारिकाधिकारो नाम त्रयोदशः परिच्छेदः ॥

अन्तःपुरमिति । दासीभिः कथितसदुपायाः उक्तसदुपायाः केचिदन्तःपुरमपि प्रविशन्ति, लोकद्वये इह लोके परलोके च निन्दितास्तत्प्रकाराः अन्तःपुरप्रवेशप्रकाराः नोक्ताः ॥ १०४ ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां
पारदारिकाधिकारो नाम
त्रयोदशः परिच्छेदः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अतः परं योगाध्यायः ।

दृष्ट्वानेकविधानि मन्मथकलाशास्त्राणि शब्दार्णवं
सोड्डीशं हरमेखलां च निखिलां योगावलीनां शतम्
तिस्रो वैद्यकसंहिता बहुविधानालोच्य शैवागमान्
योगाध्यायमहं महाजनमतं वक्ष्यामि संक्षेपतः॥१॥

दृष्ट्वेति । व्याख्यातं कामसूत्रम्, तत्रोक्तैस्तु विधिभिरभिप्रेतमर्थमनधिगच्छन्नौपनिषदिकमाचरेदिति वात्स्यायनः । अनेकविधानि बहुप्रकाराणि नन्दिकेश्वरादिप्रणीतानि मन्मथकलाशास्त्राणि कामकलाशास्त्राणि, शब्दार्णवं सोड्डीशम् उड्डीशाख्येन ग्रन्थेन सहितं, निखिलां संपूर्णां हरमेखलां, योगावलीनां च शतं, तिस्रो वैद्यकसंहिताश्च दृष्ट्वा बहुविधान् शैवागमान् आलोच्य पूर्वोक्तानि सर्वाणि चालोच्य महाजनमतं बहुजनसंमतं योगानां सुभगङ्करणादीनामध्यायमहं संक्षेपतो वक्ष्यामि ॥ १ ॥

यूनोर्मिथोऽनुरागा-
भरणं कामोऽधिवसति रतिकेलिम्[1] ॥
सहजाधेयविभागा-
दनुरागश्च द्विधा भवति ॥ २ ॥

यूनोरिति । यूनोः स्त्रीपुंसयोर्मिथः परस्परमनुरागाभरणम् अनुरागस्य आभरणम् आभरणभूतां रतिकेलिं कामोऽधिवसति, तत्र तिष्ठति । अनुरागोपि सहजः, आधेय इति विभागाद् द्विधा भवति ॥ २ ॥

वेगादीनि तदङ्गा-
न्यप्यङ्गीकुर्वते द्विधा वृद्धाः ॥
तस्य तदङ्गानामिति
मन्त्रौषधिविधय उच्यन्ते ॥ ३ ॥

वेगादीति । तदङ्गानि तस्याऽनुरागस्याङ्गानि वेगादीनि वेगः

१ हरणमिति द्वि. पु. पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मन्द्रादिः स आदिर्येषां तानि वेगादीनि तस्यानुरागस्याङ्गानि वृद्धाः द्विधा अङ्गीकुर्वते, सहजानि आधेयानि चेति तस्यानुरागस्य तदङ्गानां च मन्त्रौषधिविधय उच्यन्ते ॥ ३ ॥

लक्षं जप्त्वा हुत्वा
तद्दशमांशेन किंशुकैः सिद्धः ॥
तदनु च दीपशिखाभः
प्रवेशितो रेचकेन भगम् ॥ ४ ॥
गत्वा शिरःसरोजं
गलदमृतं कामकमलमागच्छन् ॥
ध्यातो द्रवयति वशयति
कर्षति कामेश्वरः कान्ताम् ॥ ५ ॥

लक्षमिति । कामेश्वरमन्त्रमेकलक्षं जप्त्वा तद्दशमांशेन तस्य लक्षस्य दशमांशेन दशसहस्रेण किंशुकैः पलाशकुसुमैर्हुत्वा सिद्धः सिद्धमन्त्रो भवति, कामेश्वराख्यमन्त्रस्यायं पुरश्चरणक्रमः । तदनु पुरश्चरणादूर्द्ध्वं रेचकेन मार्गेण दीपशिखाभः दीपज्वालायमानप्रभः भगे संसाध्यायाः अङ्गनायाः योनिमेवं ध्यात्वा प्रवेशितः कामेश्वराख्यो मन्त्रः शिरःसरोजं गत्वा शिरसि स्थितं पद्मं गत्वा संप्राप्य गलदमृतो निःष्यन्दमानपरमामृतः कामकमलमागच्छन् एवंध्यातः कामेश्वरनामा मन्त्रः कान्ताम् अङ्गनां द्रवयति, कर्षति, वशयति, द्रावणो आकर्षणो वशीकरणश्च । ॐ क्लीं नमः, अयं कामेश्वरो मन्त्रः। अथवा; कामश्चासावीश्वरश्चेति कामेश्वरः, पूर्वोक्तक्रमेण कृतपुरश्चरणः स्मरमेव ध्यायेत् । द्रावणकर्षणवशीकरणानि भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अपरोपि कामेश्वरमन्त्रस्य विधिरुच्यते ।

आदौ कामेश्वरतः
साध्यानाम द्वितीयया युक्तम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आनय नय वशतामिति
परतः च्छङ्कारमोङ्कारात् ॥ ६ ॥
अयुतं जप्त्वा हुत्वा
तद्दशांशेन किंशुकं कदम्बं वा ॥
साधित एष निशायां
कर्षति वरवर्णिनीं जप्तः ॥ ७ ॥

आदाविति । आदौ कामेश्वरः कामेश्वराद्यः पूर्वोक्तो मन्त्र उद्धरणीयः, तदनु; द्वितीयया विभक्त्या युक्तं साध्याया अङ्गनाया नाम नामधेयं, तदनु; आनय नय वशतामिति, परतः ओङ्कारात्परतः क्षङ्कारम् एवं मन्त्रमुद्धरेत् ॐक्लीं स्त्रियमानय नय वशतां ॐक्षं नमः, अमुं मन्त्रमयुतं दशसहस्रं जप्त्वा तद्दशमांशेन तस्यायुतस्य दशमांशेन सहस्रेण किंशुकं पलाशकुसुमं, कदम्बं कदम्बकुसुमं वा हुत्वा निशायामेवं साधितः जप्तः अयं मन्त्रो वरवर्णिनीं कान्तां कर्षति ॥ ६ ॥ ७ ॥

उरसि ललाटे मन्मथ-
सद्मनि संचिन्तिता च कुण्डलिनी ॥
ध्रुवमाकर्षति वशयति
विद्रावयति ज्वलद्रूपा ॥ ८ ॥

उरसीति । वरवर्णिनीनामुरसि, ललाटे, मन्मथसद्मनि स्मरमन्दिरे ज्वलद्रूपा संचिन्तिता ध्याता कुण्डलिना ध्रुवं निश्चितम् आकर्षति, वशयति, विद्रावयति । उरसि चिन्तिता आकर्षति, ललाटे चिन्तिता वशयति, मन्मथसद्मनि चिन्तिता विद्रावयति, ॐह्रीं नमः, अयं कुण्डलिनी मन्त्रः॥८॥

कान्तासु कामदेवो
वाचि च वाचस्पतिर्गते गरुडः ।
जप्तैः सप्तभिरस्या
लक्षैस्साक्षात्स्मरो भवति ॥ ९ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कान्तास्विति । अस्याः कुण्डलिन्याः जप्तैः सप्तभिर्लक्षैः सप्त लक्षजपेनेत्यर्थः । पुमान् कान्तासु वनितासु कामदेवः स्मरो भवति, वाचि च वाचस्पतिः वाग्विषये बृहस्पतिर्भवति, गते जवे गरुडश्च, अथवा गरे गरुड इति पाठे, गरे विषे गरुडः विषानिवृत्तौ गरुडसदृशः; साक्षात्स्मरश्च भवति ॥ ९ ॥

विंशतिसहस्रजापा-
त्तदर्द्धहोमेन पाटलायाश्च ॥
सिद्धिं व्रजति सबिन्दुः
स्वरोऽष्टमः सर्वसिद्धिकरः ॥ १० ॥

विंशतीति । विंशतिसहस्रजापाद्विंशतिसहस्रजपेन, पाटलायाः पाटलपुष्पस्य तदर्द्धेन होमेन दशसहस्रहोमेन, सबिन्दुः बिन्दुना सहितः अष्टमः स्वरः सिद्धिं व्रजति, सर्वसिद्धिकरः अभीष्टसकलकार्यस्य सिद्धिकारी अष्टमः स्वरः ऋकार उच्यते, प्रणवादिः सबिन्दुर्नमोऽन्तम् इत्युपदेशः ॥ १० ॥

पीतासितासितरक्तैः
कण्ठहृदयवदनमदनसदनेषु ॥
ईशं द्विषं च वाणीं
वशयति रमणीमपि ध्यातः ॥ ११ ॥

पीतसितेति । कण्ठहृदयवदनमदनसदनेषु कण्ठे गले, हृदये उरसि, वदने मुखे, मदनसदने गुह्ये, यथाक्रमं पीतासितसितरक्तैः कण्ठे पीतवर्णः, हृदये असितवर्णः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः । वदने सितवर्णः श्वेतवर्णः, मदनसदने रक्तवर्णः, एवमेतेषु स्थानेषु ध्यातः अष्टमः स्वरः ईशं प्रभुं, द्विषं शत्रुं, वाणीं सरस्वतीं, रमणीं स्त्रियं वशयति वशीकरोति, पीतवर्ण ईशं वशयति, कृष्णवर्णः द्विषं वशयति, सितवर्णः वाणीं वशयति, रक्तवर्णो रमणीं वशयति ॥ ११ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ओं मदमद मादयमादय
हंसौंह्रीं रूपिणीं स्वाहा ॥
साध्योऽयमयुतजापा-
दरुणकुसुमदशमभागहोमेन ॥ १२ ॥

ओमिति । मदमद मादयमादय हंसौं ह्रीं रूपिणीं स्वाहा अयं मादय मादयेत्यादिमन्त्रः अयुतजापाद्दशसहस्रजपेन साध्यो भवति, अरुणकुसुमदशमभागहोमेन अरुणकुसुमस्य दशभागहोमेन सहस्रहोमेन च साध्यइत्यर्थः १२

अथ कामधामविनिहित-
वामकरानामिकेन परिपठितः ॥
झटिति द्रवयति युवतीं
निपीडितामिक्षुयष्टिमिव ॥ १३ ॥

अथेति । अथ पुरश्चरणानन्तरं कामधामनि स्मरमन्दिरे विनिहितवामकरानामिकेन वामकरानामिकाङ्गुलिना परिपठितः अयं पूर्वोक्तो मन्त्रः युवतीं झटिति शीघ्रं द्रवयति द्रवीकरोति, कामिनीं निपीडितां यन्त्रविधिना पीडितामिक्षुयष्टिमिव द्रावयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

लक्षैकजापपूर्ण[१]
दशांशतिलहोमसिद्धहृल्लेखा ॥
आकर्षति दुर्गामपि
सूर्योदयसमयजापेन ॥ १४ ॥

लक्षैकेति । लक्षैकजापपूर्णम् एकलक्षजपेन पूर्णं यथा तथा दशांशतिलहोमसिद्धहृल्लेखा दशांशेन दशसहस्रेणेत्यर्थः। दशांशेन होमेनसिद्धः हृल्लेखाख्यो मन्त्रः सूर्योदयसमयजापेन सूर्योदयकालजापेन दुर्गां देवीमप्याकर्षति स्वसमीपमानयति ओंहृल्लेखे मणिद्रवे कामरूपिणि स्वाहा अयं हृल्लेखाख्यो मन्त्रः ॥ १४ ॥

---

१ पद्यमिदं पुस्तकान्तरे नास्ति । २. पूर्वैकेति द्वि. पु. पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जप्तं लक्षद्वयमथ
कदम्बकुसुमार्द्रहोमसंसिद्धम् ॥
तूष्णीं जप्तं तत्त्वं
सतीमपि वशं क्षिप्रमानयति ॥ १५ ॥

जप्तमिति । लक्षद्वयं जप्तम् अथानन्तरं कदम्बकुसुमार्द्रहोमसंसिद्धं कदम्बकुसुमैरार्द्रहोमेन लक्षहोमेन सिद्धम् अथ तूष्णीं जप्तं तत्त्वं तत्त्वशब्देन मकार उच्यते, पञ्चविंशतितत्वानि ककारमारभ्य पञ्चविंशतिसंख्यो मकारः सतीं पतिव्रतामपि क्षिप्रं शीघ्रं वशमानयति आकर्षति ॥ १९ ॥

नाडीं च ताडबीजं
सरोचनं कन्यया च परिपिष्टम् ॥
वशयति मूर्ध्नि विकीर्णं
सप्ताक्षरमन्त्रितं झटिति ॥ १६ ॥

नाडींचेति । नाडीं नाडिकाशाकं, ताडबीजं सरोचनं रोचनया गोरोचनया सहितं, कन्यया अकृतविवाहया परिपिष्टं, सप्ताक्षरमन्त्रितं कृत्वा मूर्ध्नि विकीर्णं झटिति वशयति ओंक्रों ह्रीं श्रीं ढं स्वाहा अयं सप्ताक्षरो मन्त्रः ॥ १६ ॥

ओंचामुण्डे हुलुहुलु चुलु
चलु वशमानयामुकीं स्वाहा ॥
अभिमन्त्र्य सप्तकृत्वो
वशयति ताम्बूलदानेन ॥ १७ ॥

ओमिति । ओंचामुण्डे हुलुहुलु चुलुचुलु वशमानयामुकीं स्वाहा अनेन चामुण्डेत्यादिमन्त्रेण सप्तकृत्वः सप्तवारमाभिमन्त्र्य ताम्बूलदानेन वशयति वशीकरोति ॥ १७ ॥

ओंचामुण्डे जय जम्भे
मोहय वशमानयामुकीं स्वाहा ॥

१ मोहय वशमानयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अभिमन्त्र्य पुष्पदानात्
प्रणवादिरयं वशीकरणः ॥ १८ ॥

ओमिति । ओंचामुण्डे जय जम्भे मोहय वशमानय अमुकीं स्वाहा अनेन अभिमन्त्र्य पुष्पदानात् अयं प्रणवादिः मन्त्रो वशीकरणः ओंचामुण्डे इत्यादिमन्त्रद्वये पूर्वसेवां विनापि सिद्धमित्युपदेशः ॥ १८ ॥

शवशिरसि स्थितमाल्यं
जीवञ्जीवकमयूरयोरस्थि ॥
सव्यकरेण गृहीतं
वात्यावर्त्तोत्थितं पत्रम् ॥ १९ ॥
चूर्णं विकीर्णमेषां
वशयति नारीनरौ शिरः पदयोः ॥
दत्तं धवलं कुसुमं
कृष्णाक्षीत्यादिमन्त्रेण ॥ २० ॥

शवशिरसीति । शवशिरसि प्रेतस्य शिरसि स्थितं माल्यं जीवञ्जीवकमयूरयोःअस्थि"जीवञ्जीवश्चकोरक"इत्यमरः।मयूरःकेकी,वात्यावर्त्तोत्थितं वात्यायाः वातस्य आवर्तान्मण्डलादुत्थितं यत्किमपि साधारणं पत्रं सव्यकरेण वामकरेण गृहीतम् एषामौषधानां चूर्णं शिरःपदयोः शिरसि पादयोश्च विकीर्णं नारीनरौ वशयति, नारीणां शिरसि, पुरुषाणां पादयोरिति संप्रदायः । कृष्णाक्षीत्यादिमन्त्रेण दत्तं धवलकुसुमं च वशयतीत्यर्थः । ओंकृष्णाक्षी कृष्णमुखी कृष्णसर्वाङ्गी यस्य हस्ते पुष्पं दास्यामि तमवश्यं वशमानय यदि न भवति तदा ब्रह्महा रुद्रो भवति, अयं कृष्णाक्षीमन्त्रः ॥ १९ ॥ २० ॥

शम्भुः शक्त्यारूढः
कुण्डलिनीमण्डितोथ बिन्दुयुतः ।

---
१ नारीं शिरःपदयोरिति द्वि॰ पु॰ पा॰ ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अष्टाविंशतिवारं
वशयति[1] रामां रते जप्तः ॥ २१ ॥

शम्भुरिति। शक्त्यारूढः,कुण्डलिनीमण्डितः,अथ बिन्दुयुतः शम्भुर्मकारः अष्टाविंशतिवारं रते जप्तः रामां वशयति, रतिकाले अष्टाविंशति वारं जप्तोयं मन्त्रः रामां वशयति ॐह्रीँनमः पुरस्कृत्य शम्भवे इति मन्त्रः, अत्र कुण्डलिनीशब्देन अग्निबीजमुच्यते । शक्तिः चतुर्थः स्वरः, वायौ वामनासिकापुटगामिनि जप्तोऽयं मन्त्रः वशीकरण इति संप्रदायः ॥२१॥

मदनातपत्रवदने
स्फटिकाकारं वकारमनुचिन्त्य ॥
ध्यातं ध्वजेऽग्निबीजं
वशयति[2] रामां रते जप्तैः[3] ॥ २२ ॥
वामदृशो वामाङ्गे
वामकरेणैव वामगे वायौ ॥
तद्वद् भृशमुपचारः
कुचोरु[4]करकामभवनेषु ॥ २३ ॥

मदनेति । मदनातपत्रवदने स्मरमन्दिरद्वारे स्फटिकाकारं स्फटिकवर्णं वकारमनुचिन्त्य ध्यात्वा ध्वजे अग्निबीजं रेफं ध्यात्वा रतौ रतिकाले रामां वशयति, वायौ वामगे सति वामभागे सरति सति वामदृशः कान्तायाः वामाङ्गे वामभागे कुचो, रु, कर, कामभवनेषु भृशमात्मवामकरेणैवोपचारः क्रियमाणः तद्वद् वशीकरणः ॥ २२ ॥

मृतमाल्यमारुतोत्थित-
दलमधुकरपक्षयुगलमिलितेन ॥
ध्रुवमनुधावति कीर्णा
राजरदनयुग्मचूर्णेन ॥ २४ ॥

---

१ द्रवयतीति, द्वि. पु. पा. । २ द्रवयंतीति० द्वि० पु० पा० । ३ भूयः इति द्वि० पु० पा० । ४ कचेति द्वि० पु० पा० ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मृतमाल्येति । मृतस्य माल्यं, मारुतोत्थितदलं वात्यावर्त्तितं पत्रं, मधुकरो भ्रमरः; तस्य पक्षयुगलं पक्षद्वयं तेन मिलितेन राजरदनयुग्मचूर्णेन राजरदनौ पुरोवर्तिनावुपरितनौ दन्तौ तयोश्चूर्णेन शिरसि कीर्णा अङ्गना ध्रुवं निश्चितम् अनुधावति अनुगच्छति । अत्र निशि श्मशाने भूतदिने कन्यया भेषजपेषणमिति संप्रदायः । उद्वर्त्तनेनेति च संप्रदायः, राजरदनं प्रधानदन्तद्वयं, भूतादिनं चतुर्दशी ॥ २४ ॥

आदाय हुतवहादन-
मेकचितादग्धयोश्च दम्पत्योः ॥
या तेन हन्यते स्त्री
तमेव सा नूनमनुयाति ॥ २५ ॥

आदायेति । एकचितादग्धयोः एकस्यां चितायां दग्धयोः दम्पत्योः हुतवहादनमादाय हुतवहादनमिति येन दण्डेन मृतकः संस्क्रियते स दण्डः, निघण्टुकोरणाप्युक्तं हुतवहविभागो मृतदण्डो हुतवहादनमिति, दम्पत्योरेकवर्णयोरित्युपदेशः, स दण्डो मधुना लिप्त इति सम्प्रदायः, तेन दण्डेन या अङ्गना येन पुरुषेण हन्यते ताड्यते साङ्गना तमेव पुरुषं नूनं निश्चितमनुयाति अनुगच्छति । भस्मापि शिरसि विकीर्णं दम्पत्योः प्रतिकूलयोः प्रीतिजननमित्युपदेशः ॥ २९ ॥

दक्षिणदिगस्थिफलके
शुन उन्मत्तस्य ताप्यते यस्याः ॥
नाम विलिख्य चिताया
अङ्गारैरवश्यमायाति ॥ २६ ॥

दक्षिणदिगिति । उन्मत्तस्य शुनः मत्तसारमेयस्य दक्षिणदिगस्थिफलके दक्षिणभागास्थिपट्टे यस्या अङ्गनाया नाम नामधेयं चिताङ्गारैर्विलिख्य तैरेवाङ्गारैस्ताप्यते साङ्गना अवश्यमायाति अनुगच्छति,

१ सिताकाङ्गारैः सावश्यमस्येति इति द्वि. पु. पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उन्मत्तस्य शुनो दक्षिणभागास्थिफलके अङ्गनाया नाम विलिख्य चिताङ्गारैस्ताप्यते यदि तदा सा अवश्यमनुधावतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मोहलतां गिरिकर्णीं
मदन्तिकां जालिकामवाक्पुष्पीम् ॥
रुद्रजटां च कृताञ्जलि-
माज्यमधुभ्यां समायोज्य ॥ २७ ॥
कृततिलकस्त्रैलोक्यं
वशयति तैः स्वाङ्गमलमिलितैः ॥
पानेऽथ भक्षणे वा
दत्तैर्विश्वं वशं नयति ॥ २८ ॥

मोहलतामिति । मोहलता धत्तूरः, गिरिकर्णी इन्द्रवारुणी, यदि वा मोहलता मोहलतैव, मदन्तिका मदन्तीनाम सततजलस्राविणी काचिदौषधिः । रुदन्तिकेति वा पाठः । श्वेताऽपराजिता तद्गुणश्च-शीतला तिक्ता पित्तोपद्रवघ्नी, चक्षुष्या, विषदोषघ्नी, त्रिदोषघ्नी च । रुदन्तिका रुदन्तीति तथाचोक्तम्—

चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव तथाविधः ।
शैशिरे जलबिन्दुमास्रवन्तीति रुदन्तिका ॥ इति ॥

तद्गुणश्च-कटुतिक्तोष्णा, क्षयघ्नी, कृमिघ्नी, रक्तपित्तघ्नी, मेहघ्नी, जराव्याधिहरत्वात् रसायनी च, जालिका कोषातकी, अवाक्पुष्पी अपामार्गः, यदि वा मधुरिका, रुद्रजटा प्रसिद्धा, कृताञ्जलिः लज्जालुः, ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिरिति धरणिः । यदि वा एकाहिकज्वरघ्नम् । तथाचोक्तम्—

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बन्धादैकाहिकं जयेत् । इति ।

लज्जालुः स्वनामख्यातः क्षुपविशेषः । तद्गुणाश्च-कटुः शीतपित्तातिसारघ्नी शोफदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठकफास्रघ्नी च । एतान्यौषधानि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आज्यमधुभ्यां समायोज्य पिष्ट्वा स्वाङ्गमलमिलितैः स्वाङ्गमलानि पञ्चाङ्गमलानि, अनामिकाशोणितं, हृदयश्लेष्मा, नासिकामलं, चक्षुर्मलं, बाह्यमलं च। एके पुनराहुः, स्वेदमुखद्रवरक्तमूत्रशुक्राणीति। पञ्च-मलमिश्रितैः पूर्वोक्तैर्मोहलताद्यौषधैः कृततिलकः ललाटे रचिततिलकः पुरुषः त्रैलोक्यं त्रीणि जगन्ति वशयति, जगत्त्रयवश्यमेतत्तिलकमित्यर्थः। अथवा पाने घृततक्रजलादौ भक्षणे अशनादौ, दत्तैः पूर्वोक्तैरेव विश्वं सकलं जगद्वशं नयति, पुरुषो जगत्त्रयं वशं नयतीत्यर्थः॥ २७॥ २८॥

चूर्णं दत्तं वशकृत्
चूर्णं कीटस्य काकजङ्घायाः॥
मुनिदलरससिक्तो वा
टङ्कणकः स्वाङ्गमलमिलितः॥ २९॥
चूर्णेन मक्षिकाया
असितशुनीवक्षसश्च सह चूर्णम्॥
वशयति वसिष्ठभार्या-
मपि निजबीजान्वितं दत्तम्॥ ३०॥

चूर्णमिति। कीटस्य नन्दिकीटस्य चूर्णं पानादौ दत्तं वश-कृद्वशकारि, काकजङ्घायाश्च गुञ्जायाः, तद्गुणाः-तिक्तोष्णा कृमिवृणक-फापहा अजीर्णघ्नी च। चूर्णं च वशकृद्भवति,मुनिदलरससिक्तः मुनिरग-स्त्यः, तद्दलरसेन सिक्तः टङ्कणको वशकृत्। स्वाङ्गमलमिलितः प्रयोक्तु-रङ्गमलमिलितो वा वशकृद्भवति। मक्षिकायाश्चूर्णेन सह असितशुनीवक्षसः कृष्णशुनीवक्षसश्चूर्णं वशकृद्भवति, निजबीजान्वितं प्रयोक्तुर्बीजेन रेतसा सहितं 'बीजवीर्येन्द्रियाणि" चेत्यमरः। मक्षिकाचूर्णेन सहितम् असित-शुनीवक्षसश्चूर्णं दत्तं वशिष्ठभार्यामरुन्धतीमपि वशयति किं पुनरन्या-मिति भावः॥ २९॥ ३०॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

करिमदगदसिद्धार्था-
रुणकरवीरप्रसूनघृतसहितम् ॥
सितरविजटाविशृङ्गी
मधुपञ्चाङ्गोत्थमलमिलितम् ॥ ३१ ॥
तिलकेन त्रैलोक्यं
वशयति पर्युषितवारिणा पिष्टम् ॥
पानेऽथ भक्षणे वा
दत्तं परमं वशीकरणम् ॥ ३२ ॥

करिमदेति । करिमदः गजमदः, गदो रसः, सिद्धार्थो गौरसर्षपः, अरुणकरवीरप्रसूनानि रक्तकरवीरकुसुमानि, घृतं गव्यं, तत्सहितं सितरविजटाश्वेतार्कमूलम्, अविशृङ्गी बस्तशृङ्गी, मधु क्षौद्रं, पञ्चाङ्गोत्थमलमिलितं पञ्चाङ्गमलसहितं करिमदादि सर्वं मिश्रीकृतं पर्युषितवारिणा पर्युषितजलेन पिष्टं तत्तिलकेन त्रैलोक्यं वशयतीत्यर्थः । अथवा पाने भक्षणे वा दत्तं परमं वशीकरणं भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वज्रीखण्डैर्गोला-
गन्धकचूर्णेन भावितैर्भूयः ॥
शोषणपूर्वविचूर्णित-
मध्वक्तैर्लिङ्गलेपो वा ॥ ३३ ॥
चूर्णमिदमरुणवानर-
विष्ठाक्तं मूर्ध्नि कीर्यते यस्याः ॥
तामुद्वहेत कन्यां
कमनीयाङ्गीमभव्यापि[1] ॥ ३४ ॥

वज्रीति । वज्रीखण्डैः स्नुहीखण्डैः, गोला मनःशिला, गन्धकः प्रसिद्धः,

---

१ कमनीयाकृतिमिति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तयोश्च चूर्णेन बहुशो भावितैः वज्रीखण्डैः शोषणपूर्वं विचूर्णितैर्मध्वक्तैर्मधुमिश्रितैर्लिंगलेपो वा वशकृत्। अथवा देहे वा वशकृत् । अथवा इदं चूर्णमरुणवानरविष्ठाक्तं रक्तवानराविष्ठालोलितं यस्या मूर्धनि विकीर्यते तां कमनीयाङ्गीं कन्यामभव्योपि अरमणीयोपि उद्वहेत्कमनीयाङ्गी अप्यसौ कुरूपस्यापि वशगा भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वटयुवतीमलयोद्भव-
सूक्ष्मैलासर्ज्जकुष्ठसिद्धार्थैः ॥
सर्वाङ्गीणो धूपः
सर्वजनानां वशीकरणः ॥ ३५ ॥
कुष्ठोत्पलदलमधुकर-
पत्त्रतगरमूलकाकजङ्घानाम् ॥
चूर्णं शिरसि विकीर्ण-
मनामिकारक्तमिश्रमपि तादृक् ॥ ३६ ॥

वटयुवतीति । वटः न्यग्रोधः, तद्गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तकफघ्नः ज्वरदाहतृष्णामोहव्रणशोफघ्नश्च । युवती [१]प्रियङ्गुः, मलयोद्भवं चन्दनं, सूक्ष्मैला क्षुद्रैला, सर्ज्जरसः रालः, कुष्ठं प्रसिद्धं, सिद्धार्थो गौरसर्षपः एतैः सर्वाङ्गीणो धूपः सर्वाङ्गव्यापी धूपः सर्वजनानां वशीकरण इत्यर्थः । कुष्ठं प्रसिद्धम्, उत्पलदलं नीलोत्पलपत्रं, मधुकरपक्षः भृङ्गराजपत्रम्, मधुकरपक्षो वा, तगरमूलं, काकजङ्घा समुद्रतीरजा काचिदौषधिः, एतेषां चूर्णमनामिकाङ्गुलीरक्तसिक्तं तादृग्भवति पूर्वोक्तधूपसदृशं सर्वजनवशीकरणमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उत्पलदलदण्डोत्पल-
पुनर्नवासारिवोत्थकल्कसंसिद्धम् ॥
तैलं नयनाभ्यञ्जन-

---

१ छोटी इलायची

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

माहुः परमं वशीकरणम् ॥ ३७ ॥

उत्पलेति । उत्पलदलं प्रसिद्धं, दण्डोत्पलं सहदेवी, तद्गुणाः— श्वासकासक्षयघ्नम् अग्निदीप्तिकरं च । पुनर्नवा शोफघ्नी; सा द्विधा, श्वेता रक्ता चेति । तत्र श्वेताया गुणाः—

श्वेता पुनर्नवा सोष्णातिक्ता कफविषापहा ।
कासहृद्रोगशूलास्रपाण्डुशोफानिलार्तिनुत् ॥
रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी ।
रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमार्दिनी ॥ इति ॥

सारिवा गोपी एतेषां कल्कैः सिद्धं तैलं नयनाभ्यञ्जने परमं वशीकरणमाहुः वदन्ति ॥ ३७ ॥

मातङ्गनिहतनरनयन-
नासिकाहृदयलिङ्गजिह्वाभिः ॥
पुष्यार्क्षयुक्तरात्रौ
भवभवने साधितं तैलम् ॥ ३८ ॥
मदनाङ्कुश इति नाम्ना
महावशीकरणमेतदिति मुनयः ॥
भक्षणपानस्पर्शन-
विधिना विश्वं वशं नयति ॥ ३९ ॥

मातङ्गेति । मातङ्गेन गजेन निहतस्य नरस्य नयने, नासिका, हृदयं, लिङ्गं, जिह्वा एतैः सह पुष्यर्क्षयुक्तरात्रौ पुष्यनक्षत्रसहितायां निशायां भवभवने शिवालये साधितं तैलं नाम्ना मदनाङ्कुश इति महावशीकरणम् एतत्तैलमिति मुनय आहुः । एतत्तैलं भक्षणविधिना, पानविधिना, स्पर्शविधिना च प्रयोजितं विश्वं त्रैलोक्यं वशं नयति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

वसुकुष्ठमलयजघुसृण-
सुरतरुकुसुमसलिलसञ्जनितः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चिन्तामणिरिति भणितो

धूपः परमो वशीकरणः ॥ ४० ॥

वसुकुष्ठेति। वसु श्वेतार्कः, कुष्ठं कोष्ठमिति प्रसिद्धम्, तद्गुणाश्च

कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्लं तिक्तकं लघु।

हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥ इति ॥

मलयजश्चन्दनं, घुसृणं कुङ्कुमं, सुरतरुः देवदारुः, कुसुमसलिलं मधु, एतैर्जनितः चिन्तामणिरिति भणितो गदितो धूपः परमो वशीकरणः ॥ ४० ॥

रमणीरमणे, वरणे कन्यायाः, पण्यवस्तुविक्रयणे।

सिद्धिकरं धूपमिमं मनुते हरमेखलाकारः ॥४१॥

रमणीति। रमणीनां रमणे सम्भोगे, कन्याया वरणे, पण्यवस्तूनां च विक्रयणे इमं धूपं चिन्तामणिनामानं हरमेखलाकारः सिद्धिकरं मनुते ॥ ४१ ॥

आन्त्रोज्झितचटकोदर-

निवेशितं बीजमात्मनः कृत्वा ॥

दत्त्वा वज्रोदकमथ

शरावयुगसंपुटं कृत्वा ॥ ४२ ॥

सप्ताहमुपरि चुल्यां

निधाय घुटिकां विधाय भक्ष्यविधौ ॥

दत्तं वशयति कर्षति

वशिष्ठभार्यामपि क्षिप्रम् ॥ ४३ ॥

क्षौमीं लिप्त्वा वर्त्तिं

गदलताक्षीसतगरकैस्तैलम् ॥

सिद्धार्थस्य गृहीत्वा

नृकपाले कज्जलं विहितम् ॥ ४४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नयनगतं युवतीना-
मपि मुनिचेतांसि मोहयते ॥ ४५ ॥

आन्त्रेति । आत्मनः प्रयोक्तुर्बीजं रेतः आन्त्रोज्झितस्य झर्झरीकृतस्य चटकस्य कलविङ्कस्य उदरे उदरमध्ये निवेशितं निक्षिप्तं कृत्वा अथवा वज्रोदकं स्वमूत्रं दत्वा अथ शरावयुगं सम्पुटीकृत्य शरावद्वयं सम्पुटं कृत्वा तन्मध्ये निक्षिप्य सप्ताहं सप्तदिनं चुल्याम् अश्मन्तकस्य उपरि निधाय दहेत्, तद्भस्म वटिकां विधाय भक्ष्यविधौ अशनादौ दत्तं वशिष्ठभार्यामपि क्षिप्रं सत्वरम् आकर्षति, वशयति च, गदः रसः, दलं पत्रं, तालीसं प्रसिद्धम्, तगरं पिण्डीतगरम्, एतैः क्षौमीं क्षौमकृतां वर्त्तिं लिप्त्वा सिद्धार्थस्य गौरसर्षपस्य तैलं टङ्कपरिमाणं[1] गृहीत्वा तेन तैलेन सहिते नृकपाले नरशिरःकपाले विहितं कृतं कज्जलमञ्जनं युवतीनां नयनगतं मुनिचेतांसि मुनिमनांस्यपि मोहयाति ॥ ४५ ॥

स्वार्त्तवशोणितभावित-
रोचनया रचिततिलका ॥
नारी[2] वशयति भुवनं
न तत्र चित्रं किमप्यस्याः ॥ ४६ ॥

स्वार्तेति । स्वस्य आर्त्तवशोणितेन आत्मनः ऋतुकाले योनिमुखस्रुतरक्तेन बहुशो भावितया रोचनया गोरोचनया रचिततिलका कृततिलका सा मुनिचेतांस्यपि मोहयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यदि सहदेवीमूलं
ग्रहणे संगृह्य रोचनापिष्टम् ॥
तत्कृततिलका नारी
गुरुकुलमपि विकलतां नयति ॥ ४७ ॥

---

१ रूप्यकद्वयपरिमितम् । २ इदमर्धं द्वितीयपुस्तकेऽभावात् टीकाकृताऽव्याख्यातत्वाच्चाधिकामव प्रतीयते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यदीति। सहदेवीमूलं ग्रहणे सोमग्रहणे सूर्यग्रहणे वा संगृह्य गोरोचनया सह पिष्टं यदि तत्कृततिलका तेन कृततिलका नारी गुरुकुलं गुरूणां कुलमपि विकलतां कामाकुलतां परवशतां नयति, तां दृष्ट्वा तद्गुरवोऽपि विकला भवन्तीत्यर्थः॥ ४७॥

दत्त्वा द्विजाय पायस-
भोजनमुत्पाट्य सितबलामूलम्॥
कन्यापिष्टं भक्ष्ये
दत्तमनिच्छाहरं परमम्॥ ४८॥

दत्त्वेति। द्विजाय विप्राय पायसं भोजनं दत्त्वा पायसभोजनमहं तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा अनन्तरं सितबलामूलं सितपुष्पाया बलाया मूलम् उत्पाट्य कन्यया पिष्टं भक्ष्ये दत्तं स्त्रीणां परममनिच्छाहरम् अनिच्छां हरति पुरुषस्योपरि द्वेषं हरतीत्यर्थः॥ ४८॥

जटि[1]पिप्पलयोर्लूना-
गृहाण्डकैरेकमूलयोर्लिप्त्वा॥
वक्षो घनमालिङ्गन-
मनिच्छ[2]तां हरति हरिणाक्ष्याः॥ ४९॥

जटिपिप्पलयोरिति। जटी प्लक्षः, पिप्पलः अश्वत्थः, एकमूलयोरेकं मूलं ययोस्तयोर्जटिपिप्पलयोः प्लक्षाश्वत्थयोः, परस्पराश्लिष्टमूलयोरित्यर्थः। लूतागृहाण्डकैस्तत्र स्थितैरिति भावः। वक्षः प्रयोक्तुर्वक्षः लिप्त्वा घनं निबिडमालिङ्गनं क्रियमाणं हरिणाक्ष्याः मृगाक्ष्याः अनिच्छतां पुरुषद्वेषिणीत्वं हरति॥ ४९॥

सितदूर्वा सितबृहती
सितगिरिकर्णी समूलपुष्पा च॥

१ वटेति द्वितीयपुस्तके पाठः। २ अनिच्छकमिति द्वितीयपुस्तके पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ताम्बूलेन वितीर्णा
स्त्रीपुरुषौ वश्यतां नयति ॥ ५० ॥

सितदूर्वेति । सितदूर्वा प्रसिद्धा, सितबृहती, श्वेतफला कण्टकारिका । तथाचोक्तम् ।

विज्ञेया श्वेतबृहती वातश्लेष्मविनाशिनी ।
रुच्या चाञ्जनयोगेन नानानेत्रामयापहा ॥ इति ॥

गिरिकर्णी श्वेतापराजिता, तद्गुणाः—शीतला तिक्ता पित्तोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी च । समूलपुष्पा सितगिरिकर्णी च ताम्बूलेन दत्ता स्त्रियं पुरुषं च वश्यतां नयति, उभयोर्वशीकरणमेतत् ॥ ५० ॥

करभास्थिभृङ्गपक्ष-
द्रवभावितमेकविंशतिं वारान् ॥
पुटदग्धं समशैला-
ञ्जनसहितं चूर्णितं सम्यक् ॥ ५१ ॥

करभास्थिनालिकायां
निहितं करभास्थिशलाकया विहितम् ॥
इदमञ्जनमखिलजनं
जनयति वाग्वश्यवद्वश्यम् ॥ ५२ ॥

करभेति । एकविंशतिं वारान् त्रिःसप्तकृत्व इत्यर्थः । भृङ्गपक्षद्रवेण मार्कवपत्ररसेन भावितं करभास्थि उष्ट्रास्थि समेन शैलाञ्जनेन सहितं सम्यक् पुटदग्धं पुटपाकविधिना भस्मीकृतं चूर्णीकृतं करभास्थिनालिकायाम् उष्ट्रास्थिकृतकरण्डे निहितं निक्षिप्तं करभास्थिशलाकया करभास्थिकृतया शलाकया नयनयोर्विहितमञ्जनं निखिलजनं वाग्वश्यवत् वश्यं जनयति, सर्वेषां वश्यमित्यर्थः । उपक्षयेण विधिना मैथुनं सिद्ध्यति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जनयति वशतां च नारीणामिति पाठे नारीणां च वशतां जनयति। इदमञ्जनं सर्वेषां वशीकरणमित्यर्थः । उपलक्षणं विना मैथुनं सिद्ध्यति ॥५१॥९२॥

निजबीजेन रतान्ते
वामदृशो झटिति वामपादं यः ॥
अथवा लिम्पति हृदयं
स एव तस्याः परो दयितः

चतुर्दशः परिच्छेदः ॥ १४ ॥

निजबीजेति । यः पुरुषः रतान्ते रतावसाने निजबीजेन आत्मनो रेतसा वामदृशो वल्लभायाः वामपादं झटिति लिम्पति, अथवा तस्या एव हृदयं लिम्पति स एव तस्याः परो दयितो भवति ।

रूपं गुणो वयस्त्याग इति सुभगङ्करणम् । तगरकुष्ठतालीसपत्रकानुलेपनं शरीरस्य सुभगङ्करणम्। एतैरेव सुपिष्टैर्वर्तिमालिप्याक्षतैलेन नरकपाले साधितमञ्जनं च, पुनर्नवा सहदेवी शारिवाकुरण्डोत्पलपत्रैश्चसिद्धं तैलमभ्यञ्जनम्। तद्युक्ता एव स्रजश्च। पद्मोत्पलनागकेशराणां शोषितानां चूर्णं मधुघृताभ्यामवलिह्य मासादूर्ध्वं सुभगो भवति, तान्येव तगरतालीसतमालपत्रयुक्तान्यनुलिप्य, मत्तस्य ग्रीष्ममत्तस्य मयूरस्याक्षि, तरक्षोर्वाऽक्षि, सुवर्णेनानुलिप्य दक्षिणेन हस्तेन धारयेदिति सुभगङ्करणम् । तथा बादरं मणिं शङ्खमणिं च तेषां चाथर्वणान् योगानागमयेत्, विद्यातन्त्राच्च विद्यायोगादिति वात्स्यायनः ॥ ५३ ॥

इतिश्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां

वशीकरणाधिकारो नाम

चतुर्दशः परिच्छेदः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अथ महिलाद्रावणविधिरुच्यते—

कर्पूरटङ्कणाभ्या-
मथवा मधुकेसरास्थिसाराभ्याम् ॥
घोषफलत्क्षोदैर्वा
रसेन दण्डोत्पलाया वा ॥ १ ॥
मूर्छितमथवा मिलितं
शशिना भवबीजमेकं वा ॥
एकष्टङ्कणको वा
एकं वा घोषकोत्थरजः ॥ २ ॥
यदि वा मधुगुडसहिता
चिञ्चा कठिनाङ्गनावराङ्गेषु ॥
क्षेपाद्वा ध्वजलेपा-
द्रेतःस्रोतः प्रवर्त्तयति ॥ ३ ॥

कर्पूरेति । कर्पूरटङ्कणाभ्यां कर्पूरः प्रसिद्धः, टङ्कणः टङ्कणक्षारं, सोहागा इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । ताभ्यां मूर्छितं भवबीजम् एको योगः । अथवा मधुकेसरास्थिसाराभ्यां मधु क्षौद्रं, केसरास्थि बकुलवृक्षास्थि तयोः सारः ताभ्यां मिश्रितं भवबीजं द्वितीयो योगः । घोषफलं घोषलता तत्क्षोदैर्वा मिलितं भवबीजं तृतीयो योगः । दण्डोत्पलाया रसेन दण्डोत्पला पीतपुष्पदण्डोत्पलं, यदि वा रत्नमालादिग्रन्थेषु बृहत् क्षुवती गुटीति तस्या रसेन वा मिलितं भवबीजं चतुर्थो योगः । शशिना कर्पूरेण मिलितं वा पञ्चमो योगः । एकं भवबीजं वा भवबीजं पारदमिति षष्ठो योगः ।एकष्टङ्कणको वा सप्तमो योगः। टङ्कणकः टङ्कणक्षारं, सोहागा इति हिन्दीभाषायाम् । एकं वा घोषकोत्थरजः एकं घोषरजो वा अष्टमो योगः यदि वा मधुगुडसहिता चिञ्चा मधुना सहिता चाञ्ची, गुडसहिता चिञ्चा इति योगद्वयम् । मधुगुडचिञ्चासहितमिति वा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पाठः। चिञ्चया सहित मधु गुडेन सहितं वा मधु चेति योगद्वयम् । चिञ्चा वृक्षाम्लः, कठिनाङ्गनानां वराङ्गेषु स्मरमन्दिरेषु क्षेपात् स्वलिङ्गलेपाद्वा इदमौषधं रेतःस्रोतः रेतसः प्रवाहं प्रवर्तयति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इत्येते दश गदिता
द्रावणयोगाः प्रसिद्धमहिमानः ॥
द्रावणवशताकर्षण[1]-
मादध्याद्योगषट्कं[2] च ॥ ४ ॥

इत्येतइति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण एते दश द्रावणयोगाः प्रसिद्ध-महिमानो गदिताः उक्ताः, वक्ष्यमाणं योगष ्कं च द्रावणवशताकर्षण-मादध्यात् द्रावणं, वशताम्, आकर्षणं च करोति ॥ ४ ॥

लोध्रश्रीफलमज्जा-
नेकपमदसिन्दुवारसमभागः ॥
अथवा मधुमागधिका-
धत्तूरकलोध्रमरिचानि ॥ ५ ॥
रक्तकपिलिङ्गमुड्डपति-
काञ्चनमधुसूतसहितं वा ॥
हयलालामञ्जिष्ठा-
सितसर्षपजातिकुसुमं वा ॥ ६ ॥
घृष्टं कपिलासर्पिषि
लोहितकपिलिङ्गमेकं वा ॥
मधुसैन्धवकलरवमल-
मिलितं वा लिङ्गलेपेन ॥ ७ ॥

---

१ करणमिति द्वितीयपुस्तके पाठः । २ अभिदध्याद् योगषट्कं चेति पाठान्तरम् । योगषट्कं च द्रावणवशताकर्षणम् अभिदध्याम् कथयामि इति व्याख्यापाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लोध्रेति । लोध्रः प्रसिद्धः, लोध इति हिन्दीभाषायाम् । श्रीफलमज्जा बिल्वमज्जा, अनेकपमदः हस्तिमदः, सिन्दुवारः निर्गुण्डी, तद्गुणाः—कटुः तिक्तः कफवातक्षयापहः कण्डूकुष्ठघ्नः शूलकासघ्नश्च । एतेषां प्रत्येकं समो भागः सिन्दुवाररसपिष्टोयमेको योगः । अथवा मधु क्षौद्रं, मागधिका पिप्पली, धत्तूरः उन्मतः, लोध्रः प्रसिद्धः, मरिचानि च इति द्वितीयो योगः । उडुपतिः कर्पूरः, काञ्चनः उन्मत्तः, मधु क्षौद्रं, सूतं पारदं तैः सहितं रक्तकपेः अरुणवानरस्य लिङ्गं ध्वजं वा तृतीयो योगः । हयलाला तुरगमुखलाला, मञ्जिष्ठा कालेयकाख्यालता, सितसर्षपः गौरसर्षपः, जातिकुसुमं मालतीकुसुमं वा चतुर्थो योगः । कपिलासर्पिषि घृष्टमेकं लोहितकपिलिङ्गं वा पञ्चमो योगः । मधु क्षौद्रं, सैन्धवं प्रसिद्धं, तद्गुणाः—वृष्यं चक्षुष्यं रुच्यं दीपनं त्रिदोषघ्नं पूतं, व्रणविबन्धघ्नं च । कलरवमलं परभृतमलं, पारावतमलं वा, "पारावतः कलरवः" इत्यमरः । सैन्धवेन कलरवमलेन मिश्रितं मधु वा अयं षष्ठो योगः । एते षड् योगाः लिङ्गलेपनेन द्रावणवशताकर्षणकारिणो भवन्तीत्यर्थः ॥४॥ ५॥६॥७॥

पुष्योद्धृतरुद्रजटा-
मूलं विचर्व्याथ कर्णयोर्यस्याः ॥
क्रियते फूत्कृतमल्पं
तत्क्षणमेव च्युतिस्तस्याः ॥ ८ ॥

पुष्येति । पुष्योद्धृतायाः पुष्यनक्षत्रे उद्धृताया रुद्रजटाया मूलं विचर्व्य मुखे चर्वणं कृत्वा यस्याः कर्णयोः फूत्कारम् अल्पं क्रियते तस्याः तस्मिन् क्षण एव च्युतिर्बीजच्युतिर्भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ वाजीकरणाधिकारे वीर्यवृद्धिरुच्यते-

नागबलां सबलामथ
शतावरीं वानरीं समं पयसा ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गोक्षुरकेक्षुरके
निशि निपीय रतिमल्लतामेति ॥ ९ ॥

नागबलामिति । नागबलां, सबलां शतावरीं, वानरीम् आत्मगुप्तां, गोक्षुरकं त्रिकण्टकम्, इक्षुरकं कोकिलाक्षम् एतानि समभागानि कृत्वा निशि पयसा गव्येन क्षीरेण निपीय पीत्वा रतिमल्लतां सुरतप्रचण्डतामेति गच्छति । तथाचोक्तं रावणकृते **अर्कप्रकाशे**—

गोक्षुरेक्षुरकाभीरुवानर्यतिबलाबलाः ।
पयोनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥

इति ॥ ९ ॥

मधुकस्य कर्षमेकं
सहितं तुल्येन सर्पिषा मधुना ॥
लीढ्वानुपीय दुग्धं
निधुवनशक्तिं परां धत्ते ॥ १० ॥

मधुकेति । मधुकस्य यष्टिमधुकस्य एकं कर्षं तुल्येन कर्षांशेन सर्पिषा मधुना च सहितं लीढ्वा मधुकचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यां मिश्रितं लीढ्वा अनु पश्चाद् दुग्धं पीत्वा परां निधुवनशक्तिं सुरतशक्तिं धत्ते ॥ १० ॥

पञ्चाशत्पलमाज्यं
तद्द्विगुणसितासमन्वितं मधुना ॥
पादेन वारिपादिक-
मेतत्संसाध्य मर्दितेन चिरम् ॥ ११ ॥
गोधूमचूर्णपादे-
नोत्पाद्योत्कारिकां च भुञ्जानः ॥
कन्दर्पसमरकेली-
दर्पितदुर्मदयुवतिजनं जयति ॥ १२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पञ्चाशदिति । आज्यं गव्यं घृतं पञ्चाशत्पलं तद्द्विगुणसिता-समन्वितं तस्याऽऽज्यस्य द्विगुणया शर्करया समन्वितं; पादेनाऽऽज्यस्य पादांशेन मधुना समन्वितं; वारि पादिकं जलं च पादांश एतत् सर्वं संशोध्य गोधूमचूर्णपादेन चिरं मर्द्दितेन उत्कारिकां रोटिकामुत्पाद्य भुञ्जानः प्रतिदिनमश्नन् कन्दर्पस्मरकेलिषु सुरतक्रीडायां दर्पितयुवतिजनं जयति । तथाचोक्तं **रावणकृतेऽर्कप्रकाशे**—

गवां विरूढवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् ।
गोधूमचूर्णं तु तथा सितामधुकृतान्वितम् ॥
भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दश दारान् व्रजत्यपि ।
ब्रह्मचर्यं प्रकर्तव्यमेकविंशद्दिनावधि ।

इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

दशगुणदुग्धे पक्वं
शतावरीगर्भितं च घृतमश्नन् ॥
मागधिकामधुसहितं
सशर्करं भवति रतिमल्लः ॥ १३ ॥

दशगुणेति । घृतस्य दशगुणे दुग्धे पक्वं घृतमेकगुणमित्यर्थः । शतावरीगर्भितं; मागधिकामधुभ्यां सहितं; सशर्करं शर्करया सहितं घृतम् अश्नन् रतिमल्लो भवति, मागधिकादीनि त्रीणि समानि प्रतिपादकद्रव्याणि एतद् घृतमश्नन् रतिमल्लो भवतीत्यर्थः । तथा चोक्तं **रावणकृतेऽर्क-प्रकाशे**—

स्वर्णमाक्षिकलोहं च पारदश्च शिलाजतु ।
पथ्याविडङ्गधत्तूरविजयाजातिपत्रिकाः ॥
अश्वगन्धगोक्षुराणामर्कैर्भाव्यं पृथक् पृथक् ।
सप्तवल्लं तु वल्लैकं मध्वाज्याभ्यां लिहेत च ॥

इति ॥ १३ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बस्ताण्डसिद्धदुग्धे
भूयो वा भावितांस्तिलानश्नन् ॥
घृतदुग्धसाधितौ वा
बस्ताण्डौ सलवणौ सगुडौ ॥ १४ ॥

स्वरसेन भावितं वा
विदारिकाचूर्णमाज्यमधुमिलितम् ॥
गोक्षुरविदारिकोत्थं
चूर्णं वा शर्करासहितम् ॥ १५ ॥

स्वरसेन भावितं वा
धात्रीचूर्णं सिताऽऽज्यमधुमिलितम् ॥
लीढ्वाऽनुपीय दुग्धं
न तृप्यति स्त्रीशतेनापि ॥ १६ ॥

बस्ताण्डेति । बस्ताण्डसिद्धदुग्धे बस्ताण्डेन सिद्धे क्वथिते दुग्धे भूयः भावितांस्तिलान् कृष्णतिलान् अश्नन् सितया सहितानश्नन् इत्युपदेशः । रतिमल्लतामेति, क्षीरघृतसाधितौ क्षीरघृताभ्यां साधितौ सलवणौ ईषल्लवणसहितौ सकणौ[1] पिप्पलीसहितौ बस्ताण्डौ वा अश्नन् रतिमल्लतामेति । तथाचोक्तं रावणकृतेऽर्कप्रकाशे—

बस्ताण्डः सर्पिषा भृष्टः कर्णसैन्धवमिश्रितः ।
भक्षयेत्सततं यस्तु रमते सोऽङ्गनाशतम् ॥ इति ॥

विदारिका शालपर्णी तस्याश्चूर्णं, स्वरसेन विदारिकारसेन भावितं वा, आज्यमधुभ्यां मिलितं शर्करासहितं गोक्षुरविदारिकोत्थं चूर्णं वा, स्वरसेन धात्रीरसेन भावितं धात्र्या एव चूर्णं सितया आज्येन मधुना च मिलितं लीढ्वा अनु पश्चाद् दुग्धं पीत्वा स्त्रीशतेनापि न तृप्यति ॥१४।१५।१६॥

---

१ सकणौ इति द्वितीयपुस्तकस्थपाठ एवोचितो भाति; टीकाकारसंमतश्च ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यवकलममाषचूर्णै-
स्तुल्यैर्गोधूममागधीसहितैः ॥
पूपलिकां घृतपक्वां
भुक्त्वा क्षीरं सशर्करं पिबतः ॥ १७
घृतमधुसहदेव्यान्वित-
सरोजकिञ्जल्कलिप्तनाभेर्वा ॥
रममाणस्य न तृप्यति
मनः शतेनापि रमणीनाम् ॥ १८ ॥

यवेति । यवाः प्रसिद्धाः, तद्गुणाः—

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः कषायो मधुरो यवः ।
वृष्यो ग्राही कफघ्नश्च स्यात्पित्तश्वासकासनुत् ॥ इति ॥

कलमाः शालयः, तत्र तण्डुलग्रहणमुपदेशः । यवानां कलमानां माषाणां तुल्यैश्चूर्णैः गोधूमेन मागधिन्या पिप्पल्या सहितैश्च घृतपक्वां पूपलिकां पूर्पी भुक्त्वा अनन्तरं सशर्करं क्षीरं पिबतः, अथवा घृतमधुसहदेवीभिः अन्वितं यत्सिताब्जकिञ्जल्कं तेन लिप्तनाभेः रममाणस्य पुरुषस्य मनः युवतीनां शतेनापि न तृप्यति ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथ बीजस्तम्भ उच्यते—

मुष्कशिराया मूलं
दृढमङ्गुल्या निपीड्य रतिकाले ॥
चिन्तान्तरनिहितमनाः
कुम्भितपवनश्च्युतिं जयति ॥ १९ ॥

मुष्केति । मुष्कशिरायाः मुष्कोऽण्डकोषः तत्र गतायाः शिरायाः मूलम् अङ्गुल्या रतिकाले सुरतकाले दृढं निपीड्य चिन्तान्तरनिहितमनाः

१ कुम्भितेति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चिन्तान्तरे कल्लोलिनीकाननकन्दरादौ निहितमनाः कुम्भितपवनो वायुधारणं कृत्वा पुरुषः च्युतिं बीजच्युतिं जयति, बीजस्तम्भं करोतीत्यर्थः १९

सितशरपुङ्खामूलं
वटपयसा पिष्टमानने निहितम् ॥
एककरञ्जकबीजा-
भ्यन्तरगं स्तम्भयेद्बीजम् ॥ २० ॥

सितशरेति । सितशरपुङ्खामूलं वटपयसा वटदुग्धेन पिष्टं यस्यां बीजकोश्यामेकमेव करञ्जकबीजं तिष्ठति तदेककरञ्जकबीजं तस्याभ्यन्तरगतं स्वानने निहितं सद् बीजं स्तम्भयेत ॥ २० ॥

कृत्वा दृढगुदपीडन-
मानाभेश्चिन्तितश्च्युतिं जयति ॥
आमस्तकमोङ्कारः
श्यामतनुः कच्छपाकारः ॥ २१ ॥

कृत्वेति । दृढं यथा तथा गुदपीडनं कृत्वा आनाभेरामस्तकं श्यामतनुः कच्छपाकारश्च चिन्तितः ओङ्कारः च्युतिं बीजच्युतिं जयति २१

सितशरपुङ्खामूलं
पारदरससहितमानने निहितम् ॥
एककरञ्जकबीजा-
न्तस्थं बीजं विधारयति ॥ २२ ॥

सितशरेति । सितशरपुङ्खामूलं पारदरससहितं सूतसहितम् एककरञ्जकबीजान्तस्थम् आनने निहितं वक्त्रे धृतं बीजं शुक्रं विधारयति, बहुकालपर्यन्तं बीजच्युतिं निवारयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

---

१ कन्यासूत्रेण कटितटे बद्धम् ।
जलकुक्कुटास्थि तद्वद्बीजं स्तम्भयति रतिकाले ॥
कपिकच्छूमूलं वा दुरालभामूलमथ पिष्टम् ।
मदनस्तम्भं कुरुते प्रमत्तवत्सस्यसूत्रेण ॥
इति द्वितीयपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

नरदक्षिणकररोमभि-
रिभकरकरभाश्वपुच्छसंजातैः ॥
ग्रथितं दक्षिणकरगं
रेतोरुत् कोलदशनास्थि ॥ २१ ॥

नरेति। नरस्य दक्षिणकररोमाभिः इभस्य गजस्य करसञ्जातैः करभाश्वयोः पुच्छसञ्जातै रोमाभिश्च, अथवा इभखरेति पाठः। खरो गर्दभः,एतै रोमभिर्ग्रथितं कोलदशनास्थि कोलस्य वाराहस्य दशनास्थि दक्षिण-करगं दक्षिणकरे बद्धं सत् रेतोरुत् बीजस्तम्भकं भवति ॥ २३ ॥

असितवृषदंशदक्षिण-
पार्श्वस्थितमस्थि कटितटे बद्धम् ॥
सप्तच्छदबीजं वा
बीजच्युतिविजयि वदनगतम् ॥ २४ ॥

असितेति। असितस्य कृष्णस्य वृषदंशस्य मार्जारस्य दक्षिणपार्श्व-स्थितमस्थि पुरुषस्य कटितटे त्रिकस्थाने बद्धं सद् बीजच्युतिविजयि भवति। सप्तच्छदबीजं वा वदनगतं सद्बीजच्युतिविजयि भवति। सप्तच्छदः सप्तपर्णः ॥ २४ ॥

स्नुह्यजा[1]दुग्धपिष्टं
लज्जालोमूलमङ्घ्रिलेपनतः ॥
ध्वजलेपादजमूत्रैः
पिष्टं वा वा[2]रुणीमूलम् ॥ २५ ॥
कौसुम्भतैलमथवा
वर्षाभ्रूचूर्णमभ्यङ्गात् ॥
चरण[3]स्य च्युतिजयिनो
योगा ह्येते न सन्देहः ॥ २६ ॥

---

1 स्नुह्या दुग्धैरिति द्वितीयपुस्तके पाठः। २ वानरीति द्वितीयपुस्तके पाठः।
३ रमणस्येति द्वितीयपुस्तके पाठः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्नुहीति । स्नुहीदुग्धेन स्नुही स्वनामख्यातक्षीरसारवृक्षः, तद्-गुणाश्च-उष्णापित्तदाहघ्नी, कुष्ठवातप्रमेहघ्नी च । तत्क्षीरं वातविषाध्मानगुल्मोदरघ्नं च । अजादुग्धेन पिष्टं लज्जालुमूलम् अङ्घ्रिलेपनतश्चरणलेपात् वीर्यच्युतिविजायि भवति, अजमूत्रे पिष्टं वारुणीमूलम् इन्द्रवारुणीमूलं वा ध्वजलेपाद् बीजच्युतिविजायि भवति, कौसुम्भतैलं कुसुम्भबीजोद्भवतैलं, तच्च कटु सक्षारं वातघ्नं कफपित्तहरं च । ध्वजेऽभ्यङ्गाद् बीजच्युतिविजायि भवति, वर्षाभूः पुनर्नवा तच्चूर्णं तस्यां पक्वं तैलं वा ध्वजेऽभ्यङ्गाद् वीर्यच्युतिविजायि भवति एते योगाश्चरणस्य लेपात् च्युतिजयिनो वीर्यच्युतिजयिनो भवन्ति न सन्देहः सन्देहो नास्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

माहिषघृतसहदेवी-
तिलमधुसितकमलकेसरैस्तुल्यैः ॥
गृहचटकेन विलेपित-
नाभिः स्तब्धेन्द्रियो रमते ॥ २७ ॥

माहिषघृतेति । माहिषघृतं महिषीसम्बन्धि घृतं, सहदेवीमूलं दण्डोत्पलामूलं, तिलाः मधु, सितकमलकेसराणि च एतैस्तुल्यैः गृहचटकेन कलविङ्केन च विलेपितनाभिः पुमान् एतैर्नाभिलेपं कृत्वा रममाणः स्तब्धेन्द्रियो रमते स्तब्धशुक्रो रमते ॥ २७ ॥

अथ लिङ्गवृद्ध्यधिकारः कथ्यते—

तिलतैलघोषटङ्कण-
मनःशिलाजातिपर्णरसकुष्ठैः ॥
वर्द्धयति लिङ्गमुच्चैः
सप्तदिनं मर्दनं विहितम् ॥ २८ ॥

तिलतैलेति । तिलतैलं, घोषः घोषालता, टङ्कणकः टङ्कणक्षारं, मनःशिला स्वनामख्यातखनिजोपरसभेदः; तद्गुणाः—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मनःशिला गुरुर्बल्या सरोष्णा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रणुत् ॥ इति ॥

जातिः मालती, पर्णः किंशुकवृक्षः; रसः प्रसिद्धः, कुष्ठः प्रसिद्धः एतैः तिलतैलादिभिः सप्तदिनं विहितं मर्दनं लिङ्गं ध्वजमुच्चैर्वर्द्धयति ॥ २८ ॥

वज्रीदाडिमवल्कल-
बृहतीफलकुष्ठसहितभल्लातैः ॥
सिद्धं सर्षपतैलं
षड्गुणकुम्भीरसे तद्वत् ॥ २९ ॥

वज्रीदाडिमेति । वज्रीप्रभृतीनि द्रव्याणि कल्कद्रव्याणि षड्गुणकुम्भीरसे सितगिरिकर्णीरसे सिद्धं सर्षपतैलं तद्वत् सप्तदिनमर्दनाल्लिङ्गवृद्धिकरं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्तर्धूमं दग्ध्वा
सैन्धवजलशूकमलदलवज्रैः ॥
भल्लातक्या लेपो
बृहतीरसभावितैस्तद्वत् ॥ ३० ॥

अन्तर्धूममिति । सैन्धवजलशूककमलदलवज्रैः अन्तर्धूमं दग्ध्वा भल्लातक्या सह बृहतीफलरसभावितैर्लेपस्तद्वत् लिङ्गमुच्चैर्वर्द्धयति ॥ ३० ॥

लिङ्गं व्रजति विवृद्धिं
माहिषमलमिलितपूर्वमालिप्तम् ॥
माहिषनवनीतान्वित-
जलकण्डूकुष्ठगोमूत्रैः ॥ ३१ ॥

लिङ्गमिति । माहिषनवनीतान्वितजलकण्डूकुष्ठगोमूत्रैः महिषीमलमिलितं पूर्वं यथा तथा लिप्तं लिङ्गं वृद्धिं व्रजति । जलकण्डूर्जलशूकः[1] ॥ ३१ ॥

---

१ इदं द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भल्लातकास्थिसंभूत-
माहिषमलसर्पिषा च कुम्भिकाश्मश्रु ॥
हयगन्धासैन्धवमिति
लेपो लिङ्गस्य वृद्धिकरः ॥ ३२ ॥

भल्लातकेति । भल्लातकास्थिसंभूतं, तद्गुणाः—कान्तितृप्तिकरं गुरु वृष्यम् अग्निदीप्तिकरं दाहकफघ्नं शोषकासकृमिपित्तारुचिघ्नश्च । माहिष-मलसर्प्पिषा च कुम्भिकाश्मश्रु हयगन्धसैन्धव इति पूर्वोक्तद्रव्यैर्लेपो लिङ्गस्य वृद्धिकरः ॥ ३२ ॥

मधुतगरगौरसर्षप-
बृहतीखरमञ्जरीकणाः सतिलाः ॥
यवकुष्ठमरिचसैन्धव-
हयगन्धामाषसंयुक्ताः ॥ ३३ ॥
स्तनयुगलकर्णपाली-
ध्वजभुजशिखरोपचयमेताः ॥
ध्रुवमुन्मर्दनविधिना
सतताभ्यासेनकुर्वन्ति ॥ ३४ ॥

मधुतगरेति । मधु क्षौद्रं, तगरं प्रसिद्धं, गौरसर्षपः प्रसिद्धः, वृहती कण्टकारिका, खरमञ्जरी अपामार्गः, कणापिप्पली, तिलाश्च, यव-कुष्ठमरिचसैन्धवहयगन्धामाषसंयुक्ताः एतैरुद्वर्त्तनविधिना सतताभ्यासेन स्तनयुगलकर्णपालीध्वजभुजशिखरोपचयं ध्रुवं कुर्वन्ति । हयगन्धा अश्व-गन्धा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

भल्लातकबृहतीफल-
दाडिमफलकल्कसाधितं कुरुते ॥
लिङ्गं मर्दनविधिना
कटुतैलं वाजिलिङ्गाऽऽभम् ॥ ३५ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

भल्लातकेति । भल्लातकः स्वनामख्यातवृक्षः, बृहतीफलं बृहत्याः बीजम्, दाडिमफलं, हिन्दीभाषायाम् अनार इति प्रसिद्धम् । एषु निकल्कीकृत्य साधितं कटुतैलं सर्षपतैलं मर्दनविधिना लिङ्गं वाजिलिङ्गाभम् अश्वलिङ्गसदृशं कुरुते ॥ ३५ ॥

पुटदग्धपद्मिनीदल-
भल्लातकबालकृष्णलवणानाम् ॥
भूत्या परिणतबृहती-
फलरसपरिपिष्टया भवति ॥ ३६ ॥
माहिषीमलेन मिलितं
लिङ्गं पश्चादनेकशो लिप्तम् ॥
मुसलमिव मदनविह्वल-
युवतीजनदर्पनिर्दलनम् ॥ ३७ ॥

पुटदग्धेति । पुटदग्धं पद्मिनीदलं, भल्लातकः स्वनामख्यातवृक्षः, तद्गुणाश्च—फलं रेतोजनकं कषायं मधुरं कोष्णं कफश्रमश्वासानाहविबन्धघ्नं शूलोदराध्मानकृमिघ्नं च । बालकृष्णलवणानां परिणते पक्के बृहतीफलरसे परिपिष्टया भूत्या भस्मना तेजोवतीघृतेन अग्रे महिषीमलेन मिलितं पश्चात् अनेकशो बहुवारं लिप्तं लिङ्गं मुसलमिव मुसलाकारं भवति, मदनेन कामेन "मदनो मन्मथो मारः" इत्यमरः । विह्वलानां युवतीजनानां दर्पस्याहङ्कारस्य निर्दलनं नाशकरम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सिंहीफलभल्लातक-
नलिनीदलसिन्धुजन्मशैवालैः ॥
माहिषनवनीतेन च
करम्बितैः सप्तदिनमुषितैः ॥ ३८ ॥
मूलं हयगन्धाया
माहिषमलमिलितपूर्वमालिप्तम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भवति लघूकृतगर्दभ-

लिङ्गं लिङ्गं ध्रुवं पुंसाम् ॥ ३९ ॥

सिंहीफलेति। सिंहीफलं बृहतीफलं, भल्लातकः, नलिनीदलं पद्मिनीदलं, सिन्धुजन्मशैवालं जलनीली, **राजनिघण्टौ** तु शैवालं बदरवृक्ष इति, तद्गुणाश्च—शीतलं स्निग्धं सन्तापव्रणघ्नम् । एतैः पूर्वोक्तैस्सर्वैः माहिषनवनीतेन च माहिषनवनीतं महिषीदुग्धजातनवनीतं, तद्गुणाः-कषायं मधुरं शीतं वृष्यं बल्यं ग्राहि पित्तघ्नं पुष्टिदं च । **राजनिघण्टौ** तु महिषीनवनीतेन स्तनपीडास्थिरा भवेदिति । तेन करम्बितैः युक्तैः सप्तदिनम् उषितैः, हयगन्धायाः अश्वगन्धाया मूलं माहिषमलेन मिलितपूर्वम् आलिप्तं सत् पुंसां लिङ्गं ध्रुवं निश्चयेन लघूकृतगर्दभलिङ्गं गर्दभलिङ्गसदृशमिति यावद् । भवति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कनकरसमसृणवर्त्तित-[1]

हयगन्धामूलमिश्रपर्युषितम् ॥

माहिषमिह नवनीतं

गतबीजे कनकफलमध्ये ॥ ४० ॥

गोमयगाढोद्वर्त्तित-

पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् ॥

भवति हयलिङ्गसदृशं

लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम् ॥ ४१ ॥

कनकेति। कनकरसेन उन्मत्तरसेन मसृणवर्त्तितेन श्लक्ष्णपिष्टेन हयगन्धामूलेन मिश्रं गतबीजे अपनीतबीजे कनकफलमध्ये धत्तूरफलमध्ये गतं पर्य्युषितं माहिषं नवनीतं गोमयेन माहिषगोमयेन पूर्वं गाढोद्वर्त्तितं पश्चात् अनेन गोमयेन संलिप्तं लिङ्गं हयलिङ्गसदृशं सत् कठिनाङ्गना हस्तिनी तस्याः दयितं प्रियं सन्तोषजनकमिति यावत् । भवति ॥४०॥४१॥

---

१ मर्दितमिति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ भगदोषदूरीकरणाधिकारः—

दलकुङ्कुमकुनटीभि-
र्गजदलतालीसतगरपादैर्वा ॥
दलकरिकेसरमांसी-
रोहितशैलेयकुसुम्भतगरैर्वा ॥ ४२ ॥
लोहितपित्त[1]कणाघृत-
विमलाञ्जनसैन्धवैरथवा ॥
भगलेपः सौभाग्यं
जनयति भूयो न सन्देहः ॥ ४३ ॥

दलेति । दलं तेजपत्रं, कुङ्कुमं स्वनामख्यातगन्धद्रव्यं, तद्गुणाः- कटुकं तिक्तं स्निग्धं शिरोरोगव्रणकृमिहरं वर्णकरं वमिहरं त्रिदोषघ्नं व्यङ्गघ्नं च । कुनटी मनश्शिला एतैः पूर्वोक्तैः कुनटयादिभिः, अथवा गजः नागकेशरवृक्षः, गजपिप्पली वा, दलं तेजपत्रं, तालिः तालभेदः, तगरचतुर्थांशसहितः, वा दलं तेजपत्रं, करिकेसरं नागकेसरम्, माँसी, मुरामांसी, वा चन्दनादितैलम्, जटामांसी वा, रोहितं कुसुम्भपुष्पं, कुङ्कुमं वा, शैलेयं शैलजनाम गन्धद्रव्यं, लघुनारायणतैलं वा तद्गुणाः-

शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ।
कण्डुकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत् ॥ इति ॥

कुसुम्भः कुङ्कुमवृक्षः, स्वनामप्रसिद्धवृक्षो वा, तद्गुणाः-

कुसुम्भो वातलो रूक्षो विदाही कटुकः स्मृतः ।
मूत्रकृच्छ्रं कफं रक्तं पित्तं चैव विनाशयेत् ॥ इति ॥

तगरैः, अथवा लोहितं रक्तचन्दनम्, **राजनिघण्टौ** कुङ्कुममिति । पित्तं, गोरोचना, कणा पिप्पली । तथाचोक्तं **हारावल्याम्-**

कणाजीरककुम्भीरमाक्षिकापिप्पलीषु च ॥ इति ॥

---

१ पीतेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

घृतं, गुणाश्च—आयुर्वर्द्धकं देहदार्ढ्यकरं सौकुमार्यकान्तिबुद्धिस्मृतिबलकरं शीतघ्नं बाल्ययौवनवार्द्धक्येषु प्रधानबलकरं पथ्यञ्च। विमला रूप्यमाक्षिकम्, अञ्जनं प्रसिद्धं, सैन्धवः प्रसिद्धः एतैः पूर्वोक्तैः सर्वैः भगलेपेन भूयः पुनरपि सौभाग्यं जनयाति, नास्त्यत्र संदेहः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

दाडिमपञ्चाङ्गैर्वा
सिद्धं सिद्धार्थतैलमातनुते ॥
मालतिकाकुसुमैर्वा
गुह्याभ्यङ्गेन सौभाग्यम् ॥ ४४ ॥

दाडिमेति । दाडिमः एला, स्वनामख्यातफलवृक्षो वा, अनार इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः ॥ तस्य पञ्चाङ्गैः, तथाच पञ्चाङ्गलक्षणम्—

त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः।
एकत्र मिलितं तच्चेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥ इति ॥

वा सिद्धं सिद्धार्थतैलं, सिद्धार्थः स्वनामख्यातः सर्षपः, तद्गुणाः—कटु तिक्तोष्णः वातरक्तघ्नः ग्रहदोषघ्नः त्वग्दोषहरः रुच्यः विषभूतव्रणघ्नश्च। तस्य तैलम्, अथवा मालतिकाकुसुमैः, मालतिका मालती, तद्गुणाश्च—

मालती कफपित्तस्य रुग्व्रणकृमिकुष्ठजित।
चक्षुष्यं कुसुमं तस्याः पत्रं तत्कफपित्तजित् ॥ इति ॥

तस्याः कुसुमैः गुह्याभ्यङ्गेन सौभाग्यमातनुते करोति, भगदोषं हरतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

समभागैर्गदपद्मक-
कर्पूरोशीरपुष्कराम्बुधरैः ॥
सितसर्षपजं तैलं
समस्तभगदोषमपनयति ॥ ४५ ॥

समभागैरिति । गदं कुष्ठोषधिः, पद्मकं पद्मकाष्ठम्, तद्गुणाश्च-

पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् ॥ इति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कर्पूरः प्रसिद्धः । उशीरः स्वनामख्यातसुगन्धतृणमूलम्, खस् इति हिन्दी-भाषायां प्रसिद्धः । तद्गुणाः—शीतलं तिक्तं दाहहरं श्रमघ्नं पित्तज्वरघ्नं जलसौगन्ध्यकरं च । पुष्करं पुष्करमूलम्, अम्बुधरः नागरमुस्ता, भद्रमुस्ता वा, नागरमोथा इति हिन्दीभाषायाम् । एतैस्सर्वैः समभागैः सितसर्षपजं तैलं गुह्याभ्यङ्गेन समस्तं भगदोषमपनयति दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

निम्बकषायक्षालन-
ममलाञ्जननिम्बसारधूपो वा ॥
जीवंच्छम्बूकाम्बु-
क्षालनमह्नां त्रिसप्तकं तद्वत् ॥ ४६ ॥

निम्बेति । निम्बकषायक्षालनम्, अथवा अमलाञ्जननिम्बुसूक् निम्बमाला तद्धूपो वा त्रिसप्तकमह्नां, जीवच्छम्बूका जलशुक्तिः तदम्बुक्षालनं, तद्वद्भगदोषमपनयति ॥ ४६ ॥

अथ सङ्कोचविकाशविधिः—

पयसा सनालमब्जं
पिष्ट्वा स्मरसदनमध्यनिक्षिप्तम् ॥
हरिणीमिव करिणीमपि
कुरुते स्मरसमरसुखहेतुम् ॥ ४७ ॥

पयसेति । सनालं सदण्डम् अब्जं कमलं पयसा जलेन पिष्ट्वा स्मरसदनमध्ये गुह्यमध्ये निक्षिप्तं करिणीं हस्तिनीमपि हरिणीमिव स्मरसमरसुखहेतुं कुरुते, भगं सङ्कोचयतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चंरटीगृहगण्डूपद-
वृषगोपानां तु चूर्णमेकैकम् ॥
अजगव्यतक्रसेकात्
संकोचयति स्मरागारम् ॥ ४८ ॥

---

१ जम्बूकषायक्षालनमिति द्वितीयपुस्तके पाठः । २ वरटीतिद्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चरटीति। चरटी, गृहगण्डूपदः गृहकिञ्चुलुकः, केचुआ इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः। वृषगोपः बीरबहूटी इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः। एतेषां तु एकैकं प्रत्येकं चूर्णम् अजस्य छागस्य गव्यतक्रं दुग्धमथ्रघोलम्। तद्गुणाश्च-

गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्यं श्रेष्ठं तदुच्यते।
दीपनं रुचिकृन्मेध्यम् अर्शोदरविकारजित्॥ इति॥

तेन सेकात् स्मरागारं गुह्यं सङ्कोचयतीत्यर्थः॥ ४८॥

असितभुजगमुखनिहिता
मूत्रमृदसितेन वेष्टिता यस्याः॥
सूत्रेणास्ते तस्याः
क्रमशः सङ्कोचयति योनिम्॥
प्रकृतिं याति पुनः सा
तत्त्वाख्यानेन वा तदुद्धरणात्॥ ४९॥

असितेति। असितः कृष्णः यो भुजगः सर्पः तस्य मुखे निहिता यस्याः मूत्रमृदसितेन सूत्रेण वेष्टिता आस्ते, तस्याः क्रमशः क्रमेण योनिं सङ्कोचयति, पुनः तत्त्वाख्यानेन एवम्मया कृतमिति यथार्थनिवेदनेन वा तस्य सूत्रस्य उद्धरणात् प्रकृतिं याति प्राप्नोति विशालतां गच्छतीति यावत्॥ ४९॥

पिकनयनबीजलेपः-
कुरुते सङ्कोचमेकादिनम्॥
अधरोर्ध्वाग्रस्थितयो-
र्यथाक्रमं गोविषाणयोश्चूर्णैः॥
सङ्कोचं च प्रकृतिं
व्रजति भगो नाभिलेपेन॥ ५०॥

पिकनयनेति। पिकः कोकिलः, 'कोकिलः पिक' इत्यमरः। तस्य नयनबीजस्य लेपः एकादिनं सङ्कोचं कुरुते, यथाक्रमं क्रममन-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तिक्रम्य अधरोद्ध्र्वाग्रस्थितयोः गोविषाणयोः चूर्णैः नाभिलेपेन भगः सङ्कोचं याति, प्रकृतिं विशालतां च व्रजति गच्छति, अधः स्थिताग्रेण गोश्टङ्गेण सङ्कोचम्, ऊर्ध्वाग्रस्थितेन गोश्टङ्गेण स्वास्थ्यमित्यर्थः ॥५०॥

अनयोरेव यथाक्रम-
मालिप्ते मदनमन्दिरे चूर्णैः ॥
पतनोत्थाने भवतः
रतोद्यमान्तेऽपि लिङ्गस्य ॥ ५१ ॥

अनयोरिति । यथाक्रमम् अनयोः गोविषाणयोरेव चूर्णैः मदनमन्दिरे भगे आलिप्ते सति रतोद्यमान्तेऽपि लिङ्गस्य पतनोत्थाने भवतः, सङ्कोचं विशालतां च व्रजत इति भावः । अधः स्थिताग्रगोशृङ्गयोश्चूर्णेन लिप्ते स्मरमन्दिरे ध्वजस्य रतादावेव पतनम्भवति । ऊर्ध्वाग्रस्थितगोशृङ्गयोश्चूर्णेन लिप्ते स्मरमन्दिरे रतान्तेऽपि ध्वजस्योत्थानम्भवतीत्यर्थः ॥५१॥

रजनीद्वयराजीवोद्भव
केसरदेवदारुभिर्लेपः ॥
मन्मथसद्मनि विहितः
करोति सङ्कोचसौभाग्ये ॥ ५२ ॥

रजनीद्वयेति । रजनीद्वयं हरिद्राद्वयं, हरिद्रा दारुहरिद्रा च । राजीवोद्भवकेसराणि पद्मकिञ्जल्काः, देवदारु प्रसिद्धम् एतैः पूर्वोक्तैस्सर्वैः मन्मथसद्मनि भगे निहितः लेपः सङ्कोचं, सौभाग्यं च करोति ॥५२॥

घृतमधुसैन्धवलेपा-
दपि हरिणीनां च तरुणीनाम् ॥
बालानामबलानां
विशालतां व्रजति रतिनिलयः ॥ ५३ ॥

घृतेति । घृतं प्रसिद्धम्, मधु, सहत इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । सैन्धवः खनिजलवणम्, सेन्धानून इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । एतेषां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लेपात् हरिणीनामपि तरुणीनाम्, अबलानामपि बालानां रतिनिलयः भगः विशालतां व्रजति, गच्छतीति यावत् ॥ ५३ ॥

अथ लोमशातनाधिकारं कथयति-

हरितालतालबीजे
सिन्धुरघननादकन्दलीक्षारः ॥
इक्ष्वाकुबीजकुनटी-
वचास्नुहीमूलमञ्जिष्ठाः ॥ ५४ ॥
वरुणगिरिकर्णिके च
स्नुह्याः [1]क्षीरेण सप्तधा सिक्ते ॥
सिक्तेक्ष्वाकुरसैरथ
सम्पिष्ट्वा कल्पयेत् [2]कल्कम् ॥ ५५ ॥
तत्कल्कार्द्धं तैलं
कन्दलिका बहुलवारिणा पक्त्वा ।
रोमोत्पाटनपूर्वं
कुरु लेपं तेन तैलेन ॥ ५६ ॥

7626

हरितालेति । हरितालं प्रसिद्धं, तालबीजं प्रसिद्धं, सिन्धुरः निर्गुण्डीवृक्षः, मेउडी इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । घननादः तण्डुलीयकः, कन्दली पद्मबीजम्, क्षारः लवणरसभस्मविशेषः, इक्ष्वाकुः तिक्ततुम्बी, तितलौआ इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । तस्य बीजं, कुनटी मनःशिला, मैनसिल इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । वचा स्वनामख्यातपरायद्रव्यं, बच इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । तद्गुणाश्च-तीक्ष्णा कटुः उष्णा कफाऽऽमग्रथिशोफघ्नी वातज्वरातिसारघ्नी वान्तिकृत् उन्मादभूतघ्नी च । स्नुही स्वनामख्यातक्षीरसारवृक्षः, तद्गुणाश्च-उष्णा पित्तदाहघ्नी कुष्ठवातप्रमेहघ्नी च । तस्याः मूलं, मञ्जिष्ठा स्वनामख्यातलता, मजीठ इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धा ।

---

१ क्षीरेणेति द्वितीयपुस्तके पाठः । २ कल्कयेत् इति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तद्गुणाश्च—मधुरा कषाया उष्णा गुरुः व्रणमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्ररोगघ्नी च । वरुणः स्वनामख्याततिक्तशाकवृक्षः, तद्गुणाश्च—कटुः उष्णः रक्तदोषघ्नः शिरोवातहरः स्निग्धः आग्नेयः विद्रधिवातघ्नश्च । गिरिकर्णिका अपराजिता एते स्नुह्याः क्षीरेण सप्तधा सिक्ते सति, इक्ष्वाकुः तिक्ततुम्बी तस्य रसैः सिक्त्वा अथानन्तरम्; सम्पिष्य कल्कं पिण्डं, तथाचोक्तम्—

यत् पिण्डं रसपिष्टानां तत्कल्कं परिकीर्त्तितम् ॥ इति ॥

कल्पयेत्, तत्कल्कार्द्धं तैलं, कन्दलिका पद्मबीजं बहुलवारिणा श्वेतमरिचजलेन पक्त्वा तेन तैलेन रोमोत्पाटनं लोमनाशनं पूर्वं यस्य एतादृशं लेपं कुरु, पूर्वोक्तलेपेन लोमानि प्रणश्यन्तीति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

यदि मस्तकमपि नेतुं
तव कौतुकमस्ति हस्ततालतुलाम् ॥
द्वित्राणामपि चैषा-
मेष विधिः सहरितालानाम् ॥ ९७ ॥

यदीति । यदि तव मस्तकमपि हस्ततालतुलां हस्तस्य करस्य तालः प्रसिद्धः तस्य तुलां साम्यं नेतुं कौतुकमस्ति सहरितालानां हरितालेन सहितानां द्वित्राणामपि एषां पूर्वोक्तकथितानाम् एष विधिः प्रोक्तः, हरितालसहितपूर्वोक्तश्लोकस्थकरणेन मस्तकलोमान्यपि प्रणश्यन्तीति भावः ॥ ९७ ॥

शातयति शङ्खचूर्णं
लोमानि पलाशभस्म हरितालम् ॥
कौसुम्भतैलमप्यु-
त्पाटनपूर्वं विलेपनात्तद्वत् ॥ ९८ ॥

शातयतीति । शङ्खचूर्णं शङ्खभस्मकृतचूर्णं, तद्गुणाश्च-कटुक्षारम् उष्णं परं कृमिघ्नञ्च । पलाशस्य किंशुकस्य भस्म, हरितालं लोमानि रोमाणि शातयति, विनाशयतीत्यर्थः । कौसुम्भतैलमपि कुसुम्भबीजोद्भवतैलमपि,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तच्च कटु सक्षारं वातघ्नं कफपित्तहरं च भवति । विलेपनात् लेपनात् उत्पाटनपूर्वं यथा स्यात्तथा लोमानि शातयाति, विनाशयतीत्यर्थः ॥५८॥

षड्भागाद्धरिताला-
देको भागश्च किंशुकक्षारात् ॥
तद्वच्च शङ्खचूर्णा-
दिति शातनमुत्तमं लोम्नाम् ॥ ५९ ॥

समभागादिति । हरितालस्य षड्भागात् किंशुकक्षारात् पलाशक्षारात् एको भागः तद्वत् पूर्वोक्तवत् शङ्खचूर्णात् इति लोम्नाम् उत्तमं शातनं कथितम्, एतेन लोमानि विनश्यन्तीति भावः ॥ ५६ ॥

अथ गर्भचालनविधिं कथयति—

अमलामलाञ्जनयुता
पीता शीताम्बुना हरति ॥
गर्भमृतौ भगनिहितं
घृतमधुयुक्तं पलाशबीजं वा ॥ ६० ॥

अमलेति । अमला महानीली, **अमरकोषे** आमलकीत्युच्यते । मला भूम्यामलकी, **शब्दचन्द्रिकायां** तु आमहरिद्रेत्युच्यते । **मूलेति** पाठे मूला गृहगोधिका, **त्रिकाण्डे** तु शतावरीत्युच्यते । अञ्जनः गृहगोधिका एतैर्युता ऋतौ शीताम्बुना शीतजलेन पीता सती गर्भं हरति, विनाशयतीत्यर्थः । अथवा घृतमधुयुक्तं पलाशबीजम् ऋतुकाले भगे निहितं सत् गर्भं हरतीत्यर्थः । ऋतावित्युभयत्रापि सम्बध्यते ॥ ६० ॥

तण्डुलजलेन पीतं[2]
मूलं ज्वलनस्य वा[3] जयन्त्या वा ॥

---

१ समभागेति क्वचित्, दशमभागेति द्वितीये पाठः । २ मिलितमिति द्वितीये पाठः । ३ वैजयन्त्या इति क्वचित् पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

गर्भघ्नं भगनिहितं
लवणं कटुतैलयुक्तं वा ॥ ६१ ॥

तण्डुलेति । ज्वलनस्य चित्रकवृक्षस्य मूलम्, अथवा जयन्त्याः स्वनामख्यातिक्तशाकौषधिक्षुपस्य, भावप्रकाशे तु श्वेतनिर्गुण्डीत्युच्यते, अग्निमन्थस्य वा, तद्गुणाश्च-गलगण्डाऽनिलभूतघ्नी तिक्ता कटुः उष्णा च । तथाचोक्तं चरकसंहितायाम्—

मूलं जयन्त्याः शिरसि धृतं सर्वज्वरापहमिति ॥

मूलं तण्डुलजलेन पीतं सत् गर्भघ्नं गर्भनाशकं भवति, अथवा कटुतैलयुक्तं लवणं भगे निहितं सत् गर्भघ्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शैवलकेसरबीजं
मूलं वा चम्पकस्य वा कणया ॥
गर्भं रुणद्धि पीतं
कटुतैलं वा जरत्सुधया ॥ ६२ ॥

शैवलेति । शैवलकेसरयुक्तं मूलम् अनलचक्रकस्य कणया वा युक्तम् अनलचक्रमूलं गर्भं रुणद्धि । जरत्सुधया पीतं कटुतैलं वा गर्भं निहन्ति ।

अथ गर्भधारणोपायं ब्रूते—

ऋतुदिवसे घृतसहितं
पीत्वा नवनागकेसरस्य रजः ॥
दुग्धमनुपीय रमणी
रमणगता गर्भिणी भवति ॥ ६३ ॥

ऋत्विति । रमणी रामा ऋतुदिवसे नवनागकेसरस्य स्वनामख्यातपुष्पवृक्षस्य रजः धूलिं घृतसहितं पीत्वा तदनु तत्पश्चाद् दुग्धं पीत्वा रमणगता [1]पतिपार्श्वं गता सती गर्भिणी भवति, गर्भं धारयतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

---

१ अयं पाठः टीकाकर्तुरसंमत इव भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मूलमपि लक्ष्मणायाः
प्राज्येनाऽऽज्येन नासिकापीतम् ॥
तण्डुलजलेन पीता
ददाति पुत्रं जटामांसी ॥ ६४ ॥

मूलमिति । लक्ष्मणा श्वेतकण्टकारी, **मेदिनीकोषे** तु स्वनामख्यातं कन्दमित्युच्यते, तल्लक्षणम्—

पुत्रकारकरक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत् ॥ इति ॥

तद्गुणाश्च—मधुरा शीतला वन्ध्यादोषघ्नी रसायनी बल्या त्रिदोषघ्नी च । तस्याः मूलं प्राज्येन प्रभूतेन आज्येन घृतेन नासिकया पीतं सत् पुत्रं ददाति । अथवा जटामांसी, हिन्दीभाषायां तु जटामासी इति प्रसिद्धा । तण्डुलजलेन पीता सती पुत्रं ददातीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

गोरेकवर्णभाजः
पयसा वन्ध्यापि धारयेद्गर्भम् ॥
पीत्वा केकिशिखायाः
[1]पुत्रञ्जीवस्य वा मूलम् ॥ ६५ ॥

गोरिति । एकवर्णभाजः एकवर्णाया गोः धेनोः पयसा दुग्धेन केकिशिखायाःमयूरशिखायाः मूलं पीत्वा वन्ध्यापि गर्भं धारयेत्, अथवा पुत्रञ्जीवस्य जीवकक्षुपस्य पितौझिया इति प्रसिद्धस्य मूलम् एकवर्णायाः धेनोः दुग्धेन सह पीतं सद् गर्भं धारयेदित्यर्थः ॥ ६५ ॥

पीत्वाऽमुनैव पयसा
रजसि स्नाता च लक्ष्मणामूलम् ॥
सप्तक्षालितशालि-[2]
भक्तं भुक्त्वा सुतं लभते ॥ ६६ ॥

१ पत्रमिति द्वितीये । २ सप्ताम्बुक्षालितजलमिति पाठान्तरम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

पीत्वेति। रजसि स्नाता, ऋतुस्नातेत्यर्थः। अबला लक्ष्मणायाः श्वेतकण्टकार्याः मूलम् अमुनैव पयसा दुग्धेन पीत्वा सुतं लभते, अथवा सप्तक्षालितं सप्ताम्बुना क्षालितं यत् शालीभक्तम् ओदनं भुक्त्वा अङ्गना अवश्यमेव सुतं लभत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अथ गर्भस्रावनिवारणोपायः—

पीतं मधुसैन्धवयुत-
मुत्पलराजीवमूलशालूकम् ॥
दलमपि गोधावल्याः
साऽऽज्यं रक्तस्रुतिं हरति[1] ॥ ६७ ॥

पीतमिति। मधुसैन्धवयुतम् उत्पलं नीलकमलं, राजीवं पद्मं तन्मूलं शालूकं पद्मकन्दम् एतत् सर्वं पीतं, गोधावल्याः हंसपदीलतायाः दलमपि साऽऽज्यं घृतसहितं पीतं रक्तस्रुतिं रक्तप्रवाहं हरति, विनाशयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

उत्पलमुपला[2]मधुकं
श्यामलता लोध्रचन्दनोपेतम् ॥
तण्डुलजलेन पीतं
गर्भस्रावं निवारयति ॥ ६८ ॥

उत्पलमिति। उत्पलं नीलकमलम्, उपला शर्करा, मधुकं यष्टिमधु, हेमचन्द्रकोषे तु मधूकवृक्षेत्युच्यते, श्यामलता श्यामा नाम काचिल्लता, लोध्रः लोध इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः, एतत्सर्वं चन्दनोपेतं तण्डुलजलेन पीतं गर्भस्रावं निवारयति, दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

मधुक[3]कुशकाशसर्पिः
सितोत्पलैः सहितमथ दुग्धम् ॥
मुस्तान्वितमपि पेयं
गर्भस्रावे च शूले च ॥ ६९ ॥

१ जयतीति पुस्तकान्तरे। २ मूलेति द्वितीये। ३ रुचकेति द्वितीये।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मधुकेति । मधुकं यष्टिमधु, कुशः, काशः, सर्पिः घृतम्, एतत्सर्वं सितोत्पलैः श्वेतकमलैः सहितम् अथ मुस्तान्वितमपि भद्रमुस्तायुक्तं दुग्धं गर्भस्रावे शूले च पेयमिति भावः ॥ ६९ ॥

अथ सुखप्रसूत्युपायः कथ्यते—

खर्वश्रीपुच्छजटां
पुष्यार्कोत्पाटितां कटौ बद्ध्वा ॥
पीत्वा च लग्नगर्भा
विमुच्यते गर्भिणी झटिति ॥ ७० ॥

खर्वेति । खर्वश्रीः तिलकः, पुच्छजटां पारावतपुच्छजटां पुष्यनक्षत्रोत्पाटितां कटे त्रिके बध्वा अथवा खर्वश्रियं नागबलां पीत्वा च लग्नगर्भा गर्भिणी झटिति मुच्यते । अथ वा खर्वं कुब्जकपुष्पवृक्षं, श्रियं बिल्ववृक्षं, लवङ्गलतां वा, पुच्छं पिच्छं, जटां भूम्यामलकीं, जटामासीं वा पुष्यार्के पुष्यनक्षत्रयुक्तरविवासरे उत्पाटितां कटौ कटिदेशे बद्ध्वा पीत्वा वा लग्नगर्भा युक्तगर्भा गर्भिणी नारी झटिति शीघ्रं विमुच्यते शीघ्रं गर्भस्रावो भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कृत्वा च सप्तखण्डं
गुञ्जामूलं निबध्य कटिदेशे ॥
सूत्रैः सप्तभिरचिरात्
सुखप्रसूतिर्मूढगर्भापि ॥ ७१ ॥

कृत्वेति । गुञ्जा स्वनामख्यातोपविषजातीयमूलविषलता, तथाचोक्तं **राजनिघण्टौ**—

गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् ।
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ॥

---

१ पुष्येति द्वितीये । २ रुग्णेति द्वितीयेऽधिकः पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ।
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥ इति ॥

तस्याः मूलं सप्तखण्डं च कृत्वा सप्तभिः सूत्रैः कटिदेशे निबध्य बद्ध्वा मूढगर्भापि कठिनगर्भापि नारी, तल्लक्षणं तमेव कदाचिद्विवृद्धम्, असम्यगागतम्, अपत्यपथमनुप्राप्तम्, अनिवस्यमानम्, अपानवैगुण्यसम्मोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते । अचिरात् शीघ्रं सुखप्रसूतिर्भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

सितपिकलोचनचरणं
चर्वणपूर्वं च कर्णपूरणतः ॥
अतिगर्भपीडिताङ्गी
वनिता सुखप्रसूतिमातनुते ॥ ७२ ॥

सितेति । सितः श्वेतः, पिकः कोकिलः, तस्य लोचनं, चरणं च चर्वणं पूर्वं यस्य एतादृशं यथा स्यात्तथा कर्णपूरणतः अतिगर्भेण पीडिताङ्गी निर्पीडितदेहा वनिता सुखप्रसूतिम् आतनुते करोति, सुखेन गर्भस्रावं करोतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

मूलं कृष्णबलायाः
सितगिरिकर्णीजटायुतं लिप्त्वा ॥
क्षिप्तं योनौ जनयति
सुखप्रसूतिं मूढगर्भायाः ॥ ७३ ॥

मूलमिति । कृष्णबलायाः मूलं सितगिरिकर्णी पाण्डुराऽपराजिता तस्याः जटायुतं लिप्त्वा मूढगर्भायाः योनौ क्षिप्तं सत् सुखप्रसूतिं जनयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

कटिबद्धमरुणसूत्रैः
श्वेतबलामूलमत्र मलपातम् ॥
कुरुते च्छायापादलिप्तं
क्षिप्रमेवैक्ष्वाकवं मूलम् ॥ ७४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बद्धिमिति। श्वेतबलायाः मूलम् अरुणसूत्रैः रक्तसूत्रैः कटिबद्धं सत् मलस्य पातं कुरुते, अथवा ऐक्ष्वाकवम् इक्ष्वाकुः तिक्ततुम्बी तत्संबन्धि मूलम् आपादलिप्तं पादमभिव्याप्य लिप्तं सत् क्षिप्रमेव मलपातं कुरुत इत्यर्थः। कटिबद्धोऽरुणसूत्रैः श्वेतबलाङ्घ्रिर्निपातयत्यमरामिति वा पाठः। अमरां जरायुं निपातयति ॥ ७४ ॥

अथ योनिशूलापनयनोपाय उच्यते—

पिष्ट्वा क्षिप्तं योनौ
मूलं खरमञ्जरीपुनर्नवयोः ॥
नवसूतायाः सकलं
योनिगतं शूलमपनयति ॥ ७५ ॥

पिष्ट्वेति। खरमञ्जरी अपामार्गक्षुपः, वैद्यकनिघण्टौ तु श्वेताऽपामार्ग इत्युच्यते। पुनर्नवा स्वनामख्यातपत्रशाकभेदः, अनयोर्मूलं पिष्ट्वा योनौ क्षिप्तं सत् नवसूतायाः अभिनवप्रसूतायाः योनिगतं सकलं शूलम् अपनयति, दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

कार्पासबीजसाधित-
घृतमुन्दुरुमांससिद्धतैलं वा ॥
भगभरणेन तदीयं
सूतायाः शूलमपनयति ॥ ७६ ॥

कार्पासेति। कार्पासः, कपास इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः। तस्य बीजे साधितं घृतम्, अथवा उन्दुरोः मूषकस्य मांसे सिद्धं तैलं प्रसूतायाः भगभरणेन तदीयं शूलम् अपनयति, दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

गोमयरसगोमूत्रैः
पेषणपूर्वं घृतेन सह लेपात् ॥
हन्ति कृमीन् कामौकसि
पत्रं वरुणस्य सूतायाः ॥ ७७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

गोमयेति । वरुणस्य स्वनामख्याततिक्तशाकवृक्षस्य, तद्गुणाः- कटुः उष्णः रक्तदोषघ्नः शिरोवातहरः स्निग्धः आग्नेयः विद्रधिवातघ्नश्च । पत्रं गोमयरसगोमूत्रैः पेषणपूर्वं यथा स्यात्तथा घृतेन सह लेपनात् सूतायाः कामौकसि, गुह्यस्थानित्यर्थः । कृमीन् हन्ति, विनाशयतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अथ योनिगन्धदूरीकरणोपायं ब्रूते—

कुष्ठकमलबालोत्पल-
साधिततैलेन पूरणं योनेः ॥
अभयागुडधूपनमथ
निम्बक्वाथेन धौतायाम् ॥ ७८ ॥

कुष्ठेति । कुष्ठं प्रसिद्धं, कमलं, बालोत्पलम् एषु साधितं यत्तैलं तेन योनेः पूरणम्, अथवा निम्बस्य क्वाथेन धौतायां योन्याम् अभयागुडधूपनम् अभया हरीतकी, चिकित्सास्थाने तु आमलकीत्युच्यते । गुडः प्रसिद्धः, ताभ्यां धूपनम्, एतद्धूपेन योनिः सुगन्धयुक्ता भवतीत्यर्थः ॥७८॥

पिष्ट्वा जातीकुसुमं
ज्येष्ठीमधुपञ्चपल्लवानथवा ॥
तैलेन योनिपूरण-
मातपतप्तेन गन्धहरम् ॥ ७९ ॥

पिष्ट्वेति । जाती, चमेली इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धा । तस्याः कुसुमं, ज्येष्ठीमधु यष्टिमधु, हिन्दीभाषायां जेठीमध इति प्रसिद्धम् । पञ्चपल्लवान् आम्रजम्बूकपित्थबीजपूरबिल्वानां पल्लवान्, तथाचोक्तम्-

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः ।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ इति ॥

पिष्ट्वा आतपतप्तेन तैलेन योनिपूरणमन्तर्गन्धघ्नं मतमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ प्रसूताया योनिसङ्कोचोपायः कथ्यते—

सुरगोपकीटचूर्णं
मिलितं मूलेन कारवेल्लस्य ॥
स्मरमन्दिरमभ्यङ्गात्
संकोचयति प्रसूतायाः ॥ ८० ॥

सुरगोपेति । सुरगोपकीटस्य इन्द्रगोपकीटस्य चूर्णं कारवेल्लस्य स्वनामख्यातफलशाकलतायाः, हिन्दीभाषायां करैली इति प्रसिद्धायाः । तथाचोक्तम्—

कारवेल्लञ्चातितिक्तमग्निदीप्तिकरं लघु ।
उष्णं शीतं भेदकं च स्वादु पथ्यं समीरितम् ॥
अरुचिञ्च कफं वातं रक्तदोषं ज्वरं कृमीन् ।
पित्तं पाण्डु च कुष्ठं च नाशयेत् ॥ इति ॥

मूलेन मिलितम् अभ्यङ्गात् प्रसूतायाः स्मरमन्दिर गुह्यं संकोचयति॥८०॥

दुग्धेन पिष्टपीताः
स्तन्यं तन्वन्ति कलमतण्डुलकाः ॥
पुष्कररुहपुष्करमिव
सप्ताहाऽभ्यासयोगेन ॥ ८१ ॥

दुग्धेनेति । कलमः धान्यविशेषः तस्य तण्डुलकाः दुग्धेन आदौ पिष्टाःपश्चात् पीताः सप्ताहाऽभ्यासयोगेने पुष्कररुहपुष्करमिव जलजंपुष्करं पद्ममिव स्तन्यं तन्वन्ति, विस्तारयन्तीत्यर्थः । पुष्करं पुष्करमूलम् ॥८१॥

जयति जटास्तनकोपं
विशालमपि लेपनाद्विशालायाः ॥

---

१ कमलेति द्वितीये पुस्तके पाठः । २ जटेति द्वितीयपुस्तके पाठः । अयमेव पाठः समीचीनो भाति । एतत्पद्यार्थोपि, विशालाया जटा लेपनात् विशालमपि महान्तमपि स्तनकोपं कुचरोगं वृद्धयादिकं जयति । कुमारिकाया घीउकुमार इति ख्यातायाः कन्दोपि च मूलमपि निशया समं लेपनात् आस्कन्दति स्तनं शोषयति, सङ्कोचयतीति यावत् । स्कन्दिर गतिशोषणयोरिति धातुः । इति समुचित इति भाति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

आस्कन्दन्ति कन्दोपि च
कुमारिकायाः समं निशया ॥८२॥

जयतीति । विशालाया इन्द्रवारुणीलतायाः विशल्यायाः इति वा पाठः। लेपनात् विशालमपि स्तनकोपं स्तनवर्द्धनं संकोचं जयति, सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततइत्यर्थः । निशया हरिद्रया समं सह कुमारिकायाः कन्यायाः कन्दोपि च योनिरोगविशेषोपि आस्कन्दति, निवारयतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

सूतायाः कृशमुदरं
पीतं तक्रेण मालतीमूलम् ॥
घृतमधु लीढा[1] चोषसि
करोति धात्री समं निशया ॥ ८३ ॥

सूतायाइति । मालत्याः मूलं तक्रेण पीतं सत् सूतायाः उदरं कृशं क्षीणं करोति, उषसि प्रातःकाले निशया हरिद्रया, अथवा संग्रहणीतालीशादिचूर्णेन समं घृतमधुभ्यां लीढा धात्री आमलकी वा सूतायाः उदरं कृशं करोतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सहकारदाडिमत्वक्-
मिलित[2]ः शङ्खचूर्णलेप इव ॥
चिञ्चाकरञ्जबीजै-
र्लेपोपि क्षिपति दौर्गन्ध्यम् ॥ ८४ ॥

सहकारेति । सहकारः आम्रः, दाडिमः, अनार इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । अनयोः त्वङ्मिलितः शङ्खचूर्णस्य लेप इव चिञ्चा तिन्तिडी, करञ्जाः, हिन्दीभाषायां करोंदा इति प्रसिद्धः । अनयोर्बीजैः लेपोपि दौर्गन्ध्यं क्षिपतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

---

१ लीढ्वेति द्वितीयपुस्तके पाठः । २ जलघोलितेति द्वितीयपुस्तके पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ गात्रगन्धदूरीकरणोपायं ब्रवीति—

ककुभकुसुमजम्बूदल-
लोध्रैरुद्वर्तनं च समभागैः ॥
हरति निदाघे विहितं
घर्मादिजदेहदौर्गन्ध्यम् ॥ ८५ ॥

ककुभेति । ककुभस्य कुसुमानि च जम्बूदलानि च लोध्रं च तैः समभागैरुद्वर्तनं निदाघे विहितं घर्मादिजनितदेहदौर्गन्ध्यं हरति ॥८५॥

रोध्रोशीरशिरीषक-
पद्मकचूर्णेन मिलितदेहस्य ॥
ग्रीष्मेपि त्वग्दोषाः
स्वेदप्रभवा न जायन्ते ॥ ८६ ॥

रोध्रोशीरेति । रोध्रं लोध्रकाष्ठम्, उशीरः, खस इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । शिरीषकः स्वनामख्यातवृक्षः, तद्गुणाः—

शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः ।
दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः ॥ इति ॥

पद्मकम् एतेषां चूर्णेन मिलितदेहस्य नरस्य ग्रीष्मकालेपि स्वेदप्रभवाः त्वचो दोषाः दौर्गन्ध्यादयो न जायन्ते इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

मलयजकाश्मीरजलघु-
लोध्रतगरबालकैश्च समभागैः ॥
सकृदपि कृतमुद्वर्तन-
मतनुं तनुगन्धमपनयति ॥ ८७ ॥

मलयजेति । मलयजः चन्दनं, काश्मीरजं कुङ्कुमं, पुष्करमूलं वा, लोध्रः, तगरं, बालकं ह्रीवेरः, श्वेतमरिचो वा एतैस्सर्वैस्समभागैस्तुल्यभागैः सकृदपि कृतम् उद्वर्त्तनम् अतनु तनुगन्धं विशालदौर्गन्ध्यम् अपनयति दूरीकरोति, विनाशयतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बिल्वशिवासमभागै-
र्लेपाद्भुजमूलगन्धमपनयति ॥
परिणततिन्तिडिकान्वित-
पूतिकरञ्जोत्थबीजं वा ॥ ८८ ॥

बिल्वेति । बिल्वः हिन्दीभाषायां बेल इति प्रसिद्धः । शिवा हरीतकी, आमलकी वा अनयोः समभागैः लेपात् भुजमूलगन्धं कक्षागन्धम् अपनयति, विनाशयतीत्यर्थः । अथवा परिणततिन्तिडिकान्वितं परिपक्वचिञ्चायुक्तं चिञ्चा हिन्दीषायाम् इमिली इति प्रसिद्धा । पक्वतद्गुणाः-सरा रुच्या वह्निकृत् वस्तिशोधनी च । पूतिकरञ्जः करञ्जवृक्षविशेषः,तदुत्थबीजं तद्बीजगुणः-बल्यं तस्य लेपात् कक्षागन्धं विनाशयतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अथ मुखगन्धदूरीकरणोपायं ब्रूते—

आस्वादिता च सकृदपि
मुखगन्धं सकलमपनयति ॥
त्वग्बीजपूरकफलजा
पवनमवाच्यं[1] च नाशयति ॥ ८९ ॥

आस्वादितेति । बीजपूरकफलजा मातुलुङ्गफलजा त्वक् सकृदपि आस्वादिता च सकलं मुखगन्धम् अपनयति विनाशयति, अवाच्यं पवनं च, अधोवायुमित्यर्थः । नाशयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

कुष्ठैलवालुकैला-
यष्टीमधुमुस्तधान्यकृतकवलः ॥
हरति मुखगन्धमखिलं
क्षिपति रसोनादिकं गन्धम् ॥ ९० ॥

कुष्ठेति । कुष्ठं प्रसिद्धम् एलवालुकं स्वनामप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषः,

---

१ अवश्यमिति द्वितीय पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तद्गुणाः-कटुपाकं कषायं लघु शीतलं कण्डूकुष्ठकृमिघ्नं तृष्णाछर्दिक-फपित्तरक्तमूत्रहरम्। एला स्वनामख्यातपण्यद्रव्यं,हिन्दीभाषायाम् इलायची इति प्रसिद्धा। तद्गुणाःशीतलतिक्तोष्णसुगन्धितपित्तघ्नं कफघ्नं हृद्रोगकरं मलार्तिवान्तिपुंस्त्वघ्नं च। यष्टीमधु स्वनामख्यातमधुरकाष्ठं, हिन्दीभाषायां जेठीमध इति प्रसिद्धम्। मुस्तः मुस्तकः, धान्यञ्च एतैस्सर्वैः कृतकवलस्सन् अखिलं मुखस्य गन्धं हराति रसोनादिकगन्धं लशुनादिगन्धं च क्षिपतीत्यर्थः ॥ ९० ॥

जातिफलजातिपत्री-
फणिज्जबाह्लीककुष्ठसंचारिता ॥
अपहरति पूतिगन्धं
[1]मुखविवरपरिस्थिता गुटिका ॥ ९१ ॥

जातिफलेति। जातीफलं स्वनामख्यातसुगन्धफलं, तद्गुणाः तिक्ता कटु कफघ्नं लघु तृष्णाघ्नं मुखक्लेददौर्गन्ध्यघ्नं च। जातिपत्री जातीफलत्वक् हिन्दीभाषायां जावित्री इति प्रसिद्धा। तद्गुणाः कटुः तिक्ता सुरभिःकफजाड्यहरी मुखवैशद्यजननी च। फणिज्जः क्षुद्रपत्रतुलसीभेदः, गन्धतुलसी वा, वाह्लीकं कुङ्कुमं, हिङ्गु वा कुष्ठं प्रसिद्धम् एतैस्सर्वैस्संचरिचा युक्ता गुटिका मुखविवरे मुखच्छिद्रे परिस्थिता सती पूतिगन्धं दुर्गन्धमित्यर्थः। अपहरति, विनाशयतीति भावः ॥ ९१ ॥

वि[2]घटयति पूतिगन्धं
मुखगन्धं खाद्यमानमनुदिवसम् ॥

---

१ एतदनन्तरम्—

जम्बूदलं पीलुतरोः प्रसूनं मुद्गेन तुल्यं मसृणं प्रपिष्टम् ॥
एतेन लिप्तं युवतीशरीरं घर्मं त्यजत्याशु निदाघकाले ॥

पद्यमिदं द्वितीयपुस्तकेऽधिको दृश्यते

२ एतत्पश्चात्

सकेसरोशीरशिरीषलोध्रैश्चूर्णीकृतैरङ्गविरूक्षणेन ॥
ग्रीष्मे नराणां न कदापि देहे घर्मस्रुतिः स्यादिति भोजराजः ॥

इदं पद्यं द्वितीयपुस्तकेऽधिको विलोक्यते।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

कटुतिक्तकषायरसं
तैलयुतं दन्तधावनं पुंसाम् ॥ ९२ ॥

विघटयतीति । कटुतिक्तकषायरसं तैलयुक्तं दन्तधावनम् अनुदिवसं प्रतिदिनं खाद्यमानं पुंसां पूतिगन्धं दुर्गन्धं मुखगन्धं च विघटयति, नाशयतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

अथ स्वरमाधुर्यकरणोपायं कथयति—

जातिफलैलापिप्पलि
लाजकमधुमातुलुङ्गदललेहः ॥
सतताभ्यासात्कुरुते
किन्नरमधुरस्वरं पुरुषम् ॥ ९३ ॥

जातिफलेति । जातिफलं प्रसिद्धम्, एला, पिप्पलिः, हिन्दीभाषायां पीपर इति प्रसिद्धा । लाजकम् उशीरः, मधु, मातुलुङ्गदलं हिन्दीभाषायां बिजौरा इति प्रसिद्धम् । एतेषां लेहः सतताभ्यासात् पुरुषं किन्नरवत् मधुरस्वरं कुरुत इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

अथ स्त्रीणामङ्गरागं कथयति—

तिलसर्षपरजनीद्वय-
कुष्ठकृतोद्वर्त्तनानि भजमाना[1] ॥
कान्तिं हसन्ति हेम्नो
बिभ्रति सौरभ्यमधिकं च ॥ ९४ ॥

---

१ एतत्पद्यानन्तरम्—

आदौ बिल्वदलं ततो मरुवकं पुष्पाण्यशोकस्य तु
प्रत्यादित्यमदभ्रमेव हविषा पूतीचलां निक्षिपेत् ॥
केतक्याः कुसुमानि चेह च मुहुः शेषे श्रियेत्यशला-
दित्यं कायमिदं महापरिमलं तैलं नरः सिद्धये ॥ ९७ ॥

पद्यमिदं द्वितीयेऽधिकतया दृश्यते

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तिलेति । तिलाः, सर्षपः, रजनीद्वयं, कुष्ठं, हरिद्राद्वयं, प्रसिद्धम् एतैः कृतानि उद्वर्त्तनानि भजमाना नराः हेम्नः कान्तिं हसन्ति कान्तिजित-हेमच्छवयो भवन्तीत्यर्थः । अधिकं सौरभ्यं च बिभ्रतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

निम्बारग्वधदाडिम-
शिरीषकल्कैः सलोध्रकैः स्त्रीणाम्[1] ॥
रजनीयुतमुस्तैः[2] स्या-
दङ्गानां सुन्दरो रागः[3] ॥ ९५ ॥

निम्बेति । निम्बः प्रसिद्धः । आरग्वधः, हिन्दीभाषायाम् अमलतास इति प्रसिद्धः । दाडिमः अनार इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । शिरीषवल्कः एतैः लोध्रकं लोध्रकाष्ठं तत्सहितैः रजनीयुता हरिद्रायुक्ता मुस्ता भद्रमुस्ता एतैस्सर्वैः स्त्रीणामङ्गानां सुन्दरो रागः स्यादित्यर्थः ॥ ९५ ॥

कृष्णतिलकृष्णजीरक-
सिद्धार्थजीरकैः समं पयसा ॥
लेपोऽतिवदनसुभगोऽ-
प्यङ्गकलङ्कं च नाशयति ॥ ९६ ॥

कृष्णतिलेति । कृष्णतिलः, कृष्णजीरकः, हिन्दीभाषायां मगरैला इति प्रसिद्धः । सिद्धार्थः गौरसर्षपः, जीरकः हिन्दीभाषायां जीरा इति प्रसिद्धः । एतैस्सर्वैः पयसा समं कृत लेपः पुरुषः अतिसुन्दराङ्गोपि, अङ्गकलङ्कं च नाशयतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

---

१ एतत्पद्यानन्तरम्—

स्वर्णाम्बुदोशीरशिखीयुतानां पथ्यायुतानां च विलेपनेन ॥

स्नात्वा नरः सौरभमर्द्धमासं वैकल्यमाप्नोति शिरोरुहस्य ॥

श्लोकोयं द्वितीयपुस्तकेऽधिको लभ्यते । २ रजनीयुतैर्मुखे स्यादिति द्वितीये पाठः ।
३ लेप इति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अपनयति बदरमज्जा
गुडमधुनवनीतसंयुताऽप्यङ्कम् ॥
लेपेन वरुणकल्कल-
मज्जाक्षीरेण पिष्टं वा ॥ ९७ ॥

अपनयतीति । बदरः, हिन्दीभाषायां बेर इति प्रसिद्धः । तस्य मज्जा गुडमधुनवनीतैः संयुता युक्ता तस्या लेपेन अङ्कलङ्कम् अपनयति विनाशयति । अथवा वरुणकल्कलमज्जाक्षीरेण पिष्टं सत् अङ्कलङ्कं विनाशयतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

लोध्रवचाधान्याकै-
र्यौवनपिटकापहो लेपः ॥
गोरोचनान्वितेन च
लेपो मरिचेन तादृक्षः ॥ ९८ ॥

लोध्रेति । लोध्रः, लोध इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धः । वचा, वच इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धा । धान्याकं धान्यकम् एतैस्सर्वैर्लेपः यौवनस्य पिटका पिडका व्रणविशेषः, प्रमेहजन्यविस्फोटकभेदो वा, तन्नाशकरो भवतीत्यर्थः । गोरोचना स्वनामख्यातसारजवर्गीयद्रव्यं, तथाचोक्तम्—

गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा ।
विषा लक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥ इति ॥

तया अन्वितेन मरिचेन च लेपः तादृक्षः यौवनपिटकापहो भवतीत्यर्थः॥९८॥

वितुषयवचूर्णयष्टी-
मधुसितसिद्धार्थलोध्रलेपेन ॥
स्त्रीणां भवन्ति नियतं-
वरकाञ्चनतुल्यानि वदनानि ॥ ९९ ॥

---

१ द्रुतेति द्वितीये ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वितुषेति । वितुषः तुषरहितः यवः तस्य चूर्णं, यष्टी यष्टिमधु, मधु, सितसिद्धार्थः श्वेतसर्षपः, लोध्रः एतेषां लेपेन स्त्रीणां वदनानि नियतं वरं श्रेष्ठं काञ्चनं सुवर्णं तत्तुल्यानि तत्सदृशानि भवन्तीत्यर्थः ॥९९॥

परिणतवटदलकाञ्चन-
पर्णीमधुकप्रियङ्गुपद्मानाम् ॥
सहदेवीहरिचन्दन-
लाक्षावाह्लीकलोध्राणाम् ॥ १०० ॥
समभागैर्जलपिष्टै-
र्विलासिनीनां करोति नियतमयम् ॥
अधरितशारदशशधर-
दीधिति मुखपङ्कजं लेपः ॥ १०१ ॥

परिणतेति । परिणतं परिपक्वं वटदलं वटपत्रं, काञ्चनपर्णी, कचनार इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धा । मधुकं यष्टिमधु, प्रियङ्गुः स्वनामख्यातसुगन्धलता, तद्गुणाश्च—शीतला तिक्ता दाहरक्तपित्तघ्नी वान्तिभ्रान्तिज्वरघ्नी मुखजाड्यहरी च । पद्मं कमलं तेषाम्, सहदेवी, सहदेइआ इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धा । हरिचन्दनं प्रसिद्धं, लाक्षा, लाही इति हिन्दीभाषायां प्रसिद्धा । वाह्लीकं कुङ्कुमं, लोध्रः एतेषां समभागैः जलपिष्टैः अयं लेपः विलासिनीनाम् अधरितः तिरस्कृतः शारदः शरत्कालीनः शशधरः चन्द्रः तस्य दीधितिः किरणं येन एतादृशं मुखकमलं नियतम्, अवश्यमेव करोतीत्यर्थः ॥ १०० ॥ १०१ ॥

अथ कुचोन्नतिकरणोपायः कथ्यते —

श्रोतोञ्जनतण्डुलजल-
नस्याभ्यासेन भवति युवतीनाम् ॥
रसिकहृदयधनतस्कर-
मतिविपुलोत्तुङ्गकुचयुगलम् ॥ १०२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रोतोञ्जनेति । श्रोतः शिरा, अञ्जनं प्रसिद्धं, तण्डुलजलनस्यं तस्याऽभ्यासेन युवतीनां कुचयुगलं रसिकानां हृदयमेव धनं तस्य तस्करम्, अतिविपुलोत्तुङ्गम् अतिविशालम् उन्नतं च भवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

युवतिवचाकटुकान्वित-
कृताञ्जलीरजनितुल्यमात्राभिः ॥
गोमहिषीघृततुल्यं
तैलं संसाधितं विधिना ॥ १०३ ॥

कुरुते परिणतवयसा-
मपि वनितानां त्रिसप्तरात्रेण ॥
स्थिरविपुलतुङ्गकठिनं
स्तनयुगलं तस्य योगेन ॥ १०४ ॥

युवतीति । युवतिः प्रियङ्गुः, वचा प्रसिद्धा, कटुका कटुकरोहिणी, ताभिः अन्विता, कृताञ्जली लज्जावती लता, रजनिः हरिद्रा एतासां तुल्यमात्राभिः विधिना संसाधितं गोमहिषीघृततुल्यं तैलं तस्य योगेन परिणतवयसामपि, वृद्धानामित्यर्थः वनितानां स्तनयुगलं त्रिसप्तरात्रेण स्थिरं विपुलं तुङ्गं कठिनं कुरुते इत्यर्थः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

गृहगतगोलाङ्गूलो
नवनीतं भोजितस्सहरितालम् ॥
अथ तन्मललिप्तकरो
हरति कुचं मुष्टिबन्धेन ॥ १०५ ॥

गृहगतेति । गृहगतः गोलाङ्गूलः कपिः, सहरितालं नवनीतं भोजितः, अथानन्तरं तस्य मलेन लिप्तकरः मुष्टिबन्धेन कुचं हरतीत्यर्थः १०५।

१ गृहगतधवलज्येष्ठा सहरितालं सनवनीतमशितवतीति द्वितीये पाठः । अत्र गृहगतधवलज्येष्ठा गृहगोधिका ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सुरगोपभूमिलतयो-
श्चूर्णं यस्या भगे नरः क्षिपति ॥
स्तम्भितशस्त्र इवाऽऽजौ
तदितरपुरुषो रते तस्याः ॥ १०६ ॥

सुरगोपेति । सुरगोपः इन्द्रगोपकीटः, भूमिलता शङ्खपुष्पी लता अनयोः चूर्णं नरः यस्याः भगे क्षिपति तस्याः रते तस्मात् इतरपुरुषः आजौ संग्रामे रुद्धशस्त्र इव जायत इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

गगनसमागतवल्गुलि-
विष्ठालिप्तध्वजेन यां भजते ॥
सकृदपि सा तदितरतो
वाञ्छां दूरेण परिहरति ॥ १०७ ॥

गगनेति । गगने समागता वल्गुली प्रतुदपक्षिविशेषः, तस्याः विष्ठया लिप्तेन ध्वजेन पुरुषः यां वनितां सकृदपि भजते सा तदितरतः वाञ्छाम् अभिलाषां दूरेण परिहरतीत्यर्थः । स्वविष्ठामपि केचिद्वदन्ति १०७

तां विष्ठां पुटपाके
दग्ध्वा सह काञ्जिकेन भगलेपात् ॥
[1]भवति कृता प्रकृतिस्था
रमणी रमणीयताभूमिः ॥ १०८ ॥

तामिति । तां विष्ठां पुटपाके दग्ध्वा काञ्जिकेन सह हिन्दीभाषायां कांजी इति प्रसिद्धः । भगस्य लेपात् प्रकृतिस्था कृता सती रमणी रमणीयता सुन्दरता तस्या भूमिः भवतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

खररेतोमिलितारुण-
मुखकपिरेतोविलिप्तरतिनिलयाम् ॥

---

१ भजति प्रकृतिं सा खलु इति द्वितीयस्य पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गत्वा न जातु कामी
कामयते कामिनीमन्याम् ॥ १०९ ॥

खररेत इति । खररेतसा गर्दभवीर्येण मिलितम् अरुणमुखकपिरेतः तेन विलिप्तरातिनिलयां लिप्तगुह्यां कामिनीं गत्वा कामी अन्यां कामिनीं जातु कदाचिदपि न कामयते ॥ १०९ ॥

अथ क्लीबत्वप्राप्तिकारणं ब्रूते—

षण्ढो भवती नरोऽसौ
बहुवारदले खुरे च खट्वायाः ॥
यस्यालक्तकपत्रे
बद्धा निक्षिप्यते रेतः ॥ ११० ॥

षण्ढइति । यस्य रेतो बहुवारदले बहुवारो वृक्षविशेषस्तस्य दले, खट्वायाः खुरे पादे अलक्तकपत्रे च बद्ध्वा निक्षिप्यते स नरः षण्ढो भवति, नपुंसकत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११० ॥

अजमूत्रभावितं ष-
ड्बिन्दुरजोरजनिचूर्णयुगमशितम् ॥
उपनयति नियतमचिरा-
न्नरस्य यूनोऽपि षण्ढत्वम् ॥ १११ ॥

अजमूत्रेति । अजमूत्रे छागमूत्रे भावितं षड्बिन्दुरजः रजनिचूर्णयुगं हरिद्राचूर्णयुगलम्, अशितं सत् यूनोऽपि नरस्य षण्ढत्वम् अचिरात् शीघ्रं नियतम्, अवश्यमेव उपनयति प्रापयतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अथ षण्ढत्वनाशनप्रकार उच्यते ।

सतिलं गोक्षुरचूर्णं
छागीक्षीरेण साधितं मधुना ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सह पीतं सप्ताहा-
च्छमयति षण्ढत्वमचिरेण[1] ॥ ११२ ॥

सतिलमिति । तिलसहितं गोक्षुरः स्वनामख्यातक्षुपः, हिन्दीभाषायां गोखुरु इति प्रसिद्धः । तस्य चूर्णं छागीक्षीरेण साधितं सप्ताहात् मधुना सह पीतम् अचिरेण शीघ्रं षण्ढत्वं शमयतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

नरपार्श्वस्थेनास्थ्ना
विद्धं करभास्थि स्थाप्यते यस्याः ॥
शयनशिरोभागे स्या-
ल्लग्नत्वं तस्य रतिकाले ॥ ११३ ॥

नरपार्श्वेति । नरपार्श्वस्थितेन अस्थ्ना विद्धं करभास्थि उष्ट्रास्थि यस्य शयनशिरोभागे स्थाप्यते तस्य रतिकाले लग्नत्वं स्यात् कलहः स्यादित्यर्थः । भगनिहितम्मेहनं न निर्गच्छतीत्यर्थः । तदुद्धरणान्मोक्षः ॥ ११३ ॥

अथ वैरोत्पादनप्रकारं कथयति—

क्रियते पेचकमेचक-
काकासृक्सर्पिषा ययोर्नाम्ना ॥
कोविल्लक[2]समिदष्टो-
त्तरशतहोमो[3] भवेद् द्वेषः ॥ ११४ ॥

क्रियतइति । पेचकः उलूकः तद्वत् मेचकः कालवर्णः काकः तस्य असृक्सर्पिषा ययोर्नाम्ना कोविल्लस्य बिल्वस्य समिद्भिः अष्टोत्तरशतहोमः क्रियते तयोः द्वेषो वैरं भवेदित्यर्थः ॥ ११४ ॥

काकोलूकजरोम्णा
होमश्च मिथुनयोस्तद्वत् ॥

---

१ नियतमिति द्वितीये पाठः । २ कोकिलेति क्वचित् पाठः । ३ होमयोर्द्वेष इति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अनयोरसृजा होमो[1]
नाम लिखित्वा च निम्बदलैः ॥ ११५ ॥

काकोलूकेति । मिथुनयोर्नाम निम्बस्य दलैः लिखित्वा काकोलूकजरोम्णा होमः, अथवा अनयोः असृजा रक्तेन होमः तद्वत् परस्परं वैरं भवतीत्यर्थः ॥ ११५ ॥

मूषकमार्जारद्विज-
दिगम्बराणां च रोमभिरपि[3] ॥
क्रियते[4] यस्मिन् वेश्मनि
तत्रत्यानां मिथो वैरम् ॥ ११६ ॥

मूषकेति । मूषकः आखुः, मार्जारः विडालः, द्विजः अण्डजः, दिगम्बरः एतेषामपि रोमभिः यस्मिन् वेश्मनि गृहे होमः क्रियते तत्र स्थितानां पुरुषाणां मिथो वैरं भवति । द्विजो ब्राह्मणो वा यत्र वेश्मनि एतैरोमभिः दीपो धूपश्च दीयते तत्रस्थानां मिथो वैरमित्यर्थः ॥ ११६ ॥

अथ प्रीत्युत्पादनप्रकारं कथयति—

सुरतरुतगरवचा-[5]
गुरुमृगमदमलयजरसैः ॥
धूपो वेश्मनि विहितः
परस्परं प्रीतिमातनुते ॥ ११७ ॥

सुरतरुरिति । सुरतरुः कल्पवृक्षः, तगरं, वचा, अगुरुः कृष्णागुरुः, मृगमदः कस्तूरी, मलयजः चन्दनम् एतेषां रसैः वेश्मनि विहितः धूपः परस्परं प्रीतिम् आतनुते, करोतीत्यर्थः ॥ ११७ ॥

---

१ यूनोरिति द्वितीये पाठः । २ द्रप इति द्वितीये । ३ रोमभिर्धूपइति द्वितीये पाठः । ४ वेश्मनि विदितश्लेषां परस्पं प्रीतिमातनुते इति द्वितीये पाठो दृश्यते । ५ पद्यमिदं द्वितीये न दृश्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ नागार्जुनस्य योगानुद्धरति—

नागार्जुनेन कथिता
योगा बहवश्चतुर्दशद्रव्यैः ॥
दृष्टफलान् प्रकृतानिह
योगांस्तत्रोद्धरिष्यामः ॥ ११८ ॥

नागार्जुनेनेति । नागार्जुनाख्येन सिद्धेन बहवो योगाश्चतुर्दशद्रव्यैः कथिताः, दृष्टफलान् तत्रस्थान् प्रकृतान् प्रसिद्धान् योगानिह शास्त्रे उद्धरिष्यामः ॥ ११८ ॥

भृङ्गरजोमोहलते
मोहयतस्तिलकतो विश्वम् ॥
अजकर्ण्या सरुदन्त्या
सह सहदेव्या च लज्जालुः ॥ ११९ ॥

भृङ्गरजइति । भृङ्गरजो मार्कवरजः, मोहलता धत्तूरः, यदि वा मोहलतैव, तिलकतः तत्तिलकेन विश्वं जगन्मोहयतः, अजकर्ण्या रुदन्त्या सहितया, सहदेव्या सह लज्जालुश्च तिलकेन विश्वं जगद् मोहयत इति सम्बन्धः ॥ ११९ ॥

अथ वशीभावप्रकारं ब्रूते—

शिखिशिखयाऽञ्जारिकया
सहिते सुरवारुणीकृताञ्जल्यौ ॥
भगनिहिते भामिन्या
दासीभावं च दासतां पुंसः ॥ १२० ॥

शिखिशिखेति । शिखिशिखया मयूरशिखयाऽञ्जारिकया सहिते सुरवारुणीकृताञ्जल्यौ भगनिहिते भामिन्या दासीभावं, पुरुषस्य दासभावं च कुरुत इत्यर्थः । कृताञ्जलिर्लज्जालूरिति ॥ १२० ॥

१ अतः परं काञ्चीनाथराचिता टीका न लभ्यते अतः टिप्पणिकया सहितं मुद्र्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भृङ्गरजोलज्जालुक-
हरजटधवलार्कलेपतो वपुषः ॥
क्रान्तासितार्कपुञ्जरि-
हरजटगुलिका वशीकुरुते ॥ १२१ ॥

भृङ्गरजइति । भृङ्गरजोलज्जालुकहरजटधवलार्कलेपः, भृङ्गरजः प्रसिद्धः, लज्जालुकः कृताञ्जलिः, हरजटा रुद्रजटा, धवलार्कः श्वेतार्कमूलम् एतैः कृतलेपः पुरुषः यथा वशीकरुते तथा क्रान्ता विष्णुक्रान्ता, सितार्कः श्वेतार्कमूलम्, पुञ्जरी पुत्रजारिः, हरजटा रुद्रजटा च एतैः कृता गुटिका वशीकुरुते ॥ १२१ ॥

गोचन्दनाजकर्णी-
रुदन्तिकाकन्यकाभिरिह विहितः ॥
भगलेपो मरणान्तं
स्त्रीणाम्प्रेम प्रसाधयति ॥ १२२ ॥

गोचन्दनेति । गोचन्दनादिभिः कृतो भगलेपो मरणान्तं स्त्रीणाम्प्रेम प्रसाधयति । कन्यका कन्याकुमारी ॥ १२२ ॥

लज्जालुकसहदेवी
कन्यागोरोचनोद्भवञ्चूर्णम् ॥
ताम्बूलेन विकीर्णं
नार्या परमं वशीकरणम् ॥ १२३ ॥

लज्जालुकेति । लज्जालुकसहदेवीकन्यागोरोचनोद्भवञ्चूर्णम् ताम्बूलेन विकीर्णं दत्तं सत नार्याः परमं वशीकरणम् ॥ १२३ ॥

विष्णुक्रान्तासितरवि-
कृताञ्जलीशिखिशिखाभिरालेपः ॥
वनितावराङ्गविवरे
द्रावणमङ्गे वशीकरणम् ॥ १२४ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विष्णुक्रान्तेति । विष्णुक्रान्तादिभिर्लेपो वनितानां वराङ्गविवरे स्मरमन्दिररन्ध्रे द्रावणः । अंगे कृतो लेपो वशीकरणः ॥ १२४ ॥

अथ बीजस्तम्भनोपायं कथयति–

भृङ्गरजः कन्याभ्यां
विष्णुक्रान्तासजातिकामिलिता ॥
सा मुखधृतगुटिका वा
बीजस्तम्भं रते कुरुते ॥ १२५ ॥

भृङ्गेति । भृंगरजःकन्याभ्यां विष्णुक्रान्ता सजातिकामिलिता एताभिः कृता गुटिका मुखधृता रतौ च बीजस्तम्भं कुरुते ॥ १२५ ॥

अथ दुर्भगायाः सौभाग्यकरणोपायं ब्रूते–

विष्णुक्रान्ताहरजट-
भृङ्गरजोभिस्समेतसहदेव्या ॥
स्मरसदनविलेपनतः
सौभाग्यं दुर्भगा लभते ॥ १२६ ॥

विष्णुक्रान्तेति । विष्णुक्रान्ताहरजटाभृंगरजोभिः समेतया सहदेव्या स्मरसदनविलेपनतः मदनसदनलेपात् दुर्भगाऽपि सौभाग्यं लभते ॥ १२६ ॥

गर्भधारणोपायं कथयति–

गोचन्दनदण्डोत्पल-
विष्णुक्रान्ताकृताञ्जलीचूर्णम् ॥
रजसि स्नाता पीत्वा
गर्भं वहेत वन्ध्याऽपि ॥ १२७ ॥

---

१ रजसि स्नात्वा पीत्वा गर्भवती भवति वन्ध्याऽपि इति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

गोचन्दनेति । गोचन्दनदण्डोत्पलविष्णुक्रान्ताकृताञ्जलीनां चूर्णम्, रजसि स्नाता ऋतुस्नाताऽङ्गना पीत्वा वन्ध्याऽपि गर्भं वहेत भजति, गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

सुखप्रसूत्युपायं निगदति-

सरुदन्त्या शिखिशिखया
पुत्रञ्जातांकुमारिके मिलिते ॥
गुह्ये निधाय धत्ते
सुखसूतम्मूढगर्भाऽपि ॥ १२८ ॥

सरुदन्त्येति । शिखिशिखया सरुदन्त्या, जातिकुमारिके मिलित एतान्यौषधानि गुह्ये निधाय मूढगर्भाऽपि सुखसूतं पुत्रं धत्ते ॥ १२८ ॥

उपसंहरति-

सरुदन्त्या हरजटया
सह सहदेव्या च शिखिशिखया ॥
कृतलेपस्य शरीरे
समस्तकार्य्याणि सिध्यन्ति ॥ १२९ ॥

सरुदन्त्येति । एतैः शरीरे कृतलेपस्य समस्तकार्याणि सिध्यन्ति । आगमभाषाप्रसिद्धानि, लिङ्गभाषाप्रसिद्धानि चौषधानि अञ्जसा साकल्येन वक्तुं कस्समर्थः, अतो मयाऽपि यावज्ज्ञातन्तावदुक्तम् ॥१२९॥

उद्धूतः पारिभद्रादमरनरफणिप्रेयसीगीतकीर्तेः
नप्ता तेजोकनाम्नस्सदासि बहुमतःपण्डितानां कवीनाम्॥

---

१ पुत्रञ्जीवेति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एतच्छ्रीगद्यविद्याधरकवितनयः कामकेलीरहस्यं
कोक्कोकः कामुकानाङ्किमपि रतिकरं व्याकरोत्कौतुकेन १३०

इति श्रीसिद्धपण्डितकोक्कोककविविरचिते रतिरहस्ये

सकलस्त्रीप्रस्तावभेदयोगो नाम

पञ्चदशः परिच्छेदः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

उद्भूतइति । अमरनरफणिप्रेयसीगीतकीर्तेः लोकत्रयप्रसिद्धादित्यर्थः । अस्य कीर्तिर्लोकत्रये स्थितरमणीभिर्गीयत इत्यर्थः । एवम्भूतात् **पारिभद्रात्** पारिभद्राभिधानात् महापुरुषादुद्भूतः जातः । **तेजोकनाम्नः** तेजोक इति प्रसिद्धस्य नप्ता पौत्रः, तेजोकनामाऽस्य पितामहः इत्यर्थः । पण्डितानां कवीनाञ्च सदसि बहुमतः श्रीगद्यविद्याधरकवितनयः । अस्य पितुः पारिभद्रस्य श्रीगद्यविद्याधर इति विरुदनामेत्यवधेयम् । एवम्भूतः कोक्कोकः कामुकानां रतिकरम् एतत् किमपि कामकेलीरहस्यं **रतिरहस्यन्नाम** कामशास्त्रं कौतुकेन कुतूहलेन व्याकरोत् व्याहृतवान् ॥ १३० ॥

इति श्रीकाञ्चीनाथकृतायां रतिरहस्यदीपिकायां

सकलस्त्रीप्रस्तावभेदयोगो नाम

पञ्चदशः परिच्छेदः ॥

समाप्तेयं टीका ।

---

१ वैद्यविद्येति द्वितीये पाठः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

CENTRAL MUSEUM, LAHORE.

THE BUDDHA STORY IN STONE

AN INTERPRETATION OF THIRTY-FOUR GRAECO-BUDDHIST SCULPTURES IN THE LAHORE MUSEUM

BY

H. HARGREAVES.

Fourth Impression.

Lahore :

Printed by the Superintendent, Government Printing, Punjab.

1939.

Price : annas 8 only.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

THE BUDDHA STORY IN STONE

By

H. HARGREAVES,

Superintendent, Archæological Survey, Frontier Circle.

Fourth Impression.

Lahore :

Printed by the Superintendent, Government Printing, Punjab.

1939.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOGRAPHY.

BEAL .. Buddhist Records of the Western World 2 Vols. London, 1906.

" .. The Romantic Legend of Sákya Buddha London, 1875.

FOUCHER .. L'Art Gréco-Bouddhique du Gandhára. Vol. I. Paris, 1905.

" .. Notes sur la géographie ancienne du Gandhára. Hanoi, 1902.

" .. Les bas-reliefs du Stúpa de Sikri. Paris, 1903.

KERN .. Manual of Indian Buddhism. Strassburg, 1896.

ROCKHILL .. The Life of the Buddha. London, 1884.

SPOONER .. Handbook to the sculptures in the Peshawar Museum. Bombay, 1910.

TAKAKUSU .. A Record of The Buddhist Religion by I-tsing. Oxford, 1896.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOGRAPHY.

BEAL .. Buddhist Records of the Western World 2 Vols. London, 1906.

" .. The Romantic Legend of Sákya Buddha London, 1875.

FOUCHER .. L'Art Gréco-Bouddhique du Gandhára. Vol. I. Paris, 1905.

" .. Notes sur la géographie ancienne du Gandhára. Hanoi, 1902.

" .. Les bas-reliefs du Stúpa de Sikri. Paris, 1903.

KERN .. Manual of Indian Buddhism. Strassburg, 1896.

ROCKHILL .. The Life of the Buddha. London, 1884.

SPOONER .. Handbook to the sculptures in the Peshawar Museum. Bombay, 1910.

TAKAKUSU .. A Record of The Buddhist Religion by I-tsing. Oxford, 1896.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

PREFACE.

THE Buddha Story in Stone was one of a series of lectures delivered at the Central Museum, Lahore, during the cold weather of 1913-14. It is now issued in permanent form in the hope that it may prove a popular guide and introduction to the collection of Græco Buddhist sculptures which form the greater portion of the archæological section of that museum.

To the student of Buddhist art in India the Lahore sculptures need no introduction, for the works of M. A. Foucher, Professor A. Grünwedel and Dr. J. Burgess have been largely devoted to their publication and elucidation, while to an even wider circle they are no less familiar from the delightful pages of Rudyard Kipling's novel *Kim*.

No new theories or assertions of having made any discoveries regarding the reliefs are here advanced and controversial matters, such as the date of the sculptures and the identification of particular personages, have been avoided or referred to in footnotes only. In the Bibliography will be found the sources of all the subject matter of the lecture, and the only claim put forward is that of making accessible to the casual visitor information scattered through many books, some of which are in a language not so familiar as English and are not usually to be found in Indian libraries.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

In particular I would acknowledge my indebtedness to M. A. Foucher whose *L'art gréco-bouddhique du Gandhára* still remains the most complete and accurate interpretation of these reliefs, and to Dr. D. B. Spooner to whose *Handbook to the Sculptures in the Peshawar Museum* I have made frequent recourse. To complete the circle of my acknowledgment let me add that the title of the lecture was suggested by peasant visitors to the museum who, with the unerring accuracy of the simple, designate these reliefs *patthar kí taṣwīrēn*, stone pictures.

H. HARGREAVES.

Lahore, April 14*th*, 1914.

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

The reception accorded to this little publication has been unexpectedly favourable, and not only has a third edition been necessary but there has been a wide-spread demand for a vernacular edition also. This demand has been met by the issue of an Urdu translation of the text under the title of *Budh kí kahání, patthron kí zabání*. The translation was undertaken by Maulvi Nur Bakhsh, M.A., Professor, Government College, Lahore, to whom I am indebted for a very able rendering of the text and for giving to this lecture a greatly extended usefulness.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Since the issue of the first edition in 1914 archæological research has made many advances towards a fuller interpretation of these reliefs. For Vajrapáṇi (p. 20), the amorous couple of Fig. XVIII, and the seated monk of Fig. XXXII plausible identifications have now been proposed, and there is more general agreement as to the probable date of the sculptures. These points being, however, of greater archæological than general interest, it has been thought unnecessary to refer to them in footnotes or embody them in the text, lest under a burden of technical details this publication should lose its distinctive character of a simple and popular guide for the general visitor to the Lahore Museum.

H. HARGREAVES.

Peshawar, December, 1923.

PREFACE TO THE FOURTH EDITION.

The fourth edition is a reprint of the third with the difference that the numbers of the panels in the Sikri Stupa have been changed to make the arrangement chronological.

K. N. SITA RAM.

Lahore, June 22nd, 1938.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The Buddha Story in Stone.

INTRODUCTION.

During the six months it was my privilege to work in the galleries of the Lahore Museum I overheard, all unseen, many strange designations applied to those sculptures which are at once the pride of the Punjab and the envy of European collectors. Some, not a little scornful, denominated them 'a lot of old stones,' and yet I venture to-night, without apology, to direct your attention to some of these same old stones for, if we are ready to believe with Pope that 'the proper study of mankind is man,' then man's handiwork as the outward expression of his mental activities and artistic longings is surely worthy of our consideration.

Moreover, the very fact that these sculptures are old increases their claim to our appreciation and makes a further appeal to that obscure, but very real interest which the love of the past has for most of us, an appeal not only to our curiosity but also to our intellect and even our affections.

On the artistic merit of these sculptures or the technical skill of their unknown artists I may not dwell to-night, but must limit myself to a consideration of their significance in the illustration of Buddhist belief and practice in the early days of our era when Buddhism flourished on the North-West Frontier of India.

These sculptures, sometimes designated Gandhára sculptures but more correctly, perhaps, Græco-Buddhist emanate almost without exception from what is, to-day, the district of Peshawar, a region whose ancient name was Gandhára, a name familiar to many of my audience as the birthplace of the princess Gandhári, the mother of the Kauravas. We know from the records of pious

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

pilgrims that as late as the 7th century Buddhism still lingered in this region, but the reliefs in question undoubtedly belong to a considerably earlier period though their exact date still remains undetermined.

Religious piety has in all ages impelled its votaries to dedicate to shrines and temples memorials of all kinds likely to advance their own religious merit or strengthen the faith of others. That which in Europe appeared as frescoes and sculptures probably took in Gandhára similar forms of which, however, only the more durable, that is the bas-reliefs, these pictures in stone, now remain.

It is improbable that in this audience there is a single Buddhist, yet I believe that to every thoughtful mind there must be, even in an alien religion, something appealing very strongly to our wider sympathies when we realize what that religion meant to its earnest professors, how in the strength of its tenets they bore with fortitude the burden of life, and, upheld by its hopes, faced with equanimity even death itself. If, therefore, some of the legends related to-night may seem very trivial and their representation somewhat naive, it must be remembered that they were very real to those for whom they were created, and that these sculptures, when adorning in their pristine splendour their original monuments, may have proved no less edifying than the altar pieces and stained glass of our European cathedrals.

In a lecture of one hour's duration it is impossible even to touch on the philosophic side of Buddhism, and I shall confine my attention to legends dealing with the life of the historic Buddha, that is, Śakya Muni, Gautama, for, need I remind you, that the Buddha of my story is only one of many past and coming Buddhas.

The exact date of the Buddha's death is still the subject of controversy, but 482 B. C. is probably a close approximation. How, after a long series of previous births, he was finally born as Prince Siddhártha, the son of Śuddhodana, the ruler of the Śakyas, and after his marriage lived happily with his wife Yaşodhara until his

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

eyes were opened to the inevitability of age, sickness and death, is known to most, as is also his flight from the closely guarded palace, his abandonment of family and throne and his endeavour to find some way of salvation in a life of abstinence and rigid mortification of the flesh. His years of asceticism, his attainment of enlightenment, *bodhi*, under the *pipal* tree at Bodh Gaya are no less renowned events in that long career of strenuous endeavour and gentle saintliness which from the first turning of the wheel of the law in the Deer Park near Benares until his *parinirvāṇa* at the age of eighty at the obscure hamlet of Kusinagara (Kusinārā), captivated the hearts of thousands.

On the success of his teachings, and the millions who have professed themselves his followers I must not now dwell, but will, without further preface, turn to those ancient pictures in stone which illustrate his story.

I.—CHAD-DANTA JÁTAKA.

It is not easy to become a Buddha, the texts tell us; indeed, such a position is to be attained only after a long series of existences and the display of the most heroic virtues, and from such a probation even Śakya Muni himself was not exempt. The stories of his previous lives as given in the Buddhist Birth Stories, *Játaka*, enumerate some 550 incarnations as bird, beast and human being, and our first relief represents the Bodhisattva[1] as a marvellous (six-tusked) elephant in which condition he realized the perfection of generosity.

We are told that the noble beast once shaking a forest tree all unintentionally caused flowers, pollen and tender shoots to fall on one of his wives, while the wind scattered on the other only dead leaves, dried twigs and red ants.

---

[1] A Bodhisattva (one whose quality is *bodhi*, knowledge) is a being destined to become a Buddha. Until the final birth, however, a Bodhisattva is a being in whom true knowledge is latent but not fully developed. Thus Gautama, until he obtained perfect knowledge under the *bodhi* tree at Gaya, is, properly speaking, the Bodhisattva and the only historic one. Later Buddhism has evolved the theory of countless others of whom Maitreya the coming Buddha, Avalokiteśvara and Mañjuśri are the most celebrated.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

In her jealous fury the latter starved herself to death forming the desire to be reborn a beautiful female and become the queen of Benares. Hardly had her double wish been fulfilled than she entrusted the accomplishment of her vengeance to the cleverest huntsman in the district. Hidden at the bottom of a pit the latter discharges a poisoned arrow into the unfortunate creature—an incident clearly indicated in the relief. The next act of the tragedy depicts the magnanimous beast crouching submissively

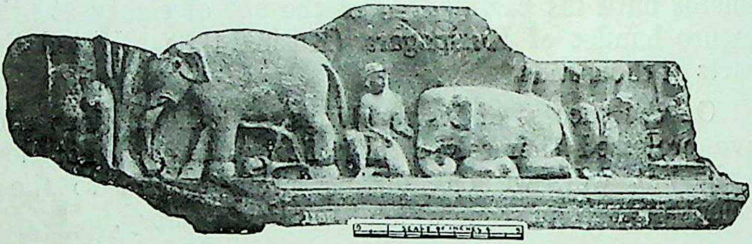

I.—Chad-danta Játaka. No. 1156.

at the feet of his enemy to allow him to cut off his magnificent tusks by means of a saw, here unfortunately missing.

On the extreme right is the huntsman bringing the tusks to the seated queen who, according to one account, no sooner sees them than a sudden awakening of conscience causes her to die of a broken heart.

II.—THE DÍPAṄKARA JÁTAKA.

Our second sculpture likewise depicts an event in one of the many previous existences of the Buddha. From the frequency with which it is represented in Græco-Buddhist art it would appear to have been a favourite subject for the chisel of the artist and that probably because Nagarhára, its locale, was the neighbouring kingdom to Gandhára.

The Buddha figure shown in the relief is not, therefore, the historical Buddha of our story but the earliest of his twenty-four predecessors, a Buddha named Dípaṅkara. Once when this Buddha Dípaṅkara was about to

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

visit a certain town, news of his coming reached a young ascetic named Megha or Sumati. This pious youth, anxious to pay his respects to the great Teacher, and having just won a certain sum of money by his display of Vedic knowledge, hastened to the town to purchase some flowers to cast in worship before Dípaṅkara. Now it so happened that the king of the country himself anxious to pay homage to the Buddha had ordered that all the flowers available should be reserved for himself. The young ascetic thus found himself in difficulties. At last, however, he chanced

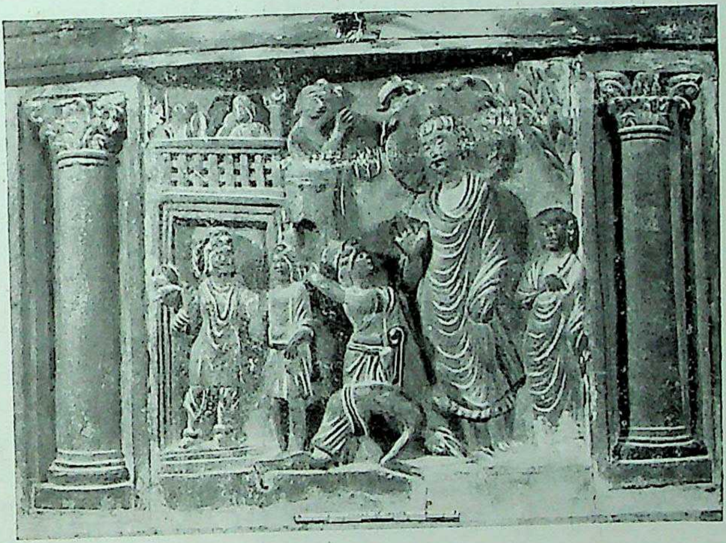

II.—Dípaṅkara Játaka. Sikri Stupa, 1.

to meet a maiden carrying a water jar who had been so fortunate as to obtain seven lotuses. Five of these the young man purchased from her, on condition that in all future births she should be his wife. The purchase of these flowers from the maiden is the first act of the drama represented by the sculpture, wherein the youth and the maiden are seen standing to one side bargaining. Having completed this purchase, the youth turns and prepares to cast the flowers before the Buddha, who has meanwhile arrived

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

on the scene. But the flowers, when thrown, do not fall to the ground but remain suspended about the Buddha's head, as is plainly shown in the sculpture. Impressed by this miracle the youth prostrates himself in adoration, at the same time letting down his long hair and spreading it as a carpet before the feet of the Buddha. Touched by this act of devotion, Dípaṅkara Buddha then addresses the young man and prophesies that in due time he will himself attain to enlightenment and become a Buddha. By a further manifestation of miraculous power, the youth is then mysteriously raised up into the air, where he again kneels and continues his adoration of Dīpaṅkara.

In the sculpture all these various acts are represented, being grouped together into one composition. The young ascetic, it should be remembered, was destined later to become the Gautama Buddha of history, while in the maiden, Buddhists see Yaśodhara, Siddhártha's youthful bride, whom he abandoned in the Great Renunciation.

III.—THE BODHISATTVA IN THE TUSHITA HEAVEN.

After his penultimate birth as Viśvantara when he realized the perfection of charity, the Bodhisattva was born as Śvétakétu, a *deva* of the Tushita heaven, and it is there that we see him seated on a lotus throne in our third relief. As to his character of Bodhisattva there is no doubt, for his turban and jewels show that he is only a potential Buddha but his monastic robe warns us that he is on the way to becoming the perfect Buddha. The position of his hands indicates meditation and the question arises, "On what does he meditate?" The texts informs us, "Now in truth the Bodhisattva sitting in the paradise of the Tushitas made the four great preliminary examinations." What are these four? They are the examination of the time, continent, country and family in which he would be born for the last time. "And having thus examined he remained silent."

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

How he decides these questions we shall see anon, for

III.—The Bodhisattva in the Tushita Heaven. Sikri Stupa, 2.

we shall find him presently on the earth where with greater ease we may follow him step by step.

IV.—QUEEN MÁYÁ'S DREAM.

Our fourth relief shows the results of that fourfold examination, for having seen that the present was the propitious time the Bodhisattva decides to be born in the continent of Jambudvipa (India), in the country of Magadha (Behar) and of Máyá, the queen of Śuddhodhana, the head of the Sakyas. Máyá herself is forewarned of this event by a marvellous dream in which there appears to descend a white six-tusked elephant which enters her right side. In the sculpture the elephant, the divine character of which is indicated by the halo surrounding it, is depicted in the act of descending from the Tushita heaven. Near the feet of the sleeping queen stands a female guard and close to her head is a lampstand. The figure of Máyá is very successfully

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

treated, her realistic and natural pose contrasting very favourably with the stiffly represented figure of the dying Buddha in the *Maháparinirváṇa* scene, No. XXXII.

Such a wonderful vision naturally called for explanation and the palace *brahmans* predicted that there would be born to the queen a son bearing the thirty-two marks

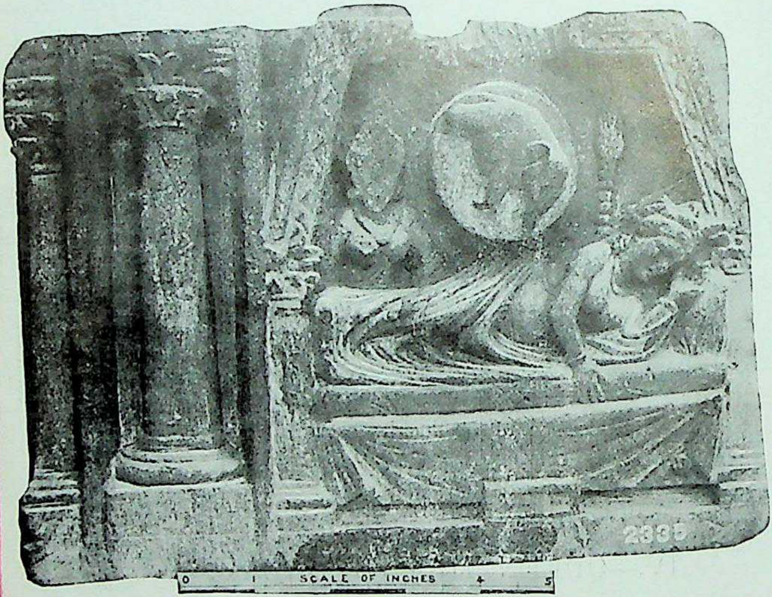

IV.—Queen Máyá's Dream No. 2335.

of a "great man." "If he stays at home," they said, "he will become a universal monarch, but if he shaves his hair and beard, and putting on an orange-coloured robe leaves his home and renounces the world, he will become a perfectly enlightened Buddha."

V.—THE BIRTH OF THE BUDDHA. THE SEVEN STEPS.

The representation of the birth of Prince Siddhártha is very naturally one of the commonest of all subjects in Buddhist art. The queen on the way to her father's house had reached the Lumbiní garden which, according

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

to the Chinese pilgrim Fa-hian, lay "50 *li* (some 10 miles) to the east" of Kapilavastu, when the wonderful child was not less wonderfully born. The sculpture shows the queen standing in the centre of the composition, her right hand upraised grasping the bough of a *sal* tree, her left arm resting on her sister Mahâprajâpati, behind whom stand two attendants. Meanwhile the child is shown issuing from the right side of the queen in harmony with the legend of the dream, while the god Indra with outstretched arms receives him on a golden cloth. Behind

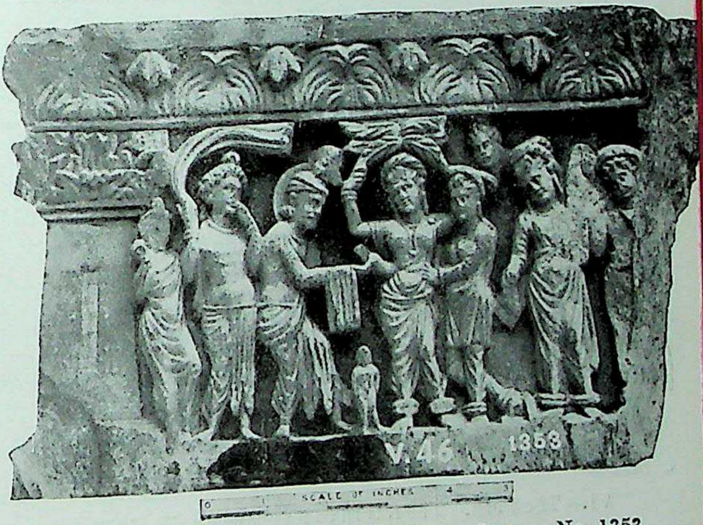

V.—Birth of the Buddha : The Seven Steps. No. 1353.

Indra stands Brahma waving in the air his scarf-like upper garment.

In the foreground the child standing on the ground is in the act of taking the seven steps in the direction of each of the cardinal points. According to a Tibetan text, advancing to the east he said—"I will reach the highest *nirvâṇa*," to the south—"I will be the first of all creatures," to the west—"This will be my last birth," to the north—"I will cross the ocean of existence."

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

VI.—THE BATH AND RETURN FROM THE LUMBINĪ GARDEN.

The right lower panel of this frieze shows another famous event in the cycle of the nativity, namely the bath of the infant Bodhisattva who is shown standing on a small stool and supported by two kneeling attendants while the gods Indra and Brahma to the right and left, respectively, pour over him water from small water-pots held in the right hand, just as Indian children are bathed to-day. It will be noticed that the artist omits neither

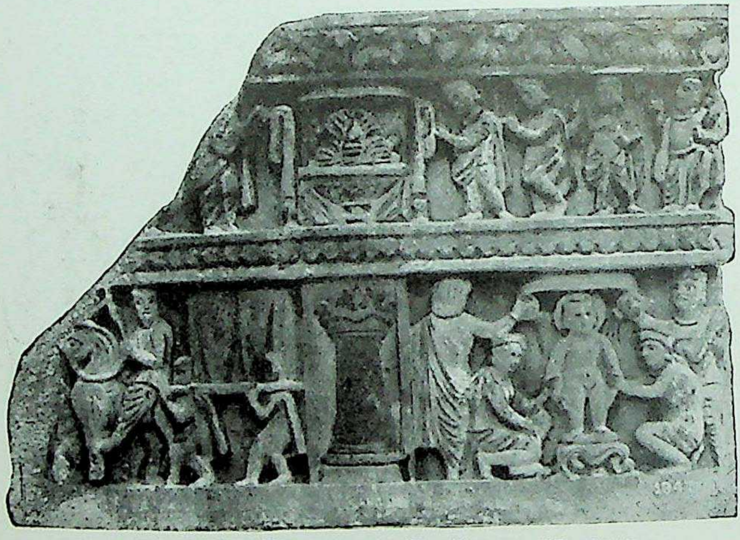

VI.—The Bath. The return to Kapilavastu. No. 1347.

the nimbus—the sign of the infant's divine rank, nor the parasol—the indication of his royal birth.

The left panel represents the return of the mother and the child from the Lumbiní garden to the royal capital. You may perhaps ask, "Where are the mother and child ?" in which case I can only remind you that closed litters are even yet not unknown in India, and it requires but a little goodwill to believe that the one borne on the shoulders of four men, of which only two are shown in the relief conceals the royal mother and infant whose safe custody and dignity demand a mounted escort.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

VII.—THE BIRTH OF CHANDAKA AND KAṆṬHAKA.

Our next relief finds us in more humble company, for here we are in the stables of the royal palace. For the explanation let us refer to the *Mahávastu* which tells us : " At the time when the Bodhisattva was born, were born five hundred princes of the Sakyas, Śundara-Nanda foremost ; five hundred maidens, Yaśodhara foremost ; five hundred servants, Chandaka foremost ; five hundred

VII.—Birth of Chandaka and Kaṇṭhaka. No. 1966.

horses, Kaṇṭhaka foremost." Here in the stable, over the wall of which peer a number of horses, we see the father of Chandaka feeding the mare with the little white foal, while the mother of Chandaka, seated most astonishingly in European fashion, nurses the infant sais. But we need not now linger over these two faithful friends of the Buddha, for we shall meet them again in reliefs Nos. 13, 14, 15.

VIII.—THE VISIT OF THE RISHI ASITA.

The scene of this event is the palace of King Suddhodhana and the time immediately after the return

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

from the Lumbiní garden. We see the aged *rishi* Asita nursing the infant prince, having received him from the hands of the nurse. Behind the sage stands his nephew Naradatta who afterwards became a follower of the Buddha. The prophecy of the *rishi*, more precise than that of the Brahmans who interpreted the dream, was

VIII.—The visit of the *rishi* Asita. No. 101.

to the effect that the prince would become the perfect Buddha, a prediction but little pleasing to the royal father and not without grief to the *rishi* himself, who recognised with sorrow that his own death would occur before that perfection was attained.

IX.—THE BODDHISATTVA AT SCHOOL.

In this fragment we see the Bodhisattva at school seated under a tree, his *takhti* on his knees, his youthful companions to his left. Needless to say the young Siddhártha gives evidence of his miraculous powers by enumerating and demonstrating his knowledge of more systems of writing than were known even to his learned master Viśvamitra. The particular interest of the sculpture in question lies in the fact that on the "slate"

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

are inscribed a number of Kharosthi characters which M. l'Abbé Boyer[1] has read as equivalent to *átmapara-*

IX.—The Bodhisattva at School. No. 206.

hitam—"the welfare of himself and others," an early foreshadowing of his life's work.

X.—THE FIRST MEDITATION OF THE BODHISATTVA.

In this relief we have a representation of the first meditation of the Bodhisattva and for its elucidation let us turn to the texts. They tell us that on a certain day the prince was taken by his father to see a ploughing match, where in the enclosed space the half-stripped men

[1]*Cf.* Boyer. *Bulletin de l'École française d'Extreme-Orient, Vol. IV* (1904), *pp.* 685 *ff.*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

nd the straining oxen were labouring strenuously before he assembled crowd. Now, as the sun increased in trength, the sweat ran down both men and oxen, and for few moments they ceased from their labours. In the neantime various insects came forth from the ground nd flocks of birds descended in multitudes and devoured hem. Seeing the tired oxen, their necks bleeding from he yoke and the men toiling beneath the midday sun nd the birds devouring the helpless insects, the heart f the Bodhisattva was filled with grief, and retiring rom the enclosure and finding a secluded place near a *ambu* tree he dismissed his attendants and sat down beeath its shady branches and through the love and pity

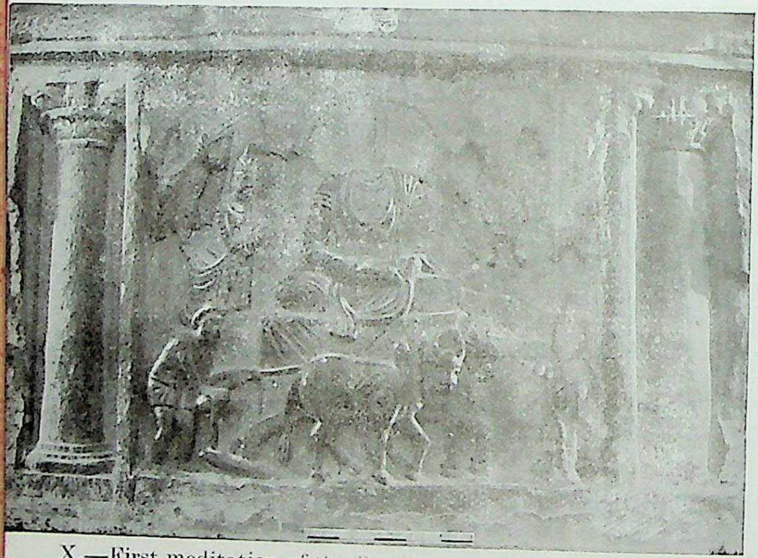

X.—First meditation of the Bodhisattva. Sikri Stupa, 3.

roduced by his reflections was wrapped in a state of unonscious ecstasy.

Later, when the King missing his son sent men to earch for him, the prince was found still lost in meditaion, the shadow of the tree still shading him, though ne shadow of the other trees had failed not to move ith the ascending sun. The king summoned to the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

spot, beholding this sight, was filled with awe and bowed down at the feet of his son, and it is his figure which we see at the lower right corner of the relief. The four adoring figures in princely robes in the upper field are *devas*, such as form the constant but usually invisible attendants of the Buddha.

XI.—THE KILLING, DRAGGING AND HURLING OF THE ELEPHANT.

As was not unusual in ancient India, the prince Siddhārtha established his claim to the hand of his bride Yaśodhara by his skill in arts and athletic games. His father, naturally overjoyed at his son's splendid victory in these contests, ordered that the great elephant of state should be sent to bring the young prince back

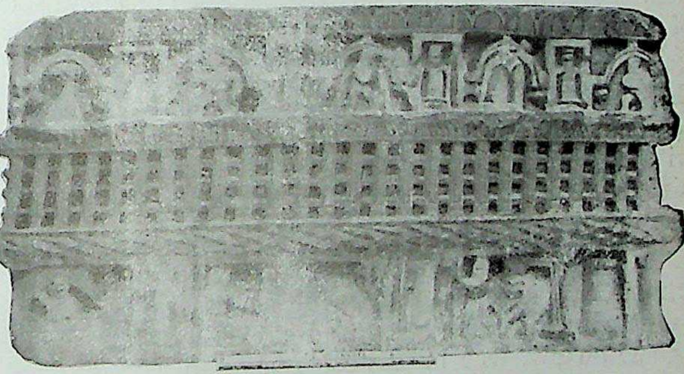

XI.—The killing, dragging and hurling of the elephant. No. 2038.

from the field. But this aroused the jealousy of the future Buddha's wicked cousin, Devadatta, who felled the elephant with a single blow as it was issuing from the city gate. The story then goes that Nanda, a half brother of Siddhārtha, seeing the huge carcase lying before the gate and blocking it, dragged it a little aside that traffic might not be obstructed by it. Later, when the Bodhisattva himself arrived on the scene, he picked up the huge creature with one hand and hurled it over

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the seven walls and moats of the city, in order that the decomposing mass might not infect the town. I may mention that when Hiuan-tsang, the famous Chinese pilgrim, visited Kapilavastu about the middle of the 7th century A.D., he was shown the "deep and wide ditch" called the "fallen elephant ditch," which was supposed to have been formed by the fall of this enormous creature.

XII.—LIFE IN THE PALACE : THE SLEEP OF THE WOMEN.

The upper panel of this relief shows us the prince in his palace reclining on his couch, his queen Yaśodhara seated at his feet, an attendant fanning him. Around are the numerous female musicians and dancing girls with whom the king had surrounded him in the vain hope of attracting him to worldly things.

The lower panel represents how awakening one night the prince beheld the ladies of the palace in all the repellent abandon of satiated sleep and, his heart filled with loathing, he arose from his couch and summoning his attendant Chandaka decided to flee and endeavour to find in a life of asceticism the way of freedom from desire.

It is Chandaka who approaches from the left and to whom the prince gives orders for the saddling of his faithful steed. In the alcoves outside the room are the armed female guards, who in this relief seem to have resisted in some miraculous way the heavy sleep with which the gods had afflicted the guardians in order to render possible the prince's flight from the closely-guarded palace.

The figures in the balcony, a bull between two haloed deities, the sun and moon, are of particular interest, probably representing an astronomical position of the Constellation of the Bull, but it has been pointed out that this conjunction would better represent the traditional date of the birth than that of the Great Renunciation.[1]

---

[1]*Cf.* Grünwedel, Burgess. *Buddhist Art in India, pp.* 130 *ff.* London, 1901.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XII.—Life in the palace: The sleep of the women. No. 567.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XIII.—CHANDAKA AND KAṆṬHAKA.

This fragment shows us Chandaka and the horse aṇṭhaka. It would best suit the continuity of our ory if we could recognise in this scene the execution that order just given by the prince and label it.

XIII.—Chandaka and Kaṇṭhaka. No. 116.

The Great Renunciation, Chandaka leading out the orse Kaṇṭhaka,"[1] but an examination of the sculpture

[1]*Cf* Smith. *A History of Fine Art in India and Ceylon, fig.* 74, where ıls relief is so designated.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

and comparison with other representations of this scene suggests that our sculpture may equally well refer to some other event and most probably the return of the groom and horse after the flight of the Bodhisattva when the neighing of the horse raised, momentarily, in the hearts of the citizens, the hope that the prince had returned.

XIV—THE FLIGHT FROM KAPILAVASTU : CHANGING GARMENTS WITH THE HUNTSMAN.

(*a*) In the panel to the right we see the Bodhisattva riding forth through the strongly guarded city gate which is miraculously opened by the gods. That no noise of hoofs may alarm the guards the horse's feet are upheld by *yakshas*, godlings or gnomes. By the

XIV.—Flight from Kapilavastu : Changing garments with the huntsman. No. 802.

side of the horse stands Chandaka still holding aloft the umbrella of state, here merely a sign of dignity for, of course, it is in the stillness of night that the Bodhisattva flees from the city. Before the horse stands the Evil Spirit, Mára, who urges the Bodhisattva to abandon his intention, offering him, like Satan in the Christian story, the sovereignty of the world as a reward for acquiescence.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(*b*) The second panel shows us the prince divested of his ornaments and jewels and about to exchange his princely robes, so unsuitable for an ascetic, for the ruddy garments of a huntsman at whose feet lies a dead antelope. Behind the Bodhisattva stands Vajrapáṇi,[1] while the other figure on the left may be Chandaka holding in the folds of his upper garment the royal jewels which he is bidden carry back to the palace.

XV.—THE FAREWELL OF KANṬHAKA.

For the last time we here meet the faithful groom and horse at the moment of bidding farewell to the

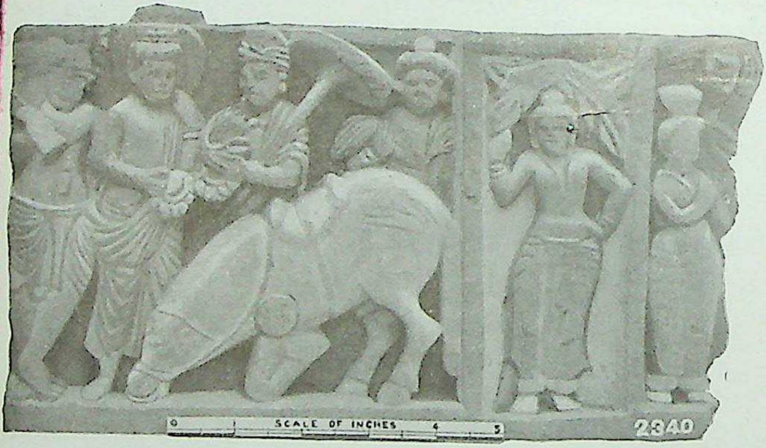

XV.—The farewell of Kanṭhaka. No. 2340.

Bodhisattva. According to the Buddacharita the grief-

---

[1]On the reliefs depicting events subsequent to the flight from the palace will be found an almost constant attendant of the Buddha. This figure, whether represented as Silenus, Eros, Zeus, Hercules or beardless and stunted, bears invariably the same attribute, a *vajra* or thunderbolt. This variety of form has given rise to much speculation and the figure has been variously identified as Devadatta [cf. XXV], Śakra (Indra), Mára and even as a personification of the *dharma* (law). Cf. Grünwedel, Burgess. *Buddhist Art in India, pp.* 87 *ff.*, Foucher. *Les bas-reliefs du Sikri, pp.* 59 *ff.*, Vogel. *Bulletin de l'École française d'Extreme Orient,* Vol. 9, pp. 15 ff. Throughout the lecture the figure is denominated *Vajrapáṇi*—the bearer of the thunderbolt—which, while describing its most notable chracteristic, leaves open the question of identity.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

stricken animal "licks with his tongue his master's feet, watering them with his burning tears," while the sorrowing groom stands by receiving from his master the princely turban and jewels which he carries in both hands without relaxing his hold on the royal umbrella.

XVI.—THE AUSTERITIES OF THE BODHISATTVA.

After six years of exertion the Bodhisattva resolved to practise the most profound meditation and to perform the most rigid penance, and carried this to such an excess that he was reduced almost to a skeleton. The seated image from Sikri, No. 2099, depicts the result of that asceticism, and though the scientist might reasonably question the anatomical accuracy of the figure, it must be admitted that the sculptor has succeeded admirably in depicting the gruesome results of prolonged abstinence.

The sculpture is remarkable in other ways, for though it represents the Bodhisattva (for the enlightenment has yet to be) the figure is that of the perfect Buddha. Nevertheless the upper garment slipping over the wasted arms leaves bare the upper part of the body—an unusual feature in Buddha figures and indeed, save in the rare representations of the austerities of the Master where the exigencies of realism necessitate nudity, entirely contrary to Buddhist practice and feeling. No less exceptional is the untrimmed beard.

The only other statue of this kind at present known is No. 799 of the Peshawar Museum though representations of the ascetic Gautama are occasionally found on bas-reliefs as in the centre panel of No. XVII *infra*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XVI.—The austerities of the Bodhisattva. No. 2099.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XVII.—THE APPROACH TO THE BODHI TREE.

XVII.—The approach to the Bodhi Tree. No. 87.

Finding that all his austerities failed to advance his enlightenment the Bodhisattva resumed a more natural form of living, upon which five ascetics who had attached themselves to him left him in disappointment.

In the uppermost panel, I believe we may recognize an event which followed this momentous change, namely, the offering of the rice-milk to the Bodhisattva by Sujátá, the daughter of the *senápati*, village lord, of Uruvilva. The relief is unfortunately damaged but the fragmentary female figures are probably those of Sujátá and her servant Puṇṇá, and the golden bowl is seen clearly in the left hand of the Bodhisattva. It will be remarked that the signs of asceticism so clear in the middle panel have entirely disappeared, but this is in perfect agreement with the texts which inform

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

us that after the Bodhisattva broke his fast his original beauty was instantaneously restored.

The lowest panel shows us the Bodhisattva already, however, in outward appearance the perfect Buddha, advancing to the Bodhi tree followed by *devas* and Vajrapáṇi. Under the very clearly depicted *pipal* tree is seen the adoring figure of the "tree goddess," while a similar figure half emerging from a fringe of leaves supports with upraised arms the throne itself. In this latter we can recognize the Earth Goddess to whom the Bodhisattva but little later appeals as a witness to his former goodly deeds. But what is the curious but now damaged object which the Bodhisattva holds in his hands? Our next relief will make all clear.

XVIII.—APPROACH TO THE BODHI TREE: THE OFFERING OF THE GRASS.

After accepting the offering of Sujátá the Bodhisattva bathed and crossing the river Nairañjaná turned his steps towards the Bodhi tree. On his way he meets a grass-cutter with the auspicious name of Svastika, who

XVIII.—The offering of the grass: Approach to the Bodhi Tree. No. 384.

presents to him a bundle of soft, fresh, pure, green grass and it is this which the Bodhisattva holds in his hands in the last relief and which in the second panel of this

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

sculpture he strews on the Bodhi seat. I need not again identify the figure rising à *mi-corps* from beneath the tree. As for the amorous couple to the left, an entirely satisfactory identification has yet to be advanced.[1]

XIX.—MÁRA'S ATTACK : THE ENLIGHTENMENT.

The attainment of Supreme Enlightenment is obviously a psychological experience of which sculptural representations are almost impossible. Nevertheless an event

XIX.—Mára's attack (The Enlightenment). No. 1281.

of such importance to the Buddhist world necessitated some kind of commemoration and sculptural representa-

[1] *Cf.* Spooner. *Excavations at Takht-i-Báhi, A. S. I.*, 1907-8, *p.* 141.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tions of it were imperatively demanded. The sculptors had, therefore, recourse to incidents closely connected with this event and found in the temptation of the Bodhisattva by the Evil Spirit, Mára, something which would impress upon the faithful both the terrible nature of such an attack and the corresponding magnitude of the ensuing victory.

Mára, fearful lest the Bodhisattva should accomplish his aim and open up the path of salvation for others, approached him trying to persuade him to abandon his quest, tempting him with both the lusts of power and pleasure. Finding all his attempts useless he endeavoured by furious and demoniacal assaults to dislodge him from his seat, challenging his right thereto. The Bodhisattva, however, called upon the Earth to bear witness to his right by virtue of his acts in previous existences. To this appeal which is signified by the "earth-touching attitude," *bhúmi sparśa mudrá*, the earth responds and Mára defeated flees in dismay.

In our relief we see in the upper right one of his attacking army, a grotesque ventral-faced demon, while the spear of another is visible to the left of the *pipal* tree. Mára is represented twice, to the right returning his sword to its scabbard, for the Bodhisattva has not appealed to the Earth in vain, and to the left divested of his useless weapon seemingly making a last appeal. The attendant by Mára's side is probably his good son Shreshti, who endeavours on all occasions to dissuade his father from attacking the Bodhisattva.

XX.—MÁRA'S ATTACK.

Some idea of the demon assailants of the Bodhisattva is furnished by this fragment from the left edge of a representation of Mára's attack. Of this portion of his terrible host the three lowest figures are warriors pure and simple, but those above are almost literal representations of the demons enumerated in the Chinese Sanskrit text which describes them as, "Some with three heads on one body, others with eyes protruding from their

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XX.—Mára's attack. No. 538.

heads, some with teeth like swords and tongues like spears. Then they advanced belching forth fire and flame, with barbed and fiery tongues and sharpened teeth."

It must be confessed that the bas-relief deals with the subject so realistically that it may well give rise to the supposition that in some cases the texts may have been directly inspired by the sculptures.

XXI.—THE OFFERING OF THE FOUR BOWLS.

Some time after the enlightenment which followed the defeat of Mára, the Buddha, for so we may now truly designate him, arose from the Bodhi seat and betaking himself to a neighbouring grove fell into an ecstatic trance which lasted for seven weeks. At the end of this period the four Lokapálas, the Guardians of the Four Quarters, realizing that he had no begging bowl in which to receive the food which the gods were contriving for him, approached him, each offering a golden bowl. These on account of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

their unsuitability for an ascetic the Buddha could not accept, upon which the Lokapálas offered a series of bowls of less and less valuable materials which were all refused until they presented four bowls of bean-coloured stone. Putting the four bowls one in the other the Buddha straightway moulded them into one by his miraculous power.

It is of interest to note that the Begging Bowl of the Buddha was reputed to have been preserved at the

XXI.—The offering of the four bowls. Sikri Stupa, 6.

Pátra-chaitya or Hall of the Bowl, " inside the royal city, towards the north-east " of the city of Peshawar. Fa-Hien in the beginning of the 5th century found this religious foundation served by nearly seven hundred monks, but when Hiuan-tsang visited Gandhára in the 7th century the sanctuary was ruined and deserted and the bowl after many vicissitudes was said to have gone to Persia.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XXII.—THE FIRST SERMON.

The time had now come for the Buddha to enter on his ministry. Mention has already been made of the five disciples who had attached themselves to him during his asceticism, and who deserted him in disgust when he abandoned his austerities and struck out a path for

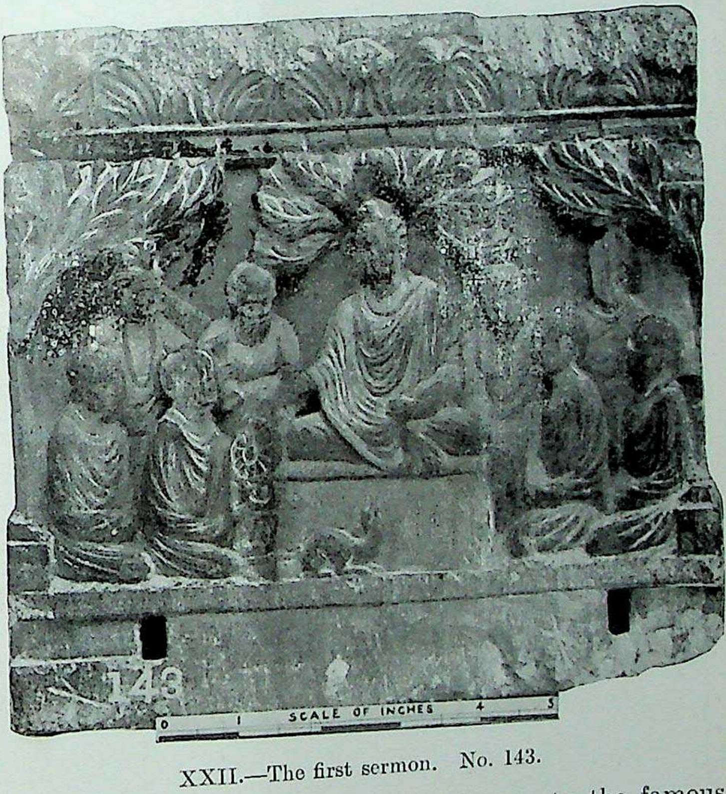

XXII.—The first sermon. No. 143.

himself. These, on leaving him, had gone to the famous Mṛigadáva or Deer Park at Sarnath near Benares. The Buddha, therefore, having decided to address himself first to them, proceeded to Benares, and it was here in the Deer Park that he preached the first Sermon, or for the first time "Turned the Wheel of the Law," as the event is denominated by Buddhists.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

It is interesting to note that the Sanskrit expression for this act, *dharma-chakra-pravartana*, "the setting in motion the wheel of the law," is here represented literally, and the Buddha is seen turning an actual wheel which rests upon a trident or *trisula* which is itself symbolical of the three Jewels of Buddhism, namely the Buddha, the Doctrine, *dharma*, and the Community of Monks, *sangha*. The reclining deer at the foot of the throne defines the locale, the Deer Park, *mṛigadáva*, the present Sarnath near Benares.

The success of the Buddha's preaching is seen in the five monks, the converted five disciples mentioned above.

XXIII.—KAŚYAPA OF URUVILVA.

Kaśyapa of Uruvilva was the eldest of three brothers, all famous ascetics, who dwelt with a vast multitude of disciples on the bank of a river near the place where the

XXIII.—Kaśyapa of Uruvilva. No. 464.

Buddha had himself practised austerities. Having begun his ministry at Benares he not long afterwards

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

betook himself to Kaśyapa's hermitage, intending to convert him, and with him all his followers. To do this the Buddha was obliged to have recourse to some five hundred miracles. One of these was the victory over a serpent. In one corner of the hermitage was a fire temple in which dwelt a particularly venomous serpent. The Brahmans, terrified of this monster, had abandoned the temple altogether and no one dared to approach it. To impress them with his power, the Buddha craved permission to occupy this building. Kaśyapa at first refused, thinking that he would certainly lose his life, but he yielded finally to the Buddha, though he warned him that it meant certain death. The Buddha, however, calmly entered the place and took his seat. As soon as the Buddha had seated himself, his body began to emit so dazzling an effulgence that the terrible serpent was over-awed, and, laying aside his anger, crept meekly into the Buddha's begging bowl. The Brahmans, meanwhile seeing the extraordinary light issuing from the temple, concluded that the place was on fire, and hastened thither with jars of water to extinguish the supposed conflagration, as is clearly depicted in the relief. In the end the Buddha's efforts were crowned with success, and the three brothers and their disciples joined the newly founded church.

XXIV.—DESCENT FROM THE TRAYAS-TRIMSAS HEAVEN.

According to some of the texts Queen Máyá lived but a short time after the birth of her son and was reborn as a *deva* in the "Heaven of the thirty-three gods," and one of the acts of the Buddha was to visit that paradise and preach his doctrine to her and the other *devas*. We have in the Lahore Museum (Sikri Stupa No. 9) a representation of that scene, but our relief deals with the Buddha's return to earth. We see him descending on a ladder of precious substances, golden and silver ladders forming the stairways of the attendant gods Indra and Brahma. The kneeling figure a

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the foot of the ladder is in reality, despite its seeming masculinity, a nun, the *bhikshuní* Utpalavarṇá who, by faith, was able to assume the form of a *chakravartin*

XXIV.—Descent from the Trayastriṁśas Heaven. No. 1133.

rája and in this way be the first to welcome her returning Master. The Chinese pilgrim Fa-Hian who visited India early in the 5th century makes Sāṅkāśya, the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

modern Sankisa in the Farrukhabad District, the site o this miracle, and states that the three ladders had dis appeared into the earth except seven steps which stil remained visible and over which Asoka had built a *vihár* (chapel).

XXV.—SUBJUGATION OF THE ELEPHANT, NALAGIRI.

The Judas of the Buddhist story is Devadatta, th wicked cousin of the Buddha. Never able to endure th fame and success of his kinsman, Devadatta is said t have thrice attempted his life, the last time by lettin

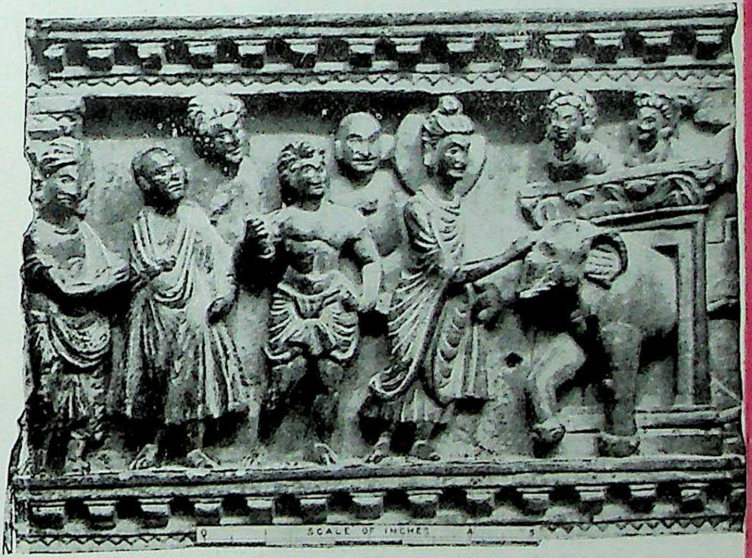

XXV.—Subjugation of the elephant. No. 310.

loose a furious and intoxicated elephant in the city o Rájagriha. Needless to say the attempt failed, and i the relief we see the Buddha calming the fury of the elephan by placing his hand on its forehead as it enters the cit gate.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

XXVI.—CONQUEST OF THE BLACK SNAKE AT RÁJAGṚIHA.

This relief, a unique specimen, depicts the victory of he Buddha over a dreadful black snake which terrified he people of Rájagṛiha. The story goes that there had ived in that city a wealthy but miserly fellow who having eanly buried his wealth during his lifetime was reborn

XXVI.—Conquest of the black snake at Rájagṛiha. No. 30.

s a poisonous black snake which guarded the spot and read terror throughout the town. The king, Bimbisára d, therefore, recourse to the Buddha who had no difficulty overcoming it, and here we see it meekly coiled in the uddha's alms-bowl while the gratified king and his attendts stand by the lotus-decked pond from which the Buddha s charmed the dreaded *nága*.

XXVII.—THE WHITE DOG WHICH BARKED AT THE BUDDHA.

Once while in the country of Śrávastí the Buddha ent to visit a certain man named Suka, who was absent

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

when the Buddha arrived. Now it so happened th Śuka had a white dog, which began to bark furiously at t sight of the Buddha, on which the latter remonstrate and told him that it was because he had been so rich th he had fallen into that estate. Thereupon the dog deep

XXVII.—Buddha and the white dog. No. 1139.

mortified crept away to a far corner covered with sham When Śuka returned and found the dog in this abje condition, he asked what had happened, and when he hea the story he immediately set off to see the Buddha ar

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

demanded an explanation. But the Buddha suavely informed him that the dog was his own departed father come back to life in this form, and bade him as a test demand of the dog where he had buried his treasure previous to his death. The bewildered Suka did as he was told, when to his astonishment the dog crawled under the couch and began to dig. When the place was opened up, the treasure was disclosed to view and the truth of the Buddha's words thus demonstrated.

XXVIII.—Háriti. No. 2100.

XXVIII.—HARITÍ.

What more delightful object than that presented by this sculpture, a gentle and gracious mother surrounded by her little ones? Alas, that femininity should conceal the most frightful depravity, for this seemingly kindly goddess is in reality the Mother of Demons, the *yakshi* Hārití! Although blessed herself with five hundred sons she used to devour the children of Rájagṛiha. The Buddha, however, by an ingenious stratagem contrived to awake in this terrible ogress more humane feelings. He hid under his alms bowl the best loved of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

her sons and as she wandered distractedly the Blessed One said, " Thou art heart-broken because of one lost son among five hundred; how much more grieved must they be who by thy deeds have lost all their offspring." Thereupon she was immediately converted.

I-tsing tells us that her image was found under the porch or in a corner of the refectory of all the Buddhist monasteries of India and that " she was represented with a child in her arms and three or four around her knees." This mode of representing her disguised so well the horror of her true nature that later she was invoked not only to cure sick children but also to bestow them on the childless. It is very probable that Hárití was a personification of some infantile epidemic and the counterpart of that Sítala which even to-day receives the worship of Hindu mothers.

XXIX.—THE OFFERING OF THE MONKEY.

Here we find the Buddha seated in the midst of his followers. On the right approaches a monkey carrying

XXIX.—The offering of the monkey. Sikri Stupa, 13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

an alms-bowl, *pátra*, which, according to one text, he has filled with honey. This he presents to the Buddha who is seen holding it in his left hand. Having performed the circumambulation, *pradakshiṇá*, of the Buddha the monkey walks joyfully away with his face still turned towards the Master and with most lamentable results, for he falls into a pit and is drowned! But there is no occasion for sadness for, as a reward for his good deeds, he is immediately reborn as a Brahman named Madhutamma. Hiuan-tsang places this event at Vaiśali and tells us that "at the north-west angle of the lake there is still a figure of a monkey," but curiously enough he relates a similar story with reference to a spot near Mathura (Mo-t'u-lo).

XXX.—THE OFFERING OF THE HANDFUL OF DUST.

It was a daily custom of the Buddha, who enjoined the same upon all his monks, to wander abroad at a certain hour in quest of food, for the whole order were dependent for their sustenance upon the voluntary offerings of the pious

XXX.—The offering of the handful of dust. No. 2088.

Once in the city of Rájagriha as the Buddha was going along in this way with his begging bowl held out before him, he

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

met two little boys playing on the road. One of these suddenly moved to make an offering but having nothing else to offer, reached up to the bowl and dropped into it a generous handful of dust. The Buddha was much touched by this childish act of piety, and some assert that he prophesied that the boy would become a mighty Buddhist monarch in some future life. In this way it is sought to identify the child in this legend with the great Aśoka, which may explain the frequency with which the scene was sculptured. His companion also is said to have been reborn as Rádhagupta, one of the ministers of that famous ruler.

XXXI.—THE VISIT OF INDRA.

Here we find the Buddha seated in meditation in one of those caves which, in India, have ever been the favourite resort of ascetics. The animals which surround the spot

XXXI.—The visit of Indra. Sikri Stupa, 11.

indicate not only its remoteness but that peace and serenity which emanating from the presence of the Buddha change

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

even a jungle into an earthly paradise. But let us turn to the human or, more properly, divine actors. The god Indra wishing to visit the Buddha sends as his forerunner his harpist, the *gandharva* Pañchaśika, who, followed by his master, approaches from the left. The musician with four-stringed harp may appear the more important figure, yet only serves to identify his divine master who with hands clasped in adoration advances towards the cave. The haloed figures in the upper left are the usual *deva* attendants of the Buddha.

XXXII.—THE MAHAPARINIRVAṆA OF THE BUDDHA.

We now approach the termination of the Master's long career. The Buddha, eighty years of age, is traveling with his beloved disciple and cousin Ananda, when

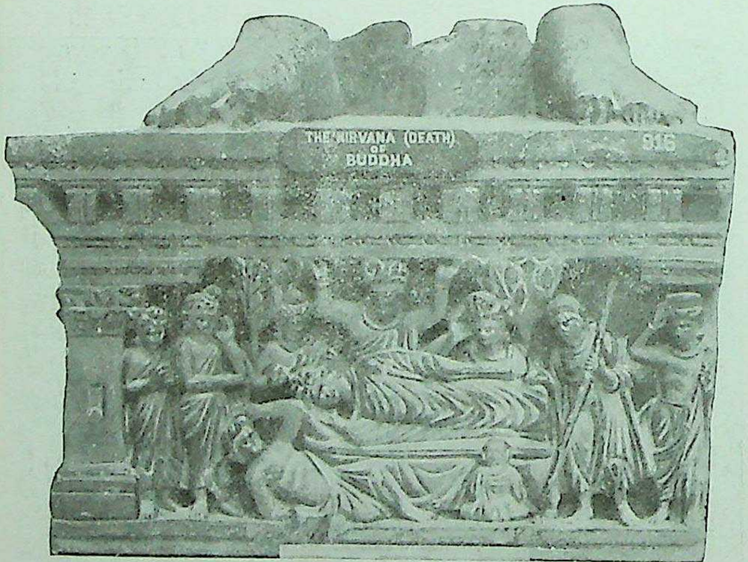

XXXII.—Maháparinirváṇa of the Buddha. No. 916.

overcome by weakness he reaches with pain and difficulty the little town of Kuśinagara and there passes away between

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the twin *sal* tree. Our sculpture is in many ways uncommon, but the principal features of representations of this scene are all present. The identification of the attendant figures presents some difficulty, but Indra to the right and Brahma to the left are quite plain while the fainting figure is Vajrapáni. The monk seated with back to the spectator cannot be named with certainty, but the aged monk with long staff who touches the feet of his dead master is undoubtedly Mahákáśyapa. The other princely figures are probably the grief-stricken Malla nobles of Kuśinagara.

XXXIII.—THE COFFIN OF THE BUDDHA.

This relief is of particular interest as it is one of the only two specimens yet found which depict the coffin of the Buddha and it is moreover in absolute agreement with

XXXIII.—The Coffin of the Buddha. No. 1111.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the texts. The funeral arrangements were left to the Mallas of Kuśinagara who observed all those ceremonies said to be fitting for a universal monarch. According to a Tibetan text the body is wrapped in five hundred layers of cotton cloth and then put into an iron case filled with oil and covered with a double cover of iron. It is this receptacle for oil, *taila-droṇi*, which we see in the relief. The three figures behind the coffin are monks, the curiously dressed personage to the right probably one of the Malla nobles, for we are told that they performed for the Buddha those offices usually relegated to *doms* and men of the lowest castes.

XXXIV.—CREMATION; DIVISION OF RELICS; ENSHRINEMENT OF RELICS IN A STOPA.

Our first panel shows the cremation of the Buddha. By the flaming funeral pyre of odoriferous woods stand two of the Malla chiefs extinguishing the flames by pouring over them "milk" (according to one text) from vessels held at the end of long handles.

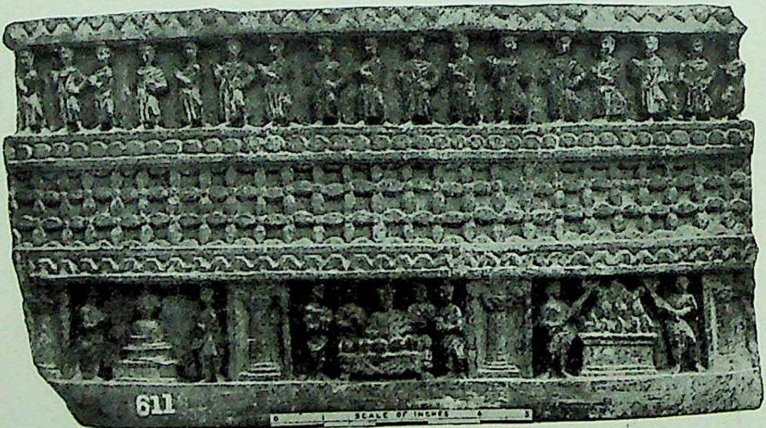

XXXIV.—Cremation: Division of relics: Enshrinement of relics in a stúpa. No. 611.

The relics of the Buddha were the object of desire not only on the part of the Mallas but of seven neighbouring

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

clans, and the determination of the former to retain possession of the ashes seemed likely to result in the most bitter strife. Fortunately a Brahman named Dro a approached the Mallas and said, "The blessed Gautama was long suffering and greatly praised patience: why then will you slaughter each other over his remains? I will divide his relics into eight parts and you will give me the vase wherewith I shall have divided them." His proposal being acceptedhwe see him in the second panel distributing the relics to the princely claimants.

The strong desire for portions of the corporeal remains of the Buddha can be better realized when it is remembered that the Buddhist sanctuary *par excellence* was the *stūpa*, a monument enshrining such relics. A representation of a *stūpa* is given in the third panel of the relief, where we see it worshipped by two adoring figures. It was from the remains of such a monument, "the largest in Jambudvipa," that the Buddha relics were recovered by excavation in March 1909 by Dr. D. B. Spooner close to the city of Peshawar which was at one period the capital city of Gandhára.

Some idea of the ornamentation of such *stūpas* may be obtained from an examination of the first and most striking object which meets the eye in the archæological gallery of the Lahore Museum, the circular drum of a small *stúpa* obtained by the late Sir Harold Deane in 1889 while excavating the Sikri site, some three miles east-north-east of Jamálgarhi in the Peshawar District.

* * * *

I have thus endeavoured to trace in brief the evolution of a Buddha from the condition of a lowly, if magnanimous, beast of the field to a pre-eminence of wisdom and virtue, and this endeavour will not have been in vain if I have succeeded in awakening an interest in at least one of the many fascinating features presented by the Græco-Buddhist sculptures in the adjoining galleries of his Museum.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

PRINTED BY
THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRINTING, PUNJAB.
29 DPI—500—10-3-39—SGPP Lahore.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER I

INTRODUCTION

Patañjali's *Mahābhāshya* symbolises the perfection of the discipline in grammar introduced by Pāṇini[1] a few centuries earlier. It envisaged a thorough investigation into the roots of language and the formation of words, and aimed at precision in expression with the employment of terms whose parts are in close harmony with each other. Such a procedure culminated in the profound penetration and perfection of all material relating to the Sanskrit language. The *Ashṭādhyāyī* of Pāṇini which continued to be the basis of grammatical research and standard of usage, was commented upon by the unknown authors of *Paribhāshās* or explanations of single

1. Pāṇini's recognition as a great grammarian is evident from the epithets -*āchārya, bhagavān* and *sukṛit*, accorded to him by Kātyāyana (*bhagavataḥ Pāṇiner siddham*-under VIII.4.68; *āchāry=ācharāt samjña siddhiḥ* under I.1.1.; and by Patañjali *pramāṇabhūta āchāryaḥ under* I.1 1, *bhagavataḥ Pāṇiner=āchāryasya* under VII.1.1.). According to Goldstucker, Pāṇini was not the inventer of grammatical system preserved in his work though he improved the system of his predecessors, made his own addition to it and availed himself of the technical aid of the old grammarians (*Pāṇini and his place in Literature*—henceforth *Goldstücker-Pāṇini* p. 88). It has been suggested that Pāṇini is more a *pravaktṛi* than the author of the *Ashṭādhyāyi* (Parvate: *The structure of the Ashṭādhyāyī* p. 123 -henceforth *Parvate-Ashṭādhyāyī*) but the use of the words in Patañjali's *Mahābhāshya*: *praṇayatisma, prayuṅkte, karoti, kriyante, kartā, pathtam, sāsti, āha*, etc. are suggestive of his status as the author (P. S. Subrahmanya Sastri—*Lectures on* Patañjali's Mahābhāshya—henceforth Sastri—*Lectures*, Vol. I.p.xiii) The date of Pāṇini is uncertain according to Keith (*A history of Sanskrit Literature*—henceforth Keith HSL-p. 425; See also Keith HOS.XVIII.pp. clxviii ff; *Aitareya Āranyaka* pp. 21ff; Luders. SBA.1919 p. 744; Liebich—Pāṇini (1891). Kielhorn GN. 1885, pp. 185ff: Wecker *Bezz* Beitr. XXX, 1ff, 117ff) Prof. Belvalkar claims c700-600 B.C. for him (*Systems of Sanskrit Grammar* p. 15, R. G. Bhandarkar. JBBRAS. XVI. pp. 346f). According to Dr. V. S. Agrawal, the various dates assigned by scholars to Pāṇini range from the seventh to the fourth century B.C. The majority of sholars are inclined towards the fifth and the fourth century B.C. The view taken in this work is that a date nearer the fifth century B.C. appears more probable on the basis of the available data (*India as known to Pāṇini—henceforth—Pāṇini*—p. 477).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

rules, followed by the *Vārttikas* (from *Vritti*-explanations) of Kātyāyana,[2] and finally by the *Mahābhāshya* or great commentary of Patañjali. The last sage associated with the other two and forming the *munitrayam* or 'the trinity of sages', is accorded a divine status in traditional accounts.[3] His importance and that of his *magnum opus* are enhanced when one takes into account the conditions in which, and the people for whom this work was written. At a time when the *sūtras*

2. According to Keith, Kātyāyana probably lived in the third century B.C. though no strict proof is possible, and this date really depends on the fact that he apparently did not long precede Patañjali. The impression left by Kātyāyana's *vārttikas* is certainly that sometimes, not by any means always, he is attacking or correcting Pāṇini on the score of differences in usage which had arisen between the time of the two, while with Patañjali it seems as if he and Kātyāyana were parted by no great interval of time (HSL. p. 426). According to Goldstücker, Kātyāyana did not mean to justify and to defend the rules of Pāṇini, but to find fault with them, and he does leave the impression of an admirer or friend of Pāṇini (op. cit. p. 91). Kielhorn worked out the relation between the two on the basis of the *vārttikas* of Pāṇini's *sūtras*, and the comments of Patañjali. From a study of all the 85 *āhnika* of the *Mahābhāshya*, of about 1700 sūtras discussed there, about 450 have no *vārttikas*. Of the remaining 1250 *sūtras* more than 700 *sūtras* are beautifully explained by the Vārttikāra without picking any hole in them. About 10 *sūtras* are found unnecessary. In the majority of the remaining 250 *sūtras* only additions and corrections, or more correctly changes in form and meaning are made (quoted by Subrahmanya Śāstrī: *op. cit.* pp. xxviii ff). According to Kielhorn (*Kātyāyana and Patañjali* p. 48), the object of the *vārttikas* is then no other than this, without bias or prejudice to discuss such objections as might be raised to the rule of Pāṇini's grammar, and on the one hand to justify Pāṇini by defending him against unfounded criticism, and on the other hand to correct, reject, and add to, the rules laid down by him where defence and justification were considered impossible. Kātyāyana's birthplace, his merits, and the relationship of the *vārttikas* to Pāṇini's *sūtras* are considered by Subrahmanya Śāstrī. (op. cit. pp. xxviii ff). Their consideration is not necessary in this work.

3. According to the traditional account given by Rāmabhadra in his *Patañjali-charita*, he was an incarnation of Śesha, and that accounts for the *Mahābhāshya* being also known as *Phaṇibhāshya* (*Phaṇibhāshita bhāshyabdheḥ Śabdakaustubha uddhritaḥ*—cf Koṇḍabhaṭṭa *Vaiyākaraṇa-bhūshaṇa*. Rāmabhadra describes in detail the story of his birth. Goṇikā, the daughter of a *muni*, gave *arghya* to Sun-god praying for a son. The

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

of Pāṇini in the light of Kātyāyana's *vārttikas* had created some confusion in the minds of the *Śishṭas*, the well-read Brahmins of Āryāvarta, and Sanskrit was losing its rightful place and popularity, Patañjali undertook the self-imposed task of preserving its chaste character. He conformed with the spirit of the time, and aimed at making the *Śishṭas* appreciate and understand the *sūtras* of Pāṇini in a scientific manner. In so doing he closely examined the *vārttikas* of Kātyāyana, his predecessor in a critical spirit.

Śesha made an appearance in the form of a sage, and falling from the *añjáli* or cavity of Goṇikā, he was known as Patañjali (*tavāñjalau mahābhāga patito 'ham hitāya te—Patañjalicharita* II.8). According to Nāgojibhaṭṭa, he is said to have fallen from the *añjali* or cavity of a sage while performing his daily worship in the city of Gonardda. After the fall, he assumed the shape of a boy, and obtaining permission from Goṇikā, his mother he proceeded to the southern coast for the performance of *tapas* or penance (*Gonarddeśe kaśyachid risher añjaleḥ sandhyākaraṇasamaye patitā ity aitihyam*). The *Brihadgaṇeśa-kalpalatā* suggests the fall of Sesha, as ordained by Gaṇeśa into the hand of a sage, and divulging the secret of his ascetic form to him (Chakravartty. IHQ.II p. 262).

4. Rāmabhadra cites a few ślokas in suggesting that the birth of Patañjali was to reprieve the *vārttikas* of Kātyāyana, justify Pāṇini and explain his sutras:

Kātyayanaḥ karkaśayā prāsādya tapasyayā Chandrakalāvatamsam
tasyathā sūtreṣu padārtha-bodha pravartakam Vārttikam ābabandha. I.52
prayuktayā vyākaraṇasya sūtraiḥ savārttikaiḥ sādhutayā padānām
adugdha gaur laukika-vaidikātmā chirāya dugdham tridivam janānām. I.53
śrutva nijasyopari vārttikāni sūtraprabandhasya sa sūtrakāraḥ
Kātyayanena grathitāny akupya kālo hi dhire'pi karoti moham I.54
prakampitoṣhṭham parivartitākṣham pādākramaṇy anchita bhūmibhāgam
tamāśramam Pāṇinir ajagāma Kātyayanas tishṭhati yatra yogi I.55.

One may not agree with Rāmabhadra, especially on the aspersions cast against Kātyāyana, in the light of Kielhorn's analysis of the *vārttikas*, but it seems certain that Pāṇini's sūtras needed explanatory notes to make these easily understandable. To achieve this, Patañjali justified his attempt. H. P. Sastri expressed similar views. He contended that Patañjali wrote his *Bhashya* for a language which was fast vanishing, and going out of use. It is a well-known fact that when he wrote, literary vernaculars had grown up in different provinces, and he was legislating for the speech of the Śishṭas

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

According to the late Prof. Kielhorn,[5] it would be wrong to suppose that all the *vārttikas* of Kātyāyana have been refuted to by Patañjali with a view to supporting Pāṇini. The real task of this great commentator was to bring within the range of discussion those *sūtras* of Pāṇini which were objected to by Kātyāyana, and his reaction to those criticisms, as well as to others left out by his predecessor. Patañjali, therefore, has not been all through a critic of Kātyāyana, but in some cases he also endorses the views of the Vārttikakāra, and questions Pāṇini on certain matters which escaped the attention of his predecessor. This led Kaiyaṭa, the commentator on the *Mahābhāshya*, to lay down the rule that the later the *muni*, the greater is his authority.[6] It does not, however, undermine the position of his predecessor whom Patañjali has himself venerated.[7] But such an assertion or dictum of Kaiyaṭa has some value when one traces the progress, or the change in the Sanskrit dialect between the time of Pāṇini and Patañjali. This fact was also noticed by Goldstücker.[8]

only-the well-to-do Brahmins of Āryāvarta. (JBORS. II.pp. 32-33). Patañjali mentions the qualities of the *Śishṭas*-proficient in some śāstra (*kasyaśchid vidyāyāḥ pārañgataḥ*, full of contentment (*kumbhīdhāyaḥ*), *mānakāraṇaḥ*—VI.3.109.)

5. *Kātyāyana and Patañjali.* pp. 50ff.

6. *Yathottaram munitrayasya pramāṇyam*, comment on I.1.29.

7. *Vārttikavachanapramāṇya.* II.1.1.p. 371.1 18 (Kielhorn ed.) cf. other references to Varttikakāra I.1.34. p. 93.1.5; III.1.44. p. 53 1.1; III.2.118. p. 121.1.9:VIII.1.1. p. 238.1.9.

8. According to Goldstücker, the position of Patañjali is analogous though not identical. Far from being a commentator on Pāṇini, he could more probably be called an author of *Vārttikas*. But as he had two predecessors to deal with instead of one—and two predecessors too, one of whom being an adversary of the other—his great commentary undergoes of necessity, the influence of the double task he had to perform, now of criticising Pāṇini, and then of animadverting upon Kātyāyana. Therefore, inorder to show where he coincided with, or where he differed from, the criticisms of Kātyāyana, he had to write a comment on the vārttikas of the later grammarian, and thus the *Mahābhāshya* became not only a commentary in the ordinary sense of the word, but also, as the case might be, a critical discussion on the *vārttikas* of Kātyāyana, while its *Ishṭis*, on the otherhand, are original *vārttikas* on such sūtras of Pāṇini as called for his original remarks—*Pāṇini* p. 119.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

In giving a new setting to the *sūtras* of Pāṇini, taking into fuller consideration the objections and observations of Kātyāyana, Patañjali availed himself of the opportunity for presenting a picture of India of his time.[9] By way of illustrations he referred to events of importance. In the work itself one also notices the germs of all principles—religious, social, scientific, and moral. This was earlier pointed out by Bhartrihari, the author of *Vākyapadīya*[10] who wrote a running commentary on the *Mahābhāshya*, a fact also noticed by I-tsing.[11] He commends this work, bristling with worldly maxims, despite its chequered career in a narrow circle of friends. It is suggested

9. These illustrations and their value would be considered when we discuss the date of Patañjali. The examples in the *Mahābhāshya* are styled *mūrdhābhishikta* or consecrations on the head (See *Indische studien* XIII.315), but as Webber pointed out (HIL p. 225n), without providing the slightest clue to enable in individual cases to decide whether the example actually belonged to this class of *mūrdha* or not. The stock-illustrations—*mūrdhābhishikta udāharaṇa*—to which Patañjali also refers (I.1.57. p. 144) were so-called because in the words of Kaiyaṭa, they were accepted in common by all commentators (*sarva-vrittis-udāhritatvāt*). Fortunately Patañjali has cited certain illustrations concerning important personalities and events of national importance which rule out the possibility of their classed as stock-illustrations.

10. II.484-88. The account shows, how this great commentary was written to preserve the continuity of vyākaraṇasmriti. It also suggests that when Patañjali wrote his great commentary, he tried to put in it the essence of all sciences—the germs of all principles. These are helpful in evaluating the work, and in assessing its contribution to the cultural history of India of the time of Patañjali. The ślokas may be quoted here. The last one refers to the decline in the study of this work, and its revival in the south:

prāyena saṁksheparūchin alpavidyāparigrahān,
samprāpya vaiyākaraṇāṇām saṁgraha'stam upāgate, II. 484.
kritehtha Patañjalinā guruṇā tīrthadarśiṇā,
sarveshām nyāhvijanām Mahābhāshye nibandhane, II. 485.
alabdhagādhe gānbhiryād uttāna iva saushṭhavāt,
tasmin akritbuddhīnāṁ naiv-āvasthita, niśchayah, II. 486.
Vaiji-saubhava-Haryyashaiḥ śushkatarkānusāribhiḥ,
ārṣhe viplāvite granthe saṁgrahapratikañchuke, II. 487.
yaḥ Patañjaliśishyebhhyo bhraṣhṭo vyākaraṇāgamaḥ
kāle sa dakshiṇātyeshu granthamātre vyavasthitaḥ, II. 488.

11. According to this Chinese traveller, there was a commentary on the *Vritti-sūtra* entitled *Chūrni*, containing 24,000 ślokas, which was a

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

by scholars like Maxmuller and Webber that the *Bhāshya* has undergone manifold vicissitudes of fortune,[12] has been more than once *vichchhina,* and arranged a fresh, so that the possibility of considerable changes, additions and interpolations cannot be denied. Strictly speaking, therefore, in each individual case it remains *a priori* uncertain whether the example is to be credited to Patañjali himself, or to those subsequent remodelling of the texts or, reversely, to Patañjali's predecessors, or even Pāṇini himself.

A critical study of the *Mahābhāshya* from a historical viewpoint would not fail to reveal the interest of the Bhāshyakāra in men and matters of his time, and those preceding him. It would, however, need keen insight to trace this data amidst a mass of grammatical formulae with annotations and explanations. The author of the *Mahābhāshya* tried to fit in his knowledge within the framework of this structure. The interest of the reader was uppermost in his mind, and it looks improbable that the Bhāṣyakāra desired to tax their patience with unfamiliar incidents introduced by way of illustrations. It was natural on his part to use contemporary events and personalities wherever necessary. It is in this light that we have to consider that piece of evidence which sheds light on the date of the work and its learned author.

Patañjali's time: The time of Patañjali and the composition of his work can be ascertained from the data adduced by the work itself, which could be corroborated by the external

work of the learned people (Takakasu-translated as 'A record of the Buddhist religion by I-tsing. p. 178). Bhartrihari's date is fixed by I-tsing which mentions him forty years earlier from his arrival in India in 691 A.D. viz. c. 651 A.D. His other work *Vākyapadīya* mainly deals with questions relating to the philosophy of speech' (*Ed.* with Puṇyarāja's commentary). See also Kielhorn—IA. XII. 226 ff; Pathak, JBBRAS. XVIII.341ff; Weber HIL.225-6 Keith, HSL 429; Dasgupta and De-*History of Sanskrit Literature.* 669 f.

12. IS. XIII.315; HIL.225n, 226. Kielhorn protested very strongly against this view, that 'at some time or other the text of the Mahābhāshya had been lost, that it had to be reconstructed etc'. He would only 'perhaps allow a break so far as regards its traditional interpretation, and regard the text of the Mahābhāshya as given in our Mss to be the same as existed about 2000 years ago (IA. IV.108.)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

evidence. Scholars in the past threshed out this question[13] suggesting dates ranging from the tenth century B.C. to the fourth century A.D., as the probable time for the Bhāshyakāra. The earliest date suggested by N. Bhasyāchāra[14] in the tenth century B.C. hardly needs any comment, as Patañjali could never have foreseen the reigns of Chandragupta and Pushyamitra, or the invasion of the Yavanas centuries ahead. Aspersions cast against western scholarship in that paper are uncalled for with the weak and puerile nature of the author's arguments.

The lowest limit placed by Peterson[15] in the fourth century A.D. is based on Patañjali's reference to Pushpamitra or Pushyamitra, identified by him with Pushpamitras of the Bhitari pillar inscription who were conquered by Skandagupta. He also pointed out I-tsing's reference to a commentary on Patañjali's work entitled *Chūrṇi*.[16] R. G. Bhandarkar controverted[17] Peterson' theory by pointing out the improbability in his view and the supposed identification in the light of the passage referring to the Mauryas and the Yavanas in the sense in which they have to be understood. This identification also

13. Goldstücker: *Pāṇini* pp. 228 ff; Weber. IS V. pp. 147 ff; Peterson JBBRAS. XVI. pp. 181 ff; RG, Bhandarkar, ibid pp. 199 ff; Liebich: Pāṇini pp. 511 ff; *Indische Inschriften* p. 72; N. Bhasyachara: *The age of Patañjali* Madras 1889; H. P. Sastri JASB, 6 (1910) p. 261; Winternitz: *Geschiste der indischen litteratur* III. pp. 389 ff; Smith: EHI pp. 227-9; Keith IOC II. pp. 243 ff; HSL pp. 427 ff; *Poussain*: *L'Inde aux temps des Mauryas* pp. D. C. Sircar: IHQ XV. pp. 39 and 633 ff; Belvalkar: *Systems of Sanskrit Grammar* pp. 32 ff.

14. *Op. cit.*—The Adyar Library series. No. I. p. 15.

15. Op. Cit. p. 189.

16. It is by this name that Indrarāja quotes the *Mahābhāshya* in his commentary on the *Udbhaṭālaṅkāra* (Das Gupta and De HSL. p. 671).

17. Op. cit. pp. 191 ff; See also *Collected works of R. G. Bhandarkar* I. p. 157 ff. Bhandarkar questioned several of Peterson's statements. 'To speak of Patañjali's *Mahābhāshya* as a commentary on the *Kāśikā* is to speak something that is absurd. The author of the *Kāśikā* himself tells us that his work is based, among other works on the *Bhāsya* which can be no other than the *Mahābhāshya* of Patañjali and there is internal evidence at every step to show that it is based on that work' (p. 158).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

belies Kalhaṇa's statement[18] about Abhimanyu patronising the study of the *Mahābhāshya*. Further, the actual wording in the Bhitari inscription is *Pushyamitrāṁś cha jitvā* viz. accusative plural and not singular.

Weber discussed the data from the *Mahābhāshya* at great length in his paper published in *Indische Studien*,[20] which can still be studied with benefit and interest. His papers in the *Indian Antiquary*[21] on the date of Patañjali, however, need

18. *Chandrāchāryādibhir labdhvā deśam tasmāt tadāgamam pravartitam Mahābhāshyam svam cha vyākaraṇam kṛitam* I. 176. According to Kalhaṇá, Chandrāchārya and others introduced the study of the Mahābhāshya in Kaśmira in the reign of Abhimanyu. Bhartrihari's *Vākyapadīya* confirms it. We are told in that work that Chandrāchārya revived the study of the Mahābhāshya. He does not connect this revival with Abhimanyu. The main portion of the statement is confirmed. At another place in the *Rājataraṅgiṇī*, Kalhana refers to king Jayāpīḍa who is said to have reigned from 775-786 A.D., reintroducing the study of the *Mahābhāshya* which had ceased to be studied in his realm. (IV.488). In the Kśhmirian chronicle, Hushka and Kanishka immediately precede Abhimanyu, and if such was the case, the composition of the *Mahābhāshya* is to be assigned to a date much earlier than the one presumed by Peterson. Keith doubted the date of Abhimanyu, but accepted Bhartrihari's reference to the long study of the text before his time (c. 650 A.D.) (HSL p. 428). R. G. Bhandarkar laid down the correct principle in regard to such a professedly historical work as the *Rājataraṅgiṇī* to accept such statements as are not improbable in themselves and do not go against stronger and more reliable evidence (Collected works. I. p. 165).

19. CII.II. p. 52.1.11. The Purāṇas mention a people called Pushyamitras whose rule commenced after the end of the dynasties of the Vindhyakas. According to the *Vishṇu Purāṇa*, as quoted by Wilson (IV. pp. 212-3), Pushpamitras and Patumitras, and others to the number of thirteen will rule over Mekala. He also pointed out that it seemed most correct to separate the thirteen sons or families of the Vindhya princes from those Bāhlikas and then from the Pushyamitras and Paṭumitras who governed Mekala, a country on the Narmadā. The *Vāyu Purāṇa* groups the two with the rulers of Mekala:

Pushyamitrā bhavisyanti Paṭumitras trayodaśa
Mekalāyām nripāḥ sapta bhavishyant-īha saptatim (Pargiter: *Dynasties* p. 51).

20. *Op. cit.* XIII. pp. 365 ff; 477 ff.

21. Vol. II. pp. 57 ff; 210 ff. The controversy between R. G. Bhandarkar and Weber was carried at length in the pages of the *Indian*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
careful scrutiny. According to the late Professor, 'when we adduce and criticise the testimonies of the *Vākyapadīya* and the *Rājataraṅgiṇī* as quoted by Goldstücker, the final conclusion at which we arrive at, is that Patañjali lived about 25 after Christ. He put it between the years 5-45 A.D. according to Lassen's reckoning of Abhimanyu's accession, the besieging of Sāketa by Kanishka who was ill-disposed towards the Mādhyamikās in the interest of the Hīnayānas and the composition of the Mahābhāshya. As regards the Pushpamitra reference he suggested that Patañjali did not live at that time, but the memory of the king was still cherished by the Brāhmaṇas'.

Weber seems to have twisted the passage referring to the besieging of Sāketa and Madhyamikā by the Yavanas to suit his line of arguments. He correctly identified Sāketa, but the association of the other word with the school of Buddhism associated with Nāgārjuna is incorrect. His inability to link any anti-Buddhist Yavana ruler with the Sāketa campaign, and further his attempt to foist this enterprise on Kanishka[22] create a difficult situation. The explanation suggested by him, particularly in trying to harmonise many facts at a particular time, is very confusing and his theory is unacceptable at its face value. The other dates suggested by scholars are: Boht-

Antiquary on 'the date of Patañjali and the king in whose reign he lived' Bhandarkar also refuted Peterson's arguments fixing Patañjali's date in the fourth century A.D. (For a complete text of Bhandarkar's papers on the subject, see his *Collected works* Vol. I. pp. 107 ff.

22. Dr. D. C. Sircar suggests that the work in its present form does not appear to be much earlier than the Kushaṇa period. He bases his arguments on the reference to the quotations from *Mahābhārata* and the *Harivaṁśa,* the flourishing state of the Kāvya literature, use of metres which are supposed to be of later times, and the reference to the vyūhas of Krishna, and the Śakas. At the close of his arguments he suggests that Patañjali was himself a contemporary of Pushyamitra Śuṅga, but his work, the original Mahābhāshya, was revised and enlarged by early grammarians of his school (IHQ. XV pp. 633 ff). Dr. Sircar is not very sure of his contentions (ibid. p. 638).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ngk[23] (200 B.C.), Maxmüller[24] (200 B.C.), Goldstücker[25] nd R. G. Bhandarkar[26] (144-142 B.C.), and Keith[27] (150 .C.). These scholars based their arguments on the passages elating to the Yavana invasions associated with Demetrius r Menander, the performance of sacrifice at the instance of ushyamitra, the assembly of Pushyamitra—incidentally in nother text the assembly of Chandragupta is also mentioned n this context, and the reference to the gold images disposed f by the Mauryas. These passages and illustrations may now e considered here in proper context.

The most important passage[28] relates to a rule (vārttika) laid own by Kātyāyana (vārttika 2 on Pāṇini III.2.111) that he imperfect should be used to signify an action not witnessed y the speaker but capable of being witnessed by him and known o people in general. Patañjali in this connection cites two nstances: The Yavanas besieged Sāketa (*aruṇad Yavanaḥ āketam*), and the Yavanas besieged Mādhyamikā (*aruṇad*

23. Pāṇini's *Grammatik* p. x.

24. *History of Ancient Sanskrit literature* p. 244. The late Professor t Oxford was not very certain about the probable date of its composition. He suggested that we would not be very far from wrong in placing the omposition of the original grammar and of the supplementary rules of Kātyāyana on the threshold of the third century B.C. At what time he *Mahābhāshya* was composed, it would be difficult to say. Further he ointed out that "as an experiment we propose to fix the years 600 and 00 B.C. as the limits of that age during which the Brahmanic literature vas carried on in the strange style of the Sūtras'.

25. *Pāṇini* p. 239. He proposed that Patañjali must have written is commentary on the Vārttika to Pāṇini III.2.111 between 140 and 120 B.C., and this is the only date in the ancient literature of India, which in my belief rests on more than mere hypothesis'.

26. IA.I. pp. 299 ff; XVI. pp. 199 ff; *Collected works*. I. pp. 114. n a more comprehensive paper on '*the date of Patañjali* No. I, being the irst reply to Peterson, he concludes' all the passages and statements harmonise so thoroughly with my hypothesis, and taken collectively, form uch a conclusive body of evidence, that I feel myself fully justified in concluding this long reply to Professor Peterson with those words of mine vith which he began his attack, "Patañjali's date, B.C. 150, may now be elied on (*Collected works* I. p. 185).

27. HSL. p. 5. In his *Sanskrit Drama* Keith suggests 140 B.C. as he date of Patañjali with reasonable assurance.

28. Kielhorn's Edition Vol. II. p. 119.1.5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Yavano Mādhyamikāṁ). The siege of Sāketa (Ayodhyā) and Mādhyamikā (Chittor), and not the school of Mādhyamikas as suggested by Weber, must be considered to be the events capable of being witnessed by the speaker Viz. Patañjali himself. The instances pose the question: who were the Yavanas and when did they besiege Sāketa and Mādhyamikā ?

Reference to the Yavanas advancing as far as the land watered by the Gaṅgā and the Yamunā is noticed in the *Yuga-Purāṇa* of the *Gārgi-Saṁhitā*[29], and the *Mālavikāgnimitraṁ* of Kālidāsa mentions the defeat of the Yavana forces at the hands of Vasumitra, grandson of Pushyamitra while he and his forces

29. *tataḥ Sāketam ākramya Pañchāla Mathurā(s) tathā*
Yavanāś cha suvikrāntāḥ prāpsyanti Kusumdhvajam.

Ref. Mankad: *A critical edited text of the Yuga-Purāṇa*-JUPHS XX-(1947) pp. 32 ff at p. 54, 11, 94-95.

Mankad suggests that the final destruction of the great Mauryan empire was the result of the joint attack by the forces of the Pāñchalas, Māthuras and Yavanas (ibid p. 38). Five kings were put up in charge of the conquered capital who soon fought among themselves and lost the conquered territory (ibid p. 40). The Yavanas disappeared from the scenes of their victory after a short success. Jayaswal had suggested that the Greek king of Patañjali and Khāravela's time was Demetrius and not Menander, and he quoted the following passage from the *Yuga-purāna* of the *Gārgisaṁhitā*:

Dharmamāmīta tamāvriddhā janam bhokshyanti nirbhayaḥ
Yavanājñā payishyanati (*naśyeran*) *cha Pārthivaḥ* (JBORS. XVI. pp. 127 ff)..

Mankad does not agree with Jayaswal's reading and finds no reference to Demetrius. He quotes the other two texts—B and C in which the reading is *dharmamītatayā* and *dharmabhītatamā* respectively. According to Keith (HSL. p. 428), the Yavana king was probably Menander. Sten Konow agreed with Jayaswal's interpretation (AO. I. p. 27), but Tarn has suggested that at the time of the invasion, Menander was Demetrius' general, a fact, it would seem better understood by Indian writers of the period than by modern scholars (*Greeks in Bacteria and India* p. 141). At another place he suggests that Menander was governor or Viceroy for Demetrius for all the conquests south-eastward of the Jhelum (ibid. p. 167) Cf. CHI. I. p. 544. We shall discuss this subject at length in the chapter on 'Political History'.

30. Act V. *yo' sau Rājasūyayajña dikshitena mayā rājaputrasa taparivritam Vasumitrām goptāram ādiśya samvatsaropā vartanīyo nirgalas turago visrishtaḥ sa Sindhor-dakshiṇarodhasi charannāśvāmikena Yavanānām prārthitaḥ.*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

were following the horse let loose for the Aśvamedha sacrifice of his grandfather. The performance of sacrifice by Pushyamitra —not once but twice—is also mentioned in the Ayodhyā inscription[31] of Dhanadeva who was sixth in descent from Pushyamitra. The first Śuṅga monarch also figures in several other instances cited by Patañjali. In his remark on Pāṇini III.2.123, the Bhāshyakāra[32] quotes a Vārttika of Kātyāyana which enjoins the use of the present tense *laṭ* to denote an action or undertaking which has begun but not finished—the examples given are—'here we dwell, here we perform as priests the sacrifice instituted by Pushyamitra (*iha vasāmaḥ, iha Pushyamitraṁ yājayāmaḥ*). The sense of the whole thing is, that when an action such as that of studying or performing the great sacrifice spreads over many days, the present tense should be used to denote it, if the action has begun but not ended, even though at the time of speaking the speaker may not be actually performing the action.

This cannot be an imaginary instance. The Bhāshyakāra quotes the names of the ruler mentioned above on another instance. In his comment on the Vārttika *jitaparyāyavachanasyaiva rājādy artham* under Rule I.1.68 (7) . . . indicating that a '*tatpurusha samāsa* ending with the word *sabhā*–court is neuter, provided it is preceded by the word *Rājan*, or a word denoting a non-human being, but not when it is compounded with the name of a particular king, Patañjali cites as an instance –*Pushyamitrasabhā*–the assembly of Pushyamitra.[33]

The name of this ruler is again quoted by the Bhāshyakāra

31. JBORS. X. p. 203.2 (*dvirāśvadedha yājinaḥ senāpateḥ Pushyamitrasya*).

32. Kielhorn Ed. II. p. 123-3-4.

33. Kielhorn omits *Chandraguptasabhā* in his edition, although it is restored in the second edition of his *Mahābhāshya* (1892) p. 177.10-11. It occurs in four of his MSS and also in the *Kāśikā*. As two instances of the compounds of the synonyms of *Rājan* are given, it is natural to expect two of Rājaviśesas or particular kings. The question that poses before us–how could Patañjali be associated with the time of Pushyamitra in the light of the reference to the other instance? The answer is very easy. It is the consideration of the cumulative evidence and not the individual item.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

in his comment on the sūtra *hetumati*[34] *cha*. This sūtra enjoins the use of the affix *ṇic* after a root, when the operation of a causer, such as command is to be expressed. Here Patañjali cites: Pushyamitra sacrifices (*yajate*), and the sacrificial priests cause him to sacrifice. According to Pāṇini's rule the order ought to be, Pushyamitra causes (the priests) to sacrifice and the priests (*yājaka*) cause him to perform it (*yājayanti*).

Whatever be the grammatical implications in all the four instances, it is certain that Patañjali drew his illustrations from important contemporary events and personalities to make a deeper impression on the minds of his readers. These are suggestive of consistency in the minds of the Bhāshyakāra. The Mauryan passage cited by scholars[35] in fixing his time, is only suggestive of the *terminus a quo*. It only limits the period at the upper level. Commenting on the sūtra *Jīvikārthe chāpaṇye* (V.3.99) suggesting that 'in the case of a life sustenance, serving an object which is an image (*pratikriti*) the affix *ka* is not used except where the object is saleable, Patañjali here cites[36] as an example the images of Śiva, Skanada, and Viśākha where the rule of affixing *ka* does not apply. The gold coveting Mauryas had caused images of the gods to be sold (*archyaḥ*) but the rule applies only in such cases where these images provide living for the person who exhibits them to householders. Patañjali could not have referred to the Mauryas as gold coveting (*hiraṇyārthin*), if he had been a respectable Brahmin subject enjoying the patronage of the

34. III.I.26. p. 34.1, 2, 6-7.

35. V.3.99. p. 429. This passage has been interpreted by Goldstücker, Weber and Bhandarkar.

36. The original passage runs as follows: *apaṇya ity uchyate na sidhyati Śivaḥ Skando Viśākha iti. kiṁ kāraṇam. Mauryair hiraṇyārthibhir archaḥ prakalpitāh. bhavet tāsu na syād. yās tu etāh pūjārthās tāsu bhavishyati*. V.3.39. p. 429. *Paṇya* suggests, according to R. G. Bhandarkar, 'something that has the possibility of being sold and something that is exposed for sale'. The idols of Siva and etc., which are under worship now possess the possibility of being sold, because idols under worship were sold by the Mauryas. But though they possess the possibility of being sold, they are not actually exposed for sale. Pāṇini's rule applies to idols of the latter description, and not of the former (collected Essays I. p. 155). The passage, therefore, refers to the sale of idols under actual worship.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Maurya ruler. It seems to have been an event of the past, may be a recent past, of which the memory was fresh in the minds of the people. The ruling Maurya dynasty had ceased to exist by that time.

The internal evidence from the *Mahābhāshya* itself is suggestive of his contemporarily with the Śuṅga monarch Pushyamitra. As regards the composition of the work, particularly that part in which we find references to the invasions of the Yavanas and the performance of sacrifice it must have been done probably at the end of the rule of the Śuṅga Monarch. The nature and number of sacrifices, and the Yavana invasions which are noticed in other sources as well, are matters connected with political history. We propose considering these in detail in the next chapter. Jayaswal[37] noticed the reference to the defeat of the Muriya Rājā at the hands of king Khāravela of Kaliṅga in the famous Hathigumpha inscription. It was proposed by him that Pushyamitra performed another sacrifice to vindicate his position after his humiliation by Khāravela. This point is very controversial and does not suggest Patañjali's date. We, however, stand on a firmer ground in suggesting that Patañjali was a contemporary of Pushyamitra, and the Mahābhāshya was probably composed at a time when the threat of security to the Śuṅga empire had passed away, and the Brahmin monarch stabilised his position and prestige by performing sacrifices.

The external evidence relating to the commentary on the *Mahābhāshya* by Bhartrihari, mentioned by I-tsing and the decay of the text at the hands of logicians named Baiji, Saubhava, and Hāryaksha who sacrificed its importance for extolling logistic principles has nothing to suggest on the date and time of Patañjali. So also we are denied any help on the point under consideration from the reference to the revival

37. JBORS.III. pp. 444ff; IV. pp. 384ff. Jayaswal suggested that Pushyamitra was defeated by King Khāravela, evidently after his first sacrifice. The Brahmin Senāpati reestablished his imperial position a second time. He further pointed out that Kāidāsa was referring to the second sacrifice when Pushyamitra had a grandson young enough to lead the forces (ibid X. p. 203).

38. op. cit.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of its study by Chandracharya and Vasurāta, and the patronage of Abhimanyu. These are only suggestive of the chequered history of the *Mahābhāshya*, in its later phase.

The text of the *Mahābhāshya* in its present form remains the best piece of evidence on the date of Patañjali. We do find consistency in the references to men and matters quoted by way of instances or illustrations. The Yavana invasion must have happened in Patañjali's time, and he seems to have enjoyed the patronage of Pushyamitra whom he quotes several times. His time was sufficiently close to that of the later Mauryas when the memory of the founder of this family was still fresh. It is rather strange that Aśoka's name does not figure any where. For the orthodox Brahmins, this monarch might not have been a personality worth reverence. It may, therefore, be safely concluded that Patañjali was Pushyamitra's contemporary, who wrote his *Mahābhāshya* when the political situation had stabilised after the invasions of the Yavanas and the Śuṅga monarch had performed sacrifice to vindicate his position. He may therefore, be placed in c. 150 B.C. a date suggested much earlier by R. G. Bhandarkar.[39]

Identity of two more Patañjalis

This question engaged the attention of scholars who, however, failed to agree on the identity of the Bhāshyakāra with the Yōgasūtrakāra. Scholars like Liebich[40] and Chakravartty[41] identify the two, but they are distinguished by Prof. Renou,[42] Y. H. Woods,[43] and Jacobi.[44] The advocates of the identity theory base their arguments on a number of identical and complimentary factors noticed in the two works: the opening with similar aphorisms (*atha śabdānuśāsanam* and *atha Yogā-*

39. *Collected Essays*. I. p. 185; (Reprint from JBBRAS XVI (1885)) pp. 199ff.
40. *Sitzun Berichte* (S.B.) Heidelburg. 1919. 4. p. 7 f; 1921, 7. p. 57 f.
41. IHQ. II. pp. 265ff.
42. ibid XVI. pp. 586ff.
43. *Yoga System* Translated in HOS. XVII. p. xv.
44. JAOS. XXXI. pp. 25ff.
45. I. 148.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

nuśāsanaṁ), absence of criticism on the doctrine of *Sphoṭa* in the *Yoga-Sūtra*, despite its repeated notice by all schools of Philosophy, and the reference to Yoga in the *Mahābhāshya*. They also referred to Bhartrihari's allusion[45] to Yoga-Śāstra purging the mind of all foul effects (*yujate Yogam Brahma-hārī*) I.148) in context with his eulogising the *Mahābhāshya*. It is also suggested by way of negative arguments that since the two works deal with altogether different topics, having practically nothing in common, it is difficult to trace parallelism so far as the texts are concerned.

In reply to these arguments, Prof. Renou and others have adduced their views from the grammatical and philosophical standpoints. Grammatical terminology, like, *pratyāhāra, upsarga, prataya* and *vikarṇa* etc. appear in the *Yoga-Sūtra* with different values. The French Professor expressed surprise at the non-utilisation of the value of *cha, va, iti,* etc. in this work, and its language points to a development in the sense of analysis. The style and combination are also taken into consideration. Jacobi discussed at length the difference in the philosophical ideas underlying the two works—the latter definitely of a later period in which the original heterodox doctrines are adopted. The allusions to Buddhist doctrines in the *Yoga-Sūtra* are also suggestive of its later character, sometimes after the fifth century A.D.

Wood translating the *Yoga-bhāshya* (c 650-850 A.D.) suggests that the work does not contain any allusion, more or less direct to the theory of the unity of the parts of concrete substances, as set forth in the *Mahābhāshya*. The divergent conceptions of the two works, at least in regard to the question of substance' (*dravya*) and quality (*guṇa*), nullify the identity theory. Jacobi rightly summed up, that, 'since the author of the *Yoga-sūtra* does not conform to the grammatical rules taught by the *Mahābhāshya*, and because the latter is ignorant of the philosophical views of the former, they cannot be identified but must be two different persons'. Barnett[46] also referred to the weakness of the tradition attributing the *Sūtra* (*Yoga*) to Patañjali (Bhāshyakāra). This was admit-

46. JRAS. 1932. p. 417.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ted by S. N. Das-Gupta,[47] though he did not accept the posterity of the *Yoga-Sūtra* to the *Mahābhāshya*, on the basis of the internal evidence, if any.

It may, however, be made clear that two persons cannot be identified for name sake. This might complicate matters. There was another Patañjali, the author of *Nidāna-sūtra*.[48] K. C. Bhatnagar editing this work has quoted the Berlin catalogue and Max-Muller's *Shaḍaguruśishya* (1187 A.D.?) in his comment on Kātyāyana's *Sarvānukramaṇi* with a view to showing that the Bhāshyakāra, the Yoga- sūtrakāra, and the author of the *Nidāna-sūtra* were really one person (*yoga charyah svayaṁ kartā Yoga-śāstranidānayoḥ.*) There are traditional accounts based on Śivarāma's comment on the *Vāsavadattā*,[49] as well as on *Patañjalicharita*[50] of Rāmabhadra which suggest that Patañjali wrote three works—one on Yoga the second on grammar, and the third on medicine. The last one is also referred to by Chakrapāṇi[51] in his commentary on Charaka. But the question is: Are we to rely on these traditions based on works written a thousand years later, or more when Patañjali had acquired a divine status. The *Yuktidīpika* refers to yet another Patañjali. Under the circumstances the safer course would be to distinguish the Bhāshyakāra from the Sūtrakāra, and not merge their personalities into one.

It may be interesting to point out that in course of time Patañjali's name like those of the Vedic Risis came to be associated in the formation of the gotras. An inscription from Narendra[52] of the time of Vikramāditya and the Kadamba

47. ibid.
48. *Punjab Sanskrit Series*. p. 27.
49. *yogena chittasya pādena vācham malam śarīrasyā tu vaidyakena yo 'pākarot tam pravaram munīnām Pātañjalīm pranjalir ānto' smi* (Bib Ind. ed. p. 3.)
50. *sūtrāṇi Yogaśāstra Vaidyakaśāstra cha vārttikāni tataḥ Kritvā Patañjalimuniḥ prachāryāmāsa jagadidam trātum* V.25.
51. *Patañjali-Mahābhāshye Charakaprati saṁskritaiḥ mano-vāk kāyadoshanām hantra' hipataye namaḥ.* Patañjali's medical work consisted of the revision (*pratisaṁskritaiḥ* of the great compendium of Charaka (Ref. Jolly's book on medicine in Bühler's Grundriss series. p. 25).
52. *Calcutta Sanskrit series*. ed. by P. C. Chakravartty p. 32. According to this work, Patanjali did not believe in the existence

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

uler Jayakeśin II dated in the year 1125 A.D. refers to Patañjali the grammarian (*Śabdavidyā Patañjaliḥ saḥ*) with his qualities imbibed by the ruler. It is more in line with the internal evidence furnished by the *Mahābhashya* and the *Yoga-sūtra*, taking into account the style, subject matter, disparity in language involving grammatical omissions in the other work, to suggest that the authors of the two works were different persons.

Patañjali's Parentage and birthplace: The evidence on both the counts has to be sought in the *Mahābhāshya* itself. The traditional accounts, however, suggest his birth in mysterious circumstances. The two terms *Goṇikāputra*[55] and *Goṇardīya* are suggestive of his mother's name, and his association with a place named Goṇarda respectively. The former term stands in analogy to *Dākshīputra*[56] by which Pāṇini was called, though Hemachandra in his *Abhidhānachintāmaṇī*[57] refers to him as *Śālāturīya*. *Goṇikāputra* and *Goṇardīya* are mentioned by Vātsyāyana[58] as authors on dramaturgy, but there is no ground for identifying them with the author of the *Mahā-*

of *ahaṅkāra* as a separate category: uchyate: *ahaṅkāra parigrahārtham evam tarhi naivāhaṅkāro vidyata iti Patañjaliḥ mahatos'mi pratyayarūpatvābhūpāgamāt.* This is quoted in relation to the views of the author of the *Yukti-dīpika* that an ancient master of the Sāṅkhya, called Paurika held that Prakriti is not one, but there is an infinite personality of Prakritis, each being attached to a different *purusha*.

53. EI. XII. p. 306.
54. I.4.5. p. 336.16.
55. I.i.21 p. 78.2; I.1.29. p. 91.28; I.1.92. p. 76.14; VII.2.101. p. 309.11.
56. *sarve sarvapadādeśa Dākshīputra Pāṇini* I.1.20. p. 75.13. It might be interesting to suggest that Aśvaghosha, a contemporary of Kanishka is called *Suvarṇākshīputra* in the colophon of his *Saundarananda*. Goṇikā might have been Patañjali's mother, as suggested by Rāmabhadra *tatra ka'pi dadriśe munikanyā Goṇikā iti guṇasindhur anena* II.7.
57. *Śālātūrīyadāksheyo Gonardīyaḥ Patañjali* (Bohtlingk und Rieu ed. p. 157.
58. Vātsyāyana refers to two writers: Goṇikāputra (*Kāmasūtra* I.5; I.1; VI.48 and Gonardīya (I.4) who wrote on the subject of treatment of a wife. According to Kielhorn, Gonikāputra and Goṇardīya were not names of Patañjali (IA XV. p. 80 f). R. L. Mitra doubted the identification of *Goṇikāputra* and *Gonardīya* in the *Mahābhāshya*. He suggested

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

bhāshya. Nāgojībhaṭṭa identified *Goṇikāputra* with the Bhāshyakāra.[59]

According to R. G. Bhandarkar,[60] the term *Goṇardīya* is suggestive of Patañjali being an inhabitant of Gonda in Oudh. He contended that according to the usual rules of corruption, Sanskrit *rda* (र्द) in the prākrits is corrupted into *dda* (द्द), but sometimes it is also changed *ḍḍa* (ड्ड), and as hasty pronunciation sometimes elides the *a*, and in the latter stages of the development of Prākrits, one of the similar consonants is rejected, so *Goṇarda* becomes Goṇḍā. He also cited two passages from the *Mahābhāshya* testifying to the composition of this work at a place somewhere in between Mathurā and Pātaliputra.[61]

Weber presumed[62] the ingenuity of the conclusion, no doubt surrounded by very great difficulties, particularly the correct interpretation of the word *pūrvaṁ* in the passage *Mathuryāḥ Pātaliputram pūrvam*. According to him, it gave just the opposite direction implying that Pātaliputra was situated between the speaker and Mathurā, and the speaker therefore must have lived to the east of the former. Weber suggested that Patañjali had visited different parts of India, as he was writing the *Mahābhāshya*. His dwelling place

that there was a solitary instance of the use of the honorific *Goṇikāputra*, as he always prefers the derivative by the use of such particles as *jñeyam*—'it should be known', or '*kartavyam*'—'it should be done', and not by naming himself in the third person. He pointed out that there may have been a Goṇardīya and a Goṇikāputra before the time of Vātsyāyana and necessarily long before that of Patañjali and yet there was nothing to prevent him from bearing these *aliases*. The manner, however, in which these names have been cited leaves no room for the entertainment of such an opinion (JASB.LII.1883, p. 330 ff.)

59. *Goṇikāputra bhāshyakārai ity āhuḥ*—op. cit.

60. IA. II.1873.p. 70.

61. III.3.136. p. 162.6 *Yo'yam adhvā gatā ā-pātaliputrāt tasya yad āvaram Sāketād iti*—"of the distance or path from Pātaliputra which has been traversed (such a thing was done in) that part of it which is on this side of Sāketa" *yo 'yam adhvā Pātaliputrād gantavyas tasya yatparam Sāketād iti* (ibid 1.11) "Of the distance up to Pātaliputra which is to be traversed (something will be done in) that portion which lies on that side of Sāketa."

62. IS. XIII. p. 314; IA.II. p. 57.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

could hardly be ascertained from these passages, and he suggested waiving the matter altogether.

P. C. Chakravartty, however, contended[63] that Patañjali belonged to southern India, and had intimate knowledge of that part, as could be inferred from the *Mahābhāshya* itself. According to him, the Bhāshyakāra certainly speaks of the peculiar linguistic characteristics of the Deccan, that is of using words in *taddhita* suffixes, as for example, *laukike* and *vaidike* instead of *loke* and *vede*. The references to lakes and ponds, popularly called *sarasī* in the Deccan is also contended as an evidence pointing in that direction.

It appears that Chakravartty lost sight of the fact that Patañjali, while speaking of the directions, and occasionally the distances also from one part or city to another in Madhyadeśa or Āryāvarta of which he defines even the boundaries, does not notice the exact location of Choḍa, Kerala, Kaḍera, and Pāṇḍya in the south. That rules out the possibility of his close contact or place of birth in the south. We, no doubt, notice, a rich geographical data in the *Mahābhāshya* but that could only imply his knowledge of the country without fixing his place of birth, either in the south or even in the north. It is very likely that he was close to Pātaliputra where he was enjoying the patronage of the Śuṅga monarch whom he quotes several times in his work. Precise details regarding Patañjali's life—his place of birth and his personality—may be wanting, but the *Mahābhāshya* itself is the most authoritative piece of evidence regarding his time as a contemporary of Pushyamitra Śuṅga. The Bhāshyakāra closes the list of the great grammarians, save for Bhartrihari. He exposes effectively the discipline in grammar meant for a language, not dead but very much living, although restricted only to the Śishṭas, the élite Brāhmins of Āryāvarta.

63. IHQ II. p. 268.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER II

POLITICAL HISTORY

The historical value of Patañjali's *Mahābhāshya* lies in its reference to the Yavana invasion and the performance of horse sacrifice by Pushyamitra who is mentioned in a couple of illustrations. The citations convey the impression that the Bhāshyakāra was not unaware of the political happenings of his time. The then history of northern India is, in fact, a record of struggle between the Śuṅga and Yavana monarchs, the former attempting to integrate the loose political fabrics, and the latter to take advantage of the worsening political situation. An account of the Yavans or the Indo-Greek kings is given in the *Yuga Purāṇa* section of the *Gārgī-Saṁhitā* in connection with the invasion of Pushpapura (Pātaliputra, the capital of the Mauryas), and some other places in northern India within the Mauryan empire.[1] It is, however, uncertain whether the dynastic revolution in Magadha engineered by the Brahmin General preceded the Yavana invasion, or it was an aftermath of the event which brought the Yavanas within the gates of Pātaliputra. They sacked the Mauryan capital, but soon retreated because of the trouble at home.

As the Śuṅgas succeeded the Mauryas, they also paved the way for the Kāṇvas after a rule of 110 years by its ten rulers. A few provincial states owing allegiance to the main

1. The text was edited by Kern—*The Brihat Saṁhitā of Varāha-mihira. Bibliotheca Indica*, 1864-65; followed by Jayaswal. JBORS.XIV. pp. 400; D. R. Mankad. JUPHS.XX. pp. 3ff. The relevant portion was considered by several scholars. Dhruva. JBORS.XVI. pp. 18ff; Tarn. *Greeks in Bactria and India*—Appendix pp. 452ff; D. C. Sircar. JRAS. 1963 Pts 1 & 2 pp. 7ff. The Yavana invasion is noticed in several works—Cunningham: *Coins of Alexander's successors in the East* pp. 262ff; Rapson: *Ancient India* pp. 131ff; *Cambridge History of India* Vol. I. pp. 540; Smith: *Early History of India* 4th ed. p. 228 and n; Raychaudhuri: *Political History of Ancient India* 6th ed. pp. 386ff; Majumdar: *The Age of Imperial unity* pp. 106ff; A. K. Narain: *The Indo-Greeks* pp. 174ff; A. N. Lahiri: IHQ XXXIII. pp. 40ff; B. N. Puri: *India in the time of Patañjali* 1st ed. pp. 27ff. The relevant passage would be considered in this chapter later on.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Śuṅga line, or as remnants of the Śuṅga family also figure in the political history of this period. The Andhras well established in the south-east[2] were also aspiring for ascendancy in the north, while king Khāravela of Kaliṅga seems to have planned conquests in different directions. To lay the mosaic of political history of this period, roughly from the last quarter of the second century B.C. to the beginning of the first century B.C. is a difficult task due to paucity of evidence, it is nevertheless worth attempting.

Ancestry of the Śuṅgas: The foremost question in connection with the history of the Śuṅgas relates to their ancestry, and the relation of the first Śuṅga monarch with the last Mauryan emperor. The Brahmin origin of the Mauryan General who, according to the Purāṇas[4] and the

2. Andhra is both a tribal and a territorial name. As a people the Andhras are mentioned as early as the fifth century B.C. They figure along with the Parindas as border peoples in the inscriptions of Aśoka. The earliest reference to the Andhras enabled the scholars to fix their home in the region comprising roughly the present Godāvarī, Krisnā, and Guntur districts (Co.HI. p. 296). An inscription on one of the Bhilsa topes (*Sāñchī* No. 1) records a donation made in the reign of king Śātakarṇi (no. 346). The ruler can not be identified, but he must certainly have been an Āndhra. The inscription probably belongs to about the middle of the first century B.C (CHI p. 533). According to Rapson, the conquest of E. Malwa marks the north-eastern limit to which the progress of the Āndhra power can be traced from the evidence of inscriptions and coins (ibid.).

3. The hero of the Hāthīgumphā inscription, king Khāravela of Kaliṅga was the thirteenth king of the Cheta family. It is now admitted that the inscription does not bear any date, but on paleographic grounds it can not be placed earlier than the beginning of the second century B.C. A consideration of the historical events narrated in the inscription might be helpful in narrowing the limits which it would be out of question to place during the hey-day of the Śuṅga glory (Co.HI. p. 112). The inroads over the plains of Northern India could only have been possible either immediately before the accession of Pushyamitra or after the collapse of the Śuṅga power. For a fuller bibliography on Khāravela see Poussain: *L'Inde aux temps des Mauryas etc.* pp. 193ff).

4. *Pushyamitras tu senānīr uddhritya sa Brihadratham* (*Mat* 272.27.5; *Vāyu* 99.337; *Brah* 111.74.)

5. *Prajñādurbalam cha baladarśanavyapadeśadarśitāsesha-sainyaḥ senānīranāryo Mauryam Brihadratham pipesha Pushyamitraḥ svāminam.* (ed. Fuhrer p. 269; Parab's ed. p. 199). *Anārya* is translated as 'low

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Harshacharita[5] of Bāṇa, assassinated his Master, is reveale from several sources. According to Pāṇini,[6] the affix *a* comes after the Śuṅgas when the sense is a descendant o the family of Bhāradvāja. He also mentions the other forr *Śauṅgi*. This family name occuring in the *Vaṁśa Brāhman* and in the *Āśvalāyana Srautasūtra* was associated with th ancient priestly families, suggesting that the Śuṅgas wer Brahmins. The *Divyāvadāna*[9] associates the founder of thi family with the last Mauryan emperor. According to thi work, Sampadi, son of Kuṇāla and grandson of Aśoka, ha a son named Vrihaspati whose grandson was Pushyadharma father of Pushyamitra. That would remove Pushyamitr from Aśoka by six generations, covering a period of at leas 100-120 years. Actually the Śuṅga monarch was separate from Aśoka by less than fifty years. Further, there is n point in associating Pushyamitra with the Mauryan famil when other sources call him a Brahmin, and the Śuṅgas ar mentioned as teachers in Vedic literature. His gotra, however has been a matter of disputation.

According to Raychaudhuri,[10] the name of the famil was Baimbika, as Agnimitra in the *Mālavikāgnimitram* call himself a Baimbika. The Baimbikayaḥ are mentioned among

born' by Cowell and Thomas (translation p. 193). Jayaswal justified this act of the Mauryan General (JBORS.1918. p. 260ff). It is translated in the lexicons as 'not honourable' (Monier Williams *Dictionary*. p. 28 col. 3). In the context in which Bāṇa enumerates cases of persons who paid for their weaknesses, it is conceivable that the act, however, treacher-ous, might have been justified in national interest. In the same reference Chandragupta's murder of his own brother Rāmagupta is also mentioned.

6. *Vikarṇa-Śuṅgachchhalād Vatsa-Bhāradvājatrishu*. IV.1.117.

7. *Madragārāchchhauṅgāyaner Madragāraḥ Śauṅgāyanih* (I Kh. *Indische studien* Iv. p. 38).

8. *Bhāradvāj=āgniveśy=arkshā Śuṅgāḥ Śaiśirayāḥ kataḥ* XII, 13.5.

9. The Buddhist tradition from the *Divyāvadāna* (Cowell and Neil ed. p. 433) is noticed by several scholars (Bournouf—*Introduction du Buddhisme* p. 430). Przyluski La *L'legende d'Asoka* p. 90); Luders, *Kalpa-nāmaṇḍitīka* p. 98.

10. IC. III. pp. 739ff.

11. *Dākshiṇyam nāma bimboshṭhi Baimbikānām kulavratam* 'Politics indeed O, Bimba-limbed one is the family tradition of the descendants of Bimbaka.' (Act IV. verse 14).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the Kāśyapas. He also notices the reference to the Kāśyapa senānī in the *Harivaṁśa*[12] who restored the horse sacrifice. Citing the *Baudhāyana Śrautasūtra*,[13] the late Professor suggested that as the Baimbakayas are distinctly included in the *pravaras* and *gotras* of the list, Pushyamitra was therefore, a Kāśyapa and not a Bhāradvāja. Raychaudhari further remarked, [14] that the dynastic designation Śuṅga is applied to Pushyamitra and his progeny only in the Purāṇas, and not in other works like the *Divyāvadāna*, and *Mālavikāgnimitra* and even in the *Harshacharita* of Bāṇa which notice the dynastic revolution, involving the overthrow. It is, therefore, proposed that the Purāṇas may have included under the name Śuṅga, two distinct groups of kings viz the line of Pushyamitra which is styled Baimbika by Kālidāsa and the real Śuṇgas who succeeded this line, and are referred to by Bāṇa and in the Bhārhut inscription of Dhanabhūti.

H. A. Shah tried to connect[15] Baimbika with Bindusāra, thus associating the Śuṅga ruler with the Maurya family, but the conjecture lacks possibility despite the traditional account in the *Divyāvadāna*. H. S. Śāstrī associated[16] the Śuṅgas with those turbulent military spirits who had been driven away from Persia by the Greek conquest of that country. The second half of the name -*mitra* and that of all the members of the family suggest his Persian origin.

Perusing the data from the different sources, the foreign origin of Pushyamitra is completely ruled out, and so also his relation with the later Mauryas. The word *Baimbikas* is translated as a 'gallant lover', and there is nothing to show that it was a proper name. The question of his identity with Bindusāra or with the Baimbikayas of the Kaśyapa gotra does not arise. In fact Patañjali also refers to *Baimbakiḥ*,[17] but it is associated with the Śuṅga monarch whom Patañjali

12. *Bhavishyaparva*. Ch II. verse 40.
Audhijjo bhavitā kaśchit senānīh kaśyapo dvijaḥ
Aśvamedham Kaliyuge punah pratyāharishyati.
13. III. p. 449.
14. IC. VI. p. 410.
15. *Proceedings Indian Oriental Congress*—Madras p. 379.
16. IHQ. VIII. p. 739.
17. IV.1.97. p. 253.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

quotes several times. It is suggested[18] that Dhanadeva of the Ayodhyā inscription who is described as a descendant of the Senāpati (*senapateḥ Pushyamitrasa shashṭhena*) was apparently a Śuṅga. The relation between the Śuṅga Senāpati and the Kośala dynasty founded by Mūladeva is thus traced.

There seems to be a general agreement regarding the Brahmanical ancestry of Śuṅgas, despite the doubt created by the *Divyāvadāna* tradition. A solitary scholar argued,[19] though unconvincingly, that the Śuṅgas were Kshatriyas. The Śuṅga-Bhāradvāja gotra figures in a late record[20] and that probably rules out the association of the Śuṅgas with the Kaśyapa gotra as proposed by Raychaudhury.

Dynastic History: The Purāṇas furnish more or less a uniform list of Śuṅga rulers along with the length of their reign. Slight variations are, however, noticed. Pargiter considered the variant readings in the Purāṇas, and the follwing table may be presented.

1. Pushyamitra[21]—	the Commander-in-chief and the uprooter of Brihadratha	36 years
2. Agnimitra[22]—		8 years
3. Vasujyeshṭha[23]—		7 years
4. Vasumitra[24]—	the commander of the forces defeating the Yavanas	10 years
5. Andhraka[25]—		2 years
6. Pulinda—[26]—		3 years
7. Ghosha[27]—		3 years
8. Vajramitra[28]—		9 years
9. Bhāgavata[29]		32 years
10. Devabhumi[30]—		10 years
	Total	120 years

18. *Comprehensive History of India* (Co. H.I.) p. 96n.
19. J. C. Ghosh IHQ XV. p. 629.
20. E.V. p. 68. It was suggested by Rapson that the association of the Bhāradvāja with the Vithahavya (*Vedic Index* II. p. 316 from whom the Vītihotras probably derived their name sheds light on the home of the Śuṅgas in the region of Vidisā (CHI. p. 518).
21. *Pushyamitras tu Senānīr uddhritya vai Brihadratham kārayishyati vai rājyam samāḥ shashṭin sad-aiva tu* (*Vāyu* 99.337—Ananadāśram ed.). The reading of the *Matsya Purāna* varies as regards the length of

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

These kings are to enjoy this earth for full 112 years (*satam pūrṇam daśa dve cha*), though some manuscripts of the *Bhāgavata* and one of *Vishṇu* mention the total duration as only 110 years. This difference of eight to ten years, might partly be due to counting the fraction in individual reign as one full year. The Pauranic evidence may therefore be accepted and a period of 112 years be assigned to this dynasty of ten rulers. The variant readings in the Purāṇas are also interesting in other ways. The absence of Pushyamitra's name in the *Bhāgavata Purāṇa*, that of Agnimitra in *Matsya*, Sujyeshṭha

his reign (*kārayishyati vai rājyam shat-triṁśati samā nripāḥ*) and not sixty years as given in the *Vāyu Purāṇa*.

22. *Agnimitraḥ sutas ch=āshtau bhavishyanti samānripaḥ*). This line is noticed only in the *Vāyu* and *Brahmānda Purāṇas*. The former has Pushpamitra instead of Agnimitra.

23. *bhavitāpi Vasujyeshṭhah sapta varshaṇi vai nripaḥ* (*Matsya*). The *Vāyu* has *tajjyeṣṭha* (cf. Bhagavata), but it is Sujyeshtha in the *Brahmāṇda* and *Viṣṇu Purāṇas*.

24. *Vasumitrah suto bhāvyo varshāni pārthivaḥ*. There is no difference in name or in the length of years. The *Matsya* has *vai tataḥ* instead of *Pārthivaḥ*.

25. *tato'ndhrakah samedve tu bhavishyati sutas cha vai* (*Vāyu*). The name of this ruler varies according to different Purāṇas-Antaka (*Matsya*) Bhadraka (*Bhāgavata*), Ardraka (*Vishṇu*). The correct name seems to be Andhraka, given in the *Vāyu Purāṇa*. All the Purāṇas assign him a reign of only two years.

26. *bhavishyati samās tasmāt tisra eva Pulindakāh* (*Vāyu*). In the *Bhāgavata Purāṇa* the last letter *ka* in the name is elided. The correct name is also given in the *Vishṇu Purāṇa*.

27. *rājā Ghosha sutras ch=āpi varshāṇi bhavitā trayah* (*Vāyu*). Certain manuscripts quoted by Pargiter mention his name differently—Yomejha, Yomekha or Momegha which might be a misreadings for Ghosha mentioned in the *Bhāgavata* and *Vishṇu Purāṇas* (*Ghoshavasu*).

28. *bhavitā Vajramitras tu samā rājā punar bhavaḥ* (*Matsya*). The name is Vikramitra (*Vāyu*) or Vajramitra (*Bhāgavata* and *Vishṇu*). The length of reign is 9 years (*navaḥ*) though the word mentioned is *bhavaḥ* (*Matsya*) or *punaḥ* (*Vāyu*).

29. *dva-triṁśat tu samābhāgaḥ tato nripaḥ* (*Matsya*). The *Vāyu Purāṇa* calls the ninth Śuṅga ruler Bhāgavata (L. 341) which is supported by the *Bhāgavata* and the *Vishṇu Purāṇas*.

30. *bhavishyati sutas tasya Devabhūmi samā daśa* (*Matsya*). According to the *Vāyu Purāṇa*, the name of the last ruler is Kshemabhūmi. The *Bhāgavata* and *Vishṇu*, name him Devabhūmi.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
for Vasujyeshtha in the *Brahmāṇḍa* and *Vishṇu,* Andhra spelt as Antaka in the *Matsya*, and Bhadraka and Ardraka the *Bhāgavata* and *Vishṇu Purāṇas* respectively. The seve ruler is called by different names—Yomegha, Yomekha Momekha. His name is, however, missing in the *Mat Purāṇa.* The last Śuṅga rulers—Vajramitra (Vikramāmit according to the *Bhāgavata*) and Devabhūmi (Kshemabhū according to the *Vāyu*) do not present much difficulty. T identification of some of the later Śuṅga rulers with those the Pabosā records or with the Mitra kings of the Panch group, as proposed by some scholars would be considered la on in this chapter.

The duration of this dynastic rule varies, though slight according to the different Purāṇas.[31] The total length of yea counting the individual reigns comes to 120 years, but acco ing to the *Vāyu* and *Matsya Purāṇas* it should be only 1 years (*śatam pūrṇam daśa dve cha*). Some manuscripts the *Bhāgavata* and one of *Vishṇu* confine the duration only 110 years. This difference of eight years might be d to counting the fractional as one complete year for the in vidual reigns, with the result that the total length excee the actual one. The Pauranic evidence may, therefore, accepted, and a total period of 112 years be asigned to t family of ten rulers.

Pushyamitra, The Brāhmin Senāpati, who slew his mast the last Mauryan Emperor Brihadratha, and reigned in l stead, accomplished his objective through a military *coup d'ét* According to Bāṇa, Pushyamitra availed himself of a gra review of the army, and therein the Mauryan ruler, weak intellect (*prajñādurbalaṁ*)[32] was reft of his life. This eve

31. Pargiter, *Dynasties of the Kali Age* p. 31.

32. According to D. C. Sircar (JRAS. 1963 p. 19), *pratijñā-durbal* might be more intelligible than *prajñā-durbala* meaning 'weak in inte gence' i.e., 'a foolish person'. Although it is difficult to determine nature of the *pratijñā* or promise, it might imply his earlier prom to defend his capital and his people against the foreigners which he fai to keep up. The result was his unpopularity with his subjects, and tl was the reason why Pushyamitra so easily disposed of his master. have another instance also quoted by Bāṇa, where the king paid for

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ppened after the last dynasty had ruled for a period of 137 T.rs (*sapta-trimśa ch-chatam pūrṇam*) according to the pūrāṇas. Placing Chandragupta Maurya's accession[33] in c. 322 B.C. we naturally arrive at c. 185-4 B.C. as the date of Push-mitra's accession to power. The succession of Pushyamitra, bepite the tremendous nature of his deed, might have been ye outcome of the general feeling of dissatisfaction against pe last Mauryan rulers in general and Brihadratha in parti-Tar.[34] Magadha witnessed the Yavana onslaught, bringing oits train misery to the people, and this probably went un-Bcked, or was feebly resisted. The vast Mauryan empire Chandragupta and Aśoka which included portions of eastern ghanistan was overrun by the Yavana forces which were ocking at the doors of Pātaliputra. In illustrating the use the imperfect tense for events of recent occurrence which author had not witnessed but was capable of witnessing, tañjali quotes the illustrations of the Yavana forces besieg-

T by agreeing to make peace with the foreign invader at any cost ef. the case of Rāmagupta. *The Classical Age* pp. 17-18).

33. For the date of Chandragupta Maurya's accession, see Smith 2 B.C. the event coinciding with the end of Macedonian authority I p. 124), Thomas (321 B.C. CHI p. 471); Hultzsch (320 B.C.) ich Fleet had earlier proposed (CII. Vol. I. p. xxxv), Raychaudhuri 4 B.C. IC.II pp. 560ff; PHAI 5th ed. p. 295n). According to the late lcutta Professor, this date accords with the testimony of Greek writers. e Jain tradition suggests 313 B.C. for his accession. (Bhattasali AS quoting Charpentier (IA 1914 pp. 119-20). This might refer to acquisition of Avanti (op. cit. p. 295n). It is assumed that Chandra-pta carried on his war of independence during the two years 325-323 B.C. t intervened between the death of Philip, and that of Philip's master, xander. Thus Chandragupta's accession to sovereignty is dated in B.C. (Co. HI. p. 5) Sten Konow quoting Jacobi, placed Chandra-pta's accession in B.C. 312, and that of Pushyamitra in B.C. 204, ile the rule of the latter king is stated to have come to an end in C. 174 (AO. I. p. 34).

34. Ref. No. 5. For the atrocities of the Yanavas in the Kāli Age, Pargiter, *Dynasties* p. 56 and note. They are described as *adharmataḥ, nato, durācharaḥ* and are condemned for killing women, children and tle, and slaughtering one another. (*strī-bālā-go-vadhaṁ kritvā hatvā =aiva parasparam*). The evidence from the Purāṇas is one sided, and y probably biased, but the consequences following any foreign invasion always disastrous for the local population.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ing Sāketa (*aruṇad-Yavanaḥ Sāketam*) and Mādhyami (*aruṇad-Yavano Mādhyamikām.*)[35] In other words, t memory of the Yavana advance in Āryāvarta was fresh in t mind of the Bhāshyakāra even though he had not actual seen the forces advancing. The evidence from the *Mah bhāshya* is suggestive of the failure of the invasion or sie at both the places. Had the Yavanas succeeded in th attempt, the wording would have been *ajayad* and not *aruṇad*

The evidence from the *Yuga Purāṇa* of the *Gārgī-Saṁhi* is, however, suggestive of the Yavana forces reaching Pāta putra, having occupied Sāketa, (the country of) Pañchā and (the city of) Mathurā, and seizing it (Kusumdhvaja) The remnant of the Mauryan empire lay prostrate before t Yavana forces. It is rather strange that the contempora source is silent on the siege or occupation of the Maury capital by the Greeks. Probably Patañjali was conscious his limitations, and so he avoided all references to the sie of Pātaliputra.

It appears that the invasion referred to by Patañjali a in the *Yuga-Purāṇa* of the *Gārgī-Saṁhitā* was the earlier or which probably took place during the last days of the Maury dynasty. The Yavanas came when the political condition Northern India was insecure for want of a strong pow Disintegration and disunion only smoothened their way f a wide and successful forays in the Gangetic valley. Intern conditions at home, however, offered obvious obstacles

35. III.2.111. p. 119.5.

36. Compare the example *ajayad Gupto Hūṇam* for the use of t imperfect in Sanskrit given by Vasurāta in his *vritti* (gloss.) on Chand gomin's *Chandravyākaraṇa* (quoted from Dhruva, op. cit. p. 33n 22).

37. *Tataḥ Sāketam=ākramya Pañchalan-Mathuraṁ tathā; Yava dushṭā-vikrāntāḥ prāpsyanti Kusumdhvajam. tataḥ Pushpapure prā kardame prathite hite, akulā vishayah sarve bhavishyanti na saṁśay Śāstra-druma mahā-yuddhaṁ tad=bhavishyati paśchimam.* 11-22-26.

According to some scholars, it was not the Yavanas who conque Mathurā and Panchala, and together with the Yavanas attacked Sāk and proceeded to Kusumdhvaja (identified with Pātaliputra (Nara op. cit. pp. 82-3; 174; R. C. Majumdar. JNSI.XXII.1960 p. 51). T former suggests that there was only one Greek raid upon Sāketa a Magadha, and that took place during the last years of the reign Pushyamitra about 150 B.C.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

...manent annexation. The result was the return to their ...neland with the same speed. According to the *Yuga-* ...*rāṇa*, once again, fierce and terrible civil war among their ...n people, eventually destructive, was the cause of their ...feat (*Madhyadeśe'pi Yavana na te sthāsyanti durmadāh* ...*hām=anyo'nyā sammardi yuddham paramadāruṇam*).[38] ...e name of the Yavana ruler who proceeded as far as Pātali-...tra, and the duration of the Yavana stay have been matters o... consideration and speculation to a certain extent. Accord-...g to Tarn[39] the Greek sources taken together, ascribe the ...nquest of Northern India to three men: Demetrius, Apollo-...tus and Menander. He suggests that there were two lines ...advance, one was of Menander's and the other was shared ... Demetrius and Apollodotus. Demetrius was responsible ... the conquest of Sind,[40] while Menander's advance to the ...uth-east is both from the Greek and the Indian side.

38. op. cit. 11-42-33. Pushyamitra's name also figures in the same ...erence. Subsequent to the destruction of the Yavanas in that civil ... seven powerful princes in the country with Śākala as capital would ...e up cudgels against Magadha. Warring with Pushyamitra all these ...gs and their followers would perish in battle (*Pushyamitreṇa te sarve* ...*inah kritavigrahāh ksayam yāsyanti yuddhena tat=eshām āśrito janah*) ...ruva op. cit. 11 51-52). It is uncertain if this event connected with ... clash between the Yavana and the Śuṅga forces be dated in the latter ...t of Pushyamitra's reign, or these were different episodes of several ...ek rulers under a suzerain. The line following refers to Pushyamitra's ... over the land of the Mādras (*tadā Mādr=ākhye deśe Pushyamitra* ...*śāsati*) 11.83). If all these episodes were connected with one event ...n the military *coup d'état* in Magadha synchronised with the Yavana ...asion, and Pushyamitra succeeded in driving the Yavanas from the ...o-Gangetic plain and in this enterprise, the civil war at home was ...ontributory factor. The Śuṅga empire seems to have extended as far ... the land of the Mādras. This contention appears to be problematic, ...ed on evidence of a dubious character.

39. op. cit. p. 141.

40. According to Tarn (op. cit. p. 142) Demetrius himself was ...ponsible for the conquest of Sind. It is suggested that Patañjali ...ntions a town Dattamitri among the Sauvīras, founded by Dattamitra, ... is named in the *Mahābhārata* as king of the Yavanas and the ...vīras. He is undoubtedly Demetrius. The existence of this Demetrius ... confirmed by an inscription (No. 18, Nāsik cave inscription). P. C. ...gchi suggested that the story of Krimiśa, the Yaksha, as narrated in ... *Divyāvadāna* may contain an allusion to Demetrius's conquest in

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Apollodotus, as quoted by Strabo,[41] mentions that the Greeks conquered more of India than the Macedonians (Alexander) had done, and they became masters of the Indians; they overthrew more peoples than Alexander had done, most of all Menander, some himself and some Demetrius. It is further pointed out by Strabo that those who came after Alexander advanced beyond the Hypanis to the Ganges and Palibothra.[42] Thus, the advance of the Greeks from the Greek and the Indian sources, as far as Pataliputra may be assumed as correct, but the absence of coins of Demetrius beyond the Indus[43] might imply that the Greek advance was hardly a conquest in the ordinary sense of the word. It is suggested by some scholars that the Greek kings were condottiere and their conquests raids.

The main question for consideration is: can the credit

India (IHQ.XXII. pp. 81ff). The question of Demetrius's conquest of Sind has, however, been discussed by several scholars. (R. G. Bhandarkar, *Collected works* Vol. I. pp. 11ff, 176; D. R. Bhandarkar. I.A. 1911. p. 12: *The Age of Imperial Unity* p. 107; Tarn: op. cit. pp. 142, 257.558; Raychaudhuri, op. cit. p. 382; Narain: op. cit. p. 39) Johnston proposed that there was no proof for the equation of Dattamitra mentioned in the *Mahābhārata* with Demetrius. (JRAS. 1939 pp. 217ff; 1940 p. 189), and Tarn withdrew his original conclusions. The passage from the *Mahābhārata* referring to a Yavanādhipa and Dattamitra is excluded from the Poona edition, though it figures in the Appendix. Vol. I Appendix I text 88 pp. 927-9.

41. XI.xi.1. McCrindle *India in classical literature* The original passage runs as follows: 'The Greeks who occasioned its (Bactria's) revolt became so powerful by means of its fertility and advantages of the country that they became masters of Ariana and India, according to Apollodotus of Artemita. Their chiefs, particularly Menander (if he really crossed the Hypanis to the east and reached Isamus) conquered more nations than Alexander. These conquests were achieved partly by Menander, partly by Demetrius, son of Euthydemos, king of the Bactrians. They got possession not only of Patalene, but of the kingdom of Sarostus, and Sigerdis which constitute the remainder of the coast. (See also Strabo. XV.1.3—McCrindle *ibid.* p. 7).

42. XV.1.27. McCrindle. op. cit. p. 32.

43. Narain quotes Marshall's report suggesting that out of 519 coins discovered in the Taxila excavation, there is only one copper coin with the trident bearing the name of Demetrius (*Taxila* Vol. II p. 798), which probably belongs to the other Demetrius. There are other places in Gandhāra in which numberless coins of Indo-Greek rulers, even of those

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

for Yavana advance as fas as Pātaliputra be ascribed to Demetrius or to Menander, or to both? The evidence from the *Yuga-Purāṇa* has to be accepted as a whole, or it be totally rejected on this point. If we accept that the Yavanas besieged Sāketa and Mādhyamikā, as pointed out by Patañjali, and then proceeded as far as Pātaliputra, as noticed in the *Yuga-Purāṇa*, then we have also to presume that they retreated with the lightning speed with which they had come, because of trouble at home. Patañjali seems to have ignored the sieging of Pātaliputra, but he is very specific at least on the sieging of Sāketa and Mādhyamikā (*aruṇad*), and not their conquest (*ajayat*). It can rightly be suggested that the Greek advance was in two directions—directly towards Ayodhyā and then on to Pātaliputa in the south-east, while the second one was towards Chittor, very probably under different commanders. If the advance towards the east was undertaken by Menander and that too in his capacity as king, there was no point in his sudden retreat because his capital was Śākala (Sialkot) nearer to both the places in northern India. Demetrius had his capital at Euthydemia, founded by his father at Sirkap in Taxila, as suggested by Tarn.[45] When the trouble from Eucratides brew up, he had reason to return back with speed. The political condition in homeland, the cause of retreat, favours Demetrius's claim, leaving aside other factors, to lay siege to cities in northern India, as noticed in the classical and Indian sources. Narain presumes[46] that the lines refer to the mutual feud which resulted in a deadly war between the invaders who participated in the attack on Pātaliputra. This might be a weak excuse for the retreat which no body

who probably did not rule there, have been found, but none of Demetrius I (*Indo-Greeks* p. 31).

4. Tarn: op. cit. p. 146.

45. ibid. p. 247. The Saggala of Arrian (V. 22) and Saggala when Ptolemy (VII.1.46) speaks of Sagala and Euthydemia may denote the same locality, and may be identified with the ancient town of Śākala (Pāli Sāgala) modern Sialkot. It was proposed by Boyer that the town of Euthydemia was founded by Demetrius to commemorate his father's memory. This suggestion was accepted by scholars (CHI. I p 446), but rejected by Tarn on both historical and textual grounds (op. cit pp 247-8. 486-7) see also Co.H.I. p 152.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

questions. In earlier instances,[47] as for example, in the retreat of Alexander, and also that of Seleukos, we find the political factor and the trouble at home involving the trial of strength, as the cause of their retreat. Demetrius was definitely earlier than Menander. According to Justin,[48] Eucratides carried on several wars with great spirit, and though much reduced his losses in them, yet when he was besieged by Demetrius, king of the Indians with a garrison of only three hundred soldiers, he repulsed, by continual sallies, a large force of sixty thousand. The passage does not specifically mention Demetrius as son of Euthydemos, the point considerably stressed by Narain,[49] the epithet *King of the Indians*, is considered as decisive in his identification with the Great Demetrius. It may be suggested that the invasion noticed by Patañjali, resulting in the siege of Sāketa and Mādhyamikā, and that of Pātaliputra according to the Yuga-Purāṇa of the *Gārgī-Saṁhitā*, was undertaken by Demetrius. There was no permanent conquest and the invaders retreated with an equally swift speed. This event seems to have happened during the last days of the Mauryan dynasty under Brihadratha. Pushyamitra Śuṅga, the Commander-in-chief, availed of this opportunity, slew his master, and reigned in his stead. He did not assume the title of the Emperor, but he performed the horse sacrifice which had been

46. op. cit. p. 179.

47. According to Plutarch, the battle with Porus depressed the spirits of the Macedonians and made them very unwilling to advance further into India. Moreover, they were afraid of the Gangardae and the Prasii (Raychaudhuri op. cit. p. 261). Both Justin and Plutarch furnish details regarding Seleukos coming to understanding with Chandragupta, the former proceeding to join the war against Antigonos (ibid. p. 272).

48. Xli.6; Narain, op. cit. p. 34.

49. K. P. Jayaswal restored the letters after *Yavanrāja* in the Hāthīgumphā inscription of Khāravela. He read the letters as *Dimita* (JBORS.XIII.2 p. 27) identified by him with Demetrius, which was accepted by Banerji (ibid. p. 221), and Sten Konow (AO.I. p. 27). According to Barua, the inscription contains no statement as to the Greek king Dimita-Demetrius, retracing with his troops and transport to abandon Mathurā. Further there is no reference to Yavanarāja, far from mentioning his name—(*Old Brāhmī* inscriptions p. xii). Tarn conjectures that the decipherement affords no firm ground to the historian (op. cit. p. 459).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in abeyance to vindicate his sovereignty. According to the Ayodhyā inscription, Pushyamitra is credited with the performance of two horse sacrifices (*Kosalādhipena dviraśvamedha-yājinaḥ senāpateḥ Pushyamitrasa*).[50] Patañjali also mentions sacrifices being performed for Pushyamitra (*iha Pushyamitram yājayāmaḥ*).[51] There could not be a more befitting occasion for the performance of this sacrifice than the retreat of the Yavanas and the Senapati's assumption of power in Magadha. The second sacrifice must be the one referred to in the *Mālavikāgnimitram* of Kālidāsa, which was to commemorate his victory over the Yavanas.

The Vidarbha Affair: The only reference to this incident is afforded by the drama of Kālidāsa,[52] written about six hundred years later. Its evidentiary value need not be questioned, and the event described by Kālidāsa appears to be natural in sequence. As Pushyamitra had imprisoned a brother-in-law of Yajñasena who was a *sachiva* of the late Mauryan emperor at Pātaliputra, he, in turn, put in prison Mādhavasena, the rightful heir to the Vidarbha throne. This happened when the latter was crossing the frontier along with his younger sister Mālavikā who was betrothed to Agnimitra, Pushyamitra's son and Viceroy at Vidisā. The Śuṅga prince described in this drama as *Rājan*, took up cudgels against Yajñasena, flouting the condition imposed by the latter for the simultaneous release of his brother-in-law at Pātaliputra.[53]

50. EI.XX. p. 54.

51. III.2.123 p. 124.4.

52. Keith, *Sanskrit Drama* pp. 147ff. It is supposed to be the first dramatic work of Kālidāsa (Keith, JRAS. 1909 pp. 433ff; Bloch, ZDMG LXIII. 671ff; Konow, *Indische Drama* p. 59ff). Vidarbha corresponding to modern Berar is referred to in this dama as a new kingdom established not long ago (*achirādhishṭhitā*) and the king is described as not having taken roots in the heart of his subjects (*rājyaḥ śatru prakritishu arūḍdhamūlatvāt*) and so his destruction was easy like a tree which is unsteady, because it has been only lately planted (*nava samārohaṇa śithilas tarur iva sukaraḥ samuddhartum* (Act I.8). The cause of the trouble is given in the letter written by the Vidarbha king who addresses Agnimitra as his royal brother.

53. *Maurya sachivam vimuñcchati yadi pūjyaḥ saṁyatam mama śyālaṁ moktā Mādhavasenas tato mayā bandhanāt sadyaḥ* (Act I.7). This is suggestion of some matrimonial relation between the Mauryas

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

He exhibited his power and prestige. The Śuṅga army proceeded as far as Varadā (modern Wardā) and Yajñasena submitted. The kingdom of Vidarbha was divided between the two rival cousins, the river Varadā forming the boundary between the two parts. This naturally extended the influence of the Śuṅgas to the south of the river Narmadā.[55]

Clash with the Yavanas and the second sacrifice: The Ayodhyā inscription of Dhanadeva and the evidence from the *Mālavikāgnimitraṁ*[56] point to the performance of the horse sacrifice by the Śuṅga monarch which, according to the earlier evidence was the second one. Patañjali in his comment on

and the Vidarbha family, or, as supposed by Raychaudhuri, in the Mauryan Court there were two parties or factions, one headed by the king's Minister, and the other by his general. The minister's partisan was appointed governor of Vidarbha, while the general's son, Agnimitra got the vice-royalty of Vidisā when the General organised the *Coup d' é'tat* by killing the Mauryan emperor and imprisoning the minister Yajñasena declared his independence and entered into hostile relations with the usurping family (PHAI. p. 236ff.)

54. *dvidhā vibhaktam śriyam udahantau*
dhuram rathāsvāv iva samgrahītuḥ
tau sthāsyatas te nripatir nideśe
parasparāvagraha nirvikārau (Act V, 14).

The release of the Mauryan sachiva was not a condition precedent to the truce, but, as we find later in the drama itself, he was released when the good news about the success of Vasumitra, grandson of Pushyamitra was received by his father Agnimitra and a general amnesty was granted (*yajñasenaśyālam urarikritya muchyantām* (*mochyātām*) *sarve bandhansthā* (Act V. p. 101).

55. It was suggested by L. D. Barnett that Yajñasena was a feudatory of the Andhras, but it is clear from the drama that there was no aid given to him from any quarter, so either Barnett's assumption is wrong, or the Andhra ruler was not in a position to come to his feudatory's aid. According to Rapson (CHI p. 532) Ujjain was lost to the Andhra monarch Śātakarṇi I. This assumption is based on the coins of Malwa fabric bearing the name Śāta identified by him with Śātakarṇi whose coins, however, show the full legend *raño siri śādavāhanas* (JNSI.VII. p. 1). The inscription of queen Nāyanikā does not attribute the conquest of Avantī to Śātakarṇi I. The Jain tradition as preserved by Merutuṅga counts Pushyamitra amongst the rulers of Avanti and assigns him a reign of 30 years in this region. The Jain *gāthās* mention Bālamita and Bhānumita as successors of Pushyamitra in Avanti. Thus, an Andhra Śuṅga conflict at this stage is ruled out. (Co.HI pp. 97-98).

56. op cit.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Pāṇini III.2.123, while quoting the Vārttika of Kātyāyana which enjoins the use of *laṭ* to denote an action or undertaking which has begun but not finished, quotes as an example here we dwell (*iha vasāmaḥ*), here we perform the sacrifice instituted by Pushyamitra (*iha Pushyamitram Yājayāmaḥ*).[57] It is not certain if Patañjali refers to the first or the second horse sacrifice in his comment. Kālidāsa's reference to the performance of the horse sacrifice is in sequence with the victory of the Śuṅga forces over those of the Yavanas. That this event happened in the last years of Pushyamitra's reign is evident from the fact that the feat was accomplished by Agnimitra's son Vasumitra. In his letter the aged father pleads for the removal of distrust and anger in the mind of his son, and asks him to join the festivities along with his two queens. This must be the second Yavana invasion, undertaken this time by Menander. Apollodorus[58] actually refers to two such invasions. Since Menander's coins have been found as far as Yamunā,[59] and he is better known in Indian

57. op. cit.

58. Strabo XI-516.

59. NC. 1872 p. 159; IA.XXXIII. p. 217.

60. According to A. K. Narain, Tarn's theory about Menander's conquest of mid-India has no basis to stand upon, and he doubts whether Menander made any conquest in the east beyond the Jhelum. There was only one invasion of the Greeks, of the nature of a raid in course of which they might have reached Pātaliputra, but there was no conquest (*The Indo-Greeks* pp. 50ff). See also R. C. Majumdar: JNSI. Vol. XXII. p. 51). Scholars have doubted Cunningham's suggestion that the battle between the Yavana and the Śuṅga forces, as mentioned by Kālidasa, took place on the bank of Kālī Sindhu, a tributary of the Chambal, but on the Indus itself. (See B. S. Upadhaya, JBHU. 1942 p. 171ff), also Majumdar IHQ. I. p. 264). According to Tarn, the territory of Menander extended upto the Sindh, a tributary of the Chambal, and Vasumitra, who was guarding the horse, came to the south bank of the Sindhu and had a brush with some Yavana cavalry who were patrolling the northern bank (Tarn- op. cit. p. 228). One has to consider the available evidence, not in pieces, but as a collective whole. Menander's status as a ruler at Śāgala is not denied by any scholar, but the location of his capital is a matter of disputation (Narain: *Indo Greeks*-Appendix III). According to him, Śāgala of the *Milindapañha* and Śākala, the town of the Mādra country are not necessarily identical (p. 172), but it should be Udyāna. The western limit of Pushyamitra's empire is not certain. The *Divyāvadāna* records the story of his proceeding to the north-west

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

history than Demetrius, it is quite likely that with his capit at Sāgala, he may have tried to measure strength with tl Śuṅga monarch.[60] The sacrifice mentioned by Kālidāsa his drama definitely appears to be the second one performed b the Śuṅga monarch Pushyamitra after the defeat of the Yavan forces which appear to be under the command of Menander. Pushyamitra had good grounds to patch up differences wi his eldest son Agnimitra, for the victory was achieved by h own son, and the invitation to attend the ceremony alon with the queens was in consonance with the desire of tl aged father to mend matters with his son.

The supposed invasion of King Khāravela: The Hātl gumphā inscription has baffled historians for a long time. is supposed to furnish some information on the retreat of tl

as far as Śākala (Sialkot) and even beyond and tormenting the Buddhist The substance of this story is traced in the *Mañjuśrīmūlakalpa* and tl campaign of the Śuṅga ruler in the north-west is taken as an historic fact. (IHQ. XXII. ib. 82ff). This story is not devoid of truth accordin to Tarn (op. cit. p. 177). In the maze of these conjectures, it is difficu to deny the clash between the two ruling powers; and it is more like that Menander's forces might have come into clash with those of tl Śuṅgas near Kālī Sindhu and were defeated, rather than on the ban of the Sindhu in the heart of the Yavana kingdom, where they we naturally expected to be in a more formidable position. That accoun for the absence of any hoard of Menander's coin east of the Jhelun but the coins were found as far as Yamunā. (NC. 1872 p. 159; IA.XXXII 1907 p. 217).

61. K. P. Jayaswal suggested that Pushyamitra performed the secon horse sacrifice to vindicate his position after he had suffered humiliatio at the hands of Khāravela (JBORS.X. p. 205). According to Ra Chaudhuri, the two horse sacrifices were performed after the victoriou wars with Vidarbha and the Yavanas (PHAI. 3rd ed. p. 267). D. B Bhandarkar presupposed that the first Aśvamedha sacrifice coincide with the besiege of Sāketa and Mādhyamikā, and the second invasio seems to be adverted to in the *Yuga-Purāṇa* of the *Gārgi Saṁhitā* (IC. p. 279). As regards the second one, he pointed out that after the wester most part of the Āryāvarta was seized upon and annexed to the Gree kingdom of Menander, when things had settled down, Pushyamitra despite the loss of a small territory, celebrated the *Aśvamedha yajña* whic appeared to be the same as referred to by Kālidasa in his *Mālavikāgni mitraṁ*. It was suggested by Dr. Majumdar that the performance o horse sacrifice was to establish his claim to the Magadhan throne bot as a *de facto* and a *de jure* ruler. (IHQ.I. p. 91). Probably this migh be with reference to the first one.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Yavanas, but it definitely refers to the defeat of the king of Magadha. Some scholars have worked out the relations between Pushyamitra and this ruler of Kalinga on the basis of the data from this inscription. The first passage—*panamtariya sathi vasa sate rājā Muriya kāle vochchine*—was construed by Bhagwan Lal Indraji[62] to mean the eighth year in which Asoka conquered Kaliṅga and when this era was possibly founded. It corresponds to B.C. 255 and, therefore, the date in the inscription when Khāravela did certain works in the Udaigiri caves in 165 Maurya or B.C. 165=90 B.C. As this is the thirteenth year of Khāravela's accession, 103 B.C. be taken as the year of his accession. Bühler,[63] adopting Indraji's views regarding the thirteenth year of Khāravela's reign corresponding to the 165th year of the Mauryan era, beginning with the coronation of Chandragupta between 322-312 B.C., places Khāravela's accession between 170 and 160 B.C.

According to Fleet,[64] the passage nowhere refers to any date. *Panamtariya* could not mean 'sixty five'. It represents sanskrit *Prajñāptarya*, and *vochchine* or *vochchimme* could not correspond to sanskrit *vichchina* but is the well-known Jain technical term *Vochchinna=Vyavachchinnāni* applied to sacred texts which have been cut off, interrupted or neglected. The use of this term prohibits the reference to any date in the record. This contention of Fleet was endorsed by Lüders[65] and Charpentier,[66] but Banerji and Jayaswal[67] supported Bhagwan Lal Indraji with differences in reading. The last two were also supported by Smith,[68] Dubrevil[69] and Aiyar[70] but opposed by Majumdar[71] and R. P. Chanda[72] on the ground that Khāravela being a Cheta, could not naturally be expected

62. *Congress de Leyden*, 1883 III p. 135.
63. EI. II. p. 88.
64. JRAS. 1910 p. 242.
65. EI. X Appendix p. 160-1. No. 1345.
66. IA. 1914. p. 17 on.
67. JBORS III p. 425ff and subsequent references.
68. JRAS. 1918 p. 543f; 1919 p. 399.
69. *Ancient History of the Deccan*, 1920 p. 12.
70. IA. 1920 p. 43ff.
71. IA. 1918 p. 223f; 1919 p. 187f.
72. IA. 1919 p. 214f. JRAS 1919 p. 395f.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

to have used the Mauryan era,[73] and that palaeographic con-siderations point to the first half of the first century B.C as Khāravelas' date. The sculptural piece of evidence, a pointed out by Marshall,[74] belongs to a considerably lat period.

The other passage supposed to furnish some date line which reads as—*Paṁchame cha dāni Nandarāja-ti-vasa-sata oghāttitam Tamasuliya vatā panādiṁ nagaram payesayati* (. *sata* (*saha*) *sehi cha* (*khānā*) *pa* (*yati*). The expression *ti-vasa-sata* may mean 163 years or 300 years after Nandarāja king Nanda. According to Jayaswal,[75] it should mean 300 years, and he placed Khāravela and Pushyamitra three cen-turies after Nandarāja whom he identified with Nandavar-dhana. Raychaudhuri[76] objected to this identification on the ground that Nandavardhana or Nandivardhana was a Saiśu-nāga king and the Saiśunāgis do not appear to have done anything in Kaliṅga. This Nandarāja should be identified with Mahāpadma or one of his son, as the conqueror of Kaliṅga. Taking *ti-vasa-sata* to mean 300 years it is easy to conclude that the rise of Khāravela probably synchronises with the fall of the Śuṅga dynasty and the consequent weakening of the Magadhan power.

Barua objected[77] to the identification of Nandarāja in view of the conclusive statements from the Aśokan Rock Edict III—which credits the Mauryan ruler as the first amongst the Indian kings after the death of the Buddha to conquer the unconquered land of Kaliṅga (*avijitam vijinitum*). He sug-gested two alternatives:—either identify Nandarāja with Aśoka and assign Khāravela's accession to the second quarter of the 1st century A.D. by interpreting *ti-vasa-sata* to mean 300 years; or with Śiśunandi or yaśonandi who snatched away Vidisā from the Śuṅga dominions at the fall of the Śuṅga power, and assign Khāravela's accession in the second quarter

73. Sten Konow also contended that king Khāravela, who was not Maurya, would not date his epigraph in the Mauryan era, the less so because the rule of the Mauryas ceased by that time. (op. cit. p. 17).
74. CHI.I. p. 624f; 638f.
75. JBORS.XIII. p. 253.
76. PHAI—3rd ed. p. 257.
77. op. cit. p. 281.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of the 1st century A.D. interpreting *ti-vasa-sata* in the sense of 103 years.

Neither the identification of the ruler, nor the interpretation of the expression mentioned above, either from the time of Mahāpadma Nanda of from the accession of Chandragupta as 300 or 103 years, make the Kaliṅga hero the contemporary of Pushyamitra Śuṅga. The identification of Bahasatimitra-Brihaspatimitra with Pushyamitra rests on the flimsiest ground of Brihaspati being the regent of the *Nakshatra* or zodiacal asterism *Pushyā*, also called *Tishyā* in the constellation cancer or the crab. Further, the palaeography of the Hāthīgumphā record points to its late character. A number of letters with thick-headed vertical or serif *ka* with the lower part of the vertical prolonged invariable round *ga*; *chha* of the butterfly type with two loops, and *ta* having in most cases rounded lower part, help us in determining the appropriate age of this record. According to R. P. Chanda,[78] the Hāthīgumphā inscription is later in date not only than Aśoka's edicts and the Besnager Garuḍa pillar inscriptions, but is posterior to the Bhārhut Toraṇa Inscription and the Nānāghāt inscription of the Āndhra king Śiri Śātakarṇi I.

The evidence from the coins rules out the possibility of identifying Bahasatimitra with Pushyamitra. The coins of the latter have not been found, while those of the former are closely connected, according to Allan, with the coins of Agnimitra (Agimita) and Jyeshṭhamitra (Jeṭhamitara). He has pointed[79] out that Brihaspatimitra (evidently of this group) is mentioned in the Hāthīgumphā inscription, while the epigraphy of the Pabhosā inscription agrees very well with that of Brihaspatimitra II's coins. It appears probable that the person issuing coins was different from the one defeated by Khāravela; and it is certain that the latter cannot be identified with Pushyamitra. This fact is supported from different stand-points. Even the reading 'Bahasatimitra' in the record of Khāravela is impossible. The only certain reading is *bahu*, and it might not be suggestive of a proper name; and so also

78. IHQ.V. p. 599.
79. *Catalogue of coins of Ancient India*, p. xcvi.

is the reading of the preceding words as *māgadhānī cha rāj ñaṁ*. The equation Pushyā=Brihaspati is equally ridiculou

Pushyamitra's empire: The extent of Pushyamitra empire is rather uncertain, since the coins of this Śuṅga rul have not been found. The Ayodhyā inscription and the evid ence from the *Mālavikāgnimitraṁ* suggest that it definitel extended upto Ayodhyā and Vidisā, probably further west a well. It is proposed[80] that soon after the defeat of Menander advance columns on the Indus, he launched a vigorous attac and pushed on to the banks of the Rāvī. According to th text of the *Yuga-Purāṇa* as amended by Dhruva,[81] Pushya mitra is said to have waged war against the Greek ruler o Śākala for the sake of beautiful women, and he died fighting It was suggested by Rapson[82] that Śākala was wrested b Menander perhaps during Pushyamitra's life time. The *Div yāvadāna* refers[83] to the Brāhmin Śuṅga marching out witl a fourfold army destroying stūpas, burning monasteries an killing monks, as far as Śākala, where he announced a rewar of one hundred dinars for killing one *bhikshu*. This evidence is, however, partial and uncorroborated, there seems little sub stance in the story of the Śuṅga monarch's exhuberance fo his ancestral faith at the cost of Buddhism, in view of a number of additions to the beautiful railings at Bhārhut don in this period. It may be suggested that the Śuṅga monarch's empire extended upto east Punjab, abutting on the dominions of his Greek contemporary. In the south it reached as fa as Berar though the actual extent might not have been beyond Vidisā.

Pushyamitra's Successors: The Purāṇas attribute to the founder of this dynasty a reign of 36 years,[84] and it is now

80. CoHI. p. 98.
81. JBORS XVI pp. 18ff.
82. CHI.I. p. 519.
83. Cowell & Neill p. xxix.
84. Pushyamitra, according to the *Vāyu* and *Brahmāṇḍa Purāṇas* is assigned a rule of 60 years. This might include the first period when he was Mauryan Viceroy at Vidisā, and the second one as the *de facto* and *de jure* ruler. (Majumdar IHQ.I. p. 91ff). According to Sten Konow, Pushyamitra ruled for 30 years in Malwa, and 6 years in Magadha. (AO.I, Co.H.1. p. 100n).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

generally accepted that it ended in 148 B.C., and he was succeeded by Agnimitra. The *Matsya* and *Vāyu Purāṇas* have instead Vasujyeshṭha as his successor. The two lines from these Purāṇas furnish some interesting evidence which was taken into consideration by Jayaswal. According to his hypothesis,[85] Pushyamitra divided his empire into sub-kingdoms, as he interpreted *kārayishati vai rājyam*, and his sons ruled jointly (*Pushyamitra-sutas-ch-ashṭau bhavishyanti samā nripāḥ*).[86] It is further implied that Vasujyeshṭha alias Sujyeshṭha was the eldest. The absence of Agnimitra's name is conspicuous. It can be conjectured that Pushyamitra had two sons—Vasujyeshṭha and Agnimitra, the former as the elder one was staying in the capital at Pātaliputra as the heir apparent, while Agnimitra was the Viceroy at Vidisā. The fraternal jealousy, so common among the princes, might have been the cause of Agnimitra's anger which the aged father asks his son to shake off in his letter to him in the *Mālavikāgnimitram*. To compose the differences, Agnimitra's son Vasumitra was appointed commander of the forces.

It appears probable that after Pushyamitra's death, his sons Vasujyeshṭha and Agnimitra ruled concurrently, the former with his capital at Pātaliputra and the latter at Vidisā. According to the *Vishṇu Purāṇa*, Vasumitra was the son of Sujyeshṭha which might be another name of Vasujyesṭha, also corroborated by Vāyu Purāṇa[87] (though in the *Matsya* it is *tathā* and not *sutā*). This contradicts the evidence furnished by the drama of Kālidāsa. That would mean that either we identify Agnimitra with Sujyeshṭha-Vasujyeshṭha, disturbing, of course, the chronological list, or accept the reading of the *Matsya Purāṇa*, distinguishing the two. It would be advisable to presume that the two brothers ruled at the same time, and Vasujyeshṭha probably died issueless, so the nephew succeeded his uncle at Pātaliputra. After his

85. JBORS.X. p. 202ff & XV p. 583.

86. Pargiter noticed another form *kārishyati* in a manuscript, (ME. Jmt. *op. cit.* p. 31n.6) denoting plain future rather than causative. *Samā* stands for 'years' and not 'equal', and *ashṭha* evidently means 'eight' and not eight sons, as proposed by Jayaswal.

87. Wilson. IV. p. 24.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

father Agnimitra's death, the two wings of the Śuṅga empire were united under one sovereign—Vasumitra. There is no indication of joint rule, as suggested by Jayaswal. He contended that *Suganam raje* in the Bhārhut inscription of Dhanabhūti was suggestive of 'the rule of the Śuṅgas', as it was used in the genitive plural. In the absence of any evidence to warrant this suggestion, the expression appears to be very common, referring probably to the empire of the Śuṅgas. Further, there is no ground for associating Dhanabhūti and his record to Pushyamitra and his times.

Nothing is known about Vasujyeshṭha,[88] but about Agnimitra it is suggested by some scholars[89] that he should be identified with the one whose coins bearing the legend *Agnimitrasa* in Brāhmī characters of the second century B.C. have been found at various places in Pañchāla. It would be dangerous to associate the Śuṅga rulers of the Pauranic lists with any local rulers of Pañchāla or Kauśāmbi for name sake. It was, however, suggested by Raychaudhuri[90] that several names could not be

88. It is suggested that the correct form is Sujyeshṭha, and the variant Vasujyeshṭha is due to the confusion between *cha* and *va* which are alike in Gupta script (Co.H.I. p. 100 & n.)

89. Cunningham doubted the identity of the Pañchāla ruler with the Śuṅga monarch, and suggested that he probably belonged to a local dynasty of northern Pañchāla, because he alone agrees with the Pauranic lists and not of others. Secondly, the circulation of his coins was confined within the limits of northern Pañchāla. (*Coins of Ancient India*, p.xcvi). Rivett Carnac (JASB.1880 pp. 21ff), Jayaswal (JBORS.III.pp. 477), and others suggested that, besides Agnimitra a few more could be identified, as for example, Sujyeshṭha or Vasujyeshṭha with Jeṭhamitra; Ghoshamitra, Bhadraghosha, and Bhūmimitra with the Kānva king of that name. Recently T. P. Bhattacharya also made an attempt to corelate the kings bearing the title *Mitra* whose coins have been found at various places in Northern India, without adding any new evidence (JBORS.XXXV-1947 pp. 47ff). Numismatics, however, are reluctant to attribute these local coins to Agnimitra (Allan, *Cat. coins of Ancient India* pp. cxx, cxxi).

90. PHAI. 3rd ed. p.267. Names of two Mitra kings—Bhānumitra and Indramitra are recorded on two rail pillars at Bodh-Gaya as well as on coins discovered at Mathurā and Pañchāla. (CHI.1 p. 526). According to Rapson, Brahmamitra was probably a contemporary of king Indramitra of Ahichatra, for both names are noticed on the railing pillars at Bodh-Gaya, assigned on palaeographic grounds to the earliest part of the first century B.C. (ibid).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

identified, but they might have been names of those Śuṅgas who survived the usurpation of Vāsudeva Kāṇva and the remnant of whose power destroyed by the Andhra (bhrityas) and Śiśunandi. The title of *Rājan* accorded to Agnimitra might be an honorific one, or by way of courtesy. On the other hand, it is quite likely that Agnimitra was ruling in his personal capacity, probably with a shadow of allegiance to his father. His arrogance and conceit in dealing with the Vidarbha problem without references to Pātaliputra, and the subsequent release of the Mauryan sachiva, the brother-in-law of Yajñasena might be suggestive of the power and position of Agnimitra in the time of his father.

Vasumitra,[91] described as the son of Agnimitra, comes fourth in the list. He is well-known as the hero of the conquest associated with the second horse sacrifice performed by his grand father. His career is shrouded in mystery, except for the reference to the defeat of the Yavanas at his hands on the banks of the Sindhu in the time of his grand father. He ruled for a period of 10 years and was succeeded by Antaka or Bhadraka according to the *Matsya* and *Bhāgavata* Purāṇas respectively. The *Vishṇu* Purāṇa calls him Ardraka or Odruka. He is identified by Jayaswal[92] with Udāka of the Pabbosa record.

91. He is identified with Sumitra of Bāṇa. The name also figures in some MSS of the Purāṇas. The majority of Purāṇa MSS and Kālidāsa have the name Vasumitra. It is taken as a scribal error (Co. H.I. p. 100n). According to Bāṇa this ruler gave himself up to a life of ease and pleasure, fond of music and dancing he was killed while enjoying a concert (*atidayita-lāsyasya cha śailusha-madhya madhyāsya mūrdhānam asilatayā mriṇālam-iva alunad—Agnimitrātmajasya sumitrasya Mūladevah.*) One MSS from Kashmir gives the name of the assasin as Mitradeva which is taken as a scribal substitute on the analogy of expressions like Gauḍādhipa or Magadhanātha, meaning the Mitra=Śuṅga king. This Mūladeva is considered by Jagannath as a predecessor of Dhanadeva of the Ayodhyā inscription (Co. H.I. p. 100 n.5).

92. Jayaswal identified (JBORS III p. 474) Ārdraka or Ordūka with Udāka mentioned in a Pabhosā inscription (EI II p. 243). The reference to Udāka is made in the other inscription of Āshāḍhasena (EI II p. 242 n. 1), who caused a cave to be dug in the tenth year of a ruler whose name is not very clear, but is presumed to be Udāka). According to Führer, all letters are doubtful, and if we take the second inscription into consideration, it is Bahasatimitra, who was ruling at Kauśāmbī close to the place

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

a suggestion endorsed by Rapson which lacks plausibility.[93] On the other hand, it is proposed[94] that Andhraka, Pulindaka and Ghosha do not appear to belong to the Śuṅga family, but had crept into the Pauranic text on account of some confusion, and the exclusion of their total reigns of eight years would bring down the total length of the Śuṅga dynasty to 112 years. The first two—Andhraka and Pulindaka—might have been associated with the unrecorded Andhra raid over Pātaliputra and its temporary occupation, while Ghosha might have been from Pañchāla. All the three took advantage of the weakening political situation and the turmoil following the murder of Sumitra identified with Vasumitra.

Vajramitra is suggested to have immediately succeeded Sumitra or Vasumitra, with an unimpressive and uneventful reign of nine years. He was succeeded by Bhāgavata. Two inscriptions, associated with him, or of his time, have been found at Vidisā.[95] The first one dated in the twelfth year of King Bhāgavata and recorded on a fragment of a stone pillar mentions the setting up of a flag staff in honour of the god Vishṇu by one Gautamīputra. The second one from Besnagar, about two miles from Bhilsa (Vidisā) is dated in the fourteenth year of king Bhāgavadra. Bhāgavata—Bhāgavadra of the two records appear to be identical with the ninth Śuṅga ruler Bhāgavata. The second record is important for shedding light on diplomatic relations between the Śuṅga monarch at Vidisā and the Indo-Greek ruler at Taxila. This Śuṅga ruler had a long reign of 32 years, followed by the last king Devabhūti of this dynasty. Bāṇa refers[96] to the weakness of this person for women. He

where the cave was excavated. Jayaswal's identification of this ruler with the fifth Śuṅga monarch is not probable.

93. Barua proposed that Udāka might be a place-name (IHQ. 1930. p. 23). He dces not bear any honorific like *mahārājādhirāja*.

94. Co. HI. p. 161.—It is suggested by Jagannāth that by excluding these three names and their reigns covering 8 years, the total length comes to 112 years. (*Śatam-pūrṇam daśa dve*). We have endorsed Pargiter's views that the partial years are counted as full years, hence the discrepancy.

95. ASIAR—1913-14, p. 190; CHI. pp. 521-2.

96. *ati-strī saṅga ratam anaṅga-paravaśam Śuṅgaṁ amātyo Vāsudevo Devabhūti dāsī-duhitrā-devī Vyañjanayā vītajīvitam akārayāt. Har. char.* p. 269.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

lost his life at the hands of the daughter of his female attendant disguised as a queen. The person instrumental in his murder was his own minister Vāsudeva, who ascended the throne and founded a new dynasty of the Kāṇvas. According to the Purāṇas[97] the Kāṇvas along with whatever was left of the Śuṅga power, (*Suṅgānām chāpi yachchishṭam kshapayitvā balam cha*), were destroyed by the Andhras. This is suggestive of the rule of the Śuṅgas even after the loss of their hold over Magadha. Details in this connection are, however, wanting.[98]

Thus, ended the Brahmin Śuṅga dynasty after a rule of 112 years sometime in 72-73 B.C.[99] The end was as sudden as that of the dynasty which preceded it, and in more or less similar circumstances. The last rulers of both met their ends at the hands, or at the instigation, of their officers. Weakness whether in handling political situation as a result of foreign invasion, or with women proved very expensive for them. The Brahmin mind worked and succeeded in arranging the *coup d' état* in both the instances, while details are recorded by the court poet several centuries later. The Purāṇas, however, hint at the change of the dynasties and their history.

Kāṇvas: The Kaṇvas, also known as *Śuṅgabhrityas*, are mentioned in the *Purāṇas*,[100] as the successors of the Śuṅgas. The minister Vāsudeva forcibly overthrew the dissolute Devabhūti, and became the king among the Śuṅgas (*Śuṅgeshubhavitā nripaḥ*). This dynasty consisted of four rulers—besides the founder who ruled for nine years, his son Bhūmimitra who is assigned fourteen years, and the last two kings Nārāyaṇa and Suśarman ruling for 12 and 10 years respectively. These

97. The Devabhūti of Bāṇa and Devabhūmi of the *Purāṇas* are identical. The latter mention the end of the last ruler of this dynasty in similar circumstances. *Amātyo Vāsudevas tu bālyād vyasaninaṁ nripam Devabhūmim tathotpātya Śuṅgeshu bhavitā nripaḥ.*

98. According to Raychaudhuri, the Andhrabhrityas or Śātavāhanas who swept away the remains of the Śuṅga power, probably appointed Śiśunandi to govern the Vidiśā region (PHAI. pp. 395-6, 5th ed.)

99. The end of this dynasty is placed in 75 B.C. (*The Age of Imperial Unity*, p. 98) & Smith, c73 B.C. (E.H.I p 215) (cf COHI. p. 102).

100. Like the Śuṅgas, the Kānvāyanas were also Brahmins, tracing their origin to the Vedic Kāṇva (*Vedic Index* I. p. 147). For references to the Kāṇvas in the *Purāṇas*—See (Amt. 272; 32-37; *Vayu*, 9); Pargiter—*Dynasties of the Kalī Age* p. 33.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

remembered as Suṅgabhrityakāṇvāyana kings are apportioned a total period of 49 years. It is further mentioned that they would have the neighbouring kings in subjection, and rule righteously. (*ete praṇata sāmanta bhavishyā dhārmikāścha ye*). The extent of the Kāṇva kingdom appears to be much less than that of their predecessor with the Indo-Greeks in the north-west including the Punjab, the States of Pañchāla, Mathurā, Kauśāmbī and Vidiśā in Āryāvarta, and an independent and strong Kaliṅga. The Andhras in the south are described as the successors of the Kāṇvas. Some scholars have tried to link the Kāṇva rulers for name-sake with rulers of Pañchāla and other places whose coins have been found, as for example Bhūmitra, the son of Vāsudeva, with the one whose coins bearing the legend Bhūmitra have been found at several places in Pañchāla,[101] and Nārāyaṇa with Vishṇumitra,[102] and Suśarman with the founder of the Parivrājaka dynasty.[103] The suggestions are least plausible.

Dynasties of the Gangetic Plain: With the decline of the Śuṅgas, disintegrating forces seem to have been gained momentum, resulting in the establishment of independent kingdoms, or the assumption of independence by those owing allegiance to the Śuṅga house at Pātaliputra. Coins bring out a uniform set of rulers at Kośala, Pañchāla, Kauśāmbī and Mathurā which appear to be of the period from the first century B.C. to the first century A.D. These coins also bear legends—suggesting the names of the rulers in those regions. Since these are punch-marked, the symbols punched on them vary from region to region, indicative of their independent existence. If these had been issued under the Śuṅgas, one is bound to trace uniform symbols. The conclusion is that these kingdoms were independent of each other, and were immune from any control from Pātaliputra. Their history centres round a few personalities in each case and we might consider these individually.

101. Co. H.I. p. 103; Jayaswal. III.p.479; Raychaudhuri. PHAI-5th ed. p. 388.

102. *Proceedings All-India Oriental Conference* (Madras) p. 412.

103. ABORI. XIX. p. 83. The chronological gap between the two being too wide, the possibility of their identification is ruled out.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kośala: The famous Ayodhyā inscription of Dhanadeva[104] traces the relation of this ruler with Pushyamitra, (*Senāpateḥ Pushyamitrasya shashṭhena*) which has been construed to mean sixth in descent from Pushyamitra. The inscription records the building of a sepulchral monument by him in honour of his father king Phalgudeva. It has been suggested on the basis of the evidence from the *Harshacarita* of Bāṇa,[105] that Mūladeva (Mitradeva) murdered the Śuṅga monarch Sumitra (Vasumitra), and since his coins have been found at Ayodhyā, he seems to have declared himself independent of the Śuṅgas. The coins of Mūladeva along with those of his successors form a uniform set with a bull or elephant on the obverse and five or six characteristic symbols.[106] Besides Mūladeva, others whose coins have been found include Vāyudeva, Viśākhadeva and Dhanadeva. The last one is identified[107] with Kauśikīputra Dhana (rest of the name is lost) of the Ayodhyā inscription. He seems to be connected with the Kauśikīputra king Indrāgnimitra of the Bodh-Gaya Inscription as an elder or a younger brother,[108] and Śivadatta whose coins have been found in Kośala, probably belonged to the house of Mathurā. The next class of coins found there are those of Satyamitra, Āryamitra, Saṅghamitra, Vijayamitra, Devavarman and Ajavarman. They had no link with the previous dynasty but they seem to have preceded the Kushāṇa hold over this region, as is evident from the Sahet-Mahet inscription of Kanishka.[109]

Pañchāla: The existence of a Mitra dynasty at Pañchāla is evident from a uniform series of coins found, according to Cunningham,[110] at Ahichchatra, Aonla and Budaon, with their circulation confined only to north Pañchāla. He assigned these

104. op. cit.
105. op. cit. Parab's ed. p. 199; Cowell & Thomas (Trans.) p. 192.
106. Allan *Cat. Coins of Ancient India*, p. lxxxviii.
107. CoHI. p. 105.
108. The Bodh-Gayā inscription only records the donation of the Queen of Indrāgnimitra at the sacred centre. It is not suggestive of his rule in that region although Barua proposed the contrary view (IHQ. 1930, p. 13).
109. EI. VIII. p. 180ff. According to Allan, the reigns of these rulers probably covered the first two centuries A.D.
110. *Coins of Ancient India*, p. 75.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

coins to a local dynasty, since these were rarely found beyond the limits mentioned earlier. While considering the identity of these Pañchāla rulers with the Śuṅgas, he pointed out that the assignment is uncertain, as only one of the coin-names Agnimitra is found in the Pauranic list of the Śuṅgas. This view was not accepted by some scholars[111] who tried to identify several coin-names, besides that of Agnimitra, and Mitra coins were also found at Ayodhyā and at Mathurā. According to Rapson,[112] the coins under this heading have usually been attributed to the Śuṅga or Mitra dynasty. He pointed out that the formation of the names which generally end in *mitra* is similar in either case; and the Śuṅga period inferred from the Purāṇas B.C. 176-66 is that of the style and epigraphy of the coins. He noticed some connection between these coins and the Mitra coins found at Ayodhyā.

K. P. Jayaswal and following him several others identified the Pañchāla rulers with the Śuṅga Kāṇva kings.[113] Without going into the merit of Jayaswal's identification, it may be pointed out that the list of rulers indentified is neither complete from the Pauranic side, nor does it bring out the names of all the Pañchāla rulers. Originally 13 in the list, Brihaspatimitra, Varuṇamitra,[114] Prajāpatimitra[115] and Vaṅgapāla[116] are later additions. Agnimitra's name also appears in the list of rulers whose coins have been found at Kauśāmbī. But the usual three symbols on the obverse of the Pañchāla type are not noticed on the Kauśāmbī coins of this ruler.[117] Are we then to presume that Agnimitra issued two types o

111. Rivett-Carnac—JASB. 1880 pp. 21-23; Jayaswal—JBORS. II (1917) pp. 476ff; Raychaudhuri—PHAI. 1923. pp. 211ff; Louis dé la Vallé Poussin: *L' Inde aux Temps des Mauryas* pp. 175-76; See IHQ. VIII p. 549ff, for all previous references. T. P. Bhattacharya also made an attempt to co-relate the kings bearing the title—*Mitra*, whose coins have been found in various places of Northern India. He did not adduce any new piece of evidence and the reshuffling of the data could not advance our knowledge on this point. (JBORS.-XXXV-(1949) pp. 47ff.).

112. *Indian coins*, p. 13.

113. op. cit. p. 479.

114. JNSI. III. p. 79.

115. ibid.

116. ibid. IV. p. 18.

117. Allan. op. cit. p. 153.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

coins—one for Pañchāla, and another for Kauśāmbī; and curiously not a single coin of this ruler was found at Vidiśā, the Provincial seat, or at Pātaliputra, the capital of the Śuṅgas? We might, therefore, agree with Cunningham, whose views were endorsed by Allan, that Pañchāla rulers formed a separate local dynasty, as is evident from a uniform type of symbols found on the coins of all the rulers in this group.

The history of this dynasty is obscure, but its relations with the other families could be traced. It is proposed[118] that Sonakāyaniputra Vaṅgapāla and his father Tevanīputra Bhāgavata who are both styled kings in the Pabhosa inscription, may have been from Pañchāla, with the former probably as a provincial governor under the Śuṅgas, and he became independent with the decline of the Śuṅga empire. The importance of Pañchāla can be evinced from Patañjali's[119] reference to its division into two—north and east, with Ahichchatra as the capital of the former. Are we then to presume that the Pañchāla dynasty existed even during the period of the Śuṅgas and continued after their decline? It might have been subservient to Pātaliputra enjoying local autonomy with power to issue coins, but one is not certain for want of evidence.

Kauśāmbī: The kings of Kauśāmbī form a separate group, as is evident from the coins found there, the two Pabhosa records, and the Mora tablet inscription. The characteristic symbols on Kauśāmbī coins are a bull and a tree in railing. Coins bearing the names of the rulers, include those of Brihaspatimitra I, Parvata, Aśvaghosha, Brihaspatimitra II, Dhanadeva, Agnimitra and Jeṭhamitra.[120] As

118. CoHI. p. 106.

119. I.1.11. etc. I-2-51 etc. According to B.C. Law, the Pañchālas were definitely feudatories to the Śuṅgas. (Memoir ASI. No. 67 p. 9). Patañjali knew of eastern and northern Pañchāla hence it cannot be concluded that during the reign of Agnimitra, the state was, as of old, divided into two parts, each ruled over by a separate ruler (ibid. p. 27). The finding of a coin belonging to Vasusena, identified with Vasumitra, grandson of Pushyamitra, is supposed to point to the suzerainty of the Śuṅgas over northern Pañchāla (JNSI.II. p. 16).

120. Allan. *op. cit.* pp. 148ff. The earlier coins of round cast pieces of purely Indian type free from any foreign influence have also been

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

regards Brihaspatimitra, his identity with Pushyamitra is out of question. An inscribed brick was found at Mora,[121] seven miles west of Mathurā. It is likely that the two might be identical, thus pointing to matrimonial relations between the royal families of Kauśāmbī and Mathurā. The Pabhosa inscription[122] mentions another Bahasatimitra whose maternal uncle excavated a cave. This ruler must be Bahaspatimitra or Brihaspatimitra II. The palaeography of the two inscriptions shows some difference.[123] This, however, points to matrimonial relation between Kauśāmbī and Ahichchatra. Rapson suggested[124] that king Brihaspatimitra II of Kauśāmbī was presumably a feudatory of the Śuṅga emperor Udāka mentioned in the Pabhosa record, but a feudatory could hardly be expected to issue coins. In the absence of any honorific title, Barua proposed[125] that it was just a place name. Another point worth consideration is with regard to the identification of Brihaspatimitra of the Kauśāmbī coins with Bahasatimitra of

found, but in the absence of any legend their historical importance is nil. The characteristic symbols of Kauśāmbī coins, common throughout the series, are a bull and a tree in railing.

121. JRAS.1912. p. 120. *Jṅaputāye rājabhāryāye Brihasvatimitra (dhi) tu yasa mātāye kāritam.*

122. EI. II. p. 243.

123. The palaeography of the two records shows some difference, which is rather natural, for the Pabhosa record mentions dedication by the uncle, and the Mora one by the daughter, thus pointing to the posterior character of the latter. The palaeographic study, as pointed out by Allan (op. cit. xcvi), shows just the reverse; and one rightly draws the conclusion that the two Brihaspatimitras are not identical. It is further observed that the Brihaspatimitra of the inscribed coin, who may probably be placed in the first century B.C., is different from the one who issued the struck coins (Nos. 16-25 of Allan's *Catalogue*) which are fairly common. Apart from the striking differences in the fabric and type, the letters show signs of early character, as for example, the form of *m*, *s* and *k*. Fixing the chronology on the basis of style and palaeography, Allan places Aśvaghosha (No. 17) and Parvata (Nos. 16-16a) as the earliest rulers of Kauśāmbī. The coins of Brihaspatimitra II, Agnimitra and Jyeshṭhamitra form the next group, and are closely related. They may be dated from the end of the second to the first century B.C. Dhanadeva's coins represent the last stage in the Kauśāmbī group, and he may be placed in the first century A.D.

124. CHI p. 525.

125. IHQ. 1930 p. 23.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the Hāthīgumphā inscription, who was defeated by king Khāravela of Kaliṅga. The reading of the inscription on this point is rather doubtful. According to Allan,[126] the word in question '*bahu (s...) idita*' is very probably not a proper name, for the suggested reading of the preceding words as *Magadha cha rājānaṁ* is extremely improbable philologically as well as palaeographically. The Kauśāmbī ruler belonged to a local dynasty and his realm did not extend to Magadha. So Bahasatimitra or Brihaspatimitra cannot be identified with the one supposed to be mentioned in the Hāthīgumphā record.

Coins bearing the names of a few other rulers from Kausāmbī include those of Jyeshṭhamitra, Praushṭamitra, Varuṇamitra and Pushpaśrī; Aśvaghosha and Pavata or Parvata. Varuṇamitra could be identified with the name-sake of a Kauśāmbī inscription of his son whose name is lost,[127] while Asvaghosha's name figures in a short inscription on the piece of Aśokan pillar.[128] If the two could be identified then Sārnāth formed part of the kingdom of Kauśāmbī. The dates of these rulers are uncertain. They may have belonged to the post Śuṅga-Kāṇva period, when there was no strong certralised power in Northern India.

Mathurā: The classification of Mathurā coins have brought to light two dynasties, namely Hindu rulers whose period probably varied from the end of the third to the middle of the first century B.C., and the Śaka rulers who succeeded the former Hindu kings, and bore the title Kshatrapa or Mahākshatrapa. The Hindu kings are, however, distinguished from those with endings in *mitra*, or in *datta*. The former category of kings included[129] Brahmamitra, Dridhamitra, Sūryamitra, Vishṇumitra and Gomitra. It is, thus, given the name 'Mitra' dynasty. Details about these rulers are wanting, but they had matrimonial relations with the other

126. op. cit. p. xvciii.

127. (This Varunamitra of the coins is considered to be identical with Gotīputra Varuṇamitra of the Kauśāmbī inscription of his son whose name is lost). Ghosh. IC. I. p. 694-5.

128. EI. VIII. pp. 171-72; For coins of Aśvaghosha, see JNSI. VI. p. 14; JBORS. XX. p. cx.

129. Allan: op. cit. p. cx.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

powers. Yasomati, the daughter of king Brahaspatimitra of Kauśāmbī had married a king of Mathurā. The second dynasty consists of the following kings: Purushadatta, Uttamadatta, Rāmadatta, Śeshadatta and Bhavadatta. Nothing is known about them as well.[130] It is presumed by Rapson[131] that the Mathurā rulers were also feudatories of the Śuṅgas, a view also endorsed by Allan.[132] Their dependent status is, however, warranted by the minting of their coinage. They ruled at a time when the Śuṅga power had vanished.

The Śaka Kshatrapa series include two groups of rulers—the first one consisting of Kshatrapa Śivaghosha, Śivadatta, Hagāmasha, and Hagāna, and the second one includes the Mahākshatrapa, Rājuvula (Rājula) and his son Śoḍāsa with the same title whose several insscriptions[133] have been found. Mathurā was conquered by the Śakas about 75 B.C. and remained under foreign rule for more than a couple of centuries.[134] According to Allan,[135] the coins of Hindu kings of

130. Jayaswal described some of them as Nāgas, with little evidence to support his contention (*History of India* (AD 150-350) p. 12-13.

131. CHI. pp. 525-6.

132. op. cit. p. cxiii.

133. Cf the Mathurā Lion Capital (CII II(i) pp. 30ff. the Amohinī tablet (EI II p. 199. no. 2); and the Jail mound inscriptions (ASR III p. 30). The Mora well inscription (Lüder's *Mathurā Inscriptions* No. 113 p. 154) clearly prove that Śoḍāsa was the son of Rājuvula—only the title, however, figures in the record. His name is mutilated. This is also confirmed by their coins. Those of Rājuvula have been found in the region from the Sultanpur district upto Nur mahal in the Jullandhar doab, and from Padhan between Etah and Shikohabad, and Sānkiśa in the Farrukhabad district of the Uttara Pradesh. (Allan—Op. cit. p. CXV). According to Marshall, stratification of finds at Taxila suggest that this ruler belonged to the beginning of the Christian era (ASI. An. Rep. 1914-15 p. 27).

134. Tarn has referred to the suzerainty of Menander over Mathurā (*op. cit.* pp. 227, 229), very probably on the discovery of Menander's coins in mint condition from that place. This piece of evidence does not warrant his assertion. The Śaka conquest of Mathurā may be dated in the last quarter of the first century A.D. (Co.H.I. p. 108). Patañjali refers to the Śakas and Yavanas living in Aryan settlements, though outside Āryāvarta. D. R. Bhandarkar proposed (IC-I. p. 275) that the Śakas, like the Yavanas, had established their power, if not in Āryāvarta proper, then certainly in North-West India by that time.

135. op. cit. cxvi.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Mathurā cover the period from the beginning of the second to the middle of the first century B.C. The first group of Śaka Kshatrapas consisting of Sivadatta and Hagāmasha may be placed about 60-40 B.C. Some of them might be contemporaries at Mathurā, while Rājuvula ruled further north. He may be put in between the period 40-20 B.C. and Śoḍāsa in B.C. 20-10 or a little later.

Punjab: It has been suggested that Punjab was included in the empire of Pushyamitra Śuṅga but was lost to the Greeks under his successors. This is based on the account in the *Divyāvadāna*,[136] and the identification of the Sindhu in the *Mālavikāgnimitram* with the great Indus seems to confirm it. It cannot, however, be denied that Menander's occupation of Śākala or Sialkot was a great challenge to the Śuṅga rule in the Punjab, and this event may have happened any time in the last days of Pushyamitra, or in the time of his successors. The line of Euthydemos in east Punjab, and that of Eucratides in the west figure prominently in the political history of northern India during the first two centuries before the Christian era. It has been presumed by Tarn,[137] that Menander was governor or Viceroy for Demetrius of all the conquests south-eastward of the river Jhelum, and he assumed the title of king himself probably after the death of his overlord. The death of Demetrius and Apollodotus, and the return of Eucratides to Bactria, left him complete master of the position in India. The matrimonial alliance between him and Agathocleia, who later on acted as the regent of their son Strato I, confirmed Menander's claim to the throne.

136. Pushyamitra's attempt to destroy the famous monastery at Kukkuṭagrāma at Pātaliputra being foiled by divine roar, he marched at the head of a strong army on a mission of destroying stūpas and monasteries and killing Buddhist monks. At Śākala he is said to have announced a reward of one hundred dinaras for killing one monk. The general persecution of the Buddhists seems to be ruled out in view of the setting up of Buddhist monuments at Bhārhut and Sanchi. It is likely that Pushyamitra's patronage of the Brāhmins, and the revival of Brahmanical sacrifices might have alienated the sympathies and goodwill of the Buddhists. The extension of the Śuṅga arms as far as Punjab may be acceptable, although the occupation of the land of five rivers might have been a temporary phase. (For reference see No. 60).

137. op. cit. p. 167.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
According to Przyluski,[138] Menander's empire extended from Mathurā in the east to Barygaza (Broach) in the south-west. This claim seems to have been based on the finds of coins and may not be acceptable in full, but it cannot be denied that this Indo-Greek ruler had carved out a substantial kingdom in north-west India. The names of his successors can be enumerated, since their coins have been found, namely Agathocleia, the mother and regent ruling on behalf of Strato I, the latter as an independent ruler, and later on ruling conjointly with his grandson Strato II whose date is fixed by Tarn in 100 B.C.[139] The encroachments of the other Indo-Greek house to the west made Menander's successors uncomfortable. Coins of Agathocleia and Strato, and others of Strato alone, and sometimes found restruck with the type of Heliocles[140] bearing the reverse type 'victory' suggest that the former gave way to the latter.

Eucratides, the hero of the other house, is supposed to have deposed Demetrius in 175 B.C., invaded the countries to the south of the Hindukush, and wrested from Demetrius and the princes of his house their dominions in the Kabul valley in Ariana (Arachosia and Aria) and in North-West India sometime before 162 B.C.[141]. Deprived of his possessions in Ariana by Mittradates I, he was slain shortly afterwards by his son Heliocles in c. 155 B.C. The history of this house can also be traced in coins. Its members ceased to rule in Bactria and they had to be satisfied with their Indian possessions only. Antialkidas of this family, whose name appears in the Besnagar record,[142] established relations with the Śuṅga king at Vidisā by sending his ambassador Heliodorus. This inscription is helpful in fixing the probable date of this Greek

138. *L'Legende de Emperor Aśoka* p. 167.

139. op. cit. p. 226.

140. Gardner: *Catalogue.* Pl. VII.25 (*Catalogue of Coins of the Greeks etc. in the British Museum*).

141. This date has been fixed by Tarn. According to him, in about seven years Eucratides had disposed of at least four Euthydemid kings. It must have looked as though he would exterminate the race altogether, which may have been his intention; to him they were just rebels. (op. cit. p. 216).

142. Luder's List No. 669.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ruler of Taxila. Evidence from the coins is suggestive of the Yavanas paving the way for the Śakas after the reign of Archebius.[143] The Taxila copper plate inscription[144] refers to the conquest of the city by the Śaka king Maues who was reigning there in the year 78, probably of the era of 58-7 B.C.[145] The Śaka conquest dealt a blow to the rule of the Greeks.

Some of the Tribes: Among the tribes of political importance in that period whose coins have also been found, may be mentioned the Yaudheyas, the Ārjunāyanas, the Audumbaras, the Kunindas and the Agastyas. Some of these are also mentioned by Patañjali. The Yaudheyas were the most important one with their country between the Sutlej and the Yamunā. They are mentioned by Pāṇini, and along with the Trigartas[146] (according to Scholiast) are referred to as forming an '*Āyuddha jīvī Saṅgha*' or a tribal republican organization depending mainly on arms. Unfortunately, Patañjali does not mention them. The finds of the Yaudheya coins from various sites[147] could suggest the extent of their territory, while the reference to their defeat at the hands of Rudradāman,[148] evidently point to their existence as a political power in the second century A.D. According to Allan,[149]

143. CHI p. 559.

144. CII. II(i) pp. 23ff.

145. The question of the old era in which most of the Pre-Kushāṇa Kharoshṭhī records are dated, received the attention of several scholars. Sten Konow worked it out on the basis of intercalary months mentioned in some records, and kept on changing his views on this point (See JIH-XII-1933 p. 25; C.I.I. II(1) p. lxxv. and in Vogel's Volume. Lohuizen-de-Leeuw noting the changes in Konow's views (*The Scythian period* pp. 18ff), however, suggested 136 B.C. For other views on this point, see *Comprehensive History of India*, pp. 195-96).

146. IV.I.178. The two are also mentioned together in the *Mahābhārata* (*Śabhā* XXXII.7) and the *Brihatsaṁhita* (XIV.25; XVI.20).

147. According to Cunningham, the coins were found all over the country (i.e. the Punjab) as far as Delhi and Ludhiana, (ASR.XIV. p. 140). Two large finds were made between Delhi and Karnal (*Coins of Ancient India* p. 76). They were also found plentifully in the country to the westward of the Jumna, (ASR. II. p. 14), in Depalpur, Satgarha, Ajudhan, Kahror, and Multan, and to the eastward in Bhatner, Athor, Sirsa, Hansi, Panipat and Sonepat (AGI p. 245).

148. EI.VIII pp. 36 ff.

149. op. cit. p. cliii.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
the coins of the Yaudheyas fall into three periods—classes 1, 2 and 5 of the second and first centuries B.C. indicate a period of independence from the fall of the Mauryas to the coming of the Kushāṇas to power.

The Ārjunāyanas are placed according to the *Brihatsaṁhita*[150] along with the Yaudheyas in the Northern division of India. They are not mentioned by Pāṇini or Patañjali. Their existence is also confirmed by the coins bearing the name Ārjunāyana known in several varieties. The legend *Ārjunāyanānāṁjaya*—'victory of the Ārjunāyānas' is similar to the one on the coins of the Yaudheyas. The palaeography of the coin legends suggests a date about 100 B.C. The land of the Ārjunāyanas probably lay within the triangle Delhi-Jaipur-Agra.[151]

Audumbaras: The Audumbaras issued several types of coins,[152] the earliest ones were found in large number at Imphal in the Kangra district of the Punjab. They are free from foreign influence. The names of four kings occur on these pieces—Śivadāsa, Rudradāsa, Mahādeva and Dhanaghosha. Mahādeva occurs also as a regal title on these coins. A silver coin with the additional title, *Bhāgavata* suggests the existence of Mahādeva as a ruler rather than a title. The Epigraphy of the letters points to the first century B.C. as their period. A rare coin of Dhanaghosha is modelled on the Graeco-Indian hemidrachm, and may be dated in the middle of the first century B.C.[153] Other coins, probably also of the Audumbaras inscribed in Brāhmī and Kharoshṭhī reveal the names of some kings ending in *mitra*. These are Āryamitra (Ajamita), Mahīmitra, Bhānumitra, and Mahābhūtimitra. From the find spots of their coins, the Audumbaras are located in the area formed by the eastern part of modern Kangra, Gurdaspur and Hoshiarpur districts between the upper Sutlej and Ravi.

Kuṇindas: The coins of the Kuṇindas fall into two main groups, one issued about the end of the first century B.C.,

150. XIV.25; IA.XXII. p. 173.
151. Allan. op. cit. pp. lxxxiii ff.
152. Ibid.
153. Co.HI. p. 135.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

and the other about three centuries later.[154] The former bears the name of Amoghabhūti while the latter one is anonymous with the title of Śiva only. It is suggested[155] that Amoghabhūti was an Indian chief who founded a short-lived kingdom at the close of the period of Greek dominion in the Punjab in the last half of the first century A.D., which was swept away by the Śakas. According to Cunningham,[156] the Kuṇinda coins were found mainly between Ambala and Saharanpur. They probably occupied a narrow strip of land at the foot of the Sivalik hills between the Yamuna and the Sutlej and the territory between the upper courses of the Beas and Sutlej.[157]

There might have been a few more minor states like that of the Agastyas[158] adjacent to the Yaudheya republic of Rohtak and situated to the west of it. The name of the ruling tribe as given on the coins is Agacha (Skt Agastya). Disintegration of the Śuṅga empire facilitated the emergence of small powers, scattered here and there, as independent kingdoms.

The Andhras: According to the Purāṇas, after the Śuṅgabhrityakāṇvāyana, the earth was to pass on to the Andhras.[159] The Andhra Simukha with his fellow tribes men, the servants of Suśarman, will assail the Kāṇvāyana and destroy the remains of the Śuṅga power, and obtain this earth. The Andhras, also known as Sātavāhanas[160] in records, endured

154. Allan: op. cit. p. cl.

155. ibid. p. cll. K. P. Jayaswal supposed it to be an official title, taking the coins to be anonymous (*Hindu Polity* p. 82n). This is not acceptable since the word for king occurs not once but twice in it. (Allan: ibid).

156. CAI. p. 71.

157. Allan. op. cit. cii.

158. Co.H.I. p. 111 (CCAI. p. civii; Barnett: BSOS X; IHQ.XVII p. 198; JNSI p. 51).

159. *Kāṇvāyanāṁs tato bhrityāh Suśarmāṇaḥ, tam Śuṅgānāṁ chaiva yach chhesnaṁ kshapitvā tu baliyasaḥ, Siśukho'ndhraḥ sajātīyaḥ prāpsyatīmām vasundharām, traya-viṁśat samā rājā Simukas tu bhavishyati.* Pargiter: DKA. pp. 38 & 71.

160. Sukhtankar and Raychaudhuri question Andhra affinities of the Sātavāhanas. The latter proposed that the Purāṇas were redacted at a time when the Sātavāhanas were ruling over the Andhradeśa mistakenly

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

for an unbroken maximum period of 460 years according to the *Matsya*, and a minimum of 300 years, according to the *Vishṇu Purāṇa*. The starting point of this dynasty, working on the contemporaneity and double defeat of Śātakaraṇi mentioned in the Junar inscription at the beginning of Śiva Siri-Pulumāvi's seven year reign is placed about 235 B.C.[161] This date would not be in conformity with the Pauranic evidence recalling the murder of the last Kāṇva ruler by the first Andhra king which took place in c 28 B.C. Barnett suggested[162] that after the death of Aśoka, the Mauryan empire rapidly declined and the neighbouring rulers were left free to indulge in their ambitious designs and enlarging their boundaries.

called the Andhras (PHAI. pp. 403ff). But the last three ruled not only Andhradeśa but also parts of Western Deccan. (Co. H.I p. 298n). The original home of the Andhras has been a subject of disputation among scholars. Srinivas Aiyangar suggested (IA.1913. pp. 276ff) that the Andhras were associated with the Telgu country only at a later date, as they are assigned to the Vindhya region in the *Aitareya Brāhmaṇa*,, in the inscriptions of Aśoka, as well as in the *Harshacharita*. The finds of the early Andhra coins in the western part of India, and a reference to them in the inscription of Khāravela point to their rule in the south-west, rather than in the Andhra region. Sukhatankar editing an inscription of Siri-Pulumāvi, king of the Śātavāhanas, identified a place called Sātavāhamāhāra with one of the same name occuring in the Hira-Hadagalli copper plate inscription, though in a slightly altered form (*Satahamrattha*), and assigned Bellary district, as the original home of Śātavāhanas (EI.XIV. p. 153). Raychaudhuri further suggested that the Andhra was probably meant for the Śātavāhana kings in later times when they lost their northern and western possessions and remained a purely Andhra power, governing the territory at the north of the river Krishna (*Op. cit.*) Barnett located the original home of the Andhras in the Telingana district along the eastern coast between the deltas of the rivers Godavarī and Krishnā together with as much of the Circars as they could hold against the rival kingdoms of Kalinga in the north. (CHI. p. 599). It appears probable that the exact limit of their territory probably varied from time to time and so also their capital.

161. Co.H.I. p. 295. According to Bose, the beginning of the Andhra rule may be fixed near about 230 B.C. which would be the time of Simukha making Andhras the contemporaries of the later Mauryas, the Śuṅgas and the Kāṇvas. In suggesting this early date, he doubts the truth of the Pauranic reference to the murder of the last Kāṇva ruler by the first Andhra King which took place in c 28 B.C.

162. op. cit.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
Among these was a certain person Simukha, who within the last quarter of the third century B.C. established the powerful Sātavāhana or Śātakarṇi dynasty which ruled over the Telugu country for five centuries.

The epigraphic records which might be considered here are the Hāthīgumphā inscription of King Khāravela,[163] the Nānāghāt inscription of Nāyanikā,[164] and Sāñchī record of Rājan Siri-Sātakaṇi.[165] The date of the record of Khāravela on palaeographic grounds has to be brought down to the first century B.C. That would place the Sātakaṇi of this record whom Khāravela ignored as a contemporary strong power in the first century B.C. The Sātakaṇi of the Sāñchī record was identified by Cunningham with the third Andhra king. The date and character of this inscription as well as of others on the Sāñchī gateway, are almost identical with those of the Nānāghāt inscriptions. Perusing the Pauranic evidence,[166] we find in the description of the dynasties of Vidisā, that after the destruction of the Śuṅgas, Sisunandi, his younger brother Nandiyasas and three others would become rulers there. His daughter's son Śiśukha became king of Purikā (at some unspecified time). The name Śiśukha may have been wrongly spelt for Śimukha, the founder of the Andhra dynasty. If the two could be identified, one might agree with Raychaudhuri[167] that after overthrowing the Śuṅgas, Śimukha annexed Purikā and placed Vidisā under his maternal relations. This conjecture agrees with the date of the beginning of the Andhra rule. The defeated Śuṅga prince may have been Viśvamitra of the Besnagar seal.[168] Śiśunandi mentioned in the list may be identified with Rājan Svāmin Śivanandi whose seal was found at Pawaya. The history of the Andhras need not be considered here as it is outside the purview of our study.

A complete picture of the political condition — taking into account the period and rule of the Śuṅgas-Kāṇvas, the Indo-

163. op. cit.
164. Luder's List No. 1114.
165. EI. II. p. 88.
166. DKA. p. 49.
167. Op. cit. p. 272.
168. ASI. An.Rep. 1915-16, p. 16.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Greeks and certain minor states in northern India, the Meghavāhana ruler Khāravela of Kaliṅga and lastly, the early Andhras, is just portrayed in proper perspective. Factors responsible for the disintegration of the Mauryan empire within less than fifty years after the death of the Aśoka, the attempt of Pushyamitra Śuṅga to integrate the loose political fabrics; the expanding tide of the Greeks — no doubt checked in the time of the Brāhmin senāpati, and the ambitious attitude of Khārvela of Kaliṅga who comes much later in the first century B.C., rather than in the last quarter of the second century B.C. as a contemporary of Pushyamitra, are all taken into proper consideration. The evidence relating to this period is rather scanty, and, as the late Professor Rapson suggested more than forty years back, in our attempt to reconstruct the mosaic of ancient Indian history from the few pieces which have as yet been found, we can do little more than define the limits of possible hypothesis in this instance. The position, despite the passage of time, has not much improved. We have still to wait for adequate material ere we properly reconstruct a detailed history of Northern India from the second century B.C. to the beginning of the Christian era.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER III

GEOGRAPHICAL INFORMATION

The Geographical information from the *Mahābhāshya* may not be as exhaustive as we find in the *Ashṭādhyāyī*, it is nevertheless copious enough to give a general idea of the country and its people as known to Patañjali. The Bhāshyakāra mostly refers to places in the Āryavārta, with its well-defined boundaries, but he does not seem to be ignorant of the settlements of the Yavanas,[1] the Janapadas of the North-west — those of Gandhāra, Kamboja and Kaśmīra, the kingdoms in the South of the Cholas, Pāṇḍyas and Keralas, and the more familiar ones in the East — Aṅga, Magadha, Kaliṅga and Prāgdeśa. The land of the Pañchanadas, Sindhu, Sauvīra, and Saurāshtra are also mentioned in the *Mahābhāshya*.[2] He verifies a good many names mentioned in the *Gaṇapāṭha*[3], and also adduces additional details wherever necessary. The *Chāturārthika*

1. II.4.10. pp. 4-5. The Yavana country is also mentioned in the Vārttika on Pāṇini. IV.1.175. It is difficult to determine the exact situation of the Yavana country (Bhandarkar: *Carmichael Lectures*. 1921. p. 26; Raychaudhuri. *PHAI*, 4th ed. p. 253). It appears that it (the Yavana country) had never a uniform country. The Pre-Alexander (better Ionian) colony was also a Yavana one. In Patañjali's time the Yavanas had come closer to the land of the Śishṭhas. Living in Aryan villages and hamlets outside Āryāvarta, they were not ostracized and they enjoyed the privilege of using a plate without polluting it. (Kielhorn—ed. I. p. 475). The Yavanas are mentioned in Aśokan inscriptions. (RE.XIII).

2. This evidently shows that Patañjali's geographical horizon was not necessarily confined to mid-India—the land of the élite Brahmins in whom he was definitely interested. These would be considered with fuller references later on in this chapter.

3. The value of Patañjali's *Mahābhāshya*—as a supplement to the information from Pāṇini's work—is evinced from the following stray pieces of evidence. The Bhāshyakāra provides the full list of the member states in the Sālva Janapada (IV.1.168. p. 269), the names of Janapadas referred to under IV.1.172—which points to the use of affix *ṇya* after the word 'kuru' and a word beginning with *na*, when these words denote a country, being the name of a kshatriya tribe also. (Kielhorn II p. 269). He also provides the correct reading of the five names in the Rājanyādi group—Vasati, Devayāta, Bailavavana, Ambarīshaputra, and Ātmakameya. (IV.2.52. p. 282).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Sūtras—IV.2.67-70 of Pāṇini which explain the significance of names of places where a thing was found, or the place itself was founded by such and such a person or community, or if it was the dwelling place of such and such a person, and lastly the location of the place as nearer to a known object, are considered by Patañjali. He does not comment in detail on the *Nivāsa* and *Abhijana* sūtras[4] formulated by Pāṇini which suggest that the first word in construction should signify a dwelling place, or where some one's ancestors lived; certain other sūtras of Pāṇini (IV.2.130-45) mentioning geographical names also did not engage his attention. This deficiency is partly made up by the Bhāshyakāra's reference to the ethnic distribution of particular areas under the *Vishaya-sūtra* (*Vishayodeśe*),[5] and by preserving the broad division of the Janapadas[6] as suggested by Pāṇini—namely, Janapadas under monarchy (*ekarāja*) and tribes organized as *āyuddha-jīvī saṅgha*. In this connection, the classification of place names based on linguistic principles, earlier made by Pāṇini, is retained by Patañjali.

Conception of the country: Patañjali, no doubt, refers to the Udīchya and Prāchya divisions of the country with a number of janapadas associated with those parts, but he is more particular about Āryāvarta, the land of the Śishṭhas. Its boundaries, as given by him, cover the region south of the Himalayas, east of Ādarśa, and west of Kālakavana.[7] The southern limit, Pāriyātra,[8] according to earlier investigations,[9]

4. IV.3.89-90 p. 314.
5. IV.2.52. p. 282.
6. IV.1.168. pp. 268ff.
7. II.4.10 p. 475. *Prag=adarśāt pratyak kālakavanād dakshiṇena himavantam attayena pāriyātram.* The position of Kālakavana is fairly certain. According to Dey, it should be identified with the Rajmahal hills in the province of Bihar (*Geographical Dictionary* p. 84). According to Chakladhar, like other points, the one marking the eastern limits of Āryāvarta, would correspond to the eastern point of Manu's Madhyadeśa viz. Prayāga (IHQ.IV. p. 93). He identifies Kālakavana with the Kālakārāma of the Buddhist texts (*Ang. Nikāya* ii.24) representing the outskirt of Sāketa, and regards the Āryāvarta of Vasishṭha and Baudhāyana as exactly conterminous with the Madhyadeśa of Manu.
8. According to Pargiter, this is the western portion of the modern Vindhya Range, west of Bhopal (*Mārkaṇḍeya Purāṇa* (Trans.) p. 286n).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

is the western part of the Vindhya range extending from the source of the Chambal to the Gulf of Cambay, but R. G. Bhandarkar took[10] it to be that portion of the Vindhyan range from which the rivers Chambal and Betwa take their rise. The Bhasyakāra's definition of its eastern and western limits meets with some difference in the Smritis of Manu, Vasishtha and Baudhāyana. Ādarśa, the western limit, is supposed to be identical with Adarśana or Vinaśana which the *Kāśikā* takes[11] in the sense of a janapada. Vasishṭha has referred[12] to the limits of Āryāvarta both according to his views and that of others. He confines it to the east of the region where the river Sarasvatī disappears, the west of the Black forest (Kālakavana), to the north of Pāripātra, and to the south of the Himālaya. Bühler has compared[13] the boundaries of Āryāvarta, as suggested by the Smritikāra with those mentioned by Patañjali.

Patañjali's Geographical vision, however, extends much beyond Āryāvarta—both in the west and in the east. References to far off places in the north-west, such as Balkh (Bāhlāyana),[14] Kamboja,[15] Kaśmīra[16] and Gandhāra;[17] Aṅga, Vaṅga[18] and Kaliṅga[19] in the east and Pāṇḍya, Choḍa, Kaḍera and Kerala[20] in the south—not traced in the *Ashṭādhyāyī*, are suggestive of his broader perspective. Western India was also known to him, as he refers to Sindhu and Sauvīra.[21] The Bhāshyakāra might not have visited places at considerable

Cunningham traced its survival in the Pathar range lying between the rivers Chambal and Banas (ASR. VI. p. 1 & map; XIV. p. 151).

9. *Asiatic Researches* VIII. p. 338.
10. *Early History of the Deccan* (Collected works).
11. IV.2.124 p. 381 (Benares Ed.) *Adarśakaḥ janapādāvadheḥ khavapi.*
12. I-8.
13. SBE. XIV. p. 2.
14. IV.2.99. p. 292.2.
15. I.1.1. p. 9. 26.
16. III.2.114. p. 119.9.
17. IV.2.52 p. 283.10.
18. IV.1.170 p. 299.16-17.
19. III.2.115.26.
20. IV.1.175. p. 270.3.
21. IV.1.170 p. 299.17.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

distance from his native place. Particular mention might be made of the term *sarasi*,[22] used by him to denote lakes in the Deccan. He has not, however, referred to the shape of the country and its contour.

Physical Geography: The study of this aspect of geography is confined to mountains, rivers and forests. There are many references[23] in the *Mahābhāshya* to Himavat Parvat. One also finds his comment on the glacier Himānī[24] and the melting of snow (*himaśratha*),[25] noticed earlier by Pāṇini[26] as well. The Bhāshyakara also refers to a low land in the sense of a valley (*upatyakā*) and a table land (*adhiyakā*)[27] in different comments. The mountains, besides Himavat, traced in the *Mahābhāshya*, are Pāriyatra[28] and Krauñcha.[29] The former is mentioned as indicative of the southern boundary of Āryāvarta. The context in which Krauñcha figures in the *Mahābhāshya*, shows that it is used for a bird (*Pakshī*)—the son of a curlew after the affix *an* in forming the patronymic from *kruñcha*. The formations of the names of the mountains are not noticed in the *Mahābhāshya*, nor is the important *sūtra* (IV-3-91), referring to the settlements of the hill tribe commented upon by Patañjali.

The Bhāshyakāra does not refer to many forests. There are references only to *Khāndava*[30] and *Bailvavana*[31] which are not noticed by Pānini. The former, according to the *Mahābhārata*[32] was situated on a river called Aśvarathā, while the

22. I.1.19. p. 73.5.
23. I.1.57. p. 150. 23; I.1.72. p. 184. 20 etc.
24. IV.1.49. p. 20.15.
25. I.1.14. p. 51.22.
26. IV.1.49; IV.4.29.
27. VII.3.45. p. 325.5.
28. II.4.10. p. 475.3. For a note on it see No. 7.
29. IV.1.120. p. 258.12; Krauñcha also denoted a part of the Himālaya range, situated in the eastern part of the chain to the north of Assam. According to the *Vāyu Purāṇa*, it is said to have been split by Kārttikeya (72.47).
30. VIII.1.4. p. 364.23.
31. III.1.1. p. 3.13.
32. *Vanaparva* chap. 169—L. 11681.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Padma Purāṇa[33] locates it near the banks of Yamunā with *Indraprastha* as part of it.

Rivers: The rivers of the extreme north west part of ancient India including Afghanistan are not noticed by Patañjali, as for example he does not mention the river Suvāstu, mentioned earlier by Pāṇini.[34] In his comment on the *sūtra Orañ*, illustrating the use of the affix *an* after a stem ending in u or ū in the sense of *chāturāthika sūtras*, the Bhāshyakāra mentions by way illustration, Maśakāvatī and Udumbarāvatī,[35] Ikshumatī and Drumatī. Maśakāvatī seems to have given name to Massaga or Massaka, flowing past that city with its warlike people who had a rough deal from Alexander. Dey identified[36] it with *Mazaga* or Massanagar, twenty-four miles from Bajaur on the river Swat in the Yusufzai country. Earlier Rennel had identified[37] it with the Massaga of Alexander's historians. The *Kāśikā* mentions[38] this river along with Udumbarāvatī, in comment on the sūtra *nadyām matup*, which enjoins the adding of the affix *matup* (*mat* and *vat*) when the name of a river is to be designated by something found near it. Udumbara was associated with the Audumbaras—whose coins have been found in the Kangra district.[39] It may be identified with a small tributary joining the river Beas near Gurdaspur.[40] Ikshumatī was noted for the sugar canes grown near its bank. It has been identified with a tributary of the Ganges, referred to as oxymagis by Arrian and oxymatis by Megasthenes.[41] It is now known as Ikhan (also Kālindī) flowing through the Farrukhabad district.[42] The last in the series Drumatī cannot be identified.

33. *Uttara* chap. 64.
34. IV.2.77.
35. IV.2.71.p. 287.15.
36. *Geographical Dictionary* (henceforth GD.) p. 127.
37. *ibid.*
38. IV.2.85—Other references in the Kāśikā are Udumbaravatī, Vīrnāvatī, Pushkarāvatī, Ikshumatī and Drumatī.
39. Cunningham: CAI. pp. 66-67. The Harivamsa mentions (Chap. 8.167. L. 9511) along with the rivers of the south.
40. *Imperial Gazetteer of India—Atlas* Vol. XXVI.
41. McCrindle—*Ancient India in Megasthenes & Arrian*—note on oxymagis cf. my *India in Classical Greek Writings* p. 48n.
42. Agarwal—*India as known to Pāṇini* (henceforth-Agrawala-Pāṇini. 2nd ed. p. 44).

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Patañjali refers to *Pañchananda* which is to be taken in the sense of the country of five rivers (*pañchānāṁ nadīnāṁ* samāhāraḥ *pañchanadam*),[43] but he mentions only *Śutudrī*,[44] a tributary of the river Indus (Sindhu)[45] along with Gangā, Yamunā and Sarasvatī. Other rivers noticed by Bhāshyakāra are Ikshumatī and Drumatī,[46] Yavamatī,[47] Dāvikā,[48] Gomatī[49] and Rathaspā.[50] Ikshumatī is noted for sugar cane plants growing near its bed. Dey identified[51] it with the river Kālī. Davikā is mentioned earlier by Pāṇini and Patañjali associates a particular kind of rice growing near its bank. It was called *Dāvikā kūlāḥ sālayaḥ*.[52] It was identified with Pargiter[53] with the river Deeg, a tributary of the Rāvī on its right bank, but according to B. C. Law[54] citing *Vishnudharmottara* (I.161.15) and *Nilamata Purānas*, this river flowed through the Mādra country. Rathapsā is mentioned earlier in the *Jaiminīya Brāhmaṇa*[55] and in the '*Ādi Parva*' of the *Mahābhārata*.[56] It is one of the seven sacred rivers between the Sarasvatī and Gandakī, and is identified by Dey[57] with the river Rāptī in Avadha. Gomatī might be that tributary of the river Ganges which passes through Lucknow.

Political Geography : Patañjali seems to be more exhaus-

43. IV.1.88 p. 239.5.6.
44. I.2.32 p. 209.10.
45. I.1.1. p. 427, 29.
46. IV.2.71 p. 287.16.
47. V.2.94 p. 394.6.
48. VII.3.1 p. 316.4.
49. I.1.62 p. 161.13.
50. VII.1.157. p. 96.17.
51. GD. p. 77.
52. VII.3.9. p. 316.4.
53. *Mark. Pur.* (*Eng. Trans.*) p. 92.
54. *Geographical Essays*. p. 92.
55. Caland, *Extracts* 204.
56. Ch. 170. L. 6455.
57. op. cit. p. 168. According to V. S. Agrawala, it was a river in Pañchāla and the name may correspond to Rhodopha, mentioned by Greek writers as marking an important stage on the royal road. (Although it is called a town, but the mention of the stages generally between two well-known rivers, as Jhelum and Beas, Sutlej and Yamunā suggests its having been the name of a river (Megasthenes. Frag. LVI; quoted in *op. cit.* p. 47).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tive than Pāṇini in his reference to the political divisions and the list of the Janapadas. He refers to kingdoms in the north-west, and those in the south. The latter do not figure in the *Ashṭādhyāyī*. The Janapadas were homogenous political, cultural and geographical units, known from early times. Many such janapadas mentioned in early Buddhist work, and existing in the time of the Buddha continue to figure in this period. Politically some of these lost their existence, as for example the Bhāshyakāra refers to Kāśī and Kośala besides Magadha and Janapadas in the Āryāvarta, but these must have formed part of the Śunga empire. The reference, therefore, is to their geographical importance. We propose considering these Janapadas in order of their location from north-west to east, and then those in the south.

Kambuja: This Janapada, in the extreme north-west is referred to both by Pāṇini[58] and Patañjali.[59] The term is applied to the king of the country as well to the Kshatriya tribe settled in that Janapada. As a people, the Kambojas are mentioned by Yāska in his *Nirukta*.[60] Their connection with the Mādras, probably the Uttara Mādras, is speculated from the reference to Kamboja Aupamanyava, pupil of Madragāra.[61] The location of this Janapada and its capital has been a subject of speculation. Ray Chaudhuri suggested[62] that the Kamboja Janapada lay in the region of Rajauri or Rajpur with its boundary extending as far as Kafiristan in the west. The *Mahābhārata* mentions[63] a place called Rājapura as the home of the Kambojas.

Kaśmīra: Its existence as a separate political unit is evident from the Mahābhāshya[64] mentioning the queen of Kaśmīra (*Kaśmīra rājñī*). Its exact boundaries cannot be

58. IV.1.175.
59. 1.1.1. p. 9.26.
60. II.2. Yāska notes the peculiarity of Kamboja speech. According to Kauṭilya the country of the Kambojas was noted for a particular breed of horses. (*Trans.* p. 148).
61. *Vedic Index*. I. p. 138.
62. PHAI (3rd ed.) p. 105.
63. VII. Chap. 4.19. According to Rhys-Davids, its capital was Kamboja (*Buddhist India*) which has been identified by Moti Chand with Darwaz in the Pamir Badakshan region (JUPHS. XVI. (11) pp. 38-46.)
64. IV.1.1. p. 193.18; Pāṇini's reference — IV.1.178.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

defined which seem to have varied in different periods. According to a Jātaka,[65] it was included in the kingdom of Gāndhāra.

Gāndhāra : Patañjali mentions Gāndhāra,[66] and not the other form Ganadhāra. The people of this region Gāndhāra, are mentioned even in the period of the *Rigveda*.[67] According to Zimmer, their settlement was on the south bank of the Kubhā upto its confluence with the Indus, and to a certain extent to the east of the Indus itself.[68] Pāṇini mentions both the Vedic form Gāndhārī as the name of the Janapada and its people.[69] There is no reference to its capital Takshaśilā.

Kekaya: The word Kaikeya[70] suggests the people of the Kekaya Janapada. They were famous during the period of the Epics, and their territory, according to the *Rāmāyaṇa*,[71] lay beyond the river Vidisā (Beas), and extended upto the borders of ancient Gandhāra.

Sālva: This Janapada was both ancient and vast.[72] Its people are mentioned in the *Śatapatha Brāhmaṇa*.[73] A later reference from the *Mahābhārata*[74] suggests their association with the Kuru-Pañchālas on the banks of the Yamunā. Pāṇini mentions Sālva (VI.2.135), Sālveya (IV.1.169), and Sālvāvayava (IV.1.173) as three distinct Janapada units of a monarchical character. The latter two must have bifurcated from the parent one which alone Patañjali mentions. The

65. No. 406. Another Jātaka, however, denies it (III.365). Kaśmīra's geographical position in the Uttarāpatha remains unassailed. Rājaśekhara places it in that region (*Kāvyamīmāṁsā* p. 8). It comprised the districts of Peshawar and Rawalpindi.

66. IV.2.52. p. 282.10.

67. I.26.7.

68. *Vedic Index*. I. p. 219.

69. IV.1.109.

70. I.1.57 p. 149.8.

71. *Mah.* II.48, 13; Cunningham identified the capital of the Kekayadeśa with Girjak or Jalalpur on the Jhelum (*Ancient Geography of India* (AGI.) p. 188). Rājaśekhara places the Kekaya country in the northern division along with the Śakas, Hūṇas, Kambojas, Vāhlikas and others.

72. Patañjali—IV.2.133 p. 300.10. Sālva is mentioned in pair with Matsya, in the *Gopatha Brāhmaṇa* (I-29) and also in the *Mahābhārata* (*Bhīshmaparva*.10.3).

73. X.4.1.10.

74. VI. Chap. 9.346.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Kāśikā[75] includes the Udumbaras and the Bodhas, referred to by Patañjali and belonging to the Kshatriya gotra, in the Sālva group. According to Pargiter,[76] the Sālveyas, originally connected with the Sālvas, are to be placed to the west of the Aravali hills.

Udumbara & Bodha: Both are mentioned together by Patañjali.[77] The former can easily be identified with the Audumbaras whose coins, found in the Kangra and Hoshiarpur districts settle their territory.[78] Udumbarāvatī is mentioned by the Bhāshyakāra[79] which seems to have flowed through their country, and hence was so named. The Bodha country might have been somewhere in east Punjab adjoining that of the Udumbara.

Dārvya: This term is also suggestive of the king as well as of the son of the country Dārvya.[80] It is compounded with Abhisāra in the *Mahābhārata*,[81] and, according to Aurel Stein,[82] included the tract of the lower and middle hills lying between the Jhelum and the Chenab. According to some scholars, it roughly corresponded to the Poonch and Naoshera districts.[83] Pargiter associated[84] them with the Trigartas, and Daradas and other tribes in the north-east Punjab.

Vasāta: Patañjali mentions[85] this Janapada in close association with Gandhāra and Śivi, thereby suggesting its contiguity to these two states. The *Mahābhārata*[86] refers to the king of Vasātis who was killed by Abhimanyu. McCrindle on the authority of Hemachandra's *Abhidhāna Chintāmaṇi* placed it between the Indus and the Jhelum.[87]

75. p. 136. (Patañjali's reference to the Bodhas — II.4.58 p. 489.3).
76. JRAS. 1908 p. 325.
77. II.4.58 p. 489.3-4.
78. Allan — op. cit. p. lxxxiii.
79. op. cit.
80. IV.1.170. p. 269.17.
81. VII.93.43.
82. *Rājataraṅgiṇī*-I. p. 32; II. p. 432.
83. B.C. Law — *Historical Geography* (HG. p. 74).
84. *Mark. Pur.* (Trans.) p. 324; Lassen placed the Dārvas between the Indus and Jhelum in the north-west of Kashmir (ibid).
85. IV.2.52 p. 282.17.
86. VII.49.1934.
87. *The Invasion of Alexander the Great* p. 150n. Agrawala identi-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Sindhu-Sauvīra: These two are generally associated together. Sindhu is the name of the famous river Indus, and it is also the appellation of a political unit.[88] Earlier it was also the name of the satrapy of the Achaemenian emperor Darius.[89] It comprised the upper Indus. Sauvīra is mentioned by Pāṇini.[90] According to Rapson,[91] the two parts of the compound are often used separately, as names having nearly the same meaning, representing the modern province of Sindh.

Vāhīka: It is distinguished by Patañjali from Vāhīka-grāma,[92] though the latter is included in the Vāhīka country. It may be identified with Bāhīka, referred to in earlier literature,[93] denoting the people of Punjab and the Indus. The Bāhīkas, synonymous with Vāhīkas, were different from the Vāhlīkas or Vālhīkas, and, according to the *Karṇaparva* of the *Mahābhārata*,[94] they lived between the Sutlej and the Indus, with their capital at Śākala. Patañjali mentions Śākala as a Vāhīka-grāma.[95]

fied it with Ossadioi (& op. cit p. 37). Under *Rājanyagaṇa Vasāti, Devatā, Bailavana, Āmbarīshaputra and Ātmakāmeya* go back to the time of Pāṇini (IV.2.52); (See also *Mahābhāshya* — Kielhorn — Vol. II, p. 282).

88. VII.1.39. p. 257.2. They are mentioned together in inscriptions (EI. VIII. p. 36) and literature (*Mhb.* VI.9.L.361).

89. .CHI. I. p. 334.

90. IV.1.148. The Sūtrakāra also gives a valuable social history of the region, the home of many gotras. He mentions Śarkara or Śārkara (modern Sukkar) as a town (IV.2.83).

91. *Ancient India* p. 168. Johnston in a note on '*Demetrius in Sindh*' pointed out that it was quite clear from Kauṭilya's *Arthaśāstra* (ii.30, 32-3) that Sindhu and Sauvīra were different countries. They occupied much of the Indus valley from the sea-coast upwards. Their separate and distinctive character is evident from the Junagarh inscription of Rudradāman. According to a Jātaka (III. p. 280), Roruka or Roruva, identified with modern Rori or Alor was the capital of this Janapada.

92. IV.2.104. p. 293.20.

93. *Śata. Brāh.* I.7.38; Pāṇini mentions Udīchya towns among the Vāhīka country (IV.2.117). He also mentions the *Vāhīka saṅghas* (V.3.114) — some dominated by Brāhmaṇas as ruling caste (*Gopālavas*), others by Rājañyas, and called Rājanyaka (IV.2.53).

94. VIII. chap. 43. 20.30.

95. IV.1.185. p. 236.20, 22. They are also equated with *Jarttikās*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Madra: This Janapada, according to the *Mahābhārata*,[96] was included in the Vāhīka country with its territory centring round Śakala or Sialkot, and the surrounding region between the Rāvī and the Chenab[97] or between the Jhelum and the Rāvī.[98] They seem to have occupied the central portion of the Punjab. The Mādras were an ancient kshatriya tribe and were associated with the Yaudheyas, as is evident from the Allahabad pillar inscription of Samudragupta.[99] Unfortunately their coins have not been found so far.

Uśīnara: The country of the Uśīnaras formed part of the Vāhikadeśa.[100] It is mentioned earlier by Pāṇini.[101] Regarded as northeners, they are placed in the north-west, but there is no reason to shift them farther west than the middle country.[102]

Śibi : The Śibi country, called Śaivaḥ in the *Mahābhāshya*,[103] was a fairly old Janapada. Its people are mentioned in the *Rigveda*[104] along with other minor tribes, and are noticed by Pāṇini[105] and also by Alexander's historians.[106] The latter locate these people between the Indus and the Akesines. According to Vogel, Sibipur mentioned in a Shorkot inscription must be the site of their capital.[107]

and Āraṭṭas (*Karna Parva* 44.2032-2033). Pāṇini mentions Vāhīka villages and those situated in Uśīnara (IV.2.117-8) which, according to Pargiter, were confined to the Punjab (*Ancient Indian Historical Tradition*, p. 119).

96. VIII. chap. 45. L.2079.
97. CHI. Vol. I p. 549.
98. Cunningham — AGI (1871) p. 185.
99. CII. III.
100. II.4.19. p. 477.15.—According to the *Kāśikā* commentary—*Uśīnareshu ye Vāhīkagrāmah* p. 320.
101. II.4.20; IV.2.118.
102. The *Gopatha Brāhmaṇa* regards them as northerners (II.1). See Macdonell & Keith—*Vedic Index* I, p. 103.
103. IV.2.52 p. 282.11.
104. VII.18.7.
105. IV.2.109.
106. Arrian : *Indika* V.12.
107. EI.XX. p. 16. According to a Jātaka, (Fausboll. IV.p. 401), Ariṭṭhapura was the capital of the Śivi kingdom. Ptolemy refers to Aristobothra in the north of Punjab. It is identified with Dvārāvatī·(Dey—*GD*. p. 11).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Ambashṭa : It is mentioned earlier by Pāṇini;[108] Patañjali mentions it[109] with reference to the *sūtra* IV.1.70 as the name of a Janapada under a monarchical government. As a tribe, the Ambashṭhas can be traced in the *Aitareya Brāhmaṇa*.[110] They figure in the *Mahābhārata* along with the Śivis, Kshudrakas and Mālavikas who sided with the Kurus. Their position in the social scheme need not be considered here. They are identical with the Abastanoi, Sambastai, Sabaracae or Sabagrae of Alexander's historians[112] with their territory in the lower Akesines (Asiknī) river.

Trigarta : This term[113] means 'the land watered by the three rivers', very probably the rivers Rāvī, Beas and Sutlej. Their country had formed an *Āyuddha-jīvī saṁgha* or a confederation of six states — known as *Trigarta-shashṭha*, according to Pāṇini,[114] and they were living mainly on arms. They are mentioned as allies of the Kurus in the *Mahābhārata*,[115] but ultimately paying homage to Yudhishṭira. According to the *Abhidhāna-Chintāmaṇi*,[116] the Trigarta country is identified with Jalandhara (*Jālandharās-Trigarttāh syuh*), but it is brought in close proximity with Kaśmīra in the *Rājataraṅgiṇī*.[117] Considered as a mountain tribe in the Purāṇas,[118] Cunningham identified[119] their country with the Kangra valley, situated near Jalandhar between the mountains of Chamba

108. VIII.3.97.
109. p. 267.17.
110. VIII.21.3.
111. VI. chap. 20, p. 750. They are located in the north west in this work which describes them as a kingship.
112. *Invasion of Alexander* (Mc-Crindle)—p. 155. Later geographers like Ptolemy, place the Ambastai, probably identical with the Ambashṭhas to the east of the country of the Paropamisadai *Geography* (Sastri's ed.) pp. 311-2.
113. VIII.1.15. p. 367.4.
114. V.3.116. According to Agrawala, the central position of Trigarta formed by the valley of the Beas was named Kulūta, mentioned twice in the *Gaṇapāṭha* as Kuluna (IV.2.133; IX.3.93) and known as Kulu.
115. VI. chap. 123, p. 754.
116. IV.24.
117. V.144.
118. *Mārk.* 57.57; *Matsya*—114.56.
119. ASR. XIV. p. 116.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

and the upper course of the Beas. It may be located between the Rāvī and the Sutlej with its capital near Jalandhar.

Pāraskara: Patañjali treats it as a country (*Pāraskapradeśaḥ*)[120] and it might correspond with Thara Pārakara, one of the biggest districts in Sindh.[121]

Brāhmaṇaka: It is also called a Janapada by the Bhāshyakāra (*Brāhmaṇako nāma janapadaḥ*).[122] It might as well be the name of a tribe corresponding to the Brachmanoi of Arrian.[123] Their country is distinguished by Patañjali with that of the Vrishalas (*Vrishaladeśa*),[124] the latter probably indicating the country of the Sodrai, mentioned by the Greek historians.[125] Cunningham[126] identified the country of the Brāhmaṇaka with Brahmanabad in Sindh.

Jihnava: Patañjali mentions it as a janapada (*Jihnavo nāma janapadaḥ*)[127] along with the Ikshvāka one in the same reference. The *Brihat Saṁhitā* mentions[128] Ikshavāku as a warrior tribe. The identification of the former is uncertain while the latter is considered to be the same as Kośala.[129]

Janapadas of the Āryāvarta: Āryāvarta, the land of the *èlite* Brāhmaṇas, the centre of activity — political and religious, engaged the special attention of the Bhāshyakāra. He refers to a number of kingdoms in this part of Bhāratavarsha. The

120. VI.1.157 p. 96.16. It is mentioned in the *gaṇa Pāraskara prabhritri* (Pāṇini—VI.1.157).

121. Dey : GD. p. 149. It once denoted the whole of the south-eastern part of Sindh upto the coast of the Great Rann of Kachchha or Kachchha of Irma.

122. IV.2.104, p. 298.21.

123. *Indika* VI.16. The significance of the name is brought out by the *Kāśikā* describing it as the land of the Brāhmaṇas who were *Āyuddhajīvīs*. The Greeks call them Brachmanoi and are located in middle Sind.

124. I.4.1. p. 301-8.

125. McCrindle : op. cit. p. 292. This might correspond to Saudrāṇa, included in the Aishukāri group in the *Ashṭādhyāyī*, according to the *Kāśikā* (p. 305).

126. op. cit. (Sāstrī ed.) p. 691. It is noticed in the *Kāvyamīmāṁsā* as *Brāhmaṇavaḥ Janapada* (p. 94)

127. IV.2.104. p.298.12, 14.

128. V.75.

129. Agrawala : op. cit. p. 61.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Kuru,[130] Pañchāla [131] (Uttara and Pūrva), Kośala and Kāsī[13-] have past history and their location is settled. The Kuru country extended from Kurukshetra upto the river Gaṅgā with its capital at Hastināpura mentioned in the Mahābhāshya.[133] The Pañchālas, divided into the north and the eastern ones, date back to Vedic times.[134] The story of the division of the kingdom is given in the *Mahābhārata*.[135] The south Pañchāla included the territory to the east and south-east of the Kurus and the Sūrasenas, while the north one comprised the districts lying east of the river Gaṅgā and north-west of Avadha.[136] According to Cunningham,[137] the extent of the great kingdom of Pañchāla was confined within the Himalaya and the river Chambal. The Bhāshyakāra does not mention their respective capitals, but he does mention Ahichchatra[13-] along with Kānyakubja, and Sāṁkiśa which was at a distance of four yojanas from Gavīdhumata[139]—identified with Kudarkot in the Etah district of the Uttara Pradeśa.[140]

Kosla and Kāśī mentioned by Pāṇini[141] are also noticed in the *Mahābhāshya*. The capital of the former, Sāketa is mentioned by Patañjali.[142] He also refers to Vārāṇasī, as capital of Kāśī which was situated on the river Gaṅgā (*anugaṅgāṁ vārāṇasī*).[14-]

Magadha is mentioned as a monarchical state (*Magadhānāṁ Rājan*).[144] It included the territory to the south of the Gaṅgā, corresponding to modern south Bihar with Pātaliputra

130. I.4.51 p. 336.5.
131. IV.3.155, p. 324.18-19.
132. IV.1.54, p. 223.13.
133. II.1.16, p. 380.
134. *Vedic Index*. I. p. 468.
135. *Adiparva*, chap. 140. The division was made upon the defe- of Drupada at the hands of Droṇa. According to a Jātaka story th- capital of north Pañchāla was founded by a Cheti prince.
136. Rapson : *Ancient India*, p. 167.
137. AG. (Śāstrī ed.) p. 360.
138. IV.1.79, p. 233.6.
139. II.3.28, p. 455.17.
140. EI. I. p. 129.
141. IV.1.171.
142. 1.3.35. p. 281.14.
143. Ibid.
144. II.1.2 p. 375.8.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

as its capital, situated on the river Son (*anuśoṇam Pāṭaliputram*).[145]

Videha[146] *and Vriji*:[147] Patañjali mentions them separately although in earlier times the two were politically knit together.[148] The Vrijis, like the Kurus, had the government of a family (*Kuru gārhapatam Vriji gārhapatam*), but the Videhans are mentioned separately in the list of Kshatriyas.

Aṅga and Vaṅga:[149] These two are bracketed together. The former was well-known as a small janapada with its capital at Champā, comprising the present districts of Bhagalpur and Monghyr.[150] Vaṅga corresponds to western and central Bengal, and, according to Pargiter,[151] it must have comprised the modern districts of Murshidabad, Nadia, Jessore, parts of Rajashahi, Pabna and Faridkot.

Puṇḍra and Suhma: Patañjali associates[152] the two with the Vaṅga janapada. The Puṇḍras alone are mentioned in the *Aitareya Brāhmaṇa*[153] and in the sūtras.[154] The reference to the Puṇḍravardhana *bhukti* in the Damodarpur copper plate inscriptions[155] has facilitated its location. As regards, Suhma, Dey,[156] citing Nīlakaṇṭha's commentary on the *Mahābhārata*, identified with Rādhā, comprising the districts of Hoogly and Burdwan.

145. II.1.16 p. 380.18.
146. IV.1.168 p. 268.22.
147. VI.2.42 p. 126.4.
148. Rhys Davids : *Buddhist India* p. 25. The Lichchavis of Vaiśālī and the Videhans were the most important among the eight confederate clans collectively known as the Vajjins.
149. IV.1.170. p. 269.16-17.
150. Law : *Geography of Early Buddhism* p. 6.
151. JASB. 1895 p. 85.
152. IV.2.52 p. 282.8.
153. VII.18.
154. *Baudhāyana* I.2.14.
155. EI-XV. pp. 138 ff. Pargiter distinguished Puṇḍra from Pauṇḍra, the former comprising the districts of Malda, a portion of Purnea to the east of the river Kosi and parts of Dinajpur and Rajshahi districts (JASB. 1895, p. 85). It is mentioned in the *Māhābhārata* I.4221; II.584 and also by Rājasekhara (Kāv. p. 9).
156. GD. p. 195. This janapada is mentioned in the Purāṇas (*Kali.* chap. 14; *Matsya* : chap. 113), and seems to have been named after Sumha, a son of Bali (*Vishnu*, Pt IV, chap. 18).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kaliṅga:[157] Cunningham defined[158] its position as lyin between Godāvarī in the south-west and the Gaoliya branc of the Irāvatī river in the north-west. Rapson placed[159] thi janapada between the Mahānadī and the Godāvarī. Th *Mahābhārata*[160] includes Orissa in it with the northern boun dary of this janapada extending as far as Vaitaraṇī. In th Purāṇas, Utkala or Orissa forms a separate unit.[161]

Prāgdeśa: There is a reference[162] to this janapada. I seems identical with Prāgjyotisha which figures prominentl in ancient Indian literature.[163] It may be identified with th whole of Assam proper along with north Bengal as far a Rangpur and Cooch Behar.[164]

Avanti-Kunti: The two are associated together by th Bhāshyakāra.[165] The former represented the country of whic Ujjain was the capital. Kunti was probably a neighbourin janapada. It is mentioned in the *Mahābhārata*.[166]

Surāshṭra : According to the *Kāśikā*,[167] Kunti and Surā shṭra were in close proximity to each other. Pāṇini als refers to the compound names Kunti-Surāshṭra.[168] Surāshṭr corresponds with the Syrastrene of Ptolemy, and is identifie with the Peninsula of Kathiawar or Gujrat.[169] This janapad was definitely outside Āryāvarta.

157. III.2.115. p. 120.26.
158. AG. p. 117.
159. *Ancient India*, p. 164.
160. III. chap. 114. L. 10998.
161. *Brah.* chap. 43.
162. VII.1.96. p. 274.17.
163. *Mhb.* III.1.1887; *Mark. Pur.* 57.44; *Rāj.* IV.171.
164. IC.III. p. 732.
165. The two figure as janapada names ending in short *i* and implie in *sūtra* IV.1.171 (See also IV.1.14 p. 206.4).
166. The *Mahābhārata* speaks of Kunti as the region through whic the Āśva Nadī flowed (*Vana.* chap. 308.7). It is identified as a tributar of the Chambal (Dey. op. cit. p. 109). Agrawal identifies this janapad with the region of Kontwar in the former Gwalior state (Madhya Pradesh (op. cit. p. 62).
167. P. 548.
168. VI.2.37.
169. Dey : op. cit. p. 183. Rājaśekhara mentions it in the list o western countries (*Paśchāddeśa*) p. 94.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Vidarbha: It was an important kingdom in that period with a past history,[170] which subsequently acknowledged the suzerainty of Agnimitra. The *Mahābhārata*[171] describes it as an ancient and renowned kingdom in the Deccan with Kuṇḍina (*Kauṇḍinyapura* — modern Amraoti) on the banks of the Varadā as its capital. According to Pargiter,[172] it comprised the valley of the Payoshinī, modern Pūrṇā and the middle portion of Tāptī, and corresponded to the western part of Berar and the valley country west of that. Cunningham included[173] Bhopal and Bhilsa to the north of the Narmadā in his kingdom.

Southern Janapadas: Patañjali seems to be in the know of kingdoms in the south which were in existence in the time of Aśoka. These include Choḍa, Kaḍera, Kerala,[174] and Pāṇḍya.[175] Choḍa or Chola, corresponding to Coromandal coast, was bounded in the north by the river Pennar, in the south by Panākinī river to the west by Coorg and included the territory of Tanjore from Nellore to Puḍukoṭṭa.[176] The Keralas were on the Malabar coast, comprising, besides Malabar, Travancore and Kanara terminating at Cape Comorin in the south.[177] The Pāṇḍyas occupied the Tinne-velly and Madura districts.[178]

170. Patañjali—IV.1.68 p. 268.22. The Vidarbhas were an ancient people, and their country is mentioned in the *Jaiminīya Upanishad Brāhmaṇa* (II.440).

171. III. chap. 60. L. 2290.

172. *Mark. Pur.* (Trans.) p. 335n.

173. *Bhilsa Topes* p. 383.

174. IV.1.175 p. 270. 3-4.

175. IV.1.168. p. 269.13. Ref. Aśoka's Rock Edicts Nos. II & XIII. for reference to these kingdoms.

176. Pargiter—op. cit. 332; See also *Mahābhārata* III. 1988; The Chola kingdom (*Chola-maṇḍalam*) had its capital at Uraiyur near Trichinopoly.

177. Pargiter—ibid. cf. *Harivaṁśa* 782, 12838; Kerala or Malabar separated from Tuluva (? = Satiyaputra) by the Chandragiri river, and extending to cape comorin, was also known as Chera. Its most ancient capital was Vanji, Vanchi or Karur (Tirukarur) about 28 miles NE of Cochin (Smith—Aśoka—*Indian Reprint* p. 157n).

178. Dey. op. cit. p. 247; cf. *Mahābhārata*. II.1174. Its most ancient capital was the port of Korkai (Smith—*op. cit.* p. 174n). The three traditional kingdoms were well-known. In the Purāṇas too they are mentioned together (*Mārk.* 57.45; *Matsya.* V.46).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The location of the Kaḍeras is doubtful, though their association with the other kingdoms in the south can hardly be denied.

Besides these janapadas, a few other names are also mentioned by Patañjali, some of which could be identified. These include Daśārṇa[179] — not specified as a janapada. It is mentioned in the *Rāmāyaṇa* and in the *Purāṇas*[180] and is grouped with the Mālavas, Utkalas and Mekhalas in the Vindhyan tract. Its capital was Vidisā (modern Bhilsa) on the Vetravatī (Betwa) according to Kālidāsa.[181]

Towns and Villages: The Bhāshyakāra also refers to big cities (*nagara*), villages (*grama*) and stations of herdsmen (*ghosha*). He also refers to bigger village units — like the *vāhīkagrāma and udīchyagrāma*.[182] These might be bigger geographical units. The place endings of names of cities and villages, as one finds in Pāṇini's *Ashtādhyāyi* are not traced in the *Mahābhāshya*. Only a few important towns figure in his work — the most important ones being — Takshaśilā,[183] Mathurā[184] Pātaliputra,[185] Śāṁkāśya,[186] Sāketa,[187] Vārāṇasī,[188] Kauśāmbī,[189] Hastināpura,[190] Gavīdhumata,[191] Ahichchatra and Kānyakubja.[192] Cities of western India noticed by

179. VI.1.89. p. 69.

180. *Kishkindhyā* 41.8-10; *Matsya*. chap. 114.

181. *Meghadūta* I. 23.24. This Daśārṇa might be different from the one mentioned in earlier series. B.C. Law distinguishes the two identifying the earlier one with the Dosarene of the Periplus (*Ancient Indian Tribes* p. 375). According to Wilson, eastern or south-eastern Daśārṇa formed part of the Chattisgarh district in the Central Provinces (Madhya Pradesh), including the old native state of Patna (*Vishṇu Purāṇa*. II.p.260).

182. IV.2.104. p.293.9.

183. I.3.10. p.268. 12.

184. II.4.7. p.474.

185. Ibid.

186. I.3.11. p. 273.13.

187. I.3.25 p. 281.14.

188. II.1.16. p. 380.18.

189. II.1.1. p. 371.12.

190. II.1.16. p. 380.18. It is 22 miles north-east of Meerut and to the south-west of Bijnor on the right bank of Gaṅgā.

191. II.3.28 p. 456.4. It was 4 yojanas from Sāṁkāśya, and is identified with Kudarkot in the Etah district.

192. IV.1.79. p. 233.7.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

him include Ujjayinī, Māhishmatī,[193] Nāsikya[194] and Kāñchīpura in the south.[195] A few unidentified places include Alambusha,[196] Śaurya[197] and Ashṭaka.[198]

It is really difficult to identify the villages mentioned by the Bhāshyakāra. These included Ārata, Kastīra, Dāsarūpya, Sauśika,[199] Pātānaprastha, Nāndīpura, Kaukuḍīvāha.[200] Those in the north (*udichyagrāma*) included—Chaṇārarūpya, Māṇirūpya, Śivapura, Vāḍavakarsīya, Nilinaka and Aulāka.[201] The endings of place names were based on usage and custom. Commenting on the distinction between the terms *grāma* and *pura*, Patañjali suggests that these should not be settled by rules of grammar but by local usage (*tatrāti nirbandho na lābhah*).[202] He also mentions a few unattached villages like Ketavatā[203] and Tisrikā,[204] while in some cases he gives additional details like Nāndipura as a Vāhīkagrama,[205] or Ikshumatī both eastern and western (*pūrva, aparā*).[206] People coming from the same village were known to each other as *samānagrāmika*.

Patañjali sometimes refers to distances and directions as any one with a fair knowledge of geography would do. In the case of distance from Ujjayinī to Māhishmatī he refers to the speed in covering it (*Ujjayinyāḥ prasthito Māhishyamatyām sūryodgamanam sambhavāyate sūryam udgamayati*).

A study of the geographical data from the *Mahābhāshya*, is indicative of Patañjali's familiarity with Āryāvarta. The janapadas mentioned by him are mostly those located in the north. He also mentions a few important ones from the south

193. III.1.26. p. 35.10. On the right bank of the Narmadā, 40 miles to the south of Indore.
194. VI.1.63 p. 42.4.
195. IV.2.104. p. 298.4.
196. I.1.1. p. 14.14.
197. I.1.57. p. 150.23.
198. 10.2.104. p. 298.24.
199. ibid. p. 293.4.
200. ibid. p. 298.
201. ibid. p. 293.
202. Kielhorn. III. p. 321.
203. II.4.7. p. 474.10.
204. VII.2.99. p. 307.19.
205. IV.2.104. p. 298.
206. VI. 1.85. p. 62.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

and those in western and eastern India. The Bhāshyakāra also notices a few cities and some villages including those in the Vāhīkadeśa. His work may not be as comprehensive as the Ashṭādhyāyī, it is nevertheless a fruitful source of study for the geographical information conveyed by it.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER IV

SOCIAL LIFE

Patañjali presents, on the whole, a faithful picture of the contemporary social life of his time. The influx of foreigners, their assimilation into the social scheme, and the relaxation of caste rules owing to mixed unions, did not take the Bhāshyakāra by surprise. Noticing the unorthodox trend, he probably left the need to preserve purity in Brāhmaṇas so that they could justify their high social standing both by birth, and by intellectual eminence. This motive was mainly responsible for his monumental work in which he stresses, in the 'Introduction', the necessity of a good grounding in grammar for the Śishṭas. 'Grammar is the key to learning and enlightenment and, thus, the best preservative of the moral and cultural integrity of the Śishṭas. A close study of the *Mahābhāshya* from the cultural standpoint unfolds interesting details about social life: as for example, Division of society into groups, Family life, Food, Household effects, Dress and Ornaments, Marriage and Position of Women, Pastime and Recreations, Social evils, Festivals, and other miscellaneous subjects of interest. The inferences drawn from the data may be inconclusive for want of corroboration, except occasionally from the Bhārhut and Sanchī sculptures but the correctness of the facts derived from this literary work may be accepted. Here it is worth while considering the Smritis, particularly that of Manu, with a view to assessing the position of some social groups, mentioned in the *Mahābhāshya*. Such a sociological study claims priority.

Division of Society:

Society was, no doubt, divided into the usual four classes, but mixed marriages, whether among the higher or lower groups, had resulted in the creation of some new castes. A complete list of progeny from such mixed unions is not given in the *Mahābhāshya*. Some terms used by the *Bhāshyakāra* in this connection are also traced in the *Manusmriti*, and the *Mahābhārata*. Bright in facial complexion (*gaura*), pure in conduct (*suchyāchāra*), of a reddish brown colour (*piṅgala*)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

and with red hair, possibly dyed (*kapilakésa*),[1] the Brāhmaṇas were noted for the qualities which befitted them to perform suitable karmas (*tapas śrutam cha yoniś chety etad Brāhmaṇakārakam*).[2] Taking food while walking (*gachchhan bhakshyati*), and voiding in a standing posture were undignified actions for them (*a-Brāhmaṇó vam vas tishṭhan mūtrayati*).[3] In the social organism, they occupied the foremost place (*loké mīshām Brāhmaṇam pūrvam ānayeti vaḥ sarva pūrvaḥ sa ānīyate*).[4] Where a Brāhmaṇa failed in his literary and spiritual attainments, birth alone entitled him a place in his social group (*tapaḥśrutābhyāṁ vo hīno jātibrāhmaṇa eva saḥ*).[5] Such persons had degraded themselves by adopting low professions, as for instance, the Brāhmaṇas cleaving wood (*kāshṭhabhid Brāhmaṇaḥ*).[6]

The warrior class (*Kshatriyas—Senānīkula*),[7] Vaiśyas and Śūdras enjoyed the usual position in society, but members of some other groups presented a strange phenomenon. These included: Vrishalas,[8] Varuḍas,[9] Ugras,[10] Nishādas,[11] Chaṇḍālas[12] and Mritapas.[13] Some of these are also mentioned in the Vedic literature, like the *Vrishala*,[14] *Chāṇḍāla*[15] and *Nishāda*.[16] The form *Vrishala* was used for a social outcast, but later on it implied an irreligious person (*adhārmika*),[17] as for example, in the *Mudrārākshasa*,[18] Chandragupta is called a *Vrishala*. The *Chāṇḍāla* and *Nishāda* are supposed to be

1. II.2.6 p. 411.18.
2. ibid. 16.17.
3. ibid. 22.
4. VI.2.36 p. 125.25.
5. V.1.115 p. 363.15.
6. III, 4.69 p. 179.13.
7. I. 1.39 p. 97.16.
8. I. 1.7 p. 59.18.
9. IV. 1.97. p. 253.5.
10. IV. 1.14 p.257.15.
11. V.4.36 p. 435.8.
12. II.4.10 p. 475.6.
13. ibid.
14. *RV*. X.34.11; cf. *Nirukta*, III 16.
15. *Vaj Saṁ*. XXX. 21; *Tait Brah*, III. 4.17, 1, etc.
16. *Tait. Sam*. IV.5, 4, 2; *Vaj Sam*. XVI. 27 etc.
17. *Sanskrit—Worterbūck*, Vol. 6. p. 1342.
18. Act, I. 12.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Non-Aryans representing tribal bodies, but the two terms later on denoted despised castes whose members were engaged in very low professions. Manu named the off-spring from the union between a Śūdra father and a Brāhmaṇī mother a *Chāṇdāla* (*śūdrād āyogavaḥ kshattā chaṇḍālaś cha adhamo nriṇām*)[19] but where the father was a Brāhmaṇa and mother a Śūdra the progeny was called *Pāraśava* (*nishādaḥ Śūdra kanyāyām yah Pāraśava uchyate*).[20] The terms *Varuḍa* and *Ugra* are used for off-spring from mixed marriages. The former belonged to one of the seven low castes called *antyaja* whose occupation, according to Manu's commentator Kullūka, was splitting canes (*veṇor bhedanena yo jīvati buruḍa iti*).[21] The *Ugra* traced his origin to a Kshatriya father and a Śudra mother (*kshatriyāch chchūdrākanyāyām*)[22] and was noted for his cruel disposition and rude conduct (*krūravihāravān*). The *Mritapa* belonged to that class of persons who looked after dead bodies, and collected deadmen's clothes or executed criminals.[23] In the *Rāmāyaṇa*, he is called *smasānādhikārin*,[24] the lord of the cremation ground. Persons belonging to these groups had an inferior position in the social setting, partly for their professions, and partly, for their lineage. The Śakas and Yavanas, living in Āryan villages and hamlets outside Āryāvarta were not ostracized;[25] and they enjoyed the privilege of using a plate without polluting it. From Patañjali's comment on the *Sūtra Śūdrānām anirvasitānām*[26] one gets the impression that foreigners were being gradually assimilated in Indian society without merging their separate entity.

Family circle:

The family (*kula*)[27] formed the smaller unit and its members looked after the collective interest rather than the indivi-

19. X. 12. Cf. *Mah.* XIII. 2572.
20. X.8.
21. IV. 215 (Mandalick's edition).
22. *Manu.* X.9.
23. *Mhb.* XIII. 2583.
24. I. 59.8.
25. *Mahābhāshya* Vol. I. p. 475.
26. II.4.10 p. 475.
27. I.1.51 p. 128.9.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

dual one for mutual welfare. In this connection, it may be interesting to assess the status of the existing members and that of the new entrants in the family group. The families were high and noble, like those of the regal class (*Rājakula, Rājaputrī, Rajaduhitā*),[28] or of a degraded nature (*daushkulyaṁ*).[29] There were certain families named after the teacher, or the preceptor, as for instance, *Gārgyakulaṁ, Vaidakulaṁ, Aṅgakulaṁ, Kārishagandhyāpatikulam*,[31] and a few more named after the position or the designation of the person, such as *Grāmaṇikulam*[32] or *Senānīkulam*.[33] The members of this unit constituted blood kindred with varying status, as the eldest, second, and the youngest, when there were more than one son (*bahushu putreshu etad upapannam bhavaty ayam me jyeshṭhaḥ putro 'yam me madhyamo 'yam me kanīyān iti*).[34] The family group included brother and his son (bhrātushputra),[35] and a number of other relations (*bahavo 'bhisaṁbandhāh*) but the circle was not confined to marital relations only (*arthā yaunā maukhāh śrauvāś cha*).[36] The Grihapati[37] with his *bhāryā* or *patnī*, both terms being synonymous, looked after the domestic interest. The son was supposed to be the remover of sorrow (*Śokāpanudaḥ putro jātah*),[38] and his birth in the family was hailed with joy. The *nāmakarman* ceremony took place on the tenth day after the birth of the child (*daśamyā uttarakālaṁ putrasya jātasya nāmā bhidadhyāt*).[39] The daughter's son (*dauhitra*) and grandson (*pautra*),[40] were fairly important persons in a family. The relations on the in-law's side included the parents-in-law (*Śvasura śvasru*).[41] The ma-

28. VI, 3.70 p. 161.12.
29. VIII, 5.41 p. 434.5.
30. II, 4.64, p. 493.
31. VI, 1.13 p. 20.4.
32. I, 1.7 p. 128.9.
33. I, 1.62 p. 161.9.
34. I, 1.21 p. 77.20.
35. I, 2.71 p. 250.13.
36. I, 1.49 p. 118.21.
37. IV, 4.90 p. 354.16.
38. III, 2.5 p. 98.16.
39. I, 1.1. p. 4.32.
40. IV, 1.104 p. 254.27.
41. I. 2.71 p. 250.27.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ternal and paternal aunts (*mātrishvasā pitrishvasā*),[42] the maternal uncle and aunt (his wife) (*mātula-mātulānī* or *mātulī*),[43] the grandparents on the father's and the mother's side (*pitāmaha pitāmahī; mātāmaha mātāmahī*)[44] were other *Yauna* relations. The *Mahābhāshya* does not add other relations to the family group. The reference to the maternal uncle (*mātula*), Āshāḍhasena in the Pabhosa record[45] indicates the broad nature of the family circle. The members of at least three generations, *pitāmaha, pitā* and *pautra* in direct line belonged to the family group, as one notices in the comment relating to the *Yuvasaṁjñā*.

Food:

The evidence adduced by Patañjali on the subject of 'Food and Drinks', is exhaustive, with vegetarian and non-vegetarian items, solid and liquid food, arrangements for meals, milk preparations, sweets, wines, and fruits, and even dinner etiquette rules. Fasts were undertaken for some set purposes, like the one for propitiating the Sun (*Ādityavrata*).[46] In the *Mahānāmnīvrata*,[47] verses of that name were recited. During the period of fasting, people lived on water (*ab-bhaksha*) and sometimes even without it (*vāyu bhaksha*).[48] The word *bhojya* denoted food fit for eating (*bhakshya*), whether solid (*kharavishada*) or liquid (*drava*); but at one place in the *Mahābhāshya* its use is restricted to solid food alone, as for instance, in the illustration (*guḍena saṁsrishṭā guḍasamsrishṭāh guḍasamsrishṭhā dhānā guḍadhānāḥ*).[49] A study of the data would suggest the taste of the people, and their favourite dishes.

(a) *Types of food — Vegetarian*: A vegetarian was known as *śākabhojin*[50] and he had to depend exclusively on grains and vegetables for his staple food, though there was a

42. IV. 1.96 p. 252.21.
43. IV. 1.49 p. 220.21.
44. IV. 2.36 p. 277.17, 22.
45. E.I. Vol. II. p. 240.
46. I. 2.54 p. 246.28.
47. V. 1.94 p. 360.9.
48. I. 1.1 p. 6.23.
49. II. 1.35 p. 387.9.
50. II. 1.69 p. 406.7.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

wider choice of alternatives. These included *śāli*[51] (a rice of ten varieties), *hāyana*[52] (a sort of red rice), *yava*[53] (*barley*), and *shashṭika*[54] (another kind of rice ripening in sixty days). Some other cereals were *yavāni*[55] (*ptychotis ajowan*), a kind of inferior barley, *gavīdhuka*[56] boiled with rice (*gavīdhuka yavāgu*), and with barley (*gavīdhukaśakṭayaḥ*)[57] in preparing gruel, and *tila*[58] (*sesamum indicum*). The auxiliary edibles, popularly known as pulses, included: *mudga, rājamāsha,*[59] and *māsha,*[60] a kind of pulse having red marks with black and grey spots. Certain stuff known as *saṁskritaṁ* could be taken without any further preparation or dressing (*saṁskritaṁ hi nāma tad bhavati vat tad eva apakrishya abhy-ava-hriyate,* like, groats grounded on stone (*dārshadaḥ saktava iti*), but barley pounded in a mortar needed extra cooking before it could be eaten (*na cha yāvaka ulūkhalād eva apakrishya abhyavahriyate 'vasavaṁ randhanādini pratīkshyāṇi*).[61] The dressing of substances was done through different processes: *miśrīkaraṇa*, the act of mixing, seasoning an ingredient; *vyañjana*—the use of anything in cooking or preparing food; and using sauce and condiment. Failure to do so rendered the food tasteless. The two sūtras of Pāṇini *Annena vyañjanam* and *Bhakshena miśrīkaraṇam*, considered together by Patañjali[62] give some information regarding the process of dressing articles of food before they could be served on the table. *Dadhi*-curd was used for sprinkling (*dadhyupasiktā*),[63] and tamarind sauce (*taittiḍīkam*)[64] gave flavour. *Palāla*-ground sesamum, *sūpa*-pulse juice, and *śāka*-vegetables were mixed with other substances. Only

51. I. 1.23 p. 82.5.
52. IV. 1.27 p. 223.3.
53. I. 1.1 p. 42.21.
54. V. 1.93 p. 360.3.
55. IV. 1.49 p. 220.
56. IV. 3. 136 p. 323.2.
57. *Vedic Index* Vol. I, p. 223.
58. III. 2.28 p. 102.6.
59. V. 1.20 p. 345.25.
60. I. 1.51 p. 127.8.
61. IV. 3.25 p. 307.8f.
62. II. 1.34-35 p. 286.
63. II. 1.35 p. 387.8.
64. IV. 3.156 p. 326.8,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

mūlaka[65] and *alābū*,[66] the fruit of the bottle gourd mentioned in the *Mahābhāshya*, are placed in the list of vegetables in the *Arthaśāstra*,[67] and the *Kāmasūtra* of Vātsyāyana.[68]

The favourite vegetarian food was boiled rice, called *odana*,[69] also known as *bhakta*,[70] which was sometimes cooked with meat (*māṁsaudana*).[71] It was much relished, and Patañjali metaphorically compares the heap of rice served on a plate to the mountain Vindhya (*Vindhyo vardhitakam iti*).[72] This staple food dating back to the Vedic times,[73] continued to be popular in the later period as well.[74] *Yavāgu* or rice gruel was a liquid substance, possibly licked with the fingers of the hand (*vilepi*) or mixed with water and then drunk (*peya*). It is associated with *payas* milk, and *sūpa* meant for Brāhmaṇas (*brāhmaṇārthā yavāgū iti*).[75] The *Kāśikā* mentions *yavāgu* of a thin variety (*alpannā yavāgūr ushṇika ity uchyate*),[76] and another a scaldy one (*nakhampachā yavāgū*).[77] In earlier literature[78] it is referred to as a barley gruel, but it also denoted weak decoctions of other kinds of *Jartila* and *Gavīdhuka*.[79] *Sūpa*, or thin curry, dressed with salt (*lavaṇaḥ sūpaḥ*),[80] was a good combination with boiled rice (*iha cha bahur odanaḥ bahuḥ sūpa iti*).[81] A pea-soup was also prepared (*kālāya sūpa*)[82].

The vegetarian menu included several other items, some of which were meant for breakfast, or afternoon nourishment,

65. IV. 1.48 p. 219.20.
66. VI. 3.61 p. 164.9.
67. XXIV. p. 117.
68. I.28.
69. I. 1.1 p. 42.17.
70. III. 1.26 p. 33.26.
71. II. 3.13 p. 450.1.
72. I. 4.24 p. 327.
73. RV. VIII. 97.10; *Sat-Brah.* II. 5, 3, 4, etc.
74. *Mil.* p. 16, L.18; *Mahavastu*, Vol. I, p. 327 etc.
75. II. 1.36 p. 388; 25.
76. P. 422 (Benares Ed.)
77. P. 174.
78. *Tait Sam.* VI. 2, 5, 2.
79. ibid., V. 4, 3, 2.
80. I.2.51 p. 227.13.
81. I. 4.21 p. 321.10.
82. V. 1.19 p. 344.18.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
such as *krisara*[83] a mixture of sesamum and rice, with a few peas and spices added to it, and *śaktu*[84] groats mixed with molasses or *dadhi*. Sweets and sweet cakes included: *śashkuli*[85] made of ground rice, sugar and sesamum and cooked in oil; *pūpa*[86] or *apūpa*,[87] mixed with ghee (*ghritavant*), or made of rice and barley; *pishṭapindi*[88]—a flour cake, and *palāla*[89] a kind of sweetmeat made of *guḍa*, sesamum and sugar, and cooked. The substances used in making sweet preparations were *madhu*[90] or honey, *guḍa*[91] molasses produced from sugar cane juice, and *śarkara*[92] or crystal sugar. The sweet balls popularly known as *modaka*[93] were relished by children. Certain cold drinks soothed the wearied people in summer, as for example, *gudodaka*,[94] a thin liquid substance, being a mixture of water and molasses. *Payas*-milk, and whey (*mathitam*) were available from shopkeepers known as *māthitika*.[95] *Haiyamgavīna*[96] was clarified butter prepared from last day's milk.

(b) *Non-vegetarian*: The non-vegetarians seem to have enjoyed both types of food, as there were some restrictions imposed by custom regarding the slaughter of animals. Patañjali mentions that five five-nailed animals could be taken (*pañcha panchanakhā bhakshyā*) but not others (*anyé bhakshyaḥ*). The wild boar and the wild cock could be eaten, but not those from the village itself (*abhakshyo grāmyakukkuṭo 'bhakshyo grāmyaśūkara*).[97] A town born boar or cock also enjoyed this privilege (*nagaro 'pi na bhak-*

83. VIII. 3.59 p. 439.12.
84. I. 1.57 p. 149.11.
85. I. 1.47 p. 116.23.
86. I. 1.1. p. 38.5.
87. I. 2.45 p. 217.13.
88. II. 1.57 p. 399.24.
89. I. 1.1 p. 38.6.
90. I. 1.1 p. 18.19.
91. I. 4.49 p. 333.3.
92. IV. 4.83 p. 334.11.
93. V. 1.119 p. 366.9.
94. I. 4.3 p. 310.14.
95. V. 3.93. p. 425.18.
96. V. 2.23 p. 375.2, 5.
97. I. 1.1 p. 5.16f.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

shyate).[98] A glutton, fond of flesh, was known as *māṁsa-śīlaḥ*.[99] There is a reference to deer being sacrificed for preparing meat rice (*māṁsaudanāya vyāharati mrigaḥ*).[100] Raw flesh was known as *kravya*[101] and that of sheep was called *avermāṁsam*.[102] The meat with a thick membrance or omentum (*pravapāni māṁsāni*)[103] was probably relished. One who had tasted the flesh of *śāraṅga* bird was called *śarangajagdhī*.[104] Onions (*palāṇḍu*)[105] were, probably, included in the non-vegetarian menu, but in literature their use is forbidden for the Kshatriyas.[106] The fish eater was required to remove scales and small bones before eating it (*śakalakaṇṭakān utsrijati*).[107]

(c) *Fruits and Drinks*: In a lavish menu, items of dessert and sweet wines were not left out. The fruits included: *Bimba*[108] (*momordica monadelpha*) to which the lips of women are compared by poets; *dāḍima*[109]—pomegranate; *mridvikā*,[110] a kind of vine having reddish grapes, and *kuvali*,[111] the fruit of jujube tree. These are only a few fruits mentioned in the *Mahābhāshya*, but there were certainly other fruits as well. Different kinds of drinks—soft and alcoholic—were enjoyed by the people. In the case of a Brāhmaṇi, religious penalty was attached to drinking, and one so doing incurred the risk of being deprived of the company of her husband in the next world (*vā Brāhmaṇī surāpī bhavati naināṁ devāḥ patiloke nayanti*).[112] Its use, however, was not unknown in a *Brāhmaṇa* family. The Bhāshyakāra mentions the following types

98. VII. 3.14 p. 320.22.
99. III. 2.1 p. 95.18.
100. II. 3.1 p. 450.1.
101. III. 2.69 p. 108.6.
102. IV. 2.60 p. 283.20.
103. VIII. 4.16 p. 458.12.
104. II. 2.36 p. 437.21.
105. Ibid.
106. *Divyāyadāna*, p. 409.21.
107. I. 2.39 p. 912.6.
108. I. 1.58, p. 153.13.
109. I. 1.1 p. 38.5.
110. VI. 3.42 p. 158.16.
111. IV. 3.170 p. 323.5.
112. III. 2.8 p. 99.8.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of alcoholic drinks: *surā*[113] which was distilled from molasses, and a spirituous liquor made of rice called *prasannā* which often had oily substance in its (*bahu-tailam prasannā*),[114] and *śuṇḍā*, a spirituous liquor,[115] though the term also denoted a tavern where it was available, and its seller was known as *śuṇḍāra*.[116] One fond of it was called *śauṇḍa*.[117] *Āsutī*,[118] a brew mixture mentioned earlier by Pāṇini, was a religious drink prepared by the priest known as *Āsutīvala*.[119] Flavour was sometimes given to these alcoholic preparations by mixing onion juice (*ayaṁ palāṇḍunā surām pibet*).[120] Drinking to the lees was not unknown, and there is a reference to drinking a complete jar (*ghaṭimdhamaḥ*), and through a pipe made of reed (*nāḍimdhamaḥ*).[121]

Dinner Etiquette :

Certain conventional dinner rules were observed in higher circles with a view to maintaining the dignity of social relations. These included table manners, and those relating to the extending and acceptance of invitations to dinner. The servers were not expected to partake while the guests were eating (*Brāhmaṇā bhojyantāṁ, māṭharakauṇḍinyau pariveviṣhṭam iti na idāniṁ tau bhuñjate.*)[122] Invitations were generally extended to members of one's caste (*anyo 'nyam ime Brāhmaṇa kule bhojayataḥ*).[123] Certain Brāhmaṇas, known as *śrāddhabhojin*, accepted invitations to partake obsequial food; but those who avoided such invitations were called *a-śrāddhabhojī Brāhmaṇah*.[124] There were two kinds of invitations -*nimantraṇa* and *āmantraṇa*. The former was extended

113. I.2.62 p. 242.25.
114. V.3.66 p. 421.27.
115. IV.1.52 p. 246.26.
116. V.3.88 p. 427.4.
117. II.1.1 p. 360.8.
118. VI.4.194 p. 229.23.
119. V.2.112.
120. P. 419.4.
121. III.2.29 p. 102.15, 16.
122. I.1.2 p. 28.14.
123. VIII.1.14 p. 370.19.
124. III.2.80 p. 109.19.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in offering *havya*—oblation to gods, and *kavya*—oblation to manes food. It was obligatory to accept it (*evaṁ tarhi yan niyogataḥ kartavyaṁ tān nimantraṇam*), as its refusal entailed sin (*brāhmaṇena siddham bhujyatām ity ukte dharmaḥ pratyākkhyātuḥ.*)[125] *Āmantraṇa* was only a friendly invitation without any obligation attached to it. A common meal was called *samāsa*[126] which propably implied taking food on the same table, or in the same row on the floor, but in different plates. In certain customary feasts, the choice was limited to a particular item, as for example, the *vaṭaka* cakes were eaten on the *vaṭakinī Paurṇamāsī*[127] day.

Household Effects:

These included several utensils used in cooking, as well as those laid on the dinner table, and others, needed for ordinary household comforts. Patañjali mentions a smaller water jar *ghaṭikā*[128] *kuṇḍikā*[129]—a still smaller vessel, popularly known as student's water pot, and *kumbha*[130]—another type of water storing vessel. The last one was big enough to store grain which could last for some time. One doing so was known as *kumbhīdhānya* (*yasya kumbhyāṁ eva dhānyam sa kumbhīdhānyaḥ*).[131] Other vessels included : *kuṇḍa*[132]—which was bowl shaped, as illustrated by Fergusson[133] in his work showing a woman holding a bowl in her left hand, and a *ghaṭa*—covered with a glass in her right hand; and *sthāli*[134]—a big earthen dish or pan, now known as *thālī*. There is a reference to *sthālipiṭhara*,[135] probably a wooden stool on which the plate was placed. *Ukhā*, a boiler or cauldron, is noted by Patañ-

125. III.1.161 p. 165.13-15.
126. I.1.50 p. 123.3.
127. V.2.82 p. 388.20.
128. I.1.1 p. 7.13.
129. I.4.44 p. 102.12.
130. I.1.58 p. 153.1.
131. I.3.7 p. 264.2.
132. I.1.1 p. 38.5.
133. *Tree and Serpent Worship*, Pl. XXXa.
134. IV.1.1 p. 194.17.
135. 1.4.101 p. 350.21.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

jali[136] by way of comparison. There were also special jars for storing ghee (*ghritaghaṭa*) and oil (*tailaghaṭa*).[137] *Śarāva*[138] was a small shallow dish or cup which is mentioned in earlier literature,[139] as a measure of corn, and *chāru*[140] was particularly used in preparing oblation of the same name. Some of the vessels, like those for storing water, oil or *ghee*, were earthen; but copper or bronze ones were not unknown. These were used for taking rice and ghee, as well as milk. That reminds one of the famous story of an old woman asking for a boon from Indra (*bahukshiraghritam odanam kāṁsyapātryām bhuñjiraññiti*).[141] Some of these utensils—a bowl, plate or platter and a water vessel—are also noticed in the Bhārhut sculptures.[142]

Other household effects included : soft chair (mañchika)[143] a bed-stead (*khaṭyā*),[144] and lamps (*pradīpa*)[145] of two kinds a standing one with a heavy base to keep it steady, and a hanging one, as shown in the Bhārhut sculptures.[146] The chairs with back and arms, or plain ones like ordinary stools, were different from those used by the noble class.[147] The bedstead was a simple oblong frame supported on four legs, called *khaṭyāpāda*[148] by Patañjali with club feet, exactly like the common bedstead of the present day.

Housing Arrangements:

The information supplied by *Mahābhāshya* on this topic is meagre, but the Bhārhut illustrations are helpful in this matter. The dwelling houses were of one stereotyped pat

136. IV.1.6 p. 202.13.
137. II.1.1 p. 364.18.
138. I.1.72 p. 189.24.
139. *Vedic Index* Vol. II. p. 358.
140. IV.2.7 p. 273.12.
141. VIII.2.2 p. 388.12.
142. Cunningham : *Bhārhut*—Pls. XXVIII. figs. 2, 3; XL. fig. 3.
143. IV.1.3 p. 201.3.
144. Ibid. 25.
145. II.1.1 p. 359.6.
146. Pls. XXVIII. fig. 3.XVI. fig. 3.
147. Ibid., Pls. XXV.3; XXVII.12; XLVIII.2.
148. I.2.48 p. 224.16.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tern,[149] consisting of a long room with a pointed or semi-cylindrical domed roof, and a small opening for air and light on each side. B. M. Barua suggested[150] that the home of the common people was a mud-walled hut, provided with doors and small windows, and the same pattern was used for the market shops. The abodes of hermits and ascetics were mere huts, with roofs thatched with straw and the four sides tapered to a point marked by a pinnacle.[151] The best illustration of such huts is provided by the one fenced with a bamboo palisade, and adorned with a somewhat ornamental pinnacle.[152] Patañjali mentions *gavākshā*[153] or round window, and *aṭṭālika* or tower. The compound *aṭṭālika-bandham*[154] has been used by him to illustrate the formation of those towers. The plastering (*kuṭṭimā*)[155] of the floor had not changed the simplicity of the houses which were in striking contrast, at least in size, with the palaces of which only one specimen[156] (*vaijayanta prāsāda*) is seen in the sculptures. It is a three-storied building divided into three perpendicular portions with an open pillared hall in the basement, and three arched openings on each section. Further details are wanting, and there is no reference to the plastering of walls (*kaṭalepana*), partitions (*bhitti*), separate apartments for ladies (*antaḥpura*), and the painting of the house (*varṇitā*), as one finds in the Sanskrit Buddhist literature[157] of a later period. The Bhāshyakāra is silent about the material used in the construction of houses. Megasthenes mentions[158] the beautiful wooden palace of the Mauryas, but the monuments of this period suggest a change from wood to stone or bricks, which may have imposed some limitations on the size and types of houses. This may be the main reason

149. Cunningham, op. cit. Pl. XLIII. fig. I; XLV, fig. 7.
150. *Bhārhut* Vol. III.139 (fig. 102, 94, 43).
151. Ibid., fig. 131.
152. Ibid., fig. 105.
153. III.4.156 p. 166.5.
154. III.4.41 p. 177.17.
155. IV.4.20 p. 330.10.
156. Cunningham : *Bhārhut*, p. 118; pl. XVI, fig. 1.
157. *Saddh. Pund.* III.39-50; *Lalit.* XIV. p. 186.
158. Strabo, XV. 1.36.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

for a single pattern of houses, as one finds in the Bhārhut sculptures.

Dress and Ornaments:

Evidence relating to these items is available from several sources—the *Mahābhāshya*, Bhārhut sculptures and the terracotta figurines of that period which have been found at many places in Northern India. The use of clothes was primarily to cover the body (*śāṭakān āchchhādayāmaḥ*).[159] The lower garment was called *upasaṁvyāna*[160] corresponding to modern *dhotī*—loin cloth—which was generally white in colour (*śukla vastra*).[161] The upper cloth for covering shoulders was called *paṭa*. Its white colour (*paṭaḥ śuklaḥ*)[162] made it distinct from the red turban (*lohito ushṇīshah*) which was the common dress of a priest (*lohitoshṇisha ritvijaḥ pracharanti*).[163] Patañjali also refers to the use of cotton (*kārpāsa*)[164] and wool (*urṇā*).[165] The sewing of clothes was done through a sharp needle (*tīkshṇayā sūchyā sīvyan*).[166] The use of tunics was known even in earlier times, and the Bhārhut sculptures have a single figure of a soldier dressed in tunic with long sleeves covering the mid thigh. It is tied in two places by a cord with two tassels, and across the stomach by a double looped bow. The *dhotī*, as usual, covers the loins and thighs, reaching below the knees with the ends hanging down to the ground in front in a series of extremely stiff and formal folds.[167] Boots were also used. Patañjali refers to leather shoes (*upānaḥ charma*), as well as wooden sandals (*upānaḥ dāru*).[168] They are also noticed in the solitary figure of a soldier at Bhārhut, reaching up to the legs and fastened by a cord with two tassels.

159. I.1.1 p. 19.4.
160. I.1.36 p. 93.12.
161. I.1.11 p. 67.23.
162. I.4.21 p. 321.16.
163. I.1.27 p. 86.7.
164. IV.1.55 p. 224.14.
165. V.1.3 p. 338.19.
166. II.1.2 p. 373.20.
167. Cunningham: op. cit. p. 32.
168. V.1.2 p. 337.6-7.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The lay devotees are bare-footed, as it is against the custom of the country to put on shoes in places of worship.

The dress of ladies consisted of a skirt, generally white in colour (*śukla śāṭī*).[169] There is no reference to the covering of the upper part, but one can hardly doubt the use of *paṭa*. The upper parts of the figures of Yakshiṇīs Chandā and Chūlakokā are shown naked in sculptures, but in the case of the former 'there are perceptible marks of the folds or creases', as Cunningham pointed out,[170] 'of a light muslin wrapper under the right breast'. He thought it probable that an upper garment of a light material was intended to be shown by the sculptor, but its folds were purposely avoided with a view to displaying different types of necklaces, collars and girdles. The head was covered by elaborately worked veils, of which specimens can be noticed in the Yakshiṇī figures at Bhārhut.[171] The sculptor found it rather difficult to show the wrapping of the veil which covers the shoulders down to the waist, and the parallel creases, seen under the right breast, are probably intended to show that the Chaddar upper covering, was wrapped round the body. Strabo also mentions[172] embroidered garments, interwoven with gold.

The dyeing of clothes was very common. Patañjali[173] refers to the blue (*nīla*), yellow (*pīta*), green (*harit*), and brown red (*kāshāya*) colours. Red was very popular, and the turban cloth was dyed in that colour. The substance used for dyeing was known as *śakala*, a kind of black pigment, but clay or slime (*kardama*),[174] was well-known. A taste for the combination of colours is apparent from a reference to the white amidst the red (*dvayor raktayor vastrayor madhye śuklam vastram tadguṇam upa-labhyate*).[175]

(b) *Ornaments*:

Patañjali mentions four kinds of ornaments which could

169. II.2.5 p. 410.21.
170. op. cit. p. 33.
171. op. cit. p. 33.
172. XV.1.69.
173. IV.2.2 p. 271.10 f.
174. ibid.
175. I.1.29 p. 206.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
be made out of a lump of gold without disturbing the substance, (*ākritir anyā cha anyā cha bhavati dravyam punas tad eav*).[176] These are *rūchaka, kaṭaka, svastika,* and *kuṇḍala.* Probably *rūchaka* was a kind of gold ornament or necklace, while *kaṭaka* was a bracelet of gold or shell. The *svastika* and *kuṇḍala* were a triangular piece and an ear-ring respectively. Besides these ornaments, a few more noticed in the Bhārhut sculptures can be listed. Ornaments were not confined to ladies only; men also used a few. Ear-rings, necklaces, armlets and bracelets were put on by both, but forehead pieces like *latikā* or the fastened leaf, long collars, garlands, zones or girdles and *anklets* were exclusively meant for ladies.[177] The *svastika* of Patañjali was a triangular crest jewel. The ear-rings, popularly known as *karṇika* or *kuṇḍala,* were of different types, as shown by Cunningham.[178] The attached pendants were given separate names, such as bell pendant, now called *jhumkā* in Hindi. The Buddhist *triratna* was very popular. Necklace corresponding to *rūchaka* of Patañjali, now called hara, could be a short (*kaṇṭhābhūshā*), or a long one (*lalāntikā*), reaching as far as the breasts. The *triratna* figures prominently in it. Armlets, used uniformly,[179] were bands of gold with precious stones embedded in them. They are now known as *bāju,* and are used by ladies alone. Bracelets, corresponding to *kaṭaka* of the *Mahābhāshya,* had succession of strings and beads, either square or round in shape and their number varied.[180] Girdles were exclusively meant for ladies and there are some good specimens of this ornament in the Bhārhut sculptures.[181] Some of these have small bunches or bells sounding with the gait of the lady. Anklets and finger rings were minor ornaments. The former were either of spiral coils, or of consecutive circles of gold pieces one over the other, the upper and the lower ones being ornamented.[182]

These ornaments had something more than their decora-

176. I.1.1 p. 7.15f.
177. Cunningham; op. cit. Pl. XLIV, figs. 1-9. 178. ibid., fig. 12.
178. ibid., pl. XLIX, fig. 15, 16, 18, 19.
179. ibid.
180. ibid. p. 37.
181. ibid, Pl. L1. fig. 3.
182. ibid., figs. 4 and 5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tive value; they harmonised with the beauty of the body. Their use further depended on the taste of the person. The tendency to put on too many ornaments was common among ladies; for men it was merely an attempt to show off.

Hair Arrangement:

The arrangement of hair was not so simple, as may appear, with a parting line in the middle *sīmanta* and the mass of hair gathered together at the back and plaited into one or two long rolls hanging down as low as the waist, or twisted and tied into a large knot at the back (*keśānāṁ samāhāraś chūḍasya keśachūḍah*).[183] There are also references to shaven headed persons (*muṇḍa*), those with twisted hair (*jaṭī*), or keeping a tuft or lock of hair on the crown of the head (*śikhī*).[184] The cutting of hair was also known (*keśānvapati*),[185] and some also shaved their moustache (*keśaśmasrū vapati*).[186] Patañjali refers to *tanukeśyaḥ striyaḥ*[187]—meaning 'ladies with delicate hair,' or 'keeping bob-wig' which one hardly finds in the sculptures of that period. The figures at Bhārhut and Sāñchī, however, show different methods of arranging the hair. In the first type, the loose hair is allowed to fall at the back, and then the end is looped and knotted,[188] or it is arranged in a top knot when the lady has a head dress.[189] In the third type, the falling hair down the back is divided into two halves, and that, too, further into tassels, and then plaited.[190] Men generally kept long hair tied in a top-knot around which the folds of the turban were arranged.[191] The fashion of keeping plaited hair by the ladies, coiled round the head in a top knot, is also observed in sculptures.[192] In

183. II.2.24 p. 424.1.
184. I.1.2 p. 17.18.
185. VI.1.9 p. 14.12.
186. I.3.1 p. 256.12.
187. VI.3.34 p. 152.27.
188. Barua : *Bhārhut*, Vol. III, pl. XXIII-top.
189. Ibid., pl. XXX, 23, left side.
190. Ibid, pl. XXXIX, 34.
191. Ibid, pl. XXX.23.
192. Fergusson—op. cit. pl. XXX, fig. 1; XXXII, fig. 2.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
some cases the hair is fastened by an ornament.[193] The ascetics, as usual, have long hair worn round the crown in a cone like fashion, or simply let loose, with their wavy beards.[194] Curly locks touching the neck are favourite with musicians, charioteers and soldiers.[195]

A terracotta figurine of the Śuṅga period, now in the Indian Institute Museum at Oxford,[196] is notable for its ornamental elaboration, and coiffure arrangement. The head dress of this figure is most attractive. The hair seems to be enclosed in a close fitting bonnet (or fillet) bordered from four rows of beads and terminating in two flower tassels. On each side of the bonnet are two turban like roles of cloth, each bound with a belt and highly ornate. The left one, slightly bigger is made up of five vertical stripes with strings of beads at regular intervals; but the right one is embellished with six rows of flower ornament between which are strings of beads. There are five emblems stuck into the right side.

The arranging of hair needed oil, comb and mirror, while collyrium sticks, unguent vases, and pots were required for the make up of the face. Patañjali mentions *chandana*—sandal, *gandha*—perfume, and *añjana* or black pigment[197] applied to the eye lashes. There is no reference to the method of preparing cosmetics and their proper application. A few centuries later, Aśvaghosha refers to the pounding of ointments, and the application of *chandana* paste with the help of a stick (*pattrāṁguli*),[198] which is also seen in a toilet scene depicted on a door jamb belonging to the Kushāna period.[199] Probably the same thing was done in this period as well. The use of comb was not unknown to the Indians, even at the time of the Mohenjo-daro civilisation, and a very fine ivory comb, rectangular in shape with teeth on both the sides, was found by Mackay at the western end of the long lane.[200]

193. ibid., pl. XXXV, fig. 2.
194. Ibid, Pl. XXV, fig. 1.
195. Ibid, pl. XXXIV, fig. I.22.
196. JISOA. Vol. X, p. 94f.
197. VIII.2.48. p. 408.23.
198. *Saundarananda*: IV.16.
199. Agrawala, V. S.; *Guide to the Lucknow Museum*, No. J.278.
200. *Further Excavations at Mohenjo-daro*, p. 542.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
Acc. No. 07626

Face Decoration:

Cunningham noticed[201] certain designs, probably tatooed, on the face of female figures, as for example, the sun and the moon and several types of flowers. An *aṁkuśa* or goad like mark is observed on the cheeks of a female bust figure, and the goddess Sirimā has a single star or flower on her left cheek bone. There are certain other figures which are more ornamented. These include one with a small bird or *triśūla* above each breast, another on the upper arm, an *aṁkuśa* or goad with two straight lines and a small flower on each cheekbone, besides two elaborate cheek ornaments. A third figure has the cheekbones decorated with the sun and the moon, and each cheek is covered with a dense mass of small ornaments. Cunningham contended on the basis of these marks that the Bhārhut culture should be associated with an aboriginal tribe called Kols. This is rather a far-fetched explanation. The Bhārhut culture is unconnected with that region and, secondly, it furnishes evidence of an advanced social organism. Tatooing is fairly common in India, and at one time it was encouraged even amongst high class ladies. In these figures, facial decorations were only of a temporary character, associated with the paint on the face.

Marriage and Position of Women :

A lawfully wedded wife is called *bhāryā* in the *Mahābhāshya* (*pāṇigrihītābhāryā*),[202] but a synonymous term *ūḍhā*[203] is also mentioned. In another reference the former term is used for a *kshatriyā* married lady (*bhāryā nāma kshatriyā*),[204] but the appellation is too common, and its use cannot be restricted to denote ladies of any particular caste. Sometimes co-wives were also addressed as *bhāryās* (*kalibhavato bhāryā iti*),[205] which might suggest polygamy, but it was practised only under exceptional circumstances in Indian

201. op. cit. p. 39.
202. IV.1.52 p. 22.17.
203. I.1.1 p. 42.16.
204 III.1.112 p. 85.12.
205 II.2.25 p. 427.10.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
society. The girls sometime had their choice in matrimony which was rather popular in the Regal class. Patañjali refers here to such a Brāhmaṇī girl (*kharur iyam Brāhmaṇī*).[206] This may have been an exceptional case because marriages were generally arranged by parents who took into consideration the *gotra* and family of the other party. *Sagotra* marriage was not permissible, and one finds references to marital alliances between different *gotras*; the Atri with Bhāradvāja (*Ātribhārdvājikā*), Vasishtha and Kaśyapa (*Vasishṭhakaśyapikā*), Bhrigu and Aṁgirāsa (*Bhrigvaṁgirasikā*), Garga Bhārgava (*Gargabhārgavikā*) and Kutsa and Kuśika (*Kutsakuśikā*).[207] Despite the care taken by the parents to preserve purity and chastity through arranged marriages, there were occasional lapses, and the Bhāshyakāra refers to ladies who were not attached to any particular paramour, but were friendly with many (*naṭānām striyo raṁgaṁ gatā yo yaḥ prichchhati kasya yūyaṁ kasya yūyaṁ iti taṁ taṁ tava tava ity āhuḥ*),[208] Patañjali also refers to unchaste girls (*udariṇīkanyā*),[209] and her off-spring was called *kānīna*.[210]

After marriage the parties had certain conjugal rights and obligations towards each other. The relations between the husband and the wife were like the twisting of the rope (*pāṇi sargyā rajjuḥ*),[211] and the wife clung to her lord in that spirit. Association with a woman during her periods was tabooed, and it was supposed that a woman drinking with one, who was in courses, got herself in menstrua (*ya kharveṇa pibati tasyai kharvastisro rātriḥ tasyā iti prāpte.*)[212] The *Mahābhārata* and the *Manusmriti* have refrained a lady in courses even from looking at deities.[213] A pregnant lady (*garbhībhāryā*), and one having delivered the child (*prasūtabhāryā*)[214] or *sūtikā*[215]

206. IV.1.44 p. 217.10.
207. II.4.62 p. 492.8f.
208. VI.1.2 p. 7.6.
209. V.2.94 p. 393.19.
210. IV.1.116 p. 258.2.
211. III.1.124 p. 88.7.
212. II.3.62 p. 466.10.
213. XIII.L.6067, *Manu.* XI. 171. 179.
214. VI.3.34 p. 150.3.
215. VII.3.45 p. 326.8.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

needed special care. Though there is no reference to a *sūtikā-griha*, the place of child's delivery, one can hardly question the special arrangements which had to be made for that purpose. Ladies had freedom of movement, and there is no reference to the observance of *pardā*. They enjoyed the respect of their family members. Marshall refers [216] to the politeness of Indian manners in giving precedence to ladies over men in the Sañchi gateway sculptures, especially in scenes of worship.

Pastime and Recreations :

The types and spheres of recreations varied, according to the sex and taste of the person, but there were some which were universally enjoyed. Patañjali mentions three terms which are more or less synonymous — *samāja, samāsa* and *samavāya*[217] meaning 'festive gathering'. Numerous items of entertainment, like music, dancing and acting figured there. Patañjali refers to the staging of the play of Kaṁsa and his slaughter and that of the binding of Bali. (*ye tāvad ete śobhanikā nāmaite pratyaksham Kaṁsaṁ ghātayanti pratyaksham cha Balim bandhayanti iti*).[218] In these performances, besides the show, the speech of the narrator and dialogues were equally enjoyed. *yadārambhakā raṅgaṁ gachchhanti naṭasya śroshyāmogranthikasya śroshyāma iti*).[219] The actor used different types of head dresses (*sarvakeśin naṭaḥ*).[220] The producer connected with the stage was known as *śobhanika*[221] (*śaubhika*), a term which according to the *Mahāvastu*,[222] denoted a magician. It is just possible that there was a display of magic on the stage, as the later work *Divyāvadāna*[223] actually mentions three kinds of magic performances (*manojava, stambhanī* and *śikhī*).

Dancing was also practised with the movements of steps

216. *Sāñchi* — Vol. 1. p. 259.
217. I,1.50 p.123.3. Pāṇini refers to *samājya* (III.3.99) explained as a place where people flocked together. He also refers to *samavāya* (IV.4.43).
218. III.1.26 p. 36.15.
219. I.4.26 p. 329.8.
220. II.1.69 p. 403.22.
221. Op. cit.
222. Vol. III, p. 442.7.
223. pp. 53.22; 637.27; 636.26.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in a rhythmical manner, and the hands expressing themes through gestures. The art seems to be confined to ladies alone. Patañjali refers to female dancers (*nartakikā*),[224] and the Bhārhut sculptures show only ladies dancing. Five dancing scenes representing, probably, different forms are noticed.[225] These include a wife wanting to please her husband, the accomplished nymphs and courtesans dancing to the accompaniment of vocal and instrumental music, a Nāga maiden dancing on the lifted hood of a Nāga rāja maintaining rhythm with wavy motions of his body, and lastly, dancing by a Nāga rāja. The references, quoted above, suggest the practice of dramatic art in both ways — dancing and acting. Keith places[226] *Nāṭyaśāstra* in the third century A.D., but Pāṇini's reference to the *Naṭa-sūtras*[227] testify to the practice of some form of dancing and acting even in his time. Patañjali refers in a simile to a peacock dancing towards his beloved (*priyāṁ mayūraḥ pratinarnritīti yadvat tvaṁ naravara narnritīshi hrishṭaḥ*).[228] There is also a reference to troupe dancers or actors (*śailālino naṭaḥ*),[229] who are noticed in an inscription[230] of the Kushāṇa period (*śailālakas*). It is not certain if there were particular families of actors, or mobile companies visiting different places during this period.

Playing on vocal or instrumental music as a pastime was common. Certain gestures and postures in the Bhārhut sculptures[231] suggest vocal music. Patañjali mentions[232] some musical instruments : drum (*mridaṅga*), conch (*śaṅkha*), flute (*tūṇava*) and another instrument of the guitar type (*vīṇā*) having seven strings. One proficient in playing on *mridaṅga* was known as *mārdaṅgika* (*mridaṅga vādanaṁ śilpam anyā mārdaṅgikaḥ*),[233] whom Pāṇini calls *maḍḍuka*. It is explained

224. VI.3.42 p. 158.16.
225. Barua—*Bhārhut*, figs. 95a, 34, 39, 69; XXX.27.
226. *History of Sanskrit Literature*, p. 31.
227. IV.3.110.
228. VII.3.87 p. 338, 23-24.
229. IV.2.66 p. 286.18.
230. E.I., Vol. I. p. 390 No. 18.
231. Barua : *Op. cit.* figs. 34, 69, 136.
232. II.2.34 p. 435.11.
233. IV.4.55 p. 332.5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in the *Kāśika* as *maḍḍukavādanam śilpam asya māḍḍukaḥ*).[234] A tabor player is called *jharjhara*. *Piṭhara*[235] was a kind of saucepan for making musical sounds. Most of these instruments can be seen in the Bhārhut sculptures, and some were known even in Vedic times. The *Aitareya Āraṇyaka*[236] enumerates the parts of a *vīṇā*—head or neck (*śiras*), cavity (*udara*), sounding board (*ambhaṇa*), string (*tantra*) and plectrum (*vādana*). There are quite a few scenes in the Bhārhut sculptures displaying these instruments. A harp of seven strings is being played in the bas-relief of the Indraśālaguhā, and the Audabhūta Jātaka scenes,[237] and a drum, two harps and a pair of cymbals can be seen in the famous dancing *apasaras* scene,[238] while a stringed *vīṇā* in the hand of Pañchaśikha, the famous harper of Indra, is very conspicuous in another relief.[239] Two kinds of drums—a smaller one beaten by the fingers, and a bigger one suspended from the neck and requiring drum sticks—are noticed in the heavenly dancing scenes.[240] An Indian pipe, probably *tūṇava*, is also traced with a pair of cymbals.[241] The two kinds of drums were known as *mridaṅga* and *kinkiṇī*.[242]

Wrestling, walking and fire display were other items of recreations. The wrestling ground (*śālā*) attracted wrestlers (*malla*)[243] but walking after meals (*bhuktvā vrajati*),[244] might have been a good exercise for old men. Display of fireworks (*alāta chakram*)[245] was more enjoyed by children, but dice playing was a favourite pastime for elders, especially those who could afford to stake. Gamblers were known as *akshadyū*; and those playing with stakes of gold were called *hiraṇyadū*.[246]

234. p. 66.
235. IV.4.55 p. 332.6.
236. *Vedic Index*, Vol. II.316.
237. Cunningham : Op. cit. Pls. XXVIII.4; XXVI.4.
238. Ibid, Pl. XVI, fig. I and XV.1.
239. Barua. op. cit. fig. 56.
240. Ibid, pl. XVI. p. 91.
241. Barua : Op. cit. fig. 128; 8a and b.
242. *Saddh. Pund.* II.91. chap. III. p. 75.
243 III.4.47 p. 181.18.
244. VIII.1.7 p. 370.1.
245. III.2.124 p. 125.17.
246. I.4.2 p. 310.4.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Rogues or cheats in this game were common (*akshadhūrta*).[247] Dice-playing has been a favourite pastime since the Vedic times,[248] and continued to attract patrons, despite its consequences in all ages.[249] Patañjali also notices another game called *śalākā* in which an unlucky throw was known as *śalākāpari*[250] in contrast to *akshapari* in the game of dice.

Social Evils :

Lack of enterprise and the desire to grow rich with very little effort (*iha hi sarve manushyā alpena yatnena mahato 'rthān ākāṅkshanti*),[251] generally prompted people to adopt underhand and foul means. There were evils like beggary (*dhanārtham bhikshāmahe*) or striving for women (*dārārthaṁ ghaṭāmahe*).[252] The beggar was not satisfied with the first alms, but was anxious to accumulate (*bhikshuko 'yaṁ dvitīyaṁ bhikshām āsādya pūrvāṁ na jahāti samchayāya pravartate*).[253] Cheats (*pārśvakāḥ*)[254] were anxious to secure money, but there were other social parasites like the abductor of women (*strīkitava*),[255] or slayer of young boys (*kumāra ghātin*).[256] The seducer even went to the extent of causing abortion (*bhrūṇahatyā*)[257] with a view to hide his sins. These evils were not confined to men alone; women were equally responsible, may be, indirectly in certain cases. The prostitutes had their group at a conspicuous place (*gaṇikānāṁ samūho gāṇikyaṁ*).[258] It is needless to shed light on this institution which has had a long history. Garrulous people (*mukhara*)[259] were not encouraged in society.

247. II.1.40 p. 390.26.
248. *Vedic Index*, Vol. I. p. 2.
249. *Vinaya* III.47; *Milindapañha* p. 114; *Mahāvastu*, Vol. III.169 etc.
250. II.1.16 p. 379.19.
251. II.1.69 p. 404.13.
252. II.1.5 p. 393.20.
253. II.1.1 p. 365.1.
254. V.2.76 p. 387.15.
255. II.1.40 p. 390.1.
256. III.2.84 p. 111.23.
257. VI.4.174 p. 234.11.
258. IV.2.40 p. 179.8.
259. V.9.107 p. 397.9.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Miscellaneous Items of Social Interest :

There are certain other items of social interest which refer to social etiquette or conventions, as for example, one should not bow to the ladies in return (*abhivāde strīvan mā*),[260] or hands should be washed after touching fallen hair and nails (*loma nakhaṁ sprishtvā sauchaṁ kartavyam iti*),[261] and the daily needs of the body should be attended first (*purusho 'yam prātar utthāya yāny asya prati śarīram kāryāṇi tāni tāvat karoti*).[262] These are minor matters which have hardly any value, except for a little interest.

We have noticed the social life of the period under study in all its aspects. The division of society into the usual groups, and the creation of new castes, with the different names given to offspring from mixed marriages, received first attention. Patañjali was aware of this social phenomenon which was not new to that period. He was, however, anxious to preserve the purity of the Brāhmaṇas, who, despite their failings, continued to enjoy their position by birth in Hindu society. A few castes, especially the mixed ones, had some special functions attached to them. Family was a homogenous unit, consisting of blood relations, and the authority of the head was recognized. The standard of living can very well be judged by the data on food, dress and ornaments. We discussed these topics in detail. The household effects included domestic utensils needed for food preparation, and furniture. We also considered the problem of marriage, and the position of women, as noticed in the *Mahābhāshya*. The ladies seem to have enjoyed considerable freedom, as noticed in the sculptures. Pastime and recreations were many and universally enjoyed, such as theatrical performances accompanied with dancing and music. Different kinds of musical instruments, mentioned by Patañjali, are also noticed in the sculptures. The indoor recreations included the game of dice which was probably meant for old and rich people, who had time and money to spend in stakes. Social evils in a

260. I.1.1 p. 3.8.
261. I.1.4 p. 25.10.
262. I.1.57 p. 145.24.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
progressive society were not unknown. The evidence, on the whole, suggests an advanced social organism with full opportunities for relaxation and entertainments, and despite some social evils, the people in general were religious in outlook

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER V

ECONOMIC LIFE

The information furnished by the *Mahābhāshya* about the economic life of the people is copious. People seem to have been prosperous, their demands ever increasing, with a fair amount of planning in economic enterprise. There is, however, no reference to guilds, or union of persons with identical interests, but Patañjali mentions a good many economic professions. Land was, of course, the primary source of livelihood, but people were interested in other types of avocations as well. Perilous journeys—inland and overseas—were undertaken by traders pointing to the wide and varied sphere covered by the economic activities of the people. Several types of coins served as the medium of exchange and proper weights and measures ensured fuller satisfaction to the buyer. In this connection, it is interesting to mention the means of communication and transportation, with particular reference to the types of carriages, caravans, and other vehicles mentioned in the *Mahābhāshya*.

Professions :

The economic occupations may be classified as follows: those relating to the artisan class, workers in metal, masons and architects, domestic servants, cooks and confectioners, wild professions, manual labourers and low professions. These exclude those relating to land, and merchandise which have to be considered separately.

(*a*) *Artisan class* : Patañjali refers to five types of artisans in a village, popularly known as *Pañchakāruki*,[1] who, according to Uddyota, were *kulāla*—potter, *karmāra*—an artificer or blacksmith, *vardhakin*—carpenter, *nāpita*—barber, and *rajaka*, known as washerman. They are also noticed separately in the *Mahābhāshya*. The potter, whose profession dates back to the Vedic times,[2] made different kinds of pots out of a lump of clay (*piṇḍakritim upamṛidya ghaṭikā kriyante*[3]—'*anayor*

1. I.1.48 p. 118.4.
2. *Vedic Index*, Vol. I, 171 and refs.
3. I.1.1. p. 7.13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

mritpiṇḍayor ghaṭam kurvīti).[4] He was also known as *kumbhakāra* or *mahākumbhakāra*[5] with a bigger establishment. Pots were available in his house called *kumbhakārakulam* (*ghaṭena kāryaṁ karishyan kumbhakārakulam gatvā*).[6] *Karmāra* was a mechanic, though the term sometimes suggested a blacksmith with an old standing.[7] Patañjali distinguishes the two, and he mentions *ayaskāra*[8] and *lohakāra*[9] separately. They are classed as *śilpin* who received daily wages, unlike the *dāsa-karmakāra* working on food and clothing only (*bhaktam chelam cha*).[10] The carpenter is specified by the term *vardhakin*, different from *takshan*, whose job—*takshakarman*[11] is mentioned by Patañjali. This profession also dates back to the Vedic period.[12] The *kauṭataksha*[13] of Pāṇini's *Ashṭādhyāyī*, unlike the *vardhakin*, worked at home on his own account and not for a village or corporation. His position is explained in the *Kāśikā*[14] (*svatantraḥ karmajīvī na kasyachit pratibaddha ity arthaḥ*). *Nāpita*, the village barber, and *rajaka*, the washerman, were indispensable in the economic life of the village. It is probable that the latter was also dyeing clothes (*rañjayati vastrāṇi*).[15]

(*b*) *Workers in Metal*: These included goldsmiths, popularly known as *suvarṇakāra*[16] who could make different kinds of ornaments out of a lump of gold (*suvarṇam kayāchid ākrityā yuktam piṇḍo bhavati*).[17] This profession seems to be in a flourishing condition in that period, as we find profuse use of ornaments in sculptures. The blacksmith, known as *lohakāra*, or *ayasakāra*, is mentioned separately by Patañjali.

4. VI.1.84 p. 57.2.
5. III.1.92 p. 75.13, 22.
6. I.1.1 p. 7.28.
7. *Vedic Index*, Vol. I. p. 140 and refs.
8. VI.3.116 p.172.11.
9. IV.1.158 p. 264.9.
10. III.1.26 p. 36.4.
11. II.1.1 p. 364.16.
12. *Vedic Index* Vol. I, p. 297 and refs.
13. V.4.95.
14. p.476.
15. VI.2.24 p. 194.21.
16. I.3.27 p. 281.19.
17. I.1.1 p. 7.14.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

He was engaged in making things of domestic use, like needles used for sewing clothes (*tīkshṇayā sūchyā sīvyam*); and arms (*tīkshṇena paraśunā vriśchan*).[18] There is no reference to silversmith or *rajatakāra*, and coppersmith (*tāmra-kuṭṭa*) in the *Mahābhāshya* but their existence in the economic life need not be questioned.

(*c*) *Masons and Architects* : To this profession belonged the *nagarakāra*,[19] or the city architect who probably supervised the construction of buildings, or actually took part in laying bricks, as one finds in the Jetavana monastery scene in Bhārhut sculptures,[20] where the foundation is filled with golden pieces. Patañjali also refers to the *kūpa-khānaka*, or well-digger, bestrewed with dust in the process of digging and removing earth (*kūpakhānkaḥ kūpam khanan yadyapi mṛida pāṁśubhiś cha avakīrṇo bhavati*).[21]

(*d*) *Domestic servants* : These were generally engaged by rich people and included *dāsakarmakāra* who was engaged on food and clothing (*dasakarmakāra namaite' pi svabhūtyartham eva pravartante bhaktam chelam cha lapsyāmahe*).[22] *Kiṁkarā*[23] was a female servant, probably required for household work. Some others were needed for domestic purposes, as for example, *dvārapāla*—porter, *chattradhāra*—canopy-holder, *bhāravāha*[24]—a carrier or porter, *ghaṭagrāha*[25]—the water bearer or carrier, and *bhrāshṭramindha*[26]—the frier or cook, who sometimes kept his own shop, and provided fried things.

(*e*) *Cooks and Confectioners* : These included the frier, working in his independent capacity and selling fried barley (*bharuja*)[27] or grain. The confectioners sold articles of daily consumption with reference to drinks and cakes. The *māthi-*

18. II.1.2 p. 375.20.
19. I.1.39 p. 97.8.
20. Cunningham : *Bhārhut*, Pl. XXVIII.
21. I.1.1 p. 11.7.
22. III.1.26 p. 36.3.
23. III.2.21 p. 101.10.
24. III.2.1 p. 94.3.10
25. III.2.9 p. 99.15.
26. VII.3.70 p. 168.4.
27. I.1.47 p. 115.10.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tika—selling whey (*mathitam paṇyam asya māthitika*),[28] and *apūpika*[29]—dealing in baked cakes or pasteries called *śashkuli*, and *maudakika*[30] in sweet could be particularised in this group. These professions were not identical. According to the *Mahāvastu*,[31] the sweet-meat dealers (*modakārākāḥ*) and curd makers (*dādhikāḥ*) had separate guilds (*śreṇi*). Certain other professions, connected with food, were those of grinders of food grain (*śaktukāra*), and winnowers of grain (*taṇḍulika*).[32] The former is only indirectly referred to in the *Mahābhāshya*,[33] but the profession was very important and had a guild of its own in later times.[34]

(*f*) *Wild professions* : Though not actually wild in nature, this group included professions like those of fishermen (*nishāda*),[35] also called *kaivarta* or ferrymen (*nishādo mārgavaṁ sūte dāsaṁ naukarma jīvinam*);[36] fowlers (*śākunika*)[37] and certain others—*śākulika*) *mātsyika mainika* and *śāphārika*[38] —all meaning fishermen. The *mainika* was so called, because he was engaged in catching fishes (*mīnān hanti mainikaḥ*). These professions are noticed in earlier[39] and later literature.[40]

(*g*) *Low Professions* : The low professions, included those of the mat maker who fastened together through string, wooden pegs and straw (*saṁnaddhaṁ rajjukīlaka pūlapāṇim*);[41] weaver (*tantuvāya*) who could make cloth from threads (*asya sūtrasya śāṭakaṁ vayeti*),[42] and hair weaver (*vālavāya*).[43] Another

28. VI.3.35 p. 155.23.
29. IV.1.85 p. 237.13.
30. IV.2.39 p. 209.7.
31. Vol. III. p. 442.
32. V.2.115 p. 398.8.
33. III.3.126 p. 156.21.
34. E.I. Vol. XXI. p. 55.
35. V. 4.30 p. 435.8.
36. *Manu*, X.34.
37. I.1.2 p. 21.27.
38. I.1.68 p. 177.15.
39. Nikāyas-*Sam*. II.256; *Ang*. III.303 etc.
40. *Mahāvastu*, Vol. II p. 241; *Milindapañha* p. 311.
41. III.1.7 p. 14.20.
42. I.1.45 p. 112.10.
43. IV.3.84 p. 313.2.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

term *sāṁmātra*,[44] meaning 'a measurer's son', appears to be of an administrative nature having nothing to do with any economic profession.

It is difficult to make a cut and dried classification of the economic professions. There were certainly many more than are actually mentioned in the *Mahābhāshya*. One can hardly deny that some of these had their guilds or corporate organisations which existed in earlier times and are also traced in later literature.[45]

Agriculture and Husbandry :

Agricultural process has hardly undergone any change, despite political changes through the ages. The data furnished by the *Mahābhāshya* might not suggest innovations, but some interesting details are worth mentioning, as for instance, different types of land, method of sowing, agricultural implements, seeds and crops, grain storage and other miscellaneous items. Husbandry, allied to agriculture, may also be considered here.

(*a*) *Agricultural holdings* : The arable land was called *kshetra*,[46] an old Vedic term pointing to the existence of individual fields, carefully measured off, and fit for cultivation.[47] Another word, mentioned by Patañjali is *kedāra*,[48] noticed earlier in the *Ashṭādhyāyī*[49] which was a field under water, as suggested by Manu.[50] The Sūtrakāra distinguishes barren land (*ūshara*) from pasture land (*gochara*)[51] but Patañjali has mentioned only the latter one. The area brought under cultivation was known as *halyā* or *sītyā*.[52] The ordinary cultivator or agriculturist was called *lāṅgalagraha*.[53] The Bhāshya-

44. IV.1.115 p. 257.17.
45. cf. *Jāt*. VI.22, 427; *Vin*. IV.226; *Mahāvastu*, Vol. III. p. 442 etc.
46. II.3.19 p. 453.1.
47. R.V.X. 33.6; 110.5; I.100.18 etc.
48. III.1.87 p. 67.19.
49. IV.2.42.
50. IX.38.
51. III.3.119.
52. I.1.72 p. 186.12.
53. III.29 p. 99.13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

kāra also refers to the general desire for good fields (*sukshetriyā*).[54] The *Mahābhāshya* also mentions the employment of agricultural labour, which enabled the cultivator to relax himself, and do only supervision work (*ekānte tūshṇīm āsīna uchyate pañchabhir halaiḥ krishati iti*).[55]

(*b*) *Preparations and methods of sowing*: Before the actual sowing of the seed, the field was properly ploughed. This was done through oxen, which were also used in carts (*gotaro 'yam yaḥ śakaṭam vahati sīram cha*).[56] The plough was called *sīra*. The stumps in the ground were weeded out by a hoe, known as *stambaghna*.[57] It was necessary to remove the weeds (*triṇa*), thorns and stones, before the actual ploughing of the land. The required number of ploughs depended on the fertility of the land, and its dimensions; the maximum noticed in the *Mahābhāshya* is five (*pañchabhir halaiḥ*). After the ploughing of the land, the next stage was the sowing of the seeds, which naturally varied according to crops and seasons. Pāṇini refers to different types of fields according to crops, as for example, a barley field was called *yavyam* (*yavānām bhavanaṁ kshetram yavyam*), that of beans (*māshyam*), and sesamum (*tilyam*).[58] Patañjali does not distinguish them. As regards the required quantity of seeds for sowing, the *Kāśikā* refers to *prāsthikam*, *drauṇikam* and *khārīkam*[59] fields, that is, those requiring one *prastha droṇa* or *khārī* weights of seed; but according to Patañjali, there were fields requiring a hundred *khārī* (*khāraśatika*) or a thousand worth of seeds (*khārasahasrika*).[60] Sesamum (*tila*) and beans (*māsha*) were mixed together in the process of sowing (*tilaiḥ saha māshān vapati iti*).[61] It was also customary to sow seeds on an auspicious day (*āśvayujī Paurṇamāsī*),[62] though this fact is not mentioned in the *Mahābhāshya*.

54. VII.1.39 p. 256.24.
55. III.1.26 p. 33.22.
56. V.3.35 p. 413.17.
57. III.3.83 p. 151.8.
58. V.2.3-4. *Kāsikā* p. 405.
59. V.1.45 p. 389.
60. V.1.58 p. 353.23.
61. II.3.19 p. 452.23.
62. IV.3.45. *Kāśikā* p. 333.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

After the sowing of the seeds, periodical supply of water was required for the fields. This was done through canals (*śālyārtham kulyāḥ praṇīyante*),[63] as it was not unusual to expect drought in that village (*vigataḥ sechakā asmād grāmād visechako grāmaḥ*).[64] The crop was expected to be good, if there was adequate rainfall (*devaśched vrishṭo nishpannaḥ śālayaḥ*).[65]

Ripening and Reaping :

Some crops ripened early, but others took time. Beans ripened quickly (*pachelimā māshāḥ*),[66] but another type took sixty days (*mudgā api shashṭirātreṇa pachyante*).[67] The standing crop also needed protection from animals, as well as from robbers. Danger was apprehended for the barley crop from deer (*na cha mrigāḥ santīti yavā nopyante*),[68] and so there was the need for an observer (*chāvaka*).[69] A shadow figure, made of straw (*chanchabhirūpaḥ*),[70] was placed in the field to frighten crows and birds, causing destruction to crops. Other dangers were from mole (*ākhu*), locust (*śalabha*) and hawk (*śyena*).[71] When the crop was ready, reaping or cutting (*lavana*) with a sickle (*dātra*)[72] was the next step. The reaper was called *lāvaka*[73] probably an agricultural labourer employed on terms which are not mentioned, but, probably, receiving about 1/16 of the produce as his share. The over-ripened grain, requiring immediate attention is alluded to in the Pāṇinian rule III.1.125 by the word *lavya*. Patañjali mentions *avaśya-lāvyam* and *avaśyapāvyam*,[74] probably, in a different sense. Reaping and mowing seem to be connected. After the cutting

63. I.1.23 p. 82.5.
64. I.4.60 p. 342.12.
65. III.3.133 p. 159.23.
66. III.1.96 p. 81.17.
67. V.1.90 p. 360.3.
68. I.1.39 p. 100.1.
69. I.1.3 p. 46.12.
70. I.2.52 p. 229.5.
71. III.2.4 p. 98.3.
72. II.1.32 p. 386.7.
73. I.1.3 p. 46.12.
74. III.1.125 p. 88.19.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of the standing crop, the produce was stored on the threshing floor (*khala*)[75] for being mowed, which was followed by another process called *nishpāva*.[76] A winnowing fan (*śūrpa*)[77] was used by the winnower (*taṇḍulika*) who might have been an agricultural labourer, employed for the purpose of separating the grain from the chaff. Farmers kept their threshing floors closeby in mutual interest.

Storing :

The grain was separated from the chaff, and stored in a granary, called *koshṭha* or *kuśūla*.[78] Both Pāṇini and Patañjali mention these agricultural operations with little difference in expression. The latter, in his comment on the *tishṭhadgvādi* sūtra, refers to *khaleyavam khalebusam lūnayavam lūyamāna-yavam pūtayavam pūyamānayavam*.[79] In sequence of time, during the performance of these operations, *lūnayavam* should come first, and the compound indicates the time when barley was reaped, or was in the process of being reaped (*lūyamāna-yavam*). The second compound, mentioned as first, suggests the storing of the barley crop, or barley straw (*khalebusam*, on the threshing floor; and lastly the separation of the corn from the straw already done, or in the process of being done (*pūtayavam pūyamānayavam*).

Grain was stored in jars, and a person, so doing for a specific period, was called *kumbhīdhānya*.[80] A good crop was an indication of the prosperous time ahead which could be found out from a single grain of rice (*eko vrīhiḥ sampannaḥ subhiksham karoti*).[81] Certain crops were associated with definite parts of the country, as for example, barley was particularly grown in the lands of Uśīnara and Madra (*Uśīnaravanmadreshu yavaḥ*)[82] and Magadha was famous for śāli or rice (*tān eva*

75. II.1.17 p. 381.6.
76. I.3.10 p. 269.12.
77. III.3.20 p. 146.10.
78. I.2.45 p. 220.1.
79. II.1.17 p. 381.6-7.
80. I.3.7 p. 264.2.
81. I.2.58 p. 230.4.
82. I.1.57 p. 147.15.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
śālin bhuñjāmahe ye magadheshu).[83]

Other Crops :

Besides barley, rice, pulses, and sesamum, which may be called *krishṭapachyā*—ripening in arable land, there were other crops depending exclusively on nature without human enterprise (*akrishṭapachyā*).[84] The latter class, probably, included *nīvāra*-wild rice which is not mentioned by Patañjali, but is referred to by Aśvaghosha,[85] as the only food for ascetics. Sugar cane (*ikshu*),[86] cotton (*kārpāsa*)[87] flax (*umā*), and hemp (*bhaṅga*)[88] were also grown.

Husbandry :

This economic undertaking is associated with land. The person, rearing or in charge of cattle, was known as *gopa* or *gopāla* in the Vedic period.[89] These terms indicate that only cows were reared for milking purpose. The *Mahābhāshya* provides details regarding different kinds of cows, the method of controlling them when they were out for grazing, and their *śālās* or stables. *Gopālaka*[90] and *govallava*,[91] probably synonymous, are mentioned by Patañjali. One possessing brindled cows was known as *chitragu*, and the owner of mottled ones was called *śābalagu*.[92] *Paśupālikā* or *gopālikā*[93] are the two words suggesting women tending cows. The keeper controlled them through a staff (*goyūtham eka daṇḍa praghaṭṭitaṁ sarvaṁ samaṁ ghoshaṁ gachchhati*).[94] There are also references to cow stable (*gogoshṭham gavāṁ sthānam*), and sheep stable

83. I.1.2 p. 19.6.
84. III.1.114 p. 86.25.
85. *Saundarananda*, I.10.
86. V.2.29 p. 376.17.
87. V.1.2 p. 337.4.
88. V.4.29 p. 376.12.
89. *Vedic Index*, Vol. I. p. 232.
90. I.1.23 p. 80.14.
91. VI.2.52 p. 131.12.
92. II.1.51 p. 394.3.
93. IV.2.78 p. 217.12.
94. IV.2.70 p. 287.10.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(*avigoshṭham*).[95] A flock of sheep was known as *avikaṭa*, and the owner was required to pay tribute or tax consisting of a ram to the king which was called *avikaṭoraṇa*.[96] *Gomaṇḍala*[97] is used to denote the herd of cows, and *gopra-padanīyam*[98] indicated the time of their returning home. Patañjali mentions *gopa* as a special, *jāti*[99] or class. There is no reference to the time of milking cows, nor to the duties of the *gopa* who was expected to look after the scattered cows, and to prevent them from trespassing upon cornfields, as are noticed by Aśvaghosha.[100]

Merchandise :

This aspect of economic life necessitates consideration of the data relating to the sale of goods, trade stipulations, if any, vendible commodities, earnest money and consideration, shops and markets import and export of trade, sale of prohibited articles and medium of exchange and barter. The general rule of conduct in business transactions is suggested by the word *vyavahāra*[101] signifying a contract, but it is better to take its usage in a general sense. *Paṇya*[102] is the proper word for a vendible article. The market place was called *āpaṇa*,[103] and the dealer was known as *ā-paṇika*.[104] Generally the merchants were named after the things exposed by them for sale, as for instance, a perfume seller was called *sugandhāpaṇika*. Pāṇini mentions traders, deriving their professional designations from the places visited by them (*gantavyapaṇyam vāṇija*).[105] Another word, probably suggesting a market place, is *saṁ-vāha*.[106] Since it is associated with *grāma*, *ghosha* and *nagara*,

95. V.2.29 p. 376.14, 21.
96. VI.3.10 p. 144.23.
97. I.2.58 p. 230.18.
98. V.1.111 p. 362.15.
99. III.1.31 p. 41.12.
100. *Saundarananda*, XIV.41; IX.42; XVI.50
101. V.3.67 p. 420.13.
102. V.3.83 p.425.18.
103. IV.2.104 p. 295.16.
104. V.4.135 p. 443.12.
105. VI.2.13.
106. II.4.10 p. 475.5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

one is not very sure about its correct meaning. The business men had shops, facing the main street, as appears from an indirect reference (*atha yadā anena rathyāyāṁ taṇḍulodakam drishṭam*).[107] There was a closer link between the village and the town for commercial purposes (*loke 'dhikrito 'sau grāme 'dhikrito 'sau nagara iti uchyate yo yatra vyāpāram gachchati*).[108]

Trade Stipulations :

The display of an article made it vendible (*krayya*).[109] The standard of quality was also ensured, as for example, a woollen blanket conformed to the set standard (*paṇyakambala*).[110] Negotiations necessary between the vendor and the vendee were called *paṇitavyaḥ*;[111] and the price, fixed in terms of coins or other things, actually fluctuated with the demand and supply, as well as with the quality of the thing. The *Mahābhāshya* mentions the sale of rice (*dhānya*) for two droṇas (*dvidroṇena dhānyam krīṇāti*), cattle for five droṇas (*pañchakena paśūn krīṇāti*), and rice again for two gold pieces (*dvidroṇena hiraṇyena dhānyam krīṇāti*).[112] Things were also sold by weight, as suggested by the word *dviśūrpaṁ*, that is, containing two *śūrpas*, or winnowing baskets with reference to purchases (*dvābhyāṁ śūrpābhyāṁ krītaṁ dviśūrpaṁ*). A transaction was completed (*satyāpayati*)[114] with the payment of the earnest money (*satyaṁkāra*)[115] to the seller. There is no reference to the inspection of goods in the *Mahābhāshya*, as we notice in a later work.[116] Probably it was a formal affair, preceding the opening of negotiations which were arranged through a middle man. His share is hinted by the word *vasna*,

107. III.2.115 p. 120.13.
108. I.3.11 p. 271.23.
109. VI.1.82 p. 55.5.
110. VI. 2.42 p. 126. 14.
111. Ibid. 12.
112. II.2.18 p. 452.5f.
113. V.1.20 p. 346.4.
114. III.1.25 p. 30.22.
115. VI.3.70 p. 167.17.
116. *Milindapañha*, p. 194.18.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

used in Vedic literature[117] in the sense of 'price paid for anything', or 'its value', or 'the thing as an object of purchase' or 'ware'. Its implication is considered by Pāṇini in three Sūtras which suggest 'value' or 'sale price realised', as its meaning. In the first Sūtra *vasnakrayavikrayāṭṭhan*,[118] *vasnika* is distinguished from *krayika* or *vikrayika*; the former, according to the *Kāśikā*,[119] depended on *vasna* for his living (*vasnena jīvati*). It appears that *vasnika* was, probably, a broker or an agent, who brought about the deal between the vendor and the vendee; and, when the sale price was realised, he was entitled to his share which varied according to the proceeds of the sale. The presence of the third party in a transaction ensured security to the seller for his money, and to the buyer for the quality of goods purchased.

Articles of Trade :

Vendible articles were many including the imported ones. Besides his own produce, the vendor also displayed for sale other things connected with his trade. It would mean a long list to enumerate them, but the important ones excluding the food products may be mentioned here, as for instance, fabrics of silk (*kauśeya*),[120] wool (*ūrṇa*),[121] flax (*umā*), hemp (*bhaṅga*),[122] cotton (*kārpāśa*),[123] cloth (*vastra*),[124] blankets of a set standard (*paṇya kambala*),[125] white woollen garment (*pāṇḍu kambala*),[126] deer skin (*ajina*),[127] dye stuff (*rāga*),[128] and sandals and shoes (*aupānahyaṁ dāruaupānahyaṁ charma*).[129] Other vendible things, needed for professional or

117. *Vedic Index*, Vol. I, p. 278.
118. IV.4.13.
119. P. 359.
120. IV.3.42 p. 309.3.
121. V.1.3 p. 938.13.
122. V.2.4 p. 372.20.
123. IV.1.55 p. 224.13.
124. I.1.11 p. 67.22.
125. I.2.42 p. 126.18.
126. ibid. 5.
127. VI.2.106 p. 133.8.
128. VI.3.99 p. 173.13.
129. V.1.2 p. 337.7.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

domestic use were: iron chains for binding (*śriṅkhalā*),[130] agricultural implements, like, sickle (*dātra*)[131] and pottery utensils for storing ghee which were available at the house of the potter.[132] Intoxicating drinks were sold in bars (*śuṇḍā*),[133] and articles of perfumery (*gandha*)[134] and garland (*mālā*)[135] were available either in shops or on streets from vendors. Weights (*māna*) and measures (*parimāṇa*),[136] vehicles of communication like cart (*śakaṭa*), chariot (*ratha*), and boat (*nau*)[137] were also vendible. Even gold images did not escape the greed of the Mauryas, who were anxious to get money out of them, despite their sacred character, as noticed in Patañjali's comment on the sūtra *Jīvikārthe chāpaṇye* (*Mauryair hiraṇyārthibhir archā prakalpitāḥ*).[138] Such a thing might have been done under exceptional circumstances, but one can hardly deny that payments had to be made for gold images. Even now idols can be purchased, but once they are set up in a temple their sacred character cannot be violated, and a Brāhmaṇa would prefer to starve rather than part with his idol. Patañjali has not commented on the sūtra *Gantavya-paṇyaṁ vāṇije* (VI.2.13) which is illustrated in the *Kāsikā* by merchants dealing in cows and bulls (*govāṇijāḥ*) and horses (*aśva vāṇijāḥ*).[139] Ornaments and musical instruments were probably made to order, and some were probably displayed in the shop windows. The sale of certain articles was prohibited, as for example, beef could not be sold, nor was the sale of sesamum allowed, but that of mustard oil was permitted (*yathā tarhi tailam na vikretavyam māṁsaṁ na vikretavyam iti vy-apavriktas cha na vikrīyate 'vy apavriktam cha gāvaś cha sarshapāś cha vikrīyante*).[140]

130. V.2.79 p. 388.11.
131. II.1.32 p. 386.6.
132. I.1.1 p. 7.28.
133. V.3.88 p. 427.3.
134. V.4.135 p. 443.11.
135. I.1.9 p. 63.10.
136. V.1.19 p. 344.5,7 etc.
137. IV.1.78 p. 232.23.
138. V.3.99 p. 429.3.
139. p. 541.
140. I.1.4 p. 25.9—10.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Exchange and Barter :

An organised planning in the economic field could only be possible through a medium of exchange, so that people could have complete satisfaction in their requirements. In certain cases barter was also possible, as in the rural economy, where one product was exchanged for another. The thing given in exchange was called *nimāna*,[141] and one received for it, *nimeya*.[142] Commenting on the sūtra-*Saṁkhyāyā guṇasya nimāne mayaṭ* (V-2-47), which refers to the affixing of *mayaṭ* to numericals standing for the value of some part of a thing denoting another thing, Patañjali refers to the guiding principle in all barter transactions, namely, the invariable nature of the ratio. The valuation was determined on the basis of one portion of *nimeya* (the thing to be brought) with several portions of *nimāna* (the thing to be given in exchange). It is inapplicable in the case of *dvau yavānāṁ traya udaśvit iti*,[143] nor can the ratio apply to fractions, but only to an integral number, as for example, its inapplicability in the illustration—*dvau bhāgau yavānāṁ adhyardha udaśvitaḥ*.[144] The comparative value of the thing has to be taken into consideration for the application of the *mayaṭ* affix, like, *dvimayā yavā udaśvitaḥ*[145] which suggests that the exchange value of *udaśvit* was twice as much as that of a *yava*. The *mayaṭ* affix also indicates time or fold—as *dvimayā*,[146] sometimes qualifying the *nimāna* and sometimes the *nimeya*.

Barter transactions at that time were not confined to ordinary things of human need, but the principle extended even to bigger transactions. Both Pāṇini and Patañjali, have referred to *vasanārṇam* and *kambalārṇam*[147] pointing to the loan for a cloth of standard size, or that for a blanket of standard quality. The transactions relating to purchase and sale of animals were also arranged through barter, as for instance,

141. V.2.47 p. 382. 13.
142. ibid.
143. ibid.2.
144. *Kāśikā* p. 418.
145. ibid.
146. V.2.47 p. 382.13.
147. VI.1.89 p. 69.19.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

pañchabhir gobhiḥ krītaḥ pañchayuḥ.[148] One also finds a curious illustration of the purchase of a chariot for fiive *kroshṭrīs* (*pañchabhiḥ kroshṭribhiḥ krītaiḥ rathaiḥ pañchakroshṭribhī rathair iti*).[149] It is difficult to assess the value of a female jackal, unless the word *kroshṭrī* meant something valuable to be given in barter for a chariot. There are also references to measures of capacity which, when used in barter, had affixes denoting quantity, as for example, *dvi-śūrpa* or *tri-śūrpa*.[150] Patañjali refers to three persons in a transaction—the person who gives, the other who takes, and the third who watches the transaction (*tribhiḥ sākshād drishṭam bhavati yaś cha dadāti yasmai cha dīyate yaś cha upadrashṭā*).[151]

Coinage :

The comment on the Ārhīya section[152] refers to different types of coins. Most of these were in use in that period, and some could trace their origin to the Vedic times. The need for coins of different denominations and metals was to meet the economic pressure. Those mentioned in the *Mahābhāshya* include : *nishka*, *śatamāna*, *suvarṇa*, *śāṇa*, *kārshāpaṇa* with its lower denominations—*ardha* or half, *pāda*—a quarter, *māsha* with still lower denominations—*ardhamāsha*, *kākiṇī* and *ardhakākiṇī*; and *rūpa* which may have been a coin or a figure or symbol stamped on a coin. The value of *nishka*, a gold coin with a long history,[153] was never uniform. It equalled a *dināra*, of 32 small or 16 large *rattis*, or a *kārsha* or *suvarṇa* of 16 *māshas*, or a *pala* of 4 or 5 *suvarṇas*, or a large *pala* or *dināra*, variously reckoned at 108 or 150 *suvarṇas* or *māshas* or 16 drammas. It was also a weight of silver of 4 *suvarṇas*.[154]

148. I.2.44 p. 216.14.
149. VII.1.96 p. 273.15.
150. V.1.37 p. 350.23.
151. V.2.91 p. 389.14.
152. Ref. *Siddhanta Kaumudī*, Chap. XXXIII—for the collection of the *Sūtras* on '*Arhiya*' affixes.
153. *Vedic Index*, Vol. I, p. 454 and refs.
154. Manu VIII. 137; Cf. Monier-Williams : *Sanskrit—English Dictionary* p. 562, Col. 2.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Patañjali uses the word *naishkika* in the sense of deserving a *nishka*, as for instance, one deserving a hundred was called *śatikaḥ* and a thousand *sāhasraḥ*.[155] The individual wealth was also reckoned in terms of this coin (*na hi nishkadhanaḥ śatanishkadhanena spardhate*).[156] The quarter, known as *pādanishka*[157] is also mentioned in the *Mahābhāshya*.

The next coin *śatamāna* is noticed by Patañjali in his comment on the *sūtra*—*vibhāsha kārshā paṇasahasrābhyāṁ*,[158] which refers to the optional elision of *luk* after the words *kārshāpaṇa* and *sahasra*. *Suvarṇa* and *śātamāna* are also added when they are preceded by *adhyardha*, or they are members of a *dvigu* compound : like, *adhyardhaśatamānam*, *dviśatamānam*. The metal or value of this coin is not known, but, according to Manu,[159] it was a denomination of silver (*śatamānas tu rajataḥ*). The position of *suvarṇa*, mentioned in the same context, is equally doubtful. It was a coin, as well as a denomination of weight equal to 80 *guñjas* or 146 grains, according to Kauṭilya;[160] and required an additional *kākiṇī* (one fourth *māsha*) metal, to be added to it, as against loss in manufacture. In the time of Manu, a *suvarṇa* was one-fourth of a *nishka* (*chatuḥ suvarāko nishko vijñeyas tu pramāṇataḥ.*)[161]

A coin of lower denomination in ratio to *śatamāna* was *śāṇa*[162] which, according to the evidence of the *Mahābhārata* was 1/8 of the latter (*asṭau śānaḥ śatamānam vahanti*).[163] It appears that *nishka* and *suvarṇa* were gold coins, while *śatamāna* and *śāṇa* were probably of silver, as suggested by Manu. The copper coins in circulation were of different denominations.

Kārshāpaṇa was the most popular coin of different values. It was, probably, the standard money and its denominational value was implied in phrases like *śatena krītaṁ śatyam śātaka*

155. V.1.19 p. 344.19.
156. V.3.55 p. 414.2.
157. VI.3.56 p. 163.9.
158. V.1.29 p. 349.7—9.
159. VIII.137.
160. *Arthaśāstra* (Trans.) p. 90.
161. Op. cit.
162. V.1.35 p. 350.7—8.
163. III.10665.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

śatam iti[164] and *aikādaśam śatasahasram iti.*[165] According to Manu, it was synonymous with *paṇa* (*kārshāpaṇas tu vijñeyas tāmrikaḥ kārshikaḥ paṇaḥ*).[166] Its other name is *prati* or *pratika*, meaning 'purchased of a *kārshāpaṇa*' (*kārshāpaṇikaḥ kārshāpaṇiki pratikaḥ pratikī*).[167] The metal of this coin was not only copper, as mentioned by Manu, but it could also be of silver,[168] or black metal (iron or lead).[169] Its value or weight differed according to the nature of the metal (if of gold 16 *māshas*, silver 16 *paṇas*; and copper 80 *raktikas* or 176 grains).[170] Numismatics use this term to denote Punch-marked coins. Its lower denominations were—*ardha kārshāpaṇa*,[171] and *pāda*,[172] the quarter one which was distinct from a *pāda-nishka*.[173] Kauṭilya[174] also mentions a token coin—*ashṭa-bhāga*—1/8 of a *kārshāpaṇa* in value. Cunningham suggested[175] that the tail-end of the *kārshāpaṇa* coins was limited to half and quarter size only.

Māsha, as a *parimāṇa* or weight,[176] is distinguished from the type of pulse known by that name, and it is associated with *aksha* and *pāda*, the two other words denoting measures. Kauṭilya has classed[177] it as a copper coin, being 1/16 of a *kārshāpaṇa* in value, with its lower denominations—*ardhamāsha* which is also noticed in the Jātakas.[178] There were still lower denominations like *kākiṇī* and *ardhakākiṇī*. The latter is not directly referred to in the *Mahābhāshya*, but its use can be inferred from the reference to *adhyardhakākiṇikam*,[179] that is, one and

164. V.1.21 p. 346.8.
165. V.2.45 p. 380.17.
166. VIII.136.
167. V.1.24 p. 347.19—20.
168. *Majh. Nikāya* II. 163; *Ang. Nikāya* 1.250.
169. *Dhammapada Commentary* (P.T.S.) III.254.
170. Monier Williams—Op. cit. p. 276 Col. 3.
171. V.1.25 p. 347.18.
172. I.3.72 p. 293.5.
173. VI.3.56 p. 163.49.
174. Op. cit. p. 84.
175. *Coins of Ancient India*, p. 46.
176. I.2.45 p. 220.2.
177. Op. cit. p. 84.
178. III.448.
179. V.1.30 p. 350, 2.4.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

a half *kākiṇī*. Rhys-Davids suggested[180] that the monetary value of a *kākaṇikā* may be guessed at being 1/8 of a *kahāpaṇa*, as it occurs in a descending order where each succeeding coin marks half the value of the preceding one, that is, *kahāpaṇa, aḍḍha, pāda, māsaka, kākaṇikā,* followed by *mudhā* 'for nothing'. It appears that these lower denominations were both coins and weights.

The finds of silver and copper punch-marked coins have testified to the use of these coins, and the correctness of their weight as recorded in literature; but the total absence of gold coins is a strange phenomenon. These silver and copper coins are classified by Allan,[181] and class 2 coins of his catalogue are 1/2 *kārshāpaṇa* of an Indian standard, the usual weight varying between 25 and 26 grains; but those of class 3, presumably from a different part of India, are 2–3 grains higher than coins belonging to the preceding class. A single and double *kārshāpaṇa* coins, belonging to class IV type are not generalized for want of adequate specimens. The quarter *kārshāpaṇas*, known as *pādika,* are of a heavier standard weighing 14.4 and 14.9 grains, a slightly above Cunningham's theoretical *pādika* of 14.4 grains. He contended that the greater majority of silver coins of Ancient India were full *kārshāpaṇas*, halves and quarters being much rarer. Very small square coins (class 9), weighing from 2–3 grains are 1/16 *kārshāpaṇas* or *krishaṇalas*. Allan found it difficult to generalize on the basis of their weights, as they are not struck or cast so carefully, and secondly because of their depreciation in course of time; but attempt was made in this direction by Durga Prasad.[182] According to his contention, *kārshāpaṇas* weighed 80 *rattis* or 144 grains, but silver *kārshāpaṇas*, of equal value namely 32 *rattis* of weight were also minted, and called *raupyakārshāpaṇa*. He also noticed two varieties of copper *kārshāpaṇas* which are rare; and *ardhas, pādas, triṁśakas dvimāshakas* and *māshakas* of copper and silver were in his own cabinet.

180. *Pali Dictionary*, Part III, p. 30.
181. *Coins of Ancient India*, p. clxi.
182. JASB., Vol. 30, 1934—*Numismatic Supplement*, No. XLV.p.5f.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Viṁśatika and *triṁśatika*, mentioned by Patañjali,[183] can also be placed in this group. It is contended[184] that the two words refer to different types of coins—the former being of 100 *rattis* of copper and 40 *rattis* of silver; and the latter weighing 60 *rattis*. The evidence from the *Mahābhāshya* is cited to show that in times past, sixteen *māshas* made one *kārshāpaṇa*, and sixteen *palas* (phalas) made one *māshaśaṁvatyaḥ* (*purā-kalpa etad āsīt shoḍaśamāshāḥ kārshāpaṇaṁ shoḍaśa palāś cha māsha samvatyaḥ*).[185] This implication meant that a teacher was considering a *paṇa* of sixteen *māshas* as absolute and was probably acquainted with a *kārshāpaṇa* of twenty *māshas* in some locality. It was, therefore, suggested that the 16 *māshaka*, as well as the 20 *māshaka kārshāpaṇas* were in circulation at the same time. This suggestion cannot be accepted unless sufficient coins of these denominations are available to form a sound opinion on this matter.

Rūpa: The Sūtra *Rūpādāhataprasaṁsayoryap*,[186] meaning the affix *yap* comes in the sense of a *matup* after the word *rūpa* when *āhata* stamping and *praśaṁsā*—praise, are denoted, possibly refers to another type of coin. At another place Patañjali mentions *rūpatarka* examining a *kārshāpaṇa* (*paśyati rūpatarkaḥ kārshāpaṇam*).[187] It seems that he was the same as (*rūpadarśaka* of Kauṭilya's *Arthaśāstra*,[188] but D. R. Bhandarkar, citing *Mahāsopina Jātaka* suggested[189] that the word indicated the coin which was the subject of examination, though its exact denomination is unknown. This word should be differentiated from *rūpya*, which, as an adjective, may mean any type of coin with a figure (*rūpa*) stamped on it. In fact, according to the *Kāśikā*, *dināra*, *kedara* and *karshāpaṇa* had symbols impressed on them by means of striking a punch, and this process was called *āhata* (*ahataṁ rūpaṁ asya rūpyo rūpyaḥ kedāraḥ rūpyaṁ kārshāpaṇam*).[190] It is doubtful if the

183. V.1.24 p. 347.10.
184. JUPHS., Vol.. XI, pt. I, p. 74f.
185. I.2.64 p. 274.16.
186. V.2.120.
187. I.4.52 p. 337.12.
188. Op. cit. p. 69.
189. *Ancient Indian Numismatics* p. 132.
190 P. 432.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

gold coins were stamped, because the Punch marked coins are confined to silver and copper alone, and this type of coin, according to Allan,[191] was the sole silver currency of a certain period. It may, however, be assumed that *rūpa* was another type of coin, the metal being unknown, while *rūpya* denoted the stamping of the punches on coins.

Weights and Measures :

In the *Mahābhāshya* there are many references to different kinds of weights and measures, which were, probably, in use in that period. According to Patañjali, the weights never varied one way or the other (*droṇaḥ khāryaḍhakam iti naivādhike bhavanti na nyūne*).[192] They were uniformly used, as for instance, oil and ghee could be weighed in *khāri*, as well as in *droṇa* (*tailaṁ ghritaṁ iti khāryāṁ api bhavanti droṇe 'pi*).[193] The weights included : *āḍhaka*, *droṇa* and *khārī* in ascending order, besides a few minor ones. The former was ¼ of a *droṇa*, equivalent to 16 *kuḍavas* or nearly 7 lbs.—10 ozs. in weight. *Droṇa* was four times in weight to the *āḍhaka*, but *khārī* was a measure of grain = 16 *droṇas* or about 3 bushels. Grain weighing one *khārī* was enough for being sown in a limited plot of land.

Other weights mentioned are : *pala*, *māsha*,[194] *kārshāpaṇa*,[195] *kuḍava*,[196] and *śūrpa*.[197] Their weights and relations to one another are mentioned in the *Arthaśāstra*,[198] and in the *Manu*[199] and *Yājñavalkya*[200] *Smritis*. According to Manu, five *krishṇalas* or *raktikas* made one *māsha* (bean) and sixteen of these made one *suvarṇa*; four *suvarṇas* were equivalent to a *pala* or *nishka* and 10 *palas* made a *dharaṇa* of gold. The above

191. Op. cit. p. clx.
192. I.1.72 p. 184.17.
193. ibid. 1.19.
194. I.2.45 p. 220.2.
195. I.2.64 p. 247.16.
196. V.2.37 p. 378.13.
197. V.1.20 p. 346.4.
198. Chapter XIX.
199. VIII. 134f.
200. I.361 f.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ratio was applied to gold and copper only. For silver, 2 *krishnalas* or *raktikas* = 1 *māsha*; 16 *māshas* = 1 *dharaṇa* or *purāna*, and 10 *dharaṇas* = 1 *śatamāna* (pala). A *kārsha* of copper was a *kārshāpaṇa* or *paṇa*. The weights have been analysed by several scholars,[201] on the basis of these original sources. According to these, a *māsha* weighed about 17 grains, the silver *kārshāpaṇa* was equivalent to 16 *paṇas* or 1280 *kowries*, but the copper one equalled 80 *raktikas* or about 176 grains.

Kuḍava and *śūrpa* were other denominations of weight. The former was a measure of grain, or of wood or of iron etc. equivalent to ¼ of a *prastha*. It is described as a measure of capacity also, containing 12 *prakritis* or handfuls in a vessel four fingers wide and as many deep.[202] This weight is noticed in the *Mahābhārata*,[203] as well as in Sanskrit Buddhist literature. *Śūrpa* was a measure of two *droṇas*. Patañjali mentions *adhyardha śūrpa*,[204] which shows that there was room for a fractional weight also. Patañjali has also referred to *tailamātra* and *ghritamātra*[205] suggesting special pots for measuring ghee and oil, but their capacity is unknown.

Measurements : These refer to time and space, and include *aksha*, *pāda*,[206] *aratni*,[207] *prādeśa*,[208] *vitasti* and *dishṭi*.[209] The *Arthaśāstra* of Kauṭilya and *Manusmriti* furnish detailed information on these as well.[210] *Aksha* was equivalent to 104 *aṅgulas*, *pāda* was 12 or 15 fingers in breadth or ½–⅓ or 2/7 of a *prakrama*,[211] and it is noticed in the *Śatapatha Brāhmaṇa*[212] also. *Aratni* was a cubit of the middle length from the elbow

201. Colebrooke : *Indian Weights and Measures*, Trans. A.S.B. 1801, p. 95f; L.D. Barnett : *Antiquities of India*, p. 206 f; Prannath : *Economic Condition of Ancient India* pp. 71 ff.
202. Monier Williams : Op. cit. p. 239.
203. XIV.2722.
204. I.1.23 p. 82.19.
205. I.1.56 p. 138.18.
206. I.2.45 p. 220.2.
207. I.1.14 p. 25.5.
208. I.4.84 p. 346.23.
209. V.2.37 p. 378.13.
210. Chap. XX, I.64.
211. VI.1.172 p. 107.13.
212. Cf. *Vedic Index*, Vol. I. p. 516.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

to the tip of the middle length. *Prādeśa* was a measure of 12 *aṅgulas* and it covered the span of the thumb and forefinger.[213] *Vitasti* was a particular measure of length, defined either as a long span between the external thumb and the little finger, or as the distance between the wrist and the tip of the fingers, said to be 12 *aṅgulas* or about 9 inches. It was also a Vedic measure mentioned in the *Śatapatha Brāhmaṇa* and the *Grihya Sūtra*.[214]

We have already referred to different types of weights mentioned by Kauṭilya and Manu. They have noticed several kinds of measurements and their proportions to one another. According to Kauṭilya,[215] 12 *aṅgulas* equalled 1 *vitasti*; 2 *vitastis* = 1 *aratni*; 192 *aṅgulas* = 1 *daṇḍa*, 10 *daṇḍas* = 1 *rajju*; and 2 *rajjus* = 1 *pardeśa*. Patañjali also refers to *rajju*[216] or rope, and *yojana*[217] which, according to Kauṭilya, equalled 4 *krośas*.

Labour :

It is another economic phenomenon which needs consideration. Patañjali refers to a labourer working on five, six or ten coins (*pañchakamāsikaḥ, shaṭkamāsikaḥ* and *daśakamāsikaḥ*),[218] probably *kārshāpaṇa* a month. There is another reference to a servant working until the cow, promised as his wages, was given to him. He was known as *āgavīnaḥ karmakāraḥ*).[219] Sometimes the labourers worked in a team, and the physical incapacity of one did not stand in the way (*yo 'yaṁ durbalaḥ san balavadbhiḥ saha bhāram vahati*).[220] Clever workers were known as *ushṇaka* and lazy ones were called *sītaka* (*yaḥ sītaṁ karoti sa sītako yo yoshṇam karoti sa ushṇakaḥ*).[221] Unfortunately, there is no reference to labour problems, like, the

213. ibid, Vol. II, p. 50.
214. Monier Williams : Op. cit. p. 962, Col. 3.
215. Op. cit. p. 117f.
216. I.1.44 p. 110.4.
217. II.3.28 p. 455.13.
218. V.4.116 p. 442.19.
219. V.2.14 p. 374.13.
220. I.3.1 p. 273.22.
221. V.2.74 p. 387.5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

unwillingness on the part of employers to give more to the employees, and extra or double wages, or forced labour, which we find in later Buddhist literature.[222]

Communications :

Facilities for transport, means of communications, particularly the types of carriages, and travelling in company, are other interesting items of economic life. In early times there were lines of communication connecting the North with the South-West, from Sāvatthī (Śrāvastī) to Paitthāna, with halting places at Ujjenī, Gonaḍḍha, Vidisā, Kośāmbī and Sāketa; and from North to the South-East, Sāvatthi (Śrāvastī) to Rājagaha (Rājagiri); and from East to West on which route boats plied for hire.[223] Traders undertook long inland trips from Videha to Gandhāra, and from Magadha to Sovīra; from Bharukachcha round the coast to Burma; and from Banaras down the river to its mouth, and then on to Burma; and also from Champā to the same destination.[224] With this much of information as the background, it is not surprising to find in the *Mahābhāshya* references to lines of communication connecting different centres in Madhyadeśa. We have also referred to certain other phenomenon pointing to the distance between Ujjayinī and Māhiṣmatī. Patañjali refers to the movement of people, from one village to another and enquiring the way (*grāmāntaraṁ gamishyāmi panthānam me bhavān upadiśatu iti*).[225] The travellers also trod on forest roads (*kāntāra pathika*), as well as on water and land (*vāripathika, sthalapathika*).[226] Streets for carriage drive were called *rathyā*.[227] An agreeable traveller in company was *pathipriya*,[228] and generally travelling was done in caravans—*śakaṭasārtha*[229] with a

222. *Sadd. Pun.* III.125; IV.105.9; IV.17.
223. *Vinaya* I.81. III.401.
224. Rhys Davids : *Buddhist India* p. 104.
225. I.1.49 p. 118.22.
226. V.1.77 p. 358.22.
227. V.1.6 p. 339.5.
228. VI.4.204 p. 116.21.
229. III.2.115 p. 120.21.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

view to avoiding risks which were inevitable when travellin alone. Even then sometimes the caravan lost its way, or wa decoyed by robbers. These facts are not mentioned by Patañ jali, but they are noticed in later literature.[230] Going in carriage was very common (*rathikān upatishṭhate*).[231] Horses camels, and even asses were used in carts (*āśvaratham aushṭra ratham* and *gardabharatham*).[232] People also used a she elephant (*ārohayati hastī sthalam manushyān*).[223]

Banking :

Credit was playing an important part in the economic life The money lender was known as *prayojaka*.[234] Interest, paid over and above the principal, was called *vriddhi*. *Patañjal* mentions *pañchavriddhi*,[235] probably five per cent interest According to *Vāsishṭha Dharmaśāstra*, quoted by Manu,[236] the rate of interest was 1¼ per cent. It is, however, uncertain if the one mentioned by Patañjali, is monthly or yearly. Interesting data on banking are furnished by the later Buddhist litera ture,[237] which refers to the negotiator of a loan (*Insādhaka*) for the borrower (*Inagāhaka*), the harassment of debt (*Inaṭṭā*) and release from it (*Inamokkhā*), which we also notice in the *Jātakas*.[238] The *Saddharma Puṇḍarīka*[239] calls money lending (*yogaprayoga*), and interest (*prayoga*). There is no other reference in the *Mahābhāshya* to banking details.

We have discussed particularly all the aspects of economic life in detail, the professions of the *pañcha-kāruki*, the five village artisans *kulāla*, *karmāra*, *vardhakin*, *nāpita* and *rajaka* with their separate functions; workers in metal, especially gold smiths, and blacksmiths; masons and architects; domestic ser-

230. *Lalitavistara*, XV. p. 227.21.
231. I.3.25 p. 281.7.
232. IV.3.120 p. 318.19.
233. VIII.I.56 p. 378.17.
234. III.1.26 p. 36.8.
235. V.1.47 p. 351.12.
236. S.B.E. Vol. 25 p. xxxix; VIII.140.
237. *Milindapañha*, pp. 365, 315.
238. IV.280; V.239.
239. IV.103; IV.7.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ants, cooks and confectioners; and certain wild professions, ke, those of the fowler and the fisherman; and some low rofessions. The subject relating to agriculture and husandry is considered in detail with reference to the division of oldings, preparations and methods of sowing, which varied ccording to seasons and crops; and the amount of seed needed. ipening, reaping and threshing followed in the usual course, nd the use of agricultural labour was a necessity, especially n big holdings. Grain was stored in big jars. In this connecion we also mentioned different crops. Husbandry or the rofession of cattle rearing was closely associated with land, nd cows and sheep were reared.. Merchandise being a compreensive subject, we considered the position of the vendor and he vendee, trade stipulations and negotiations in a transaction nd the role of the broker. We also mentioned articles of trade, oticed in the *Mahābhāshya*. Such a developed economic life ecessarily involved exchange, barter and the intensive use of oinage. A good many types of coins, mentioned in the *Mahābhāshya*, can be identified with the Punch-marked coins, because their weights agree. Weights and measures are also oticed. Lastly, we referred to means of communication, and anking, with reference to the position of the creditor and the ate of interest charged by him. The data present a true icture of the economic life in that period.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER VI

EDUCATIONAL LIFE

The evidence afforded by the *Mahābhāshya*, on this aspec of India life is equally important and interesting. In the Pream ble to his work, Patañjali mentions in detail the objects under lying the study of grammar which are the protection of th Vedas, and the utilization of learning in various ways. Th aims of study for seeking the truth, and acquiring knowledg of different subjects, methods employed—both deductive an inductive, place and time of study, relations between the precep tor and the pupil, unworthy students and harsh teachers, type of educational institutions named after the teachers, writing female education, and other miscellaneous subjects are men tioned by the Bhāshyakāra either in comments or by way o illustrations. The material, provided by this work, is compre hensive enough for us to form an estimate of the then prevailin system. Patañjali has presented the picture correctly, sinc he did not fail to mention the shortcomings as well. Here i may be interesting to find Patañjali's reference to the gramma tical accuracy in the popular sphere, as one notices in the typica illustration in his gloss to Vārttika on II.4.56. It describe a dialogue between a grammarian and a coachman, and th latter points to the correctness of a grammatical formation This may be a solitary instance, because the Bhāshyakār wrote his work for the *Śishṭas* at a time when grammatica studies were being neglected, and there was the need for explain ing and illuminating the sutras of Pāṇini.

Objects of Study :

Patañjali devotes a good portion of the first Pāda, in th first Āhṇika of the first Chapter of the *Mahābhāshya*, to th study of grammar, and its necessity, but he also makes certai remarks on the objects of study. No doubt, grammatical stud was necessary for the protection of the Vedas (*rakshārtha vedānāṁ adhyeyaṃ vyākaraṇaṁ*),[1] but it was also helpful i

1. I.1.1 p. 1.15

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

other spheres, as for example, in grasping the etymology of words, their formations, inflections and modifications (*vipariṇamayitum*).[2] It was obligatory for a Brāhmaṇa to study grammar as one of the six members of Vedic studies (*Brāhmaṇena nishkārano dharmaḥ shaḍaṅgo vedo 'dheyeyojñeya iti*),[3] with a view to avoiding the use of corrupt words (*dushṭāṇśabdān mā prayukshmahīty adhyeyaṁ vyākaraṇam*).[4] The other reasons enumerated for this study are : for proper case endings of the Prayāja hymns (*savikbhatikāḥ śakyāh kartum*),[5] it being compulsory for sacrificial priests (*ā-ritvijīnaḥ syām*)[6], and finally for communion with God (*mahatā devena naḥ sāmyaṁ yathā syāt*).[7] It is also suggested that as the words of the Vedas, if studied systematically, bear fruit, so he, who uses the words grammatically obtains religious felicity (*yathā vedaśabdā niyamapūrvam adhītaḥ phalavanto bhavanty evaṁ yaḥ śāstra pūrvam śabdān prayuṅkte so 'bhyudayena yujyata iti*).[8] The objects underlying the study of *śabdānuśāsana*—the grammar are : preservation (*rakshā*), adaptation to circumstances (*ūha*), doctrine (*āgama*), quick understanding (*laghu*), and the removal of confusion or doubts (*asaṁdeha*).[9]

This study was also made from the utilitarian (*laukika*) point of view, namely, to prepare a Brāhmaṇa boy for properly discharging his duties in places where required. The ultimate end of all was to seek the highest knowledge, as one finds in the *Brihadāraṇyaka Upanishad*.[10] According to the Bhāshyakāra, knowledge could be perfected by receiving instruction (*āgamakāla*), assimilation (*svādhyāya*), teaching (*pravachana*), and lastly, by practice (*vyavahāra*).[11] This shows that mere study with the teacher was not enough, but perfection needed constant study, and in different circumstances. It

2. ibid. 18.
3. ibid. 18.19.
4. ibid. p. 2.13.
5. ibid. p. 3.11.
6. ibid. 13.
7. ibid. 22.
8. ibid. p. 10.23.
9. ibid. p. 1.14.
10. IV.4.21.
11. I.1.1 p. 6.1.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

was also necessary for householders to acquire learning to be able to win a position in society. Thus, a pupil running away from his teacher's place without fulfilling his terms of residence was looked down upon as *khaṭvārūḍha*,[12] an iniquitous person who wished to use a bedstead during his period of studentship. After completing his education, the student had a bath and finally sought the permission of his preceptor to enter the life of a householder (*adhītya snātvā gurubhir anujñatena khaṭvāroḍhavyā*).[13] It is clear that education was a necessity, and its ideal was not merely to seek the ultimate truth by attaining knowledge, but also to equip oneself for faithfully living the life of a householder.

Subjects of Study :

Some of the subjects were particularly meant for the Brāhmaṇas, a few for the Kshatriyas, but others could be studied universally by the *dvijas*. A Brāhmaṇa boy was expected to study and read Dharma, six Aṅgas and Vedas without any special occasion (*brāhmaṇena nishkārano dharmaḥ shaḍaṅgo vedo 'dhyeyo jñeya iti*),[14] but the principal subject was grammar (*pradhānaṁ cha shaṭsvaṅgeshu vyākaraṇam*). Patañjali refers to the ancient custom amongst Brāhmaṇas of studying grammar after the time of "the sacrament of the holy thread" (*purākalpa etad āsīt saṁskārottara-kālaṁ Brāhmaṇā vyākaraṇaṁ sma adhīyate*).[15] The instruction in Vedic words was imparted to them only when they could understand the places of utterance, and internal and external efforts (involved in the production of sound), and articulated sounds (*tebhyas tatra sthānakaraṇānupradānajñebhyo vaidikāḥ śabdā upadiśyante tad adyatve na tathā vedam adhītya tvaritā vaktāro bhavanti*).[16] Later on, the position was somewhat changed and the study of grammar was considered redundant (*anarthakaṁ vyākaraṇam iti*), with the result that the *Āchārya* (Pāṇini) had to write his work with a view to stress its need, (*tebhya evaṁ viprati-*

12. II.1.16 p. 384.10.
13. ibid.11.
14. I.1.1 p. 1.19.
15. I.1.1 p. 5.7.
16. ibid. 7-9

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
pannabuddhibhyo 'dhyetribhya āchārya idaṁ śāstraṁ anvāchashṭe).[17]

A study of the Vedas included all the four, with six *Aṅgas*, and their mystical (secret) treatises, *śākhāas* of *Yajurveda*, the *Sāmaveda* with its thousand paths (*chatvāro vedaḥ saṅgah sarahasya bahudhā vibhinnā ekaśatam adhvaryuśākhāḥ sahasravartmā sāmaveda*), the sacred traditions of the *Bāhvrichas* (*ekaviṁśatidhā bāhy-richyaṁ*) the *Atharvaveda* with nine branches (*navadhātharvaṇo vedo*), treatises on dialogues, or the science of logic (*vākovākyam*), Epics, historical legends (*itihāsa*), Purāṇas and the science of medicine (*vaidyakam*).[18] In another reference, Patañjali also refers to texts, handed down by repetition from the Atharvaveda (*atharvaṇa āmnāyaḥ*).[19] There are also references to a work called *Saṁgraha*, Metrics (*Chandah śāstra*)[20] and *Dharmaśāstra*.[21] The study of Astrology was made with measurements, and there are references to *kāla*—time, and *muhūrta*—a particular division of time (*sakāshṭham jyotisham adhīte—sakālaṁ samuhūrtam*).[22] A comparative study of all doctrines (*sarvatantra*) is also *mentioned*.[23] Patañjali refers to Brāhmanīs studying *kāśakitsna* doctrine and were accordingly known *kāśakitsnim adhīte kāsakritsna Brāhmaṇi*.[24] In the same way, students reading *Sumanottara* and *Vāsavadattā* were called *Saumanottarika* and *Vāsavadattika*, but one doubts if the reading of these stories could confer a different class of studentship. It could only imply that there was room for non-serious studies as well. In this comment on the sūtra *Chhandobrāhmaṇāni cha tadvishayāni*), meaning that the affix denoting the 'announcer' has the force of 'one who studies' or 'one who knows' when added to a Veda—Text or *Brāhmaṇas*; and a *prokta* affix could only be added to a Veda or a *Brāhmāṇa*, when an *adheyeti* or *vedetri* affix follows it',

17. ibid. 17.
18. I.1.1 p. 9.21.23.
19. IV.3.131 p. 320.9.
20. I.2.32 p. 208.19.
21. I.2.64 p. 242.25.
22. VI.3.79. p. 170-17.
23. IV.2.60 p. 284.12.
24. IV.1.14; p. 206.9.
25. IV.2.60 p. 284.12.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Patañjali mentions[26] the study of the Vedas, as announced by Kroḍa, Kaṅkata, Muda, Pippalāda; the *Kalpa* texts announced by Kaśyapa or Kuśika, and other subjects. *Paiṅgi* was also read, along with the old *Kalpas* of Kāśyapins, Kauśikins and Āruṇaparāji, as suggested by Maxmüller,[27] and old *Sūtras* including those of the Pārāśarins, Śailālins, Karmandins and Krāśvins.

Besides popular studies including narratives (*ākhyāyika*), historical legends, Purāṇas and tales like those of Yava-krīta, Priyaṅgu, Yayāti, Vāsavadattā and Sumanottarā,[28] there was, probably, some training in other subjects, like *Vāyasavidyā*—the science of augury from observing crows, chiromancy etc. (*aṅgavidyā*),and the science of animals (*golakshaṇa—aśva-lakshaṇa*).[29] *Kshātra vidyā, Dhārmavidyā.*[30] Juristic studies and *Traividyā* were not neglected, and Patañjali also refers to training given in archery (*dhanushi śikshate*).[31] It is interesting to learn that a person belonging to a higher caste, even though degraded, was entitled to the study of the Vedas (*Yadi tarhi nipātanāny apy evam jātiyakāni bhavanti śrotriyamaś chhando 'dhīte*).[32]

Despite the study of other subjects, the importance of grammar was immense, and Patañjali contemptuously refers to a bad grammarian (*vaiyākaraṇapāśa*).[33] This fact is also evident from the growth of grammatical literature between the time of Pāṇini and Patañjali. The latter refers[34] to four land marks in the history of grammar, represented by the schools of the four Āchāryas : Āpiśala, Pāṇini, Vyāḍi and Gautama, probably in chronological order. He also mentions the grammarians of the following schools—Bhāradvājīya,[35] Saunāga,[36]

26. IV.2.66 p. 286.12.
27. *His. Anc. San. Lit.* p. 364, note.
28. IV.2.60, p. 284.7-9.
29. ibid. 2.
30. ibid. 6.
31. I.3.21 p. 280.8.
32. III.1.122 p. 87.8.
33. V.3.47 p. 411.6.
34. VI.2.36 p. 125.12.
35. I.1.20 p. 73.26
36. II.2.18 p. 416.15.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kuṇaravāḍava[37] and Sauryabhāgavata.[38] All the schools lay emphasis on grammatical studies preceding initiation into the Vedas.

Place and Time of Study :

These varied according to the circumstances and nature of studies. Patañjali refers to *gurukula* or the 'teacher's house', where the pupils were always under the canopy of the preceptor to protect them (*guruṇā śishyas chhatravachchādyaḥ śishyeṇa cha guruś chhatravat paripālyaḥ*).[39] Yājñavalkya also enjoins a *naishṭhika Brāhmaṇa*—a celibate all his life, to live with his Āchārya, and in the absence of the latter with his son, or wife, or even fire.[40] The Bhāshyakāra also refers to an unsteady pupil—known as *tīrthakāka* who, like a crow, wandered from teacher to teacher (*yo gurukulaṁ gatvā na chiraṁtisṭhati sa uchyate tīrthakāka iti*).[41] There are references to pupils coming from teacher's place (*aupādhyāyakam* or *āchāryakam*)[42] which may imply that they were residing with him. The boarders were known as *ante-vāsin*,[43] and the teacher, providing lodging, was called *ante-guru*.[44] Patañjali also refers to *daṇḍamāṇavaka*—staff pupils belonging to different schools, as for example, *Kāṇva-daṇḍa-māṇavakaḥ* and *Dākshā-daṇḍa-māṇavakaḥ*,[45] who were probably day scholars. *Daṇḍa* or staff was the common mark of pupilage, indicating the school to which the pupils belonged. Sometimes this mark of pupilage was associated with a particular region, as for instance, *Pañchāla-māṇavakāḥ*).[46] It was, really the name and fame of the teacher that attracted students from different places. A teacher, approached from a distance of a hundred *yojanas*, was known as *yaujana*

37. III.2.14 p. 100.8.
38. VI.2.106 p. 421.13.
39. IV.2.62 p. 333.1.
40. II.49.
41. II.1.42 p. 391.7.
42. IV.2.104 p. 295.19.
43. IV.3.104 p. 315.22.
44. VI.3.10 p. 145.16.
45. IV.2.102 p. 297.5.
46. IV.1.165 p. 267.9.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

śatiko guru (*yojanaśatād abhigamanam arhati*).[47] There is no information on the question of fees, but it was charged in some form; and in certain cases, probably, paid in advance.[48] Sometimes it was the maternal uncle (*mātulaka*) who imparted instructions to the nephew (*upādhyāyasya śishyo mātulasya bhāgineya*).[49]

The time of study differed according to the age, and circumstances. The initiation started early in spring (*vasanto 'dhyayanam*),[50] as is the practice even now in India, but in the light of the *Kāśikā* it can be suggested that Patañjali was referring to the study of literature dealing with Vasanta (*vāsantikaḥ*).[51] As a rule, students studied in the day time, but there are references to studious ones working at night as well (*imakābhyām chhātrābhyāṁ rātrir adhītā atho ābhyām ahar apy adhītam*).[52] The Bhāshyakāra also mentions a student studying in a quiet place at night after protecting the light from the wind (*tathākārīsho 'gnir nivāta ekānte suprajvalito 'dhyayanam prayojayati*).[53] Light was produced by burning dried cow-dung (*kārīsha*) and it was necessary to sit in a quiet corner, lest the strong wind might cause fire in the hut. Though there are many references[54] to lambs in the *Mahābhāshya*, the pupils had, perhaps, no money to pay for the oil.

Methods of Study :

The methods, too, varied according to the subjects, as for example, the rote one was most suitable in Vedic studies. Pāṇini, in his Sūtra *Śrotriyaṁś chhando'dhīte*,[55] has referred to the Śrotriyas, called Brāhmaṇas in the *Kāśikā*, who learnt by heart the Chhandas or Vedas. In this connection, Patañjali

47. V.1.74 p. 308.17
48. *Milindapañha* p. 1.
49. III.3.18 p. 145.1.
50. IV.2.63 p. 284.21.
51. p. 308.
52. II.4.32 p. 481.10.
53. III.1.26 p. 33.8.
54. I.1.49 p. 119.9; II.1.1 p. 359.6 etc.
55. V.2.84.
56. II.1.2 p. 376.7.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

mentions reading aloud *uchchair adhīyāna nīchair adhīyāna*). This was done according to the prescribed rules (*upayukta māṇavakā ity uchyante va ete niyamapūrvakam adhītavanto bhavanti*).[57] The Āchārya taught his pupils in a friendly way (*tad āchāryaḥ suhridbhūtvāny āchashate*).[58] As pointed out by Patañjali, the Vedic scholar recited verses beginning with *śaṁ*, a term expressing auspiciousness, in order of Sections (*prapāṭhaka*) after uttering the sacred syllable *Oṁ* (*oṁ ity uktvā vrittāntaśaḥ śam ity evamādīñ sabdān paṭhanti*).[59] From this, one gets the impression that the Vedic scholars were grown up and had a firm grounding in grammar which, in Patañjali's time, preceded Vedic studies. This enabled them to follow with ease the Vedic recensions in the light of the preceptor's comments rather than exclusively committing verses to memory without properly understanding them. The earlier method, however, was not discouraged. Recitation, popularly known as *nipāṭha*,[60] was done in company (*vyatipāṭha*).[61] Doubts if any, were removed by the commentary or interpretation of the teacher (*vyākhyānato viśeshapratipattir na hi samdehād alakshaṇam iti nityaparyāyavāchino grahaṇam iti vyākhyāsyāmaḥ*).[62] The ruling or explanation, given by the teacher, was binding (*āchāryapravrittir jñāpayati*).[63]

It is interesting to find emphasis laid on pronunciation and recitation (*vadāvada*).[64] Those reading clearly were called *sādhvadhyāyin*, but others, rather slow, were known as *vilambitādhyāyin*.[65] There were some reciting with a sweet voice, like an Indian cuckoo (*kokilābhivyāhārī*).[66] Patañjali also mentions the preceptor slapping the young pupil for wrong pronunciation (*ya udātte kartavye 'nudāttaṁ karoti khaṇḍikopā-*

57. I.4.29 p. 329.11.
58. II.4.32 p. 481.3.
59. I.1.1 p. 5.6f.
60. VII.29 p. 283.8.
61. I.3.15 p. 278.24.
62. I.1.1 p. 6.27-28.
63. I.1.2 p. 15.25.
64. VI.1.12 p. 17.6.
65. VI.2.80 p. 131.25.
66. ibid. 21.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

dhyāyas tasmai chapetaṁ dadāti).[67] A *khaṇḍika upādhyāya* taught only those pupils who learnt section by section, and, it seems, he had to manage with comparatively young boys who could be slapped but not the older ones who were taught in a friendly manner.

There is no reference to examination in texts, but it is probably implied in the two sūtras of Pāṇini—*Karmādhyayane vrittam* and *Bahvachpūrvapadāt ṭhach*.[68] The two sūtras explain the use of the affix *ṭhak* in the sense of this is his act occurring in study, after a word in the first case in construction, if such word is an action (*karma*) which occurred (*vrittam*) in study (*adhyayana*); or according to the next *sūtra*, in the sense of 'this is whose act occurring in study after a compound having a polysyllabic word as a prior member.' Explaining this further, the *Kāśika* classifies[69] students on the basis of errors, committed in recitation at the time of the examination (*yasya adhyayane niyuktasya parīkshākāle paṭhataḥ*), as for instance, *aikanyika*, committing only one mistake; *dvaiyanyika* two mistakes; and *traiyanyika* three mistakes. But there were some who committed twelve mistakes (*dvādaśānyika*); and it needed a good many recitations to avoid lapses in pronunciation. The other sūtra—*Saṁkhyāyāḥ samjñāsaṁghasūtrādhyayaneshu*,[70] referring to the affixes under V.1.182, connoting a word which signified a numeral in the sense of 'this is its measure', when the word, so formed, means 'a name, multitude, a book, or a fixed way and method of study', mentions the number of times a subject was studied, as for example, five times (*adhyayane pañchako 'dhītaḥ*).[71] This point is not stressed by Patañjali.

In another Sūtra *tad adhte tad Veda*,[72] which refers to the use of the affix *aṇ* after a word, denoting 'some subject of study', in the sense of 'who has studied that' or 'who under-

67. I.1.1 p. 41.23-24.
68. IV.4.63 & 64.
69. p. 367.
70. V.1.58.
71. *Kāśikā* p. 392.
72. IV.2.59.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

stands that', the Bhāshyakāra in his gloss has clarified it by pointing out that *adhīte* refers to studies depending on memory—where the rote system was adopted. He calls such a pupil *sampāṭham paṭhati*[73] viz. one who simply commits the texts to memory without understanding the meaning. The other way was by grasping the contents, rather than letters in recitation (*kaśchich cha vetti na cha sampāṭham paṭhati*). It is, therefore, clear that there was room for proper thinking and understanding, commended earlier by Yāska[74] in his *Nirukta*, who compared cramming like dry logs of wood on an extinguished fire which can never illuminate.

Relations between the Preceptor and the Pupil :

The relations between the two were cordial, but failings on both sides were not wanting. The academic relations, more filial in nature, commenced when the preceptor, seriously upholding the sanctity of learning, started his instructions with Kuśa grass in his hand, and at an auspicious moment facing the east. The pupil was required to acquire the affection of his teacher for his own welfare, both in this world and in the life after (*ye tāvad ete guru—śuśrushavo nāma te 'pi svabhūtyartham eva pravartante pāralaukikam cha no bhavishyati iha cha naḥ prīto gurur adhyāpayishyati iti*).[75] The *Smritis* also enjoin upon the pupil to show reverence towards his preceptor. According to Yājñavalkya,[76] he should serve or worship the preceptor for the sake of learning, and be attentive, while Manu has prescribed[77] service to the teacher, both as a student obedient to him, and even after the period of studentship. At another place, Patañjali refers to a pupil living in the village for the sake of his preceptor and his learning (*grāme gurunimittam vasāmaḥ—adhyayananimittam vasāma iti*).[78]

73. IV.2.59 p. 283.10.
74. ibid. 10-11.
75. III.1.26 p. 36.1.2
76. II.26.
77. II.71, 72.
78. I.1.57 p. 148.22.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

With begging bowl in his hands, the pupil went out on rounds (*kamaṇḍalu pāṇim chhātram adrākshī iti*),[79] to the householders for food and other necessities (*upādhyāyasya śishyo yājyakulāni gatvāgrāsanādini labhate*).[80] According to Yājñavalkya, the pupil presented his alms to the preceptor (*labdhaṁ tasmai nivedayet*).[81] Some undesirables also stayed with the teacher. Patañjali refers to such pupils, studying the work of Pāṇini for the sake of securing boiled rice (*odana-pāṇinīyāḥ*), but the Rauḍhīyas were desirous of getting ghee (*ghrita-rauḍhīyah*), and the Chārāyaṇīyās stayed for blankets (*kambala chārāyaṇīyaḥ*).[82] These may have been the nick-names of those respective schools, but there were cases of students with little desire for learning, and they occasionally played truant. They tried to avoid their presence, but, when noticed by the teacher, they were discomfited (*katham upādhyā-yād antardhatta iti paśyaty ayaṁ yadi mām upādhyāyaḥ paśyati dhruvam prekshṇam upā lambho veti*).[83] Such a thing was discouraged. The pupil with a smile looked beautiful (*hasanaṁ chhātrasya śobhanam*).[84] Yājñavalkya prescribes[85] the following qualities in a student who should be taught according to Dharma : He should be grateful, non-hating, intelligent, pure, healthy, non-envious, honest, energetic, kind-red, and should either impart knowledge or make a present of money. These qualities seemed necessary for a better under-standing between the Preceptor and the Pupil.

In cases of students committing errors, or for wilful de-fault, the teacher exercised his authority of punishing him for the welfare of the latter : (*sāmritaiḥ pāṇibhir ghnanti guravo na vishokshitaiḥlāḍanāśrāyiṇo doshās tāḍanāśrāyino guṇāḥ*).[86] Sometimes the teacher was harsh and was known as *dāruṇā-*

79. I.4.84 p. 347.17.
80. I.1.55 p. 133.25.
81. II.27.
82. I.1.73 p. 190.2.
83. I.4.28 p. 329.2.
84. III.1.94 p. 80.19.
85. I.28. *Kritajñ-ādrohi medhāvī suchikalyānasūchakaḥ adhyāpyaḥ sādhuśaktāptasvārthadā dharmatas tv ime.*
86. VIII.1.8 p. 367.12-13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

dhyāpaka, but a well-disposed one was called *śobhano'dhyāpaka*.[87] An excellent or superior teacher was designated *kāsṭhādhyāpaka*.[88] The pupils were also known according to their talents and disposition, as for example, a fiery boy (*agnirmāṇavaka*),[89] a talkative one (*śabdakāry ayam māṇāvaka*),[90] and a wicked pupil (*māṇavaka jaṭilakābhirūpa*), in contrast to a harsh teacher (*jaṭilakādhyāpaka*).[91] These may be extreme cases, but generally the teacher was friendly and well-disposed towards his pupils. Despite the offering of equal opportunities, the results varied according to the intelligence of the pupils (*samānam īhamānānām adhīyānānāṁ cha kechid arthair yujyante 'pare na*).[92]

The *Mahābhāshya* also refers to the wife of the teacher (*upādhyāyi*)[93] or (*upādhyāyanī*),[94] but there is no reference to the relation that existed between her and the pupil. As a member of the family, the pupil was expected to pay her equal reverence. Patañjali does not mention the qualities necessary in a teacher and his pupil as we find in the *Miliṅdapañha*,[95] nor is there any reference to hardships connected with student's life which, too, are mentioned in Buddhist literature.[96] He has classed the teachers into : *Āchārya*,[97] *Guru*,[98] *Sikshaka*[99] and *Upādhyāya*.[100] Though they appear to be synonymous there was, according to the *Smriti* literature, some difference in their respective functions. *Yājñavalkya*[101] distinguishes the two

87. VIII.1.67 p. 379.19.
88. VIII.1.68 p. 380.13.
89. VIII.1.12 p. 368.17.
90. I.1.1 p. 1.13.
91. I.2.32 p. 209.20, 21.
92. I.1.5 p. 31.22.
93. III.2.21 p. 147.20.
94. IV.1.49 p. 220.21.
95. p. 94.
96. ibid., p. 315; *Mahāvagga* I.25-26.
97. IV.3.131 p. 320.9.
98. I.2.32 p. 208.19.
99. I.2.64 p. 242.25.
100. VI.3.79 p. 170.17.
101. I.34. *sa gurur yaḥ kriyāḥ kritvā vedam asmai prayachchhati upanīya dadad vedam āchāryaḥ sa udāhritaḥ.*

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

terms, *Guru* and *Āchārya*; the former performed all the ceremonies even before the birth of the child till his initiation, but the latter initiated him into Vedic studies after performing the *Upanayana* ceremony. The position of the *Upādhyāya* was different. According to the *Yājñavalkya smriti*,[102] he taught only a portion (*khaṅḍa*), but, as Manu[103] suggests, for his livelihood (*vrittyarthaṃ*). The status of the *Śikshaka* appears to be analogous. The pupils were both day scholars, and boarders (*antevāsin*). It may now be interesting to notice the types of schools named after the teachers, and the pupils who upheld the traditions of their respective schools.

Different schools—named after the teachers—Gotras and Charaṇas :

The pupils were known after the teachers to whom they were attached. According to Pāṇini's sūtra : *āchāryopasarjana's chāntevāsī* (VI.2.36)—when a scholar is named by an epithet, derived from the name of his teacher, that name is an *āchāryopasarjana*. In this class, Patañjali mentions the *dvandva* compound *Āpiśalapāṇinīya vyāḍīyagautamīyaḥ*[104]—meaning the students belonging to the schools of Āpiśale and Pāṇini and Vyāḍi and Gautama. At another place, he refers to the relation of schools with gotras, as for example, in *asti no gargaiḥ sambandaḥ—asti no vatsaiḥ sambandha iti*).[105] Both Pāṇini and Patañjali, have mentioned a number of gotras which appear to have been based on Vedic mantras, religious traditions and sacrificial customs associated with a particular sage and later on adopted by all his followers. Patriarchal hegemony was recognized, and the head of the gotra was the connecting link with those having physical and spiritual ties. Different names in the succeeding pedigrees are also traced in the *Mahābhāshya*[106] as for instance : Garga, his son Gārgi, grandson Gārgyaḥ and the great grandsons called Gārgyāyanas

102. I.35. *ekadeśam upādhyāya.*
103. II.141. *Yo'dhyāpayati vrittyartham upādhyāyaḥ sa uchyate.*
104. VI.2.36 p. 125.11.
105. II.1.1 p. 366.3.
106. IV.1.93 p. 247.22; IV.1.1 p. 193.14.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Charaṇa :

This term, occurring in the compound *charaṇasaṁbandha*, has the sense of *nivāsa* (*charaṇasaṁbandhena nivāsalakshaṇo*).[107] Here Patañjali quotes three *charaṇas* dwelling in the east (*trayaḥ prāchyaḥ*), three in the west (*traya udīchyaḥ*), and three in the middle (*trayo mādhyamāḥ*). The position of the *Charaṇas*, often considered as synonymous with the *śākhās* (cf. *Nirukta—Sarvacharaṇāṇam* explained by *Sarvaśākhānam*, I.17), engaged the attention of Maxmüller[108] who explained the difference between these two terms, as well as with the *Parishad*, which is also mentioned by Patañjali.[109] According to the late Professor, *Śākhā* signified the various editions, or, more properly, the various traditions, that branched off from each of the three original branches of the Veda. In the latter sense, despite its similarity with *Charaṇa*, there was an important difference, as we notice *śākhām adhīte* but never *chāraṇam adhīte*, and still less *Pārishadaṁ adhīte*. *Śākhā*, originally meant a literary work, and that *Charaṇa* did not. The use of the term *Śākhā* sometimes in the sense of *Charaṇa* was due to the fact that the former did not exist as written books, but only in traditions of the *Charaṇas*; each member of the latter representing, what should be called, the copy of a book. In a passage from Jagaddhara's commentary on *Mālatimādhava*, *Charaṇa* is said to mean a number of men who are pledged to the reading of a certain *śākhā* of the Veda, and who have in this manner become one body (*Charaṇaśabdaḥ śākhāviśeshādhyayanaparaikatāpanna — janasaṁghavāchi*).[110] He also referred to Pāṇini mentioning *Charaṇas*, as constituting a multitude—that is comprising a number of followers (*Charaṇebhyoḥ dharmavat—samūhārthe*).[111] In a *vārttika* on IV.1.63, even women are mentioned, as belonging to a *Charaṇa*, as for example, *Kaṭhi*[112] was the wife or daughter of a Brāhmaṇa who belonged to the *Charaṇa* or read the *śākhas* of the Kaṭhas.

107. IV.2.138 p. 301.5.
108. *Hist. Anc. Sans. Lit.* p. 124f.
109. III.3.108 p. 155.10.
110. Max Müller : *op. cit.*
111. IV.2.46.
112. VI.3.42 p. 157.13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

A *Śākhā*—a portion of the Śruti, could not properly include law books, but the followers of certain Śākhās could, in course of time, adopt a code of law binding on their *Charaṇa* only, which naturally, went after the name of their group. Thus *Kāṭhakaṁ* could be used not only for the sacred traditions, but also for the laws of the Kaṭhas. According to Patañjali, these sacred traditions were known as *Āmnāya*, as for instance, the doctrines and traditions, associated with the school of Kaṭha were described as Kāṭhakam (*kāṭhanam dharma ā-mnāyo va kāṭhakam*).[113] Others mentioned in this context are: *Kalapakam, Maudakam* and *Paippalādakam*. Even the *Prātiśākhyas* were named according to Charaṇas, and they were the exclusive property of the readers of certain *Śākhās*, more than even the *Kuladharmas* or family laws. New *Charaṇas*, in later times, were also founded on sacred texts peculiar to themselves.

As regards the position of a *Parishad*, although every *prātiśākhya* could be called a *Pārishada* (cf. Pāṇ. IV. 3.123), viz. a work belonging to a *Parishad*, not every *Pārshada* could be called a *Pratisākhya* except those which contained the rules of pronunciation for a popular *śākhā* or text of the Vedic hymns, studied and taught in certain *Parishads*. The *Brihadāraṇyaka Upanishad*[114] refers to Svetaketu's visit to the *Parishad* of the Pañchālas.

With this explanation of the terms, serving as the background for a proper understanding, we may refer to the actual references to such schools in the *Mahābhāshya*. The main grammatical schools were those of *Āpiśali*,[115] *Pāṇini*,[116] *Vyāḍi*,[117] *Śākalya*,[118] *Kuṇaravāḍava*,[119] *Sauvāśya*[120] and *Śākaṭāyana*.[121] Amongst the Vedic schools were those of the Black Yajurveda (*Kāṭhakam*), and *Kālāpakam* which were very

113. IV.3.120 p. 319.5.
114. VI.2.
115. IV.2.45 p. 281.3.
116. I.1.20 p. 75.3.
117. I.2.64 p. 244.8.
118. I.1.18 p. 72.8.
119. VII.3.1 p. 317.9.
120. VI.1.127 p. 89.22.
121. III.2.1. p. 120.21.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

popular in different villages (*grāme grāme Kāṭhakam Kālāpakaṁ cha prochyate*),[122] the school of *Varatantu* (*Vāratantavīyāḥ*) and that of Tittiri (*Taittirīyaḥ*)[123] from the Black *Yajurveda*, and *Paippalādaka*,[124] a recension of the *Atharvaveda*.

Other schools, mentioned by Patañjali, including those of a specialized nature, were *Yājñikas, Bahvrichas, Aukthikas* and *Mīmāṁsakas*.[125] The first one consisted of those who were well-up in rituals, but they were equally proficient in grammar as Patañjali calls them *vaiyākaraṇas*. The members of the second school were familiar with the *Rigveda* and could represent in sacrificial economics. The Aukthikas studied the *Ukthas*—a kind of recitation, or certain verses, forming a subdivision of the Śāstras, recited in contra-distinction to the *Sāman* verses which are sung, and *Yajñas*, or muttered sacrificial formulas.[126] The last school was noted for its members following the *Mīmāṁsā* principles. According to Max-*Müller*,[127] the Brāhmaṇas cared for the divine authority of the Śrutis and implicitly manifested the doctrines of the Rishis in their original simplicity and purity. In philosophical discussions, they allowed the greatest possible freedom. At first only three philosophical systems were admitted as orthodox, the two *Mīmāṁsās* and *Nyāya*, but their number was soon raised to six so as include the *Vaiśeshika, Sāṁkhya* and *Yoga* schools. Keith suggested[128] that from Medhātithi onwards, use is made of Mīmāṁsā principles to overcome legal difficulties which arose from the recognition in the law schools of many conflicting texts as all having authority, just as the Vedic texts. before the compilers of the *Mīmāṁsā* presented innumerable difficulties.

There were certain other schools, based on gotras or teachers, like those of Upagu—a pupil of that school was known

122. IV. 101 p. 315.11.
123. IV. 2.66 p. 286.9.
124. IV. 1.1 p. 195.25.
125. II. 2.29 p. 430.20.
126. Monier Williams; *Sans. Eng. Dict.* p. 726.
127. Op. cit. p. 78.
128. *His San. Lit.* p. 475.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

as *Aupagavīya,*[129] and a young girl was called *Aupagavī, māṇavikā,*[130] *Kapiñjali,* and Kaulīni; their pupils were respectively called *Kapiñjalaḥ*[131] and *Kaulīnāḥ.* There were some other schools of *Kāṇvyāyana* (*Kāṇvāyana*) the descendants of Kaṇva; the pupils of this school were known as *Kāṇvyayāniyaḥ.*[132] The *Śālaṅkaḥ*[133] belonged to the school of *Śālaṅki,* and the other ones were : *Bhāradvājīyaḥ,*[134] *Śākalaḥ,*[135] *Audameghāḥ* (*audamedhyāyāśchhātrā audameghāḥ*),[136] *Audulomi,*[137] *Gārgīyā, Vātsīyaḥ*[138] and *Kāśyapāḥ*[139] associated with their respective gotras. The *Kraudāḥ*[140] traced their descent from Kruḍa. There are also references to *Kauśikinaḥ* and *Pārāśarinaḥ.*[141] Patañjali mentions several other schools as well— *Taumburavinaḥ Hāridraviṇah, Āruṇinah, Śādyāyaninaḥ* and *Bhāllavinaḥ,*[142] *Māṭharāḥ*[143] and *Paingalakāṇvāḥ.*[144] Sometimes the pupils studied at their father-in-law's house, and they were known as *śvāśureryūnaś chātrāḥ śvāśurāḥ.*[145]

Some professional schools are also noticed by Patañjali, as for instance, those of actors (*śailālin*),[146] and players on instruments (*mārdaṅgika*).[147] The references to musical instruments and play-acting in the *Mahābhāshya* definitely suggest the existence of such schools which imparted instructions in

129. IV. 1.90 p. 243.5.
130. IV. 1.93 p. 247.24.
131. IV. 1.90 p. 243.18.
132. IV. 1.165 p. 267.14.
133. IV. 1.90 p. 244.25.
134. IV. 1.79 p. 234.19.
135. IV. 1.18 p. 213.7.
136. IV. 1.78 p. 229.25.
137. IV. 1.78 p. 230.5.
138. IV. 1.89 p. 240.15.
139. Ibid, p. 271.13.
140. IV. 2.66 p. 286.12.
141. Ibid. 16.
142. IV. 2.104 p. 296. 14-15.
143. II. 2.18 p. 452.19.
144. I. 1.73 p. 190.10.
145. IV. 1.90 p. 243.98.
146. IV. 2.66 p. 286.18.
147. IV. 4.55 p. 332.4.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

play-acting and playing on instruments. On this point, Kautilya[148] has also referred to the arrangements for higher teaching for the production of great teachers. There were also schools or teachers imparting instructions in military subjects (*kshātravidyā*),[149] or practical training in the use of sword (*asibhir yuddham*), and cavalry (*aśvair yuddham*).[150] It is not certain if the provision was made for teaching subjects like, Chiromancy (*āngavidyā*), and understanding the signs of crows (*vāyasavidyā*), cows and horses (*golakshana-aśva-lakshana*); or in *Itihāsa*—historical legends, Purānas, counting and accounting (*pariganaṇā*). There was room for elementary study (*varnapāṭha*),[151] though there is no reference to the young teacher, popularly known as *dārakāchārya*[152] in later literature.

Fees and Period of Study:

There is no reference to the fees paid to the teacher, either in a lump sum, or by part payment, though at one place Patañjali cites the gift of cows to the teacher (*upādhyāya gām dadāti iti*).[153] The question of fees does not seem to be important. The diffusion of learning had no mercenary motive. It was the duty of the householders to meet the requirements of the Preceptor and his family, as well as his pupils, but the Upādhyāya, whom Patañjali calls *Khandikopādhyāya*, in the light of *Manusmriti*,[154] did charge for imparting instructions in only a portion of the Veda, or their Angas. The day scholars were expected to pay fees in cash, or in kind, so that the teacher could maintain himself and his family. The study of a portion, according to the *Yājñavalkya-smriti*[155] was also fruitful. There is no reference to the period of study, but, as suggested by *Yājñavalkya*,[156] for each Veda the *Brahmacharya*

148. *Arthaśāstra* II. 27.
149. VI. 2.60 p. 284.6.
150. V. 1.59 p. 356.23.
151. I. 1.69 p. 178.20.
152 *Lalitavistara* p. 144.
153. 1-4-32 p. 330.13.
154. II. 141.
155. II. 47.
156. II. 36.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

should be for twelve years or five or, as some say, till they are completely acquired. Manu suggests[157] that a student who has studied in due order the three Vedas, or two, or even one only without breaking the rules of studentship, shall enter the order of householder. Patañjali looks with contempt upon those entering domestic life without completing the period of study. It seems that there was some prescribed period of study, though the actual number of years are not mentioned.

Writing:

Despite insistence on the rote method, writing was in use, and the Greek script is mentioned in the *Mahābhāshya* (*Yāvanānilipi*).[158] It is later on referred to as one of the 64 scripts in which the Śākyan prince Gautama was proficient.[159] The *Mahāvastu* has also mentioned[160] Yāvanī, besides other scripts—*Pushkarasārī*, *Kharoshtī*, (*Kharoshthī*), *Brāhmī*, *Kūṭalipī*, *Śaktinlipī*, *Lekhālipī* and *Mudrālipī* or seal writing. It is certain that Greek, Kharoshthī and Brāhmī were popular scripts in that period, though the use of the former two was confined to North-West India.

Female Education :

The *Mahābhāshya* refers to *Upādhyāya*, *Upādhyāyī*[161] and *Upādhyāyanī*.[162] The last word is translated by Monier Williams[163] as 'the wife of a teacher' while the former two, probably, denoted a female teacher (*upetyādhīyate tasyā upādhyāyī upādhyāya*). Patañjali also refers to a young girl of the *Aupagavī* school (*Aupagavī māṇavikā*)[164] and a Brāhmaṇī studying Kāśakritsnī doctrines (*Kāśakritsnīm adhīte Kāśakritsnā Brāhmaṇī*).[165] There are two other terms

157. III. 2.
158. IV. 1.49 p. 220.19.
159. *Lalitavistara*, p. 125.
160. Vol. I p. 135.
161. III.3.21 p. 147.20.
162. IV.1.49 p. 220.21.
163. op. cit. p. 213.
164. IV.1.93 p. 247.24.
165. IV.1.14 p. 206.9.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in the *Mahābhāshya Sāktīkī* and *Yāṣṭīkī*[166]—both, being synonymous, meaning 'female lance or spear-holder'. It is rather doubtful that women received military education, although individual cases might not be ruled out. References from the Vedic literature[167] suggest initiation of girls for education before marriage. The eminence of Ghoshā and Lopamudrā is evidence from the *Rig-Veda*, and in the *Brihadāraṇyaka Upanishad*,[168] there is a ritual for the benefit of a person, anxious for the birth of a daughter, who could distinguish herself as a scholar in due course. Even the deeper problems of philosophy were probed into by women like Maitreyī and Gārgī, though such a thing was getting unpopular with the passage of time. According to Megasthenes,[169] the Brāhmaṇas did not communicate knowledge of their philosophy to their wives, lest they leave home. Manu permits[170] the *upanayana* of girls, provided the Vedic mantras for the occasion are not recited.

In the light of these observations, it is not surprising to notice Patañjali's reference to female education. In the *Mahāvastu* there are references[171] to female education—that of a banker's daughter being brought up as an ascetic and competent enough to discuss sastras, and another girl who belonged to the artizan class but was talented.

Lastly, the Bhāshyakāra refers to a handsome dark complexioned person who was conversant with every branch of learning, and was known as *ḍiṭṭha*.[172] This reference may suggest that there was scope for learning even for non-Aryans who were dark-complexioned, as Patañjali is very particular about the complexion of the Brāhmaṇas which he specifically notices in the *Mahābhāshya*.

166. IV.1.15 p. 209.10.
167. Cf. RV.X.5.18.
168. VI.4.17.
169. Frag. XLI—op. cit.
170. II.66.
171. Vol. II. p. 53; Vol III. p. 391.
172. V.1.119 p. 367.20.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Assemblies :

Patañjali uses the term *Parishat*[173] (*Parishad*) for denoting learning bodies. Earlier Pāṇini refers to the use of the affix *ṇya* after the word *Parishad* in the sense of 'who assembles there (*Parishadonyaḥ bhavati samạa vāyān samavaiti ity etasmin vishaye*).[174] Its constitution is referred to by *Yājña-valkya*,[175] who suggests that four persons, who knew the Vedas and the Dharmas, or only the three sciences, constituted, a *Parishad*. "What it says is Dharma, or that which even one person, who is best among the knowers of spiritual sciences, declares." It appears that the institution of *Parishad* regulated the academic activities of different groups, or schools, and served as a means for the development and propagation of learning. The *Gobhila Grihya Sūtra*[176] mentions a teacher with his *Parishad*.

We have taken into account the educational system in the time of Patañjali in all its aspects. The objects of study, with particular reference to grammar in the Preamble to his work—were many, but the ultimate aim was to seek the highest knowledge. It could be made perfect, not only at the time of receiving instruction, but also through assimilation, teaching and application. The continuous study at different periods made an enthusiastic student proficient in the understanding and interpretation of Vedic mantras at appropriate occasions. The subjects of study, besides grammar which preceded Vedic studies, were the four Vedas with six Aṅgas, their mysteries, a hundred Śākhās of the Yajur-Veda, and the Sāma-Veda with its thousand paths, treatises on dialogues, or the science of logic, Epics, Purāṇas and Medicine. Other studies included Saṁgraha, Metrics, Dharmaśāstra, Astrology, and a comparative study of all doctrines (*sarva-tantra*), and popular subjects like the tales of Sumanottarā and Vāsavadattā. The Smritis, Chiromancy, and the Science of animals are also mentioned. The place and time of study varied, though it was generally

173. III.3.108 p. 155.10.
174. IV.4.44. *Kāśikā* p. 364.
175. I.9.
176. III.2.40.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the home of the teacher, where the over-zealous pupils studied by the light of the cowdung fire in a quiet corner at night. There were also day scholars, and others who had partial instructions. The method of study was the rote system, but there was scope for discussion and interpretation for a proper understanding of the texts. Emphasis was laid on pronunciation, and, probably, there were examinations in recitations. The relations between the Preceptor and his pupils were very cordial—each side bearing his responsibility, but there were occassional lapses, like the student running away due to the harshness of the teacher. The Bhāshyakāra mentions the names of different schools, and refers to fees and period of study. Only the *Khaṇḍika* teachers charged for their instructions; others seem to be doing that freely, depending on the householders who met their requirements, and whatever the parting student paid as *gurudakshiṇā* on the completion of his education. Different types of scripts, female education, and the probable scope of study for non-Āryans, and the *Parishads* or assemblies are also traced in the *Mahābhāshya*. The reference to the *Yavanānī* or the Greek script is not surprising, since Patañjali refers to the settlements of the Yavanas. In the light of the above study of the educational life in that period, it may be suggested that education was planned on the ancient model which laid stress on proper understanding and interpretation, without completely giving up cramming which was necessary in certain cases.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER VII

RELIGIOUS CONDITION

India in the time of Patañjali witnessed the revival of Vedic sacrifices, as is evident from the references, in the *Mahābhāshya,* and the Ayodhyā inscription regarding two horse sacrifices performed by Pushyamitra Śuṅga. The period was equally notable for the evolution of the Vishṇu-Vāsudeva cult which had originated earlier. These religious factors did not interfere with the Śramaṇa religions—Buddhism and Jainism. The famous stūpas at Bhārhut and Sāñchī, the former with its railing and *toraṇas,* and the latter with the railing alone, testify to the unhampered activities of the Buddhists who created endowments in that period. It is, however, supposed on the basis of the evidence from the *Divyāvadāna,*[1] that the Śuṅga monarch tried to undo the work done by Aśoka for Buddhism with a view to rising in the esteem of the Brāhmaṇas. This is a short-sighted view. The Brahmanical Śuṅga Emperor was well-known for his horse sacrifices, rather than for his attempt to destroy Buddhism. There is nothing to support the presumption of Bagchi[2] that the Greek invasion was inspired by the anti-Buddhist attitude of this monarch. It is unlikely that Pushyamitra would have permitted these Buddhist dedications if he was an antagonist. The Hāthīgumphā inscription of King Khāravela of Kaliṅga reveals the prosperity of Jainism in Kalinga. In that period the ascetic religious orders also flourished, some of which are mentioned in the *Mahābhāshya.* In this connection, it is interesting to study some of the inscriptions which corroborate the evidence furnished by the *Mahābhāshya* on this subject, with particular reference to the Bhāgavata cult. With this short introductory background, we may consider different aspects of religious life and conditions in that period.

1. P. 433.4.
2. IHQ. Vol. XXII. 1946 p. 81.ff.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Revival of Vedic Sacrifices :

In the preamble to his work, the Bhāshyakāra, while stressing the need for the study of grammar, also refers to the study of Yājñika Śāstra (*Yājñikāḥ śāstreṇa anuvidadhate*).[3] It is well-known that Aśoka had discouraged sacrifices of animals, but they were revived, and perhaps with greater enthusiasm, in the time of Pushyamitra. Patañjali in his *Mahābhāshya* quotes references to sacrifices, performed for this Brahmanical ruler (*iha Pushyamitraṁ yājayāmaḥ*,[4] *Pushyamitro yajate yājakā yājayantīti*).[5] This is supported by the Ayodhyā inscription of Dhanadava which records the performance of two Aśvamedha sacrifices by Pushyamitra (*dvira'svamedha yājinaḥ senapateḥ Pushyamitrasya*)[6] and the *Mālavikāgnimitra* of Kālidāsa.[7] The *Mahābhāshya* also refers to different types of sacrifices : *Agnisṭoma, Rājasūya, Vāja-peya*, and the domestic ones—*Pākayajna* or *Pañchayajña*-accessories needed in such sacrifices, their duration and fruits that accrued from their performances, and lastly, the priests required for them, who received handsome *dakshiṇās*. Though the material, furnished by the *Mahābhāshya* on this point, is not as exhaustive as one finds in the *Ashtādhyāyī*, it is nevertheless enough to suggest the revival of such sacrifices in that period. Patañjali refers to persons unqualified for this purpose (*yājñika pāśa*),[8] and he also mentions the amount of *dakshinā*, the sacrificial fee given to the *Brāhmaṇas*—sometimes the gelded bull (*mahānirashṭo daksiṇa dīyate*),[9] but occasionally the same cow passed on a thousand times (*sahasra-kritvo dattvā tayā sarve te sahasradakshiṇāh sampannāh*).[10] This may be an exaggeration but it is not unusual for a Brāhmana to dispose of the cow which he has received from

3. I. 1.1 p. 9.17.
4. III. 2.123 p. 123.3.
5. III. 1.26 p. 26 p. 34.2.
6. JBORS. Vol. X p. 203.2.
7. Act V.
8. V. 3.47 p. 411.6.
9. VI. 2.38 p. 125.21.
10. I. 1.2 p. 17.27.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

his *yajamāna*, and the same is purchased again for that purpose.

Types of Vedic Sacrifices:

Patañjali mentions *Agnishṭoma*, *Rājasūya* and *Vājapeya*, besides the domestic sacrifices. The first one is mentioned several times[11] and the merits accruing from its performance are also enumerated. This sacrifice is an ancient one mentioned in the *Atharvaveda*,[12] and in the *Śatapatha Brāhmana*.[13] As the simplest and the most common of soma-sacrifice, it required the immolation of single goat, a he-goat to Agni and the chanting of twelve *stotras*, viz. the *Bahish-Pavamāna* and four *Ājya stotras* at the morning sacrifice; the *Mādhyamdina pavamāna* and four *prishṭhastotras* at the mid-day service; the *Tritīya* or *Ārbhava—pavamāna*, and the *Agnishṭoma sāman* at the evening service. The last named chant gave its name to the sacrifice which is often explained as the *Agnishṭoma saṁsthās kratuḥ* or the sacrifice concluding with Agni's praise.[14] The *Mahābhāshya* does not mention changes, if any, made in the sacrifice of the animal. Its time of performance, left vague in earlier texts, in unaccounted for by Patañjali. Keith doubted the views expressed by Hillebrandt, that it was the spring festival, celebrated at the new or full moon, which marked the beginning of the year, when a nectar of the gods was offered to them in the shape of King Soma.[15] It would be out of place to describe here in detail this Vedic ritual which seems to have been suspended till it was revived again.

The Royal Consecration ceremony, known as the *Rāja-sūyayajña*, and in the three *Śaṁhitas* of Black *Yajurveda*, as powers on the new King. *Abhishechanīya*, as the name of a rite included in the *Rājasūya*, is mentioned in the White *Yajurveda*, and in the three *Śaṁhitas* of Black *Yajurveda*, as well as in several *Brāhmaṇas*, and the *Śrauta* ritual of all the

11. IV. 3.66 p. 312.4, 7; III. 4. p. 168.15 etc.
12. IX. 9.2; XI. 9.7.
13. III. 7.1.13.
14. S.B.E. Vol. XLI. p. xiii.
15. *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 327. cf. also E.R.E. Vol. 12, p. 795 and ref.
16. V. 3.66 p. 312.4, 8, 12.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

four Vedas. The last book of the *Aitareya Brāhmaṇa* has *abhisheka* itself for its main topic. The details of the inauguration ceremony, as described in the Sanskrit literature, may be out of place here, but, according to Goldstucker,[17] the Vaidika ceremony had undergone various modifications, and the inauguration ceremony at the Pauranic period had but little affinity with the Vaidika rite. F. W. Thomas suggested[18] that there were also special causes at work, such as the neglect of the old Śrauta rituals, or the necessity of providing new forms for rulers who were without title to Kshatriya rites. Patañjali does not mention the details of his sacrificial rite which was certainly performed with the consecration of the Brahmanical Sunga ruler. A distinction is drawn between the *Rājasūya*, an elaborate ritual prescribed for Kshatriya King desirous of paramountcy, and *Abhisheka* which was a necessary act of State including priestly rites. The *Rājasūya*, on the other hand, was an optional religious rite, undertaken with a set object and included a ceremony of consecration. It displayed many popular elements in character with the great nobles and office-bearers playing an important part.

The *Vājapeya*, referred to by the *Bhāshyakāra*,[19] is mentioned in the *Atharvaveda*[20] and the *Aitareya Brāhmaṇa*,[21] and is fully described in the Śrauta ritual of all the Vedas. The object, and the persons entitled to perform it, have been discussed by earlier authorities. According to the *Āśvalāyana Grihyasūtra*,[22] it was performed by one desiring supremacy (*ādhipatyakāma*), the *Sāṁkhāyana* gives, instead, one desiring abundance of food (*annādya*) and the *Lāṭyāyana* requires it for one promoted by brāhmaṇas and kings (*yām brāhmaṇā rājānaś cha puraskurvīran sa vājapeyena yajet*). According to the *Śatapatha Brāhmaṇa*[23] the rite originated with Indra and Brihaspati, who with the aid of *Savitri* won Prajāpati.

17. *Sanskrit Dictionary* p. 280.
18. E.R.E. Vol. I, p. 21f. and all ref.
19. IV. 3.66 p. 312.5, 8, 12.
20. XI. 7.7.
21. III. 41.1.
22. IX. 9.1.
23. V. 1.1.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The reasonable solution, as suggested by Eggeling and Hillebrandt[24] is that Vājapeya was originally general for all ranks which severally had more special rites, the *Rājasūya, Brihaspatisava, Sthapatisava, Grāmaṇīsava* etc. etc. The features of the *Vājapeya* itself seems to point to the conclusion of Weber that it was originally a popular celebration of victory or promotion.

In the *Mahābhāshya, Agnishṭoma* is associated with Brāhmaṇas (*tathā vede khalv api vasante Brāhmaṇo 'gnishṭomadibhiḥ kratubhir yajet.*[25] A bit of confusion, however, seems to have arisen regarding its curious position. Some texts place it above the *Rājusūya*, suggesting that the former conferred paramountcy, while the latter aimed only at kingship. Others make the *Vājapeya* appropriate for a paramount lord, and the *Rājasūya* for a universal monarch like Varuṇa.[26] Keith suggested[27] a simple solution by making the *Vājapeya* a rite which was performed by the King before the *Rājasūya*, and by the Brāhmaṇa before the *Brihaspatisava*, a festival celebrated on his appointment as a royal Purohita.

Next in order is the *Aśvamedha* sacrifice which was actually performed by a Śuṅga monarch. Patañjali mentions it separately in three different references.[28] He also refers to *Aśvayūpa*, the post to which the sacrificial horse was tied with its wooden ring at the top. It is evident that the horse-sacrifice was not in letters, but an accomplished fact in this period. It is probable that Patañjali may have joined in any of the two horse sacrifices as a priest.

Yūpas:

Patañjali also refers to Yūpas in a number of references,[29] which were set up for binding the sacrificial animal. He has also mentioned the material of their make—*dāru* or *vaibhītaka*

24. E.R.E. Vol. I. p. 21 ff and ref.
25. VI. 1.84 p. 57.21.
26. Cf. *Vedic Index*, Vol. II p. 256 and ref.
27. Op. cit. p. 340.
28. I. 4.9 p. 315.9; III. 1.85 p. 64.22; VII. 1.39 p. 256.14.
29. I. 1.1 p. 38.17; II. 1.36 p. 390.9 etc.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(*Terminalia Bellerica*)—(*yūpāya daru*[30]—*vaibhītako-yūpah*).[31] These Yūpas were associated with Vedic sacrifices, and detailed instructions regarding their shape and size are given in literature. Thus, in the case of the *Vājapeya* sacrifice, its height should be 17 cubits, but in others it varied from five to fifteen cubits.[32] Its octagonal shape is fancifully compared in the *Śatapatha Brāhmaṇa*[33] to the eight syllables of each line of the *Gāyatrī* metre. The stem was never straight, but curved both at the top and at the centre; and at a distance of two to eight inches from the top of the post was a ring or *kaṭaka* technically called *chashāla*, which is mentioned by the *Bhāshyakāra*.[34] Wooden Yūpas have not been found so far, but numerous stone Yūpas have been discovered in Northern India, the earliest being of the time of the Kushāṇa ruler *Vāsishka*.[35] It is interesting to find in the *Grihya Sūtra* and *Dharma Sūtra* literature sentiments contrary to the setting up of these Yūpas. Thus, Vasishṭha,[36] Baudhāyana,[37] Vishṇu,[38] and Āśvalāyana[39] declared that the very touch of a Yūpa was as polluting as that of a funeral pyre, or a woman in her courses. These views were, probably, not endorsed, as we find reference to the Yūpas, and the actual performance of horse sacrifices in the time of Patañjali.

Domestic Sacrifices:

There are also references to domestic sacrifices, like, *Pākayajña*,[40] or *Pañcha-mahā-yajña*.[41] The former, according to the *Āśvalāyana Grihya Sūtra* was of three kinds—the *hutas* viz. the sacrifices offered over the fire: over something that is

30. II. 1.36 p. 390.9.
31. V. 1.2 p. 338.10.
32. *Kat. Srau. Sut.* VI.3.
33. V. 2.1.5.
34. I. 1.1 p. 38.17.
35. Vogel : *Catalogue—Mathura Museum* No. Q. 13.
36. IV. 37.
37. I. 5.9; 5.
38. 22.69.
39. III. 6.8.
40. IV. 2.35 p. 277.9.
41. IV. 1.33 p. 214.12.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

not the fire—*prahutas;* and the feeding of the Brāhmaṇas (*trayaḥ pākayajña hutā agnau iyamānā anagnau prahutā brāhmaṇabhojane brāhmaṇihutāḥ*).[42] Manu mentions four forms of this domestic sacrifice (*ye pākayajñas chatvārovidhi-yajñasamanvitāḥ*).[43] According to the *Āpastamba Grihya Sūtra*,[44] it denoted ceremonies connected with worldly life, but Max Müller suggested[45] that the general name of the sacrifices, performed according to the *Grihya Sūtras*, was *Pākayajña*, where *Pāka* symbolised either 'small' or 'good'. Gautama mentions[46] seven kinds of *Pākyajñas* viz. the *Ashṭaka Parvaṇa* (offered on the new and full moon days), the funeral oblations, *Śrāvaṇī, Āgrahāyanī, Chaitrī* and *Āśvayujī*. These are not mentioned by the *Bhāshyakāra*, but they are described in detail in the *Āśvalāyana*,[47] *Gobhila*[48] and *Pāraskara*[49] *Grihya Sūtras*. One finds references to *Ashṭaka*[50] and *Āgrahāyani*[51] but they are used in different senses.

The performance of the *Pañcha-mahāyajña* was incumbent on every householder (*sarveṇa cha grihasthena pañchamahāyajñā nirvartyā*).[52] These, according to the Smritikāras,[53] were: sacrifice offered to the Brahman (*adhyāpanam brahmayajñah*), the offering of water (*tarpaṇa*) to the manes (*pitriyajñas tu tarpaṇam*), the burnt oblation—the sacrifice offered to the gods (*homaḥ prahuto*), the Bali offering to the Bhūtas (*bhavtiko bali*), and the hospitable reception of guests, the offering to men (*nriyajño tithipūjanam*). The oblations to Devas is alluded to in the expression (*sāyamprātar homa chārupuroḍāśān nirvapati*),[54] but more information is available in rela-

42. I. 1.2-3.
43. II. 86; Cf. *Vasishtha* XXVI. 10.
44. I. 9.26.
45. *His. Anc. Sans. Lit.* p. 203.
46. VIII. 18.
47. I. 1.2.
48. III. 10 seq.
49. III. 3. seq.
50. IV. 2.104 p. 298.25
51. II. 3.38 p. 455.13.
52. IV. 1.33 p. 214.12.
53. *Manu* III. 70; *Gaut.* V. 3.5; *Yaj.* I. 20.
54. IV. 1.53 p. 214.12.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tion to manes. Besides the *havya* and *kavya* oblations, offered to gods and *pitris* respectively, it was necessary to perform *śrāddha*, and the person dining on that particular day was called *śrāddhi* or *śrāddhika* (*Śrāddham anena bhuktam*).[55] This is done even now for propitiating the manes, and for one's spiritual welfare. The wife joined her husband in the performance of sacrifices, and was entitled to an equal share of the fruits (*patnīsaṁyoja iti yatra yajñasaṁyogaḥ*), but this privilege was not accorded to a *śūdra* lady, despite her legal status (*evam api tushajakasya patnīti na sidhyati*).[56] Patañjali does not mention the penance for the non-performance of such sacrifices, but, according to Manu, such a person lives not though he breathes (*na nirvapati pañchānām uchchhvasan na sajīvati*).[57]

Turāyaṇa was another kind of sacrifice mentioned by the Bhāshyakāra (*yas turāyaṇena yajate sa taurāyaṇika ity uchyate*).[58] It was one of the forms of the new full moon offerings which would extend to a year in duration.[59] The *Śāṅkhāyana Brāhmaṇa* mentions *Turāyaṇa* as a *yajña* performed for the attainment of heaven (*sa esha svargakāmasya yajñaḥ*).[60]

Soma Drinking:

There is no reference in the *Mahābhāshya* to other kinds of Vedic sacrifices, like, *Jyotishṭoma* or *Āyushṭoma* which are mentioned by Pāṇini[61] and were performed for obtaining longevity. Soma drinking was known, as Patañjali refers to *kuṇḍapāyya*[62] at which ewers or pitchers were used. The other form was called *saṁchaya* which required the stocking or accumulation of Soma. It is mentioned in the same sūtra of Pāṇini,

55. II. 1.1 p. 361.21.
56. IV. 1.33 p. 214.11-12.
57. III. 72.
58. V. 1.72 p. 358.7i.
59. Keith: *Op. cit.* p. 324.
60. IV. 11.
61. VIII. 3.83.
62. III. 1.30 p. 89.16.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

but is ignored by the Bhāshyakāra. He, however, refers to the drinking of Soma according to the Yājñika school, which conferred this privilege on that person alone in whose family no one had suffered social degradation during the preceding three generations. (*evam hi yājñikāḥ paṭhanti-daśapurushānūkam yasya grihe śūdrā na vidyeran sa somam pibed iti*).[63] According to Manu, the economic prosperity of the individual weighed in his claim to drink Soma, that is, he possessed food, enough to last for three years or more, with which to maintain his dependents (*yasya trai vārshikam bhaktam paryāptam bhrityavnattaye adhikaṁ vā api vidyet sa somam pātum arhati*).[64] If the Soma was drunk with a stock less than the prescribed one (*svalpīyasi dravye yaḥ*), the labour was wasted (*na tasya āpnoti tat phalam*).[65]

Minor Sacrifices:

There were certain minor sacrifices, like, *navayajña*[66] and *chāturmāsya*.[67] The former, according to Gobhila,[68] was an offering of the first fruits of the harvest; and a mass of boiled rice grains with milk, sacred to Indra and Agni, was prepared. The latter represented three sacrifices performed at the beginning of the three seasons of four months, each viz. *Vaiśvadevam*, *Varuṇapraghāsaḥ* and *Sākamedhaḥ*.[69] These coincided with the beginning of three seasons on the full moon days of the month of Phālguna, Āshāḍha and Kārttika.[70] There are also references to certain other rites, as for instance, *Sthālīpāka*,[71] *Chāru*,[72] *Puroḍāsa*[73] and *Kapāla*,[74] which may be considered in detail later on.

63. IV. 1.93 p. 248.14.
64. XI. 7.
65. XI. 8.
66. IV. 2.35 p. 277.8.
67. V. 1.94 p. 360.21.
68. III. 8.9.
69. *Tait Sam.* i. 6.10.
70. *Vedic Index Vol. II*, p. 259 and ref.
71. IV.1.85 p. 237.8.
72. V.1.2 p. 337.15.
73. V.1.72 p. 358.9.
74. IV.1.88 p. 239.14.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Priests, Accessories and Duration of sacrifices:

The beginning of a Vedic sacrifice was preceded by the recitation of sacred mantras, popularly called *Svastivāchana*, which was followed by *Puṇyāha vāchana*, recited for wishing an auspicious day, while *Śānti vāchana*[75] averted an evil. The Bhāshyakāra actually refers to a mantra recited in a sacrifice—*asravantīm āruhemā svastaye*.[76] The principal ceremony was known as *Prayāja*.[77] Its performer was called *Ritvij*[78] and the sacrificer was known as *Yajamāna*.[79] The *Adhvaryu*[80] priest, distinct from the *Hotri*[81] and *Udgātri*,[82] had to perform numerous functions, like measuring the ground, building the altar, preparing sacrificial vessels, fetching wood and water, lighting the fire and finally bringing the animal to the sacrificial post and immolating it. While engaged in these duties, the hymns of the *Yajurveda* had to be repeated by him.[83] *Neshṭā* (*Neshtri*)—the other priest, mentioned in the Vedic literature,[84] was engaged in the ritual of the Soma sacrifice; as one of the chief officiating priests, he led forward the wife of the sacrificer, and prepared the *surā*. The priests connected with the *Rigveda* sacrifices and mentioned by Patañjali, are : *Hotā* (*Hotri*), and *Potā* (*Potri*).[85] The functions of the former are clearly defined in the *Rigveda*,[86] his chief duty being the recitation of the *Śastras*. The latter, too, was one of the priests mentioned in the *Rigveda*, and in the *Brāhmaṇas*.[87] It is presumed by its derivation from the root *pu*—to purify, that he was engaged in the purification of Soma, and he actually sang

75. V.1.111 p. 362.20.
76. III.1.86 p. 65.13.
77. I.1.1 p. 3.10.
78. I.1.27 p. 86.7.
79. II.2.49 p. 486.9.
80. I.1.3 p. 48.26 etc.
81. II.1.1 p. 372.11 etc.
82. II.4.1 p. 372.12 etc.
83. cf. RV.X.41.3; *Ait. Brāh.* 7.16 etc.
84. *RV*.1.15.3. *Taitt Sam.* I.8.18, 1; *Ait. Brāh.* VI. 3.10; *Sat. Brāh.* III. 8.2.1.
85. II. 2.49 p. 486.9.
86. II. 1.2; 36.1 etc.
87. RV.I.94.6; II.5.2; *Ait. Brāh.* VI.10 et seq; *Sat Brāh.* IV.3.4.22.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Soma hymns. Oldenburg's suggestion[88] that he ceased in later literature to be a priest of any importance, save a mere name, may be true. Patañjali compares the two terms without further comments. The other priests mentioned by the Bhāshyakāra are : *Praśāstā* (*Praśāstri*) and *Pratihartā* (*Pratihartri*)[89] and *Agnīḍha*.[90] Their functions are not defined, but in earlier times *Praśāstri* appeared as *Hotri's* assistant[91] while *Pratihartri* was attached to the *Udgātri*, as we find in the *Saṁhitas* and the *Brāhmaṇas*.[92] The last one was connected with the *Atharvaveda* confining himself to the kindling of fire, as his designation suggests. There is, however, no reference in the *Mahābhāshya* to the requisitioning of their services in actual sacrifices.

The accessories to a sacrifice included, firstly, the special area with a place for recitation (*stuti—bhūmi*) and the *avaskara*,[93] a pit for throwing refuse which are not mentioned by the Bhāshyākara. The *kuśa*[94] grass, also called *Pavitra* in the *Kāśikā*,[95] was used in sacrifices. In the Soma sacrifice, the Pūtikā grass (*pūtīkatriṇa*) was substituted though Soma had not become obsolete (*Vede 'pi somasya sthāne pūtīkatriṇāny abhishuṇuyād ity uchyate na cha tatra somo bhūtapūrvo bhavati*).[96] Patañjali comments on the *Sūtra* relating to the irregular formation of the word *'dvaṁdva'* in the sense of 'secret', and when it expresses a limit, a separation, employing in a sacrificial vessel (*yajñapātra*), and manifestation,[97] but does not refer to that part relating to sacrificial cups which are accessories in a Vedic sacrifice. The oblation material was known as *sāṁnāyya*,[98] a substance mixed with clarified

88. *Religion des Veda* pp. 383, 391, 395.
89. III.2.135 p. 130.23.
90. IV.3.120 p. 318.23.
91. RV.I.94. 6; *Vāj. Sam.* X.21; *Sat. Brāh.* IV.6.66 etc.
92. *Tait. Sam.* iii.3.1; *Tait Brāh.* i.8, 2, 3. *Sat Brāh.* IV. 3.4.22. etc.
93. IV.3.28.
94. II.2.34 p. 436.21.
95. III.2.185 p. 2.
96. I.1.56 p. 137.10.
97. VIII.1.15 p. 370.20f.
98. V.4.36 p. 435.16.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

butter and offered as a burnt offering. It was especially an offering of the Agnihotris, consisting of milk taken from a cow on the evening of the new moon mixed on the next day with other milk, and offered with clarified butter.[99] The oblations were prepared or offered in five cups or bowls (*pañchakapāla*) or in ten (*daśakapāla*).[100] The Vedis were constructed for sacrificial purpose, but there is no reference to the material used in preparing these altars which needed special class of bricks, as mentioned by Pāṇini (*tadvān āsām upadhāno mantra itishṭakāsu luk ca matoḥ*).[101] The fire was kindled by the priest, followed by offering oblations with the recitation of mantras (*tathā agnau kapālāny adhisritya abhimantrayate*).[102]

The important part in such sacrifices was the recitation of the mantras for involving Vedic deities. There was an injunction against the use of the *apa-śabdas* in *yajñas* (*yajñe punaḥ karmaṇi nāpabhāsante*).[103] A bad sacrificer was called *yājñikapāśa*. The mantras differed according to the nature of sacrifices. Patañjali refers to the *Rājasūya* mantras, as well as to those meant for the *Agnishṭoma* and *Vājapeya* sacrifices (*agnishṭome bhavo mantro 'gnishṭomah-rājasūyaḥ vājapeyaḥ*).[105] The technical word *juhoti* is used for those sacrificial ceremonies to which the root *hu* and not *yaj* is applied.[106] The adaptable nature of the Vedic mantras, with reference to case endings not provided for, may suggest that Patañjali had first hand information for sacrificial ceremonies (*na sarvair liṅgair na cha sarvābhir vibhaktibhir vede mantrā nigaditāḥ.*)[107] The other technical words *udgrābha* and *nigrābha*[108] are used in the sense of 'the uplifting' and 'falling' of *śruk* (*udgrābhaḥ nigrābha iti imau 'śabdau chhandasi vaktav-*

99. Cf. T.S. 2.5.3.3; T. Br. 3.2.3.11; *Śat. Brāh.* 1.6.2.6.
100. IV.1.88 p. 239.14.
101. IV.4.125.
102. I.1.1 p. 8.18.
103. I.1.1 p. 11.14
104. V.3.47 p. 411.6.
105. IV.3.66 p. 312.4.
106. II. 3.3 p. 444.
107. I. 1.1 p. 16.
108. III. 3.36 p. 148. 8-9.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

yau srug udyamānanipātanayor arthayoḥ).[109] It is equally interesting to notice the reference to the *Sāmidheni* mantras becoming seventeen in number by the threefold repetition of the first and the last hymns (*saptadaśa sāmidhenyo bhavantīti triḥ prathamām anvāha trir uttamām ity āvrittitaḥ saptadaśatvam bhavati*).[110] He also comments on the Sūtra *ye yajña-karmaṇi*, giving special accentuation to the vowel of *ye* forming part of the sentence '*ye yajāmahe*' which was to be uttered with circumflex accent (*pluta*) only, during the process of the sacrifice (*ye yajāmahe śabdo brūhyādishu upasaṁkhyeyaḥ*).[111] The muttering of the mantras generally accompanied the burning of *yajñasamidh*, as is done even now (*bhriśaṁ japati brāhmaṇaḥ bhrisaṁ samidho dahatīty eva*).[112]

The duration of sacrifices, fruits accruing from them, the *dakshiṇā* given to the Brāhmaṇas, and the latter's relation with the *yajamāna* are some other minor points worth consideration. The Bhāshyakāra has referred to the yajñas lasting for a hundred, or even a thousand years, (*dīrgha sattrāṇi vārshaśatikāni vārshasahaśrikāṇi cha*); but they were no longer in practice, and only heard of in ritualistic portion of the Vedic literature (*na cha adyatve kaśchid api vyavaharati kevalaṁ rishi sampradāyo dharma iti kritvā yājñikāḥ śāstreṇa anuvidhate*).[113] There were others lasting for four months (*chaturshu māseshu bhavāni chāturmāsyāni yajñāḥ*).[114] The *Pānchamahāyajña* was to be performed every day. As regards the fruits of a sacrifice, the performer of an Agnishṭoma was supposed to be free from rebirth (*kuto nu khalv etad agnishṭoma yājīty etad upapadaṁ bhavishyati na punar jāniteti*).[115] The sacrificial fee—*daksiṇā*, however, varied. Patañjali refers to a gelded bull as *dakshiṇā* (*mahānirashṭo dakshiṇā dīyate*).[116] The relations between the priests and the yajamānas were of

109. Ibid.
110. I. 1.2 p. 17. 23-24.
111. VIII. 2.88. p. 419.5.
112. III. 1.22 p. 30.13.
113. I. 1.1 p. 9-15-17.
114. V. 1.94 p. 361.2.
115. III. 4.1 p. 168.10.
116. V. 2.38 p. 125.21.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

a cordial nature, known as *śrauyasambandha*,[117] that is, relationship through *śruvā* or ladle which was placed on a par with others emanating from money (*artha*), blood (*yauna*) and education (*maukha*).

Vedic Gods :

The list of Vedic deities, noticed in the *Mahābhāshya* is not as comprehensive as we find in the *Ashṭādhyāyī*, and this is an indication of the swing towards popular divinities, especially, those connected with the cult of *bhakti* or devotion. A few Vedic ones are also noticed, like, Indra, Śakra, Puruhūta, and Puraṁdara, which were, no doubt, different names of one god (*bahavo hi śabdā ekārthā bhavanti*).[118] The principal Vedic deities noticed are : Agni,[119] Vāyu,[120] Sūrya,[121] Rudra (*Paśunā Rudraṁ yajate*),[122] Prajāpati (*esha vai saptadaśākshараś chhandasyaḥ prajāpatir yajñam anuvihitaḥ*).[123] Marut (*agnir vā ito vrishtim iṭṭe maruto 'mutas chyāvayantīti*),[124] Apāṁnāptri, mentioned by Pāṇini also in the same *Sūtra* (*aponaptrapāṁnaptribhyām ghah*), Varuṇa, Vāyu and Āditya (*Indras tvashṭā varuṇo vāyur āditya*),[125] and Vishṇu,[126] who enjoyed a high position amongst the votaries of the Bhāgavata cult. There are also references to dual divinities, like Mitra and Varuṇa (*Mitravarṇau ijyamānaḥ*),[127] Dyau and Prithivī (Dyāvāprithivī)[128] Agni and Soma (*Agni-Somau*)[129] and Vāyu-Varuṇa (*Vāyu-Varuṇam*).[130]

117. I. 1.49 p. 119.21.
118. I. 2.45 p. 220.1.
119. I. 1.1 p. 1.5.
120. VI. 3.26 p. 148.21.
121. II. 2.11 p. 414.14.
122. I. 4.32 p. 331.3.
123. IV. 4.140 p. 335.8.
124. I. 3.1 p. 256.13.
125. II. 2.29 p. 431.5.
126. VI. 1.36 p. 30.18.
127. VI. 1.108 p. 82.2.
128. III. 2.107 p. 114.21.
129. VIII. 3.82 p. 445.19.
130. VI. 3.42 p. 158.3.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Post-Vedic Deities :

These include some Vedic ones as well whose worship was continued in that period. A few names are synonymous. Indra with his other names, mentioned earlier, is praised a number of times for his killing the demon Vritra and is styled *Vritrahan*.[131] Śiva and Vishṇu were very popular with separate cults. The former is given other names like, Bhava, Śarva,[132] Girīśa (*girau śete Giriśaḥ*),[133] Mahādeva (*Kakud-doṣani yāchate Mahādevaḥ*),[134] and *Trayambaka* (*Trayambakam yajāmahe*).[135] These are some of the eight names of Śiva mentioned in the *Atharvaveda*.[136] Skanda (*Kārttikeya*) is also mentioned in association with Viśākha.[137] Patañjali seems to mention the synonyms of certain deities in the expression—*Brahmaprajāpati Śivavaisravaṇau Skandaviśākhau*.[138] *Krishṇa*[139] also figures prominently. The deities were supposed to possess infinite wisdom (*devājñātum arhanti*).[140] The gods of constellations—the sun and the moon were also venerated (*ādityam upatishṭhate chandramāsam upatishṭhate*).[141] The Pauranic conception of heaven and hell (*naraka*),[142] the emergence of the Kaliyuga (*kalirdevatāsya kāleya's charuḥ*)[143] and the fight between the Devas and Asuras (*devāsuram—rākshasosuram*)[144] was well-known. One also finds certain particular popular features like, emphasis on charity which entitled one to a place in heaven (*yo bhavatāṁ odanam dāsyati sa svargaṁ lokaṁ gamishyati*).[145] There is a reference to gods, called

131. I. 1.39 p. 97.20.
132. III. 134 p. 91.14.
133. III. 2.15 p. 100.19.
134. VI. 1.63 p. 41.20.
135. VI. 4.77 p. 209.22.
136. VI. 93.2, VII. 87.1; XI. 2.1.4.
137. V. 3.99 p. 429.2.
138. VI. 3.26 p. 148.23.24.
139. I. 1.4 p. 53.9.
140. VIII. 3.72 p. 443.23.
141. I. 3.25 p. 281.6.
142. VI. 1.7 p. 12.6.
143. VI. 2.7 p. 273.12.
144. IV. 3.125 p. 319.16.
145. III. 3.7 p. 140.8.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Nilimpā classed as supernatural beings (*nilimpānāma devāḥ*).[146] The images of these deities were worshipped by the people.

Certain female divinities mentioned are : Lakshmī,[147] wife of Vishṇu; and Suparṇī.[148] Patañjali, commenting on II.2.34, has also noticed, or probably composed a verse in which it is stated that certain musical instruments were played in a gathering in the temple of Dhanapati, Rāma and Keśava (*mridaṅga śaṅkhā tūṇavāḥ prithaṅ nandanti saṁsadi prāsāde dhanapatirāmakeśavānāṁ*).[149] Rāma and Keśava are rightly identified with Balarāma and Krishṇa and it is clear from this reference that there were festive gatherings at that time in their temples.

Images :

Pāṇini mentions the term *Pratikriti*,[150] meaning portraits, but Patañjali uses the word *archā* denoting images. The famous *sūtra Jīvikārthe chāpaṇye*, which has been the subject of so much discussion is helpful on this point. These images were not saleable (*apaṇya*), but were kept in temples for the purpose of worship (*yās ty etāḥ sampratipūjārhās tāsu bhavishyati*), serving, incidentally, as means of livelihood to their owners. The comment on this sūtra questions the validity of the dropping of *ka* in such forms as, *Śivaḥ, Skandaḥ* and *Viśākhaḥ*, since the Mauryas, desirous of obtaining gold, sold objects of worship (*Mauryair hiraṇyārthibhir archaḥ prakalpitaḥ*).[151] It is important for two reasons : firstly, it testifies to the worship of these divinities in that period, and secondly, it refers to the metal used for making these images. Kautilya has also referred to the installation of the images of Śiva and Vaiśravaṇa in temples (*Śivavaiśravaṇāśvisrīmandirāgrihaṁ cha purāmadhye kārayet*).[152] The *Gaṇapāṭhā* cites tht compound.

146. III. 1.138 p. 92.12.
147. I. 4.3 p. 313.17.
148. IV. 1.44 p. 206.22.
149. II. 2.34 p. 436.5.
150. V. 3.36.
151. V. 3.99 p. 429.
152. II. 4 p. 55.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Skandaviśākhau along with *Brahmaprajāpati*, and *Śivavaiśravaṇau*.[153] According to the Bhāshyakāra, these gods were not mentioned in pairs in Vedic literature, but only in loka (*vartamāne punar dvandvagrahaṇasya etat prayojanam lokavedayor yo dvandvas tatra yathā syāt na cha vede sahanirvāpā nirdishṭaḥ*).[154]

The cult of the Yakshas and Nāgas, with their female counterparts, whose statues have been found, is another phase in the study of popular divinities in that period. It is natural to presume that devotion or *bhakti* played an important part in the setting up of these images. As regards the antiquity of Skanda and Viśākha, they seen to be earlier than the time of Patañjali. According to D. R. Bhandarkar,[155] Skanda, Kumāra, Viśākha and Mahāsena were in olden days names of four different gods. He based his contention on the reference to Skanda, Kumāra, Viśākha and Mahāsena with separate figures on the coins of Huvishka, and Amarsimha's allusion to only one of the four names in each of the four lines of his two verses relating to Kārttikeya. R. G. Bhandarkar[156] had suggested that the three names represented only one deity on Huvishka's coins. The distinct individuality of the two divinities seems clear from the reference in the *Mahābhāshya*, though the evidence is considered inconclusive by those who attach importance to the absence of Viśākha's name, as a diety, in early or later literature.[157]

Bhaktism—Bhāgavata cult:

The feeling of devotion or attachment to a particular deity, recognising others as manifestations of the same, was not new to this period. Its existence can be traced in earlier literature. Pāṇini seems to refer to it in his reference to Vāsudeva and Arjuna in the sūtra—*Vāsudevārjunābhyām*

153. II. 4.14.
154. VI. 3.26 p. 149.2.
155. *Carmichael Lectures*, 1921, pp. 22-23.
156. *Vaishnavism, Śaivism* etc. p. 151.
157. IHQ. Vol. VII, p. 315.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

vun.[158] It is clear, as suggested in the *Kāśikā*, that *Vāsudeva* mentioned in this sūtra was not a Kshatriya name but that of Krishna, and the person attached to him was known as Vāsudevaka (*Vāsudevobhaktir asya Vāsudevakaḥ*).[159] The propitiation of deities is implied in another sūtra of Pāṇini which refers to the morphology of names, as Varuṇadatta and Āryamadatta; the ending *datta* denoted a benediction from a god, or a higher power of which the personal name became a symbolic expression (*kārakādattaśrutayor—evāśisi*).[160] It is, therefore, presumed that the Bhakti cult dates back, at least, to the time of the *Sutrakāra*. R. G. Bhandarkar had suggested[161] two religious movements during the period of intellectual ferment: the one in the east, which believed in self-abnegation and a course of strict moral conduct; and the other connected with the Śatvatas in western India which attached importance to devotion in a supreme God. The *Nārāyanīya* section of the *Mahābhārata* traces the evolution of the second course. The supreme God is named Hari whose worship is not completely free from religious sacrifices. The next stage is marked by the association of *Vāsudeva* with his son, grandson, and brother, who became objects of veneration presiding over certain psychological categories, or as persons created by Him for the purpose. Patañjali has given interesting information on this point. Vāsudeva and Bāladeva are classed by him[162] as derivatives from Vrishṇi names in the sense of sons of Vāsudeva and Baladeva.

It is contended that the Sātvatas of the *Mahābhārata* was another name of the Vrishṇi race to which Vāsudeva, Saṁkarshaṇa and Aniruddha belonged. The religion of the Sātvatas, associated with Vāsudeva in the *Mahābhārata*, culminated in the time of Patañjali when other members, connected with Vāsudeva, were also revered. The life and activities of the supreme lord became objects of exhibition to the people in different ways. Patañjali, besides mentioning the

158. IV. 3.98.
159. p. 343.
160. VI. 2.148.
161. Op. cit. p. 9f.
162. V. 1.144 p. 257.11-12.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

names of Krishna and Janārdana,[163] the synonyms of Vāsudeva, also referred to the festive gatherings in the temples of Keśava (*Vāsudeva*) and Rāma (*Balarānma*). The reference[164] to Vāsudeva-bhaktas, the staging of *Bali-bandha*—connected with Vishnu, and the slaying of Kaṁsa by Krishṇa himself, are some of the additional proofs of the growing spirit of devotion to the Lord who was addressed by different names. There is a reference to the Vyūha of Krishna and his acolytes (*Janārdhanas tv ātmachaturtha eva*),[165] meaning 'Janārdhana, whose self is the fourth in a constituent group'. The Vedic god Vishṇu, later a synonym of Vāsudeva, is compounded with Indra in one reference,[166] and with Agni in another.[167] This need not mislead us in presuming distinct personalities of Vishṇu, Vāsudeva and Krishna. It is true that Vishnu, as a Vedic deity, was frequently invoked, though not placed tn ihe foremost rank; but in the post-Vedic period he assumed the supreme place condescending to become incarnate for the emancipation of human beings. It may, therefore, be suggested that one stream of religious thought emanated from Vishnu, the Vedic god; the other from Vāsudeva, the historic personality associated at first with the Sātvatas and these two, mingling with another merging with Nārāyana, the cosmic and philosophic god, gave rise to the cult of Vishnu-Vāsudeva Bhaktism. The identification of Vāsudeva and Krishṇa with Vishṇu is established, and Keith referred[168] to it long ago. The evidence from the epigraphic and archaeological sources, is also helpful in assessing the nature and flourishing state of this cult which attracted even foreigners.

Amongst the epigraphic records of this period, the most important one is the Besnagar pillar inscription, which mentions the setting up of the Garuḍa column (*garuḍadhvaja*) of Vāsudeva, the god of gods (*devadeva*) by Heliodorus, a Bhāgavata, son of Dion and an inhabitant of Taxila who came as

163. VI. 3.5 p. 143.7.
164. III. 1.26 p. 34.16; p. 36.19.
165. VI. 3.5 p. 143.7.
166. VI. 1.36 p. 30.18.
167. VI. 3.28 p. 149.5.
168. JRAS. 1908 p. 169f.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Greek Ambassador from King Antialkidas to Kāśīputra King Bhāgabhadra. A fragment of the shaft of another octogonal column, evidently from Besnagar, and found in a narrow street at Bhilsa, bears a Brāhmī inscription in one line recording the erection of the Garuḍa column of the excellent temple of the Bhāgavat (*Bhagavataḥ prāsādo*) by Gautamīputra, a Bhāgavata. These two records[169] from Besnagar are Vaishṇavite in character, since Garuḍa appears as the Vāhana of Vishṇu. According to the *Mahābhārata*, Garuḍa, in return for boons granted to him by Vishṇu, himself offered a boon to him who made the bird his vehicle.[170]

The next inscription[171] is the Ghasundī stone slab found about 4 miles north-east of Nāgari in the Udaipur State (Rajasthan). It is engraved in Brāhmī characters of the second century B.C., and records the erection of a stone enclosure of worship for Bhāgavat Saṁkarshaṇa and Vāsudeva, within the enclosure of Nārāyaṇa, by Bhāgavata Gajāyana, son of Parāsari. The Nārāyaṇavata, or the enclosure of the Lord, denotes the compound of a temple or place of worship, while *Pūjaśilāprākāra* stands for Bhāgavat Saṁkarshaṇa and Vāsudeva, evidently referring to a smaller stone enclosure, probably, round the images representing Saṁkarshaṇa and Vāsudeva within the Nārāyaṇavata. The cosmic philosophic god Nārāyaṇa, whose name is not traced in the *Mahābhāshya*, thus, completes the *triveṇī* or the three streams of thought mingling together to form the cult of Vaishṇavism.

Now, as regards the relation of Saṁkarshaṇa with Vāsudeva, the Nanaghat cave inscription[172] mentions them as the descendants of the moon (*Chaṁda-Chandra*) along with *Dhamma* (*Dharma*), Ida (*Indra*) and the guardians of the four cardinal points: Yama, Varuṇa, Kubera, and Vāsudeva. R. P. Chanda, quoting the *Nārāyaṇīya* section of the *Mahābhārata*, and Śānkara's commentary on the *Vedānta-Sūtras*

169. ASI. An. Rep. 1913-14 Pt. II. p. 190.
170. I.L. 1510.
171. *Lüders List* E. I. Vol. X, Appendix No. 6.
172. ibid No. 1112.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

suggested[173] that these two of the forms (*Vyūhas*) were worshipped by the *Pañcharātras* or Bhāgavatas. The *Vyūhas* were *Vāsudeva*, or the highest self *Saṁkarshaṇa*, or the individual soul, *Pradyumna* or the mind (*manas*), and *Aniruddha* or the principle of egoism (*ahaṁkāra*) in descending order; and according to the orthodox view, the highest *Brahman* called *Vāsudeva* abides in a four fold form, or reveals itself by dividing its four-fold as the four *vyūhas*. In all these expositions, *Vāsudeva* is mentioned first, followed by Saṁkarshana. In this inscription the order is reversed, and it is presumed that in those days Saṁkarshaṇa was popularly recognised as a divinity equalling *Vāsudeva* in rank. Kauṭilya also mentions[174] this god. R. P. Chanda, therefore, suggested two forms of Vāsudevism—the worship of Vāsudeva, as 'the god of gods', and also as a god second to Saṁkarshaṇa, in the second century B.C. thereby, indicating that the basic cult originated at a much earlier period.

Another record is the Mora stone slab inscription[175] of the time Mahākshatrapa Rājuvula. Though it is placed about the early part of the first century A.D., its importance lies here in the second line beginning with—*Bhāgavatā* (*vri*) (*sh*) *ṇe* (*na*) *Pañchavīrānām pratimā*. If *Bhāgavatā Vrishṇena* is construed as *Bhāgavato vrishṇeḥ* as suggested by Chanda,[176] then it may refer to the setting up of an image of the blessed or the divine *Vrishṇi*, that is Krishṇa-Vāsudeva, who belonged to the *Vrishṇi* branch of the Yādava race (*Vrishṇīṇām Vāsudevo 'smi*).[177] A Mathurā inscription[178] of the time of the great Kshatrapa Śoḍāsa, son of Rājuvula, also refers to the shrine of the Bhāgavat Vāsudeva (*Bhāgavato Vāsudevasya mahāsthāna*).

Now the association of Vāsudeva with Baladeva and the Vrishṇis is also noted by Patañjali (*Vāsudevaḥ—Bāladevaḥ—*

173. *Archaeology and Vaishnava tradition* p. 164.
174. P. 403.
175. Lüders List—Op. cit. No. 14.
176. Op. cit p. 166.
177. *Bhag. Gita.* Chap. X 37.
178. Lüders List—Op. cit.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ṇyasya sa eva—viṣvakseno nāma vrishṇis tasmād ubhayām prāpnoti).[179] On the basis of the literary, epigraphic and archæological sources, the following conclusions may be drawn— Firstly, the Bhāgavata cult is not new to this period, but dates back, at least, to the time of Pāṇini. Secondly, Vishṇu, the Vedic deity, was identified with Vāsudeva, Nārāyaṇa and Krishṇa, a general name Vāsudeva—Bhāgavata cult denoted Vaishṇavism. Thirdly, both Balarāma and Vāsudeva, who were historical personalities associated with the Vrishṇis, had attained divine status, with their images consecrated in temples where there were festive gatherings. Fourthly, the *Vyūhas* of Vāsudeva also found a place in the divine pantheon. It is clear that Saṁkarshaṇa enjoyed a divine position along with Vāsudeva or Vishṇu. Thus, what was supposed to be a localized religious stream of thought, gradually expanded in eastern and southern directions. This cult, a synthesis of different religious thoughts, also attracted foreigners.

Śaivism:

There are two references in the *Mahābhāshya* which suggest a separate cult of the Śaivas, the devotees of Śiva: *Śiva bhāgavata*[180] and *Śiva-vaiśravaṇau.*[181] The first refers to the devotees of Śiva who carried an iron lance, as the emblem of that deity (*yo 'yaḥśūlena anvichqhhati sa āyaḥ śūlikaḥ kiṁ chātaḥ Śiva bhāgavate prāpnoti*). It is suggested[182] that, despite the inapplicability of the word *āyaḥ śūlika* in its literal sense to Śiva-bhāgavata, the meaning 'one who took recourse to extreme harsh or rash measures to seek an end, which could be secured by milder methods', alludes to the existence of this cult, whose members used an iron spear as a distinctive mark. One, however, feels that the two classes of Śiva devotees have to be distinguished—the *Āyaḥ śūlikas* carried an iron trident or *triśula* and practised penance and other *dhūta* rites; but there were lay devotees who propitiated the benign deity

179. IV. 1.114 p. 257.11-12.
180. V. 2.76 p. 387.19.
181. VI. 3.26 p. 148.23.
182. I.A. Vol. XLI. p. 272.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

through their offerings. A sentence in the comment on the sūtra *Jīvakārthe chāpaṇye* refers to the *archā* or image of Śiva which was placed in front for the purpose of worship (*yās tv etāḥ samprati pūjārthās tāsu bhavishyati*).[183] Linga worship had not come into form by that time. Śiva, Skanda and Viśākha were adored by many people, and their images were a source of living to their keepers. The evidence, advanced by the *Atharva Śirasa Upanishad* and the *Nārāyaṇīya* section of the *Mahābhārata*, on the position of Śiva as a divinity and the different branches or offshoots of Śaivism is valuable. The former designates him as a *Bhāgavat*, while the latter refers to *Pāśupata*, as one of the five schools of religious doctrines which had revelations from Śiva-Śrīkaṇtha. This school, according to R. G. Bhandarkar,[184] rose about the second century B.C., but it is not mentioned in the *Mahābhāshya*. One can hardly deny that Śaivism, as a separate cult, existed earlier than the time of Patañjali in the light of Megasthenes' reference[185] to the cults of Dionysus and Heracles, and the evidence furnished by the *Mahābhārata* on this point, but it is difficult to suggest the different schools into which it had branched off in that period. To be more precise, it may be proposed that the votaries of Śiva included those who took recourse to harsh and rash measures for seeking their end, as well as ordinary lay worshippers who believed in propitiation through devotion.

Ascetic Orders:

Groups of wandering mendicants, or those living in solitary meditation were not unknown. Patañjali tries to explain their philosophy which upheld inaction, and their creed was different from that of the Brāhmaṇa or Śramaṇa religious groups. The practice of asceticism served to reveal supreme wisdom (*tapas tāpasaṁ sedhayati*).[186] The ascetics were noted for their matted hair (*jaṭā*),[187] beard (*śmaśru*), and the use of a

183. V. 3.99 p. 429.4.
184. *Op. cit.* p. 116.
185. CHI. Vol. I, p. 408.
186. VI. 1.49 p. 38.7.
187. VI. 1.48 p. 37.20.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

water-pot (*kamaṇḍalu*).[188] The staffs (*daṇḍa*) varied according to the groups—as for instance, the *Parivrājaka* had three staves (*trivishṭabdhakaṁ drishṭvā parivrājaka iti*), but a *Daṇḍin* had a single *kshatra*.[189] The Parivrājakas are also mentioned by Pāṇini in his sūtra—*Maskaramaskariṇau Veṇuparivrājakayoḥ*.[190] This ascetic order included a Maskarin, and it is suggested by Patañjali in his comment that a Maskarin Parivrājaka was so called, not because of his *maskara*—the bamboo staff (*na vai maskaro 'syāstīti maskari parivrājaka*), but for his doctrine of inactivity seeking peace as the highest end (*mā krita karmāṇi mā krita karmāṇi śāntir vaḥ 'sreyas īty ahato maskari parivrājakaḥ*).[191] This policy was endorsed by the Ājīvikas who believed in quietism. According to the Buddhist literature,[192] the Ājīvikas recognised only three as their leaders—Nanda, Vachchha, Kisa-Sankichcha and Makkhali Gosāla. Their precept *nātthi kammaṁ nātthi kiriyam nāithi viriyam*, also set forth at greater length in the *Sāmaññaphala sutta* of the *Dīghanikāya*,[193] suggests that the attainment of a given condition of any character does not depend either on one's own acts, or on those of another, or on human effort. There is no such thing as power or energy, strength or human vigour.[194]

The identification of Maskarins with the Ājīvikas is fairly certain, and it is confirmed by the fact that Gosāla, the last of the leaders, is called Makkhali—the Pālī form of Sanskrit Maskarin in Pālī literature. A late work, quoted by D. R. Bhandarkar,[195] also suggests the identity of the Ājīvikas with the Maskarins, and it is proposed on the basis of the reference to the word *śikhin* of the *Bhaṭṭikāvya*, agreeing with the *uttuṅgajaṭā* of the *Jānakīharaṇa*, that an Ājīvika was really a *tridaṇḍin*, and not an *ekadaṇḍin*, as supposed by Utpala. The

188. II. 3.4 p. 445.7.
189. II. 1.1 p. 365.21.
190. VI. 1.154.
191. Ibid, p. 96.12-13.
192. *Maj.* 5. 524, *Vin.* i. 291.
193. I, 53.54.
194. Rhys-Davids: *Dial.* Vol. I p. 71f.
195. I.A. Vol. XLI. 1912 p. 290.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tridaṇḍin Parivrājaka, mentioned by Patañjali, may be taken as an Ājīvika in the general sense. It is probable that the Bhāshyakāra, while referring to the Parivrājakas as identical with Maskarins, had in mind the system of the Ājīvikas who had lately received benefactions of caves at Nāgārjunī from Emperor Dasaratha of the Mauryan dynastry.[196] They are not noticed separately. The group also included female ascetics (*Śaṅkarā nāmaparivrājakā*).[197]

The Daṇḍins,[198] with a single staff, formed a separate group dating back to the period of Brāhmaṇas,[199] and are mentioned by Pāṇini,[200] and Manu,[201] as well. Manu actually describes their appearance. The Daishṭikas (*dishṭam ity asya matir daishṭikaḥ*),[202] mentioned in analogy to the other two terms—*āstika* and *nāstika*, probably belonged to the school of Makkhali which repudiated *karman* as the means of attaining one's end.

The Brāhmaṇas and Śramaṇas had separate orders, in constant opposition to the other (*yeshām cha virodha ity asya avakāśaḥ*).[203] The term *śramaṇa* included all non-Brahmanical orders. The earliest reference to this clear-cut division is given by Megasthenes, who mentions[204] Brachmanes or the Brāhmaṇas and Garmanes viz. Śramaṇas. The distinction is maintained in Aśokan inscriptions as well. According to the Udāna there were various sects of Śramaṇas and Brāhmaṇas—followers of different *Diṭṭhis*, that is, systems of *Darśanas*, and having separate organisations (*sambahulā nānādiṭṭhiyā samaṇabrāhmaṇā-paribbājakā savatthim paṇḍāya pavisanti nānādiṭṭhikā nānākhantikā nānāruchikā nānādiṭṭhinissayanissita*).[205] The

196. C.I.I. Vol. I pp. 103-4; 134.5.
197. III. 2.14 p. 100.6.
198. V. 2.94 p. 393.19.
199. *Sat, Brāh.* XIII. 4.2.15.
200. V. 2.115.
201. VI. 52. *Kliptakeśa-nakha-Śmaśruḥ pātri daṇḍī kusumbhavān vicharena niyato nityaṁ sarvabhūtāny apidayan.*
202. IV. 4.60 p. 332.19.
203. II. 4.12 p. 476.9.
204. Frag. XLI—Strabo XV. i. 59.
205. P.T.S. 1885 p. 66.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

two classes of ascetics, called *Parivrājakas*, or the wandering class, have been mentioned in the Buddhist literature[206] under two main headings—the *Brāhmaṇas* and the *Aññatitthiyas*. It seems that the word *śramaṇa*, mentioned by Patañjali, denoted ascetic orders distinct from those of the Brāhmaṇas, though its use may have been restricted to Buddhists alone during certain times. The Bhāshyakāra has not mentioned *śramaṇī*—Pālī *samanī*—the female ascetics who are referred to in the *Samyutta Nikāya*.[207] The practice of initiating ladies was forbidden, except at the Vānaprastha stage along with their husbands (*strīyām cha pravrajayataḥ*),[208] but things were different in the Śramaṇa orders—both Buddhist and Jains.

Popular Religious Beliefs:

The keynote of Indian religious belief has been the emphasis laid on the spiritual and moral side of human life, resulting in people's anxiety to perform good deeds. This spirit prompted them to create dedications for some sacred purpose. The endowments at Bhārhut, and on the railing at Sāñchī, which were made in this period, are exclusively Buddhist; but one finds a peculiar phenomenon which was first pointed out by Bühler, and later considered afresh by John Marshall. Bühler referred[209] to the existence of Pauranic worship at the time when these records were inscribed. If name could be suggestive of the religious beliefs then those like Arhadatta, Dharmarakhita, Bodhi, and Saṁgharakhita are Buddhist; Agideva and Viśvadeva relate to ancient Vedic worship. Vaishṇavism and Śaivism seem evident from such names like, Nāga, Nāgila and Nāgadatta; Viṇhuka and Opedadatta; and Nādiguta, Samikā and Śivanandi respectively. J. Marshall points[210] to the Yaksha cult, evidently on the basis of names such as, Yakhadāsī, Yakhadina, Yakhī and Yakhila. The presence of these folk cults in the second century B.C., is proved

206. *Ang*. I. 65, 240; *Dig*. III. 115.
207. I. 333 cf. also *Jat*. V. 424, *Vin*. IV. 235.
208. Kauṭilya: *Arthasāstra* II. 1.
209. E.I. Vol. II, p. 95.
210. *The Monuments of Sāñchī*, p. 299.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

by Yaksha and Yakshī figures on the balustrade of the Bhārhut stūpa. In case the donors were interested in Pauranic worship, as suggested by Bühler, then how are they associated with Buddhist dedications? Did Buddha have a place in the Brahmanical pantheon, or was he adored by the worshippers of the demi-gods, or did the people believe in eclecticism ? The answer to the questions is quite simple. It is probable that the donors were all Buddhists, and the use of these affixes is not a sure proof of the existence of these cults; but one may take a broader view and presume that the ordinary people in that period were anxious to obtain merit from whatever quarter, and through whatever process it was available. Therefore, these donors did not hesitate to make endowments for Buddhism, because they thought that by so doing they could acquire merit in the next world. This catholic outlook of a Hindu, even at present, prompts him to visit the Bodh-Gaya temple and give *dakshinā* when he visits Gaya for performing *Pitri* oblations.

People also worshipped the lower order of divine beings—the *Yakshas* and the *Nāgas*—for fear of their destructive powers, and with a desire to obtain boons from them. This is evident from numerous statues of such demi-gods which have been found with inscriptions recorded on them, and their figures carved on the Bhārhut gateway and those at Sāñchī. According to Coomaraswamy,[211] Yaksha worship was a bhakti cult, with images, temples, altars and offerings, and as the greater deities of all, from a popular point of view, be regarded as Yakshas', we may safely recognize in the worship of the latter (together with Nāgas and goddesses) the natural source of the Bhakti cult, common to the whole sectarian development, which was taking place before the beginning of the Kushāṇa period. This shows that the people at that time were not sectarian in their outlook. The Hindu Ethics enjoins every householder certain moral and spiritual obligations, and stress is laid on '*sraddhā*[212] and *tyāga*'[213]—faith and a spirit of sacrifice, classed holder as *dharmaniyamas* (*dharmāya niyamo dharmaniyamaḥ*—

211. *Yakshas*, p. 37.
212. I. 4.59 p. 341.23.
213. III. 1.26 p. 34.5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

dharmārtho vā niyamo dharmaniyamaḥ),[214] meaning a restriction on oneself for the sake of religious merit as its result, or with religious merit as its object. The popular belief in ethical and moral responsibilities was deep-rooted in the masses.

Buddhism:

Popular religion of which the fabric was woven out of cults and traces, as pointed out by John Marshall[215], did not leave Buddhism unaffected. The sculptures at Bhārhut and Sāñchī furnish numerous illustrations of sacred objects and divinities, drawn from the ancient religions of the people. Names might have changed, but the cults remained immutable. Such cults were taken over by Buddhism from the popular religion of the masses, and for the masses. The icon of the Buddha had not yet come into existence, but the relic worship had acquired a significant and important place in the Buddist form of worship. As parts of the body of the Lord, they served to create in the mind of the devotee a feeling of personal devotion and allegiance. Besides the Tathāgata, some of his important disciples like Sāriputra and Moggallāna, also claimed the privilege of their relics being enshrined in stūpas. This stage, probably, reached in the Śuṅga Period. As regards the anti-Buddhist attitude of the first Śuṅga monarch, J. Marshall hinted at the probable destruction of the earlier Sāñchī Stūpa by this ruler, but we would like to leave the matter open without any comment. It is, however, clear that Buddhism was not inactive in this period. In an inscription[216] on the railing of the Saāñchī Stūpa, there is a reference to *āchariyakula*—a technical expression meaning 'a Buddhist school', and *annāchariyakula*—'the other school'. It refers to an injunction against the removal of any property from Kākanāda to a non-Theravādin community, thereby suggesting that another school, probably of the Mahāsaṅghikas, had established itself at Sānchī in the first century B.C. The conservative school of the Theravādins became apprehensive of the dismemberment of their sacred edifice.

214. I. 1.1 p. 8.4-5.
215. Op. cit. p. 24.
216. JBORS. Vol. III. p. 425f.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

According to Kern,[217] in the three centuries which elapsed between the death of Aśoka and the rein of Kanishka, Buddhism was steadily on the increase in the North, flourishing in the domains of the Bactrian Greeks. The chronology based on literary documents being confused, it is unsafe to deduce any historical fact from traditions. It is a pity that, except for the clear-cut evidence regarding the active state of Buddhism from the monuments and the epigraphic sources, literary proof is wanting.

Jainism:

The Hāthīgumphā inscription,[218] and a few others from Mathurā record dedications for Jainism. The invocation of the formulae (*Namo arihaṁtāṇam namo Savasiddhāṇam*), the contents of the Kaliṅga record, and other old Brāhmī inscriptions[219] disclose the activity of this religious order. It enjoyed the patronage of King Khāravela and other donors. Inscription No. 11 of Khāravela's chief queen records that the cave commemorating her name was cut for the sake of Kaliṅga recluses of Arhata persuasion (*Arhaṁta pasādānaṁ Kalingānaṁ Samanānaṁ*). During the thirteen years of Khāravela'e reign, some 117 caves were excavated on the Kumāri hill to serve as resting places for the Arhats, or Jains residing there (*Arhato parinivāsato hi kāya nisīdiyaya*).[220] Besides Kaliṅga, Mathurā was also an important centre of Jainism. Amongst the inscriptions, found and edited by Bühler, the earliest one has been assigned by him to the middle of the second century B.C., because of its exceedingly archaic characters and its language—pure Prākrit of the Pālī type. This inscription[221] records dedication of an ornamental arch for the temple, the gift of the lay hearer Uttaradāsaka (Uttaradāsaka), son of *Vachchī* (Vatsī), mother and disciple of the ascetic Mahārakhita (Mahārakshita). The Āmohinī tablet inscription, dated in the year 42 of the time of Mahākshatrapa Śoḍāsa is another Jain record of about

217. *Manual of Buddhism*, p. 48.
218. JBORS. Vol. III, p. 425f.
219. *D. R. Bhandarkar Volume* pp. 279f.
220. Barua—*Old Brāhmī Inscriptions* p. 28.
221. EI. Vol. II. p. 199 No. 1.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

15 B.C. or 15 A.D. Lüders, while discussing the era of the Mahārāja and Rājātirāja, considered the Girdharpur and Lucknow Museum inscriptions of the years 270 and 292 (or 299) respectively. He presumed that the donors were Parthians who had immigrated to Mathurā during the rule of the Kshatrapas, and, despite their joining the Jain fold they upheld the traditions of their native country.[222] It is an important phase of Jainism which suggests the assimilation of foreigners in their religious order.

Lokāyatas or Materialists:

The Lokāyatas were not unknown in that period. Patañjali refers to Bhāguri as a famous exponent of this school who provided specimens of the Lokāyata doctrine according to his views (*vārnikā Bhāguri Lokāyatasya*), or way of life (*vārtikā Bhāguri lokāyatasya*).[223] The name of the founder of this school—Chārvāka is not mentioned by the Bhāshyakāra, but his philosophy was well-known. According to a legend in the *Brihadāraṇyaka Upanishad*,[224] Brihaspati taught demons false knowledge of which the reward lasts only so long as the pleasure exists, in order to hasten their destruction. In the *Ukthādigaṇa* of the *Ashṭādhyāyī*,[225] a teacher and a pupil of this doctrine are called *Lokāyatika*. The system is referred to in the *Arthaśāstra*[226] (*saṁvaraṇamātram hi trayī lokayātrāvida iti*), and much earlier in a Jātaka.[227] A short account of this system is also given in the *Prabodhachandrodaya*. In the *Sarvadarśanasaṁgraha*, a very late work, the system is examined from the Vedantist standpoint, and Mādhava looks upon their philosophy as the lowest of all, but not to be ignored.

We have taken into account the religious condition of India during the time of Patañjali in all its aspects. One can hardly deny that with the advent of the Brahmanical Sunga ruler to power, there was a revival of Vedic sacrifices with

222. *D. R. Bhandarkar Volume* p. 288.
223. VII. 3.45 p. 325.24.
224. VII. 8.
225. IV.2.60.
226. P.6.
227. VI.286.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

greater enthusiasm, and the emperor himself performed two horse sacrifices. If the statement of Patañjali relating to the performance of sacrifice for Pushyamitra be taken at its face value, then the Bhāshyakāra probably officiated as a priest in any one of these two sacrifices. The other Vedic Yajñas were: Agnishṭoma, Rājasūya, Vājapeya, and the Yūpa in which the sacrificial pillars of wood were set up. The householder had to perform the *Pañcha-mahāyajña*, and the *Śrāddhas* for the manes. The Vedic sacrifices, varying in duration and involving many accessories, were costly and complicated for ordinary people who were satisfied with devotion through propitiation. The Bhakti cult—confined to Vishṇu-Vāsudeva, and Śiva was not new. The former was more popular and there were festive gatherings, as well as dramatic performances showing the life and activities of the Lord in his previous incarnations. The epigraphic and archaeological pieces of evidence corroborate the popularity of this cult. The ascetic orders of the Parivrājakas, and the Maskarins, evidently Ājīvikas; the Daṇḍins and the Daishṭi, and those of the Brāhmaṇas and Śramaṇas, and the presence of the materialists—the Lokāyatikas, show an interesting aspect of religious life. People had not shaken off the worship of the demi-gods—the Yakshas and Nāgas with their female counterparts for fear and faith in them. An interesting study is the moral and ethical side of religious life, which manifested itself in the creation of dedications for Buddhism, though the names of the donors suggest a different faith. Buddhism and Jainism were not inactive, and the latter seems to be more liberal in its attitude towards outsiders, if the two inscriptions, quoted by Lüders, have any socio-religious value.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CHAPTER VIII

LITERATURE

The importance of the *Mahābhāshya* lies in its attempts to elucidate with comments the *sūtras* of Pāṇini taking into consideration the *Vārttikas* of Kātyāyana as well as in the information it provides on the literature known to Patañjali, his use of the earlier data, and the ornate metres in poetry with a few new ones. The Bhāshyakāra was himself well-versed in the Vedic, Sūtra and the Smriti literatures; and one can trace parallelism in his work. There are references to characters from the Epics, the Purāṇas, Poetics or Kāvya with systematic use of metres, ornamentation (*alaṁkāra*), drama and dramatic literature, and popular fiction, known as *ākhyāna*. The grammarian also presents philosophical data in his work, and other topics, not mentioned in the previous chapters, as for example, Medicine, Polity and Administration, Natural Science, including Biology. It is natural to presume from these references that there was some literature on these subjects with which Patañjali was familiar. As a literary piece, the *Mahābhāshya* presents a style of its own, which has little room for ornamentation, and a clear comprehension is attainable with a patient study of the work. In this chapter, we propose considering these aspects in detail.

Vedic Literature and the Mahābhāshya:

Besides a number of verses, given in parts[1] in the *Mahābhāshya* which are quoted from the Vedic literature, Patañjali actually mentions five verses in full which are taken from the *Rigveda* and are also adduced in later Vedic literature.

1. Cf. (i) *jarbhari turpharītu*—II.1.1 p. 363.25 = R.V.X. 106.6;
(ii) *ojāyamānaṁ yo'him jaghāna*—III. 1.11 p. 21.4 = R.V. II. 12.11.
(iii) *Marudbhir agna āgahi*—VI.4.22 p.189.2 = R.V. I.19.1.
(iv) *nābhā prithivyā nihito davidyutat*—V. 4.47; p. 437.11 = A.V. VII. 621.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

The most important is the one which Sāyaṇa, in conformity with the opinion of Yāska and others, applies to Agni, identified either with Yajña or with Āditya. "Four are his horns, three are the feet that bear him; his heads are two, his hands are seven in number. Round with a triple bond the steer roars loudly; the Mighty God hath entered into mortals."[2] Mahīdhara's explanation of the verse differs from that of Sāyaṇa, and the four horns are priests, or nouns, verbs, prepositions and the indeclinables; the three feet are the Vedas, or the first, second and third persons, or the past, present, and future tenses; the two heads are two sacrifices, or the agent and the object; the seven hands are the metres or the cases of the noun; and the three bonds are the three daily sacrifices, or the singular, dual and plural numbers.[3] A little modification can be suggested in the grammatical interpretation, as probably presumed by Patañjali, namely, the two heads represent two kinds of words—eternal (*nitya*) and resultant (*kārya*) which are mentioned in the *Mahābhāshya*.[4] "Bound in three parts" i.e. bound in three places, namely, chest, throat and head. *Vrishabha* (the Bull), (comes from the root *vrisha*—to shower—to fulfil desire), *roravīti*—or makes sound. The Great God, entering the mortals is the *Śabda-Brahman*. This raises the question of the doctrine of *sphota* which finally identifies sound with *Brahman* itself. This is not the solitary verse from the *Rigveda* which has been quoted to stress the need for the study of grammar, but there is another interesting one[5] which is taken from the *Rigveda*. It is a praise to the glorious god Varuṇa, across whose palate the seven rivers keep pouring as a fair-flowing (streams) into an abyss. According to

2. *chatvāri śriṅgā trayo asya pādā dve śīrṣe saptahastāso asya tridhā baddho vrīshabho roravīti maho devo martyāṁ aviveśeti*
Mah. I. 1.1 p. 3.15 = R.V. IV. 58.
Vāj. Sam. 17.91; *Mait. Sam.* I. 6.29, 87.17.
3. Ref. Wilson : *Rigveda Saṁhitā* Vol. III p. 227 n.l.; also Griffith's trans. Vol. I. p. 462.
4. I. 1.1 p. 6.27; IV. 4.1 p. 329.4.
5. *sudevo asi Varuṇa yasya te sapta sindhavaḥ anuksharanti kākudam surmyam sushirāṁ iva.*
Mah. I. 1.1 p. 4.27-28; *R.V.* VIII. 69.12.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Sāyaṇa's[6] metaphysical explanation of the last words—*Sūrmyaṁ sushirāṁ iva*—they are quoted as applied by the grammarians to enforce the need for studying grammar, the seven rivers being taken to mean the seven declensional affixes. These two verses are quoted by Patañjali in his 'Introduction' with a view to impressing on the minds of his readers that the study of grammar was absolutely necessary. He has all along stressed this fact; and it is considered as efficacious as the performance of a sacrifice. The stamp of Vedic sanctity was supposed to enhance the value of the subject matter of study, which could enable a person to have union with the Great God; and shine in truth (*śobhanām ūrmiṁ sushirām agnir antaḥ*).[7]

Explaining the division of words—viz., the division of speech into four, three of which are not manifested, he has quoted another verse[8] from the *Rigveda*. 'Speech hath been measured out in four divisions, the Brāhmaṇas who have understanding know them. Three kept in close concealment cause no motion; of speech, men speak only the fourth division. According to Śāyaṇa, the Brāhmaṇas here are those acquainted with *Śabda-brahman*. The explanation of this mysical piece is different; and according to the grammatical interpretation of *chatvāri vākparimitā padāni*—the four parts of speech are noun, verb, prepositions and participles.[9]

The fourth form of speech (*chatvāri*) is explained, according to some one else (*uta thaḥ*) as—"one (*man*) indeed seeing speech has not seen her; another (*man*) hearing her has not heard her; but to another she delivers her person as a loving wife well-attired presents herself to her husband."[10]

6. Ref. Wilson—op. cit. Vol. V. p. 126, n.2.
7. *Mah.* p. 5.2.
8. *Chatvāri vākparimitā padāni tāni vidur brāhmaṇā ye manīshiṇaḥ guhā trīni nihitā neṅgayanti turīyaṁ vācho manushyā vadanti.* Mah. I. 1.1 p. 3.24-25; R.V. I. 164, 45; A.V. IX. 10.27.
9. Wilson : op. cit. Vol. II. p. 142; Muir: Sanskrit texts Vol. II, p. 155.
10. *uta tyaḥ paśyan na dadarśa vācham uta tvaḥ śriṇvan na śriṇoty enām uto ty asmai tanvaṁ vi sasre jāyeva patya uśati suvāsaḥ.* Mah. I. 1.1 p. 4. 2-3; *R.V.* X. 71-4.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Patañjali, quoting this verse from the *Rigveda,* further elucidates it in his comment. As a well-dressed wife desiring her husband's company, presents gently her person (to him), so speech reveals itself to one learned in speech (a grammarian). This verse is equally important from the metaphorical point of view which one also notices in another verse,[11] quoted by the Bhāshyakāra from the *Rigveda.* "When the wise create speech through wisdom winnowing (sieving) it as (men winnow) barley with a sieve, then friends know friendship; good fortune is placed upon their word." The wise men, as explained by Patañjali, in their purified speech, sieve out corrupt words. From these verses, quoted in full, one draws the conclusion that Patañjali was not only well-grounded in the Vedas, but he fully utilized his Vedic knowledge in the service of grammar, and tried to explain the mysterious meaning of some of the verses, quoted by him, in terms of grammatical values.

The influence of the later Vedic literature does not appear to be much on the *Mahābhāshya.* Patañjali no doubt quotes the Vedic recensions which is nothing unusual for a scholar like him. He also refers to the *Yājñavalkya* and *Saulabha Brāhmaṇas* (*Yājñavalkyāni Brāhmaṇāni—Saulabhāni*).[12] They were not early texts because of the inapplicability of the *sūtra*—*Chando brāhmaṇāni cha tadvishayāni* (IV. 2.66) which suggests that the affixes denoting the announcer, when added to the Chandas and the Brāhmaṇas express that relation only in the case of the two Brāhmaṇas stated above (*Yājñavaikyādibhyaḥ pratishedho vaktavyaḥ*). The reference to different works in the *Sūtra* literature, like the *Vārttika-Sūtra, Saṁgraha-Sūtra* and *Kalpa-Sūtra*[13] in the *Mahābhāshya* only implies his familiarity with these works as with many *Kalpas,*[14]—*Parāśara,*

11. *saktum iva titāunā punanto yatra dhīrā manasā vācham akrata atrā sakhāyaḥ sakhyāni jānate bhadraishāṅ lakshmīr nihitādhi vāchi.*
Mah. I. 1.1 p. 4. 10-11; *R.V.* X. 71-2.
12. IV. 2.66 p. 285.22.
13. IV. 2.60 p. 284.4.
14. IV. 2.66 p. 286. 5-7.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kaśyapa, Paiṅgi, Kuśika and *Mahāvārttika*, which have been mentioned earlier.

Patañjali and Smriti Literature:

There are, however, a few passages in the *Mahābhāshya* which can also be traced in the *Dharma sūtras* and the *Smritis*. According to P. C. Chakravartty,[15] "Patañjali has given unmistakeable proof of his respectable knowledge of the Dharma sāstras current in his time and numerous references to the Smriti texts indicate that he made a careful study of Dharma sūtras, such as those of Baudhāyana, Āpastamba and Gotama. He sometimes quotes verbatim passages from the texts, and sometimes gives the substance." On the other hand, A. Ghosh has pointed out[16] that there is hardly any passage in the *Mahābhāshya* from which we can definitely say that Patañjali borrowed from any of our present texts. His reference to the *Vishṇu Smriti* is very meagre and casual, and we can be certain that he shows no acquaintance with that text. Of the rest, Āpastamba, Baudhāyana, Vasishṭha and Manu, nothing can be said except with the greatest difference. We may, however, consider the subject afresh taking into consideration the probable parallel references. It is just possible that there might have been a common source. The passages supposed to have been taken from these texts relate to the definitions of Āryāvarta,[17] *Śishṭas*[18] whose custom and behaviour is to be followed

15. IHQ. Vol. II. pp. 276 ff.
16. ibid., Vol. XI. pp. 77 ff.
17. (a) *kaḥ punar Āryāvartaḥ—Prāg ādarśāt pratyak kālakavanād dakshiṇena himavantam uttareṇa Pāriyātram.* *Mah.* VI. 3.109 p. 174.7-8.
(b) *Prāg adarśanāt pratyak kālakavnād dakshiṇena himavantam udak pāriyātram etad Āryāvarta tasmin cha āchāras sa pramānam. Baud.* I. 2.10.
(c) (i) *Āryāvartaḥ Prāg ādarśāt pratyak kālakavanād udakpāriyātrād dakshiṇena himavataḥ uttareṇa cha vindhyasya. Vas.* I. 8-9.
(ii) *Gaṇgāyamunayor antare 'py eke—yāvad vā krishṇamrigo vicharati tāvad brahmavarchasam ity anye. Vas.* I. 12-13.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

as a model, certain rules of etiquette and social conduct, like voiding at a distance from one's house,[19] abstinence from drink for a Brāhmaṇī,[20] greeting a lady,[21] and a youth taking airs before an old man,[22] which are noticed in the Smriti texts, though with slight variations.

Regarding the definition of Āryāvarta, with particular reference to its boundaries, there seems unanimity of expression between Baudhāyana and Patañjali, except that Baudhāyana substitutes the word Vinaśana for Ādarśa. According to Vasishṭha, Āryāvarta was the region between the Gaṅgā and the Yamunā, where the black antelope roamed about in 'spiritual pre-eminence.' Patañjali has not mentioned this fact, which, according to the commentary of Viśvarūpa on *Yājñavalkya Smriti* (1-2) was 'sacrifice assuming that form while wandering over the earth, followed by Dharma in its wanderings.' The absence of this tradition in the *Mahābhāshya*, in connection with the limits of Āryāvarta, is an important fact which cannot be overlooked, as it is noted by the other two—Baudhāyana and Vasishṭha.

18. (a) (i) *ke punaḥ śishṭāḥ—valyākaraṇaḥ—kuta etat—śāstrapūrvikā hi śishṭir vaiyākaraṇās cha śāstraajñaḥ yadi tarhi sāstrapūrvikā śishṭiḥ śishṭipūrvakam cha śāstram tad itaretarāśrayam bhavati—itaretarāśrayāṇi cha na prakalpante evaṁ tarhi nivāsata āchārataś cha sa cha āchāra āryāvarta eva. Māh.* VI. 3.109 p. 174.

(ii) *etasmin āryanivāse ye Brāhmaṇāḥ kumbhīdhānya alolupā agrihyamāṇakāraṇaḥ kiṁchid antareṇa kasyāśchid vidyāyāḥ pāragās tatra bhavantaḥ śishṭāḥ.* Ibid. 8-11.

(b) *śishṭa khalu vigatamatsarāḥ nirahaṅkārāḥ kumbhīdhānyā alolupā dambhadarpalobhamohakrodha vivarjitāḥ. Baudh.* 1.5. *pāramparyagato yeshām vedaḥ saparibriṁhaṇaḥ te śishṭā brāhmaṇā jñeyāḥ śrutipratyaksha—hetavah.* Vas. VI. 43.

19. *dūrād avasathān mūtram dūrāt pādāvasechanam dūrāch cha bhāvyaṁ dasyubhyo dūrāch cha kupitād guroḥ. Mah.* II. 3.35. p. 457. 22.23.

20. *yā Brāhmāṇī surāpī bhavati naināṁ devāḥ patilokam nayanti. Mah.* III. 2.8 p. 99.7.

21. *kāmam teshu tu viproshya strīshv iva ayam ahaṁ vadet. Mah.* I. 1.1 p. 3.8.

22. *ūrdhvaṁ prāṇā hy utkrāmanti yūnaḥ sthavira āyati pratyutthānābhivādābhyāṁ punas tāḥ pratipadyata iti. Mah.* VI. 1.84. p. 58.8-9.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

A *Śishṭa*, according to Baudhāyana, was expected to be free from envy and pride, keeping only as much as was measured by a *kumbhī*, immune from greed and hypocrisy, annoyance, covetousness, delusion and anger. He studied the Vedas according to the prescribed method together with the appendages, that is, Itihāsa and Purāṇa, and knew how to draw inferences. The definition of the Śishṭas in the *Mahābhāshya* corresponds exactly to that of *Baudhāyana*, while that of Vasishṭha is general, since it defines the Śishṭas as those whose mind was free from desires. There appears to be close affinity in the conception, despite slight variations in words.

A third parallelism refers to voiding at a distance from one's house, washing one's feet at a distance and *nīti*, as for example, the advice to remain at a distance from robbers, as well as from an angry teacher. In this connection it may be interesting to quote another passage tabooing voiding while standing, and taking food while walking (*abrāhmaṇo 'yam lishṭhan mūtrayati abrāhmaṇo 'yam yo gachchhan bhakshayati*).[23] As regards the first point, Manu,[24] Āpastamba,[25] Gautama,[26] and Yājñavalkya[27] have all condemned voiding near one's house, but urinating, while standing, is disapproved in the *Atharvaeda*[28] as well. On the second point, no Smriti parallelism can be traced.

The next one relates to the drinking of wine by a Brāhmaṇī who, for her act, is not entitled to the company of her lord in the next world. Vasishṭha[29] has also mentioned it, but he is more strict and deprives her of her accumulated *puṇyas* or spiritual gains. According to the *Āśvalāyana Grihya sūtra*,[30] *surā*, and the scum of boiled rice in addition (to the *piṇḍas*)

23. II. 2.6 p. 411.22.
24. *dūrād āvasathān mūtram dūrāt pādāvasechanam* IV. 151.
25. *ārāch cha āvasathān mūtrapurīshe kuryād dakshiṇām diśam dakshiṇāparām vā. Āp.* I. 11.31.2.
26. *narāch cha āvasthāt*—I. 9.39.
27. *dūrād ucchishṭa viṇmūtrapādāmbhasi samutsrijet.* I. 154.
28. VII. 107.1.
29. *Yā brāhmaṇī cha surāpī na tāṁ devāḥ patilokaṁ nayanti ihaiva sā charati ksiṇapuṇyāpsu lug bhavtī śūktikā va*—XXI. 11.
30. II. 5.5.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

are offered to the wives (of the ancestors). Prof. Kane suggests[31] that women drank, perhaps secretly, liquor even when their husbands, owing to the force of public opinion, had given up the practice. All the authorities have denied all kinds of intoxicants to Brāhmaṇas in all stages of life.[32]

One passage has an exact corresponding reference in the *Manu Smriti*.[33] 'For the vital airs of a young man mount upwards to leave his body when an elder approaches; but by rising to meet him and saluting he recovers them." Manu has stressed on constantly paying reverence to the aged.

These are the parallel passages, noticed in the *Mahābhāshya*, as well as in the *Smritis*. There are certain other matters mentioned by Bhāshyakāra, and the opinion expressed on them is identical with the injunctions or sanctions of the Smritis on those items; as for instance, the reference to the killing of a Brāhmaṇa, even though not knowing it, and drinking wine with the consequent fall from one's caste (*yo hy ajānan vai brāhmaṇaṁ hanyāt surāṁ vā pibet so 'pi manye patitaḥ syāt*).[34] The murder of a Brāhmaṇa is mentioned as a *mahāpātaka*—a great sin by Vasishṭha[35] and Vishṇu.[36] These minor items include injunction against eating forbidden food, or the sale of beef, and customary regulations, salutation and other matters of every day life which, in substance, though not in the same words, can be traced in *Smitis*.

The views expressed by the two scholars are of a divergent nature, and it may be going too far to enter into minute details. One can hardly deny that Patañjali knew at least some of the older Dharma sūtras, otherwise he could not have quoted certain matters of customary or day to day interest which have nothing to do with grammar. On some points, there may have been a common source for both the Bhāshyakāra and the

31. *Hist. of Dharmaśāstras*, Vol. II, Pt. II p. 794.
32. *Gaut*. II. 25; *Ap. Dham*. 1.5 17.21; *Manu*. XI. 94. *A Brāhmaṇī* who transgresses the law, is denied access to the region of her husband, and is doomed to be born a slut, or a cow, or a vulture. Cf. Mitra: JASB—1873 p. 9.
33. *Mah*. VI. 1.84 p. 58.8-9. *Manu*. II. 120.
34. I. 1.1 p. 2.26.
35. I. 20
36. XXXV. 1.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Smritikāras. While the influence of the Dharma śāstras on the *Mahābhāshya*—amounting to the borrowing of material in substance and language, might be practically negligible, one can hardly deny that Patañjali was in the know of the then literature dealing with the laws of Dharma. As regards the period of the Dharma śāstras according to M. M. Kane,[37] those of Gautama, Baudhāyana and Āpastamba certainly belong to the period between 600 to 300 B.C.; and in the second century B.C., they had attained a position of supreme authority regulating the conduct of men.

The Mahābhāshya and the Epics and the Purāṇas :

Patañjali distinguishes the legends (*Itihāsa*) and Purāṇas clearly. (*vākovākyam itihāsaḥ purāṇam*).[38] Itihāsa included the epics, and Patañjali was familiar with the oldest specimens. Pāṇini seems to have known the story of the *Mahābhārata* in its earlier recension, as he has mentioned certain important characters of the story of Vāsudeva and Arjuna.[39] Patañjali also refers to the Pāṇḍavas[40] and the Kauravas,[41] including Gāndhārī and Kuntī[42] and Vrishṇī,[43] the Brāhmaṇa senāpati Droṇa and his son Aśvatthāman.[44] He mentions the stories of Yāvakrītika[45] and Yāyātika[46] which are fully narrated in the *Mahābhārata*.[47] The reference to Viśvāmitra and his attainment of Rishihood (*Viśvāmitras tapas tepe nānrishiḥ syām iti*),[48] is also taken from the *Mahābhārata*. The popular legend of Kaśyapa Prajāpati with his two wives — *Dītī* and *Adītī*, who gave birth to demons and gods respectively, noticed in the

37. Op. cit. Vol. I. p.9.
38. I. 1.1 p. 9.22.
39. IV. 3.98.
40. IV. 1. 114 p. 257; VIII. 1.15 p. 371.1.
41. IV. 2. 130 p. 300. 1; III. 3.130 p. 157.10.
42. IV. 1. 14 p. 206.4.
43. IV. 2. 130 p. 300.7.
44. IV. 1. 85 p. 237.2.
45. III. 2.122 p. 122.21.
46. IV. 2.60 p. 284.8.
47. *Vana*, chap. 135, 8; *Udyo*. chap. 120-2.
48. IV. 1.104 p. 254.17.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Mahābhāshya,[49] can be traced in the *Mahābhārata*.[50] The story of Śuka, son of Vyāsa who had imbibed all knowledge, while still in the womb of his mother, is also mentioned by Patañjali (*vaiyāsaki śukaḥ*).[51] There are also allusions to Nārada and Parvata,[52] the two celestial sages, and the anecdote of King Āmbarīsha (*Āmbarīshaputraka*).[53] Other illustrations, noticed by the Bhāshyakāra and probably taken from the *Mahābhārata*, are those of Ahalyā[54] and Indra, Divodāsa,[55] and Satyabhāmā,[56] the consort of Krishṇa. Patañjali also mentions Kurus fighting righteously (*dharmeṇa sma kuravo yudhyante*).[57] The incidents and characters from the *Rāmāyaṇa*, quoted in the *Mahābhāshya* are few. Special reference may be made of Rāvaṇi (son of Rāvaṇa),[58] Indrajit, the army of the monkeys (*vānara sainya*)[59] the liberation of Ahalyā, referred to earlier, and the cave Kishkindhyā[60] (mentioned in the definition of Āryāvarta) and names of certain rishis like Vasishṭha, Jābāli,[61] Viśvāmitra and Auddālaki.[62]

The relation of the *Mahābhāshya* to the Purāṇas may be traced in parallel references, both in expression and in substance. Since the Purāṇas are characterized by such accounts as relate to cosmogony, different yugas, dynasties of Kings, and other extraneous matters like fables and superstitions, it may be interesting to find out data relating to such topics in the *Mahābhāshya*. The Bhāshyakāra does cite certain information of a metrological and astronomical nature, as for example, his reference to the colours in the sky denoting atmos-

49. I. 1.72 p. 185.10.
50. I. 64.2480.
51. IV. 1.97 p. 253.5; *Mah.* XIII. 84-85.
52. VIII. 1.15 p. 371.1.
53. IV. 2.52 p. 282.16.
54. II. 2.62 p. 466.15.
55. VI. 2.91 p. 132.9.
56. I. 1.45 p. 111.24.
57. III. 2.120 p. 122.21.
58. I. 1.57 p. 144.20.
59. I. 3.25 p. 281.9.
60. II 4.10 p. 475.4.
61. II. 4.58 p. 489.6.
62. II. 4.66 p. 493.16.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

heric results — brownish for wind, red for lightning, yellow prognosticating a good harvest, and white an indication for amine,[63] and an allusion to a mirage (*mrigatrishṇāvat*) or the ities of the gandharvas (*gandharvanagarāṇi*).[64] It is difficult o see in these references any parallelism. The earliest of the Purāṇas is supposed to be the *Vāyu* which is expressly named n *Mahābhārata* and its supplement, the *Harivaṁśa*. A study f the cultural data from the *Vāyu Purāṇa* has recently been nade,[65] and the material is classified under archaic survivals, ncient materials, and accretions. In the second class the riter has placed the material aligning with the early Dharma āstras, the early Buddhist and Jain canonical literature, the *rthaśāstra* of Kauṭilya, *Manu Smriti* and the earlier portion f the *Mahābhārata*. Comparing the information of a social ature, in the *Vāyu Purāṇa*, meat eating is regarded as a haracteristic of the Paiśāchas,[66] but in the *Mahābhāshya*, only he flesh of five five-nailed animals is to be taken; other meat ould not be taken. Drinking is also condemned as a sin, as a *urāpī* is looked down upon as a great sinner.[67] It is stated hat in the Kali age (even) women will be fond of wine and imilar vices.[68] Traces of such common links can be noticed ecause Hindu life has not changed so much from its original hase; but exact parallel wordings are not to be found. It is ot improbable that Patañjali, while referring to compound, *tihāsa-Purāṇa*, had some such work in mind, which might robably have been the *Vāyu Purāṇa*; but one is not certain n this point. Winternitz has pointed out[69] that there certainly xisted an ancient Purāṇa under his name (Vāyu). We may e right in inferring its existence and Patañjali's knowledge f this Purāṇa, but such parallel references, as we find in the ase of Vedic and Smriti passages, are wanting here.

63. *vātāya kapilā vidyud ātapāya atilohinī pīta bhavati sasyāya durbhikshāya sitā bhavet* — II.2.13 p. 449.25-26.
64. IV. 1-3. p. 196.21.
65. Patil : *Some aspects of the Vāyu Purāṇa* p. 47.
66. p. 69; 63.2517.
67. 82.367.
68. 58.43.
69. *His. Ind. Lit.* Vol. I. p. 534,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Patañjali and the Kāvya Literature :

Patañjali quotes a number of passages written in the Kāvya-style and actually refers to a Kāvya by Vararuchi (*Vāraruchaṁ kāvyam*),[70] who is identified by some with the Vārttikakāra Kātyāyana.[71] Fragments of verses of ornate form which may have been either his own composition, or taken from some earlier source are also noticed in the *Mahābhāshya*. The Bhāshyakāra alludes to the poetic license in the expression — *chhandovat kavayaḥ kurvanti*,[72] and actually mentions a *chhandaḥśāstra*.[73] In the light of these references, we may consider the extent to which Patañjali utilized Kāvya poetry in his comments. This study might reveal the poetic talents of the Bhāshyakāra who, possibly, composed some verses himself, and secondly, it would suggest the existence of Kāvya poetry and literature in his time. Patañjali could not possibly have set his hand to the poetic verses in his commentary without an adequate knowledge of the rules of metrical composition. If he probably borrowed from some other source, then the existence of the Kāvya literature earlier than Patañjali cannot be questioned. We may suggest that the Bhāshyakāra was conscious of the canons and characteristics of the Kāvya poetry in both its themes and its ornamentation. Despite the fact that there is no room for such poetry in a work on grammar, one notices flashes in the form of fragmentary verses in the *Mahābhāshya*, likely to stimulate the reader in the difficult task of following the commentary.

70. IV. 3.101 p. 315.18.
71. Ref. T. Gaṇapati Sāstri — *Vāraucha Saṁgraha* — preface p. 1. This manuscript, edited in the Trivandrum Sanskrit Series (No. 33), only about two centuries old, has a running commentary by Dīpaprabhā who has quoted Bhartṛhari, Kaiyaṭa, Jinendra and Haradatta, but no author posterior to him. Vararuchi has been extolled by the commentator to a position of great eminence, equal to that of the Sūtrakāra in respect of freedom of language, and would appear to identify him with Vararuchi, otherwise known as Kātyāyana, the author of the Vārttikas. Gaṇapati Sāstri, however, places him in the time of Vikramāditya.
72. I. 4.3 p. 313.5.
73. I. 2.32 p. 208.19.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

From Patañjali's reference it is clear that from its very dawn, love is established as one of the dominant themes of Kāvya poetry. The widely diffused Kāvya manner and its prevailing love interest permeates even the domain of grammar; and we notice references like, *varatanu sampravadanti kukkuṭāḥ*[74] — "Oh fair-limbed one, the cocks unite to proclaim." The illustration is given by Patañjali for the inapplicability of the sūtra — *vyaktavācham samuchchhāraṇe,* in the case of birds or lower animals who are incapable of making articulate speech, even though they make a chorus of noise. The other reference of a rather erotic nature is *priyāṁ mayūraḥ pratinarnritīti yad-yat tvaṁ naravaranar nritīshi hrishṭaḥ*[75] — 'the peacock dances towards his beloved'; and another — *ā-vanāntād odakāntāt priyaṁ pāntham anuvrajed iti.*[76] 'Let her follow the wanderer she loveth to the ends of the woods to the ends of water.' There is a parallel reference from the *Ṛigveda,* quoted earlier, which can also be mentioned here. It compares speech to a loving wife, well-attired presenting herself to her husband (*jāyeva patya uśatī suvāsāḥ*).[77] The introduction of this love element may have been due to Patañjali's desire to interest his reader. Love poetry is very common in Sanskrit literature.

The Bhāshyakāra uses epic or panegyric poetry, pathos, gnomicism, and *nīti* relating to political wisdom in maxims. The first aspect is seen in addresses like *prathate tvayā patimatī prithivī*[78] — 'the earth with three as a Lord is celebrated as wide', and in *jaghāna Kaṅsaṁ kila Vāsudevaḥ*[79] — 'Vāsudeva slew Kaṅsa;' and in other reference — *asidvitīyo 'nusāra Pāṇḍavam*[80] 'with sword as mate he attacked Pandu's son'. These references are supposed to refer to anecdotes of the past from which Patañjali took only fragmentary verses to illustrate his commentary. These are important for their epic character, and the reference to works from which they are taken.

74. I. 3.48 p. 283.3.
75. VII. 3.87 p. 338.23.
76. I. 4.56 p. 340.14.
77. I. 1.1 p. 44.2-3; *RV*. X. 7.14.
78. IV. 1.32 p. 213.17.
79. III. 1.111 p. 119.7.
80. II. 2.24 p. 426.8.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Pathos or deep sentiment is expressed in verses, like

yasmin daśa sahasrāṇi putre jāte gavāṁ dadau
brāhmaṇebhyaḥ priyākhyebhyaḥ so 'yam uñchhena jīvati[81]

'One on whose birth ten thousand kine were given to the Brahmaṇas who announced the good tidings, now lives on gleaning.' This verse seems to refer to some anecdote. Gnomic poetry is noticed in verses like,

tapaḥ śrutaṁ cha yoniś chety etad brāhmaṇakārakam[82]
tapaḥ śrutābhyāṁ yo hīno jātibrāhmaṇa eva saḥ

'Asceticism, learning, birth, these make the Brāhmaṇa; he who lacks asceticism and learning is a Brāhmaṇa by birth alone.' The same idea is also expressed in another verse :

trīṇi yasya avadātāni vidyā yoniś cha karma cha
etach chhivam vijānīhi brāhmaṇāgrasya lakshaṇam iti.[83]

Necessity knows no law — and nothing seems right to a hungry man — (*bubhukshitaṁ na pratibhāti kiṁchit*).[84] In another passage he condemns an adulterer who commits sin with his teacher's wife (*dhvaṁsate guru alpagaḥ*).[85] An interesting maxim regarding the education of children relates to the harshness of the teacher which is for the good of the pupil.—

sāmritaiḥ pāṇibhir ghnanti guravo na vishokshitaiḥ[86]
lāḍanāśrayiṇo doshās tāḍanāśrayiṇo guṇāḥ

'Fraught with life, not with poison, the blows that teachers give; vice grows by indulgence, virtue prospers by reproof'. In one passage, possibly taken from the *Mahābhārata*, emphasis is laid on the factor playing an important part in life — destruction is inevitable for all in course of time (*kālaḥ pachati bhūtāni*

81. I. 4.3 p. 313.12-13.
82. V. 1.115 p. 363.14-15.
83. IV. 1.48 p. 220.8-9.
84. II. 3.2 p. 444.11.
85. III. 2.48 p. 1.3.15; cf. *Manu*. XI. 103.4.
86. VIII. 1.8 p. 367.1. 12-13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

kālaḥ samharati prajāḥ).[87] The character of a drunkard; never wearied of his drink, is compared to the inevitability of death in a verse :

ahar ahar nayamāno gām aśvam purusham paśum[88]
vaivasvato na tripyati surayā iva durmadī

'Though day by day he takes his toll in cattle, horses, men, and beasts, Vivasvan's son is never tired of, as a drunkard is never wearied of his wine'. There is another maxim which suggests political wisdom — *ksheme subhikshe kritasaṁchayāni purāṇi rājñām vinayanti kopaṁ*,[89] 'citadels well-stored in peace and abundance calm the wrath of kings'.

Kielhorn has mentioned[90] in all 260 verses, including those, written in different metres — the ordinary Āryā, about 40 verses; portions of an Āryā two; Gīti — one verse and a half; the ordinary Śloka — about 165 verses, three quarters of a verse, half-verses; and quarter verses Vaktra with half a verse; Vidyunmātā with a quarter verse; Samānī, Indravajrā, Upajāti, Dodhaka, Śālinī, Vanśasthā, Toṭaka, Jagatī and irregular Trishṭubh or Jagatī verses. Keith also referred[91] to specimens of such ornate metres as the Mālatī, the Praharshiṇī, the Pramitāksharā, and the Vasantatilaka, besides the normal Śloka and Trishṭubh. He suggested that the new metres lead us into a different sphere from the Vedic metres, and striking light on this development is afforded by the metre of the Kārikās, mostly, if not all, written probably by the predecessors of Patañjali, which deal with disputed points of grammar. 'The richness and elaboration of metre, in striking contrast to the comparative freedom of Vedic and Epic literature, must certainly have arisen from poetical use; it can not have been invented for grammatical memorial verses, for which a simple metre might better suffice.' In the light of the commentator's views Kielhorn has suggested that some of the verses in the *Mahābhāshya* are by Kātyāyana, and others

87. III. 3.167 p. 167.12.
88. II. 2.29 p. 431.3-4.
89. V. 4.68 p. 438.9.
90. I.A., Vol. XIV p. 326f; Vol. XV. p. 229.
91. *Hist. Sans. Lit.* p. 47.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

by another author of Vārttikas; but these commentators also assign some verses to the Bhāshyakāra.[92].

It appears from Kielhorn's remarks, that a good many of the verses in question, either in fragments or in full, have been taken by Patañjali from some earlier works between the time of Kātyāyana and Patañjali, so that the Bhāshyakāra quietly borrowed them without acknowledging the source. He borrowed from older works which were in verse, and we should regard these books as the source of those verses to which he appended an occasional remark only,[93] or the meaning of which he merely indicated in a general way.[94] We should, however, like to take a broad view proposing that the Kāvya literature was known in the time of Patañjali, which should not be disputed in view of the reference to the Vararuchi Kāvya in the *Mahābhāshya*. As regards, Kielhorn's contention, it would be idle to deny the authorship of the Śloka Vārttikas to Patañjali, and to condemn him as a plagiarist would exhibit a narrow view. His wide reading and balanced outlook, anxious to make his commentary understandable to the śishṭas, not only with illustrations, but even with a change from prose to poetic verses, was a good method adopted by the Bhāshyakāra. Some half or quarter verses and maxims may have been taken from earlier works, as he borrowed from

92. 'When the term Śloka Vārttikakāra is opposed to the term Vārttikakāra (or Vākyakāra), as has been done by Kaiyaṭa on Vol. III, p. 189 or by Bhartṛhari on Vol. I. p. 36,' writes Kielhorn, 'both of course denote different persons; and in such a case it was hardly necessary for Nāgojibhaṭṭa to tell us that the Vārttikakāra (or Vākyakāra) is Kātyāyana, and the Sloka Vārttikakāra another'; he suggests that the verses which have been explained in the *Mahābhāshya* do not belong to Kātyāyana, but have been borrowed or quoted by Patañjali from other works. There is every reason to believe that these works were composed after the Vārttikas. Though they were written in verse, their aim was the same, which Patañjali had in view when writing his own work, to elucidate, correct and improve on the Vāttikas, and to discuss matters connected with individual rules of Pāṇini, or with the system of Pāṇini's grammar, that had not been touched upon by Kātyāyana. (Ref. I.A. Vol. XV. p. 229).

93. I. 1.38 p. 96.1-5; III. 2.188 p. 137.4-7.

94. I. 1.57 p. 147.12-13.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

the Vedic literature, but the Śloka Vārttikas appear to be his own composition, for which he was well equipped by reason of his literary talents.[95] Kielhorn has mentioned 165 ordinary Ślokas, which were very probably written by the Bhāshyakāra. As regards the use of new metres, distinct from the Vedic ones, they may have been in use earlier than the time of Patañjali in the Kāvyas, unknown to us, or some may have been his own creations.

Patañjali and Popular Literature

The Bhāshyakāra was aware of the popular literature dealing with tales taken from the Epics, or of an independent nature, which were current in that period. He refers to tales about Yavakrīta, Priyaṅgu and Yayāti,[96] and has furnished names of three *Ākhyāyikās*, namely Vāsavadattā, Sumanottarā and Bhīmārathī.[97] The two general terms used are—*Ākhyāna* and *Ākhyāyikā*—the former is traced in the Vedic literature[98] as well, and, though the latter occurs only once in the late *Taittirīya Āraṇyaka*, its significance is doubtful. According to Keith, the story is naturally related in prose, but the moral is fixed in the memory by being put in verse form. Later on stanzas were inserted in the narrative itself which are not maxims, but, like the label, refer definitely to the tale itself, and, thus, we achieve the use of *Ākhyāna* or narrative verses. The *Ākhyāyikā*, apart from merely formal requirements, was a serious composition generally dealing with facts of experience and having an autobiographical, traditional or semi-historical interest; and it was distinct from a *kathā* which

95. Peterson, in a paper on '*Pāṇini, Poet and Grammarian*', suggested on the basis of his reading of Vallabhadeva's Subhāshitāvali, who ascribes certain verses to Pāṇini, that "Pāṇini is not the only name which is connected by Indian tradition with the two muses of Grammar and Poetry. What is true of Pāṇini is true of his two commentators, Kātyāyana or Vararuchi, and Patañjali." (JRAS. 1911. p. 321).
96. IV. 2.60 p. 284.8.
97. IV. 3.87 p. 313.22.
98. *Vedic Index* Vol. I, p. 52.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

was essentially a fictitious narrative.[99] The stories of Vāsavadattā and Sumanottarā seem to be very popular in that period. The heroine of the first story was the wife of King Udayana of Vatsa to whom she offered herself against the wishes of her father Pradyota. The name is also given to the heroine of Subandhu's novel who is represented to have been bethrothed by her father to Pushpaketu, but was carried away by Kandarpaketu. The second one is a very late story. The *Ākhyānas* of Yavakrīta and Yayāti are related in the *Mahābhārata*.[100]

There are a few interesting stories and anecdotes which are also noticed in the *Mahābhāshya*. The one under the title Vriddhakumārī[101] is narrated by Patañjali. A virgin in her advanced age was told by Indra to ask for a boon. She entreated him to grant her such a boon so that her sons might eat rice with milk and butter in a brass-made utensil. By a single boon she managed to secure all she desired — a husband, sons, cows and rice. This applied to a sentence having a variety of meaning.

The bird fables are also quoted by the Bhāshyakāra — as for example, *Kākatālīyam*[102] — which expression stands for the manner of the crow and the palm fruit — meaning sudden death as in the fable of the fruit of the palm falling unexpectedly at the moment of the alighting of a crow and killing it (*kāka gamanam iva tālapatanam iva*), and *ajakripāṇīyam*[103] — the maxim of the she-goat and the sword. It is founded on the story of a goat being suddenly killed by accidental contact with a sword. Both these stories are used to illustrate a surprising event happening altogether by chance. Another story, quoted by Patañjali, corresponds to a Buddhist Jātaka tale. Under 1.3.25 (*upān mantrakarane*) — Patañjali gives as an instance of the first vārttika *ādityam upatishṭhate* — 'he adores the sun'; and he quotes the instance of a monkey who apes the adoration of the sun in a crowd (or army) of

99. Das Gupta and Dey : *His. Sans. Lit.* p. 203; Cf. De. BSCS. III. 1925 pp. 507-17.
100. III. 135. 10701-35; I. 75. 3126-28.
101. IV. 2.3 p. 388.10f.
102. V. 3.106 p. 429-8-9.
103. II. 1.3 p. 377.14.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

monkeys (*paśya vānarasainye 'smin yad arkam upatishṭhate*).[104] The illustration may be compared to the *Ādichchupaṭṭhānajātaka*).[105] In this connection it is equally interesting to notice certain maxims of a popular nature, and it is probable that they were taken from the literature dealing with the subject, though some may have been used in conversation. Some of them are traced in later Sanskrit works. The maxims of the well-digger — *kūpakhāna-kanyāyah;*[106] something on which a crow is perched — *kākādhikaraṇanyāyaḥ;*[107] the rice in the cooking pot — *sthālīpulākanyāyaḥ,*[108] meaning that the condition of the whole class is inferred from that of a pot; a mongoose standing on hot ground — *avataptenakulasthitam,*[109] used in the sense of a fickle person, also known as *tīrthakāka,*[110] or the crow at a centre of pilgrimage, are notable. Some of these may have originated from the *Mahābhāshya* itself,[111] as for example, men do not refrain from setting the cooking pots on fire because there are beggars (who may ask for the contents) nor do they abstain from sowing barley because there are wild animals (*na hi bhikshukāḥ santi iti sthālyo nādhiśrīyante na cha mrigāḥ santi iti yavā nopyanti*).[112]

A few more may be quoted here, as for instance — an iguana creeping along does not on that account become a snake. (*na hi godhā sarpantī sarpaṇād ahir bhavati*),[113] or curd and cucumber are fever personified (*dadhitrapusam pratyaksho jvaraḥ*)[114] and water in a bed of reeds is a disease of the feet (*naḍvalodakam pādarogaḥ*).[115]

104. I. 3.25 p. 281.1.
105. J. II. 72.3.
106. I. 1.1 p. 11.7.
107. I. 1.26 pp. 84-85.
108. I. 4.23 p. 325.23.
109. II. 1.47 p. 397.17.
110. II. 1.42 p. 397.7.
111. Jacob. *Popular Maxims* Vol. 2. p. 42.
112. I. 39 p. 99.25; IV.1.1 p.194.17 etc,
113. I. 1.23 p. 82.3.
114. I. 1.59 p. 156.8.
115. *Ibid.* 9.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Patañjali and Drama :

The existence of drama in its true form in the time of Patañjali has engaged the attention of many scholars.[116] Patañjali, commenting on the Vārttika of Kātyāyana, explaining the use of the present in the phrases cited, when the events described lie in the distant past, has mentioned two examples, that of the slaying of Kaṅsa and the binding of Bali. Since the passage has been a subject of great discussion, it may be quoted here in full : *ye tāvad ete śobhanikā nāmaite pratyaksham Kaṅsaṁ ghātyanti pratyakshaṁ cha Balim bandhayantīti. Chitreshu katham? chitreshu apy udgūrṇā nipatitāś cha prahārā drishyante Kaṅsakarshaṇyaś cha granthikeshu kathaṁ yatra śabdagaḍumātram lakshyate? te 'pi hi teṣhām utpattiprabhrity ā vināśād riddhīr vyāchakshāṇāh sato buddhivishayān prakāśayanti. ātaś cha sato vyāmiśrā hi driśyante. kechit Kaṅsabhaktā bhavanti kechid Vāsudevabhaktāḥ varṇānyatvaṁ khalv api pashyanti : kechid raktamukhā bhavanti kechid kālamukhāḥ.*[117] Vārttika 6 makes it certain that the sense of the verb must involve the idea of description (*tad āchashṭa iti*), and so it justifies the use of the causative. Now, there could be three possible ways, as suggested by scholars of describing the scenes of the past : by showing them actually on the stage, or by painting scenes on the canvas and the audience could observe the depicting of the blows rained on Kaṅsa, or the binding of Bali; or by the Śaubhikas explaining to the audience by shadow figures. The second and the third explanations seem to be inconsistent with the meaning which Patañjali intended to convey. The word *pratyakshaṁ* is important in this respect. Hillebrandt's presumption[118] that the Śaubhikas carried round pictures which they explained, or Lüders' assumption[119] that a painter explained to an audience the picture he had painted, are contrary to the sense we get from this passage. There can

116. Weber : *Ind. Stud.* XIII. pp. 488ff; Levi : *Theatre indien* pp. 308 ff; Lüders : SBAW. 1916 p. 698 f; Hillebrandt : ZDMG. 1. xxii p. 227f. Keith : BSOS. I. iv. 27f; *Sans. Drama.* pp.31 ff.
117. III. 1.26 p. 36.
118. op. cit.
119. op. cit.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

be no doubt that the Śaubhikas related the two stories by action and not by presentation in pictures or in words.

The other expression *śabdagaḍumātram lakshyate*, is considered by Keith to be painfully obscure, since *gaḍu* bears no recognized meaning which fits the passage. It cannot be equated with *grantha*, as presumed by Lüders, nor can it inflict on "Patañjali the sin of verbiage, since *Śabdamātram* would yield the requisite sense, as observed by Hillebrandt". The use of colouring, red and black is equally important and it is presumed that the Granthikas formed two parties whose diverse colours marked their nature as supporters of Kaṅsa or Vāsudeva. Keith suggested[120] that the development of the epic recitation depicted by Patañjali is in itself, as Professor Levi has shown,[121] the most obvious preclude to the growth of the true drama, and the parallel of the dithyramb is too clear to admit of denial." He explained the passage of Patañjali, interpreted in the light of the Vārttika in a simple and plain sense—the slaying of Kaṅsa and the binding of Bali lie in the distinct past, but one may say *Kaṅsaṁ ghātayati* or *Baliṁ bandhayati*, "he describes the slaying of Kaṅsa, the binding of Bali of the painter whose vivid art brings the scene before our eyes, and the same expressions, in the plural are applicable to the Śaubhikas, who present in dumb show the scenes, and the Granthikas, who recite, dividing themselves into two parties disinguished by their colour". It is therefore clear that there was union of action of the Śaubhikas to the recitation of the Granthikas which gives the full dramatic form, but Keith doubted whether by Patañjali's time drama had actually evolved, and the Śaubhikas and Granthikas represent older stages in the development still existing independently, or the process of evolution was incomplete.[122]

Now, it appears that scholars have not taken into consideration the other evidence provided by the Bhāshyakāra, nor have they viewed it from indigenous dramatic perspective. Patañjali quotes references to the *naṭas* or actors — *naṭasya*

120. op. cit.
121. op. cit.
122. BSOS. Vol. I. iv. p. 31.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

śriṇoti,[123] *agāsīn naṭaḥ*[124] *naṭasyabhuktam*[125] and *sarvakeśī naṭaḥ*.[126] One important passage—*ātas cha upayogo yadā ārambhakā raṅgaṁ gachchhanti naṭasya śroshyāmo granthikasya śroshyāma iti*,[127] clearly suggests that recitations were made both by the *naṭas* and the *granthikas*, and the expression *ārambhaka* points to the commencement of an action which awakens an interest in the progress of the principal plot. It is clear that this refers to the sūtradhāra who first enters the stage and suggests to the audience the name of the drama which is to be staged. In another reference, Patañjali mentions *naṭabhāryā* who had to please many people on the stage (*naṭānāṁ striyo raṅgaṁ gatā yo yaḥ prichchhati kasya yūyaṁ kasya yūyaṁ iti tam tam tava tava ity āhuḥ*).[128] A male also played the female's part and was known as *bhrukuṁsa*.[129] In the light of these references, is it at all doubtful that drama in its true form, and dramatic literature were unknown in the time of Patañjali ? Even Pāṇini refers to *naṭasūtras*,[130] the texts for *naṭas*. Keith was not in a position to establish the meaning of *naṭa* which, according to him, might mean no more than a pantomime.[131]

Patañjali and Philosophical Data :

Patañjali tried to raise grammar to the standard of philosophy by introducing logical principles, such as the reference to the eternality of *Śabda*, the exposition of the doctrine of *Sphoṭa*, and the application of the principle of Agreement and Difference, or Positive and Negative propositions (*anvaya vyatireka*).[132] As regards the first aspect, the Bhāshyakāra mentions the names of two eminent grammarians, namely

123. I. 4.29 p. 329.6.
124. II. 4.77 p. 495.12.
125. II. 3.67 p. 468.19.
126. II. 1.69 p. 404.16.
127. I. 4.29 p. 329.7-8
128. VI. 1.2 p. 7.6.
129. IV. 1.3 p. 196.7.
130. IV. 3.110.
131. op. cit.
132. III. 2.84 p. 113.23.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Vyāḍi[133] and *Vājapyāyana*,[134] the former being the author of a big treatise called *Saṁgraha*, and spoken of by the Bhāshyakāra as authoritative (*Saṁgraha etatprādhānyena*).[135] He also develops the theme of the externality of *Śabda* by which he meant *Sphoṭa* — the eternal and imperceptible element of sounds and words and the real vehicle of the idea which bursts or flashes on the mind when the sound is uttered (*dhvaniḥ sphoṭaś cha śabdānāṁ dhvanis tu khalu lakshyate-alpo mahāṁś cha keshāṁchid ubhayaṁ tat svabhāvataḥ*).[136] Explaining the relation of a word to sense as eternal (*nityo hy arthavatām arthair abhisambandhaḥ*),[137] he seems to have come into close touch with the Mīmāṁsakas; who are noticed in the *Mahābhāshya* though he does not mention the name of Jaimini. He is also supposed to have reproduced the Sāṅkhya doctrine, while enumerating the six causes that often prevent us from comprehending things that really exist (*shaḍbhiḥ prākāraiḥ śatām bhāvānāṁ anupalabdhir bhavati*).[138] These are : extreme distance, extreme proximity, intervention of other things, obscurity due to darkness, weakness of visual organs, and extreme carelessness.

The Vedantic philosophy is not noticed in the *Mahabhāshya* but one finds words like *Brahman*, *Akshara* and *Brahmavādin*.[139] An important matter from the philosophical standpoint is the conception of the non-duality of soul, and he mentions the individual soul (*ātman*) and the supreme soul (*paramātman*),[140] as well as the physical and internal soul (*śarīrātman* and *antarātman*). The internal soul performs those actions whereby the physical soul feels pain or pleasure (*śarīrātmā tat karma karoti yena antarātmā sukhaduḥkhe 'nubhavati*).[141] It appears that the two souls not only exist but

133. I. 2.64 p. 244.9.
134. Ibid. p. 242.11.
135. I. 1.1 p. 6.12.
136. I. 1.70 p. 181.24-25.
137. I. 1.1 p. 7.10.
138. IV. 1.3 p. 197.9.
139. VI. 3.86 p. 171.18.
140. III. 2.83 p. 110.2.
141. III. 1.87 p. 68.22.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

INDIAN HISTORY CONGRESS

Twenty-Fourth Session

SUMMARIES OF PAPERS

DELHI

28-31 DECEMBER 1961

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

INDIAN HISTORY CONGRESS

Office Bearers for 1961

President: Dr. U. N. Ghoshal

Vice-Presidents: Mahamahopadhyay D. V. Potdar
Dr. R. C. Majumdar

Secretary: Dr. S. P. Sen

Joint Secretary: Mr. Mohibbul Hasan Khan

Treasurer: Dr. Sukumar Ray

Executive Committee for 1961

1. Dr. G. M. Moraes
2. Dr. P. C. Gupta
3. Dr. V. G. Hatalkar
4. Dr. A. C. Banerjee
5. Dr. A. D. Pusalkar
6. Dr. D. C. Sircar
7. Professor K. H. Kamdar
8. Dr. K. K. Dutta
9. Professor S. H. Askari
10. Dr. N. R. Ray
11. Dr. M. Rama Rao
12. Dr. B. N. Puri
13. Shri D. K. Biswas
14. Dr. V. R. Deoras

(*The Office Bearers are Ex-Officio members of the Executive Committee*)

Local Secretaries (24th Session, Delhi, 1961)

1. Professor Bisheshwar Prasad
2. Dr. R. R. Sethi
3. Dr. Amba Prasad

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

INDIAN HISTORY CONGRESS

24th Session—Delhi, 1961

INTRODUCING THE PRESIDENTS

GENERAL PRESIDENT

MAHAMAHOPADHYAYA DR. V. V. MIRASHI

BORN: March 13, 1893. EDUCATED: Rajaram College, Kolhapur and Deccan College, Poona (University of Bombay); ACADEMIC DISTINCTIONS OBTAINED: M.A., D.Litt. (Bombay), D.Litt. (Hon.) (Saugar and Nagpur). CONNECTIONS WITH LEARNED SOCIETIES: President, Vidarbha Research Society; Indian History Congress, Section II, 1944; Numismatic Society of India, 1951; All India Oriental Conference, 1959. PROFESSIONAL CAREER: Principal and Professor of Sanskrit, Morris College, Nagpur and Vidarbha Mahavidyalaya, Amaravati; Head of the Department of Sanskrit, Pali and Prakrit, Nagpur University; at present Hon. Professor and Head of the Department of Ancient Indian History & Culture, Nagpur University; MAJOR PUBLICATIONS: *Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era* (Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. IV), *Studies in Indology* Vols. I & II, *Kalidasa*, *Samsodhanamuktavali*, Parts I-IV; *The Vakatakas and Their Times*, *The Kalachuris and Their Times*.

PRESIDENT, SECTION I

DR. B. P. SINHA

BORN: March 11, 1917 at Biharsharif, Patna district. EDUCATED: Patna University and University of London. ACADEMIC DISTINCTIONS OBTAINED: M.A. (Patna), Ph.D. (London). CONNECTIONS WITH LEARNED SOCIETIES: General Secretary, Bihar Research Society; Treasurer, History Congress (1955-57); Fellow, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. PROFESSIONAL CAREER: Lecturer in History, Patna University (1944-50); Reader in Ancient Indian History and Culture, Patna University (1950-59); at present University Professor and Head of the Department of Ancient Indian History & Archaeology, Patna University. MAJOR PUBLICATIONS: *Decline of the Kingdom of Magadha* (455-1000 A.D.), *Bharatiya Kala Me Bihar Ka Dan*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

PRESIDENT, SECTION II

DR. S. NURUL HASAN

BORN: December 26, 1921 at Lucknow. EDUCATED: Allahabad and Oxford Universities. ACADEMIC DISTINCTIONS OBTAINED: M.A. (Allahabad), D.Phil (Oxford). CONNECTIONS WITH LEARNED SOCIETIES: Fellow of Royal Historical Society, London. PROFESSIONAL CAREER: Lecturer in History, Lucknow University (1942-49); Lecturer, School of Oriental and African Studies, London (1948-49); Reader in History, Aligarh Muslim University (1949-54); at present Professor and Head of the Department of History, Aligarh Muslim University. HAS WORKED ON: *Chishti and Suhrwardi Orders in Medieval India* down to the Middle of the 16th century; *Political and Administrative Problems of the Reign of Jahangir; Atlas of Akbar's Empire;* compiled *Descriptive Catalogues of Persian Historical Manuscripts* in Aligarh Muslim University Library and Raza Library, Rampur.

PRESIDENT, SECTION III

DR. S. GOPAL.

BORN: April 23, 1923 at Madras. EDUCATED: Universities of Madras and Oxford. ACADEMIC DISTINCTIONS OBTAINED: M.A. (Madras), M.A. (Oxon.), D.Phil. (Oxon); CONNECTIONS WITH LEARNED SOCIETIES: Fellow of the Royal Historical Society, London. PROFESSIONAL CAREER: Assistant Director, National Archives of India, New Delhi (1952-54); at present Director, Historical Division, Ministry of External Affairs, Government of India. MAJOR PUBLICATIONS: *Permanent Settlement in Bengal and its Results, Viceroyalty of Lord Ripon, Viceroyalty of Lord Irwin.*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

REPRESENTATIVES

Government of India:

Archaeological Survey of India *New Delhi*	1. Dr. B. Ch. Chhabra
Historical Division, Ministry of External Affairs, *New Delhi*	1. Shri B. K. Basu

State Governments

Government of Madhya-Pradesh	1. Shri B. C. Jain
Government of Gujarat	1. Shri S. K. Desai
Government of Assam	1. Shri K. N. Dutt

Universities :

Annamalai University	1. Shri S. Thirugnanasambandam
Kurukshetra University	1. Shri V. N. Datta
University of Madras	1. Dr. K. N. Pillay
Muslim University, Aligarh	1. Professor S. Nurul Hasan
	2. Mr. Mohibbul Hasan Khan
Punjab University	1. Dr. S. P. Sangar
	2. Shri B. N. Goswamy
	3. Dr. J. Voigt
Sardar Vallabhbhai Vidyapeeth	1. Dr. A. R. G. Tiwari
University of Lucknow	1. Dr. R. K. Dikshit
	2. Shri B. N. Srivastava
	3. Shri Avadh Behari Lal Awasthi
	4. Shri K. K. Singh
	5. Shri K. K. Thaplyal
Jadavpur University	1. Professor P. C. Gupta
Osmania University, Hyderabad	1. Shri S. Natarajan
University of Ranchi	1. Dr. P. N. Ojha
Bhagalpur University	1. Shri Panchanan Mishra
University of Bombay	1. Dr. V. G. Hatalkar
	2. Dr. G. M. Moraes
University of Burdwan	1. Shri P. K. Chatterjee
Vikram University, Ujjain	1. Dr. S. D. Gyani
Gujarat University	1. Shri Shrinivasachari

Learned Institutions:

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The Asiatic Society, *Calcutta*	1. Dr. U. N. Ghoshal 2. Dr. J. N. Banerjee 3. Dr. N. R. Ray 4. Shri Chhotelal Jain 5. Dr. G. C. Raychaudhuri 6. Dr. A. C. Banerjee 7. Shri S. K. Saraswati 8. Dr. Sukumar Ray 9. Dr. P. C. Gupta
The Asiatic Society of Bombay, *Bombay*	1. Shri D. K. Kunte
Heras Institute of Indian History & Culture, *Bombay*	1. Rev. J. Correia-Afonso, S.J
Indian School of International Studies, *New Delhi*	1. Dr. Tara Chand 2. Shri K. P. Karunakaran
Institute of Historical Studies, *Calcutta*	1. Dr. Nilmani Mukherjee 2. Shrimati Sujata Ghosh
Bangiya Itihash Parishad, *Calcutta*	1. Shri S. C. Nandy
Gujarat Itihash Parishad, *Ahmedabad*	1. Shri K. H. Kamdar
Jain Research Institute, *Yeotmal*	1. Dadasahib D. G. Mahajan
Vishveshvaranand Vedic Research Institute, *Hoshiarpur*	1. Shri Shanti Swarup Talwar
Madhya-Pradesh Itihash Parishad, *Bhopal*	1. Dr. M. H. R. Taimuri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

SECTION I

(Ancient Period)

(i) *Aryan Problem*

NEW LIGHT ON THE ARYAN PROBLEM

S. D. Gyani (*Ujjain*)

The spread of Aryans in different parts of Asia and Europe has given rise to various theories about their original home which is assigned to some region either in Europe or Asia. Earlier band of scholars had leanings towards locating the original habitat to some region in Asia, barring India. With the progress of geology, anthropology, craniology, pre-historic archaeology, it was, more or less, taken for granted that the Aryan should be located not in Asia but in Europe. The scholars began to drag the cradle from one region in Europe to another.

One fails to understand why India is by-passed while solving the problem of the original home of the Aryans. The arguments advanced against India's claim are simply absurd. The argument of linguistic paleontology, though very shallow, supports it. From the earliest times to the present day, India has been the centre of Aryan culture. It is the *Rigveda* that has helped the scholars in discovering Aryan traces in different countries. The Rigvedic scene is laid down in the Punjab and the Kabul valley (*Sapta-Sindhu*). In the *Rigveda*, there is no reference whatsoever to the Aryans as having come from outside; they considered *Sapta Sindhu* as their original home. Dr. A. S. Altekar's theory about the coexistence of the Aryans and the Harappans for about five centuries (B.C. 2000-B.C. 1500) points to the same direction.

It is possible, the original home of the Aryans was in *Sapta-Sindhu*, from where they migrated in different waves in ancient times to various regions of Asia and Europe. It is the cultural and not linguistic and ethnological data that render substantial help in solving the riddle of the Aryan cradle.

SIMILARITIES OF WORDS IN THE INDO-EUROPEAN LANGUAGUES AND THE CONCEPTION OF ONE CRADLE

Harendra Kumar Bhattacharyya (*Calcutta*)

From a comparative study of languages, Sir W. Jones suggested that the Indo-Europeans had a common origin. Scholars coming

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

after him declared that they had a common home, speech and ancestors also. The last fell through and the other two are pushed even now, though sober scholars never subscribed to this from the beginning.

Had there been a common cradle, the people were semi-barbarous there and had no cows or horses: naturally there was no agriculture or trade. So they could not go out to lands hundreds of miles away across unknown countries, leaving no pockets on the way, to colonise, trade or conquer.

A common cradle is impossible as their dialects do not contain common words for objects and actions common in every place and time. The similarity in words is due to grammatical peculiarities. The Greek language and culture are akin to those of India due to commercial intercourses and to the Indian settlers of the Aeolian, the Ionian and the Dorian colonies from 1300 B.C. who carried Indian culture to Greece and through Greece it migrated to Italy and Northern Europe.

The cradle has not yet been located and the similarities of words are but superficial. So one speech and one cradle cannot be justified.

MYTHOLOGICAL ARYANS

Swami Sankarananda (Calcutta)

Nineteenth Century Aryan hypothesis—common Aryan Home—immigration to India by 1500 B.C.—related to the cultural age of the Israils and the Greeks. Hence, the Indian cultural age had to begin by 1200 B.C.—all based on the Indo-European philology.

Twentieth Century brought with it new facts, excavation of Crete—Greek Civilisation originated in Crete—hence, the Greeks were Hamites, they had no aspirates till sixth Century B.C., vide the inscriptions from Thera and Athens.—Excavations in Mohenjodaro—highly developed city civilisation—Max-Muller's Aryans did not fit in, neither the Vedic Aryans, because, the land was arid and shorn of its deep forests infested with ferocious animals where the Vedic reciters dwelt.

Original homeland of the Vedic reciters was in the delta built by the Indus and the Sarasvati—They were a maritime people and traded with foreign lands. So, the hypothetical Aryans created by Prof. Maxmuller did not fit in the picture.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

GAṆA—THE MOST ANCIENT ARYAN SOCIETY

Ramchandra Jain (Sri Ganganagar)

The word *Gaṇa* is traced to —*gan*. Indo-European parallels have been given. The root of its opposite word '*Jana*' is traced to —*Jan*. *Gaṇa* is artificial aggregation of human beings while *Jana* refers to consanguine group.

Gaṇa was constituted of various Samudāyas. *Gaṇa* was tribal collective. Its members were not independent people but existed only as its inseparable parts. This institution originated in nomadic barbarian stage of Aryan life. Primarily, *Gaṇa* signified the aggregation of domesticated animals such as cows and camels. When human *Gaṇas* were formed, it came to be used in relation to them also. The chief shepherd became the *Gaṇapati*. He was the undisputed master of all the constituents of *Gaṇa*.

Chief function of *Gaṇa* was accumulation and preservation of material wealth. All wealth belonged to *Gaṇa*.

The social life of *Gaṇa* was founded on promiscuous sex-relationship. Mass sexual intercourse was carried on in the presence of fire; the Soma invigorated all. Males and females without any distinction of the relationship of father and daughter, brother and sister, mother and son enjoyed freely with unanimity of mind and purpose as *Jāras* and *Jāyās* in the popular tribal festival called *Samana*.

The whole *Gaṇa* was an armed organisation, every member acting as a soldier.

The possibility of the prevalence of *Gaṇa* institution amongst Aryo-Greeks, Aryo-Hittites and Aryo-Kassites has been examined. Lewis H. Morgan's view that Ganas were founded on consanguinity and had the system of electing their chiefs has been examined and found incorrect.

The Aryo-Brahma institution of *Gaṇa* was not a tribal republic. They harrowed the elective institution of *Rājan*, the leader of *Jana* or republic from their adversaries the Bharatiyans whom they called *Asuras*. K.P. Jayaswal's views on the subject have been examined.

Gaṇa was the most ancient Aryan Society. It was a tribal collective having its tribal dictator, the *Gaṇapati*.

(*ii*) *Historical Geography*

HISTORY OF BHINMAL

K. C. Jain (Ajmer)

The name of the town Bhinmāl, which is mentioned as Bhillamāla in early works, originated from the population of

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Bhillas, a well known tribe in Rajasthan. Its early history is doubtful. In about 625 A.D., Varmalāta was ruling over this place. This town is also said to have been ruled by the rulers of Chāpa dynasty and Gurjara dynasty. Brahmagupta, who calls himself Bhillamālakāchārya, wrote his great work Brahmasphutasiddhānta under the patronage of king Vyāghramukha of the Chāpa dynasty in 628 A.D. Yuanchwang, who visited Bhinmal in about 641 A.D. refers to the capital of Gurjara kingdom as Pi-lo-mo-lo. This town cannot be the capital of the Chāpas and the Gurjaras at the same time because we cannot identify the Chāpas with the Gurjaras.

In the 8th century A.D., Bhinmāl seems to have been attacked by the Arabs. In the 10th century A.D., it was under the control of the Chauhānas of Nādol. In 985 A.D., Munja, the Paramāra ruler of Malwa, defeated Balirāja of Nadol and founded the Bhinmal branch of the Paramāra dynasty. Most of the rulers of this dynasty acknowledged the suzerainty of the Chālukyas of Gujarat. In the early years of the 13th century, it came under the supremacy of the Chāhamanas of Jalor. Alauddin also destroyed it when he conquered Jalor from Kānhadadeva. Afterwards, it remained under the control of Jalor Pathans.

In the early times, Bhinmal was the premier city of Northern India. There were several temples and the most famous among them was the temple of Jagatasvāmī. This temple continued to exist up to the 14th century as known from the inscriptions mentioning grants of the people. Among the Jaina temples, the temple of Mahāvīra was well known. Several grants were made to this temple from time to time. It remained a holy place of the Jainas. Mahāvīra in person is said to have visited this place. It was also the seat of learning in early times. Śrīmālīs both among the Jainas and Brahmanas came into prominence on account of Śrīmāla.

THE CHAMBAL (CHARMANVATI) THROUGH THE AGES.

Udai Narain Roy (*Allahabad*)

The Chambal, which is identified with the Charmanvati of the ancient Indian literature, was regarded as an important river of our country from the very early times. In this paper it is proposed to examine all early references to the river in Indian literature, the origin of its name and its *māhātmya*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

POST-BHARATA WAR KINGS OF VIDEHA AS KNOWN FROM THE *MAHABHARATA*

Yogendra Mishra (*Patna*)

The *Mahābhārata* is a fruitful source for post-Bhārata-War Videhan history, though it has not yet been used for this purpose. The writer has been able to find out eight or nine post-War Janakas in the Great Epic and has tentatively put them in a chronological setting, presuming that there were twelve generations of the Janakas of Videha between the Bhārata War and the extinction of the line. The Janakas not found in the *Mahābhārata* have been put within brackets in the following list. Generation number given before each king is calculated from Vaivasvata Manu. The Bhārata War took place at generation no. 94 in Pargiter's opinion. The list thus emerging is as follows:

95 (Janaka)
96 (Janaka)
97 Indradyumna
98 Ugrasena Janaka Pushkaramālin Aindradyumni
99 (Janaka)
100 Devarāta
101 Janaka Daivarāti (Janaka the Great?)
102 Janadeva Janaka
103 Dharmadhvaja Janaka
104 'Videharāja' Janaka (personal name unknown)
105 Nimi
106 Karāla Janaka

Details of these kings have been furnished. There are some uncertain Janakas who also have been noticed in the paper.

A FACTOR THAT LED TO THE DISRUPTION OF THE LICHCHHAVI REPUBLIC

Sadashiv Athavale (*Bombay*)

The Greek accounts as well as the Brahmanical, Buddhistic and Jain sources speak of a number of republics that flourished in Ancient India. Of these republics the Lichchhavi 'gana' of Vaisāli was, no doubt, most prosperous. We have no satisfactory information of the political and cultural history of the people from the original sources.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

We learn nothing directly about the disappearance of the republic from the source material. All that we can do is to analyse the passing references, here and there, and arrive at some tenable inference.

It is suggested in this paper that one of the factors leading to their downfall appears to be the spread of Buddhism in the Lichchhavi region which resulted in certain serious and ill consequences.

The religion of the Lichchhavis in the pre-Buddhist times was some form of simple worship. With Buddhism that ultimately displaced all other sects in the land of the Lichchhavis, came the order of the parasitic monks and nuns. Every possible sin was practised in the monastery of Kutāgārsāla of Vaisali. The monks received silver and gold from the Upāsakas and displayed a tremendous immoral courage in offering a part of it to one Yasā who protested against those evils. The monastic order slowly demoralised the community. The order further welcomed criminals like faithless wives in their fold, who would have been otherwise severely punished under the state law. This kind of thing caused a disrespect for the secular law of the land, which in course of time proved to be detrimental to their political and administrative institutions.

This is, of course, not the full explanation of the end of the Lichchhavi republic, but a part of the story that needs a careful consideration.

THE ANTIQUITY OF THE AUDUMBARAS

Kalyan Kumar Dasgupta (*Calcutta*)

The Audumbaras were one of the prominent tribes of ancient India. Also known as Udumbara or Odumbara, they have been mentioned by many ancient literary texts. A large number of copper coins together with two silver coins bearing the name of the tribe have come to light. On the basis of the findspots of their coins, Allan has located the Audumbaras in the area formed by "the Valley of the Beas or perhaps the wider region between the upper Sutlej and the Ravi." They are generally believed, on literary and numismatic grounds, to have flourished in the period extending from the second-first century B.C. to the first century A.D.

The *Chandravyakarana* a work of about the 6th century A.D. states that the Audumbaras represented one of the six sections of the Salvas. The Salvas, it may be noted here, were as old as

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
the time of the *Satapatha Brahmana* (*c.* 8th c. B.C.). An attempt has been made in this paper to show that the Audumbaras, described as a section of the Salvas in subsequent days, also existed in the time of the *Satapatha Brahmana*.

THE DURATION OF IKSHVAKU RULE

M. Rama Rao (*Tirupati*)

Dr. D. C. Sircar has recently propunded a novel theory proposing that Ikshvaku rule ended in 345 A.D., that Pallava rule began in 315 A.D. and that there was an Abhīra interregnum in Ikshvāku rule. This theory is based exclusively on his finding the cyclic year *Vijaya* mentioned in two Ikshvāku inscriptions from Nāgārjunakoṇda. This paper is devoted to an examination of this novel theory, which raises several objections.

There are several objections to Dr. Sircar's theory: (1) Ikshvāku inscriptions give a total of 55 years for three reigns and with the addition of about 20 years for Camtamula I, the total period of Ikṣvāku rule comes to 75 years. This period calculated from 225 A.D., the last year of Sātavāhana rule, would correspond to to 225-300 A.D. (2) The so called Abhīra interregnum vanishes into thin air if the year 30 of the Nāgārjunakoṇda inscription of Abhīra Vasusena is taken to be his regnal year. (3) It is admitted that Bṛhatpalāyana Jayavarman ruled for 10 years after the Ikṣvākus and before the Samudragupta invasion. But if 345 A.D. is taken as the last year of Ikṣvāku rule, Jayavarman becomes a contemporary of the Gupta invasion about the middle of the 4th century which is impossible. (4) The Salaṇkāyanas are known to have ruled for 150 years after Jayavarman. If 345 A.D. is taken to be the last year of Ikṣvāku rule, the rule of the Sālaṇkayanas would end in (345+10+150=) 505 A.D. This would cut into the period of Viṣnukuṇdin rule and so this series of dates becomes untenable. (5) The Mañchikallu inscription shows that Pallava Simhavarman was not a king at the time of his invasion of Ikṣvāku territory. If, as Dr. Sircar proposes, his reign began in 315 A.D. his conquest of Ikṣvāku territory and consequently the end of Ikṣvāku rule must have been over beore 315 A.D. and not after 345 A.D.

Dr. Sircar's suggestions cannot be accepted because as shown in this paper, they conflict seriously with the chronologies and facts of the history of the post-Sātavāhana period.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

A NOTE ON AN EXPRESSION IN THE ALLAHABAD PRASASTI OF SAMUDRAGUPTA

Suresh Chandra Bhattacharya (*Calcutta*)

Scholars have read an expression in line 26 of the Allahabad Pillar Inscription of Samudra Gupta differently and have put forward their own arguments. The controversy generally centres round what is read by Fleet as:

Sa(*ma*)*ntra-dīkshā*.

An attempt has been made in the present note to examine the arguments of different scholars in the light of epigraphic and literary evidences.

NEW LIGHT ON THE PROBLEM OF RAMAGUPTA

K. D. Bajpai (*Saugar*)

The recent excavations at Eran and explorations in eastern Mālwā conducted by the author have yielded sufficiently good number of the coins of Rāmagupta. They bear close resemblance to the coinage of the Nāgas and other local rulers of Mālwā. The existence of the inscriptions of Samudragupta and the Śaka king Srīdharavarmā in Eran-Vidisā region corroborate the literary and other evidences pertaining to the struggle between the Guptas and the western Kṣatrapas.

The new finds tend to prove that Rāmagupta of the coins was no other than the brother of Chandragupta II Vikramāditya.

A NOTE ON THE "PUSYAMITRAS" OF THE BHITARI PILLAR INSCRIPTION

Upendra Thakur (*Patna*)

It has been generally held that during the concluding years of the reign of Kumāragupta-I the Gupta empire was faced with a serious crisis emanating from the invasion of a very ferocious and powerful republican tribe i.e., the Puṣyamitras. Skandagupta, the crown-prince is, however, said to have defeated and crushed them and then rescued the ebbing fortunes of the Guptas for some time.

The reading *Pushyamitrāṁscha* has been challenged, first by H. R. Divekar and then by S. V. Sohoni. According to the latter

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Pushyamitrāṁscha should be reconstructed as *Rāshtramitrāṁsca* in the Bhitarī Pillar inscription of Skandagupta. In the light of this new re-construction it may safely be suggested that the fortunes of the Gupta family had gone to the lowest ebb because of the internal and external troubles. Skandagupta, however, rose to the occasion and by re-organising the four vital elements —*bala*, *kosha*, *rāshtra* and *mitra*—of the State restored the sinking power, glory and prestige of the Guptas in their former position. And, having thus put the resources of the empire on a very stable footing he fought against the most formidable enemies of the empire—i.e. the Huṇas and ultimately defeated them.

Further, we have also taken into consideration all possible, evidences regarding the historicity of the Pushyamitras, the so-called powerful republican tribe. Excepting a few vague and confusing literary evidences, we have no evidences—archaeological or otherwise—to substantiate the theory advanced by earlier scholars. The literary evidences suggest their somewhat dubious tribal or dynastic character and attribute no creditable political achievements to them. They probably rose, flourished and ultimately perished in the vast sub-continent of India like so many petty tribal states whom history has not cared to record.

THE DATE OF VARAHAMIHIRA

Ajay Mitra Shastri (*Nagpur*)

The debt that the students of Indian astronomy and astrology owe to Varahamihira cannot be adequately expressed. He was the only one among Indian astronomers to look at older literature from a historical, rather than critical, angle of vision. His works, particularly the *Brihatsamhitā*, furnish us with very valuable information on many a topic relating to cultural history also. But as in the case of many other celebrated Sanskrit writers, we know very little about his life and age. The data bearing on his date are fragmentary in the extreme and consequently scholars have been led to widely divergent conclusions. In the present paper it is proposed to examine the external and internal evidence with a view to arriving at a satisfactory hypothesis. In doing so the views so far expressed by scholars have also been taken into account.

The *Jyotirvid-ābharaṇa* by a pseudo-Kālidāsa seeks to make Varāhamihira a gem of the court of the traditional Vikramāditya who extirpated the Śakas and founded an era in B.C. 57. But it is a very late work and the statements recorded in it are not trustworthy as is shown by its internal evidence. S. K. Dikshi

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

thinks that the *Jyotirvid-ābharaṇa* was composed in A.D. 428-29 but his view involves such unfounded suppositions as the equation of Kali 3045, the epoch of the Vikrama era, with A.D. 105, the beginning of his so-called Vikrama-Sāhasāṅka era started by Chandragupta II Vikramāditya. The fact that even the author of the *Jyotirvid-ābharaṇa* himself admits an interval of 135 years between the Vikrama and Śaka eras shows that he understands by Vikramābda the era of B.C. 57 and not that of A.D. 405. Varāhamihira himself mentions Śaka 427 (A.D. 505) in his *Pancasiddhāntikā*. Some identify Śaka-kāla with the so-called Cyrus era of B.C. 550 and others with the Buddhaśaka of B.C. 540 or 543. These hypotheses are obviously absurd. The adoption of Śaka 427 as the astronomical epoch of the *Pancasiddhāntikā* is taken by Thibaut and Bhau Daji to refer to the date of the composition of the *Romaka-siddhānta* or a commentary thereon or an adaptation thereof. Kern regards it as the date of Varāhamihira's birth. It is shown in the paper that it is really the date of his *Pancasiddhāntikā*. The cultural evidence from the *Brhatsamhitā* is for the first time discussed to show that Varāhamihira flourished in the last quarter of the 5th and the first half of the sixth century A.D.

HARSHA'S RELIGION

H. V. S. Murthy (Gauhati)

On the strength of Yuwan Chwang's testimony, it has been generally held by historians that Harsha was at first a devotee of Śiva, but became a staunch follower of Mahāyāna form of Buddhism in the later decade of his reign. An attempt has been made here to show that he was not a follower of Mahāyāna form of Buddhism but actually followed Bhāgavata religion in which the worship of God was conducted according to the teachings of Krishna, handed down orally. Although confined to a small region in the time of Pāṇini, Bhāgavata religion gradually captured the imagination of the multitudes and became a popular religion during the period of the Imperial Guptas. That it received royal recognition may be seen from the title Parama Bhāgavata assumed by the Gupta monarchs. It stood as a bulwark against the influence of Buddhism and was ultimately responsible in absorbing Buddhism into its wide fold, without leaving any trace of its separate existence. Still later, a place was found for Buddha among the ten principal incarnations of Vishṇu.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

It is further shown that Harsha's religious assemblies were not intended to promote the cause of Buddhism. For that matter they were convened to demonstrate before the people at large that Vishṇu Himself came to earth in the manifestation of Buddha to make way for the righteousness to reign supreme. According to this view, Harsa was a Vaishṇava who worshipped Vishṇu in His incarnation as Buddha.

THE DAHIAS OF RAJASTHAN

Jai Narayan Asopa (Jaipur)

The Dahiās and Dāhimās believe themselves to be the scions of Maharshi Dadhīchi of the Yajurvedic age. The Dahae and Dahans have been referred to by Curtius as a people supporting Alexander against Porus. The Dadhya Brāhmaṇas are mentioned as devotees of Dadhimatī in an inscription of 609 A.D. Al-Biladuri describes Junaid's attack on Dahnaj c 724 to 738 A.D. Chachcha in his inscription of 999 A.D. has claimed the origin of his Dadhīchika family from Dadhīchi. Pandit Ram Karna is of the view that all these words including Dadhīchi are derived from Dadhimatī and the word Dahiā is derivable from both Dadhīchi as well as Dadhimatī, hence they are scions of Dadhichi and devotees of Dadhimati. Though the tradition is old, yet in historical and literary records it does not go beyond 999 A.D., so it would be saner to believe on other analogies that they were named after Dadhimatī Kśetra.

After Alexander's exit in 325 B.C. the curtain rises again when Dadhya Brahmanas are found protected by Dhruhlāṇa, perhaps of their own community, in the Dadhimatī Mātā inscription of 609 A.D. Then they were uprooted by Junaid's attack on Dahnaj in c 724 to 738 A.D. Dadhīchika Chachcha in 999 A.D. is mentioned as a feudatory of Durlabharaj Chauhan of Śākambhari. His scions continued in possession of Māroth Parbatsar territory under different vicissitudes up to the time of Nesi i.e. 1665 A.D. A Dāhimā chief Kaimās was the chief minister of Pṛithvī Rāja Chauhān. In Jalore the Dahiās were the chiefs of Parmāras up to 1181 A.D. and after that of the Chauhāns. The Dahiās served the Chauhans of Ranathambhore even when they had accepted the sovereignty of Shamsuddin. Some of them also accepted widow marriage and formed a sub-community of their own. Their last jagir was Kaira in Sirohi state. To begin with they were a people like Malavas, then organised themselves in a monarchy under Dhruhlāṇa and continued as feudatories under different rulers up to the integration of Rajasthan in 1948-1950.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

GIRWAR STONE INSCRIPTION OF V. 1181

Dasharatha Sharma (Delhi)

The paper presents the edition of one of the three stone-inscriptions found in the Pātnārāyaṇ temple of Girwar (Sirohi), Rajasthan. Though only indirectly useful for the political history of the period, the inscription is valuable as a document shedding light on the cultural conditions in that area. It contains also a few terms of lexicographic interest.

CHRONOLOGICAL GENEALOGY OF THE NALAS OF CHHATTISGARH

P. L. Mishra (Nagpur)

The Nala dynasty of Chattisgarh or South-Kosala is a well known one. In the past many scholars have discussed its history from available records but their study remained far from being complete. Recently fresh material and evidence bearing on the dynamic history of the dynasty have come to light. The object of the present article is to construct its history in the wake of these findings.

This article is a continuation of "King Mahendra of Allahabad Prasasti". (Indian History Congress, 1960).

(iv) *Social, Economic & Administrative History*

CAREERS CHOSEN BY WOMEN IN ANCIENT INDIA

D. N. Ram (Kharagpur)

In this paper an attempt has been made to indicate very briefly the careers chosen by women in Ancient India. Usually, three or four careers were open to them. The teaching career was the most common. Some of the lady teachers used to specialise in theology and philosophy. Some women selected medical career. Lady doctors, like those in the present age, specialised in midwifery. In the realm of business women do not figure in the list of persons declared incompetent for entering into valid contract. Women in lower class and commercial and industrial circles used to take active part in carrying on the business transactions of their families. Ladies who could sing and dance were held in esteem. Girls in royal and rich families were usually coached either by male musicians or by dancing girls. In the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
royal-courts a large number of singing girls were engaged as chauri bearers, betel-carriers, and fan servants etc, who used to sing, dance and even stage dramas at the court. Singing and dancing girls were also employed in the temples. It may be pointed out that the association of dancing girls with temples was fairly common in several countries in ancient time. In Egypt, temples of Osiris and Isis were crowded with dancing girls. At Corinth in Greece thousands of women used to dedicate themselves to Venus and sell their bodies for the benefit of the temple.

VISHTI (FORCED LABOUR) IN ANCIENT INDIA

Radhakrishna Choudhary (*Begusarai*)

A study of the ancient Indian texts and inscriptions reveals to us that the institution of vishti or forced labour was fairly common in ancient India. Vishti was one of the sources of income to the state and the royal officers. Kautilya, Manu, Gautama, Vishṇu, Vaśishṭha, Śukra, Kalhaṇa and Laksmidhara have referred to it in their writings and the term also finds mention in a number of inscriptions. Laksmidhara defines it as labour forcibly recruited. The Arthasāstra details a long list of vishṭi and the Amarakosha groups it with Aju. Vishṭi has been translated here as both free labour and forced labour. An element of compulsion in extracting manual work without any share in the profit is a clear manifestation of the type of exploitation obtaining in those days. There is an indirect reference to it in the Jatakas and other Buddhist literature. Manu and Śukra prescribe vishti as one of the items of income to the state. It marks the development of a definite stage of feudalism .When its scope was widened, it included all sorts of free labour services and obligations obtaining in a full fledged feudal society. It then came to be known as Sarvavishṭi. Sometimes vishṭi and Ditya are simultaneously used. Hiuen-Tsang also refers to the prevalence of forced labour in the society. In an inscription of the sixth century A.D. of western India, it is stated that forced labour should be imposed on a certain section of people. Forced labour was oppressive in nature. The drudgery of the forced labour is evident from various texts. Under such circumstances efficiency in production was bound to be affected. The surplus produced by the feudal corvee labour was enjoyed by the leisured class. That is why the people had lost all interest in the society in which they lived.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

SOME ASPECTS OF INDIA-CHINA MARITIME TRADE (C. 250-1500 A.D.)

Adhir Chakravarti (*Calcutta*)

The paper discusses the extent of Indian initiative in India-China maritime trade as also some problems relating to the frequency, volume, medium of exchange, and causes of decline of this trade on the basis of information available from the *Fu-nan-chuan* of K'ang T'ai, Fa-hsien, the *Sung-shu*, I-tsing, the Arab merchants, ibn-Battutah, and others.

THE OFFICE OF THE DANDANAYAKA

Shrimati P. Bhatia (*New Delhi*)

The exact significance of the term *Daṇḍanāyaka* is not clear, in spite of its having been discussed by many eminent scholars like Prinsep, Fleet, V. V. Mirashi, B. N. Puri etc. The writer of this paper proves on the basis of some fresh evidence that the *Daṇḍanāyaka* was primarily a military officer, though he might have been entrusted, here and there, with administrative duties.

REVENUE AND THE REVENUE POLICY OF THE PRE-GUPTA STATE

S. K. Maity (*Calcutta*)

From the dawn of Indian Civilization down to the present day state finance has been bound up with taxation. The importance of taxation is repeatedly emphasised in the Mahābhārata and the Rāmāyaṇa and by Kauṭilya, Manu, Yājnavalkya and others.

Now, the justification of state taxation is in lieu of protection given to the subjects. It has close similarity with the first canon of Adam Smith. But the tax should not be oppressive, otherwise the subjects would be destroyed. Manu, thus, advises the King not to cut off the root and branches of his subjects by means of oppressive taxation; and the good king should draw taxes little by little, so that the people do not feel it.

In the opinion of the ancient jurists the king should not impose taxes according to his sweet-will. Normally, the king imposed one-sixth of the produce of the soil as a state due; but in time of emergency he might claim one-third or one-fourth of the total produce. There were also sale-tax, tax on artisans, etc. But the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
policy of taxation must be considerate and benevolent. The king should always take into account the difficulties of the tax-payers and the skill, labour and cost involved.

Taxes were allowed to be paid in kind or cash or in the form of labour as it suited the subjects.

Thus, the nature and principle of ancient Indian taxation have close similarity with the third and fourth canons of Adam Smith, and of J. S. Mill.

Following the above principles, the revenue was collected and hoarded up in the royal treasury perhaps for the benefit of all. Thus, in the Maurya and the Kusāṇa state we may assume that the royal treasury was full and in prosperous times remained so, for it was always considered to be one of the most important elements (*Anga*) of the State.

FAMINES IN JAIN LITERATURE

K. H. Kamdar (Baroda)

This paper deals with famines and famine relief, references about which are found copiously in Jain literature in Ardha-Maghadi, Sanskrit and specially Gujarati. The last references can be substantiated from contemporary evidence mainly from Persian accounts and descriptions given by foreign, chiefly European travellers. These references to famines have remained, so far, unco-ordinated and the references about voluntary famine-relief, so munificently and universally rendered by members of the Jain community have received scant, I may say, little attention. The references have an important bearing on the economic and political history of the country. They are as follows:

1. Twelve years famine during the time of the Nanda dynasty.
2. Twelve years famine during the reign of the Mauryan Emperor, Samprati.
3. Twelve years famine, 827 years after Mahavir's death.
4. 12 years famine, 10th century of the Christian Era.
5. Famine in the Shrimal region, A.D. 1119, Samvat 1175 A.D. 1119.
6. Famine A.D. 1256-58 in Gujarat.
7. Famine A.D. 1320-21 in Gujarat.
8. Famine of Samvat 1466-71, A.D. 1412-1415, when two great Jain merchants, Parvat and Rama of Cambay relieved the people's distress. So did Mandalik, the great-grandson of the distinguished Jain leader, Pethad.
9. Famine in Gujarat, 1452, A.D.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

10. Famine in Gujarat during the reign of the great Sultan, Mahmud Begada, A.D. 1483.
11. Famine, 1526 A.D.
12. Famine in Gujarat, A.D. 1579.
13. Famine, 1605 A.D.
14. Famine of A.D. 1631 known in Gujarat as Sattashio, Samvat 1687. The famous jain banker, Sheth Shantidas, of Ahmedabad rendered conspicuous service on the occasion.
15. Famine of the Samvat year 1803, A.D. 1747, known in Gujarat as Tilotaro.
16. Famine of the Samvat year 1847, known as Sudtalio, A.D. 1791.
17. Famine known in Gujarat as Oganotaro, Samvat year, 1869. A.D. 1813.

MECHANICAL DEVICES IN ANCIENT INDIA

Kali Kumar Dutta Sastri (*Calcutta*)

The history of the employment of mechanical contrivances in India may be traced as early as the age of the Rgveda. In the epic age we hear not only of the mechanical devices but also of a treatise in aphoristic style on that subject. There are ample literary evidences belonging to different periods of history to show that mechanical devices were contrived and utilized in ancient India for good many purposes. In the early Christian era India was in the know of a large number of varieties of weapons, surgical instruments, chemical apparatus and some machines. In the age just following it there were many such contrivances as may be described as automatons. Subsequently we hear of various other mechanical devices employed in a very wide field of activities. There were astronomical appliances, illusory devices, labour-saving machines and even robots and aeronautic devices. These were of course crude primitive machines but still we are not justified to look askant at their existence. Because the ancient account which the present paper wants to deal with gives us, of course in a cryptic way, the technology and the technonomy of those mechanical devices. This account furnishes us with convincing proofs at least of the fact that serious attempts were made in those days for giving shape to those things. The cause of failure of such attempts, however, is not very far to seek. Electricity, steam, spirit, petrol or things like them were not known to the inventors of these mechanical devices and they tried to utilize air, water and fire for generating the driving power obviously not with much success. Then again, the know-how of these machines

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

was a closely-guarded secret and rarely it was put in black and white. This monopolistic tendency backed by various other factors not only checked the progress of this branch of applied science but also sounded its death-knell. This account gives us a very interesting reading in the history of the mechanical devices in ancient India. There were many such works in ancient and mediaeval India which remain yet to be discovered.

SIDELIGHTS ON SOCIAL LIFE IN BIHAR UNDER THE GUPTAS

R. S. Sharma (Patna)

The Guptas, who seem to have been *vaisyas*, entered into marriage alliance with the Licchavis, who were *kshatriyas* of long standing in Bihar. This shows that the rule of caste endogamy was not always observed.

The brāhmaṇas of Kāśyapa, Bhāradvāja and Gārgya *gotras* are mentioned in inscriptions. They cultivated the Cchāndogya, Vājasaneyi, and Bahvṛca schools of Vedic learning, and generally held the title *svāmin*, which indicate that their authority increased by land grants. The absence of their original home in grants suggests that they were not brought into Bihar from outside.

There is some information about vaiśyas living in towns. In Pāṭaliputra and other cities of Magadha the heads of vaiśya families established charitable houses and hospitals. The title *dāsa* given to *Candanadāsa*, a ṣreshṭhi, mentioned in the *Mudrā-rākshasa*, shows that he was either a *sudra* elevated to higher position or a *vaisya* bearing that title. In any case it shows approximation between vaisyas and śudras. Of the several śresṭhis mentioned in the seals of Vaiśālī one was known as *datta*, a title borne by the governors (*uparikas*) in North Bengal.

We know something of śūdras in Vaiśālī, where most individual seals belong to *kulikas* or artisans. Only one *kulika* bears the title *dāsa*, legally prescribed for the śūdras; others are called *datta*, *pālita*, *sena* and *bhatta*, which is intriguing. This can be explained only on the basis that the Dharmaśāstra rule regarding titles and professions was not observed in Vaiśālī, probably on account of its mobile economy.

We can form some idea of the nature of family, among the princes and people. Kumāra Gupta II mentions his eight generations on the father's side. Obviously the kṣatriya princes were proud of their family tree, but not the artisans whose seals mention their father only occasionally. Several generations of female ancestors also were mentioned in royal records, and

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

some queens, particularly the Licchavi princess Kumāradevī, had an important place in politics. But seals of women of the humbler folk have not been found, nor do the seals of ordinary men mention the names of their mothers. This shows that women in general did not enjoy much importance.

Of the festivals in Pāṭaliputra one was the Kaumudī-Mahotsava, celebrated on the last day of Aśvin by the royal court and higher society. The other was a grand procession of the Buddha images in cars taken out in Pātaliputra by the common folk.

SUDRAS IN GUPTA INDIA

Sasanka Sekhar Parui (*Calcutta*)

It is difficult to find out the unquestionable origin of the Śūdra-caste. Whatever be its origin, in Gupta India it was already a developed caste. In this paper an attempt has been made at first to enumerate the various types of Sudras and their general social position which was rather low. But at the same time occasionally their lot seems to have improved at least economically. The reasons for this improvement have also been adumbrated in this paper.

SOME ASPECTS OF THE HISTORICAL IMPORTANCE OF THE DEVIBHAGAVATAPURANA

Heramba Chatterjee (*Calcutta*)

The *Puranas* are of invaluable importance in deciding certain gaps of history. The Devibhagavatapurana is a text of later date. Nevertheless we may trace some episodes in it which though semi-mythological in character may shed a flood of light on some aspects of society. The story of Sasikala may offer interesting details in respect of ascertaining the reason as to why the *Svayamvara* marriage dwindled in importance in the society after the Mahabharata age.

ROYAL LIFE IN THE TWELFTH CENTURY A.D.

(*As depicted mainly in the* Mānasollāsa)
Om Prakash (*Delhi*)

The Chālukya kings lived in splendid palaces and changed their residences according to the seasons of the year. King's bath occupied an important place in his daily routine. Royal

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

garments were prepared from cloth of various colours brought from distant places like Kaliṅga, Vaṅga, Ceylon and China. The kings used different kinds of seats on different occasions. Swinging beds and bags filled with water were used as beds in summer during the day. Besides many vegetarian preparations of rice, gram, pulse, wheat, flour and *māsla* flour, the king's menu consisted of a number of dainty meat dishes. These rulers were polygamous and had the most beautiful and accomplished women of all castes in their harems.

The members of the royal family amused themselves by witnessing many kinds of shows such as wrestling matches, duels of armed men, horse-races, fights of elephants, cocks, quails, pigeons, rams and buffaloes. Royal pastimes also included angling, hunting, gambling, playing chess, listening to sweet music and interesting stories, cutting jokes with their friends and enjoying the company of their queens. One of the most popular amusements was, however, the game of Indian Polo which was played by two teams consisting of eight members each.

The royal Darbar was a grand affair. It was attended by queens, beautiful ladies from the neighbouring states, royal princes, the *Purohita*, ministers, governors of provinces, nobles, poets, astrologers, and acrobats. Many rulers who came to take refuge with these rulers were also present in the Darbar. The kings showed due honour to these rulers and bestowed awards on all present as befitted them.

SOME LIGHT ON FEUDAL ELEMENTS IN INDIAN POLITY (700-1000 A.D.)

Dasharatha Sharma (Delhi)

The paper begins by noting the early elements in Indian polity disclosed by the position of the *dandopanata sāmanta* in Kauṭilya's *Arthasāstra* and the third and fourth categories of rulers in Samudragupta's Allahabad Pillar inscription. The feudal character of Indian polity naturally increased still further on the disintegration of the Gupta empire.

We can utilise epigraphic evidence to prove the feudal character of the Hindu armies of the Post-Gupta period. But we have on this point much more illuminating and useful information from contemporary literature. The *Samarāichchakahā* of Haribhadra Sūri (700-770 A.D.) throws light on the conception of feudal kinship prevailing during this period. The *Tilakamanjari* has an interesting passage on the grant of jāgīrs and lands in lieu of military service. It would be interesting also to study the history of the quasifeudal term *avalagana* or *avalagā*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(v) *Religion*

CONTRIBUTION OF EARLY BUDDHISM TO INDIAN CULTURE

P. M. Menezes (Bombay)

Religion plays an important part in human life. It is the main cause that goes to build up culture or ensure advancement of humanity. The Buddhist religion, no doubt, has played a very important role in moulding, reconstructing and renovating the cultural face of India. The influences or contributions made by Buddhism can be classified under two heads, viz. influences on internal or inward life, i.e. the effects on religious thought and practice and character; and influences on external or outward life, i.e. effects made on social life, education, literature, etc.

Influences on religious thought and practice are, that Buddhism gave a clear and intelligent lead to the people entangled in the religious chaos, by accepting some of the dogmatic views of the Brahmins and of other religions. Buddha found out the middle path, neither resorting to the great sacrifices nor to the strict and severe penances. Buddhism pleaded for conviction and reformation and made the Hindus reconstruct their religious ideas. Influences on character are those that Buddhism gave ideals like morality, simplicity and orderliness, discipline, universal love, non-violence, etc. It presents a picture of perfect embodiment of knowledge, courage, love and sacrifice.

The attack on caste system is a great influence on social life made by Buddhism. The castes based on birth-right were denounced by the Buddha. The women were helped to raise their standards of life into high dignity. Equality was the most important principle taught by Buddhism. Buddhism also contributed to education by imparting it through monasteries, and other institutions in later time. The subjects like astrology, medicine, mathematics, metaphysics were taught. Buddhism also contributed to the literature which is known as 'Pāli literature'. It contains the doctrines of Buddha in different types of books. The Jātaka stories have occupied a place in the world literature. It also helped to create the religious art.

The principles of Buddhism such as non-violence, Panchasheel, universal friendship and love are regarded with high esteem even today. In short, the Indian culture definitely received long lasting impress from the Buddha's universal teachings.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

RELIGION AND MORALS IN ANCIENT INDIA AS DESCRIBED BY CLASSICAL WRITERS

B. K. Majumdar (Calcutta)

The object of this paper is to bring out and comment on some interesting statements of the classical authors about India's religion, religious sects and morals.

NAGA-WORSHIP IN ANCIENT INDIA AND ITS REFERENCE IN VEDIC LITERATURE

U. N. Mukherjee (Lucknow)

In the *Rigveda* we find reference to 'Ahi-Budhnya' or the 'Serpent of the Deep' who is divine in nature, and has been invoked with proper mantras so that he may shower blessings on his worshippers. In later Vedic literature like *Taittiriya Samhitā*, *Taittiriya Brāhmana*, *Asvalāyana*, *Pārāskara* and *Hiraṇya-kesin Gṛihya-sūtras*, we find elaborate formulas and proceedings, for the worship of 'divine serpents', and to whom offerings of barley, curd and sweets are made with all kinds of devotional mantras. In the *Pārāskara-Gṛihya-sūtra*, the divine serpents have been called as 'Sarpa-devajana'.

From all these evidences it cannot be said that the Aryans borrowed the system of 'Nāga-worship' from the non-Aryans of the country. Prof. Max-Muller (vide his 'Contributions to the Science of Mythology', Vol II, pp. 598-99) and Prof. Hopkins (vide his 'Religion of India', p. 154) also held this view and supported the theory that 'worship of Nāgas' or 'divine serpents' originated with the Aryans in the Vedic period and had nothing to do with the non-Aryans of the land.

THE SERPENT AS A SYMBOL OF DARKNESS

J. P. de Souza (Kolhapur)

The alternation of day and night, light and darkness, is represented in mythology the world over as a struggle between two powers—the powers of light and the powers of darkness, their respective common symbols being the eagle or hawk and the serpent.

In Indian mythology this cosmic struggle assumes epic proportions. In the *Rigveda* two images clearly stand out—a bright god of heaven and a demon of night, darkness and drought.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The former is called Indra and the latter Vṛtra. The Indra-Vṛtra contest is commemorated in many hymns of the *Rigveda*. In these hyymns, Vṛtra, the arch demon of darkness, whose name means 'the coverer, hider, obstructor', is also called Ahi, the throttling snake.

The white horse given by the Asvins to Pedu, which always stands for the light of the sun, is represented in the Veda as *ahi-han*, that is, snake killing. The snakes killed by this horse can only mean the serpent brood of the dark night or the black clouds.

The Vedic Vṛtra reappears in the *Vana-Parva* of the *Mahābhārata*. After his destruction by Indra, his demon followers, the Kalakeyas, sought refuge in the ocean, where they remained in hiding during the day but whence they came out to cause havoc at night, the powers of darkness that they were. It is significant that Kalakeya figures in the list of the chief snakes given in the first book of the *Mahābhārata*.

The story of Vinatā, the eagle-mother, and Kadrū, the serpent-mother, and of their progeny, Garuḍa and the Nāgas respectively, related in the *Adi-Parva* of the *Mahābhārata*, provides us with a wealth of evidence regarding the serpent as a symbol of darkness.

The serpent-king, who like Vṛtra poisoned or shut up the waters of the river Yamunā, and who was overcome and dislodged by Krishṇa is, in the Puranic and other accounts, called Kāliya.

Rāhu, the post-Vedic eclipse demon, is, in modern belief, a serpent.

PERFORMANCE OF ASVAMEDHA IN ANCIENT ASSAM

Debo Prasad Barooah (*Gauhati*)

Assam did not remain outside the pale of Indian civilisation. With the development of the sacrificial cult in ancient India, *asvamedha* came to be performed by rulers of Kamarupa as well to signalise their newly acquired independent status and to emphasise their power. In the legendary period, Vajradatta, the mythological king and grandson of Naraka, is credited with the performance of a number of horse-sacrifices as referred to in the Dubi plates of Bhaskaravarman.

In the historical period, the celebration of asvamedha has been attributed only to some kings of the Bhauma-Naraka (Varman) dynasty. The names of Mahendravarman, Narayanavarman Bhutivarman and Sthitavarman are associated with the performance of the horse-sacrifice. But there are differences

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

as to whether Mahendravarman or Narayanavarman was the first performer of asvamedha. Further, it has been disputed whether Mahendravarman's grandson Bhutivarman performed an asvamedha on his own account, as stated in the Barganga rock inscription, or on his father Narayanavarman's behalf. In the welter of controversy only Sthitavarman comes out unscathed in that his performance of two asvamedhas has not been subjected to any dispute.

At first N. K. Bhattasali suggested that Mahendravarman was the *dvisturaga medhahartta*, on the basis of his reading of the second Nalanda Clay Seal of Bhaskara. But according to Dr. Sircar's reading of the same text, it was Narayanavarman who celebrated the first two horse-sacrifices. However, the extension of the kingdom during Mahendra's reign, the text of the Seal, circumstantial evidence, and lack of evidence of any notable achievement on the part of Narayanavarman make the correctness of the assertion that Mahendravarman was the first performer of asvamedha almost inevitable. Further, Bhutiverman was a powerful ruler, having extended his sway even in the eastern directions. Thus, Bhutivarman does not appear to have acted on somebody's behalf. Thus, the claim of the Barganga inscription that he performed an asvamedha is reasonably correct.

Sthitavarman performed two horse sacrifices, one possibly to signalise his victory over border rebellions and the other to record another triumph in having succeeded in keeping intact the extent of his empire. Celebration of asvamedha testified to the rising fortunes of Kamarupa which, however, suffered a temporary decline during Susthitavarman's reign, until the glory of the kingdom was revived by Bhaskaravarman.

SERVICES IN THE SRIRANGAM TEMPLE IN MEDIEVAL TIMES

V. N. Hari Rao (Tirupati)

The medieval South Indian temple was a great employer, perhaps the largest employer next to the king.

This paper seeks to refer briefly to the employment opportunities provided by the great Vishnu temple of Srirangam in the medieval period.

The services in the Srirangam temple as they were reorganised by Rāmānuja (c. 1050-1150 A.D.) are described in great detail by the Koil-Olugu, the chronicle of the Srirangam temple, which I happened to edit recently in English.

There is epigraphical confirmation available for Rāmānuja's stay in Srirangam and the groups of servants (mentioned above)

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in his time. Rāmānuja's code of regulations for temple services, well known as Udayavartiṭṭam, held sway for nearly two centuries until it was disturbed by the Muslim invasions of 1310-11 A.D. and 1323 A.D.

(*vi*) *Art & Iconography*

THE ANCIENT SHRINE OF PASUPATINATH, NEPAL

Pratapaditya Pal (*Calcutta*)

Although the present structure of the temple of Pasupatinath in the valley of Nepal is not very old, its antiquity as an ancient shrine is undeniable. Traditionally it was existing in the days of Asoka but, historically, we can more surely state that it was already wellknown in the time of the Lichchhavi rule in Nepal. The present structure follows the general mode of wooden architecture prevalent in Nepal from the earliest times. But what is of greater interest is that among the four faces carved on the four sides of the *mukhalinga* within the shrine one is of the Buddha. It is also curious that in the *Nepala-mahatmya* section of the *Skanda Purana*, Siva has been identified with Buddha and is known as "Karunikesvara". Here is then another significant example of the religious syncretism that took place in medieval times between the supreme deities of two major cults.

SIX PALLAVA SCULPTURES FROM CONJEEVARAM

Shrimati Y. Padmavathi (*Tirupati*)

The Kailāsanātha temple of Conjeevaram is a veritable mine of interesting sculptures. The exterior of the temple as well as the numerous subsidiary shrines abound in Śaivite sculptures. All these belong to the 8th century A.D. These sculptures have been just noticed and the photographs of few of them have been published. No attempt has been made to describe and discuss these sculptures.

This short paper contains full and accurate descriptions of six of these interesting sculptures. One remarkable feature about them is that most of the postures tally with those described in the Nāṭya-Śāstra. Another feature is that the deities depicted in these sculptures hold very few weapons.

A UNIQUE RELIEF FROM SUKHASARA

Arya Ramachandra G. Tiwari (*Vallabh Vidyanagar*)

On the Gujarat-Mewar-Malwa border in Pancamahāla District and Santarāmapura Tālukā, about 35 miles from the present-day Santroad Railway station and approachable by bus,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

stands a village named Sukhasāra. On the bank of river Varuṇa-yanī, about 2 furlongs from the village, the ruins of an ancient temple, believed to be dedicated to Lord Varuṇa, lie scattered in the form of pillars but hardly are there any images. The original name of the deity among the Bhils is "Śavavāhinī", i.e. the goddess who rides on a corpse. The present image, lodged in a temple, is greatly disfigured by the coloured coatings by the devotees and it is reported that animals were slaughtered by the Bhils till very recently for the offering to this deity. Śavavāhinī is a name of Cāmuṇḍā, because the latter rides on a corpse. The relief in hand was the only one of its type discovered from these ruins by Shri H.A. Mistry, from this place.

That this relief cannot be identified as "Nṛsimha tearing Hiranyakaśipu" is obvious from the fact that Nṛsimha is not a female deity. That the male victim is alive and struggling, and not a corpse, prevents this deity from being Cāmuṇḍā. Can she be Nārsimhī ? I have not yet come across any representation of any one of the Sapta Mātrikās which depicts her in a pose corresponding with the exploit of her male counterpart. However, it should be noted that Nārsimhī helped Cāmuṇḍā in fighting with Raktabīja wherein the former tore off and ate away the enemies. The relief, possibly, gives a conventionalised picture of this scene. However, I cannot say anything very definite about her identification and request the assembled scholars to help me in the identification of this deity in relief.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

SECTION II

(Medieval Period)

(*i*) *Political History*

THE CONQUEST OF MADURA BY VIJAYANAGAR

S. A. Q. Husaini (*Calcutta*)

Since the establishment of the Sultanate of Madura in 1333 the Sultans had been waging wars against the Hoysālas.

After Damghānin Shāh killed Vīra Ballāla III and brought about the end of his kindgom, Vijayanagar stepped into the shoes of the Hoysālas and continued the duel.

The great Hindu kingdom gradually encroached upon the territory of the Sultans, defeating them more than once. Yet the Sultanate continued up to 1378 A.D. when the last Sultan, Sikandar, was defeated and killed and his kingdom annexed to Vijayanagar.

WAS PADMINI A MERE FIGMENT OF JAYASI'S IMAGINATION?

Dasharatha Sharma (*Delhi*)

On the basis of a quotation from the *Chhitāi-charita* which was composed in 1526 A.D., i.e., 14 years before the Padmāvat of Jāyasī, the writer of the paper proves that Padminī was not a creation of Jayasī's imagination, and that the Hindus of the first quarter of the sixteenth century believed that it was Alauddīn's passion for women which made him attack Ranthambhor, Chitor and Devagiri.

PADMINI OF CEYLON OR OF SINGOLI

A. A. Chalukey Patil (*Damoh*)

The topic for discussion of this paper is whether the celebrated Padmini of Chitor was a princess of Ceylon or a daughter of the Thakur of Singoli.

2. Padmini performed the rite of Jauhar in 1303 A.D., which means that she lived in the second half of the 13th century. The contemporary writers have not referred to the origin of Padmini. Malik Mohd. Jaisi composed his poem 'Padmavat' in 1540 A.D. Hemchandra Suri wrote his poem Gora-Badal Padmini Chaupai in 1588 A.D. and Jatmal his poem 'Goravarta' in 1623 A.D. All

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
these three poets have narrated in their poems that Padmini was a Ceylonese princess whom Ratansingh, the king of Chitor, married. Shyamaldas in his Veervinod has referred to this story as only a popular belief.

3. Todd in his Annals of Rajasthan has related that Bhimsingh, the then regent of the minor Laxmansingh, who succeeded to the throne of Chitor in 1274 A.D., married Padmini, the daughter of Hamirsingh Chauhan, the king of Sinhal Dweep. These are the main and important sources on the basis of which it is averred that Padmini of Chitor was a Simhal princess.

4. Vijaya Bahu, the king of Ceylon, was contemporary to Padmini. He was assassinated in 1270 A.D. by his General, who was also killed by Vijaya Bahu's younger brother Bhuvanaika Bahu and ruled Ceylon since 1271, for eleven years. None of these rulers of Ceylon had a daughter by the name of Padmini, nor was any relation of theirs born of this name. This historical fact contradicts Todd and the above-mentioned poets absolutely.

5. According to H. W. Codrington, who has written a short history of Ceylon, Padmini who married the regent of Chitor, about 1275, was a daughter of Hamir Sank, Rajput Chief, who served in Vijay Bahu's army. It was customary for the 13th century Ceylon kings to have mercenary Rajput soldiers.

6. The Raghubanshi Thakurs of Khutawad in district Guna in M.P. have told me that the Chauhans of Singoli in district Mandsaur in M.P. are related to him. A Chauhan girl of Singoli was married to the Chaudhary Rao of Khutawad, and to her two beautiful daughters were born. They both belonged to the Padmini type of females and hence were called Padmini. After their father's death, they lived with their maternal uncle at Singoli. Their maternal uncle took them to Ceylon, where he served under Ceylonese king. After sometime, the girls returned to Khutawad. They became so widely famous for their peerless beauty that Ratansingh, the Rana of Chitor, as well as Allaudin Khilji and the Sultan of Mandu, wanted to marry her. Ratansingh marched towards Khutawad with his army for the purpose. His army was mistaken for that of the Mohammedan rulers, and hence one of the girls committed suicide by jumping into a well. The Thakurs of Khutawad halted Ratansingh's army in a village, and the elephant of Ratansingh was tied by a pole in that village, which therefore came to be known as Khutawad. Ratansingh married the other girl. The Raghubanshi Thakurs of Khutawad still bear a grudge against the Ranas of Udaipur for this forcible marriage. Ratansingh conferred a Jagir of some villages upon the Thakurs of Khutawad. Later, Maharana Pratapsingh also gave Jagirs to the rulers of Umri and Bhadora on the ground that they were related to Padmini. Moreover, the tract of Singoli which spreads up to Chachoda is known as

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Padmawat. From these facts, it becomes absolutely clear that Padmini was a daughter of a Thakur of Singoli.

7. Since philologically the words Singoli and Sinhal are quite akin and Padmini had also visited Ceylon, the poets in order to enhance the status of their heroine transformed her into a Ceylonese princess, which view, later on, was followed by Todd and others. Ramchandra Rao, the editor of Jaisi Granthawali has correctly remarked in his introduction that Padmini could not belong to Ceylon and that if she at all belonged to Sinhal, that Sinhal should be a village in Rajputana or Gujarat.

8. There are thus more cogent grounds to consider that Padmini belonged to Singoli and not to Ceylon.

CHAMPANER CONQUEST OF MAHMUDSHAH BEGADA

S. K. Desai (Ahmedabad)

The paper deals with the subjugation of Champaner, the powerful Rajput stronghold. Sultan Mahmud conquered it in the year 1484 A.D.

Champaner was the only Hindu kingdom at this time which retained its independence, in spite of the Muslim invasions. The ruler at this time was Raval Jayasingh. The oriental authors hold the opinion that the famine of 1482 was responsible for its conquest by the Sultan. The authors have ignored the strategical and political importance of Champaner. The author of this paper has tried to evaluate the same.

Secondly, the king of Champaner had sought the help of Sultan Ghyasuddin of Malwa. The Sultan had agreed to help the king and accordingly he went with his army up to Nalcha. From here the Malwa Sultan, being reproached by the learned men and nobles, decided to retire to his capital. Here too, the Muslim historians have failed to appreciate that the military success of the Gujarat Sultan Mahmud was possible only because of religious solidarity among Muslim rulers.

In short, it is an attempt to bring to light the neglected and unforeseen factors which played an important role in the subjugation of the last powerful Hindu Rajput state of Gujarat.

TRADITION AND GENEALOGY OF THE UJJAINIYAS IN BIHAR

Brahmadeva Prasad Ambashthya (Patna)

This paper is based on the Hindi account of Bodhraj who hailed from Pugal in Bikaner State and who visited Jagadispur in the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
Shahabad district of Bihar where he stayed for six months in 1663 A.D. while collecting materials on the role of the Ujjainiyas in Bihar during the times of the Sharquis of Jaunpur, the Imperial Lodis and the first two Mughal emperors, namely, Babar and Humayun. The document possesses great importance of historical value in view of the new light that it throws on the early relationship of the Ujjainiyas of Bhojpur, situated in Shahabad district in Bihar, with Sher Khan Sur of Sassaram at a time when the latter had been undergoing the varying vissicitudes of fortune in Bihar in the days of his pre-imperial glory. It also throws detailed and fresh light on the important battle of Surajgarh which was fought in the year 1534 A.D. between Sherkhan Sur and the Bengal forces led by Ibrahim Khan who had been espousing the cause of Sultan Jalaluddin Nuhani, the son of Darya Khan Nuhani of Bihar. The importance of the battle of Surajgarh which is situated near Kiul in Monghyr district can be very well visualised by the estimate of Dr. Qanungo who in his monograph on "Sher Shah" has described it as "One of the most decisive battles of the medieval history of India". The importance of the Hindi document, so far as the battle of Surajgarh is concerned, lies in the fact that it corrects in some essential measures the traditional accounts of the battle contained in the well-known Afghan and Moghal histories, viz., *Tarikh-Sher Shahi*, *Tarikh-i-Khan-i-Jahan Lodi wa Makhzan-i-Afghana*, *Tarikh-i-Daudi*, *Tarikh-i-Salatin-i-Afghana*, *Tabakat-i-Akbari* etc. and that it is only by taking these Moghal and Afghan histories into account in conjunction with those recorded in the Hindi document under study that one can form a reliably correct picture of the battle of Surajgarh. Then again the Hindi document under study gives a connected and succinct account of the ancestors of the Ujjainiyas of Shahabad in Bihar, tracing back their descent directly to the famous Raja Bhoj of Dhar in Malwa, and chronicles about their arrival in Bihar and their earliest settlement made here which, on the basis of it, can be put between 1309 A.D. and 1324 A.D.

DIPLOMATIC MATRIMONIAL ALLIANCES IN MEDIEVAL ANDHRA DEŚA (1000-1500 A.D.)

Shrimati V. Yasida Devi (*Tirupati*)

Medieval Andhradeśa presents a picturesque mosaic of states, big and small, imperial and regional, and of communities, some of which were losing their glory and fading out, whereas some others were forging ahead with great vigour. This period of half a millennium witnessed bitter struggles for existence and expan-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

sion, and most of the states adopted for these purposes the technique of diplomatic marriages.

The Cālukyas of Veṅgī, the Cālukya-Colas, the Kākatīyas, the Reḍḍis, the Rāyas and the Gajapatis were the major powers of the time, while the Velanāḍa—Coḍas, the Haihayas, the Koṭas, the Koṇḍapaḍumaṭis, the Natavāḍis, the Nāgavamśis, Śilāvamśis, the Telugu Pallavas and the Telugu Coḍas and others constituted the subsidiary powers. The rulers of these houses belonged to different communities—particularly to the *Caturthakula*—but this was no bar for the inter-communal and intercaste marriages specially as diplomatic devices.

This paper is devoted to a study of the most prominent diplomatic alliances of these ruling families.

PRINCESS JODHA BAI

V. S. Bhargava (*Bharatpur*)

The Jodhpur Princess Mani Bai, better known to students of medieval Indian History as Jodha Bai, was married to Akbar's heir apparent, Prince Salim, in the year 1587 A.D. Her son Khurram ascended the throne of Hindustan after the death of his father, the Emperor Jahangir. The so-called Jodha Bai Palace at Fatehpur Sikri was constructed by the Emperor Akbar a couple of years before Jodha Bai's birth. Jodha Bai like her mother-in-law, the Amber Princess Man Mati, mother of Jahangir, did not influence the policies of either Akbar or Jahangir. Hence, this marriage had only political significance. After her marriage the brothers and nephews of Jodha Bai gradually managed to gain the confidence and patronage of contemporary monarchs of Delhi.

MADAYA LINGA, THE VELAMA CHIEF

(Cir. AD. 1419-66)

Shrimati P. Jhansi Lakshmi (*Hyderabad*)

The paper is the result of an attempt at reconstructing the history of the reign of Madaya Linga, the Velama chief with special stress on his military exploits. The Velugotivari Vamsavali and the accounts of the Muslim chroniclers—Ferista, Nizam-ud-din and Tabataba put together lead to the conclusion that Linga was a younger contemporary of Peda Komati Vema of the Kondavidu Reddi-rajya and Devaraya I of Vijayanagar and a contemporary of Devaraya II of Vijayanagar, Kapiles-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

wara Gajapati of Orissa and the Bahmani Sultans, Ala-ud-din and Mahmed Shah. Hence his reign may be assigned to A.D. 1419-1466 roughly.

Linga was the last independent Velama Chief. After him the Velama state was absorbed partly by the Bahmanis and partly by the Gajapatis. The later members of the family migrated to Velugodu, south of the Krishna and ruled over a small principality as Vijayanagara vassals.

During A.D. 1425-66 the Velama principality comprising the present Telingana districts of Mahabubnagara, Nalgonda, Medak and Warangal received a serious set-back on account of the repeated attacks of the Bahmanis from the west and the Gajapatis from the north and the Rayas from the south. The responsibility of keeping the Velama territories intact devolved on Madaya Linga.

The long list of military exploits of Linga as described in the Velugotivari Vamsavali and those of the Raya of Telingana as mentioned by the Muslim chroniclers vividly show Linga's struggle for survival in the face of three powerful monarchs. The intensity of the struggle is further indicated by Linga's frequent changing of sides in the triangular fight for supremacy over Dakshinapatha then going on among the three powers—the Narapatis, the Gajapatis and the Aswapatis. The history of Linga's military exploits, as a matter of fact, is the history of the contemporary inter-statal relations.

An attempt is made in this paper to identify the numerous places where Linga fought, to fix the dates of those fights and to present a connected and accurate account of his political and military policies.

TIRUMALA'S TANSFER OF CAPITAL TO PENUKONDA

Y. Sriramamurty (*Waltair*)

Tirumala fled away from the battle field of Raksasi-Tangadi as soon as the news of the death of Ramaraya was announced, came to Vijayanagara before the victorious Hindu armies could arrive there and with his wives, members of the royal harem and all other relatives and noblemen and with the emperor Sadasiva left the city of Vijayanagara and hurried to Penukonda. Setting aside the claims of Ramaraya's only surviving son Pedda Tirumala, he proclaimed himself as ruler. Venkatadri, his brother, assisted him in carrying on the administration. Tirumala changed the seat of government from Vijayanagara to Penukonda. Father Heras attaches great importance to the subsequent

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

return of Tirumala to Vijayanagara after the Mohammedan armies left the city and estimates it as one of the outstanding events of those days. The return of Tirumala to the capital city showed, according to Heras, the indomitable courage that could still challenge the Deccan Mohammedans with the sure hope of crushing them as in former days. But Tirumala was certainly not swayed by any such strong motives as Father Heras would make us believe in coming back to Vijayanagara. His idea was never to make Vijayanagara the capital city once again. The purpose of his stay in Vijayanagara was apparently to see how far the Deccan sultans still retained the old bond of friendship and to find out how far he would be able to profit himself out of their mutual jealousies and rivalries. But the sultan of Bijapur attacked twice the Vijayanagara frontier on the one side and Penukonda on the other. Adoni, one of the strongholds of the Raya was lost. Anegondi was saved only by the timely interven tion of the dowager-queen of Ahmadnagar. Penukonda was saved by the valiant heroism displayed by Savaram Chennappanayudu. These Muslim attacks simultaneously of Vijayanagara and Penukonda showed that it would no longer be safe for Tirumala to stick on to Vijayanagara. The capital city represented to the Muslims the glory that was Vijayanagara. It was most susceptible to their attacks. So Tirumala once for all abandoned that city and left for Penukonda in 1566 A.D. and made it the capital city of the Vijayanagara empire. All available evidence points out that Vijayanagara, when compared to its former splendour and prosperity, was a deserted and forlorn city in 1566 A.D.

RANADULLA KHAN'S INVASION OF BANGALORE

B. Muddachari (Mysore)

The purpose of this article is to present a bird's eye view of the Bijapur invasion of Bangalore under Ranadulla Khan, renowned commander in chief of the 17th Century. Eminent historians of Mysore such as Col. Wilks, S. Krishnaswamy Iyengar, B.A. Saletore, C. Hayavadana Rao and others have done much to the development of historical knowledge in Mysore. Their discoveries and discussions have thrown light on many a dark corner of the history of Mysore. Nevertheless much more still needs to be done and every chance of discovery, publication of articles and books, add as much to our zest for new knowledge of the past as to our already substantial picture.

The period following the battle of Talikota (1565) witnessed in several parts of South India the emergence of petty independent kingdoms under the enterprising chieftains who were once the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

vassal rajas of the celebrated Vijayanagara Empire. Of all, Mysore and Bangalore were the two principal kingdoms which played a significant role in the changing politics of the 17th Century. The treaty of 1636 between the Mughals and the Bijapuris and the political rottenness of South India were some of the factors that compelled the Sultan of Bijapur to extend his schemes of conquest only to Karnataka. The brunt of Bijapur aggression fell upon Ikkeri, subsequently upon Bangalore and lastly upon Mysore. The Sultan fitted out an expedition under the renowned general Ranadulla Khan to effect the immediate conquest of Bangalore. This Ranadulla Khan's invasion of Bangalore forms an important chapter in the Mysore-Maratha relations for it was in this invasion that Shahji, father of the great Shivaji came and carved out an independent Maharashtra kingdom in Mysore with Bangalore as the chief centre of activities.

THE BATTLE OF DADRAH: DISCUSSION ABOUT THE SITE AND DATE

Sukumar Ray (Calcutta)

There is discrepancy in the original sources about the date and site of the battle which Humayun fought against the Afghan confederacy led by Biban and Bayazid under the nominal command of Mahmud Lodi. According to Gulbadan Begam, the battle took place in July, 1531 whereas Abul Fazl has it as 1532-33. Similarly the site of the battle has been differently given in the chronicles as Dourah and Dadrah and modern scholars have offered different identifications of the place: Dauroh, Deruh, Daurah, 48 miles from Jaunpur and Daunrua, 15 miles east of Jaunpur. This paper is a discussion of the question with reference to the original contemporary sources. The conclusion arrived at is that the battle took place in 1532 and the site of the battle was Dadrah in the Musafirkhana tahsil of the Sultanpur district.

(ii) Religion & Society

SOME FRESH DOCUMENTATION OF MEDIEVAL CHRISTIANITY IN INDIA AND FURTHER INDIA.

E. R. Hambye (Kurseong)

Our knowledge of the state of Christianity in late Ancient and early Medieval India (8th-15th centuries) is rather very limited. More documentation is wanted, and the paper actually

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

deals with some texts which had not been given right attention up to now.

According to the main testimony in Arabic of an Armenian writer of the 13th century, Quilon was then the main Christian centre of the south-west coast. Together with this notice, some old and fresh material is gathered on the presence of Christians in North Konkan, Gujarat, and perhaps in the Indus valley.

Thanks to the same important witness, we are informed of Christian expansion as far as the island of Sumatra. It is apparently the first time that this is revealed.

It has to be emphasised that these Christian communities of the 12th-13th cc. both in India and in further India belonged to the once powerful East-Syrian Church, the centre of which was in present Irak.

BRAHMAN COMMUNITY LIFE IN MEDIEVAL ANDHRADESA

R. Narasimha Rao (Hyderabad)

Inscriptions and literary works from Andhradesa belonging to the medieval period throw considerable light on the different aspects of the life of the various castes and sub-castes into which Hindu Society during this period was divided. Organised on traditional lines Hindu Society during this period was divided into the traditional Caturvarna or four castes—Brahman, Kshatriya, Vaisva and Sudra. There were, however, innumerable sub-divisions among all the four castes as evidenced by such expressions as '24 Kulalu' occurring in contemporary epigraphs.

Respected and honoured by members of the other three Varnas the Brahman was at the apex of the pyramidal social structure. He was, as in the past, the custodian of religion and promoter of knowledge. The Brahman community was divided into a number of exogamous and endogamous clans or sub-castes on the basis of (*a*) the Veda and the Sakha each individual followed; (*b*) the Gotra and (*c*) the habitat. One interesting feature of the Brahman community life of this period was the entry, in response to the political and administrative exigencies of the time, of a large number of Brahmans into the service of the state in such widely differing capacities as Ministers and Accountants, Generals and Durgadhipatis etc. In course of time these Brahmans who accepted employment in the state had evolved into a separate endogamous sect. It became conventional for members of this sect to prefix or suffix to their names, both as a mark of distinction and as a badge of separation, titles like Nayaka, Dandanayaka. Pradhani, Raju, Karanam, Sandhivigrahi etc. The other section which was outside state service, pursuing tradi-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

tional occupations, assumed such suffixes and prefixes as Bhatta, Sastri, Avadhani, Dikshita, Josyulu, Sistha etc.

Inscriptions of the period under review contain many references to Brahmans devoted to the performance of the Six Karmas. Many of these were scrupulous observers of Nistha. There are also many references to Brahmans proficient in the Vedas, Vedangas and Sastras as well as to those who were skilled in astrology, music, medicine, dance etc., thus testifying to the efforts of the Community to promote not only Vedic studies but also secular learning and the arts.

SATI IN VIJAYANAGARA

Srimati Sarojini Devi (Delhi)

This article endeavours to study the institution of Sati or the practice of burning of Hindu widows on the funeral pyre of their husbands in Vijayanagara. This hideous custom, which was not enjoined by early Hindu canonical writers and goes against the Hindu view of life, seems to be more prevalent in the fourteenth century than any other period of Vijayanagar history. The existence of the institution in the fifteenth and sixteenth centuries is also proved by the evidence of the foreign travellers like Nuniz, Caesar Frederick and Barradas. A comparative study of their accounts has been attempted.

One of the earliest instance of Sati obtained in Vijayanagara is in the reign of Hariyappa Odeyar in 1354 A.D. A case of Sati even among the Lingayats recorded in an epigraph dated 1417 A.D. in the reign of Deva Raya is an interesting feature of the growing popularity of the custom in the fourteenth century. The rite prevailed most among the warrior classes Gaudas and Nayakas.

The concluding part of the article investigates the probable causes of the popularity of this inhuman custom.

SOME TAMIL POETS DURING THE REIGN OF KRISHNADEVARAYA OF VIJAYANAGAR

(1509-1530 A.D.)

A. Krishnaswami (Annamalainagar)

King Krishṇadevarāya of Vijayanagar was famous as a great patron of poets and scholars. Though we know much about the Telugu and Kannada poets who lived during his period, our

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

knowledge of the Tamil poets is limited. The names and other details of some of the Tamil poets who lived at that time and their contributions to historical knowledge are discussed in this article. Some of the important poets are Tattuvaprakāsar, Haridāsa, Kumārasarasvati, Gnanaprakāsar of Kanchi Maṇḍala-purusha and Nallūr Vīrakavirāsar. Their contributions to Tamil literature and their contact with Krishṇadevarāya are mentioned and discussed with the help of original sources. This article will clear the misconception that there was no encouragement of Tamil language by Krishnadevarāya of Vijayanagar.

SOME ASPECTS OF SOCIETY AS DEPICTED IN THE POETRY OF SURDAS

B. K. Singh (Rewa)

A perusal of the poetry of Surdas (1478-1583) convinces even a casual reader that Surdas could not have been blind since birth. That vivid description of child's frolics and frivolities and a consummate portrayal of festivities and the paraphernalia of civilization could have emanated from the pen of a person born blind, is hardly credible. Surdas was blessed with a long life, 105 years as is commonly believed by litterateurs, and seems to have been engaged in writing poetry for a pretty long period, otherwise it would not have been possible for him to compose over a lac of Padas (verses) depicting various facets of the life of the Lord Krishna and the people of Mathura. Though essentially a poet of the Bhakti cult who had renounced the pleasures of life and led the life of a recluse, yet there are frequent references to social customs, festivals, habits, dress and decoration and faith and belief of the medieval times in the pages of Sursagar, the main work of Surdas. There may not be a depiction of the rough and tumble of life in the poetry of the medieval saint poets whose leading personality was Surdas, but for a proper understanding of the sixteenth century Hindu society a right appraisal of the contemporary Hindi poetry is unavoidable. A careful study of the Sursagar is sure to yield valuable material, howsoever scanty, which can supplement the information gleaned from Persian sources about the social history of the medieval age. In this paper an attempt has been made to glean all available information found in the works of Surdas which throw light on the state of society and on its affluence, possible only under peaceful conditions.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

HINDU DOMESTIC CEREMONIES AS REFLECTED IN THE LITERATURE OF SURDAS

S. P. Sangar (Chandigarh)

This is an account of the domestic ceremonies from man's birth to his last journey which were performed in a Hindu household as reflected in the literature of Sur Das, the 16th century Hindi poet.

Hearing of the news of the birth of the male baby, friends and relations would rush to offer congratulations to the parents, and blessing to the babe. After this started the Sūtak period when the mid-wife cut the umbilical cord and made the whole family unclean. On this occasion they plastered the courtyard with cowdung and performed Homa.

At the Jātak ceremony they worshipped the gods and ancestors and asked the family Purohita to prepare the horoscope of the child.

At the termination of the Sūtak period there was the Chhati which was followed by the name-giving ceremony.

The first tasting of food by the child was known as Anna Prāshana and performed amidst sumptuous feasts for guests and worship of family gods.

Similarly the first day of the child was celebrated amidst great rejoicings and feasts and distribution of alms.

The period of the Mundan ceremony varied from the first to the seventh birth day of the boy and was celebrated as usual accompanied by songs, rejoicings and feasts.

The same was true in the case of the ear-piercing ceremony at the age of five or six.

Sur Das has also referred to the Upanayana ceremony when the young boy was made to wear the sacred thread and initiated as a student.

This is followed by an account of the marriage ceremonies. Not only Sur Das but his other contemporaries also affirm the fact that the girls were married at a very young age.

In the series of the marriage ceremonies the first was that of betrothal or engagement performed after carefully scrutinising the lines of external and internal ancestry.

On the day fixed for marriage by the Purohita, the marriage party arrived at the house of the girl, was received and entertained in a befitting manner.

The actual marriage ceremony was performed in strict accordance with the Vedic rites inside the Bedi which was fixed in a specially prepared and decorated mandap. At the time of the departure of the marriage party the bride's father would give her a suitable dowry and throw coins over the heads of the couple to be picked by the poor.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Lastly there is the description of the rites performed at the time of a person's last journey from the world.

A SAINT-REFORMER OF THE 17TH CENTURY

Bhagwandas Gupta (Jhansi)

This paper deals with the life and teachings of Swami Pran Nath, the Pranami teacher, who attempted a synthesis of the warring creeds and tried to formulate like Kabir and Nanak a set of principles which emphasised the inherent unity of the diverse faiths.

Born in Jamnagar (Kathiawar) in 1618 A.D., Pran Nath travelled extensively in Northern and Central India propagating and elaborating the tenets of the Pranami sect in which he was initiated by his Guru Dev Chandra, the founder of the faith. He ultimately settled down in Panna (M.P.) where he found a willing disciple in Chhatrasal Bundela, who was leading the war of Bundela independence against Auranzib. The spiritual and moral sustenance provided by Pran Nath helped the Bundela warrior a great deal in the initial stages of the struggle as a result of which they developed a very close relationship and Swami Pran Nath stayed with Chhatrasal at Panna till his death in 1694 A.D.

This paper is based on the rare manuscripts of Pranami scriptures preserved in the chief Pranami temple at Panna, contemporary Hindi sources like Chhatra Prakash of Lal Kavi and the letters of Maharaja Chhatrasal Bundela, and modern references. A note on the Pranami scriptures and available relevant material is added as appendix for information.

SCHOLARSHIP AND PATRONAGE OF LEARNING OF THE GREAT MOGHULS (1556-1707 A.D.)

P. N. Ojha (Ranchi)

Almost all of the great Moghul sovereigns of India, during the period under review, were men of literary accomplishment and refinement, and as such, they patronised learning and scholarship in various ways, e.g. by establishing numerous educational institutions, financing such institutions founded by private individuals, giving suitable financial aid and emoluments to learned and renowned scholars and teachers from different parts of the country and outside, and granting stipends and scholarships to the needy and promising students. An

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

attempt has been made in this paper, on the basis of contemporary Persian chronicles and records, foreign travellers' accounts and literary evidences, to show how far the great Mughal sovereigns from Akbar to Aurangzeb, besides being accomplished men of learning and refinement, were great patrons of scholarship and intellectual pursuits. Hundreds of scholars and poets, scientists and artists, painters and calligraphists basked in the sunshine of royal favour and patronage under these sovereigns. Efforts have also been made to throw some fresh light on the encouragement and patronage of Hindu learning and scholarship, in particular, by Emperor Akbar, Jahangir and also Shahjahan to a considerable extent. Even Aurangzeb patronised, directly or indirectly, a number of Hindi poets, and also extended his patronage to some Hindu scholars of Persian language and literature.

(iii) *Administrative & Economic History*

KOTERA COPPER PLATE INSCRIPTION OF BHOJADEVA, SAKA YEAR 1126

Shri Balchandra Jain (Raipur)

The plate was found at village Kotera in the Balod tahsil of Durg district of Madhya Pradesh and is now deposited in the Mahant Ghasidas Memorial Museum, Raipur.

The inscription consists of 10 lines. The characters are Nagari and the record is in Sanskrit prose. It is dated in the Saka Samvat 1126 or A.D. 1204 and refers to the reign of Maharanaka Bhojadeva who was hailed as having obtained the five great sounds. The inscription is a business document executed at Valoda, apparently the same as present Balod, and records the lease of a village named Kotela, in favour of a wealthy person, Tama. The village is said to have belonged to four persons (probably brothers) who were paid 600 Achhus (coins) against the leasehold value. These coins had the stamp-mark of a crocodile and were current in the market by the name of Dasarupaka. The village was leased for twelve years and during that period, all rights concerning the use of water, mango and madhuka trees and the grassland within the boundary limits of the village were to be enjoyed by the leaseholder. The record mentions a number of witnesses for the transaction and also the royal officers who were present on duty when the transaction was made.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

SOME ASPECTS OF FEUDALISM IN THE 13TH CENTURY

A. Rashid (Lahore)

It is not known which type of feudalism was accepted as a pattern by the Turko-Afgan rulers of Nothern India in the 13th century. Moreland's view that there was absence of Feudalism cannot be accepted. Distinct traces of feudalism can be discerned in the polity of the times of Mamluk Sultans. The absence of salaried Governors, allotment of fiefs, tendency of fief-holders to convert their fiefdom into hereditary ones, the inclination of the fief-holders to conquer territories are some of the distinctive features. The status and achievements of Bakhtyar Khilji show how sub-infeudation had already become an established feature of 13th centry N. Indian feudalism. In-spite of such well-developed feudalism, we do not find evidence of land tenure as basis of feudalism. Nor do we notice the mention of any regular oath, right and privileges of the fief-holders.

THE POSITION OF DESAI IN THE PARGANA ADMINISTRATION OF SUBAH GUJRAT UNDER THE MUGHALS

B. R. Grover (Delhi)

The nature of *Desai's* office in the *Pargana* administration of the Province of Gujrat has not received any attention so far at the hands of Historians on Mughal India. The Office of *Desai* cannot be traced in any of the Provinces of Northern India except Gujrat though it was also prevalant in the Deccan *Subahs* under the Mughals. In the *Subah* of Gujrat, the office was created by Todar Mal in the reign of Akbar. The *Desai* as the Government official-cum-representative of the ryots was appointed by a *Parwana* issued by the Provincial authorities. His office existed both in the *Khalsa* and the *Jagir* lands as well as in the areas under the jurisdiction of the *Zamindars*. His office was more or less hereditary. He was essentially an assessment official in a division of a *Pargana* or sometimes for the entire *Pargana* forming one division. Besides this, as a resident revenue official, he was responsible for the extension of the cultivable land and increase of agricultural produce. He had as well to look after the welfare of the ryots. He was provided with a staff of the horsemen (*Sawars*) and footmen (*Paidas*). Usually, he himself was a land-owner with local influence over the ryots. For his remunerations, like the Muqaddam, he was entitled to some percentage of com-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

mission on the revenue collections made in his circle. The above discussion is based on an original manuscript of Shah Jahan's reign preserved in Bibliotheque Nationale, Paris; Original Dasturulauls of Deccan Subahs available at Central Records Office Hyderabad and Mirat-i Ahmadi.

NAVAL STRATEGY OF THE MUGHALS IN BENGAL

Atul Chandra Roy (*Calcutta*)

Nature endowed Bengal with all the resources requisite for a great naval power. The peculiar physical configuration of Bengal, its numerous rivers, streams, creeks and its nearness to the sea made Bengal since ancient days an essentially maritime country. As in the case of trade and commerce so also in the case of warfares in Bengal particularly in lower Bengal, navy played a conspicuous part in the ancient as well as in the middle ages. Most of the foreign travellers who visited Bengal during the 16th and 17th centuries have spoken of the maritime importance of Bengal's particularly of lower Bengal's rivers and rivulets. Although strictly speaking, the term naval warfare in its modern sense cannot be applied. to the wars fought in Bengal between the Mughals and the 'Bhuiyas' and between the Mughals and the Magh-Feringi pirates in the 16th and 17th centuries, it cannot be denied that in most of these wars navy and naval strategy played a conspicuous part. In those days the only effective instruments of war in eastern and south-eastern Bengal was navy in which the Mughals were weak in their early stage of conquests. But in their subsequent wars with the 'Bhuiyas' and the pirates who possessed sufficient number of war-boats, the importance of navy and naval strategy was felt by the Mughals. Hence the Mughals had to undertake the task of organising a naval department ('Nawara' as it was called), constructing war-boats, raising naval forts and docks and planning naval expeditions. Without exaggeration, it is to be admitted that it was only in Bengal that the Mughals succeeded in raising an effective naval force and working out an elaborate naval strategy.

In naval encounters, the Mughals had to depend for success on the massiveness and strength of their own boats, the boats supplied by their vassal zamindars, the skill of the artillery accomodated in the boats and the maintenance of the communications between the land army and the fleet. The entire naval strategy of the Mughals in Bengal was developed on the mobility of their war-boats, naval guard-houses at strategic places, the process of sounding the depths of the rivers, the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

'nawara' grants in the coastal region and defensive fortifications. It was the superior naval force and naval strategy that accounted for the success of the Mughals against the 'Bhuiyas' and the Magh-Feringi pirates.

ORIGIN AND CHARACTER OF CHAUTH AS MARATHA INSTITUTION

N. J. Hingorani (Bombay)

The Portugese subjects of Daman used to pay a contribution to the Raja of Chauthai from which the name "Chauth" has been derived. The payment of Chauth did not involve the acknowledgement of supremacy of chauth-collector. It was merely the purchasing of a person or power who had some nuisance value. In fact it was remuneration paid for performance of certain police duties. At one time it was called an impost at another time a pension, but it was never styled as a tribute.

Thus in the hands of Shivaji, the payment of chauth merely saved a place from unwelcome presence of the Maratha soldiers but did not impose upon Shivaji any corresponding obligation to guard the districts from foreign invasion or internal disorder.

The land under Chauth cannot, therefore, be rightly called "*the Sphere of Influence*".

Shahu received as a *Pension* what Shivaji had demanded as tribute and what Shivaji had offered as a favour, Shahu undertook it as an obligation.

Although Shivaji demanded one fourth of the revenues of the districts, it is quite possible that in actual practice, he was satisfied with much less. While the Marathas exacted chauth on a wide scale, the practice was in no way confined to them also.

There is no doubt that the system of chauth carried with it the seeds of the decay, although for a time it conduced to the rapid spread of the Maratha power.

SOME ASPECTS OF THE MUGHAL RULE IN BENGAL (1605-1659)

Syama Prasad Basu (Calcutta)

In the period between the reappointment of Raja Man Singh (10th Nov. 1605) and the defeat of erstwhile Governor Prince Shuja at Khajwa (5 January, 1659) Bengal experienced the rule of thirteen governors, of whom, nine belonged to Jahangir's

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

reign and the rest to that of Shahjahan. Days were hard for the people, oppression was the rule of the day. The whole structure of administration from governor down to the petty custom officer smacked of corruption and evil practices. Little or no attention was practically paid by governors to their subjects arising out of their own indifferent attitude. As a result the external peace and security of the country was never in a happy position at their hands.

PROTECTION TO SALT INDUSTRY BY SHIVAJI

A. R. Kulkarni (Sholapur)

Shivaji was interested in ensuring the economic prosperity of his state as can be seen from his letter addressed to the Subahdar of Kudal regarding the price of, and the transit duty on salt.

Next to Agriculture, salt was the most important industry in the Konkan area. A major portion of the Konkan was under his sway by 1671 when this letter was written. The Konkan was economically a thriving part during the 17th century. The following points can be made out from his letter.

1. The price of salt was artificially maintained at a higher level by Shivaji.
2. The most formidable competitor to Shivaji's salt industry was the Portuguese of Goa.
3. To prevent the merchants of Desh areas from buying the Portuguese salt at Bardesh, Shivaji imposed a high transit duty. As all routes to the Bardesh market were through Shivaji's region, this policy worked well.
4. It secured many advantages for the state. e.g.
   - (*i*) High price guaranteed maintenance to those who were engaged in this industry, and also gave an impetus to the growth of this and allied industries.
   - (*ii*) It must have secured sizable revenue to the State by way of excise duty.
   - (*iii*) It protected the industry from its most formidable competitor, the Portuguese of Goa.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

SECTION III (Modern Period)

(i) *Political History*

THE BACKGROUND OF DIPLOMATIC CONTACT BETWEEN THE GAIKWAR AND THE EAST INDIA COMPANY

Sankarkumar Datta (Calcutta)

The rise of the Gaikwar as a factor in the stormy politics of eighteenth century India has to be traced back into the early days of the struggle for supremacy in the Maratha Confederacy—The rise of Damajee Gaikwar—His death in 1721—Efforts of Pilajee Gaikwar who followed Damajee in succession—Anxiety of the local representatives of the waning Mughal power—Grant of Sirbulund Khan, the Mughal deputy in Guzerat to Peshwa Baji Rao (1729), a stipulation to check Pilajee—Sirbulund replaced by Abhee Singh, a more energetic deputy. Abhee Singh's treachery and the murder of Pilajee (1732)—Murder of Pilajee not attended by the advantages expected—Challenge taken up by Mahadajee, the brother of Pilajee; and Damajee II, the eldest surviving son of Pilajee—Successful retaliation by Damajee II—Annexation of the whole of Guzerat from the Mughals: an unprecedented glory for the Gaikwar power—Damajee II now turned attention to the power of the Peshwas—Support to Tara Bai against the Peshwa—Reverses for Damajee II: Peshwa obtained advantages over Damajee II—Agreement between Damajee and Peshwa (1752-53): a strategic game for Damajee—Ragoba's rebellion—Damajee hurried to Ragoba's aid against the Peshwa—Damajee's defeat—Imposition of yearly tribute and annual service on the Gaikwar—Death of Damajee (1768)—Succession dispute among Damajee's sons brings the British power into picture.

WHY DID THE NIZAM DESERT THE ENGLISH IN THE FIRST MYSORE WAR ?

B. Sheik Ali (Mysore)

The Nizam's policy before joining Haidar—Causes for his desertion of the English—Forcible acquisition of the Sarkars—The manner in which they were acquired—Views of the Court of Directors and Rukn-ud-daula on acquisition—the Madras Government's subsequent policy—Demand for the remission of the tribute and the surrender of Guntur—Haidar's intrigue

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

in the Nizam's court and the Nizam's own necessities—the Nizam's dread of the Maratha power—the character of the Nizam—his insincerity and lack of strong will—his advisers—their views—Caillaud's opinion of Rukn-ud-daula—late despatch and early withdrawal of the Madras troops from the Nizam an important factor—Policy of the Madras Governor Charles Bourchier and Haidar's opinion about him and other Governors.

MYSORE POLICY IN MALABAR

A. P. Ibrahim Kunju (Feroke)

Few Indian rulers have been so much maligned and misrepresented as Haidar and Tipu. The latter in particular, has been portrayed as "a monster pure and simple". Few have cared to study in detail the policy and the activities of these two rulers, especially their relation with Malabar. A careful study of their rule will reveal that they had attempted to raise Malabar from the feudalistic ruts of socio-political and economic activity and introduce modern principles of government in the country.

The rebellions, that have been made much of, during the Mysorean regime were few and far between and were not widespread. They were skilfully engineered by the English Factors at Tellicherry, who, to promote their own interests, did not wish for a centralised administration in Malabar. The Nāyars who had lost employment opportunities on the disappearance of the petty chieftaincies aggravated the situation by joining the enemies of the Mysorean rulers. The introduction of land-revenue, being quite new to the country, made the land-owners, an interested party in the disturbances.

We find that the Mysorean period in Malabar history was a period of ceaseless economic and political activity. Both Haidar and Tipu had attempted to introduce a fair and equitable land revenue administration in Malabar. Inland communications were vastly improved. Tipu projected and in a great part finished an extensive chain of roads that connected all the principal places in Malabar. Realising that the European merchants used to manipulate the prices of spices and other articles of Malabar, Tipu established a monopoly of trade in the valuable products of the country like pepper, cocoanuts and timber. Trade-centres were opened in the neighbouring countries to promote trade. A trading company was launched to give fillip to the commercial transactions of the country. Attempts were made to establish a pearl fishery on the Malabar coast.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The gravest charge made against Haidar and Tipu is religious fanaticism. It is generally admitted that they did not persecute the Hindus in Mysore on grounds of religion. But it is held that both rulers were 'friends of persecution' as far as Malabar Hindus were concerned. This misrepresentation has no factual basis. There is no proof to show that the Sultans had adopted proselytisation or destruction of temples as a state policy. It is true large numbers of people, especially from the lower rungs of Hindu Society, embraced Islam, but this was a politic move to escape the cruel inhibitions inherent in Malabar caste-system and to gain advantages from the conquerors. There is definite evidence of scrupulous care being taken to preserve Hindu temples even during war operations. To set at rest all allegations of religious persecution and destruction of temples, we have instances of munificent endowments being conferred upon Hindu temples and religious establishments like satrams, by both Haidar and Tipu. Endowments for the personal benefit of pious and religious men were also made.

When we consider dispassionately, it will be clear that the Mysorean regime in Malabar inaugurated a most welcome change in the socio-political institutions of the country. The feudalistic social and political structure of Malabar was completely swept away and modern trends in these spheres were introduced. Had not the succeeding British administration restored the Janmis (landlords) to a preponderating position in the economic and social structure of Malabar, much of the evils attendant on the feudalistic socio-economic organisation that persist even today would have been wiped off the country long ago.

VAZIR ALI'S PLANS AGAINST THE COMPANY'S POWER

Nandalal Chatterji (*Lucknow*)

After the death of Asafuddaulah in 1797, his reputed son, Vazir Ali, succeeded him, and his right to the throne was at first duly recognised by Sir John Shore. The latter, however, shortly afterwards unceremoniously deposed him, and substituted Saadat Ali, a brother of the late Nawab, in his place. This so-called revolution at Lucknow has sometimes been criticised as an act of high-handed interference on the part of the Company in the domestic affairs of Oudh. It has been argued that Vazir Ali's right to the throne was unimpeachable under Muslim Law, and that his deposition after he had once been recognised amounted to a sale of the throne of Oudh to the highest bidder.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Be that as it may, Vazir Ali who was pensioned off to Varanasi could not forget the deep humiliation caused by his sudden dethronement, and secretly plotted the overthrow of English influence in Oudh in order to regain his lost throne.

NOTES ON THE CAUSES OF THE FAILURE OF MACARTNEY MISSION TO CHINA

Santosh Kumar Bose (Visva Bharati)

The paper attempts to amplify the causes of the failure of Macartney Mission mentioned by Dr. E. H. Pritchard in his book, "The Crucial Years of Anglo-Chinese Relations, 1750-1800", on the basis of records maintained in the National Archives, New Delhi. An endeavour has been made to assess the importance of the secondary factors which Dr. Pritchard has omitted. Particular stress has been laid on the war with Nepal and the receipt of the news of the French Revolution as factors contributing to the failure of the Mission.

THE REIGN OF PARSOJI BHONSLA

(23rd MARCH 1816—1st FEBRUARY 1817)

John Ramalingam (Aurangabad)

After the death of Raghoji II on 22nd March 1816 his thirty-eight year old son Parsoji succeeded him. Parsoji was blind, lame and imbecile and was incapaciated to rule the kingdom. His accession witnessed intrigues and plots which were hatched by the two different parties to wrest the supreme power in their hands. In this contest for power Parsoji's cousin Appa Sahib was successful and he became the Regent with powers to rule the State on behalf of the king. Appa Sahib had many enemies—Naroba Chitnis, Dhirmaji Naik and Baka Bai who made concerted efforts to dislodge him from the position of the Regency. To counteract these moves and to buttress his position Appa Sahib had signed a Subsidiary Alliance with the British Government on 28th May 1816 and bartered away the independence of the State. He had reversed the policy of his predecessor Raghoji II who was always averse to signing the Subsidiary Alliance with the said government. With the introduction of the Trojan Horse Appa Sahib had found his independence and sovereignty manifestly eclipsed by the British Paramountcy. He felt the tentacles of it more galling and disconcerting. Driven

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

forward by his inordinate ambition and afraid of mounting opposition of the loyal ministers of the State and ladies of the royal family he murdered his cousin Parsoji.

The writer of the Paper comes to the conclusion that the reign of Parsoji witnessed the total reversal of the policy pursued by Raghoji II and the signing of the Subsidiary Alliance which proved to be a wedge driven into the political texture of the kingdom shattering it into bits. The English reaped many benefits out of it and it weakened the Maratha Confederacy considerably, leaving no scope for it to make concerted efforts against that power. Secondly it witnessed the beginning of internecine warfare and dissensions which brought about in its wake political and military collapse and bankruptcy. Thirdly it brought to clear relief that there was no law of succession in the Bhonsla kingdom, though Peshwa's role in the succession issue was an important one but it lacked settled principles. After Raghoji I's death in 1755 his two sons Janoji and Mudhoji fought against one another for wresting the supreme power of the State. Janoji's death in 1772 witnessed his two sons entering into fratricidal warfare for becoming the ruler of Nagpur kingdom. Lastly it witnessed that there was no high class political leadership in the State who possessed the highest talents of diplomacy and statesmanship and who could marshal all the resources of the State and present a united front against the inroads of British Imperalism.

JAMES SILK BUCKINGHAM AND INDIAN AFFAIRS

Nemai Sadhan Bose (*Howrah*)

James Silk Buckingham was one of the most remarkable Englishmen who did much for India in the 19th Century. He lived in India from 1818 to 1823 and edited the *Calcutta Journal* which became one of the most popular and influential English papers in India. For championing the cause of the freedom of the press in India, Buckingham was deported by Government Order in 1823. Buckingham wrecked his fortune on this issue but he remained uncompromising and continued his fight against the despotic Government of the East India Company in India. The Buckingham Case caused a stir in England and a Parliamentary Inquiry into the claims of Buckingham was made in 1834. The Committee gave its opinion in favour of Buckingham and his stand was vindicated. Even then he was not allowed to return to India. As a member of the Parliament, Buckingham always advocated the cause of the Indians and the Indian affairs were foremost in his mind. *His*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Plan for the Future Government of India is a remarkable evidence of his knowledge and understanding of the Indian affairs and of his concern for the Indians. Throughout his life he worked for progressive causes and for better relation between the English and the foreigners.

Unfortunately, Buckingham has not yet received the attention of the historians which he actually deserves. The present article gives an outline within its limited compass of the great interest taken by Buckingham in Indian affairs basing itself on Parliamentary Reports and other original documents.

BHOPAL STATE'S POLITICAL RELATIONS WITH EAST INDIA COMPANY (1818-1825)

Iqbal Kaul (Bhopal)

As is clear from the Title, the object of the Paper is to throw light on the nature of political relations between Bhopal State and the East India Company's Government in the specific period.

The year of 1818 has a political significance in the history of Bhopal State. Major Henley, the first Political Agent in Bhopal pleaded for a 'forward policy' which aimed at the 'preservation of the line of succession in the family of Wazir Muhammad Khan'. Immediately after one year of the Treaty of Raisen (1818) the Nawab was killed in an accident. His widow was declared Regent. But as was the fashion of the day, conspiracies, power-politics and self-interestedness developed during the Regency. The group in opposition to the Bhopal Government, consequently, was always treated tactfully by the Company's Government and the cause of the Female Regency was always upheld.

T. H. Maddock, the next Political Agent came to Bhopal in 1824. He vigorously employed his energies to a better adjustment among the rival groups and a stable government in the State. But it was also made clear that the policy of non-interference, on the part of the Company's Government was only admissible as long as internal disturbances did not endanger the British interest in the surrounding country.

NATURE OF THE KOL INSURRECTION OF 1831-32

J. C. Jha (Patna)

This tribal unrest was a crude form of protest against the recent changes and outside influences which had led to the ruin of the tribal society. It was born out of frustration and anger.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

In the course of the rising the tribal people were guilty of most heinous crimes, of banditry, murder and arson. But they knew no other simpler method of airing their grievances. The savage attacks upon all the non-tribal settlers show that the outbreak was not an unconsidered, spasmodic affair, but one very closely connected with the oppression which they had suffered. Their retaliation, therefore, was as violent and unprecedented as the oppression on them had been.

The trial cases reveal the savage nature of the attacks, the commonest feature was the hacking to death of the victims who failed to flee due to some unavoidable reason. Women, children, the aged, none were spared. Cases of treachery and brutality were in fact very common. Sometimes a pretended hospitality was offered, sometimes an insidious information was conveyed to entrap the victims.

The spread of the insurrection so quickly and so widely was only made possible by the absence of any effective check. The result was most shocking. It was a consciousness of the lack of any effective power in the field to check the rebels which caused the unusual alarm even in the distant areas of Benares and Mirzapur.

It is difficult to ascertain whether it was mainly an anti-British rising. There was a difference of opinion in the Calcutta Council on this issue. In fact, though some of the rebels at times vaguely spoke of marching to Calcutta, they hardly thought anything beyond expelling or extirpating all the non-tribal settlers in this area who had clamped themselves like a leech on the body of tribal society, and of course the extortionate non-tribal government officials. The revolt was then, in origin at least, a revolt of the dispossessed, of the helots against their masters.

A STUDY IN BRITISH PARAMOUNTCY—BARODA

1874-75

Shrimati M. P. Kamerkar (Bombay)

Baroda, a class I state with 21 gun salute, had its first encounter with the British during the wars of the East India Company with the Peshwas. Taking advantage of the situation the Gaekwars who were feudatories of the Peshwas made separate treaties with the East India Company accepting the overtures

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

of the British in 1773. This was followed by a series of treaties, with various changes, depending upon British relations vis-a-vis the Peshwas. Ultimately in March 1802 Anandrao Gaekwar threw himself upon the protection of the British against his brother. The arrangement was confirmed in a treaty in March 1802. By this treaty the British became guarantors of the Baroda Government's solvency. In this position the British Government exercised close control over the affairs of Baroda.

This control was further enhanced by the treaties of 1803 and 1805 whereby subsidiary forces were accepted by Baroda which had to give up certain districts for their maintenance. In 1817 the Peshwa was obliged to renounce all future claims against the Gaekwar and the British concluded another treaty with the Gaekwar in November 1817. Finally in 1820 the British Government came to an arrangement with the Gaekwar whereby they would collect the tribute due to him from the Kathiawar and Mahikanta districts. In this manner the British were able to develop their claims over Baroda.

The implications of these treaties are obvious. They meant the extension of paramount power over Baroda. It is not possible to view the Gaekwar in any way as a sovereign monarch under these conditions. The British had through historical necessity and, also as an efficient manner of controlling a foreign territory made use of the Indian princes, whom they regarded as "royal instruments of British power".

The British were convinced that their intervention in this state was amply justified by the treaties and particularly stressed the fact that the native states depended upon their "fostering favour and benign protection". Further, they looked upon intervention as the fulfilment of obligations to "the Ruler and people of Baroda".

The Baroda events amply prove the use of absolute discretionary powers assumed by the paramount authority in India with reference to the Indian States.

Analysing the course of events in Baroda between 1870 and 1875 we see the working of Paramountcy in its real light. Without foregetting the dishonourable and unscrupulous actions of Malhar Rao one is still left with a conviction that the events do not justify his ultimate deposition, which was proclaimed in the face of inconclusive evidence, at a time when reforms might have ultimately succeeded. It is possible to discern here an element of vindictiveness which might be the underlying cause of British actions in this case.

Much has been said about the "sovereign" position of Indian States. The above study is an attempt to show that they never possessed this illusive attribute ever since they came under British protection.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

MORTIMER DURAND'S MEMORANDUM ON THE EXTERNAL RELATION OF THE GOVT. OF INDIA

B. N. Tandon (Lucknow)

Sir Mortimer Durand, Secretary to the Foreign and Political Department, Government of India, submitted a memorandum on October 17, 1885, on the problem of maintaining the external relations of the Government of India with Asian powers to the Viceroy and his Council. He pointed out whether the Government of India could or could not undertake the management of the British embassies in these countries. Lord Dufferin, the Viceroy of India, forwarded this memorandum to the British Government for favourable consideration. The British Government replied that it was impossible to disturb the management of the various embassies at Asian capitals for two reasons, namely, the Government of India was directly subordinate to the British Crown and, secondly, there was the menacing presence of European powers in Asia, particularly Russia and France. Lord Salisbury, the Foreign Secretary, finally wrote to the Viceroy of India in 1891 that the maintenance of India's external relations was strictly a Foreign office affair.

THE GROWTH OF NATIONALISM IN 19th CENTURY INDIA, SEEN FROM THE PARTICULAR ASPECT OF THE IDEA OF NATION

Johannes Voigt (Chandigarh)

Indian Nationalism is mainly seen in the context of the National Movement, which again is mostly studied in its political and socio-economic implications. The fervour of the National Movement since the beginning of this century, or to be precise since the partition of Bengal is, however, not explicable by political and socio-economic reasons alone. Indian Nationalism in the form of national consciousness and national sentiment, as developed since Rammohun Roy, gave the main impetus and strength to the National Movement since the beginning of this century.

Overlooking the growth of nationalism in the 19th century, and taking as indicator the "idea of nation", three stages can be distinguished:

1. The "rationalistic" stage, in which "nation" is a standardized notion, imported from the West, and applicable to all nations. The awareness of India as a nation created a national consciousness.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

2. The "romantic" stage, in which the country was conceived as a nation of a unique character, incomparable to other nations. The discovery of the Indian past, the development of vernacular languages (especially Bengali) and literature, led to the growth of national sentiment.
3. The "religious" stage, in which the nation was seen as Mother, or as the Goddess Kali. Nationalism assumed the character of a religion.

The division of nationalism into three stages should, however, not obscure the fact, that it grew and that the stages as mentioned above indicate no more than the dominance of one qualifying factor over others.

Comparing the growth of nationalism with the National Movement as started with the Indian National Congress, a certain parallelism is observable: also the National Movement, though with a phase difference of several decades, shows stages which may be called "rationalistic" (the early period of the Indian National Congress), a "romantic" stage, in which the political leaders drew their inspiration from the past, and a "religious" stage, in which nationalism was propagated as a religion.

The last two stages in the National Movement usher in the period of political extremism, which is only the combination of "spiritual" nationalism, as described in its three stages, with the sphere of politics.

THE RACIAL QUESTION AND LIBERAL ENGLISH OPINION AS REFLECTED IN THE *FRIEND OF INDIA*, FROM THE MUTINY TO THE ILBERT BILL

Shrimati Sujata Ghosh (*Calcutta*)

This paper deals with the attitude of the liberal section of the English Community in India towards Indians in the period after the Mutiny. It is generally known that the Mutiny profoundly affected the attitude of the English towards Indians. There was increasing suspicion and distrust, combined with open contempt for Indians as belonging to an inferior race. This was reflected not only in the actions of individual Englishmen both official and non-official, but also in the columns of the Anglo-Indian Press. The violent anti-Indian attitude of papers like the *Pioneer*, *the Englishman*, etc., brings out clearly the extent of racial bitterness at the time.

There was no doubt many liberal Englishmen who realised the folly and danger of such a violent anti-Indian attitude. Their opinion was reflected mainly in the columns of the *Friend of*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

India (Serampore), the most pro-Indian of the Anglo-Indian papers of the time. It is worthwhile going through the editorials, articles and letters published in the *Friend of India* during the period after the Mutiny to know the views and sentiments of the pro-Indian section of the English community in India.

It is, however, interesting to note that even the liberal section of the English Community also had a deep-seated racial antipathy, which lay dormant in times of peace and stability and burst out at moments of racial tension. This is illustrated by the changes in the tone of the editorials in the *Friend of India* from the Mutiny to the Ilbert Bill controversy. For the first few years after the Mutiny the *Friend of India* openly expressed anti-Indian views, frankly admitting that it was changing its traditional pro-Indian policy. Later, during the Indigo disturbances the sympathy of the *Friend of India* was clearly in favour of the planters, although the paper tried to represent the trouble as a conflict between capital and labour. From the later 'sixties till the Ilbert Bill controversy, the paper changed its policy and become an outspoken advocate of pro-Indian views and policies. Even during the early stage of the Ilbert Bill controversy, the *Friend of India* was pro-Indian in sympathy, in marked contrast with the general tone of the Anglo-Indian Press. But later the *Friend of India* suddenly changed its policy and joined with the other Anglo-Indian papers in a bitter agitation against the Bill.

THE BRITISH VIEW OF THE HINDU-MUSLIM ATTITUDE TOWARDS THE PARTITION OF BENGAL AND ITS RESULT

M. N. Das (*Cuttack*)

The papers of John Morley and Lord Minto were opened in 1960 in the Archives of England and Scotland after 40 years of the Morley-Minto Administration of India. These papers throw a good deal of light on the Partition of Bengal, Bande Mataram Movement, and the emergence of Muslim politics. This article aims to show, from original sources, how from the time that the Partition was effected, the British proceeded with their presupposition that the Hindus and the Muslims of the new Province maintained opposite attitudes towards the entire question, and how the supposed attitude of the Eastern Bengal Muslims was associated with the attitude of the Aligarh School of Politicians.

Minto, to whom Curzon's 'Partition' was an 'unfortunate piece of legislation', got a new perspective when he thought of the Muslims. The Liberal Morley became a convert to the

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

doctrines of the conservative Viceroy. Fuller, who ruled the new Province, wanted to counteract a 'pan-Bengali' movement by creating a strong Muhammedan feeling in favour of his own policy, and after his fall, his successor Hare proceeded to draw a sharp line dividing Muslims from Hindus.

"The fact that the Mohammedan population has been thoroughly aroused has introduced a factor into the history of the new Province which, I trust, will prove most useful", said the Viceroy. His wishes proved true. The All-India Muslim League, formed in the new Province at Dacca, immediately after its birth adopted a resolution that the Partition was beneficial to the Muslims.

(ii) *Administrative History*

AN INTERESTING TRIAL OF RAMA KAMATI IN BOMBAY IN 1720

V. S. Kamat (Bombay)

This paper is based on manuscript selection No. 86 of 1720 preserved in Bombay Archives and some of the volumes of the Public Department Series for the year 1720-21. Trial of Rama Kamati was a significant event in the judicial history of the State of Bombay in the early 18th century.

Rama Kamati was a prominent citizen of Bombay who possessed immense wealth on account of his trade in tobacco on the western coast and income he derived from extensive marts on the island of Bombay. He was a deeply religious person and built several Hindu Temples, the well-known among them is the temple of Walkeshwar near the Malabar Hill.

Ramaji Kamat was in service of the then British Government and enjoyed confidence of the Bombay Council. Some of his enemies construed a malicious plot against him and reported the same to Sir Charles Boone, the then Governor of Bombay, who believed that secret investigations should be carried out of Ramji Kamati's ill-doings against Company's Government. But he never cared to know the truth of false reports presented to the Bombay Council.

The charge-sheet was prepared against Ramji Kamati, which was very serious and the reply given to it by Ramaji Kamati was full of dignity and loyalty. Sir Charles Boone was not prepared to pay heed to the answers given to the charge-sheet by Ramji Kamati and a sentence of life long imprisonment was inflicted upon him. Ramji Kamati died in prison in 1728. His son was given a very small pension and the entire property running into several lakhs of rupees was confiscated.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

One of the members of the Bombay Council, Mr. Parker, received information from the local citizens that the oral and the written evidence brought before the Council was far from truth and was a fabricated one. He protested against the severe punishment which Ramji Kamati was called upon to suffer. He was at once transferred from Bombay.

The European citizens of Bombay suspected the bad conduct of Sir Charles Boone and they expressed their surprise at the injustice done to Ramaji Kamat. The Government of Sir Charles Boone was severely criticised and they expressed their regret for this inhuman act which was illegal before the court of law, though, of course, his case was dealt with by Government who were both his prosecutors as well as judges and there was no regular Court of Judicature where he could have got this case transferred for impartial justice.

ARGUMENTS OF THE EAST INDIA COMPANY IN FAVOUR OF A DECENTRALISED FORM OF ADMINISTRATION IN INDIA AT THE TIME OF THE PASSAGE OF PITT'S INDIA ACT, JUNE-JULY, 1784

Barun De (*Calcutta*)

Conflict between the Presidencies of Calcutta and Madras had led by the year 1783 to legal experts of the British Government moving from the obviously weak administrative situation of decentralised impotence to the device of semi-despotic powers in Calcutta, vested in the hands of the Governor-General.

Neither the bulk of the Directors of the Company, nor its proprietors, i.e., shareholders, liked this suggestion. Their views may be found conveniently summarised in the objections to the draft of a Bill prepared in the early months of 1784 by the legal counsellors of the Pitt Ministry. The objections may be found in the papers of William Pitt in the Chatham Papers in the Public Record Office, London: (P.R.O. 30/8358. I believe that microfilms of these papers are available in the National Archives of India.)

The Company objected to Madras and Bombay being brought unders the orders of Calcutta. They thought "Such a Regulation will reduce these Presidencies to mere Subordinate Factories". This would diminish mercantile incentive. It would also "at one blow annihilate the Company's Government." Madras and Bombay should at least be allowed to send home all papers independently. As corollaries, the Company argued that the British Government had no right to impose a Crown-nominated

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Commander-in-Chief on India; nor should it pass a directive in the proposed Act for the introduction of a Permanent Settlement in land revenue; "How consonant so ever the Clauses may be to popular opinions grounded on the Laws, Manners and Customs of England." Various arguments were advanced against a Permanent Settlement. These represent the sum of the anti-Philip Francis position and are studied in detail; not least of these being that a fixation of permanent tenurial rights would deprive authorities on the spot in Indian territories of flexibility in exigencies of financial levy—an obvious defence of Chait Singh's treatment of Warren Hastings, and also an echo of the vexed question of Tanjore revenues—and would also deprive men on the spot of the capacity to adjust themselves to local conditions. It is shown that this sort of argument when analysed, essentially stems from the argument in favour of decentralised control.

Incidentally, the paper shows how Henry Dundas (later 1st Viscount Melville) was the main government spokesman, not only on behalf of the novel experiment of centralised authority, but also for Francis' views on the Permanent Settlement.

The Company's arguments were not accepted, though Pitt's Act compromised on several points. The paper sketches the direction along which studies could be made of the arguments put forward by 19th century proponents of decentralisation, as dissimilar as John Bright and John Beames. It concludes that the terms used in describing decentralisation might be used occasionally for slogan value. If it is advocated for modern India, we should be clear about the specific premises on which we do so.

A NOTE ON THE KOTWALI OF POONA IN THE LAST QUARTER OF THE EIGHTEENTH CENTURY

P. L. Saswadkar, (*Poona*)

Nana Phadnis was vested with supreme power in the Maratha State as guardian of the young Peshwa Madhavrao II since 1774, The Kotwal of Poona was under Nana and had extensive power which he abused. Anandrao Kashi and Ghashiram Savaldas, the two Kotwals were favourities and confidants of Nana. Nana paid no attention to the complaints against them because of his vested interests. Offences of sexual immorality under these Kotwals were considerable.

The general administration was very strict and the Prohibition law was very rigid. Foreigners such as one Armenian doctor and a merchant from Kandahar were attracted to Poona. The

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Kotwal gave monetary help to Brahmins for their marriages, pilgrimages and as *Dakshina*. His spies intimated sensational news to Nana such as birth of four calves to a cow and a commotion in the city probably due to an imminent attack of the English on Poona in 1779. Poona in 1801 was a 'rich, gay, and busy city.'

THE BOARD OF COMMISSIONERS IN THE CEDED AND CONQUERED PROVINCES' UNDER THE EAST INDIA COMPANY (1807-1831)

R. N. Nagar (Lucknow)

When the Central Government found that the Board of Revenue, also situated in Calcutta, was unable to exercise adequate superintendence over the revenue administration of the newly acquired ceded and conquered territories, mainly on account of the great distance which separated them, the Governor-General-in-Council established a temporary Board of Commissioners in 1807, for the specific purpose of supervising, on the spot, the formation of the ensuing revenue settlements. The report of the Board, submitted after a searching inquiry into the existing revenue conditions, proved to be a useful guide to the Government in framing their future course of action, particularly in respect of the problem of granting a permanent settlement to these provinces. The members of the Board, however, under the belief that the court of Directors in England were determined to introduce the measure at a near date resigned in protest. But, convinced of the utility of the Board, the Governor-General-in-Council, converted it into a permanent body, and vested it with the powers exercised by the Board of Revenue.

The Board of Commissioners would have served a great purpose, had they persuaded the Government in retracing their policy and in inculcating such measures, as would have suited the genius and the needs of the people. But, as they themselves were deeply imbued with the feeling of racial prejudices and with the belief in individual landlordism, they were unable to understand the local problems in their correct perspective. Hence, they were unable to provide relief to the suffering millions in their hour of crisis. Within their circumscribed vision, however, they discharged their duties loyally, and proved very useful to the Government.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

THE MUTINY OF THE 47TH BENGAL NATIVE INFANTRY REGIMENT (1824)

Shrimati Amiya Barat (Calcutta)

Though the mutiny of 1857 deserves all the attention that it has received from historians, it cannot claim the honour of being the maiden effort of the Bengal Sepoys to mutiny. On more than one occasion, sepoys of the East India Company rose in revolt to register their protest against various measures of the Company. The mutiny staged by the 47th in 1824 was one such occasion. Mild and confined though it was, the mutiny and the enquiry that followed revealed clearly the laxity of discipline and morale that was setting in the Bengal Sepoy ranks, arising mostly out of maladministration of and within the army. The background, development and the progress of the mutiny have been traced, as also its ruthless suppression. The observations of the enquiry committee and the observations of the author have been presented to establish the repercussion of the mutiny.

AWADH'S LOANS TO THE ENGLISH EAST INDIA COMPANY

K. C. Chaturvedi (Agra)

Apart from the arbitrary and exorbitant payments for the cost of the subsidiary troops and the authorised and unauthorised perquisites of the officers of the English East India Company and their favourites, Awadh State was also obliged to pay large sums in cash and kind to the Company to enable them to carry on their war operations in India and abroad. Sadat Ali Khan was obliged to pay for the cost of an embassy to Persia in 1801, and lend 500 elephants, 8,000 artillery bullocks and 500 horses in 1,804 for operations against the Bharatpur State; Ghazi-un-din Haider (1814-1827) lent 300 elephants and Rs. 2,67,00,749/- for the Nepal War and Rs. 1½ crores for the Burmese war; Nasir-ud-din Haider (1827-1837) paid Rs. 65,40,000/- to meet the post-war liabilities of the Burmese War; Muhammad Ali Shah (1837-1842) paid Rs. 72,91,300/- for the Afghan War; Amjad Ali Shah (1842-47) advanced Rs. 32 lacs for the Afghan War and Rs. 18,33,000/- in addition to some carriages for the Punjab War; and the last ruler Wajid Ali Shah also advanced Rs. 12 lacs for the post-war expenses of the Punjab War. These loans were called *voluntary contributions* of the Awadh Kings to provide some of their favourites with its interest, but most of them were forcibly realised from the rulers. They proved most beneficial to the British allies, but proved most harmful to the Awadh State.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

POSTAL SYSTEMS IN INDIA UNDER THE EAST INDIA COMPANY

B. L. Grover (New Delhi)

There were several co-existing postal systems in India before the enactment of Post Office Act XVII of 1837. The Portuguese and the rulers of Indian States maintained their own postal establishments. Some businessmen organised their own postal services and operated them on commercial lines. The Post Office was not a monopoly of the state.

Even in the three Presidencies into which British India was then divided there was no uniform or equitable postal system. The Post Office Department was organised Presidency-wise. Letters coming in Bengal Presidency, say from Bombay, were treated as if coming from a foreign state and charged postage from the frontier of Bengal Presidency to its destination in the interior and vice versa.

Postal stamps were unknown. In calculating postage on a letter not only the weight but the length of the distance over which it was conveyed was taken into account. The rates of postage differed from Presidency to Presidency. Rates of foreign mail were full of inconsistency, confusion and inequality. For all foreign letters received in India or sent out overseas postage plus the inland postage for the distance covered in India was charged from Indian parties. In Bengal Presidency overseas postage rates were very high while in Bombay Presidency no overseas postage was charged.

In calculating postage on inland letters, in Bengal and Madras Presidencies, the actual distance covered, however, circuitous, was taken into account while in Bombay Presidency postage was charged for the direct distance between two stations however circuitous the route over which the letter might be conveyed. Redirected letters were charged for the total distance covered but here also the mode of calculation differed from Presidency to Presidency.

In Bengal Presidency letters written in English were charged full postage in advance while letters from Indians addressed to Indians could be sent on payment of half the postage in advance and the remainder was collected from the addressee.

There were no outside Letter Boxes for the collection of letters. All letters had to be personally handed over at the counter of the post office. Each Presidency adopted its own procedure for the receipt of letters at post offices. Some high dignitaries enjoyed the privilege of sending their private letters free of any postage charge.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

STANDARDS OF SOCIAL MORALITY IN INDIA AT THE ADVENT OF BRITISH RULE

V. P. S. Raghuvanshi (Rajasthan)

The picture of Indian character and social morality in this country in the eighteenth century as painted by distinguished British historians like Mill and Grant, is not corroborated by a critical study of contemporary sources. India does not suffer in this respect in comparison with other countries. In spite of political disturbances and feudal anarchy social life in the country was not swept off its traditional moorings and its age-old indigenous institutions continued to serve the interests of social morality. On the other hand life in this country suffered more with the establishment of foreign domination as in the new dispensation these institutions of caste-councils, courts of Panchayat, Village Community Organisation etc. lost their vitality and effectiveness.

THE RYOTWARI SETTLEMENT AND THE INSTITUTION OF CASTE IN THE MADRAS PRESIDENCY (1792-1827)

Nilmani Mukherjee (Calcutta)

The makers of the ryotwari settlement in the Madras Presidency had to recognise the institution of caste. Col. Read during his administration of Baramahal allowed remissions to various privileged castes. Munro then did not approve this policy and argued that all castes should pay the same assessment for the same kind of land. Munro's suggestions were not adopted by Read.

Although Munro had criticised Read's policy, he had apparently to revise his opinion on the subject when he had to deal with the same problem as the principal collector of the ceded districts.

The policy of recognizing the privileged castes was continued when the ryotwari system was restored. Sometimes, however, the favourable assessment of the privileged castes was abused.

It appears that throughout the period under survey (1792-1827), the privileges of certain castes were recognized under the ryotwari system although from time to time objections were raised against this policy by some of the ryotwari administrators. The influence of some of the privileged castes like the Brahmins

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

was too great to be ignored by the administration. The collectors thought it advisable to conciliate this influential section of society by giving it the usual remissions and assessing it favourably.

THE CENSUS OF THE DELHI TERRITORY, 1823

Krishan Lal (Jalisar)

The first census of the Delhi Territory under the rule of the East India Company was completed in 1823. On getting a reference from the West Bengal Record Office, Calcutta, I obtained a microfilm copy of the relevant records from the India Office Library, London. This paper is based on a study of those documents.

The Hindus were divided into the four major castes along with more than a hundred sub-castes. Jains and Sikhs had their separate communities. The Muslims too were classified into more than fifty sub-castes by the enumerators. The total population of the territory was 10,13,157 out of which males were 5,59,056 and females were 4,54,101. They lived in 209,478 homes or families.

These documents throw a flood of new light on the various professions and occupations of the people. A specific number is given of the persons who followed agriculture, trade, industry and service in the Western, Southern and Central Divisions. William Fraser while submitting these reports, made some interesting observations as well.

SANSKRIT EDUCATION IN BENGAL IN THE NINETEENTH CENTURY

R. C. Mitra (Calcutta)

A summary of Sanskrit education in Bengal in the century under review commences with a close study of the accounts of its quality and numerical strength, by foreign observers like Ward, Buchanan Hamilton and Adam. The efforts of the Government in this direction are too well-known to require any but a passing reference. The impetus given to Sanskrit studies by the opening of the Sanskrit College, Calcutta in 1824 and the brilliant orientation given to such pursuits by the sweeping and constructive reforms introduced by Pandit Iswar Chandra Vidyasagar claim respectful consideration. The neglect of the orthodox system of Tol instruction which the new scheme entailed, involved a neglect of the traditional interpretation

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

and learned annotations handed down by a succession of Gurus, and so it was deplored by many. This lacuna was filled up by the opening of title classes to serve as a model Tol. Various learned and religious bodies were formed in different parts of the country, e.g., the Dacca Saraswat Samaj, the Bhatpara Pariksha Samaj to control Sanskrit education and conduct examinations. To secure uniformity of standard for the titles conferred by these bodies, the Government stepped in and set up a Board with the Principal, Sanskrit College as the Registrar, for conferring the Tirtha Degree on various subjects. The degrees proved as popular with the students as the English courses; but the exclusion of many eminent Pandits from this board was the subject of complaint and a more fairly more representative Board of Sanskrit Examination was set up in 1908. Meanwhile the Report on the Tols of Bengal, Bihar and Orissa submitted in 1891 by a one-man Commission under Mahamahopadhyaya Mahesh Chandra Nyayaratna revealed a mine of information relating to the life, discipline, syllabus and standards of Sanskrit education. Hence its findings have merited our careful observation. The twentieth century opened with more strenuous zeal on the part of the people and the Government for the furtherance of Sanskrit study by closer co-ordination and skilful organisation.

WALL-PAINTINGS AT BAHARU IN WEST-BENGAL

Sailendra Nath Samanta (Calcutta)

The paintings on the walls of the temple of Shyamasundar at Baharu in the district of 24-Parganas, West Bengal have been seldom noticed. The paintings are interesting not only because they are rare examples of murals in West Bengal but also because they manifest perceptible influence of both the 19th century Rajasthani School of painting and the traditional Bengali Patachitra style. The temple as also the paintings belong to the early 19th century A.D.

DEVELOPMENT OF BAHAISM IN INDIA (1844-1960)

Hira Lal Chopra (Calcutta)

I. Bahaism—Its beginning in Iran—Bab and his claim. His teachings Shaikh Saeed Hindi (one of the "*Letters of the Living*") and Syed Basir Hindi—two direct disciples of Bab.

II. Batra Ullah—"He whom God shall manifest"—His teachings—His persecution. Detention in Akka. Meeting with

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Prof. E. G. Browne of Cambridge. He deputes propagandists to India.

III. Abdul Baha—His travels to Egypt, Europe and U.S.A. Bahaism formulated into a separate faith.

IV. Shoghi Effendi—Guardian of the Faith—Gives Bahai administration. Perhaps pioneers for different country. His ten-year plan. Hands of God conduct all business after Shoghi's death on 4th November, 1957.

V. First Phase in India (1844-1853).

VI. Second Phase in India (1853-1892).

VII. Third Phase in India (1892-1921).

VIII. Fourth Phase in India (1921-1957).

IX. Modern Period (1957-....).

X. Future of Bahaism in India.

(*iv*) *Economic History*

EARLY BRITISH COMMERCIAL ADVENTURES TO JAPAN

S. B. Singh (*Muzaffarpore*)

This paper is based on "the memorial regarding the trade with Japan" submitted by Mr. J. A. Braam, a Dutch gentleman of rank, who came to Calcutta in April, 1812 on his way to England. To eliminate the French influence from the eastern seas Lord Minto had sent an expedition to Java in 1811 and had occupied the island. As soon as Mr. T. S. Raffles, the Lt. Governor of Java established law and order, he set his mind towards the continuance of trade with Japan, which the Dutch carried on since the 17th century. By the exclusion edict of 1639 Japan had closed its doors to all foreigners except the Dutch and the chinese. The memorial contained a number of valuable suggestions for the projected commercial adventure to Japan. Mr. Braam suggested that it would be advisable to send a ship that would hoist Dutch colours on her arrival and during her continuance at Japan. To command the ship there should be a Dutch captain, who had been there before. The crew should be composed of as large a proportion of Dutchman as it might be found practicable. Moreover, a Dutchman of distinguished rank must be appointed as Chief of the expedition. He must be a person known to have been formerly in the service of the Dutch company. The selection of an English man to accompany the Chief of the expedition as his second was of no less importance. He must be of a very mild and peaceable character and must conform to all the customs and caprices of the Japanese.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The exports to Japan consisted of Java brown sugar and the manufactures of Europe and India. The returns were made in Japan copper and camphor. Usually the Dutch purchased the English woollen and other European articles for the Japanese market from the British merchants at Canton. Mr. Raffles took much care in the preparation of the first commercial adventure to Japan in 1813. Mr. Braam personally supervised the selection of articles. During the provisional authority of the British Government at Batavia (1811 to 1816) two commercial adventures were taken to Japan. The first of these was intimately connected with a political object to which the mercantile adventure was made subservient. Both were undertaken without those previous arrangements, which would have ensured a better assorted and cheaper cargo. In 1816 when the British authority at Java seemed disinclined to send a further adventure to Japan on their own accounts, there were several individuals anxious to obtain a licence to undertake the trade and run all the risks attached to it.

ATTEMPTED TRAFFIC WITH THE CHINESE THROUGH THE NORTH-EAST FRONTIER (1831-58)

H. K. Barpujari (Gauhati)

Through the numerous passes and the *duars* of the North-East Frontier there had been for ages commercial and cultural contacts of the peoples of the valley of the Brahmaputra with those of the north as far as the Chinese Empire. The *Kampos*, an off-shoot of the Bhutias, appear to have been the middle men of the Assam-China trade which consisted mostly in the barter of Chinese silk and woollens for the cotton, rice and products of the plains. The *Mishmis* in the east, likewise, carried on a brisk trade in between the Assamese on one side and the peoples of the valley of Hukwang and the Lama country (China), on the other. To revive this trade, in 1831, Mr. Scott, the Agent to the Governor-General, North-East Frontier, opened a market at Sadiya, where articles of Indian and foreign produce were occasionally supplied with and the hill-chiefs were allowed to take the goods on credit for the first year under agreement of repayment in the next. From the beginning, the prospects were far from encouraging; the first consignment did not reach its destination, it was plundered on the way; the investments were too small to make them profitable; speculators neither ventured to take the risk in a region of lawlessness, nor were encouraged lest their greed for profit might involve political complications. Mr. Bruce, the Commercial Agent, incurred losses every year, and as such, in 1855, the Agent to the Governor-General brought

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
the account to a close. Towards the close of 1848, Lum Ping Young, the Superintendent of the Government Tea Garden at Chabua, laid before the Government for their consideration a scheme of commercial traffic with China through Moong Kong, in upper Burma, the markets of which the Chinese visited every year in large numbers. Since the English merchants then faced humiliating restrictions at the Chinese ports, the Government of India readily welcomed a proposal which opened up before them the prospect of an alternative trade route to China. In May 1849, the Commissioner of Assam was directed to depute Lum Ping Young to Moong Kong, wherein he would endeavour to induce the Chinese to cross over to Assam with their merchandize. Hardly the preparations were complete, when disturbances broke out in the intervening territory of the Singphos which held back Young from proceeding into the Valley of the Hukwang and consequently his mission too ended in failure.

ECONOMIC MEASURES OF LORD RIPON'S GOVERNMENT (1880-84)

Sunil K. Sen (Calcutta)

The paper is a study in economic history. An attempt has been made to assess the importance of the economic measures of Ripon's Government.

1. Relaxation of the Store Purchase Rules: Resolution, dated 10th January, 1883—importance of purchasing articles of "*bona fide* local manufacture" emphasised. An important policy declaration which remained in force in 1909, 1912 and in 1913. It was a policy aimed at "fostering local enterprise".

2. Resolution passed in the Department of Finance and Commerce, substituting articles of Indian manufacture for stores imported through the Secretary of State. Government spending stimulated the growth of some Indian industries, especially coal industry, paper industry and woollen mills. Statistics on the value of goods manufactured in India and substituted for stores imported through the Secretary of State.

3. Purchase by the Government of the Barakar Iorn Works—opposition of the Secretary of State—*Laissez-faire* policy—Ripon's Government remained firm and the Secretary of State sanctioned the purchase "in deference to your strongly-expressed opinions and urgent recommendation". The Barakar Iorn Works run as a state enterprize—a departure from the *laissez-faire* policy. An important step in helping to re-establish the iron industry.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

4. Lord Ripon's Government emphasised the importance of establishing iron industry in India: Resolution, dated August 4, 1882. The object was "to cheapen the cost of" railway construction and of the water-works in big cities; reduce the Home charges, and to create new avenues of employment for the people. Some tangible concessions to the iron industry were proposed. The "Home Manufacturers" demurred. Despatch of the Secretary of State, November 16, 1882, refusing to sanction the proposals. Lord Ripon's Government in a strongly-worded despatch, January 23, 1883, reiterated the proposals and refused to bend before the opposition of the Home Manufacturers. Despatch of the Secretary of State, June 7, 1883, which had the effect of negativing the proposals of Lord Ripon's Government. The "Home Manufacturers" won and a great opportunity of developing the iron industry was lost.

THE INDIAN NATIONAL CONGRESS AND THE PROBLEM OF POVERTY 1885-1890

Bimla Prasad (Patna)

Although serious efforts at the governmental level to deal with the problem of poverty in India can be said to have begun only after independence, it had been causing concern to enlightened Indian minds for a long time before independence. In this paper an effort has been made to study the reactions of the Indian National Congress towards this problem during the first half-a-dozen years of its existence.

The first Congress (1885) did not pass any resolution on the problem of poverty as such, but its widespread existence (caused, in the opinion of Congress leaders, chiefly by the drain of wealth from India to Britain in which the employment of a large foreign agency in the administration and defence of the country played a major part) was used as the main argument in support of a resolution demanding the grant of necessary facilities to Indians for competing for the civil service. The second Congress (1886) demanded the establishment of representative institutions as one of the most effective means for dealing with the problem of poverty. This was prompted by the feeling that the establishment of such institutions alone would enable the Indians to press successfully for the adoption of the necessary measures for ameliorating the condition of the masses. Some of the likely measures were also suggested by the various speakers on the resolution. The third Congress (1887) asked for the introduction of technical education, the encouragement of indigenous manu-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
factures and the more extensive employment of the skill and talents of the native people. In course of discussion several suggestions were made regarding technical education and industrialisation. The fourth Congress (1888) again emphasised the importance of devising a suitable system of technical education and for this purpose demanded the appointment by the Government of a mixed commission to enquire into the industrial condition of the country. This demand was reiterated by the fifth (1889) and the sixth (1890) Congresses.

In conclusion it has been pointed out that some of the ideas expressed in the course of the discussions on the problem of poverty at the early Congress sessions may be found valid even today. It has also been remarked that these discussions show that though consisting almost entirely of the rich during its early days, the Congress functioned on a national basis and did not neglect the problems of the poor.

INDIANS IN EAST AFRICA

Ambika Charan Kundu (*Calcutta*)

This paper is based mainly on Archival materials and I have used British Parliamentary Documents. I have tried to trace the story of the flow of Indian communities from various Indian ports to the East African territories. I have mentioned their political and economic conditions in those East African territories.

The historical connections of India with the East African territories were long antecedent to the arrival of European in these regions or the establishment of British power. The foundation of the prosperity of these territories were laid centuries ago by the enterprise of Indian traders and settlers. It may not unfairly be claimed that to resources of India and the enterprise, capacity, industry and personal sacrifice of Indians the East African territories owe not only their development, but even their preservation during the first world war. The Indian outnumbered the European settlers, in these territores, by some four to one. They controlled by far the greater part of the trade of the countries concerned and paid the bulk of the taxes. With slight modifications, the Indian system of law prevailed in the Protectorate and in the colony before and after the First World War. The currency in Kenya was Indian, the rise and fall of the exchange being based on trade and financial relations with India. So far Kenya and Uganda are concerned, the clerical staff of the public Services and the railways were manned by Indians,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
as in the mechanical staff of the railway workshops. The building and allied trades were almost entirely carried on by Indian contractors and skilled artisans.

Since the time of the coming of the Boers, after the South African War, racialism pervaded the administration of East Africa and between the years 1911-1919, where Indians had no representations in the legislative council, the European settlers got law after law to deprive the Indians of every valuable right.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

PAPERS RECEIVED AFTER DECEMBER 1

The Culture of Eighteenth Century India: A Re-appraisal ..	*George D. Bearce*
Russophobia and the Foundation of the Congress ..	*S. R. Singh*
Matrimonial Alliances of Pala Rulers ..	*O. P. Verma*
Thakur Ranmat Singh of Rewa ..	*Avinash Chandra Srivastava*
Indra a Tribal Hero Who Became a God ..	*Kalyan K. Ganguli*
General Appearance and Lay-out of Medieval Indian Towns ..	*Ishwar Prakash*
Terrorist Movement in Andhra ..	*B. Kesavanarayana*
A Sketch of the Life of M. Masih Uddin Khan ..	*Safi Ahmed*
China and the Anglo Nepal War: 1814-1816 ..	*Leo Rose*
An Analysis of British-Indian Policy ..	*Dietmar Rothermund*
Trade and Commerce in Western Deccan from 1000 to 1300 ..	*A. Nagabhushanam*
Hyderabad in 1857 ..	*Shrimati Sarojini Regani*
"Dharma Yavana" ..	*Bratindranath Mukherjee*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Fort William College and the Origins of the Bengal Renaissance .. *David Kopf*

Hindu Caste Through Muslim Eyes During the 11th Century .. *Shrimati R. D. Bhurekhan*

Tagore's Visit to Europe and America: 1912-1913 .. *W. Gunderson*

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

PUBLISHED BY DR. S. P. SEN, SECRETARY, INDIAN HISTORY CONGRESS, DEPARTMENT OF HISTORY, UNIVERSITY OF CALCUTTA, CALCUTTA-12 AND PRINTED AT SREE SARASWATY PRESS LTD., CALCUTTA-9

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Notes on
ARCHAEOLOGICAL TECHNIQUE

Third Edition

Oxford

PRINTED FOR THE VISITORS AND SOLD
AT THE ASHMOLEAN MUSEUM

1950

Price 1s. 6d.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Notes on

ARCHAEOLOGICAL TECHNIQUE

Third Edition

Oxford

PRINTED FOR THE VISITORS AND SOLD
AT THE ASHMOLEAN MUSEUM
1950

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Foreword

THE first edition of this pamphlet was issued in 1940 by the Oxford University Archaeological Society and achieved immediate success. A revised edition was called for five years later and it, too, is now exhausted. Both these editions were published by the Oxford University Archaeological Society, but the initial outlay was in each instance borne by the Society and the Museum jointly.

At the request of the Society, the Museum has now taken over the responsibility for publication, and this will explain the altered imprint on the cover. There is no other break in continuity; although revised and rewritten in places by members of the Society and others, this third edition follows broadly the same lines as its predecessors. I am grateful to all those who have helped in its production.

D. B. HARDEN
KEEPER OF THE
DEPARTMENT OF ANTIQUITIES

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Table of Contents

	PAGE
Introduction	7
Initial Arrangements	9
Tools and Equipment	9
Excavation	12
Cuttings	15
Recording	16
Maps, Plans, and Sections	19
Pottery	20
Photography	22
The Report	23
Bibliography	24

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Introduction

THIS pamphlet is intended to serve as an elementary guide for the beginner in excavation, but it must be understood that skill and proficiency can only be acquired by experience. Archaeology is a most difficult subject. On the other hand, the beginner, if he can adapt himself to its discipline, can be sure to find it a satisfying pursuit; and it will give him the opportunity of making real and original contribution to knowledge whether as a professional or as an amateur, once he has gained the necessary experience. Nowadays there is as great a need as ever for skilled and experienced amateur archaeologists, whose intensive local or specialized knowledge is vital to progress; moreover professional posts in archaeology are sometimes filled from among those who have made a reputation as amateurs.

No site should be excavated just for pleasure. Excavation is hard and exacting work, often a bitterly fought compromise on which lack of time, bad weather, and personal shortcomings all leave their mark. It can only be of value if done with meticulous effort on a thoroughly professional basis.

An archaeological site is a priceless and unique monument. Once excavated it has been ripped in pieces and can never again be mended. In part or whole, it has ceased to exist. So much the more worthy then is the excavation of sites which are doomed to destruction in any case by open-cast workings, housing, road-construction, &c.; and, since the excavator of such sites is bound to realize that all that will ever be known about them depends on his efforts, he has a real incentive to work properly.

These notes deal with this type of excavation. They were prepared initially for members of the Oxford University Archaeological Society, whose main excavating function is rescue-work in the Oxford neighbourhood. The beginner learns best on this type of work with its call for the greatest recovery of fact. If he is serious, he learns with a view to taking over a rescue-dig himself one day—the opportunities for which will certainly not diminish—or to gaining more experience by acting as assistant on large-scale excavations. The large-scale excavation is outside the scope of this pamphlet. It is the concern of the very experienced full-time archaeologist, and not of the beginner.

Since small excavations are likely to be done by a few members of a society who know each other well, there is no need for a separate section on organization. It need only be said that it should be severely autocratic. The views of every colleague should be sought and encouraged, but the director's decision alone must be final and his

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

discretion absolute. While having all the detailed tasks done just as he wishes, he should ideally be free of the necessity of doing any of them himself. He should never leave the site in working hours.

Excavation brings many worries and responsibilities and is not lightly to be indulged in except when necessary. Where sites are in no danger of destruction, a campaign of field-work is a much better and more satisfying proposition for the beginner starting on his own. The field-worker is far less likely than the excavator to be hampered by circumstances beyond his control; and his work can provide just as great an increase of knowledge, and without a risk of loss. It should, of course, be systematically planned with a precise objective. It can include the tracing and planning of roads and earthworks and field-systems, the identification and inspection on the ground of sites which have been discovered and photographed from the air, and the regular examination of gravel-pits, quarries, and other commercial excavations where archaeological material may be expected to occur. Any discovery should be reported immediately to the nearest museum.

Apart from practical experience, the excavator and field-worker needs a good archaeological background. The student should seek advice (at the Ashmolean Museum or elsewhere) upon a suitable course of reading. Archaeology provides more scope for speculative theory than most other subjects, and sound and reliable work is only possible if it is based on a secure foundation of knowledge.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Initial Arrangements

When working in the country, do not walk through or trample dow standing crops, especially mowing-grass. Never break through hedg or leave gates unfastened.

Always obtain the permission of the occupier to work on his lan Do nothing to offend local people; they can often give you valuab information.

Permission to excavate, and to remove finds for examination, shou always be obtained in writing, well in advance, from the owner of th site and from the tenant, if any. If the site is scheduled as an Ancien Monument, permission to excavate must also be obtained from th Chief Inspector of Ancient Monuments, Ministry of Works.

Before starting an excavation always study the geological Drift ma to determine the nature of the subsoil. Find out also whether the sit has been dug before, and if so, where the plan and any other details ar to be found. Lastly, study carefully any air-photographs of the sit which may be available. The R.A.F. possesses urban and rural cove for the United Kingdom at 1/10,000, and urban cover at 1/5,000 urban cover at 1/2,500 is in course of preparation. Application shoul be made to the Under Secretary of State, Air Ministry S. 4 (D) Whitehall, S.W.1, for permission to visit the R.A.F. Print Librar at Medmenham, Bucks. Prints may be purchased at 9*d.* apiece. Othe collections include the G. W. G. Allen collection in the Ashmolea Museum, Oxford, which contains over 1,000 air photographs o archaeological sites in the Oxford and adjoining districts; and tha belonging to the University of Cambridge, under the charge o Dr. J. K. St. Joseph, Selwyn College, Curator of Aerial Photograph in the University.

Tools and Equipment

The main tools of the excavator are the fork, pick, shovel, pointin trowel, and hand-brush.

The fork is an easier implement than the pick for inexperience hands to control; it also breaks up the soil more gently.

The pick is used chiefly in compact, stony, or masonry deposits, bu it should be employed carefully, as it can be very destructive; a lighte model is available for work in confined spaces. An even more usefu

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ype for delicate work is the very small mattock of military pattern. A type of pick known as a 'grub-axe', of which one tine terminates n a small axe-edge, is essential for dealing with thick roots.

Shovels may be had with rectangular or with heart-shaped blades. The rectangular is usually preferable, since it can be worked right into orners and will scrape clean, level surfaces; the other pattern is, however, essential for dealing with rubble. For work in confined spaces the military entrenching-shovel, with a blade that can be turned at right ngles to the shaft, will be found useful. The shovel should be disinguished from the spade, which is useful for removing turf, but is ot designed for shovelling.

The trowel is a personal implement, and every serious excavator hould have his own; it is the tool for fine work. It should always be ccompanied by the hand-brush for sweeping away the loosened soil.

Digging is made much easier if the blades of tools are scraped clean requently. All tools should be scraped clean at the end of each day's work, and if unused for long periods their metal parts should be greased o prevent rusting.

The prongs of forks should be round or square in section; flat, ibbon-shaped prongs, such as those used for potato digging, are less uitable for archaeological work. Spades and picks should be sharpened periodically.

All wooden handles of tools should be branded (not painted) with an dentification mark. If no storage is available locally, a hut should be borrowed or hired from a builder. The smallest practicable size is 8 ft. × 6 ft. The 'Clerk-of-Works' type, with a window and folding desk, is very useful. This type is generally 6 ft. 6 in. to the eaves.

In addition, the equipment listed below will be needed. The list may seem large, but the beginner will find that if he starts work without his minimum set of equipment it will not be long before he needs the tems he left out.

For excavation

1. Wheelbarrows.
2. Planking.
3. Buckets, for removing earth from deep cuttings.
4. Hand-shovels, for use in confined space.
5. A spoon or a garden trowel, for excavating post-holes or small pits.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

6. Stable brushes, for preparing a surface.

7. A soft paint-brush and a small blunted knife, for fine work.

For surveying, laying-out, and sectioning

1. A survey level and a staff.

2. A prismatic compass.

3. Ranging rods.

4. 100-ft. tapes.

5. A 5-ft. folding rule.

6. A 6-ft. folding steel tape.

7. A plumb-bob. This can be improvised with a stone and string.

8. 2 in. × 2 in. wooden pegs, for marking major survey stations.

9. Paint and brushes, for numbering pegs.

10. 6-in. nails, for marking minor survey stations, and for laying out cuttings. They are superior to surveyor's arrows since they can be driven flush into the ground.

11. 3-in. nails for marking sections.

12. A claw hammer and a mallet.

13. Builder's line or sisal box-cord.

14. Nurseryman's labels, for minor survey stations and sections. They are weatherproof.

15. A spirit-level.

16. Clothes-pegs, for holding a measuring tape to a datum line when sectioning.

17. Drawing instruments and equipment.

18. Cartridge and squared paper.

For recording and storing

1. Notebooks.

2. Labels.

3. Indian ink and white ink.

4. Tins, envelopes, boxes, paper bags of stout glazed paper. Old flour-bags, well washed to remove the dressing, make good containers.

5. String.

6. Cellulose wadding or similar material.

7. Foot-rules painted in inch and centimetre divisions, for photographic scales.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The following equipment can also be very useful:

1. A table and chair.

2. A probe. This is a pointed steel rod with a wooden handle, useful for detecting road surfaces, masonry, ditches, &c., beneath a surface.

3. A rammer, for use in filling-in. On chalk it has been used to detect ditches by percussion (see *Antiquity*, iv (1930), 30).

4. Bellows, for removing loosened earth while excavating delicate objects.

5. Garden shears and a reaping hook, for removing obstructions to surveying and photography.

6. A long ladder, scaffold poles and lashings, or two plasterer's ladders and planks; for high-level view-points in photography.

Excavation

EXCAVATION of a site should reveal a great deal of the story of the people who made and used it. The majority of sites exhibit what is called stratification, that is, a series of layers lying one on top of another, each representing a stage or an event in the occupation of the site, with the earliest layer at the bottom and the latest at the top. These layers may contain fragments of pottery, coins, metal tools, and ornaments, and other traces of occupation which can be approximately dated; they can then serve to date approximately the event or stage represented by the layer in which they occur.

The objects found are of value solely for the information which they can provide; they rarely have any intrinsic worth. They can provide information only if it is known exactly from which layer they came, and exactly in what way that layer was related to those above and below it.

Directly a new layer is recognized it should be labelled at once by the director of the excavation on each face of the cutting in which it is seen. This forces the excavator to make up his mind about stratification as it is revealed and while the sections are fresh. Every cutting should be so labelled. Write the cutting number, the face of the cutting, the layer number, and a brief factual description (e.g. *Dark sand*).

It is therefore essential in excavating to dig only one layer at a time, and to dig as carefully as possible, in order that the finds may be uncovered without disturbance and their position in their own layer determined without fear of confusion. When the layer is a deep one it should be dug in spits, each six to nine inches deep, along the whole length of the cutting.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

The soil is loosened and broken up in the cutting by the fork o pick. The shovel is then used for turning over the soil to search fo finds, and finally to throw it into the wheelbarrow.

For all careful and delicate digging, and whenever anything unusua is encountered, the trowel and hand-brush should be used. For speciall fine work the soil may be gently loosened with a small knife or even bodkin, allowed to dry, and finally blown away with the bellows Objects found in the soil should not be moved until all the earth ha been cleared from them, so that their nature can be recognized an their position recorded. It is fatal to try to rush fine work.

Always keep the sides of cuttings absolutely straight and vertica (except, of course, where a downward taper must be allowed to preven collapse of the sides). This should be done by getting the fork or pic right in against the side of the cutting when digging. If the sides tape downwards, the working width of the cutting is reduced as it deepens if they taper upwards, they may collapse. The sides should never b shaved down to a vertical plane with a spade, as this may confuse th stratification of finds. When very deep cuttings are dug in unstable soi it may be necessary to timber the sides to prevent their collapse. Th should be done under the direction of an experienced person, as inexpe timbering can be as dangerous as none at all.

Never tunnel into the side of a cutting, except to remove pottery o stones which project so much as to cause an obstruction.

Many avoidable mistakes have been made through failure to identif the real 'natural' (undisturbed) layer of a site. Before the excavatio proper is started, dig a cutting in undisturbed ground well away fror the site. In one half, stop on the 'natural'; in the other dig well into i The 'natural' can then be studied in plan and section. Its upper laye will almost certainly be found to be discoloured by weathering. Th top-soil over the 'natural' can also be profitably examined. All laye in the cutting should be labelled.

Ancient *pits* should always be excavated in such a way as to leav a vertical section across a diameter. In deep pits it may be necessary t dig in this way to a depth of, say, 4 feet, draw the section to scale an if possible photograph it, remove the second half of the filling to th same depth, and then proceed as before to the next convenient depth Be especially careful to note the stratification of rubbish-pits, which i often complicated. Where two intersecting pits are found, a singl section should be dug across both of them to establish the sequence o construction.

Post-holes should be excavated in the same manner as pits. T obtain a section of very small holes it will be necessary to cut awa

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ome of the material in which the hole is dug. The contents of the hole hould be watched for packing-stones and fragments of wood, and some f the soil should be retained for analysis. Make sure of the shape of he hole (e.g. circular, figure-of-eight, or square), as this can give a clue o the nature and planning of the structure. When excavated, small ost-holes may be filled up with small stones and covered to preserve heir shape until the layer in which they are dug has been dealt with. inally, always ask yourself why an apparent post-hole could not as eadily be a rabbit-, rat-, or mole-hole, or even a natural dip or pocket.

In addition to more obvious structures, the excavator must learn to ecognize the presence of floors of made earth, intrusive rubbish-pits, oundation trenches for walls or for wooden beams supporting a timber uilding (sleeper-trenches), and disturbed deposits indicating that the tone-work of a wall has been removed (robber-trenches).

When a *bone* is found, always make certain whether it is articulated r not. If it is part of an articulated group, do not attempt to move it ntil the whole group has been uncovered and investigated.

Skeletons or parts of them, whether animal or human, require care, s it is very easy to damage them unwittingly; an excavator lacking the equired knowledge of anatomy would be wise to call in a more ex- erienced colleague. The bones should be cleaned very gently with a mall knife and a soft paint-brush, as much soil as possible being re- noved from them without actually disturbing them; particular care is eeded with the small bones of the hands and feet, the spine, and the kull. When cleaned the skeleton should always be photographed before t is removed. The bones should be collected and packed carefully for xamination in a laboratory.

Skeletons should never be left uncovered on a site during the absence f the excavators. They could be seriously damaged in a shower of rain, nd have an irresistible attraction for the young and curious.

All *perishable objects*, whether of shale, textile, wood, fragile bone, r other friable substances, should be taken to a museum as soon as ossible. Their cleaning and preservation are work for the expert. In he interval they should be kept in similar conditions of humidity and emperature as those in which they were found. They should not be andled.

Samples of charcoal from hearths and elsewhere should be taken for dentification and analysis.

Samples of soil should be collected systematically and with a definite urpose (e.g. to test some particular point of view of the excavator bout a layer). The quantity of each sample should be not less than a ablespoonful. The analyst to whom they are sent should be provided

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

with drawings and descriptions of the adjacent layers. In the case of *fossil soils* preserved under ramparts, &c. (often called old turf lines), a sample of the whole of the layer should be taken in one piece in the form of a block fitted into a box of the appropriate size. Such a block is called a *monolith*.

Finally, it must be obvious that the efficiency of an excavation is closely related to its neatness. Untidy digging defeats its own object, for it badly impairs observation.

To the beginner on an excavation, much that is done may seem unintelligible. Do not hesitate to ask for explanations of the procedure, or for advice when you are in difficulties or uncertain what to do. Above all, report at once any unusual discovery to the person directing the excavation.

Cuttings

NEVER lay out cuttings by eye. They should always be accurately measured and marked on the ground with nails and line before the turf is lifted; the line should be looped so that the nails lie outside the cutting. As they are laid out, the cuttings should be plotted on a master plan.

It is most important to remember that it is illegal to dig up rights of way, and that no cutting should be dug within 15 feet of any right of way or footpath, or in any place to which cattle have access, unless it can be fenced or completely covered over.

Each site dictates its own system of cuttings. The object of the excavator is to reveal the plan of structures in the horizontal plane and the sequence of stratified layers in the vertical plane, and the cuttings should be arranged to achieve this object as economically as possible. Where there are visible structures on the surface, such as mounds, banks, ditches, and pits, the layout of cuttings will obviously be determined by the position of these features. Where there are no visible surface indications, and it is necessary to search a large area of ground, the most convenient system is a 'grid' or network consisting of lines of cuttings 6 ft. × 3 ft., separated by baulks (unexcavated ground) 3 ft. wide.

Normally no side of a cutting or cuttings should be less than 3 ft. wide and, if it is likely to go deeper than 5 ft., not less than 4 ft. in the first place. For cuttings deeper than this, the width should never be less than half the depth. Up to a depth of about 5 ft. the side of the cutting should be kept vertical; below this depth, or in sandy soil at any depth, they must be allowed to taper downwards slightly, in order to prevent them falling in, or else cut in steps (see also p. 13).

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Baulks should not be less than 1 ft. 6 in. wide between shallow cuttings, and 2 ft. or even 3 ft. between deeper ones.

Turf should be taken off accurately with a spade, and care must be taken that the width of the cutting is as it is marked out. Except where the turf is good, and has to be replaced after the excavation, it is a waste of time to use a turf-lifter. Turf to be replaced should be stacked neatly well away from all dumps, and in dry weather should be watered occasionally to keep it alive.

Excavated soil should be removed in wheelbarrows running on planks to a properly constructed dump well clear of the site. Care should be given to its making to keep it compact and to save the muscle-power of the barrowers. Only when the work is unexpectedly rushed or the labour inadequate should dumps be allowed alongside cuttings. They should be away from the prevailing wind, and at least 2 ft. from the edge, otherwise soil will persist in falling back, and there will be risk of a dangerous collapse.

Do not tread on dumps unnecessarily; it only makes them more difficult to move.

If trenches have to be filled in and the ground restored, allow plenty of time for this in the programme of work, and see that the site is left tidy.

Digging a site in alternating panels or strips, one carrying dumps from the excavation of the other, the excavated cutting then being filled in before the fresh one is opened, is of the greatest efficiency in experienced hands. It is not advised for beginners.

Recording

THE necessity for the most careful observation and records cannot be emphasized too strongly. Excavation is destructive, and the evidence which it reveals will be lost for ever unless adequate records are made on the spot; loose finds whose stratigraphical position is not recorded have lost most of their archaeological value. It is therefore desirable that so far as possible the position of every find should be recorded by measurements from suitable reference-points; where the finds are very numerous, however, exact measurements for each one will be impossible. Accordingly, two procedures are outlined below, one for finds in quantity (usually pottery), the other for less common finds. Occasionally it may be impossible to separate two contiguous layers of different date. In this case the finds from the earlier layer must be included with those from the later one when they are recorded.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Procedure for finds of types which occur in quantity

(*a*) Always dig one layer at a time in each cutting and one only, taking off each layer the whole length of the cutting.

(*b*) Always have a tin or tray beside each cutting, pit, or post-hole.

(*c*) Always have a label in each tin, on which is written the name of the site, the cutting number, the number and description of the layer being excavated, the date, and the name of the excavator responsible; e.g. *Cowley A.* 10, (2) *Dark Sand*, *9.10.39*, *A. Digger*.

(*d*) Put all finds, of whatever apparent archaeological date, into this tin, until the layer is finished. If any find is thrown away as worthless or out of place before the whole group has been examined together, it falsifies the evidence and makes valueless the whole system of recording.

(*e*) When the layer is finished, put all the finds in the tin into a paper bag. Copy the inscription on the label on to the outside of the bag, and enter it in the *Bag List* (see below, *Record Books*). The correct serial number to write on the label and the bag will be found by reference to the list.

(*f*) When the next layer is started, a fresh label must be written and placed in the tin as before.

Procedure for types of finds which do not occur in quantity

These include coins, brooches, tools, weapons, ornaments, and worked objects of stone, flint, jet, shale and bone, and pottery where it occurs only rarely. As soon as one of these is found, the following procedure should be observed, before it is removed from the ground:

(*a*) The position of the find is fixed by three measurements (two horizontal and one vertical) from suitable reference-points.

(*b*) The find is placed in a suitable container (bag, envelope, cardboard box, or tin).

(*c*) On the outside of the container is written a serial number, the name of the site, the cutting number, the number and description of the layer, a description of the object, the measurements from the reference-points, the date, and the name of the finder. If desired, the serial numbers of other small finds associated with it in the same deposit may be added.

e.g. 40 *Cowley, Z. I. (2a) Dark soil.*
Coin. 2′ 6″, 3′ 7″, 1′ 9″.
10.10.39. A. Digger.
With nos. 39, 41–3.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(*d*) The same label is copied into the *Finds Book* (see below, *Record Books*). The correct serial number to write on the label will be found by reference to this book, which must be filled up as soon as the find is made.

Cutting numbers

All cuttings should be numbered for reference purposes, and the numbers should be recorded on the master plan. If lines of interrupted cuttings are to be used, it is convenient to give a letter to each line, and an additional number to its parts. Thus in line A the cuttings will be numbered A. 1, A. 3, A. 5, &c., and the intervening baulks A. 2, A. 4, &c.

Record Books

The following written records should be kept on the site:

1. *Cutting Book*. This is a list of the cuttings, giving in sequence the number and nature of each layer, a description of the finds from it, and the numbers of the bags and the find containers in which these finds are kept; e.g.

Cutting Z. 1

(1) *Turf. Modern pottery and glass; horseshoe. Bag 75.*

(2) *Dark sand. Black ware; a few mortaria. Bags 76–81, S.F. 36.*

(2*a*) *Dark soil on hut-floor. Mortaria, ash, burnt bone. Bags 82–9, S.F. 39–43.*

(3) *Yellow sand. Undisturbed.*

On the opposite page to that on which these details are noted, it will be convenient to draw a sketch section of the stratification in the cutting.

2. *Finds Book*. This is a list of the finds numbered serially in the order of their discovery, with the particulars copied from their containers.

3. *Bag List*. Where finds are numerous and a large number of bags are filled, it is convenient to number the bags serially on the outside. The bag list gives these numbers with a copy of the label from the outside of the bag against the appropriate number.

4. *General Note-book*. In this book should be recorded the progress of the work day by day, together with every idea or suggestion about the site and finds and their interpretation which may occur or be made to the excavators. It is fatal to trust one's memory for these details; everything about the site which cannot be recorded in plans and drawings or in the other record books should be written down and dated.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

N.B. It should be clearly understood that the first procedure outlined in this section is for use only when a certain class of find (usually the pottery) is too numerous to make the second procedure workable. On sites where the finds are scarce, their evidential value is proportionally greater; in such cases the *second* procedure should be used for *all* finds including pottery.

Maps, Plans, and Sections

THE director of an excavation must have practical experience of field-survey and confidence in the economy and accuracy of his work. This applies whether he surveys himself or employs another. The best digging would be useless without accurate surveying, and the best way to learn to survey for archaeological purposes is by working under an experienced surveyor. It is not possible in this small pamphlet to give complete instructions on how to survey an archaeological site. Two golden rules must suffice. Lay out the base-line and tie it into a bench mark before the first sod is lifted. Enter every minor or major measurement into a survey book with full descriptions and many illustrative sketches.

The following scale drawings should be made in preparation for and during every excavation:

1. *Plans*

(*a*) A small-scale plan showing the exact position of the site. This is made by tying the base-line into an Ordnance Survey bench mark. Thus, the position of the site is fixed for as long as the bench mark exists.[1] There is no need to mark any details of the site on this plan except the base-line; but relevant features of the surroundings should be shown—from measurements taken by the surveyor himself in the field, and not from a map.

The plan has a secondary use as a basis for a map, if desired, showing the site in its surrounding country. The plan is simply fitted into detail copied from the 25-in., 6-in., 2½-in., or 1-in. Ordnance Survey maps; before such copies are published permission must be obtained from the Director-General of the Ordnance Survey at Chessington, Surrey.

(*b*) If the site is an earthwork, a plan must be made before it is excavated, showing its contours. Depending on its size and boldness of relief, the vertical interval may be 1 ft. or 6 in.; the initial datum level should of course be an Ordnance Survey bench mark.

1 If, as may well have happened, the only usable bench mark has been removed, the surveyor will have to tie the base-line into a suitably obvious, precise, and permanent feature of the surroundings.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

(*c*) A large-scale master plan, showing the position of all cuttings, and of pits, ditches, and other structures found.

(*d*) Detailed plans of all important areas and structures which require to be planned on a larger scale than that of the master plan.

The scale and the direction of true north should be drawn on every plan.

2. *Sections*

Vertical sections, showing the complete stratification, should be made of all cuttings, pits, post-holes, and ditches. If sections are left exposed for more than 24 hours, especially in dry weather, they lose their 'bloom'; it can be restored for drawing and photography by spraying with water. Sections should be drawn as soon as possible after exposure, but if they are still exposed after a lapse of some days or weeks it is often instructive to draw them a second time, as fresh details are often revealed by weathering.

Sections should be drawn with reference to a horizontal datum-line set against the side of the cutting with the help of the survey level and a spirit-level. Care should be taken to check all vertical measurements against a plumb-bob. The run of the layers and prominent features in the section should be marked with 3-in. nails.

The divisions between the layers must be drawn on squared paper exactly like a series of graphs. The various layers should be distinguished by suitable conventional hatchings, stippling, and symbols which should be clearly distinguishable one from the other, and should as far as possible indicate the actual nature and texture of the deposit. Every layer should be named and numbered.

Squared paper may be bought in sheets or in rolls, squared in tenths of an inch for use with a decimal scale, and eights and twelfths for a feet and inches scale. Use 1 in. to 1 ft. for sectioning whenever possible —never less than 1 in. to 2 ft. Mark the scale used on every section. Title every section and show how it is related to the master plan. Do this directly the section is drawn; otherwise confusion may arise.

Pottery

Pottery should be left on a tray in the shade until it is quite dry. No heat should be applied to it.

Its washing will then depend on whether it is well or poorly fired. Neither ware should be washed in running water, nor should a wetting agent or detergent ever be used. Always clean the broken edges of sherds as well as the surfaces. After washing, leave the pottery out to dry in the same way as before.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Well-fired plain ware may be dipped in water and the earth removed with a paint-brush. Well-fired decorated or painted ware may be laid in a tray of water with only the decorated surface immersed; after leaving for a few minutes the earth may then be removed with the paint-brush.

Poorly fired ware, plain or decorated, should only be lightly dipped in water (always with the decorated surface downwards) before the paint-brush is used.

Such great pains are of course impracticable on a site whose pottery is abundant and well preserved. Cold water can then be freely used with a toothbrush; but each sherd should be glanced at first to see if it needs more careful attention. The careful procedure described will give the best results with pottery from a site where it is scarce and friable, and such are most sites in Great Britain except some of Roman or Medieval date.

Pottery should be washed bag by bag. Never start a second bag until the first is finished and put out of the way to dry, *with its label.*

When dry the pottery should be replaced in its bag and the letter W (washed) added to the labels. A serial number may also at this stage be given to each bag, if this has not already been done on the site.

Before examining and comparing pottery for the purposes of restoring, making drawings, and writing a report, all important pieces of pottery, including rims, bases, decorated fragments, and parts of restorable pots, should be marked; the letter M (marked) is then added to the labels. The marking should be done with a fine pen in Indian or white ink, according to the colour of the sherd; marks should be written inconspicuously on the inside of sherds and the under side of bases and overhanging rims.

The mark should consist of (*a*) a capital letter to denote the site; (*b*) the serial number of the bag from which the sherd came; and (*c*) a serial number for the sherds in that bag. Thus C. 89. 3 denotes the third marked sherd from bag 89 from the Cowley site.

This routine may appear unnecessarily complicated, but is very desirable when large numbers of sherds have to be sorted and compared without confusion. By using such a system of marks and the record books mentioned above it can be discovered at once from what exact spot any marked sherd comes, and in which bags other sherds from the same place are to be found.

For writing the report of an excavation, it is best that as many pots, or parts of pots, should be mended and restored as possible, but this should always be left to an expert in a museum.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Photography

THE camera is an essential aid to the recording of archaeological sites, and as many photographs should be taken as possible, both general and detailed views. Skill and judgement in the choice of view-point and lighting are of more value than any particular type of apparatus, though it is convenient to have a camera fitted with a focusing-screen.

All but the expert photographer will be wise to take at least two photographs of important subjects, using different exposures, in order to ensure a satisfactory record. The use of an exposure-meter, preferably a photoelectric model, is advisable in all cases, and is essential for photography in colour.

For general views the camera should be placed as high as possible. A suitable platform can be made with two plasterer's ladders and a plank, and this can also be used for taking vertical views of graves, pits, and other objects, over which the platform is set up. A high tripod for general views may be built from two scaffold-poles, or preferably three, and a long ladder lashed securely together; the feet of the tripod should be sunk and bedded down.

Before taking photographs, always clean the subject thoroughly with brushes or trowel, depending on its nature, taking especial care with the sides of cuttings where the stratification shows. The appearance of a subject can often be much improved by gently spraying with water, especially where it is desired to bring out contrasts of tone or colour; but great care must be taken not to falsify its appearance. The position of important features and finds may be indicated by small white pegs. The soil supporting pottery, bones, and other objects to be photographed *in situ* should be slightly undercut in order to emphasize the outlines by shadows.

It should be a rule never to take photographs of excavated areas in full sunlight, since the resultant harsh shadows will almost certainly obscure much of the detail. The direct rays of the sun must therefore be screened off with coats, ground-sheets, or other makeshift apparatus so as to cast a shadow on the subject, unless advantage can be taken of a passing cloud. In photographing deep pits and other cuttings, use should be made of tin-lids and sheets of white paper as reflectors to light up the darker parts of the subject. All photographs should include a scale. Care should be taken to place it where it is most informative. For general views a ranging-pole marked in feet is convenient, and for close-ups a ruler painted in inches in black and white.

The negative material to be used is largely a matter of personal choice, but each worker should find what material suits him best, and

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

then stick to it. At least in the smaller sizes of negative, it is desirable to use the slower speed fine-grain films, and to use suitable extra-fine-grain developer, in order to ensure sharp enlargements suitable for reproduction in archaeological reports. Prints submitted for publication should be of good contrast, on glossy paper, and should normally be at least one and a quarter times the dimensions of the proposed printed illustration.

Though the results cannot normally be published, colour film is useful for recording details of soils, &c., which often do not appear fully in monochrome. It should be noted, however, that the use of a yellow filter can often improve the results of monochrome work by increasing tone-contrasts.

The Report

A REPORT must be published of every excavation. Otherwise the site will have been better left untouched.

Note-books, maps, plans, sections, and photographs are its essential fuel, which should be shaped and arranged directly excavation is over; it might be quite unusable if left. Literary research into reports of similar sites and museum research on similar finds can wait, and is of much less importance.

The report of a small excavation like the subject of these notes should be the responsibility of the director alone. For his own peace of mind and other people's, he should do all the work on it himself. When he really needs it, he should not mind asking for an expert opinion (and handsomely acknowledging it); or mind asking someone more skilled than himself to report on some of his finds.

In deciding how to arrange his material and ideas, he could not do better than study some recent reports by well-known archaeologists.[1] Before writing his draft for publication, he should ask his editor about available space, and inquire about his policy on half-tones, line-blocks, and on any other matters.

Drawings and photographs tell more than many words. And complex phrases and words of subtle distinction are best left safe in the hands of the experts who fashioned them.

1 There is a helpful bibliography in R. J. C. Atkinson, *Field Archaeology* (1946), pp. 68–72.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

Bibliography

This bibliography is not intended to be comprehensive. The works given in List A will be useful for further study of the technique of field archaeology; those in List B contain information about the sites and monuments of the British Isles, with special reference to the Oxford district.

A

Allen, G. W. G. *Archaeological Air-Photography*. Cambridge University Press. (ed. J. S. P. Bradford; forthcoming.)

Atkinson, R. J. C. *Field Archaeology*. Methuen, 1946. 12*s*. 6*d*.

Clark, Grahame. *Archaeology and Society*. Methuen, 1939. 7*s*. 6*d*.

Council for British Archaeology. *Notes for the Guidance of Archaeologists in regard to Expert Evidence*. Obtainable from the Council. 3*d*.

Crawford, O. G. S. *Man and his Past*. Oxford University Press, 1921. 10*s*. 6*d*.

Crawford, O. G. S., and Keiller, A. *Wessex from the Air*. Oxford University Press, 1928. 50*s*.

Curwen, E. C. 'The Detection and Mapping of Earthworks', *Prehistoric Sussex*, p. 147. Homeland Association, Ltd., 1929. 10*s*. 6*d*.

Ordnance Survey Professional Papers. H.M. Stationery Office.

No. 7. *Air Survey and Archaeology*. 2nd edition. 1928. 5*s*.

No. 12. *Air Photography for Archaeologists*. 1929. 4*s*. 6*d*.

No. 13. *Field Archaeology*. 2nd edition. 1935. 6*d*.

Williams-Freeman, J. P. *Field Archaeology as illustrated by Hampshire*. Macmillan, 1915. 15*s*.

B

Childe, V. G. *Prehistoric Communities of the British Isles*. 3rd edition, Chambers, 1949. 21*s*.

Clark, Grahame. *Prehistoric England*. 4th edition, Batsford, 1948. 8*s*. 6*d*.

Collingwood, R. G. *The Archaeology of Roman Britain*. Methuen, 1930. 21*s*.

Collingwood, R. G., and Myres, J. N. L. *Roman Britain and the English Settlements*. 2nd edition, Oxford University Press, 1937. 21*s*.

Council for British Archaeology. *Survey and Policy of Field Research in the Archaeology of Great Britain. I. The Prehistoric and Early Historic Ages to the Seventh Century A.D.* Obtainable from the Council, 1948. 5*s*.

Crawford, O. G. S. *The Long Barrows of the Cotswolds*. Bellows, 1925. 25*s*.

Fox, Sir Cyril. *The Personality of Britain*. 4th edition. National Museum of Wales, 1947. 7*s*. 6*d*.

Grinsell, L. V. *Ancient Burial Mounds of England*. Methuen, 1936. 14*s*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

HAWKES, J., and HAWKES, C. F. C. *Prehistoric Britain*. Chatto & Windus, 1947. 15*s*.

KENDRICK, T. D. (General Editor.) *The County Archaeologies*. Methuen. 10*s*. 6*d*. per volume. (*Berkshire*, *Cornwall and Scilly*, *Kent*, *Middlesex and London*, *Somerset*, *Surrey*, *Sussex*, and *Yorkshire* have appeared.)

KENDRICK, T. D., and HAWKES, C. F. C. *Archaeology in England and Wales, 1914–1931*. Methuen, 1932. 18*s*.

ORDNANCE SURVEY PUBLICATIONS:

Professional Paper, No. 6. *The Cotswolds and the Welsh Marches*. 1922. 4*s*. 6*d*.

Map of Roman Britain. 2nd edition. 1931. 3*s*.

Map of Britain in the Dark Ages: South Sheet. 1935. 3*s*.

Map of Neolithic Wessex. 2nd edition. 1933. 5*s*. 6*d*.

Map of the Trent Basin. 1933. 5*s*. 6*d*.

PIGGOTT, S. *British Prehistory*. Home University Library, 1949. 5*s*.

VICTORIA HISTORY OF THE COUNTIES OF ENGLAND.

For further reading there is useful guidance in:

COUNCIL FOR BRITISH ARCHAEOLOGY. *British Archaeology. A Booklist for Teachers*. Obtainable from the Council, 1949. 1*s*. 6*d*.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

NOTES

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

PRINTED IN
GREAT BRITAIN
AT THE
UNIVERSITY PRESS
OXFORD
BY
CHARLES BATEY
PRINTER
TO THE
UNIVERSITY

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh
राज्य संग्रहालय पुस्तकालय
लखनऊ
State Museum Library
7126
Lucknow

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh